TANULMÁNYOK
A PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉHEZ
MAGYARORSZÁGON
1711—1790

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

TANULMÁNYOK A PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON 1711—1790

KIDOLGOZTA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
MUNKAKÖZÖSSÉGE

SZERKESZTETTE
SPIRA GYÖRGY

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1952

A munkaközösség tagjai

BERLÁSZ JENŐ
ESZE TAMÁS
FÁRA JÓZSEF
HANZÓ LAJOS
IVÁNYI EMMA
SOÓS IMRE
SZÁNTÓ IMRE
VARGA JÁNOS
VÁRKONYI ÁGNES
VÖRÖS KÁROLY
WELLMANN IMRE

Lektorok

M. BALÁZS ÉVA
EMBER GYŐZŐ
MÉREI GYULA
SZABÓ ISTVÁN

Technikai szerkesztő

M. BALÁZS ÉVA

A kiadásért felel: Mestyán János — Műszaki felelős: Fülöp Antal
Kézirat beérkezett: 1952 nov. 28. — Példányszám: 1000. — Terjedelem: 41 (A/5) ív + 11 mell.

Akadémiai nyomda, Budapest, V., Gerlóczy-utca 2. — 21685 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A PARASZTSÁG TÖRTÉNETE Magyarországon 1711 és 1790 között — akár a feudalizmus valamennyi korszakában — nehéz elnyomásnak és az elnyomás elleni kitartó harcnak a története. Ekkor, Rákóczi kuruc szabadságharcának eltiprása után azonban a parasztság helyzete még keservesebb s ennek következményeképen osztályharca még hevesebb, még kiterjedtebb lesz, mint a korábbi századokban. A gyarmati rendszerüket Magyarországon most már akadálytalanul kiépítő Habsburg-hódítók és a nekik behódoló magyar földesurak versengve vetnek mind súlyosabb terheket a parasztok vállára, s a népnek most egyedül és egyszerre kell felvennie a harcot a külső és a belső elnyomók ellen.

A parasztság ekkor még nem rendelkezik irányítására hivatott és megszervezésére képes vezetővel, megmozdulásai ezért sikerrel nem járhatnak. De a parasztság — egyes megmozdulásainak bukása, legfőbb önvédelmi eszközének, a földközösségnek felbomlása és az egyház alázatosságot hirdető jelszavai ellenére — sem adja fel a harcot, s ezzel haladó, hazafias szerepet tölt be. Haladó szerepet, mert mint antifeudális erő, a feudális földesurak és Habsburg támogatóik ellen küzdve, gyengíti, aláássa a pusztulásra megérett feudális rendszert. És hazafias szerepet, mert mint a magyar társadalomnak ebben a korszakban egyetlen nemzeti osztálya, a Habsburg-gyarmatosítók és magyarországi lakájaik ellen küzdve, egyedül is folytatja a harcot Magyarország függetlenségéért.

Mindez érthetővé teszi, hogy a félfeudális-polgári magyar történetírás, amely általábanvéve is keveset és ellenszenvvel írt a parasztság történetéről, miért igyekezett olyan megkülönböztetett buzgalommal leplezni a 18. századi parasztság elnyomatásának, kizsákmányoltságának tényeit, miért tárgyalta oly különösen ellenséges módon parasztságunk 18. századi harcainak történetét. A parasztság akkori rohamos elnyomorodásának, haladó, hazafias szerepének feltárása nem volt hálás feladat a nagytőkével összenőtt nagybirtok ideológiai védelmezői számára, a történetírók számára sem. A magyar történetírás e mulasztásainak jóvátétele is az új magyar történettudományra hárult.

Ez a könyv a régi történetírás mulasztásainak csak egy részét, bár döntő részét hivatott jóvátenni. A feladat sürgőssége nem engedte meg, hogy már most megkíséreljük átfogó s ugyanakkor minden részletkérdésre egyaránt kiterjedő képét felvázolni a magyarországi parasztság 18. századi történetének. Összefoglaló kézikönyv kidolgozása helyett ezért választottuk azt a megoldást, hogy önálló — bár problematikájukban egymáshoz kapcsolódó — tanulmányok keretében tárgyaljuk a korszak paraszttörténetének számos alapvető kérdését. Ezek a tanulmányok ismertetik a földközösségnek, a jobbágyok földesúri és állami terheinek, a parasztság kisajátításának, a nép vallási jogfosztottságának, a 18. század két kiemelkedő jelentőségű

parasztfelkelésének, a parasztság tudatában élő és azt további ellenállásra mozgósító Rákóczi-hagyománynak, valamint a gyarmattartó hatalom parasztpolitikájának történetét, néhány más, szintén fontos kérdést azonban nem tárgyalnak. Ilyenekként említendő: a mezőgazdasági termelés korabeli technikája, a 18. század elejének paraszti vándormozgalma, az 1735-i alföldi és az 1755-i szlavóniai parasztfelkelés, a korszak paraszti kultúrája.

Ezt a tanulmánykötetet tárgykörének összetett volta, valamint a forrásanyag nagysága és rendkívüli szétszórtsága miatt munkaközösségi munka keretében dolgoztuk ki. A munkaközösség egyes tagjai (Wellmann Imre és Berlász Jenő) egyéni kutatások eredményeképen írták meg az 1753-i, illetve az 1784-i parasztfelkelések történetét. A munkaközösség más tagjai viszont amiatt, hogy a vidéki levéltárakban folytatandó kutatás elsőrendű fontosságú volt, de egyben nagy nehézségekkel járt, nem egyénileg dolgozták fel egy-egy tanulmány anyagát, hanem egy-egy zárt terület paraszttörténetét kutatták fel több tanulmány céljaira. Így Vörös Károly eredetileg Vas, Szántó Imre Zala, Iványi Emma Somogy, Varga János Pest, Soós Imre Heves, Várkonyi Ágnes Szabolcs, Hanzó Lajos Békés megye, Esze Tamás a Károlyi-birtokok parasztságának történetével foglalkozott. Az általuk ilyen módon hozzáférhetővé tett és értékelt anyagot azután az egyes tanulmányok tárgya szerint csoportosítva a munkaközösségnek egy-egy tagja dolgozta fel végleges alakban. Ez a módszer biztosította, hogy könyvünk jelentős mennyiségű helyi forrásanyagra épüljön s mégse legyen megyei monográfiák gyűjteményévé: a helyi adatokból így sikerült országos képet kialakítanunk.*

A felsorolt vidékeket azért tűztük ki kutatásaink teréül, mert arra a forrásanyag méreteinél fogva nem gondolhattunk, hogy az ország egészére vonatkozólag végezzünk teljes levéltári anyaggyűjtést; az említett megyék parasztságának fejlődése azonban megítélésünk szerint tipikusnak tekinthető s ezért többnyire általánosítható az egész ország parasztságának fejlődésére. Tartózkodtunk viszont az ilyen általánosításoktól akkor, amikor ehhez nem éreztük elegendőnek a megismert tényanyagot. Az általánosítások lehetőségét azzal is igyekeztünk növelni, hogy a felsorolt megyék és a határaik között elterült fontosabb birtokok levéltárainak anyagán kívül természetesen felhasználtuk a végrehajtóhatalom központi szerveinek az Országos Levéltárban őrzött iratanyagát, továbbá — bár tanulmányaink megírásához elsősorban az eddig fel nem tárt levéltári anyagot törekedtünk mozgósítani — a régebbi irodalom által közölt adatokat is.

A könyvünk kidolgozása során alkalmazott munkaközösségi módszernek természetesen nemcsak előnyei, hanem hiányosságai is vannak. Meggyőződésünk azonban, hogy munkánk ennek ellenére is az eddiginél tisztább fényt derít a magyarországi parasztság 1711 és 1790 közötti történetére s parasztságunk harcos hagyományainak feltárásával segítséget nyujt ma is a mezőgazdaság szocialista átépítéséért vívott küzdelemben.

* Az utóbbi munkatársak anyaggyüjtésére épülő tanulmányok jegyzeteiben részletesen közöljük, hogy a munkaközösség tagjai közül szerzőjükön kívül kik vettek részt kidolgozásukban s hogy a bennük ismertetett levéltári forrásokból származó egyes adatokat kik tárták fel.

*VARGA JÁNOS**

A FÖLDKÖZÖSSÉG MEGERŐSÖDÉSE ÉS BOMLÁSA A 18. SZÁZADBAN

1. A földközösség megerősödése a 18. században

Engels a múlt század végén írta az orosz obscsináról: „Oroszországban kezdetlegesen kommunisztikus jellegű alappal van dolgunk, egy civilizáció előtti, nemzetségi társadalommal."[1] Az a kommunisztikus jellegű alap, amelyről Engels beszél, az obscsinaparaszt közös földtulajdona, tehát a falusi földközösség. E megjegyzésből kitűnik, hogy Engels határozottan azt az álláspontot foglalta el, amely az osztálytársadalom földközösségét az ősközösség maradványának tekinti.

„A gazdaságonkívüli kényszernek természetesen volt szerepe a feudális földbirtokosok gazdasági hatalmának megszilárdításában, — tanítja Sztálin —, de nem ez, hanem a feudális földtulajdon volt a feudalizmus alapja."[2] A közvetlen termelőkön való uralmat a földön, mint legfontosabb termelőeszközön való uralom közvetítette.[3] A feudális rend létrejötte tehát azt jelentette, hogy a feudálisok *monopolizálták* a földtulajdont. Ez tette lehetővé, hogy a jobbágyokat személyes uralmuk alá hajtsák és kierőszakolják a jobbágy munkaereje egy részének elsajátítását. A gazdaságonkívüli kényszer *csak segített* ennek a monopolhelyzetnek a fenntartásában.

A feudális földtulajdon megszületése a régi nemzetségi köztulajdon szétrombolásával járt együtt. *Akkor* a közös tulajdonjog érvényesítése azt jelentette, hogy a társadalom egységét alkotó közösség a földnek, mint munkafeltételnek segítségével megszerzett javakkal teljes egészében rendelkezett. *Most, a feudalizmusban,* a tulajdonjog érvényesítése nem más, mint az idegen munka elsajátításának folytonos megismétlése. Hogy ez az elsajátítás folytatható legyen, a jobbágy számára olyan munkafeltételek szükségesek, amelyek egyrészt biztosítják saját létfenntartásának eszközeit, másrészt lehetővé teszik az elsajátítandó terméktöbblet elérését. A legfontosabb termelőeszköz vagy munkafeltétel maga a *föld.* A jobbágy számára tehát biztosítani kell, hogy el legyen látva földdel, hogy oda legyen láncolva a földhöz.[4] Amikor tehát a feudálisok szétzúzzák a kommunitás tulajdonjogát a földre, ugyanakkor az így megteremtett feudális földtulajdon egy részét kényte-

* E tanulmány kidolgozásában a munkaközösség tagjai közül a szerzőn kívül részt vettek: Soós Imre, Iványi Emma, Várkonyi Ágnes, Szántó Imre és Hanzó Lajos.

[1] Engels N. F. Danielsonhoz, London, 1893 október 17, *Marx-Engels:* Válogatott levelek, Bp, 1950, 542. l.

[2] *Sztálin:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Bp, 1952, 43—44. l.

[3] *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig, Bp, 1949, 270. l.

[4] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Bp, 1949, 182—183. l.

lenek a jobbágy birtokában hagyni, annak használatára átengedni. Kialakul tehát az a helyzet, amikor „a közvetlen termelő nem tulajdonos, hanem csak birtokos" és mint „a saját újratermeléséhez szükséges munkafeltételek *birtokosa*, a föld, mint az adott állapotban mindent magában foglaló munkafeltétel *tulajdonosának* szolgáltatni köteles".[5]

Bár az osztálytársadalom kialakulásával párhuzamosan a közös földtulajdon megsemmisült, a földnek, mint egyik munkafeltételnek, a termelésben való *felhasználása* továbbra is megmaradt — legalább részben — a közös földtulajdon idejéből öröklött hagyományos *formák* között. Ez azt jelenti, hogy a föld felhasználását ezentúl is a kommunitás szabályozta. A földközösség tehát nem szünt meg; csakhogy többé már nem a *föld közös tulajdonát* jelentette, hanem csupán a *föld közös birtoklását.*

A 18. században is a feudális tulajdonviszonyok uralkodtak és csak kivételesen, átmenetileg fordult elő, hogy a föld *birtokosai* nem tartoztak szolgáltatásokkal a föld *tulajdonosainak.* Ilyen esetek voltak, amikor egyes falvak, pl. a vasmegyei Magyarnádalja, Németcsencs, stb. bizonyos összeg kölcsönadásával a záloglási idő tartamára, tehát a kölcsön visszafizetéséig mentesek voltak a járadékfizetés alól. (Az újtelepeseknek adott kedvezmények más jellegűek.) Tagányi úttörő munkája minden kétséget kizáróan kimutatta, hogy a köztulajdon eltorzult maradványa, a földközösség, Magyarországon is megvolt még a 19. század elején is. Tanulmánya azonban egy sor olyan kérdést hagyott nyitva, amelyeknek tisztázása az egyes földbirtoklási típusok változása és a társadalom termelőerőinek fejlődése közti összefüggéseket világít meg.

A 18. század *előtti* földközösségre vonatkozólag egyelőre csak azokat az adatokat ismerjük, amelyeket Tagányi tárt fel. A földbirtoklás ezen formáját a 18. században vizsgáló kutatás valamivel szerencsésebb helyzetben van, mert ebből az időből viszonylag több a forrásanyag és így a földközösségről is több adatot rejt magában. Azt már Tagányi megállapította, hogy a közös birtoklást felmutató terület határa — Erdélyt leszámítva — nagyjából egybeesik a hódoltság határával. Valóban, az újabb kutatások szerint a földközösség jelenléte általában — de nem kizárólagosan — ezeken a területeken mutatható ki kézzelfoghatóan. Ha tehát ezeken az országrészeken figyelemmel kísérjük a földközösség, vagyis a közös földbirtoklás változását, helyesebben fejlődését, akkor többé-kevésbbé arra is tudunk következtetéseket levonni, hogyan és miért szünt meg előbb az ország egyéb vidékein.

Az 1715-i és 1720-i összeírás adatai rávilágítanak arra, hogy milyen földbirtoklási viszonyok közt élt a volt hódoltsági terület jobbágysága. Ezek szerint az ország középső és déli részein túlnyomórészt a földbirtoklás egyik kezdetleges fajtájával találkozunk. Például Békés megye egész területe a nagy határok miatt 1720-ban nincs fordulókra osztva és nincsenek telkek után megosztott földek.[6] Baranya földje szintén nem ismer fordulókat, a lakosok szabadon foglalnak maguknak földet, ahol akarnak.[7] Szabolcs megye túlnyomó részén ugyancsak nincs korlátozó szabályhoz kötve a föld felfogása. Csongrád, Bács-Bodrog területén a fordulók nélküli szabad föld-

[5] *Marx:* A tőke, III. Bp, 1951, 860—861. l.
[6] AR Lad. CC Nr. 2. — *H. L.*
[7] *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon, Bp, é. n. 29. l.

foglalás az uralkodó.[8] Heves megye síkvidéki részein kizárólag ez a földhasználati forma van érvényben.[9] Pest megyében, különösen a déli vidékeken, korlátlan bőségben szánthat-vethet, ki mennyit akar. Az egyes községekhez fűzött megjegyzések különféle módon jelölik meg a földbirtoklásnak ezt a fajtáját. Pl. Abonyban „mindenki kedve szerint erejének megfelelően szánthat oly mennyiségben, amennyit akar". Sáriban „ki-ki állapota szerint vet". Kécskén mindenkinek „kedve szerint szabad szántóföldjét növelni ahol kívánja". Cegléden minden évben másutt fognak a jobbágyok művelés alá földet, ahol éppen kedvük tartja.[10] A példákat vég nélkül lehetne folytatni.

Az a megnevezés, amellyel a földbirtoklás fentebbi fajtáját a források jelölik, rendkívül változatos. A meghatározás lényege azonban közös: egy-egy község határán belül a falu jobbágyai akkora földet foghatnak fel maguknak, amekkorát akarnak. Világos, hogy a földbirtoklás olyan formájáról van itt szó, amelyet a történeti irodalom *szabadfoglalásnak* nevezett el. Ez a fogalom kifejezi, hogy az ilyen földbirtoklási forma mindig egyesekre vonatkozik, hiszen nem a közösség adja, hanem az egyes jobbágyok vesznek saját maguk számára művelés alá bizonyos területet.

A szabadfoglalás sajátossága, hogy a neki megfelelő művelési forma a vad, vagy szabályozatlan talajváltó rendszer. A határ nincsen nyomásokra, fordulókra osztva. A bőséges gyepből minden jobbágy annyit tör fel magának, amennyire szüksége van, illetőleg amennyi erejéből telik. Az így művelés alá fogott földdarabot több éven keresztül szántja és veti, amíg a föld termőereje ki nem merül. Akkor otthagyja és másik helyen olyan gyepet szemel ki magának, amely még friss termőerővel rendelkezik és amelyet szántásra, vetésre alkalmasnak ítél. Egy bizonyos idő elteltével az ilyen rablógazdálkodással kizsarolt földdarab helyett azután újabb határrészt fog eke alá.

Az összeírások adatai nemcsak a szabadfoglalás meglétéről számolnak be, de egyúttal azt is bizonyítják, hogy a töröktől visszafoglalt országrészeken döntően a szabadfoglalás rendszere van túlsúlyban. E vidékek népessége az idegen uralom, meg az egymást követő háborúk és hadjáratok következtében erősen megfogyott. Egyik oldalról tehát a kiterjedt faluhatárok, másik oldalról a lakosság kis lélekszáma lehetővé teszik, hogy az új életre berendezkedni készülő paraszt minél ritkábban kényszerüljön a rablógazdálkodással már egyszer kiélt földet művelés alá fogni. A források nem egyszer hangsúlyozzák, hogy a határ *nagysága* miatt uralkodik a földbirtoklás szabadfoglaláson alapuló formája. A földben való válogatás lehetőségét még több fontos tényező is elősegíti. Azon túl, hogy a ritka népességnek viszonylag nagy terület áll rendelkezésére, általában kicsi az egy-egy jobbágy által megművelt föld terjedelme is. Ennek kettős oka van. Egyrészt a törökkor és a velejáró hadakozás az igásállomány nagyméretű pusztulását eredményezte. Igaerő híján pedig csak korlátozott nagyságú föld megművelése lehetséges. Az összeírások nem egy helyről kifejezetten meg is mondják, hogy azért uralkodik a szabadfoglalás, mert kevés az állat. Elég ha a sok példa közül Rudabányára, vagy Disznóshorvátra (Borsod m.) utalunk.[11] Másrészt, ezzel ellentétben, főleg az Alföld egyes vidékein nem a földmű-

[8] U. o.
[9] HMKl CR 1715. Heves m. — *S. I.*
[10] OL CR 1715. Pest m. — *V. J.*
[11] U. o. Borsod m. — *V. J.*

velés, hanem a külterjes állattenyésztés az uralkodó termelési ág. Gondoljunk csak az Alföld mezővárosaira. Ez megint késlelteti újabb és újabb földdarabok feltörését. Így megteremti annak lehetőségét, hogy a jobbágy a határ tetszés szerinti részén szántson gyepet a minimálisan szükséges kenyérgabona számára. Mindez azt bizonyítja, hogy a szabadfoglalás a termelőerők alacsonyabb fejlettségi fokának megfelelő földbirtoklási forma és csak ott uralkodhatik, ahol a népesség és állatállomány (munkaeszköz!) jelenléte minimális.

Kérdés azonban, hogy a szabadfoglalás mennyiben tartozik bele a földközösség rendszerébe? Vajjon közvetlen elődje-e a földközösség klasszikus megnyilvánulási formáinak, avagy nem? Molnár Erik szerint a szabadfoglalás a földközösség mellett csak másodlagosan érvényesül, még pedig a tanyarendszerrel kapcsolatban.[12] Az 1711 előtti időszakra vonatkozóan nem feladatunk megvizsgálni e tétel helyességét. A 18. századi szabadfoglalásról azonban mást mutatnak az adatok. Mindenekelőtt nem lehet másodlagos az a földbirtoklási forma, amely az újonnan visszakerült területek túlnyomó részén uralkodó. Másrészt a 18. század elején virágzó szabadfoglalásnak semmi köze a tanyarendszerhez. Kutatásaink arról tanúskodnak, hogy ebben az időben a tanyás település az Alföld nagy részén, pl. Hevesben, a Duna—Tisza közén ismeretlen. Ugyanakkor pedig e vidékek falvainak többsége a szabadfoglalás keretei közt él. Persze az is vitathatatlan, hogy a szabadfoglalás csakhamar átadja helyét egy másfajta földbirtoklásnak, mégpedig annál gyorsabban, minél nagyobb ütemben fejlődnek a termelőerők, tehát minél hamarább küszöbölődnek ki az szabadfoglalás felvirágzását elősegítő fenti okok.

Wellmann Imre régebbi véleménye szerint „az okkupációnak semmi köze sincs a földközösséghez... Az első foglalás ugyanis határozottan visszaesést jelentett a földközösséghez képest".[13] Ebben a véleményben többé-kevésbbé a régi polgári történetírás nézete fejeződik ki, amely elismerte a szabadfoglalást a klasszikus földközösséget megelőző földhasználati formának, de tagadta benne a *közös* jelleget, mert ezzel együtt tagadni kívánta azt is, hogy „a föld magántulajdonán alapuló társadalmi rendet megelőzte egy másik rend, mely a közös földtulajdonra épült".[14]

A polgári történetírók mindenekelőtt leszögezték, hogy a szabadfoglalás rendszerének kialakulásához a termelőerők alacsony fejlettségi foka, ahogy ők nevezték, „primitív viszonyok" szükségesek. Ez a megállapítás helyes. Az olyan fejlődést gátló tényezők, amilyeneket a termelőerők tetemes pusztulását előidéző törökkor hozott létre, ilyen primitív viszonyokat teremtenek meg. Ez is megfelel a valóságnak. Csakhogy ők tovább mennek következtetéseikkel. Mivel szerintük a hódoltság következtében a kezdetlegesebb fokra esett termelőerőknek megfelelően az ország nagy részén a 18. század elején a földbirtoklás formája a szabadfoglalás volt, ebből arra a következtetésre jutottak, hogy a természetes fejlődés folyamán is meg kellett előznie a szabadfoglalásnak a földközösséget. Ők azonban földközösségen a földbirtoklásnak azt a formáját értik, mikor „egy község korlátozza tagjainak

[12] Molnár 273. l.

[13] *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 7, Bp, 1933, 58. l.

[14] *Molnár Erik* előszava Tagányihoz 3. l.

a földhöz való jogát".[15] Számukra *csak* ez a földközösség kritériuma. Szabadfoglalás esetén ilyen korlátozásról szerintük nincs szó, ennek következtében ez nem is tartozik bele a földközösség rendszerébe, hanem a föld kommunisztikus birtoklásával szemben a magánföldbirtoklás formáját képviseli. Ebből viszont következik, hogy a föld magántulajdona megelőzte a közös tulajdont, amely szerintük a fejlődés egy adott szakaszán bizonyos tényezők hatására, bizonyos körülmények között alakult ki, majd a további fejlődés során ismét átadta helyét a vele együttélő és a föld korlátlan magántulajdonán alapuló használati formának. Kész tehát a polgári történetírás gondosan felépített következtetéssorozatának végső eredménye: a marxizmus tanításával ellentétben a földelsajátítás ősi formája nem a föld köztulajdona, hanem a föld magántulajdona, vagyis a föld közös tulajdona történelmi kategória, míg a magántulajdon örök! Vagyis a közös birtoklás elvetése a polgári történetírás számára lényegében ürügy arra, hogy megkísérelhesse a magántulajdonon alapuló társadalmi rend eredetiségének és ennek következtében örökérvényűségének bizonyítását.

Nem valószínű, hogy a természetes fejlődés folyamán a szabadfoglalás megelőzte a földközösséget, helyesebben a földközösség egyéb típusait. Hogy a kérdés hogyan áll a nemzetségi társadalom bomlása idején, az további kutatást igényel. A 18. századi földbirtoklás vizsgálatánál nem ez az elsőrendű kérdés. Tény az, hogy a 18. század elején a lakosság tekintélyes része szabadfoglalás formájában használja a földet. Tény az is, hogy a legtöbb faluban pár év mulva a tiszta földközösséget találjuk a szabadfoglalás helyén, tehát előbbi az utóbbiból fejlődött ki. Mindenekelőtt tehát azt kell megmutatni, hogy a szabadfoglalás beletartozik-e a földközösség rendszerébe, azaz a földhasználatnak a föld közös birtoklásán alapuló egyik változata-e vagy sem.

Ha elfogadnók a polgári történészek fenti földközösség-definícióját, akkor, legalább is a szabadfoglalás egyes eseteinél, nemmel kellene válaszolnunk. T. i., ha újonnan megtelepült, a kérdéses helyre elsőnek érkező jobbágyokról, egy vagy néhány családról van szó, akkor a közösségnek földbirtoklást korlátozó joga nem érvényesülhet. Nem érvényesülhet egyrészt azért, mert az ilyen közösség az új telepes helyeken csak akkor kezd kialakulni, tehát — a földesúri akaraton kívül — nincs olyan tényező, amely a szabadfoglalás elé gátakat állítana, másrészt azért, mert ezt a birtokolható föld nagy terjedelme és a megműveléséhez elengedhetethen emberi munkaerő és igásállat mennyisége közti aránytalanság nem teszi szükségessé. Ez azonban távolról sem jelenti a föld magánbirtoklását. (*A magánbirtoktól* meg kell különböztetni a *magántulajdont*. A feudalizmusban a *paraszti magánbirtokra is* — nem számítva egyes speciális eseteket — az illető birtok tulajdonosának kizsákmányoló tevékenysége nehezedik, attól el nem választható.) A magánbirtoklás fogalmában benne van az, hogy a föld birtokosának *minden időkre birtokjoga van ugyanarra a földdarabra,* más akkor sem tarthat rá igényt, ha a birtokos eláll művelésétől. Ez esetben már első foglalással lenne dolgunk. Ilyen esetekkel a 18. században találkozunk ugyan, pl. Kúnhegyesen (Kun kerület),[16] de ez a jelenség a szabadfoglalással szemben csak másodlagos. Szabadfoglalásnál erről nincs szó. Annak, aki feltörte a gyepet,

[15] *Tschuprow, Alexander:* Die Feldgemeinschaft, Strassburg, 1902, 4. l. idézi Wellmann 58. l.

[16] OL CR 1715. Kúnhegyes. — *V. J.*

csak addig van hozzá kizárólagos joga, míg a felszántott földdarab az ő művelése alatt áll. Ha másik határrészt választ ki magának, az egykor művelt földdarabot pedig engedi begyepesedni, akkor minden jogcímét elveszti rá. A szabadfoglalásnak épp ez a lényege. Másrészt szabadfoglalásnál a jobbágy nem azért telepedhetik rá egyidőre bizonyos földdarabra, mert *egyedül csak neki* van hozzá birtokjoga, hanem azért, mert az ilyen földfelfogásra *minden jobbágy* igényt tarthat. Mikor pedig kialakul a közösség, amint a továbbiakban látni fogjuk, azonnal megkezdődik a szabadfoglalás szabályozása, azaz felszámolása és ekkor már világosan látszik, hogy csak a kommunitás tagja foghat fel a falu határában földet. Mindezt egybevéve, leszögezhető, hogy a szabadfoglalás beletartozik a föld közös birtoklásán alapuló földközösségi rendszerbe, amelynek egyik — nem elhanyagolható — ismertetőjele, hogy minden közösségi tag igényt tarthat — időnként és helyenként változó nagyságú — földhöz.

A földközösség fogalmának tehát azon túlmenően, hogy minden föld a feudálisok tulajdona, két eleme van. Egyik az, hogy a közösség minden tagjának joga van a földhöz, a másik az, hogy a közösség ezt a jogot korlátozza. Szabad foglalás esetén az első, a földközösség osztásos, tehát tartalmilag mélyebb formájánál a második elem hangsúlyozódik ki. A 18. század elején az ország nagy részén uralkodó szabadfoglalás a földközösség egyik kezdetleges, alacsonyabb formája.

A tárgyalt esetekben a szabadfoglalás legtisztább és egyben majdnem kizárólagosan uralkodó változatával találkoztunk. Emellett azonban már a 18. század első, második évtizedében felbukkannak a szabadfoglalás átmeneti formái is. Mivel a népesség megfogyatkozása a földbirtoklás e kezdetleges válfajának kedvez, a termelők lélekszámának növekedése szükségképpen annak likvidálásához vezet. Amilyen mértékben töltődik fel a falvak lakossága, a szabad foglalás olyan mértékben veszti el létjogosultságát. A királyi Magyarország sűrűbben lakott vidékeiről nagy számban özönlik a jobbágyság az újonnan visszatért területekre. A belső vándormozgalom és a telepítések következtében egy-egy falu határában az egyszeri feltöréssel termést adó földterület kicsinek bizonyul ahhoz, hogy a rohamosan szaporodó népesség minden szabályozás nélkül tovább üzhesse azt a rablógazdálkodást, amelyet a vad talajváltórendszer jelent. Ez pedig hamarosan bekövetkezik, mert nemcsak a lélekszám gyarapodik, hanem egyre gyorsuló ütemben szaporodik a paraszt igásállománya is. A Pest megyei és Heves megyei adatok egyaránt arról számolnak be, hogy általában nemcsak a termelésbe vont föld mennyisége bővül, de kiterjed az egy-egy jobbágy által kezelésbe vett szántó nagysága is.[17]

Mindez zavarokat idéz elő a szabadfoglalás rendszerében. Amint Wellmann Imre rámutat, a határt rendetlenül tarkítják az össze-vissza fekvő földsávok. Így egyrészt új terület felfogása ütközik akadályokba, másrészt a pásztorkodtatás válik egyre nehezebbé, hiszen minduntalan vetésbe téved a határba eresztett jószág.[18]

Azonban tévedés lenne, ha a szabadfoglalás felszámolásának indítékait kizárólag a fenti tényezőkben jelölnők meg. Hévízgyörk (Pest megye) lakói 1720-ban a következő kérvénnyel fordulnak a földesúrhoz: „*Tellességgel a*

[17] U. o. Heves és Pest m. — *V. J.*
[18] Wellmann 60—61. l.

föld igazán ki nincsen osztva, a jobbágyság azt kívánnya, hogy amelynek fellebb vagyon szolgállyon reája, akinek fél földe vagyon szolgállyon felét reája."[19] Hévízgyörkön ugyanis a szabadfoglalás volt az uralkodó. Ilyen körülmények közt nehéz volt a falura kivetett földesúri és állami terheket igazságosan elosztani. A parasztság a feudalizmus terheit, tehát a kötelezettségeket is azoknak a jövedelmeknek arányában kívánja elosztani, amelyeket a jog egyformán biztosít ugyan a közösség bármely tagjának, de amelyekre az egyes jobbágyok *ténylegesen* különböző mértékben tehetnek szert, aszerint, hogy a föld megmunkálásához milyen „tehetség", azaz igaerő áll rendelkezésükre.

Ennek alapja csak az a földnagyság lehet, amelyet egy-egy jobbágy tart a kezén. Hogy a kötelezettségek méltányosan érjék az egyes családokat, ahhoz ismerni kell minden paraszt jövedelmi forrásának nagyságát, elsősorban tehát a vetésterületet. Így a közösségnek máris kezében van egy kulcs, amelynek segítségével a falura rendszerint egy összegben nehezedő szolgáltatásokat anélkül parcellázhatja szét tagjai között, hogy egyiket jogtalan előny érné a másik rovására. Amint a következőkben látni fogjuk, míg felmerül az a kívánság, hogy a paraszti szolgáltatásokat a jövedelem, illetőleg a jövedelmet biztosító föld arányában szabják meg, másrészt nem egy esetben előfordul, hogy a földbirtoklást a kommunitás a tehervállalás arányában szabályozza az egyes jobbágyok között.

Látjuk tehát, hogy egyre élesebben kerül előtérbe a közösség földbirtoklást korlátozó ténykedésének szükségessége.

Ennek fontos szerepe van a paraszti antifeudális harc szempontjából. A lassan benépesedő falvak jobbágyai közt szabadfoglalás esetén elkerülhetetlen a civódás. Nem egyszer előfordul, hogy ugyanarra a földdarabra többen is igényt tartanak. Az ilyen ellentétek aztán összeütközésre vezetnek. A kizsákmányoltak közötti ellentétek gyengítik a feudalizmusellenes erők táborát. Ha viszont a közösség szabályozza a földhasználatot, az ilyen nézetellentétek kiküszöbölődnek és az osztályegység létrejötte erősíti a még kevéssé differenciált parasztság antifeudális erejét.

De igyekszik beleszólni a földbirtoklási viszonyok alakulásába a földesúri hatalom is. Az ország elnéptelenedése a járadékszolgáltatók megszerzése érdekében versenyt támaszt az urak között. Ezt a paraszt arra használja fel, hogy a vándorlás fegyverével küzdjön a feudalizmus kötöttségei ellen, csökkentse azokat a terheket, amelyeket a fennálló rend számára jelent. Amint tudjuk, ez a harc nem is maradt eredménytelen: a 18. század első-második évtizedében az antifeudális küzdelem során az osztályerőviszonyok a parasztság javára tolódtak el. A földbirtokosok, főleg az újonnan visszaszerzett területeken, átmenetileg enyhítették a parasztok terheit, hogy ez által jussanak munkaerőhöz és járadékszolgáltató kezekhez, hogy ez által tudják saját birtokaikra csalogatni más feudálisok jobbágyait. A feudalizmus gyűrűjének meglazulását a földbirtoklás szempontjából a szabadfoglalás térhódítása juttatta kifejezésre. A birtokos osztály kénytelen volt eltűrni a szabadfoglalást, mert nem kockáztathatta jobbágyainak elköltözését, tehát a munkaerő elvesztését.

A földbirtoklás kérdésében is megmutatkozott az uralkodóosztály kettős taktikája, amellyel egyre inkább igyekezett a hazai vándormozgalomnak

[19] OL Szathmáry-Király-család levéltára, Nr. 3. — Bakács István közlése.

gátat vetni. Egyik oldalról kedvezményekkel kísérelték meg a munkaerő lekötését; ezt jelentette a szabadfoglalásba való beletörődés. Hiszen a megelőző időkben nagyon sok helyen már szilárd telekrendszer volt, ezt azonban elsöpörte a termelőerők átmeneti csökkenésével beállott új helyzet. Taksonyban (Pest m.) 1715-ben a szabadfoglalás virágzik, holott a lakosok is tudják — hiszen maguk vallják be az összeírónak, — hogy „a falu egykor 42 jobbágytelekre volt osztva".[20]

Másutt viszont arra törekednek, hogy állandó földdarab kijelölésével egyrészt helybenmaradásra bírják az újonnan érkezetteket, másrészt biztosabbá, pontosan meghatározottá tegyék a földesúri járadék alapját. Minden bizonnyal a szabadfoglalás felszámolása vezeti a szentlőrinci pálosokat akkor, amikor 1733-ban a „jövedelemnek felit, nemkülönben a kaszáló réteknek felit", tehát a szokásos szolgáltatásoknál többet kívánnak a kenderesiektől „mindaddig, miglen az helységnek határa föl nem osztódik".[21] Egyébként az összeírások is azt mutatják, hogy a hivatalos vélemény a szolgáltatások biztosabb alapra helyezése céljából azt tartotta természetesnek, ha a földesúr a föld kiosztásával véget vet a szabadfoglalásnak. Utóbbi meglétét ugyanis az esetek nagy részében pl. 1715-ben Újgyallán (Komárom m.) azzal indokolják, hogy a község csak két éve települt és így „a földesúr eddig nem gondoskodott a földek és rétek végleges felosztásáról".[22] Telepítések esetén a szabadfoglalás likvidálása nem egyszer sikerrel jár. Jenőn (Pest m.) 15, Budakeszin (Pest m.) 12 köbölnyi földet kap minden beköltöző.[23] Ugyanakkor azonban nem egy helyen a jobbágyok, felhasználva a feudalizmus átmeneti gyengülését, a földesúri akarat ellenére is diadalra juttatják a szabadfoglalást. Kalászon (Pest m.) „nincs kijelölve biztos mennyiségű föld, ... házanként nem lehet sessiókat formálni, mert a lakosok szabadon foglalnak, szántanak és kaszálnak".[24]

A földesúr tehát egy időre kénytelen megadni magát. Alkalmazkodik a fennálló földhasználati rendszerhez, amelynek kiküszöbölése csak akkor oldódik meg, amikor a termelőerők fejlődése megérett a község által szabályozott földhasználat bevezetésére.

Az egyes falvak határai különböző kiterjedésűek. Ugyanazon határon belül pedig nem mindenhol egyforma a talaj minősége. A régi lakosok maradékai ismerik, az újonnan érkezők pár év alatt kitapasztalják, hogy a földterület melyik részén könnyebb a művelés. Cegléden — ahol jóideig a szabadfoglalás virult — „a könnyebben szántható földeket szokták vetni és a nehezebben művelhetőt üresen hagyják".[25] Ahol földbőség van, ott a szabadfoglalás hosszúéletű marad. Ahol azonban vagy ténylegesen szűk a falu határa, vagy a kevesebb munkát igénylő, illetőleg jó termést adó földdarab bizonyul viszonylag kevésnek, ott a falu régi jobbágyai és az első beköltözők igyekeznek maguknak biztosítani a legjobb határrészt. Peregen (Pest m.) az 1715-ös összeírás szerint a lakosok „bizonyos mezőt részint szántónak, részint rétnek felosztottak maguk között, úgy hogy közülük egy-egy, ha

[20] OL CR 1715. Taksony. — *V. J.*
[21] Tagányi hagyaték: Földközösségre vonatkozó adatok, Országos Széchényi Könyvtár kézirattára, Fol. Hung. 1539. — *V. J.*
[22] OL CR 1715. Újgyalla. — *V. J.*
[23] U. o. 1715. Budakeszi, Jenő. — *V. J.*
[24] U et C 85: 16. — *V. J.*
[25] OL CR 1715. Cegléd. — *V. J.*

van igásállata, nyolc pozsonyi mérővel vetheti be felosztott földjét, de eddig nem volt olyan erejük, hogy vethettek volna".[26] Ez az eset egymagában érthetetlennek tűnik fel. De más adatok bizonyítják, hogy azzal a jelenséggel állunk szemben, mikor a falu a jövevények elől kezdi elzárni a határ értékesebb részét. 1726-ban viszály támad a nagyszalontai (Bihar m.) *régi* és *új* lakosok között. Az előbbiek azt kívánják, hogy mivel az ő „elejek az actionalis pusztáknak nem kicsiny költségek és fáradságokkal szerzésében fáradoztanak... osztálykor az actorok elsők lennének és legelsőbben az actoroknak engedtetnék a földökből, rétekből, kaszálóbul az választás".[27] Igaz, hogy itt nem a falu határáról, hanem bérelt pusztákról van szó. De Szentmártonkátán (Pest m.) már kifejezetten jobbágyfölddel kapcsolatban tapasztalunk ilyen jelenséget. Itt, „ha a jobbágyok közül valaki meghal, földjét az elszegényedett lakosok felosztják méltányosan évenként maguk között, vagy pedig *fenntartják a jövevények számára*".[28] Vagyis az újonnan érkezettek a határ jóminőségű földjéből csak akkor részesülnek, ha egyik vagy másik földdarab gazdátlanná válik. Látjuk tehát, hogy vannak esetek, mikor a kisebb munkával többet hozó határrészeken a szabadfoglalásból *első foglalás* kezd kialakulni. Amint az előbbiekből tudjuk, első foglaláson kell érteni a földszerzésnek azt a módját, amikor a jobbágy nem csupán egy időre kívánja birtokába venni ezt vagy azt a földterületet, hanem véglegesen birtoklási jogot formál ugyanarra a földdarabra.

Csakhogy egyetlen adat sem került elő arra vonatkozóan, hogy az ilyen első foglalási kezdeményezésekből — leszámítva a később tárgyalandó irtásföldeket — örökbirtok fejlődött volna ki. Minden egyes helyen, ahol az első foglalás felé történtek lépések, néhány évvel később a földközösség fejlettebb típusainak egyikével vagy másikával találkozunk. Mi lehet ennek az oka? Egyrészt az új jövevények nem óhajtanak beleegyezni abba, hogy a határ kevésbbé értékes részeire szoruljanak vissza. Igyekeznek tehát keresztülvinni a föld méltányosabb elosztását. Segítségükre jön a földesúri hatalom, amelynek érdeke, hogy falvai minél több munkáskézzel rendelkezzenek. Ilyenformán erős tendencia érvényesül abban az irányban, hogy a közösség nyuljon bele a földhasználat szabályozásába.[29] Ez azonban nem elégséges ahhoz, hogy a földközösség fejlettebb típusai kialakuljanak.

Engels az orosz parasztnak az obscsinához való ragaszkodását úgy ítéli meg, mint „a nép évezredes ösztönös törekvését a kollektivizmusra".[30] Ez a törekvés a magyar jobbágyban is élt. Elődei még abból a korból hozták magukkal, mikor a társadalom anyagi életének alapja a kommunisztikus tulajdon volt. A feudalizmus ezt a törekvést elhalványította, amennyiben a földközösség alapjának, a faluközösségnek funkcióját átalakította. Ugyanakkor azonban meg is erősítette, amennyiben a földközösséget a feudális erőkkel szemben védekező fegyverré építette ki. Jelentős szerepe volt a közösségi osztás továbbélésében a közösségi tagok gazdasági egymásra utaltságának is. A kollektivizmusra való törekvést csak a kapitalizmusnak,

[26] U. o. Pereg. — *V. J.*

[27] Nagyszalonta földközösségének történetéhez, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900, 322. l.

[28] OL CR 1715. Szentmártonkáta. — *V. J.*

[29] Wellmann 59—60. l.

[30] Engels M. K. Kablukova asszonyhoz, London, 1888 augusztus 5, Marx-Engels, Válogatott levelek, 396. l.

illetőleg a kapitalizmust megelőző árutermelésnek sikerült a parasztból kiölnie. Csak abban az időben tünt el, amikor „minden szilárd berozsdásodott viszony, a nyomában járó tisztes képzetekkel és nézetekkel feloldódik".[31]

A 18. században még élt és hatott ez a törekvés. Bizonyítéka ennek az a körülmény, hogy a spontán vándorlás folytán újra népesült községek egy része a szabad foglalás mellőzésével azonnal *osztásos* közösségben kezdi meg életét, tehát a földközösség olyan formájában, ahol a parasztok kollektív hajlama a legerőteljesebben nyer kifejezést. Elég, ha a számtalan példa közül a törökkorban teljesen elpusztult Álmosd (Bihar m.) példáját ragadjuk ki, mint ahol a megtelepedéstől kezdve *osztásos* földközösség a földbirtoklás formája.[32] Így magyarázható meg az a jelenség is, hogy amikor a gazdasági tényezők szükségszerűen írták elő a földhasználat szabályozását, ennek a szabályozásnak ősi formájára, a földközösség fejlettebb típusaira való áttérés különösebb zökkenők nélkül ment végbe.

Persze, ez nem máról holnapra és nem mindenütt egyformán történt. Csanád megye nagyhatárú helyein, pl. Makón, Battonyán a közösség kiválasztotta magának a földterület egy részét és ott — de csakis ott — mindenki kedve szerint élhetett a szabadfoglalás jogával.[33] Haraszti-ban (Pest m.) két fordulóra osztották a határt. Az egyik fordulóban kiki tetszésének megfelelő földet foghatott fel, míg a másikat az összeírás idején tilos volt művelés alá venni.[34] Világos, hogy ezekben a községekben már megkezdődött a szabadfoglalás, illetőleg a vad talajváltórendszer korlátozása.

Még élesebben látszik ez pl. Mezőkövesden, a Hajdúság egyes helyein, Szolnokon stb. Itt a szabadfoglalás határok közé szorítása más formában mutatkozik meg. A közösség, amint erre Molnár Erik is rámutat, itt is kiválaszt magának egy bizonyos határrészt. Azonban itt a kiválasztott területen *belül* nincs szabadfoglalás, az efajta földhasználat a község többi részére szorul vissza. A lakosság egésze által kiszemelt földet pedig a közösség bizonyos módszer szerint felosztja tagjai között. Ennek az eljárásnak indítóokát a föld jövedelmezőségének különböző voltában kell keresni, amit egyrészt a talaj minősége, másrészt a lakóhelytől való távolság határoz meg. Az igazságosság és méltányosság azt írja elő, hogy a leglöbbet érő földből mindenki részesedjék. Ez csak azáltal valósítható meg, ha a közösség maga veszi kezébe a földhasználat szabályozását. Míg tehát Haraszti esetében a kommunitás azt a határrészt jelöli meg, ahol szabadon foghatnak fel a jobbágyok földet, az utóbbi példákban pedig már csak a közösségnek van joga szabadon felfogni a határ egy részét, ezen a részen belül az egyesek számára tilos a szabadfoglalás. Itt tehát tagjainak földhöz való jogát a kommunitás erőteljesebben korlátozza. De mindegyikben közös, hogy a *vad* talajváltórendszer — legalábbis a határ egyes részein — fokozatosan átadja helyét a *szabályozott* talajváltórendszernek. Ez annyit jelent, hogy a művelés alá vett földdarabot használója már nem saját elhatározása szerint változtatja, hanem a változtatás idejét és az új gyöp helyét a közösség állapítja meg minden tagjára kötelező érvénnyel. Ez még nem azonos az örökszántórendszerrel, éppen ez különbözteti meg a földközösség legklasszikusabb

[31] *Marx-Engels:* A Kommunista Párt Kiáltványa, Válogatott Művek I. Bp, 1949, 14. l.
[32] OL CR 1715. Álmosd. — *V. J.*
[33] Tagányi 29. l.
[34] OL CR 1715. Haraszti. — *V. J.*

formájától. A határ bősége miatt ugyanannak a területnek a felszántására még aránylag ritkán kerül sor, a földet hosszabb ideig pihentetik és így termőerejének hirtelen kimerülése nélkül egymás után több esztendeig vethetik.

Persze, ez a lényegen mit sem változtat. Tulajdonképpen már az újraosztásos földközösséggel van dolgunk, de a határ bősége még egy időre megengedi a talajváltórendszer alkalmazását. A népesség szaporodása és a földművelés előretörése azonban csakhamar magával hozza az *örökszántórendszer* uralkodóvá válását, mikor a talaj pihentetése már nem hosszú ideig, hanem csupán egy, esetleg két-három esztendeig tart.

A termelőerők növekedését a 18. század viszonyai között elsősorban a lélekszám és az igásállomány emelkedése jelentette. Az újraosztásos földközösség a termelőerők fejlődésének következményeképpen váltotta fel a szabadfoglalást. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy az egyes országrészeken akkor jut túlsúlyra, mikor az illető vidékek lakossága viszonylag kezd feltöltődni. Ilyenkor egyrészt a gazdasági tényezők sürgetik a földhasználat szabályozását, másrészt erőteljesebben domborodik ki a paraszt közösségi tudata. Az újraosztásos földközösségben az előbbi megoldást, az utóbbi kielégülést nyer.

Ennek a lényege az, hogy a határ nagyságától és a talaj minőségétől függően a közösség, illetőleg előljárói két-három „táblára", „nyomásra" vagy „vetőre" osztják a határt. Az egyes táblákat több, kisebb-nagyobb „dűlőre", „holdra" (nem azonos a hold területmértékkel!) darabolják, majd ezeket ismét bizonyos számú földcsíkra, „nyílra" parcellázzák szét. A földmérés történhetik kötéllel, mint pl. a Fejér megyei Csekelakán 1768-ban, a Pest megyei Tasson 1760-ban, vagy rúddal, mint Czentén (Szolnok-Doboka m.) 1742-ben.[35] Szemléltetően mutatja a határfelosztást a garamvezekényiek (Bars m.) vallomása 1770-ben az összeírók előtt: „Szántófö'deink 3 vetőre és 12 dűlőre vannak felosztva, melyben első vetőre s 4 holdban $13^1/_2$, másik vetőre ugyan 4 dűlőben 13, harmadik vetőre ismét 4 dűlőben 12 p. mérőt minden gazda elvethet."[36] A nyilak száma az osztáshoz alapul szolgáló vagyontárgyak (igásállat) mennyiségétől függ. A földsávokat azután sorshúzással, „nyilazással" vagy a házak sorrendjében, esetleg a kettő összekapcsolásával bocsátják az egyes lakosok használatába. Hangulatos leírása maradt fenn egy ilyen földosztásnak Petrahóról (Zemplén m.). Egy perben 1767-ben, azt vallják a tanúk, hogy „mindég mikor a nyilat osztották, végigment a tanács a sorkőig s addig osztotta el, mi is ott a sorkövön sort ültünk s onnan is nevezték sorkőnek vagy határszélnek"[37] Az egyes jobbágyok a kiosztott nyilat két osztás közt eltelő időre kapják meg. Ennek tartama leginkább a föld minőségétől függ és két-három, esetleg hat évre terjed. Ha elérkezik az újraosztás ideje, a földet addigi használója a közösség további rendelkezésére bízza. A kommunitás földbirtoklási joga tehát a legerőteljesebben háttérbe szorítja az egyén jogait. A szabadfoglalás és az újraosztás azonosak egymással annyiban, hogy mindkettőnél az egyes parasztnak egyaránt van földbirtoklási joga. De elválasztja őket az a körülmény, hogy az előbbinél a használat helye és időtartama a jobbágy tetszésétől függ, utóbbinál pedig mindkettőt a közösség szabja meg és a közösség rendelkezése minden egyes tagjára kötelező erejű. A szabadfoglalásnál tehát elsősorban

[35] Tagányi hagyaték.
[36] HtL TU Garamvezekény. — *V. J.*
[37] Tagányi hagyaték.

a közösség tagjainak birtoklási joga, az osztásos rendszerben a közösség korlátozó joga kap erősebb hangsúlyt.

A Tagányi által összegyűjtött anyag bőséges adatokat tartalmaz az újraosztásos földközösség elterjedéséről. A képet legfeljebb azzal lehet kiegészíteni, hogy Zala megye egy részén és Somogy megye egész területén megtalálható, továbbá Barsban és Máramarosban is nyomaira akadunk. A források arról is beszámolnak, hogy a földközösség az osztás alapja és az egyes nyilak nagysága tekintetében többféle alakban fordul elő. A legegyszerűbb változatban mindenkinek egyenlő kiterjedésű földdarab jut. Ezzel találkozunk többek között Visonta, Bátor, Bekölce, Bodony, Bükkszenterzsébet, Erdőkövesd, Gyöngyöshalász, Gyöngyösoroszi, Gyöngyöspata, Maconka, Mátraballa, Mátraderecske, Mátramindszent, Nádújfalu, Nagybátony, Nagyréde, Recsk, Rózsaszentmárton, Szentdomokos, Szucs, Szurdokpüspöki, Szücsi, Tar, Váraszó, Verpelét, Felnémet, Fedémes, Gyöngyössolymos, Kisköre Heves megyei, Kisújfalu, Kisnémedi, Óbuda, Kisvác Pest megyei, 12 Zala megyei faluban és egyéb helyeken.[38]

Ha ezeket a helységeket megpróbáljuk a térképen elhelyezni, mindjárt következtetéseket tudunk levonni az egyenlő elosztás létrejöttének okairól. E falvak legnagyobb része dombos vidéken fekszik, ahol aránylag kicsi a nagyobb fáradtság nélkül megmunkálható terület. A méltányosság azt követeli, hogy ebből mindenki részesüljön, mégpedig, mivel a közösség még nem differenciálódott, egyenlő mértékben. Ahhoz, hogy több földet lehessen művelés alá fogni, több igásállat szükséges, mint amennyivel e falvak rendelkeznek. Kevés a paraszt, kicsi a határ, de kevés az ökör is. Nem egyszer csak egy-két gazdának van, a többi, csekélyszámú jobbágy ezt a pár igást használja gyalogmunka ellenében.

Természetes, hogy ez az egyenlősítő földosztás nem maradhat sokáig fenn, hiszen az egyéb termelőeszközök egyéni tulajdonban vannak, ez pedig „elkerülhetetlenül vagyoni egyenlőtlenség kialakulásához vezet".[39] Az adatok mind ezt igazolják: az újraosztásos falvakban túlnyomórészt nem a földközösség egyenlő kiosztáson alapuló formája uralkodik. Ahol pedig találkozunk vele, ezt az egyenlősdit pár év mulva ott is másfajta osztás váltja fel. Amilyen mértékben nő a különbség az egyes jobbágyok magántulajdona — elsősorban állatállománya — közt, olyan mértékben érvényesül az osztálytársadalom azon törvényszerűsége, mely a közös birtokból való részesedés egyenlőtlensége felé mutat. Csak olyan helyeken marad az egyenlő osztás hosszú életű, ahol új területeknek művelés alá fogása a természeti körülmények miatt lehetetlennek bizonyul. Ezért jut 1770-ben is egyformán négy-négy köböl föld a besztereceieknek (Szabolcs m.), mert „víztől megmaradt kis földecskéjüket esztendőnként nyíllal vetik".[40] A Győr megyei Ballonyban ugyancsak egyenlő osztással találkozunk. Ezt az 1715-i összeírás azzal indokolja, hogy a lakosok a vízáradások gyakorisága miatt szokták egymás közt felosztani a földet.[41] Mivel pedig a kezdődő árutermelés következtében az egyéni tulajdon egyenlőtlensége már akkor kialakult a jobbágyok között, mikor még nem a földművelés volt az uralkodó termelési

[38] OL CR 1715. Heves, Pest és Zala m. — *S. I.* — *V. J.* — *Sz. I.*
[39] Molnár Erik előszava Tagányihoz 11. l.
[40] SzSzMKl INP Nr. 3. — *V. Á.*
[41] OL CR 1715. Ballony. — *V. J.*

ág, az egyenlő felosztású földközösséget a 18. sz. elején valószínűleg csak a különleges viszonyok termékének kell tekinteni.

Így természetes, hogy a következő összeírásban már csaknem mindenütt egyenlőtlen nagyságú földdarabokat találunk a parasztok kezén. Természetesnek látszik, hogy egyenlőtlen osztás esetén a közös birtokból való részesedés a parasztok *egyéni tulajdonban* levő munkaeszközeinek arányához igazodott. 1727-ben Mezőcsányon (Maros-Torda m.) osztáskor „némelyek a szegényebbek közül kettő-három áll egy rúdra, a gazdagabbak közül penig egy is 2—3 rudat" kap.[42] Tasson (Pest m.) 1752-ben „ha jobb gazda volt: annak többet, aki pedig alacsonyabb sorsú, olyannak kevesebbet" adtak.[43] Mi határozza meg azt, hogy egy jobbágy gazdagabb-e vagy alacsonyabb sorsú? Az egyes községekhez csatolt megjegyzések erre is rávilágítanak. Kisapáti, Hegymagas, Raposka (Zala m.) „szántóföldjei két nyomásra vannak osztva és többnyire mindenkinek fakultásához szabva évenként elkülönítve szokták őket használni".[44] Rada, Szabar, (Zala m.) földjei a lakosokat „tehetségüknek megfelelően illeti".[45] Tóalmáson (Pest m.) „erő szerint", Alsónémedin (Pest m.) „erő szerint arányosan" kerülnek kiosztásra a földek.[46] Dömsödön (Pest m.) „állandó földek nincsenek, hanem évenként kinek-kinek ereje szerint arányosan szokták maguk között osztani".[47] Szabadi (Somogy m.) parasztjai ugyancsak évenként osztanak maguknak földet még 1770-ben is, olyformán, ahogy „kinek-kinek sora és állapota magával hozza".[48] A példákat vég nélkül lehetne folytatni.

Ezekben a megnevezésekben az állandóan visszatérő formula „erga vires", „secundum facultates", „aequaliter", „proportionate". E kifejezések értelmét más adatok világosan megmondják. Tardon (Borsod m.) 1715-ben a lakosok a réteket „igásállataik tehetségének megfelelően", Diósgyőrben pedig „igaerejük szerint" osztják. Heves megye 27 községe 1770-ben az úrbéri összeírások alkalmával azt vallja, hogy „nem házhelyek, hanem ökör után osztatik a föld".[49] A facultas, a vires, tehát nyilvánvalóan igásállatot jelent. Minthogy az igaerő a 18. század viszonyai közt a földművelésnek alapvető feltétele, természetesnek látszott, hogy az egyenlő fakultású, azaz egyenlő számú igásállattal rendelkező jobbágyok egyenlő, a különböző számú igással bírók pedig különböző nagyságú kiosztásban részesüljenek. Ezért vallják a Pest megyei Tasson 1760-ban, hogy az osztás alkalmával „ha jobb gazda volt: annak többet, aki pedig alacsonyabb sorsú, olyannak kevesebbet" adtak.[50]

Amíg a parasztok közt a tulajdonukban levő termelőeszközök, elsősorban az igások tekintetében nem alakulnak ki nagyobb vagyoni különbségek, addig inkább csak azt veszik figyelembe, hogy van-e valakinek igása vagy nincs. Ezért adnak pl. Csányon (Heves m.) 1701-ben az „igásállattal rendelkezőknek, akiket jobbágyoknak neveznek... *kétszer* annyit, mint a zsellé-

[42] Tagányi hagyaték.
[43] U. o.
[44] OL CR 1715. Kisapáti, Hegymagas, Raposka. — *Sz. I.*
[45] U. o. Rada, Szabar. — *Sz. I.*
[46] U. o. Tóalmás, Alsónémedi. — *V. J.*
[47] U. o. Dömsöd. — *V. J.*
[48] HtL TU Szabadi. — *I. E.*
[49] HtL TU Heves m. — *S. J.*
[50] Tagányi hagyaték.

reknek".[51] Mikor azután a vagyoni különbségek növekednek, bővül az osztás alapjául szolgáló kategóriák száma is. Ez esetben meg kellett határozni azt az ökörszámot is, amely után a legnagyobb darab föld jár, amelyhez a kevesebb állattal bíró jobbágyoknak jutott földet viszonyítani tudják. Úgy látszik, hogy ennek meghatározásánál az illető faluban vagy megyében a szántáshoz szükséges igáslétszámot tekintették alapnak. Pest megyében általában hat ökörrel történt a földművelés. Ennek megfelelően az ilyen fakultású jobbágyot *„egész helyes"* gazdának nevezték. A kalocsai érsek 1740 táján egész-, fél- és negyedhelyesekre osztályozta parasztjait. Egész helyes lett a hat, fél helyes a négy, és negyed helyes a két igásállatot bíró paraszt. A tisztartó azután utasította a lakosokat, hogy falujuk határát arányosan osszák fel maguk között.[52] Pest megye más falvaiban a „helyes" elnevezés helyett az *„ekés"* jelöléssel találkozunk. Az „egész helyes" és „egész ekés" fogalmak azonban fedik egymást. Csaba (Pest m.) 1725-i szerződése világosan megmondja, hogy „ekén pedig 6 igásökör értendő".[53] Amikor Heves megye 1725-ben leegyszerűsítette az addigi bonyolult adókivetést és a jobbágyfakultás mérésére az igás ökrök számát használta fel, egységnek ugyancsak felújította a régi „eke" fogalmat. Az egész eke Hevesben is 6 ökröt vagy lovat jelentett; ennek megfelelően a négy ökrös jobbágy kétharmad ekés, a két ökrös jobbágy egyharmad ekés lett.[54]

A földesúri és megyei hatalom minden bizonnyal az élet konkrét tapasztalatából indult ki. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a maguk kizsákmányolásának alapjául azt tekintsék, ami a parasztok gyakorlatában a közös földből való részesedés mértékét megszabta. Azon munkaeszközök közül, amelyek a 18. század jobbágytársadalmában egyéni tulajdont képeztek, az igásállat volt a legfontosabb. Magától adódott tehát, hogy a parasztok is az igások száma alapján álló földosztást tartsák a legigazságosabbnak. Így jött létre az a helyzet, hogy az összeírások adatai szerint többé-kevésbbé arányos nagyságú földdarabok vannak az egyes parasztok kezén.

De a négy ökrös gazda nem csupán $^1/_3$-dal kap kisebb területet a hat ökrösnél. Az igások száma csak azt határozza meg, hogy egy-egy jobbágyot fogalmilag melyik csoportba, — egész-, fél-, negyedhelyesek, vagy ekések — közé sorolják. A juttatott föld mennyisége azonban az egyes fogalomcsoportok arányától függ. Ez a következőt jelenti: tegyük fel, hogy egy faluban az egészhelyes, vagy hatökrös gazdára 18 köböl föld esik. Ha a kiosztott földterület az igások arányát követné, akkor egy négyökrös gazdának 12 köböl föld járna. Fogalmilag azonban négyökrös jobbágy félhelyesnek számít, így az egészhelyeshez képest csak feleannyi, vagyis, 9 köblös földben részesülhet. Az adatok ezt vitathatalanul igazolják. Csaba. Haraszti, Ócsa, Sári és egyéb Pest megyei falvakban egy 1725-ös összeírás szerint a lakosok a szántót „úgy szokták egymás között felosztani, hogy egy hatökrösnek jut 18 mérő magot, a négyökrösnek 10 mérő magot befogadó terület, a kétökrösnek pedig feleannyi, végül, akinek egyáltalán nincs (t. i. igása, V. J.), annak semmi".[55] Tehát ezért találunk az újraosztásos falvakban az igások száma után várt 6 : 4 : 2 arány helyett az egyes birtokcsoportok nagysága tekinte-

[51] U et C 4: 35. — *V. J.*
[52] HtL TU Kecel. — *V. J.*
[53] HtL TU Csaba. — *V. J.*
[54] HMKl CR 1738. Observatio 3. — *S. I.*
[55] Tagányi hagyaték.

tében 8 : 4 : 2 arányt. Sőt, ez nem egyszer 8 : 4 : 2 : 1 aránnyá bővül, amennyiben az igásállat nélküli gyalogszerest is részelteti a közösség a földből.

A földközösségi falvak többségében a fenti kiosztási mód az uralkodó. Vannak azonban községek, ahol a kommunitás más alapon bocsátja az egyes határrészeket tagjai használatába. Horton (Heves m.) a 20-as évek elején a juttatott földet a közterhekben való részvétellel, adóval, taksával mérik.[56] Gálszentgyörgyön (Jász-kerület) évenként aszerint osztják a földet, ahogy „ki-ki viseli a közterheket".[57] Hasonló a helyzet Ludason és Pélyen is (Heves m.). Szentmihály (Szabolcs m.) parasztjai még az úrbéri összeírás idején is a fizetett taksa arányában jutnak földhöz.[58]. Az adófizetés alapján való földosztással Erdélyben is találkozunk. Kolozs megye 1710-ben egyenesen elrendelte, hogy ha „valakik egész főről contribuálnak az nyilas földekből, azoknak egész nyilat is kell adni a falunak".[59] A magyarói (Maros-Torda m.) lakosoknak 1732-ben „közönséges földök van, mellyeket annuatim a portiozo embereknek osztanak".[60] Aranykúton (Kolozs m.) 1735-ben azt vallják, hogy „portio után osztottuk, ki mint adta a portiót a szerint, a ki többet adna annak nyilat is nagyobbat, a ki kevesebbett adna annak is a szerint juta".[61]

Ezeknek a helyeknek a száma azonban viszonylag kevés. Itt a közösség igazságosabbnak találta, ha az egyesek jogai az egyesek szolgáltatásaihoz igazodnak. A taksa után történő földosztás alapja az adórendszerben keresendő, amely a 18. század elején nem egy megyében bonyolult számításokon, különféle adótárgyakon nyugodott. Világos, hogy az egyes parasztcsaládokhoz tartozó adóalanyok, helyesebben az őket terhelő összeg, sok helyen a legnagyobb különbségeket mutatja fel. Ennek megfelelően semmiféle arány nem állapítható meg az egyes földdarabok közt azon községekben, ahol a földbirtoklás mértéke az adótehertől függött. Itt tehát az adórendszer, nem ugyan a földhasználat formáját, de a részesedés arányát akaratlanul is magához idomította. Amikor azután a megye a maga terhei alapjává az igásállományt tette meg, akkor a kiosztási mód a fakultás alapján történő osztásformával lett azonos, még akkor is, ha a parasztok tudatában továbbra is úgy élt, hogy a közterhek arányában részesülnek a földből.

A harmadik osztási alap, mely a földközösségi falvakban gyakorlatban van, a sessio, a telek. E névvel a források két fogalmat is jelölnek. Telek a házhely, vagy fundus, de telek a fundushoz tartozó külsőség, a jobbágy földje is. Hangsúlyozni kell, hogy a sessió, a telek, távolról sem a 18. század új jelensége. *A telek az egész középkoron át a jobbágygazdaság egysége volt és maradt.* A 18. sz. első felében az 1715-ös összeírás utasítása szerint „egy egész telekre kell becsülni a 2 vagy 3 nyomásban együttesen 120 pozsonyi köböl terjedelmű szántót és 32 kaszás rétet".[62] Azonban a sessió nagysága többé-kevésbbé összefüggésben volt az igásállatok számával. Ezt igazolja 1763-ban a győri jezsuita rendház, mikor kenesei (Veszprém m.)

[56] HMKl CD 1720. — *S. I.*
[57] OL CR 1715. — Gálszentgyörgy. — *V. J.*
[58] SzSzMKl RNP Szentmihály. — *V. Á.*
[59] Tagányi hagyaték.
[60] U. o.
[61] U. o.
[62] U. o.

jobbágyairól úgy intézkedik, hogy a féltelkes négy marhára való földet kap, a $^1/_4$ telkes félannyit.[63] Földközösségi rendszerben azonban az egész telek és résztelek az osztás egysége is. Az egész-, fél-, negyed- stb. telek azt a földmennyiséget jelenti, amelyhez a jobbágy az időszaki osztás alkalmával hozzájuthat. Ez már az újraosztásos rendszer legfejlettebb fokát képviseli.

A sessió földrajzi elterjedtsége a földközösségi falvakban érdekes képet mutat. Minél mélyebben megyünk az Alföld belsejébe, annál inkább eltűnik a telek-fogalom. Zsámbokon 1711-ben „nincsenek szétosztott telkek, hanem évenként egymás közt osztják ki őket a lakosok szabálya és aránya szerint".[64] Heves megyében az egész tiszai járás területén 1728-ban még sehol sincsenek sessiok kihasítva.[65] Kiskörén (Heves m.) és az ónódi uradalom síkvidéki falvaiban még 1771-ben is ismeretlen a telekegység.[66] Siófoknak (Veszprém m.) a 18. század elején nincsenek telkenként kiosztott fundusai, hanem „meg van a török mozgalmak idején eddig szabadon gyakorolt szokás, a ház építése és a szántók kiosztása".[67] Ez azonban nem jelenti azt, hogy a sessiot nem ismerő falvakban soha nem volt telekegység. Amint már említettük, Taksonyban (Pest m.) 1715-ben a lakosok emlékeznek rá, hogy a falu határa egykor 42 telekre volt osztva.[68] Bábony, Diósgyőr (Borsod m.) földje „az elmult időben és években jobbágytelkekre volt osztva, de mióta a fiscusé lett, osztatlan".[69] A telkekre parcellázás megsemmisülése, főleg az Alföld egyes helyein, ugyanazoknak a tényezőknek volt a következménye, amelyek a 18. sz. közepéig a földközösség felvirágzását elősegítették, illetőleg életét meghosszabbították.

Persze, az Alföldön sem hiányzik a 18. században a telek ismerete. Palotán (Pest m.) a lakosok már 1715-ben „méltányosan egész, fél, valamint harmad telekként osztják fel" egymás közt földjeiket.[70] Több más adat is amellett szól, hogy bár kisebb mértékben, de a hódoltság belsőbb területén is ráakadunk a telekfogalom nyomaira. A földesúri telepítés útján benépesülő falvakban ez érthető. Ott a falu gazdája ültette új jobbágyait telkekre. Mivel azonban a törökdúlást lakottan átvészelt helyek egyike-másika szintén ismeri „a telek" megnevezést, vitathatatlan, hogy a törökkor idején és a megelőző időkben sem volt ismeretlen.

Kérdés, hogy milyen formában ment végbe telkek arányában a földosztás. Az adatok erre is felvilágosítást nyújtanak. Izsákon (Pest m.) a föld „sessiók és a lakosok ereje szerint van szétosztva".[71] Itt tehát meghatározták a teleknek és telekrészeknek nagyságát, de hogy az egyes jobbágyok a különböző terjedelmű részek közül melyikre tarthatnak igényt, azt megint csak erejük, tehát igásaik száma döntötte el. Ordason (Pest m.) „méltányos felosztás szerint szoktak vetni, vannak ugyan állandó birtokok, de biztos és megváltozhatatlan jobbágyföldek nincsenek".[72] Ez a megjegyzés első pillanatra érthetetlennek tűnik fel. Az még csak rendben van, hogy dívik

[63] U. o.
[64] U et C 94: 1. — *V. J.*
[65] HMKl 1728-as jobbágyösszeírás a tiszai járásban. — *S. I.*
[66] U et C 25: 49., 25: 51. — *S. I.*
[67] VpKMl 1727-i reguláció. — *Sz. I.*
[68] OL CR 1715. Taksony. — *V. J.*
[69] U. o. Bábony, Diósgyőr. — *V. J.*
[70] U et C 94 : 76. — *V. J.*
[71] OL CR 1715. Izsák. — *V. J.*
[72] U. o. Ordas. — *V. J.*

az időszaki osztás és ennek megfelelően megváltozhat az egyes jobbágyok kezén lévő földterület. De mit jelent az, hogy „vannak ugyan állandó birtokok"? Egy másik — Erdélyből származó — adat hozzásegít bennünket a megoldáshoz. Kissajón (Kolozs m.) 1732-ben „nincsenek biztos földek", ugyanakkor azonban a forrás arról beszél, hogy „van 2 puszta telek".[73] Ebből az látszik, hogy Ordas esetében is az „állandó birtok" meghatározott nagyságú földdarabot, telket jelent, tehát a falu határa az összeírás idején telekre volt széttagolva. A „méltányos felosztás" azt jelenti, hogy az egyes parasztcsaládok nem tartoztak egyetlen telekrészhez sem, hanem fakultásuk növekedésével, vagy csökkenésével nagyobb, vagy kisebb sessiórész illette meg őket a következő osztás alkalmával. Vagyis Ordason változatlan — legalábbis egy ideig — a telkek száma, de hogy a változatlan nagyságú és számú telekcsoportok közül melyiket engedi a közösség egyes tagjainak használatába, azt a jobbágy igaereje dönti el. Így megtörténhetik, hogy ugyanaz a jobbágy egyszer több, másszor kevesebb földet kap. Hiszen Nyírbéltek 1773-ban is azt vallja, hogy „hol több, hol kevesebb jut 1—1 gazdának az évi osztásnál".[74]

Az 1720-as összeírás szerint Pest megye falvai „nincsenek biztos sessiókra osztva, hanem a mindenkori állapotnak megfelelően és a lakosok növekedése vagy csökkenése szerint növekednek vagy csökkennek a sessiók".[75] Ennek megfelelően Szecsőn (Pest m.) a telkeknek száma nincs meghatározva, hol több, hol kevesebb.[76] Ugyanakkor más adatok arról beszélnek, hogy e faluban egész-, fél-, negyed-, nyolcad- stb. helyes gazdák laknak. Az ilyen megjelölések a sessió szerint történő osztás másik változatáról számolnak be. Nem a falu határát foglalják össze ennyi, vagy annyi telekszámban, hanem a jobbágyokról állapítják meg, hogy egész-, fél- vagy negyedhelyesek-e. Ez az osztásforma kevésbbé kötött az előbbinél. Először is a beköltöző vagy a felnövő jobbágyfiúk különösebb nehézség nélkül telkesjobbágyokká lehetnek. (Itt persze megjegyzendő, hogy a felnövő jobbágyfiak részesítése nem jár szükségképpen együtt az osztásos rendszerrel.) Az egyes jogi kategóriákba sorolt paraszt a határ bővülésével, új területek feltörésével arányosan egyre több földre tehet szert anélkül, hogy jogi állapota megváltoznék. Az előbbi példáknál viszont a földterület kötöttsége miatt az egyes paraszt szántóterülete csak úgy növekedhetik, ha a jobbágy fakultása növekedésének megfelelően magasabb jogi kategóriába lép elő. Persze, az élet nem nagyon tűr ilyen merevségeket. Azoknak a falvaknak bevetett földje is egyre nő, ahol az Ordashoz hasonló földbirtoklás van szokásban. A látszólagos ellentmondás úgy küszöbölődik ki, hogy a szántóterület növekedésével arányosan több földmennyiséget sorolnak egy-egy telekbe, mindaddig, amíg ennek erélyesen útjába nem áll a földesúri akarat.

Ha most össze akarjuk foglalni a földközösség 18. században fellelhető típusait, akkor a következő csoportokat lehet felállítani:

I. szabad foglalás
   1. korlátlan,
   2. korlátolt (pl. Haraszti, Debrecen stb.);

[73] Tagányi hagyaték.
[74] SzSzMKl RNP Nr. 25. Nyirbéltek. — *V. Á.*
[75] OL CR 1715. Pest m. — *V. J.*
[76] U et C 94 : 1. — *V. J.*

II. újraosztásos földközösség,
1. egyenlő osztás (pl. Kisújfalu, Kisvác stb.),
2. differenciált osztás
a) adóhoz mért, különböző kiterjedésű földek (Szentmihály, Hort stb.),
b) igához mért arányos kiterjedésű földek (Zsámbok, Dömsöd stb.),
c) sessióhoz mért arányos kiterjedésű földek (Palota, Gyöngyössolymos stb.).

A két utolsó differenciált osztási forma, amint Izsák és Ordas esetében láttuk, gyakran keveredik egymással. Az újraosztásos földközösségen belül csak az általános fejlődési vonalat lehet meghúzni. Legkezdetlegesebb az egyenlő osztás, míg a legfejlettebb típust a sessiós osztás képviseli. Azt a határt azonban, amelynél az egyik a másiknak átadja helyét, nehéz meghatározni, hiszen még 1770-ben is mindhárom csoportra találunk példát, ugyanakkor egyes falvak már Szatmár után is a sessiós osztást gyakorolják. Mivel azonban a század 70-es éveire leginkább az utóbbi elterjedtsége nőtt meg, másrészt a legtöbb helyen ez volt a szilárd telekrendszer közvetlen előd je, a sessiós osztást a földközösség legmagasabb osztási formájának kell tekintenünk.

Egy sor sessióra osztott faluban nagyon lényeges jelenséggel találkozunk. Az előbbiekben láttuk, hogy a sessiós falvakban az egy sessióra vagy részeire eső földdarab *terjedelme* változhatik és ez esetben változik a kiosztott föld *helye* is (pl. Izsák). Vannak azonban helységek, ahol csak a föld, a „nyíl" helye változik, míg a sessió terjedelme ugyanaz marad. Hunyad megyében még 1796-ban is a pontosan megállapított, tehát változatlan nagyságú „antiqua sessio" után adnak földet.[77] Találkozunk azonban szép számmal olyan falvakkal is, ahol a közösségnek kétfajta föld van birtokában: „sessiós" föld és „nyilas" föld. Kisvárdán (Szabolcs m.) 1715-ben a „fundushoz" tartozó földön kívül más, nyilas földnek nevezett földet is bírnak a lakosok". Badalón, Nagybányán (Bereg m.) a fundushoz csatoltakon kívül más földje is van a lakosoknak, melyeket szokásuk szerint szoktak kiosztani". Sárándon (Bihar m.) csak az egyik fordulót osztják évenként, a másik a telkek után van kihasítva.[78] Madarason (Kun-kerület) 1720-ban „a rétek és földek részint szét vannak osztva, részint pedig erejüknek megfelelően használják a lakosok".[79] Ezekben a példákban tehát a sessiós osztásforma különböző okok folytán csak a határ egy meghatározott részén jutott győzelemre. Ebből pedig több fontos dologra lehet következtetni. Először is egyik magyarázatát adja annak, hogy az arányos kiosztású falvakban sokszor miért nem arányos nagyságú földdarabokat találunk a jobbágyok kezén. T. i. az egyes parasztoknak a nyilas földből juttatott részek aránya nem követi pontosan a birtokolt sessiók arányát. Továbbá a földközösség a sessiós földekre vonatkozóan elvesztette területnövelő funkcióját (legfeljebb a helyváltoztató funkció marad meg!) és csak a nyilas földekre érvényes ez a funkciója. Másrészt éppen ezért a sessiós földek úrbéres jellege egészen világos, míg utóbbiaké elmosódott. Vagyis a jobbágy birtokjoga a sessiós földre kétségtelen, míg a nyílföldekről ez nem

[77] Tagányi hagyaték.
[78] OL CR 1715. Sáránd. — *V. J.*
[79] U. o. Madaras. — *V. J.*

tűnik ki. Ez annyit jelent, hogy a nyílföldekhez a földesúr nemcsak tulajdonjogot, de *birtokjogot* is formálhat. 1715-ben Kárászon (Szabolcs m.) a „határ jobb részét a földesúrak szokták használni", a jobbágyok csak a fennmaradó részt osztják egymás között. Csányon (Heves m.), Mádon (Zemplén m.) és sok más faluban hasonló a helyzet.[80] Ebből viszont következik, hogy ilyen tisztázatlan helyzetben a földesúr könnyebben érvényesítheti — nem tulajdon — hanem birtokjogát a földre. Bizonyítja ezt Kisvárda (Szabolcs m.) esete, ahol az összeírás szerint 1720-ban azért kisebb a bevelett terület, mint 1715-ben, mert a földesurak időközben egy részét visszavették![81] Ugyanakkor azonban az is következik, hogy a földközösség területnövelő funkciója a földesúr érdekeit veszélyezteti akkor, amikor saját kezelésébe akarja venni a föld egy részét. Amint a későbbiekben látni fogjuk, éppen ezért törekednek adott időpontban a földközösség területnövelő funkciójának megsemmisítésére.

A földhasználati típusok megismerése után meg kell vizsgálni azt, hogy milyen szerepet játszott a földközösség a 18. század feudális társadalmában, mit jelentett a paraszt számára és hogyan foglaltak állást ebben a kérdésben az uralkodóosztály tagjai.

Engels mutatott rá, hogy a barbárok a nemzetségi alkotmány egy darabját mark-közösség formájában „átmentették a hűbéri államba is, s ezzel az elnyomott osztálynak, a parasztságnak a középkori jobbágyság legkegyetlenebb korszakában is helyi összetartó erőt és ellenállási eszközt adtak".[82] A földközösség tehát mindenesetre ébren tartotta a parasztság eggyétartozásának tudatát a közös ellenséggel, az uralkodóosztállyal szemben. Az összetartozásnak ez a tudata — amely a földhasználat érdekközösségén alapul — az *egész* parasztság antifeudális harcának nagyobb erőt biztosít. A 18. század első felében az elnyomottak és a paraszt létminimumára törő feudálisok közt a harc a jobbágyvándorlás formájában zajlott le. Ez volt az a fegyver, amellyel a paraszt ki tudta kényszeríteni a feudális uraktól a terhek átmeneti csökkentését. A feudális erőszak kénytelen volt egyidőre visszavonulni a jobbágyok akarata elől.

Ennek tükröződnie kellett a földbirtoklási viszonyok terén is. A feudálisok tulajdonjogának érvényesítése az elsajátítás folytonos ismétlését jelentette. Amikor a paraszt a földesúr elsajátítása ellen harcolt, ez a harc egyúttal a feudálisok tulajdonjogát is igyekezett vitássá tenni, végső soron tehát a közös *birtokot* közös *tulajdonná* kísérelte meg átváltoztatni. A küzdelem egyik elemét tehát a *földesúri magántulajdon* és a *vélt paraszti közös tulajdon* közti ellentét alkotta. A 18. század első felében a vándormozgalom a feudális hatalmat részleges kapitulációra kényszerítette. Így nehézségekbe ütközött az a törekvés, hogy a földesúri magántulajdonnak érvényt szerezzenek az uralkodóosztály tagjai. Amilyen mértékben vált kérdésessé a feudális magántulajdon, vagyis az erre támaszkodó elsajátítás fokozása, illetőleg változatlan szinten tartása, ugyanolyan mértékben hódított tért *a parasztok tudatában* a közös tulajdon elve. A földesúr arra kényszerült, hogy kevésbbé szóljon bele a falu belső életébe, tehát a földbirtoklásba is, mint eddig tette. A feudalizmus meggyengülését, a feudális kényszer rész-

[80] U. o. Kárász, Csány, Mád. — *V. J.*

[81] U. o. Kisvárda. — *V. J.*

[82] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete, Marx-Engels: Válogatott művek, II. Bp, 1949, 302. l.

leges visszavonulását juttatta kifejezésre a haldokló földközösség felvirágzása.

A feudalizmus átmeneti meglazulása a jobbágyok vándorlás formájába öltözött osztályharcának volt az eredménye. Ennek a harcnak a kibontakozásához elsősorban a törökkor teremtett alkalmas talajt, még pedig sajátságos módon, részint a termelőerők tetemes részének elpusztításával, részint pedig fejlődésük meggátlásával, illetőleg meglassításával, azaz a földközösség később tárgyalandó felbomlását előidéző tényezők létrejöttének akadályozásával. A törökkor tehát *ennyiben* csakugyan konzerválta a földközösséget. Mindebből viszont az is következik, hogy *a 18. században* a földközösség megerősödése nem előremutató, a *közvetlen* fejlődést magában hordó, hanem *az akkori viszonyok közt* halódó, pusztulásra ítélt jelenség, mégpedig azért, mert felvirágzása nem a termelőerők fejlődésén, hanem éppen e fejlődés ütemének meglassulásán alapult. A 18. század elején nem is a jobbágyi osztályharc eredményességének *forrása,* hanem annak *következménye.* De amint az erőviszonyok alakulása következtében erősödik a feudális nyomás, úgy növekszik a földközösségnek, mint a paraszti összetartozás ébrentartójának a jelentősége is.

Ezért érthető, hogy az uralkodóosztály már a század elején is tett kísérletet a paraszti összetartozás bázisának szétrombolására. Hiszen természetes, hogy az időleges visszavonulás harc közben következett be. A feudálisok ellenálló törekvésének volt kifejezője, hogy az újranépesülő falvakra igyekeztek a szilárd telekrendszert ráerőszakolni. Egyik-másik helyen értek is el eredményt: az újtelepes községekben. Ilyenekkel a hódoltság tájain szép számmal találkozunk. Itt a feudális akarat érvényesülése folytán sohasem jött létre az újraosztásos földközösség. Másutt azonban csődöt járt az a próbálkozás, mely a földesúri magántulajdon előnyére rést akart ütni a paraszt ösztönös kollektivizmusán. Erdőkövesd, Nádújfalu, Szuha, Tar, Recsk és egy sor más Heves megyei, valamint Pest megyei faluban 1720-ban szilárd telekrendszer van, 1770-ben pedig újraosztásos földközösségről vallanak az összeírások.[83] A földesurak azt is kénytelenek voltak elnézni, hogy a paraszti közös birtoklás elve a rétek, legelők, erdők, tavak, tehát a de facto közösen birtokolt termelőeszközök kérdésében is erőteljesebben domborodjék ki. Pl. 1727-ig a veszprémi káptalan egyes falvai, mint Ságvár, Kiliti (Somogy m.) cenzus nélkül használhatták az uraság erdejét. A felsőpáhokiak és kisfaludiak (Zala m.) szabadon makkoltathattak, Rátóton és Csopakon (Zala m.) a malommal is a kommunitás rendelkezett. A Balaton-környéki helységek pl. Lovas, Paloznak, Füred (Zala m.) kezükben tartották a halászatot.[84]

Az uralkodóosztály tehát csak itt-ott tudta megtépdesni a paraszti összetartozás kötelékét. Ebben az osztályharcnak kedvező viszonyok mellett, az is szerepet játszott, hogy a közösségi tudat még erősebbnek bizonyult azoknál a különbségeknél, amelyek a kommunitás egyes tagjai közt a magántulajdonban levő termelőeszközök, elsősorban az igásállomány tekintetében fennállottak.

A földközösség tehát az uralkodóosztály felé azt juttatta kifejezésre, hogy a kizsákmányolókkal szemben az elnyomott parasztság a *maga* jogát

[83] V. ö. OL CR 1715. Heves és Pest megye, HtL TU Heves és Pest megye. — *S. J.* — *V. J.*

[84] VpKMl Libri Funduales et Urbariales 1727. Nr. 12. — *Sz. I.*

kívánja érvényesíteni a földre. Befelé viszont „megtartotta eredeti demokratikus jellegét",[85] mégha korcs formában is, vagyis elismerése volt annak, hogy *minden* parasztnak joga van a földhöz. Az már viszont a fejlődés eredménye volt, hogy a részesedés mértékét ilyen, vagy amolyan formában, de mindig a falu „belső tulajdoni rendje", tehát az igaerő eloszlása határozta meg.

A kommunitás az első időben a földosztás útján keresztül is vitte minden paraszt jogának az érvényesítését. Cibakházán (Szolnok m.) 1737-ben a Földváryak ispánja egy helybeli paraszt. Minthogy más fizetést nem kapott, a birtokosok megengedték neki, hogy annyi földet fogjon fel magának, amennyit akar. A közösség emiatt tiltakozott a földesúrnál: „ami illeti az szántást és kaszáltatást, eö kegyelme a főd legjavát, ahol teczik el foglallya és ilyen szűk időben annyira valót el foglal, hogy hárman is meg irnek vele az javában". Jellemző, hogy még a földesúr is kénytelen volt tiszteletben tartani a közösség földosztó jogát. Leszögezte ugyan, hogy ispánjának fizetés híján több föld jár, de elismerte, hogy neki is alkalmazkodnia kell az osztás idejéhez.[86] Hasonló a helyzet ott is, ahol a földesúr földközösségben él jobbágyaival. Csupán abban mutatkozik meg elsőbbségi joga, hogy elsőnek választhat és legtöbb esetben tetszés szerinti nagyságú földet foghat fel magának. Méginkább érvényesül a közösség földosztó joga ott, ahol a jobbágyokkal együtt jobbágytelken élő nemesek is laknak. Tasson (Pest m.) még 1752-ben is a kommunitás ad földet „nemes Végh János uramnak is", hiába fakad ki ő, hogy „eb adta parasztja nem osztasz te én nekem földet, tudok én magamnak osztani!". A közös osztásnak neki is alá kell vetnie magát, csupán annyi előnye van, hogy neki kétszer annyit adnak, mint egy jobbágynak.[87]

Az időszaki osztás vezérelve az egyik vagy másik osztási alapon túl nem csak az, hogy minden parasztnak joga van a földhöz, de hogy joga van az *egyenlő* minőségű földhöz. A közösség vigyázott arra, hogy a sorsolásnál senkit se érjen károsodás. Ezt kétféle módon igyekezett elérni. Nyíradonyban (Szabolcs m.) 1773-ban „minden gazdának minden járáson két nyilas földje szokott jutni, melyekben 3 köblöt minden járáson elvetnek, így minden gazda tizennyolc posonyi mérőt vethet el az egész határon lévő földjébe".[88] Itt tehát a falu határát hat járásra tagolták — nyilván a föld minőségének vagy a természeti adottságoknak megfelelően — és minden gazdát minden járásból két „nyilas" illetett. Gyömrőn (Pest m.) a 30-as években minden jobbágy „arányosan vethet, hogy eddig mégis aránytalanul gyakorolják a földművelést, azt egyedül a sorsolásnak kell tulajdonítani, amelynek alá vannak vetve".[89] Vagyis, a bő faluhatár megengedi, hogy a rosszabb helyre kerülő jobbágyot a közösség nagyobb földdarabbal kárpótolja. Ez a másik magyarázata annak a jelenségnek, hogy a földközösségi falvakban, akár sessiók, akár igások arányában megy az osztás, miért találunk az egyenlő számú igásállattal rendelkező jobbágyok kezén gyakran különböző nagyságú földet. Csak így történhetik meg, hogy

[85] Engels, A család 298. l.
[86] PMKl Földváry-család levéltára Rendezetlen anyag. — *V. J.*
[87] Tagányi hagyaték.
[88] SzSzMKl RNP Nr. 6. — *V. Á.*
[89] U et C 94 : 18. — *V. J.*

például Viszneken (Heves m.) 1770-ben az egyik félekés 17, a másik félekés 13 köblös kiosztást kap.[90] Persze, az egyenlőtlenségnek oka lehet az irtásföld is, de erről később lesz szó.

Az eddigiekben láttuk az újraosztás néhány funkcióját: kifejezi a közös földbirtoklás elvét, igaerő szerinti osztásnál tükrözi azokat a változásokat, amelyek időközben az egyes jobbágyok magántulajdonában végbementek, a termelőerők fejlődésének (igások, lélekszám) megfelelően bővíti a közös föld terjedelmét, — hiszen egyre nagyobb határrész kerül osztás alá, — végül, — ami a földközösség legáltalánosabban ismert eleme —: időszakonként változtatja a közösség egyes tagjainak jutó földdarab *helyét*. Utóbbi azt is jelenti, hogy a közös birtokból való méltányos részesedés végrehajtója akar lenni. A kevésbbé értékes földdarab így egyszer egyik, másszor másik közösségi tagnak esik és így senki sem érezheti megrövidítve magát. Az újraosztás ezen összetevő elemei fontosak, mert — különböző vonatkozásban ugyan, — de mindegyik szerepet játszik a földközösség felbomlásánál.

Azt már láttuk, hogy a parasztság nemcsak a szántókat, de a réteket, legelőket, erdőket is a maga közös tulajdonának tartotta. A két utóbbit osztatlan állapotban használták, míg a rétek a szántókhoz hasonlóan kerültek kiosztás alá. Bián (Pest m.) 1738-ban ennek alapján a rétből és nádasból egy féltelkes jobbágyot „4 Portiones vulgo Nyilas" illet.[91] 1795-ben idős Dezső István öcsödi (Békés m.) gazdag paraszt fejére is olvassa az előljáróknak: „jobb lett volna kenteknek azt a füvet nem osztani, hanem kaszálta volna minden, ki mit kaphatott volna."[92]

A földközösség azonban csak korlátolt mértékben őrizte meg az egyes parasztok jogát a földbirtokra. Az igás, mint a 18. század legfontosabb termelőeszköze, magántulajdonban volt. Az egyenlőség elvén már akkor csorba esett, mikor a közös birtokból való részesedés az árutermelés következtében lassan létrejövő egyéni tulajdon nagyságához kezdett igazodni. „A magántulajdoni rend volt az az erő, amely a nemzetségi társadalmat az őskorban a föld közössége mellett is osztályokra bontotta."[93] Ebből következik, hogy a földközösség a parasztságon belül sem tudta meggátolni a vagyoni különbségek kialakulását. Hiszen, ha egyszer az igások eloszlásának különbsége létrejött, akkor ennek alapján történt a közösnek tekintett föld kiosztása is. Ahol pedig a sessiós osztás került előtérbe, ott a jobbágyok kategóriákba sorolása ugyancsak a fakultás, tehát az igásállomány alapján történt. Az egyes parasztcsaládok azután igásaik számának növekedéséhez mérten nagyobb földdarabhoz juthattak, de ugyanakkor az alacsonyabb birtokcsoportba is visszaeshettek. 1789-ben Békésben visszaveszik az egyik paraszttól a kezére adott egy negyed telket, mert az ő három lova elégtelen annak a megművelésére.[94] A kommunitás azt a jobbágyot is megfoszthatja a közös birtokból való részesedéstől, aki a földet terhelő kötelezettségeknek nem tud eleget tenni. Debrecen 1744-es instrukciója előírja a földosztásra rendelt deputátusoknak, hogy „valakik az elmult esztendőkről béres földektül a bért meg nem fizették, azoknak Deputatus Uramék

[90] OL CD 1770. Visznek. — *S. I.*
[91] U et C 41 : 58. — *V. J.*
[92] BMKl PC 1795. és Öcsödi levéltár 1795-i csomó. — *H. L.*
[93] Molnár Erik előszava Tagányihoz 11. l.
[94] BMKl PC 1789. október 30. — *H. L.*

földet ne adjanak".[95] Különösen nagy változás állhatott elő a közös föld eloszlása terén akkor, amikor a falvakat marhavész tizedelte meg. A járványtól sújtott községek legtöbbször a földesúrhoz fordultak teherkönnyítésért. Ha a panaszban felsorolt neveket fellapozzuk a járvány előtti és utáni összeírásokban, azt találjuk, hogy amíg a falu többi parasztjainak vetésterülete nőtt, addig a károsultaké, akiknek igaereje elpusztult, legtöbbször alaposan megcsappant. Mindezek azt mutatják, hogy a földközösségen belül is széles lehetőség nyílt a parasztság differenciálódására. Hiszen másképp nem is volna érthető, hogy a földközösség bomlásának előestéjén miért találkozunk a parasztság két szélső rétege közt oly nagy vagyoni különbségekkel.

Ugyanakkor azonban a föld közös birtoklási rendszere egyúttal korlátozta is a jobbágyság differenciálódását. A közösség határt szabott a közösből való részesedésnek, hiszen az egyes jobbágyok a közösség földjéből nem foghattak fel tetszésük szerint művelés alá földet. Ugyanakkor, amikor *felfelé határok közé szorította* az egyesek földhasználatának terjeszkedését, *lefelé* — ha az egyes jobbágyok erejét kielégítőnek találta — *biztosította,* hogy a közös földhöz való jog a tényleges földhasználatban is érvényre jusson. Így a zsellér, ha igásállatra tett szert, különösebb nehézség nélkül részesülhetett a közös földből.

Az igások magántulajdonához igazodó osztás szükségképpen magával hozta a vagyoni különbségek fokozódását, de mivel a közös birtokra mindenki igényt tarthatott, ez a differenciálódás csak lassan ment végbe. Ezért mondja Marx, hogy „nem a földközösség hozta létre a nyomort, hanem ellenkezőleg egyedül az mérsékelte".[96]

2. A földközösség bomlásának kezdete

A földközösség a 18. század első felét nem érintetlenül érte meg. Eltekintve attól a harctól, amelynek során a földesúri magántulajdon és a paraszti vélt közös tulajdon igyekeztek egymás fölé kerekedni, már jóval a 18. sz. előtt kezdett kialakulni a jobbágyok örökbirtoka irtások és szőlők formájában. Az irtásföld volt az első lépés a parasztság részéről, amely kikezdte azt az elvet, hogy minden föld a parasztok közös „tulajdona". Akkor és úgy jött létre, hogy a falu könnyen megművelhető határrésze a lakossághoz képest szűknek bizonyult, a meglévő földdarabot pedig méltányosan kellett felosztani. A föld korlátolt terjedelme miatt egy-egy jobbágynak kisebb parcella esett, mint amennyit meg bírt művelni. A közösség hallgatólagosan beleegyezett abba, hogy akinek szüksége van rá, az a határ azon részén fogjon magának földet, amelyet a közösség még nem vont osztás alá, akár távolága, akár silánysága miatt, de leggyakrabban azért, mert termőfölddé való átalakítása hosszú és fáradságos munkát igényelt. Az összeírások csak részben adnak felvilágosítást arról, hogy a parasztság rétegei közül a földközösség korszakában elsősorban melyiknek voltak irtásai. Az adatok azt mutatják, hogy leggyakrabban vagy az újonnan

[95] *Zoltai Lajos:* Ház- és tanyaföldek osztása Debreczenben a XVIII. sz. első felében, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1902, 416—418. l.

[96] Marx Kugelmannhoz, London, 1870 február 17, Marx-Engels, Válogatott levelek 273. l.

beköltözöttek kezdenek irtani, akiknek a kommunitás a közös birtokból még nem juttatott, vagy a falu gazdagabb elemei, akik több igásállattal rendelkeznek, mint amennyi az újraosztásos föld megműveléséhez szükséges. Utóbbi esetben az irtás a parasztságon belül végbemenő differenciálódásnak a kifejezője és a vagyoni ellentétek kialakulásának elősegítője. (Persze más megítélés alá esnek azok az irtások, amelyek egyrészt a földközösség felbomlása, másrészt a telki földek tényleges megszűkülése után jöttek létre.)

A határ egyes pontjain így különböző kiterjedésű földdarabok keletkeznek, amelyek csak három-négy év elteltével válnak alkalmassá teljes értékű művelésre, búzavetés alá. Természetesnek látszik, hogy az egyes jobbágyok befektetett munkája megkapja a maga jutalmát és az így feltört szántó mentes legyen az időszaki osztástól. Ezért írja elő pl. Bátaszék (Tolna m.) határozata 1721-ben: „Hahogy valaki maga számára szántóföldet kezd irtani és aztat hirtelen véghez nem viheti, senki az olyatén földbe ne menjen".[97] Az irtás tehát *kikezdte a paraszti közös birtoklást és mint paraszti magánbirtok, a paraszti magántulajdon kialakulása felé jelentett lépést.* Ugyanakkor rést ütött a földesúri magántulajdonon is: a parasztok körében meggyökeresedett szokás előtt az uralkodóosztály törvényhozása is kénytelen volt meghajolni. Már Werbőczi törvénykönyve biztosította az irtvánnyal való rendelkezés, adás-vétel, elzálogosítás, öröklés jogát.[98]

Ez azt jelenti, hogy a földesúri szempontból az irtás más elbírálásban részesült, mint a telki állomány. A munkaerőhiány idején — a 18. sz. első felében — egyes vidékek birtokosai örültek, hogy műveletlen területüket feltöri valaki. A termővé alakítás éveiben a jobbágy az ilyen földért semmivel se tartozott földesúrának, mikor azonban a föld művelésre alkalmassá vált, irtásdíjat fizetett utána.[99] Ennek a nagysága helyenként és időnként változó volt, de általában nem érte el a telkiföld után követelt járadék mennyiségét. A földesurak azonban az irtásföldek *birtoklási* jogáról csak *időlegesen* mondtak le. Ez azt jelenti, hogy az irtásokat nem tekintették telekhez tartozó, úrbéres jellegű földnek, hanem továbbra is az allodium része, tartozéka maradt. Átmenetileg ez a jogi állapot kedvező volt a parasztok számára, hiszen az irtást, mint allodiális földet, állami adó nem terhelte. Ez a kedvezmény azonban később keservesen megbosszulta magát, mert a jogszokás szerint az irtást a földesúr a befektetett munka értékének megfizetésével bármikor visszaválthatta és vissza is váltotta. A jobbágyok és az uralkodóosztály közt folyó küzdelem kezdettől kiterjedt az irtások kérdésére is. A parasztok törekvése az volt, hogy az ilyen szorgalmi jellegű földek állami adómentességét, valamint az első időben az úrbéres fö'deknél kedvezőbb helyzetét továbbra is megőrizzék. A földesurak viszont a kizsákmányolás körének *bővítését* tartották szem előtt és az irtások kedvező helyzetének likvidálásáért szálltak síkra. Első fokon ez az irtások után szedett járadék növelését, — ami egyik-másik helyen az irtás telkiförddé minősítését jelentette, — majd később — és ez a döntő — az irtványok allodiumhoz csatolását eredményezte.

Az irtások birtokosainak nehéz volt a helyzetük azért is, mert másik

[97] Bátaszéki határozat 1721, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1900, 127—129. l.

[98] Tripartitum I. rész. 134. cím 2. §.

[99] *Szabó István:* A jobbágybirtok problémái 1848—49-ben, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp, 1948, 376. l.

oldalról a faluközösség indított harcot az irtványok kivételes állapotának megszüntetéséért. Ezirányú törekvését a földesúri adózás szempontja vezette. Ha a falun belül a községre egyösszegben kivetett adó az irtásokat is terheli, akkor a közös földek használóira kevesebb esik. A közösség gazdasági érdeke tehát, főleg ott, ahol az irtások a szántóterület kisebb részét teszik ki, az irtások megadóztatása és ezen keresztül közös birtokba vétele felé mutat.

E két oldalról — a faluközösség és a földesúr oldaláról — megnyilvánuló tendencia szükségképpen azt eredményezte, hogy az irtásoknak a földhasználat további fejlődésében nem teljesen egyértelmű szerep jutott. 1714-ben Borbály Máté hévízgyörki (Pest m.) paraszt kérvénnyel fordult a földesúrhoz: „Az mely szántó földeket nagy munkával parlagbul fel szakajtottam az mi Bírák és esköttek nagy erővel és maga hatalmával el vették és a kinek legtöbb szántó földei vadnak, úgy mint: Radai Uram jobbágyának Thóth Mártonnak adjudicaltattak."[100] Csakhogy az összeírásból az derül ki, hogy a kérdéses Tót Márton semmivel sem gazdagabb a panaszosnál. Ha most meggondoljuk, hogy Hévízgyörkön újraosztásos földközösség van, akkor megtaláljuk az eset nagyon is egyszerű magyarázatát. Borbály irtványföldjére — mert egy 1720-as adat tanúsága szerint arról volt szó — a közösség rátette kezét és az időszaki osztás alkalmával a vitás földdarab más jobbágynak jutott. A parasztok gazdasági szemponttól is vezetett közösségi tudata erősebbnek bizonyult annál az erőnél, amely az irtások kivételes helyzetének fenntartását célozta. Az osztásba bevont terület azután adómentességét is elvesztette.

A hévízgyörki eset nem elszigetelt jelenség. Gyöngyösoroszban (Heves m.) 1715-ben újraosztásos rendszer uralkodik, de mellette vannak irtások is. 1770-ben viszont csak érték (azaz igásállat) szerint történő osztással találkozunk, irtványok nélkül. Maconkán, Gyöngyöshalászon (Heves m.) és még más falvakban hasonló jelenséggel állunk szemben.[101] Mindezek arra mutatnak, hogy egy sor helyen a földközösség meggátolta a paraszti földmagánbirtok irtások alakjában jelentkező kezdeteinek továbbfejlődését. Az egyesek érdekein diadalmaskodó közösségi szempont tehát nemcsak a földesúri, hanem a paraszti földmagánbirtokot is halálra kívánta ítélni. Ahol az irtások vannak többségben és mégis osztásos közösséggel találkozunk, ott ennek a parasztokban élő közösségi szellemnek jutott az osztásos rendszer kialakulásában döntő szerep. Ilyennel találkozunk pl. Máramarosban, ahol az 1715-ös összeírás szerint „az irtott szántóföldek közösek, ezeket osztják".[102]

Azonban természetes, hogy nem ez volt a fejlődés irányvonala. Heves megyében az 1715-ös összeírás szerint sok olyan község van, ahol az újraosztásos közösségi földek mellett szilárdan birtokolt irtásföldek is találhatók. 1720-ban — alig pár évvel később — az összeírások irtásokról már semmit sem tudnak. Ugyanakkor az újraosztás helyére szilárd telekrendszer lépett.[103] Világos tehát, hogy itt az irtások a telkiföldhöz kapcsolódtak. Ez a helyzet kétféleképpen állhatott elő. Vagy itt is bevonta őket a közös-

[100] *H. Balázs Éva* (szerk.): Jobbágylevelek, Bp, 1951, 129., l.
[101] OL CR 1715. Gyöngyösoroszi, Maconka, Gyöngyöshalász és HMKl TU Gyöngyösoroszi, Maconka, Gyöngyöshalász. — *S. I.*
[102] OL CR 1715. Máramaros megye. — *V. J.*
[103] OL CR 1715. és 1720. Heves megye. — *S. I.*

ség az időszaki osztásba és az eredetileg kétféle földállomány együtt merevedett meg. Vagy pedig a földesúr a szilárd irtásföldet telkifölddé minősítette. Nyilvánvaló, hogy így nem sokáig élhetett egymás mellett a változatlan irtásföld és az újraosztásos telek: az irtások magukhoz hasonlóan szilárd birtokká alakították az addig nyilasföldeket is. Az adatok azt mutatják, hogy mindez elsősorban azokon a vidékeken következett be, ahol az irtások voltak túlsúlyban. Ezért szünt meg a földközösség legelőször Heves megyében pl. a dombos északi részen, Pest megyében pedig a pilisi járás területén. A balatonszentgyörgyi (Somogy m.) jobbágyok pedig egyenesen azt vallják a század közepén, hogy az irtásokhoz hasonlóan a régi földeket is felosztották maguk között.[104]

Az irtások telkiföldde válása legtöbbször ott is bekövetkezett, ahol a földesúri telepítések folytán, vagy egyébként is, kezdettől a szilárd telekrendszer volt a földbirtoklás formája. 1771-ben összeírják a pilisi járás irtványait. Meglepő, hogy azon falvak közül, amelyek 1715-ben rendelkeztek irtvánnyal, csupán háromnak: Visegrádnak, Csobánkának és Vörösvárnak vannak irtásai.[105] Hova lett a többi 17 község irtásföldje? De nézzük tovább: Vörösvárnak 1715-ben 187 köblös irtása van, 1711-ben pedig 122 hold. Mivel a köblöst kb. azonos nagyságúnak vehetjük a holddal, azt látjuk, hogy a falu irtványterülete a század folyamán növekedés helyett csökkent. Hidegkút 1715 előtt irtványföldön épült, az 1771-es összeírás a faluban irtványföldről meg sem emlékezik.[106] Mindezeknek csak egy magyarázata lehet: a régi szorgalmi földek a telekhez kapcsolódtak, vagyis a földesurak *az egyéb jobbágyszántókhoz hasonlóan* érvényesítették feléttük tulajdonjogukat, azaz követelték utánuk a különféle szolgáltatásokat. Egyébként erről a folyamatról az összeírások is megemlékeznek. 1715-ben az irtásokat így tüntetik fel: „extirpatitiae olim taliter vocatae".[107] Az 1771-es összeírás még világosabban beszél, mikor leszögezi, hogy a bejegyzett irtványokat 16 esztendeje, tehát 1755 óta kezdték művelés alá venni.[108] Eszerint az 1755 előtt keletkezett szorgalmi földek ekkor már a telkiállomány részét képezték.

Végül nem egy helyen az irtások egészen a birtokososztálytól megindított támadásig megőrizték különállásukat akár újraosztás, akár szilárd telekrendszer volt az illető faluban a földhasználat formája. Már volt róla szó, hogy ugyanazon a falun belül az ugyanazon kategóriába sorolt vagy igáshoz mért osztás esetén egyenlőszámú igásállatot bíró parasztcsaládok kezén különböző kiterjedésű földdarabok találhatók. Láttuk a jelenségnek két okát is: vagy a különféle minőségű határrészből értékkiegyenlítés céljából nem egyforma nagyságú földet juttat a közösség tagjai kezére, vagy olt, ahol külön fakultás alapján való és külön sessiós földek vannak, az előbbiek nem követik az utóbbiak arányát. Világos azonban, hogy egyik magyarázat sem érvényes olyan falvakban, ahol a határ kb. egyforma minőségű, sem pedig ott, ahol szilárd földhasználat uralkodik. Pl. Pétervásárán (Heves m.) 1770-ben már megszünt az újraosztás, megtörtént a jobbágyok osztályozása is. Az egyik egészhelyes gazdának mégis 49, a

[104] HtL TU Balatonszentgyörgy. — *I. E.*
[105] PMKl AU 418. — *V. J.*
[106] U. o.
[107] PMKl CR 1715: Pest megye. — *V. J.*
[108] PMKl AU 4:8. — *V. J.*

másiknak 8, az egyik félhelyesnek 55, a másiknak 12 köblös földje van. Nem egy negyedtelkes nagyobb szántóval rendelkezik, mint az egészhelyes, sőt a zsellérek között is van olyan, akinek birtoka felülmulja az egésztelkes ingatlanát.[109] Az ehhez hasonló jelenségek gyökere az irtásföldekben keresendő. Itt az irtványokat nem számolták be a telekbe és az egyes jobbágyokat csak aszerint osztályozták, hogy milyen mértékben részesültek az egykor közösségi földből. Az ugyanazon birtokkategóriába tartozó parasztok anyagi helyzete tehát korántsem volt azonos. Ugyanez áll azokra a községekre is, ahol újraosztásos földek mellett találkozunk irtványokkal, ahol tehát a faluközösség nem volt elég erős ahhoz, hogy a földhasználat kérdésében a maga birtokjogát érvényesítse. Ezért vallják Fenesal (a mai Rózsaszentmárton, Heves m.) lakói 1770-ben: „Szántó földeink nagyobb része irtván föld, melyeket az előtt nagy munkával irtottunk, hanem ki-ki, annyi irtván fölgye vala, kinek több, kinek kevesebb, az szerint vetette s így nem tudhatni, hogy az egész házhely után mennyi pozsonyi mérő vetésére lehetne."[110]

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy az irtásföldek ütöttek elsőízben rést a földközösség zárt rendszerén. Már puszta megjelenésükkel kikezdték a faluközösség kizárólagos jogát a földbirtoklásra. Ezen tú'menően nem egy helyen szerepet játszottak abban, hogy az újraosztás szilárd örökbirtokrendszernek adta át helyét. Másutt viszont a gazdasági érdektől irányított közösségi szempont az irtványokat is a kommunitás rendelkezési joga alá kényszerítette.

A példák azt mutatják, hogy addig, míg a feudális urak az irtványokra nem tették rá a kezüket, az előbbi volt a fejlődés általános irányvonala. A későbbiek során tehát az irtásföldek nem maradtak meg abban az állapotban, ahogy kialakultak. A fentiekből láttuk, hogy egy részük azáltal, hogy telkiállományba sorolták őket, a fokozottabb földesúri kizsákmányolás alapjává lett, hiszen a paraszt több szolgáltatással tartozott utána, mint mikor feltörője irtvány alakjában használta. A többi irtásföld meg az egyre terjeszkedő majorságoknak esett áldozatul. Mindkét csoport eredetileg a földközösség bomlását jelentette, de a paraszti *magántulajdon* felé, vagy legalábbis olyan fok felé, amikor a birtokososztály még kevésbbé érvényesíti az elsajátítás jogát, mint *a közös földbirtok felett.* Ennek a feladatnak azonban a gazdasági fejlődés törvényszerűségei következtében az irtások nem tudtak megfelelni. Egy lépést jelentettek ugyan előre a földközösség felbomlási folyamatában, de a kizsákmányolás csökkentőinek szerepét csak addig tudták eljátszani, amíg az osztályerőviszonyok átmenetileg a parasztok javára tolódtak el. A fejlődés során nemcsak hogy a telkiföldek közé hullták vissza, — ez csak kisebb részükkel történt — de legtöbbször majorsága, azaz saját kezelésű birtoka számára rabolta el őket a földesúr. Ez annyit jelentett, hogy tulajdonjogát most már nem a paraszti termék bizonyos hányadának kikényszerítésével, de a legfontosabb termelőeszköznek, a földnek elvételével érvényesítette.

A század elején azonban az uralkodóosztály kísérletei még csak azt célozták, hogy annyi járadékot szedjenek be az irtások után, mint az úrbéres földek után. Amíg az egyik oldalról útját akarták állni a földközös-

[109] HMKl CD 1770. — *S. I.*
[110] HtL TU RNP Fenesal. — *S. I.*

ség felvirágzásának (jó példa erre a telepes községek helyzete, ahol a földesúr legtöbbször egyszersmindenkorra kiméri minden egyes parasztnak a járandóságát), másik oldalról az irtványokat igyekeztek fokozottabb kizsákmányolásnak alávetni. A földesúr tehát egyrészt az irtványok, másrészt a közösségi földek ellen irányítja a támadás tüzét.

Mielőtt azonban ezt megvizsgálnánk, meg kell emlékezni arról, hogy a 18. század első évtizedeiben azokon a helyeken is találkozunk szilárd telekrendszerrel, ahol pedig általában a földközösség az uralkodó földbirtoklási forma. Nem azokról a falvakról van szó, amelyeket a földesúr ültetett kiszabott telkekre, hanem olyanokról, amelyek spontán mozgalom során népesültek be, vagy a török alól is lakott helyként kerültek ki. E'őbbire Becse (Pest m.), utóbbira Dunavecse (Pest m.) a tipikus példa. Ezeknél nem minden esetben lehet eldönteni, hogy a szilárd földbirtoklás minek a következménye. Engels a német Markkal kapcsolatban megállapítja, hogy „kezdettől fogva voltak olyan falvak is, amelyekhez az otthonokon kívül a földek sem tartoztak a közösséghez, a Mark-hoz, és egyes családok öröklés útján jutottak hozzá. De csak ott, ahol a földrajzi körülmények úgyszólván kényszerítették erre: szűk völgyekben, ... keskeny, lapos mocsarak közt fekvő fennsíkokon".[111] A magyarországi adatok alátámasztják Engels meglátását. Becsén (Pest m.) az összeírás kifejezetten azt hozza fel a stabil földhasználat okának, hogy „a földek mocsarak közt találhatók".[112] Gálosfán (Somogy m.) ugyancsak „a hegyes fekvés miatt osztották kis részekre és bírják állandóan" a szántókat.[113] Ezek az adatok arra is figyelmeztetnek, hogy a természeti viszonyok mekkora szerepet játszottak a földközösség elhalásában. Ezt a körülményt nem szabad észrevétlen hagyni akkor, amikor a paraszti közös birtoklás megszűnésének okait az ország egyéb — elsősorban dombos-hegyes — vidékein vizsgáljuk.

Tagányi azonban egy sor példával bizonyította, hogy a földközösség Erdélyben, a hegy- és vízszabdalta területen is megérte a 19. század elejét. Másrészt, amint Ballony (Győr m.) vagy Beszterec (Szabolcs m.) esetében láttuk, egyes helyeken éppen a természeti viszonyok hosszabbítják meg a földközösség életét. Mindez amellett szól, hogy bár a természeti környezet hatása kikezdte a földközösséget, annak pusztulásában országos viszonylatban *mégsem ez* volt a *főtényező*. Hiszen akkor az Alföld egyes vidékein a földközösségnek még most is 18. századi alakjában kellene élnie. Ebből az ellentmondásból Tagányi sem találta meg a kivezető utat. Egyrészt döntő oknak vélte, hogy „a Dunántúlon azért veszett ki a földközösség alföldi formája, mert igen megszűkült a határ a nagy népesség következtében", ugyanakkor kénytelen volt elismerni, hogy Erdély, ahol legtovább élt a földközösség, „Magyarországhoz képest rendkívül szűk határú falvakkal bír".[114] A földközösség elhalásának döntő indítékait csak akkor lehet kielemezni, ha marxista módszerrel közeledünk a kérdés megoldásához.

Az adatok azt bizonyítják, hogy a faluközösség életében az első komoly megrázkódtatást a földesúri „osztályok" *sequestratiók*, azaz a falu részbirtokosainak egymásközt való osztozkodása idézte elő. Ha a részbirto-

[111] *Engels:* A Mark, A német parasztháború, Bp, 1949, 157. l.
[112] »Inter paludes sunt reparabiles.« — PMKl CR 1715. Becse. — *V. J.*
[113] HtL TU Gálosfa. — *I. E.*
[114] Tagányi hagyaték.

kosok ismerték a közös őstől való leszármazás vonalát, és tudták azt, hogy egyiket-másikat mekkora rész illeti meg a falu határából, akkor a paraszti közösségtől elsajátított terméken zavartalanul meg tudtak osztozni. Csakhogy legtöbb helyen nem volt megállapítva a közös birtokból való részesedés aránya. Ilyenkor az egyenlő felosztást kellett alkalmazni. Ebből azonban a viszályok végtelen sora állt elő. Az a földesúr, aki nagyobb részjáradékhoz formált igényt, az elosztás módját sérelmesnek találva, osztálypert indított a megyénél a többiek ellen. A per azután tisztázta, hogy egy-egy részbirtokost a kérdéses falu haszonvételeinek — köztük jobbágyoknak, szántóknak, réteknek — hányadrésze illetett. Ennek alapján megtörtént a házak, fundusok sessiókra való felosztás és az egyes földesurak joghatósága alá való besorolása. Azután felmérték a falu külső tartozékait is. Így történt a sequestratio a Heves megyei Kálon 1720-ban Aspremont és Althan között. Az egyetlen utcát a szolgabíró és esküdtje jelenlétében középen kettéválasztották, mindkét utcafrontot felmérték és 15 öl szélességű fundust egy egész teleknek nyilvánítottak. Ha ezen a szélességen belül több ház volt, akkor ezek együttvéve alkottak egy teljes sessiót. Mindkét földesúr megkapta aztán a keleti és nyugati szeren levő sessiók felét, még pedig nyílvonás alapján. Itt még nem tudunk arról, hogy a külsőségeket is felosztották volna.[115]

Tiszafüreden 1747-ben úgy történt meg a sequestratio, hogy a falut két egymást derékszögben metsző egyenessel négy kockára osztották. Az elhamarkodott kivitelezés után az egyik osztályos atyafi panaszt emelt a megyénél, hogy ő a neki járó 84 telek helyett csak 46 sessiót kapott, még hozzá olyanokat, amelyek közül 22 még igásállattal sem rendelkezik. Ugyanakkor a temető és a libalegelő az ő részbirtokára esett.[116] 1743-ban Heves megye 25 falujában történik meg a Nyáry-családtól örökölt hatalmas birtok elkülönözése, Haller István, az Orczy, Bosnyák, Szunyogh és Szemere családok között. Haller kapta a birtok felét, a másik felét négy egyenlő részre osztották. Itt már nemcsak a fundusokat sorolták be valamelyik földesúr alá, de 20—30 öles kötéllel a szántókat és réteket is felmérték, a jobbágyokat és az ingatlant a birtokarány szerint osztották meg. Ilyenformán egy-egy földesúr parasztjai csak a gazdájuknak jutott határrészen szánthattak. A földközösség továbbra is fennmaradt, csakhogy az addig egységes faluközösség öt kisebb közösségre esett szét. Minthogy a jobbágyokat a birtokarány szerint sorolták be, a különböző közösségek egyideig egyforma nagyságú földet tudtak juttatni tagjaiknak. Csakhogy a birtokarány nem maradt változatlan. Az egyik vagy másik uraság alá új parasztok érkeztek, az illető közösség a többihez képest felduzzadt. Ennek következtében egy-egy jobbágyra kisebb szántó esett. Ez a magyarázata annak, hogy bár 1770-ben az egyes közösségek kiosztásai önmagukban arányosak, a többi közösség hasonló fakultású kiosztásaitól különböznek.[117]

A földesúri osztályok során tehát az egységes földközösségből több kisebb közösség alakult ki. Erre az ország különböző vidékeiről lehet példát felhozni. 1726-ban vallják a szentmargitaiak (Szolnok-Doboka m.), hogy amíg a falunak földesurai nem osztozkodtak meg, addig a falu

[115] HMKl CD 1720. — Kál. — *S. I.*
[116] HMKl 1747 : 121. — *S. I.*
[117] U. o.

„rovatal szerint való adója, mind rud szerint nyilok... együtt lévén és együtt is járt ki", a szétosztás után azonban „az nyilak is külön jártak".[118] Az egységes földközösség széttördelése, főleg olyan helyeken, ahol a határ nem egyenlő minőségű, a jobbágyok ellenállásával találkozott. Hévízgyörkön (Pest m.) — amint láttuk — a közösség az irtásokat is osztás alá vonta. 1721-ben azután megtörtént az osztozkodás az uraságok között. A falu határa nagyjából azonos minőségű földet foglalt magában, de az osztozkodás idején még nagy különbség állt fenn a régebben is művelt és az újólag feltört, de már a közösség joghatósága alá került irtványok terméshozama között. A felosztás azt jelentette, hogy egyes földesurak jobbágyai örökre elestek a — legalábbis átmenetileg — jobb földek használatától, minthogy a legutóbb feltört határrészt más uraság kapta kézhez. Így jogosan érezték magukat megrövidítve. Panaszt emeltek tehát saját uraságuknál, hogy az osztozkodás folytán „eddig való sok irtással összve timporált földeink tőlünk inkább mind el estek", sőt „a rétek dolgait is a mi illeti, a kikben az Úr jobbágyinak nemkevés irtásai vannak... azokat is hasonlóképpen negyed részre kívánnyák osztani".[119]

Látjuk tehát, hogy a földesúri osztályok sokszor sem a jobbágyokra, sem birtokosokra nézve nem jártak kielégítő eredménnyel. A parasztok méltatlankodtak az egységes közösség szétbontása miatt, de fájlalták a határ méltánytalan felosztását is. A földbirtokost csak az utóbbi érintette kényelmetlenül. A mindkét oldalról megnyilvánuló elégedetlenség szerepet játszott abban, hogy egyes helyeken a sequestrationak valami igazságosabb módját igyekeztek keresztülvinni. Így történt pl. a hevesmegyei Csányon. 1723-ban a részbirtokosok úgy osztoztak meg egymás közt, hogy minden nyomásban mindegyik megkapta a maga járandóságát. Az ilyen elkülönözés nem forgatta fel annyira mélyen a falu belső életét, mint a fentiek. A közösség itt is szétbomlott, de a közös nyomáskényszer — amelyet a felosztás módja feltételez — a falu lakosait még erősen fűzi egymáshoz.[120]

Természetesen az eddig vizsgált tényezők — irtások, sequestratiok — *nem a 18. században lépnek fel először a földközösség bomlasztóiként.* Irtásokkal már századokkal előbb találkozunk. A részbirtokosok birtokrészeinek szétválasztása sem ismeretlen jelenség, hiszen a középkori források erre vonatkozóan egy sor anyagot tartalmaznak „divisio" néven. Mind az irtások, mind az elkülönözések akkor is hozzájárultak a földközösség pusztulásához. Főleg azonban a 18. században játszottak szerepet az osztásos rendszer elhalásában. Sőt a sequestratiok tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy csupán *előkészítői* egy másik olyan tényezőnek, amely fontos helyet tölt be a földközösség megszűnését előidéző okok közt. Láttuk azt, hogy a 18. században az első időkben a részbirtokosok sequestratios tevékenységét az elsajátított terméken való méltányos osztozkodás vágya irányította. Ez az oka annak, hogy a század első évtizedeiben általában csak a jobbágyok hovátartozását tisztázták. A földközösség szempontjából az ilyen sequestratio kisebb közösségek kialakulásával járt. A 40-es évektől kezdve azonban egyre erőteljesebben lépett előtérbe a sequestratio egy

[118] Tagányi hagyaték.
[119] H. Balázs 139. l.
[120] U et C 30 : 78. — *S. I.*

másik eleme. Az adatok bepillantást engednek a jobbágyok osztályozása és a részbirtokosok elkülönöző műveletei mögé, ahol már nem a földesurak egymásközti viszálya a főtényező, hanem a parasztok ellen indított nagyméretű támadás csíráival találkozunk.

Ismeretes, hogy a század közepétől a magyar mezőgazdaság számára ismét viszonylag fokozott értékesítési lehetőség alakul ki, amely jelentőségben felülmulja a 15—16. sz.-i piacokat. Ismeretes az is, hogy az ország népessége éppen erre az időre kezdi elérni a telítettség fokát. Ebből két dolog következik. Egyrészt elegendő munkaerő birtokában az uralkodóosztály kihasználhatja és ki is használja az egyre sűrűbben jelentkező konjunktúrákat. Másrészt a lakosság feltöltődésével kihullt a jobbágyok kezéből az antifeudális harc azon küzdőfegyvere, amelyet a század elején széles körben alkalmazott és amely fontos, hatásos eszköznek bizonyult: a vándorlás. Az elköltözés veszélye már nem tudta a birtokosokat a tehercsökkentés kérdésében engedékenységre szorítani. Az osztályharc során az erőviszonyok a feudálisok oldalára tolódtak el. Ez azt jelentette, hogy az új helyzetben több eredménnyel érvényesíthették jogukat a földtulajdonra, legalábbis addig, míg a parasztok nem nyultak az ellenállásnak a megváltozott körülményekhez igazodó, újabb fegyveréhez.

A tulajdonjog érvényesítését egyik vonatkozásban a jobbágyterhek fokozása juttatta kifejezésre. Azonban a piac kibontakozása a nagyobb jövedelemszerzés lehetőségét csillantotta meg az uralkodóosztály előtt. Több hasznot reméltek, ha nemcsak a parasztoktól egyre növekvő mennyiségben elsajátított terméket bocsátják áruba, hanem maguk is árutermelésbe fognak. Ennek formája csak majorságok alapítása vagy a már létrehozott allodiumok kibővítése lehetett, vagyis a tulajdonjog olyan érvényesítését kellett keresztülerőszakolni, amely már nem csupán *a paraszti termék elsajátításában* nyilvánul meg, nemcsak a kommunitás tulajdonjogát teszi vitássá, hanem — legalább is *a földtulajdon egy része felett a közösség birtoklási jogát is megsemmisíti*. Ezt jelentette az úrbéres földek elvétele vagy megcsonkítása, amelyekről később lesz szó.

Mielőtt e földelvételre sor kerülne, a többburas falvakban a részbirtokosoknak mindenekelőtt abban kellett megegyezniök, hogy ki melyik határrészre tarthat igényt. A belső telek és a szántóföldek szétválasztása nélkül egyik compossessor sem úr a maga portáján, hiszen a falu egész határához, minden jobbágyhoz a többinek is joga van. Ha hozzányul, akkor a többi részbirtokos érdekeit is sérti és az egész közbirtokosság tiltakozásával találja szemben magát. Igaz, hogy a majorsági gazdálkodás jelentőségének megnövekedése előtt nem vert fel nagy port, ha egyik vagy másik uraság művelés alá fogott olyan földdarabot, amelyet a közösség még nem vont be az időszaki osztásba. A birtokososztály jogszokása is azt vallotta, hogy a szabad föld azé a nemesé, aki azt „elsőbben felfogta és elborozdálta".[121]

Ha azonban a kérdéses határrészt már egyszer osztásnak vetették alá, akkor egyik részbirtokos sem sajátíthatja ki a maga kizárólagos használatára. Poroszló (Heves m.) fele a huszas évek elején Popovics grófé, negyed-negyedrészben a Károlyiaké és az egri káptalané. Popovics sérelmesnek találja, hogy Károlyi tiszttartója „a szántóföldek javát, rétek dere-

[121] HMKl 1742 : 155. — *S. I.*

kát elvette, már szántóföldeknek, réteknek, pascuationak javától taxás lakosok elesvén, nemsokára romlásokat tapasztalnom kelletik". Károlyinak az a nézete, hogy ha „egy talláros taxás jobbágyomnak, ki ma itt, holnap másutt, szabadosan adhatom a földemet, annyival inkább magamnak reserválhatom és fructifikálhatom".[122] A megye azonban meghátrálásra kényszeríti Károlyit, bár persze nem a jobbágyok, hanem Popovics érdekeit tartotta szem előtt.

Amikor azután a majorkodtatás lendületet vett, égetővé vált a részbirtokosok tulajdonának szabályozása azért, hogy mindegyik szabadon rendelkezhessék a neki osztályrészül jutott földdarabbal. A Földváryak 1755-ben felosztják maguk közt Pest, Heves és Szolnok megyei birtokaikat azzal a közelhatározással, hogy „az tavaszkor kimenendő fennt írt attyafiak az appertinentiájokat hat fele intézvén, minden linea a maga részére juttatott jobbágyoknak excindállyon mind szántó, mind kaszáló földeket is".[123] A földközösség tehát ezekben a falvakban is kisebb közösségekre hull szét. Mindez akkor történik, amikor az „attyafiak" megkísérlik birtokaikon az allodiális gazdálkodást. Komáromy Krisztina, Nagyréde (Heves m.) egyik részbirtokosa 1748-ban folyamodik a közösség megszüntetéséért. A megyétől egy bizottság kiküldését kéri földjei kihasítására, — amelyeket addig keverten birtokolt — hogy „módolást" tehessen bennük.[124] Négy év mulva a jobbágyok már úgy számolnak be a „módolás" eredményéről, hogy „az uraság javát a földnek s réteknek magának tartotta, más helyeken adott a jobbágyoknak. Minden jobbágytúl házok után való fölgyökbül egy-egy darabot, a kiben belé mehetett hét-hét mérő búza maga számára elfoglalt".[125] A tasiak (Pest m.) 1768-ban vallják, hogy a falu körül fekvő pusztákat „Tassi földdel együtt mind szántó földek nyomásokra, mint pedig rétek esztendőnkint fel osztattak és a mellett a birodalom mellett egész 1767-ik esztendőkig... valamint a Földes Uraság a pusztákat fel nem osztotta, (t. i. utódainak) meg maradtak".[126] A fenti példák után már nem meglepő, ha az egyik örökös, Kandó Erzsébet asszony vonakodik jobbágyait az addigi szokásban hagyni: „Fel tettem magamban, hogy Tassi kevés jószágomat oda való embereimnek s jobbágyaimnak, úgy mint az fellyebb való esztendőben tselekedtem, már többé árendába nem botsájtom, hanem szántást, vetést, kaszálást, és egyéb jobbágyi kötelességekben álló munkát vélek tétetek, *jobbnak* és *hasznosabbnak ítélvén a majorkodtatást*, és oeconominának folytatását az eddig practizáltatott árendánál."[127]

A példákat felesleges folytatni. Az elmondottak több dologra világítanak rá. Megerősítik a már levont következtetést, hogy a földesúri részbirtokok elkülönözése az egységes faluközösség kisebb közösségekre bomlásával jár, mint pl. a Földváryak Szolnok megyei faluiában, Cibakházán. Megmutatják, hogy a sequestratiokra tömeges méretekben az allodizálás küszöbén került sor, tehát a részbirtokosok osztozkodásának főösztönzője a földesúri árutermelés volt. Ez azt jelenti, hogy közvetve a földközösség

[122] U. o. 1723 : 92, 1723 : 109. — *S. I.*
[123] PMKl Földváry-család levéltára. Rendezetlen. — *V. J.*
[124] HMKl 1748 : 29. — *S. I.*
[125] U. o. 1752 : 148. — *S. I.*
[126] PMKl APM 1768—69 : 27. — *V. J.*
[127] HtL TU Tas. — *V. J.*

részekre szaggatásának magyarázatát is a majorkodtatásban kell látni.[127/a] Ugyanakkor a felsorolt példák némelyikéből az is kiderül, hogy az árutermelésbe fogó birtokos nemcsak azért tartotta kívánatosnak a többi cmpossessorral való megegyezést, hogy elkerülje az összeütközést birtokostársaival, hanem egyúttal a földhasználat kérdésében a saját jobbágyai felé is szabad kezet akart nyerni. Nagyréde, de Tarnazsadány (Heves m.) esete is emellett szól. A parasztok vallomása szerint „határunk igen laposas, síkes, posványos, mivel a földnek, rétnek javát a tekintetes uraságok bírják, a vízállásokat adták nékünk, Szántó hold földünk igaz rend szerint nem volt, nincs is, azért, hogy a *tekintetes uraságok egymás közt* való osztozásától meg szaggatódott a határ".[128]

A birtokososztály tehát a sequestratiot egyúttal jelentős kisajátítással kötötte egybe. Ugyanakkor az elkülönözés után a földesúr nem egyedül marad a porondon. Mind az egy uras falvakban, mind a sequestrált helyeken az uraság saját parasztjaival találja szemben magát. Egyik oldalon áll a földbirtokos, aki a földtulajdonhoz való jogának már nemcsak a régi módon óhajt érvényt szerezni. Ezideig a termelőerők fejletlensége, másrészt a paraszti osztályharc sikerei miatt defenzivába szorult és kénytelen volt megelégedni a jobbágyok egy bizonyos terményhányadának elsajátításával. A parasztok földhasználati jogát a kevés munkaerő miatt nem is akarta megsemmisíteni. Legfeljebb a birtoklás szabályozását sikerült kézbe kaparintania, mint pl. Szabolcs megye egyes helységeiben, ahol az időszaki osztás lebonyolítását a tiszttartók végezték.[129] Most azonban a termelőerők fejlődése és az erőviszonyok alakulása következtében a nagyobb haszon reményében majorsága növelését tartja fontosnak. Ez azt jelenti, hogy a határ bizonyos részén az elsajátítást *kisajátítással* óhajtja felváltani, tehát tulajdonjogát a föld személyes birtoklásával akarja teljes győzelemre juttatni. Szászn yiresen (Maros-Torda m.) már 1720-ban „a jobbágyok igaz hitek után referálják, foglalt el Závoczki uram (A falu birtokosának, a Kornis-családnak jószágkormányzója. — *V. J.)* az falu földiből négy nyilat, mely 4 nyíl földben belé megyen cubiculum triticum 4. bé is velette".[130]

Ez a törekvés természetesen szembekerül a másik oldalról ható erővel, a közösség földigényével. Láttuk, hogy a földközösség egyik funkciója éppen a faluközösség tagjai által művelés alá fogott föld terjedelmének növelése. A kommunitás nemcsak a régi nyilasföldekre tart igényt, de a még kihasználatlan határrészekhez is jogot formál. Márpedig a földközösség ezen funkciója annál erősebb hangsúlyt kap, minél inkább duzzad fel a falu lakossága. A lélekszám növekedésével párhuzamosan az eddig osztatlanul birtokolt földdarabok egy része is osztás alá kerül. Amikor Tápiósüly (Pest m.) panaszkodik a földesúr legelőfoglalása miatt, az uraság azzal védekezhetik, hogy „ha pascuumbul szűkölködnek magok engedetlen-

[127/a]. P. Zsigmond Pál rámutatott arra, hogy a földbirtokosok a földközösség megszüntetésére részint a parasztság összetartozásának gyengítése végett törekszenek, másrészt pedig azért, hogy a községi földek egy részét maguk rabolhassák el. Rámutatott arra is, hogy az urbárium legalizálta a földbirtokosok ezirányú törekvését. — A földesurak azonban a parasztok földszerzésének is útját akarják állni, továbbá egy vékony gazdagparaszti réteg kialakulását is elősegítik. V. ö. *P. Zsigmond Pál:* Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon, Századok, 1948, 41—45. l.

[128] HtL TU RNP Tarnazsadány. — *S. I.*

[129] U et C — *V. Á.*

[130] Tagányi hagyaték.

sége, nyakassága és nyugtalansága, az oka, mert Földes Urai hire nélkül az Homok nevezetű pascuumbul többet 200 posonyi kila alá való földet az előbbeni esztendőben föl szántottak".[131] De elég, ha az urbáriumra gondolunk, amely egy sor helyen a már felszántott földeket legelőnek minősítette vissza, feltörésüket pedig szigorúan megtiltotta.

Világos tehát, hogy az allodizáló földbirtokosoknak elsőrendű érdekük a földközösség terjeszkedésének meggátlása. Aranykúton (Kolozs m.) már a huszas évek második felében találkozunk ilyen esettel. A falu határát adó után szokták osztani, de mikor Apor István „ő nagysága bírni kezdé, az rendetlen dolog ő nagyságának nem tetszett. Kihozta a megye tiszteit, kik az egész határt 3 részre osztották" és megszüntették a földközösséget.[132] A Batthyányak mosgói uradalmában 1760—1764 közt regulációt hajtanak végre. Ennek eredményeképpen Faluhídvégen, Jután, Merenyén (Somogy m.) „a földek mérnök által ténylegesen kimérettek és így a teleknagyság ... állandóvá és biztossá tétetett".[133] A Széchenyiek birtokain: Látrányban, Köröshegyen, Somogyváron, Táskán (Somogy m.) az 1742-i reguláció óta vannak állandó és meghatározott telkek a parasztok kezén.[134] Fajszon báró Révay Elek 1754-ben még a réteket is kimérte, azóta állandó minden tartozék.[135] Igalon (Somogy m.) már 1744-ben minden jobbágy járandóságát szétosztotta az uradalom tiszttartója és azóta nem változtattak rajta.[136] A Széchenyiek csokonyai uradalmában az 1742-es urbárium alkalmával osztályozták a jobbágyokat, és ugyanakkor pontosan megállapították a telekegységet is.[137] Bezerédyné Porog (Somogy m.) falujában 1756-ban osztották szét a földeket és réteket, a helyük azóta nem változott.[138] Zsibolton és Patalonban (Somogy m.) 1764-ben mérte ki és csatolta sessiókhoz az uraság a jobbágyföldeket.[139]

A kéthelyi uradalomba (Somogy m.) 1760-ban bérlő érkezik és azonnal megkísérli a telekegység bevezetését. Bolhás (Somogy m.) 1756-ban Vizeki Tallján Ignác kezére kerül, aki a jobbágyokat osztályozza és változtathatatlan telkekre ülteti, miközben a régi, jó írtásokat magának foglalja le.[140] Telekin és Endréden (Somogy m.) 1765 táján a tiszttartó minden parasztnak secundum cuiusvis vires et facultates meghatározott telkeket mér ki.[141] Egerszalókon (Heves m.) 1770-ben vallják a parasztok, hogy „az mult esztendőben ezen helységnek telkei, földjei és rétjei szabattattak a földesuraság által házhelyekre."[142] Makláron (Heves m.) „az földek osztállya sessiók szerint 1764-ben kezdődött".[143]

Látjuk tehát, hogy a század 40—50-es éveitől a földbirtoklási viszonyok terén változás áll be. Ez a változás abban jut kifejezésre, hogy egy sor

[131] PMKl APM 4 : 10. — *V. J.*
[132] Tagányi hagyaték.
[133] HtL TU Faluhidvég, Merenye, Inke. — *I. E.*
[134] U. o. Látrány, Kőröshegy, Somogyvár, Táska. — *I. E.*
[135] U. o. Fajsz. — *I. E.*
[136] U. o. Igal. — *I. E.*
[137] U. o. pl. Csokonya. — *I. E.*
[138] U. o. Porog. — *I. E.*
[139] U. o. Zsibolt, Patalon. — *I. E.*
[140] U. o. Bolhás. — *I. E.*
[141] U. o. Teleki, Endréd. — *I. E.*
[142] U. o. Egerszalók. — *S. I.*
[143] U o. Maklár. — *S. I.*

faluban szakítás történik a földbirtoklás régi megszokott rendjével: a jobbágyok ettől kezdve telek formájában művelik a nekik juttatott földdarabot. Nem véletlen, hogy a változás időpontja a legtöbb helyen egybeesik a majorságok újraszervezésével és ott következik be, ahol a földesúri árutermelés kétségtelen nyomaira bukkanunk. Szemléltetően mutatja ezt Üllő (Pest m.) példája. E faluban a váci káptalannak nagy terjedelmű allodiuma van, hiszen azon kevésszámú alföldi község közé tartozik, ahol a jobbágyok már az urbárium előtt 104 napi igásrobotot kötelesek teljesíteni. Az uraság 1765-ben új megegyezésre lép a lakosokkal. Az urbárium első pontja a következőképpen intézkedik: „igazságos és illendő, hogy minden nemű külső beneficiumok egészen felmérettessenek, s úgy az eő igaz rendgye szerint a szegénység között a helyeknek proportioja szerint; úgy mint: egész, fél és fertály helyesek között fel osztassanak, hogy az által is az gazdáknak minden panaszok elkerülhessenek és gyorsabbak lehessenek a földnek művelésére; minthogy az minden esztendőben esendő osztás hasznára az gazdáknak nem szokott lenni".[144] Kézzelfogható bizonyítéka ez annak, hogy a földesúr a fejlődés egy meghatározott fokán a földközösség likvidálására törekszik, vagy legalább is annak egyes funkcióit kívánja megsemmisíteni.

Mindenekelőtt gátat akar vetni a földközösség terjeszkedésének, hiszen a határ jelentős részére most már ő tart igényt. Ennek legegyszerűbb módja a telekegység pontos megállapítása. Minden egyes jobbágyról meghatározzák, hogy mekkora föld használata illeti meg. Ezek az úrbéri regulációk után létrejövő sessiók lényegesen különböznek azoktól, amelyekkel a század elején találkoztunk. Akkor a földesúr elsősorban a jobbágyszolgáltatások pontosabbá tétele céljából, másrészt azért határozza meg a telekegységet, hogy az újonnan érkező parasztok elől a régi lakosok ne foglalják el a határ legtermékenyebb részét. Akkor egy-egy telek még időnként változó földnagyságot foglalhatott magában. Mostantól azonban az egész sessiónak feltüntetett földdarab egyszersmindenkorra változatlan kiterjedésű marad. A majorsági gazdálkodás egyik következménye tehát a paraszti földbirtoklás korlátok közé szorítása volt. A jobbágyok tudták, hogy alkalomadtán változatlan nagyságú sessiók esetén is ráteszi a kezét a földesúr a falu földjére. Ezért vigyáztak arra, hogy a közös birtokból egy rész se maradjon gazdátlanul. Magyarón (Maros-Torda m.), ahol adó szerint történik az osztás, de a szűk határ miatt csak az osztás helyváltoztató funkciója van meg, már 1732-ben az a gyakorlat, hogy „ha meghal a jobbágy, nem a földesurakra száll, hanem csak az falura, ezeket fogott földeknek hívják".[145]

Ugyanakkor a földesúr azzal is tisztában van, hogy a földközösség a paraszti ellenállás erejének megsokszorozója lehet. Az elkövetkező időben ezzel az ellenállással számolnia kell, hiszen közte és a jobbágyok között egyre fokozódik a földért való harc. Mit jelent ebből a szempontból a jobbágyok osztályozása és a sessiók bevezetése? Kísérletet jelent azon paraszti rétegeknek a semlegesítésére, amelyek az osztályozás időpontjában földdel rendelkeznek. Amíg a födbirtoklásnak az a formája uralkodik, ahol az újonnan érkezők és a felnövő jobbágyfiak a közös birtokból minden további nélkül részesedhetnek, addig az egész kommunitás érdekelt a földközösség

[144] U. o. Üllő. — *V. J.*
[145] Tagányi hagyaték.

terjeszkedésében és abban, hogy időnként az egyes parasztcsaládok különböző — legtöbbször növekvő — nagyságú földdarabhoz jussanak. Mindenekelőtt pedig megvan a földesúrral való *egységes* szembenállás alapja. Módosul azonban a kérdés akkor, ha a közös földek növekedése már nem vihető keresztül, legtöbbször azért, mert terjeszkedésének útjában áll a földesúr allodiuma. Ilyenkor azok a jobbágyok, akik földet tartanak kezükben, elsősorban a már megszerzett föld *megtartására* törekszenek, míg a nincstelenek a föld *megszerzéséért* szállnak harcba. Utóbbiak követelése nemcsak az allodiumot érinti. Ha a falura nehezedő majorság elvágja a földközösség további terjeszkedését, akkor a földtelenek részesedése a közösnek ismert birtokból a régebbi parasztbirtokosok földterületének csökkentésével fenyeget. Amikor tehát a falun belül bekövetkezik a jobbágyság differenciálódása, az egyes rétegek érdekei nemcsak a földesúrral, de többékevésbbé egymással is szembekerülnek, noha az alapvető ellentét továbbra is a földesúr és a jobbágy ellentéte marad. A földközösség korlátozása, illetőleg egyes helyeken megszüntetése, azért sikerült a földesúrnak, mert erre a közösségen belül is megértek a feltételek. Amint az uraság felhasználta az egyes parasztrétegek ellentéteit a földközösség megsemmisítésére, a közös birtoklás szétrombolásával egyúttal e rétegek ellentéteinek állandósulását is elősegítette. Ez pedig nagyon is érdeke volt a földesúrnak, mikor minden eddiginél nagyobb támadásra készült jobbágyaival szemben, hiszen a falun belül jelentkező ellentétek a paraszti ellenállás egységes hatóerejét gyengítették. Persze a földesúrak ezt nem mindig látták világosan; annak az egyre erősödő nyomásnak, amelyet a földközösség felbomlasztásáért gyakoroltak jobbágyaikra, nem ez volt a fő indítóoka, de a nyomás objektív eredménye ezt *is* jelenti. Hogy a földközösség elhalása nem váltott ki a faluközösség tagjaiból ellenállást, maguk az adatok igazolják. Siófokon (Veszprém m.) pl. az 1755-ös reguláció húzta meg a lélekhanrangot a földközösség felett. A telkesjobbágyok ezt a tényt szinte megkönnyebbüléssel fogadják: „Uraságunk kívánna is adni annyi földet, határunkból ki nem telnék", mert a szaporodás folytán a földterület összeszűkült.[146] Göllén (Somogy m.) a földeket a jobbágyok „állandóan birtokolják, noha az uradalom nem osztotta fel őket".[147] Pettenden (Fejér m.) 1744 táján mérték fel véglegesen a földet „némelyek kérésére".[148] Így érthető az üllői urbárium azon kitétele is, amely kívánatosnak tartja az évi osztás megszüntetését, hogy „az gazdáknak minden panaszok elkerülhessenek".[149]

Világos, hogy az újraosztás tekintetében, ha ez az egyeseknek jutó földnagyság változásával jár, viszont a közös föld terjedelme nem növekedhetik, viszályok keletkeztek a falu parasztjai között. Nem vitás az sem, hogy a telki rendszer bevezetését sürgető „némelyek" a földes parasztok közül, elsősorban a módosabb rétegekből kerültek ki. Amíg a közös birtok terjeszkedhetik, addig a nagyobb igaerőt bíró parasztnak a kommunitás birtokjoga nem áll útjában, mert igásai számának gyarapodásával újabb földterületekre tehet szert. Ilyen esetben a végleges kimérés nála is ellenkezésre talál. Tótgyugyon (Somogy m.) pl. nem úgy birtokolják a 80-as évek végén a földet, ahogy felosztották, mert „a gazdagabbak több rétet és szántót fog-

[146] VpKMl 1755-i reguláció. — *Sz. I.*
[147] HtL TU Gölle. — *I. E.*
[148] U. o. Pettend. — *I. E.*
[149] U. o. Üllő. — *V. J.*

laltak el".[150] Berzencén (Somogy m.) hasonlóképpen igyekeztek meggátolni a telki rendszer bevezetését azok, akik „tehetségükre és erejükre nézve legelsők".[151]

Most azonban a közösségi földek növekedését lehetetlenné teszi az allodium vagy az a körülmény, hogy a határ minden darabja valakinek használatában áll. Így az eddig birtokolt földdarab megtartása válik elsődleges feladattá nemcsak az allodiummal, de azokkal a paraszti elemekkel szemben is, akik újonnan igyekeznek földhöz jutni, akár a falu felnövő jobbágyfiai, akár jövevények közül kerülnek ki. Ilyenek pedig bőven jelentkeznek. El kell tehát előlük zárni annak az útját, hogy az eddig közösnek ismert földből a régi parasztok rovására részesedjenek. Vannak helyek, ahol a falu szegényeinek birtokjogát nem semmisíti meg a közösség, de az ő részüket a határ legtávolabbi és legértéktelenebb részén adja ki, mint pl. a század ötvenes éveiben Petrahón (Zemplén m.).[152] Másutt először a régi birtokosokat elégítik ki a régi osztás szerint és legfeljebb a fennmaradó földeket adják oda az új földigénylőknek. Gyulafehérvár 1759-i statutuma is előírja, hogy a határt a régi sessiók szerint revideálják és ami fennmarad, azt adó szerint a jövevényeknek osszák ki.[153] Ismét másutt a szegényebb elemeket egyszerűen kizárják a közös föld birtoklásából. A nagykőrösi (Pest m.) zsellérek 1763-ban Mária Teréziához fordulnak azzal a panasszal, hogy az előljárók, tehát az oppidum leggazdagabbjai „földet az szegénységnek nem adnak".[154] A soroksáriak (Pest m.) meg a királyi személynöktől tudakolják, hogy nem jár-e föld „Gyalog-embernek", mint azt a földesúr és a falu előljárói állítják.[155] Másutt viszont a falu többi földesparasztja azért is kívánja a végleges felosztást, mert az igaerő szerint történő osztásnál a vagyonosabbak előnyt élveznek azokhoz képest, akik kevesebb igásállattal rendelkeznek. Maglódon (Pest m.) pl. a réteket „a falu előkelőbbjei nagyon hátrányosan használták a többiek szempontjából, ezért a lakosok és uraságok egyaránt sürgették a felosztást".[156]

A birtokosoknak elsősorban saját allodiumuk növelése érdekében volt fontos a változatlan nagyságú telekrendszer behozatala. Másodlagosan azonban még más szempontok is érvényesültek. Az ország gyarmati helyzete következtében a majorsági birtokok fenntartásának alapja a jobbágygazdaság volt. Hogy a paraszt a maga igaerejével képes legyen a földesúri birtok megművelésére, szükségessé vált egy olyan jobbágyréteg kialakítása, amely aránylag könyebben viseli a majorság megmunkálásából adódó terheket. A parasztok egy bizonyos csoportja számára tehát viszonylag jobb helyzetet kellett teremteni, azaz akkora terjedelmű földdel kellett ellátni, amelyik biztosította nemcsak a parasztgazdaság, de túlnyomórészben az allodium újratermeléséhez szükséges erőt is. Természetes, hogy az allodizálás kezdeteitől fogva a birtokosok ezt nem új földek juttatásával gondolták megvalósítani, hanem legfeljebb a már paraszti használatban álló föld-

[150] U. o. Tótgyugy. — *I. E.*
[151] U. o. Berzence. — *I. E.*
[152] Tagányi hagyaték.
[153] *Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen* (szerk.): A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye, I. Bp, 1885, 465. l.
[154] PMKl APM 1768—69 : 20. — *V. J.*
[155] U. o. 1768—69 : 202. — *V. J.*

darab konzerválása útján. Ez csak a föld elaprózódásának meggátlásával képzelhető el. Ilyen irányú tendencia a birtokososztály részéről már a földközösség idején is megnyilvánult. Akkoriban a jobbágy anyagi erejét inkább az igásállatok száma határozta meg. A földből való részesedés az igásokhoz igazodott, így ezek öröklését igyekeztek a földesurak szabályozás alá venni. Pl. Koháry gróf 1756-ban Uri (Pest m.) falujában ilyen jellegű intézkedést hoz: „Esvén értésemre, hogy nevezett helységemben lévő jobbágyimnak gyengülése és fogyása onnan származna, rész szerént, hogy a gazdáknak meg halálozásával fiai egymástúl elválván, minden házi külső és belső értékeit szokták egymás között felosztani, rész szerint kertjeit és más ingalom javait el adni, ahoz képest ezután eladások semmi lett ultal, móddal az föl osztások pedig nem másként szabadok lesznek, hanem amiként *az helyes gazdáknak megtartására* nézve tisztjeim fogják elintézni a dolgot abbéli fiai maradékok között."[157]

Mikor azután a földközösség szétrobbantását, tehát az igáshoz mért osztás megsemmisítését tűzték ki célul, akkor ezt a kérdést is másképpen kellett megoldani. Ettől kezdve nem az igások, hanem a föld öröklésébe szóltak bele. 1756 táján a Mátravidék falvaiban, pl. Bodonyban (Heves m.), a jobbágyok örökölhetik a még telekhez nem kapcsolt irtásokat, de „egyedül azon telekhez tartozandók maradnak meg, melyek ezeken kívül találtatnak".[158] Nem véletlen, hogy később az urbárium is — persze más indokok vezérelve — ugyancsak elidegeníthetetlennek jelenti ki a fundus tartozékait. A birtokosok tehát a telki rendszer bevezetésével egyúttal „parasztarisztokrácia" megteremtésének ügyét is kívánták szolgálni, ami azt jelentette, hogy a parasztság egy vékony rétegének életviszonyait *a többség elnyomorodásának meggyorsításával* igyekeztek tűrhető színvonalon tartani. Erre elsősorban *gazdasági okok* vezették őket, de ténykedésüknek többé-kevésbbé *politikai* tendenciája, vagy legalább is objektív politikai eredménye *is* volt, amennyiben lazította az antifeudális tábor egységét. A váci káptalan is a fentiek miatt kötelezi üllői jobbágyait az időszaki osztás megszüntetésére, mivel „az minden esztendőben esendő osztás hasznára az gazdáknak nem szokott lenni".[159] A gazdagparaszt tudja, hogy a falu belső viszályaiban a földesurak neki adnak igazat. Öcsödön (Békés m.) 1795-ben idős Dezső István olyan jó módban van, hogy a szomszéd megyébe 8 szekér gabonát küldhet eladás végett. A közösen kaszált széna felosztásakor kevésnek találja, amit a kommunitás számára kiutalt: „Jószágos ember vagyok... bé tudok én menni Gyulára, tudom, hogy lészen nékem több földem, mert én fizethetek, szolgálhatok nem úgy mint mások." De panaszában hangot kap az a törekvés is, mely a közös birtok élvezetéből a szegényebbeket ki akarja szorítani: „Csudálkozom, hogy tsikósnak, gulyásnak nem tilalmazzák kentek a fű vágását, holott én többet érdemlek."[160]

Mindezekből kiderül, hogy a földesurak és földesparasztok egyaránt kívánatosnak tartják a földközösség megsemmisítését vagy legalább is egyes funkcióinak szétrombolását. Ez mutatja, hogy a fejlődés adott szakaszán a földközösség már nem azonos önmagával: a népi szabadság ezen tűzhelye felett — mert amint Marx megállapította, a középkorban ezt jelen-

[157] U. o. Uri. — *V. J.*
[158] HMKl 1756 : 63. — *S. I.*
[159] HtL TU Üllő. — *V. J.*
[160] BMKl PC 1795. — *H. L.*

tette,[161] — a fejlődés kimondta a halálos ítéletet. Ennek okát nem egyszerűen a gazdaságonkívüli feudális erőszak hatásában kell keresnünk, hisz ez az egész középkoron át hol kisebb, hol nagyobb súllyal nehezedett a faluközösségre. A 18. század közepétől kezdve a földesúri árutermelés azonban arra ösztönözte a feudálisokat, hogy minden eddiginél *nagyobb* erővel fogjanak hozzá a földközösség megsemmisítéséhez. A növekvő feudális nyomáson át tehát a földesúri árutermelés hatása érvényesült. Annak pedig, hogy ettől a földesúri árutermeléstől irányított feudális nyomás a 18. század második felében a parasztság nagyobb ellenállása *nélkül* tudott súlyos csapást mérni a közös birtoklásra, az a magyarázata, hogy a fejlődés törvényszerűségei a faluközösségen belül szövetségeseket teremtettek számára.

A földesúr a földközösség megsemmisítésének eszközéül tehát a telki rendszer behozatalát használja fel. Célja mindenekelőtt a közös birtok terjeszkedésének meggátlása, továbbá a közösségi földek tetemes részének kisajátítása, a közösségben rejlő ellenálló erő gyengítése és egy aránylag jómódú jobbágyréteg anyagi helyzetének konzerválása. Másik oldalról a földes parasztok is kívánatosnak tartják az osztás azon fajtájának elejtését, amelynél időnként hol több, hol kevesebb jut az egyesek kezére. Ennek oka helyenként változó ugyan, mert hol a szaporodó zsellérréteg elől akarják elzárni a földszerzés útját, hol a falu legmódosabb rétegei földfelhalmozásának akarnak véget vetni, amely a többi lakos érdekeit veszélyezteti. A legtöbb esetben mégis a gazdagparasztok érdeke kívánja meg a földbirtoklás addig gyakorolt formájának a megszüntetését.

Lenin az orosz mirrel kapcsolatban rámutatott, hogy „a mir erő volt addig, amíg a parasztok közt még alig voltak Oroszországszerte kereset után vándorló béresek és mindenkit egyenlően nyomott el a földesúr".[162] Ez a megállapítás érvényes a magyar földközösségre is. *Csak addig lehetett a paraszti osztályharc hatásos eszköze, amíg a kommunitás tagjai közt nem alakultak ki nagyarányú vagyoni különbségek.* Már Engels megállapította, hogy a földközösség „csak addig állhat fenn, amíg a vagyoni különbségek tagjai között elenyészően csekélyek".[163] Mikor azonban a differenciált parasztság egyes rétegeinek érdekei egymással is ellentétbe kerülnek, akkor a földközösség mindegyik fél kezén fegyverré válhat a másikkal szemben. A zsellér a birtok közösségére hivatkozva kér részt a falu határából. A felső jobbágyrétegek viszont a földközösség azon funkcióját használják fel földfelhalmozásra, mely a „több igás, több föld" elvét valósítja meg. Így többékevésbbé mindkét félre veszélyes a földközösség olyan formájának fenntartása, amely lehetővé teszi, hogy időnként változó nagyságú földdarabhoz jusson a kommunitás ugyanazon tagja. Különösen akkor válik fenyegetővé az addigi közös földbirtoklás, ha a közösségi földek terjedelme a maga egészében nem változhatik, tehát a falu változatlan nagyságú határán egyre több jobbágy osztozik. Ekkor a földközösség „az egyes paraszt számára nemcsak értéktelenné válik, hanem béklyóvá is".[164] Ez leginkább a major-

[161] Marx levelének fogalmazványa V. J. Zaszulicshoz, *Marx és Engels* összes művei, orosznyelvű kiadás, XXVII. 639—40. l., idézi Molnár Erik előszava Tagányihoz 10. l.

[162] *Lenin:* A falusi szegénységhez, Az agrárkérdésről, I. Bp, 1950, 294. l.

[163] Engels N. F. Danielsonhoz, London, 1893 október 17, Marx-Engels, Válogatott levelek 543. l.

[164] Engels N. F. Danielsonhoz, London, 1892 március 15. Marx-Engels, Válogatott levelek 521. l.

ságok megnövekedése folytán következik be, amelyek radikálisan útját állják a földközösség terjeszkedésének. Mindezek után világos, hogy a *földesúri árutermelés* birtokosokat és parasztokat egyaránt az újraosztásos területnövelő funkciójának likvidálására ösztönöz, a likvidálás formája pedig a telekrendszer bevezetése.

Itt okvetlenül fel kell merülnie a kérdésnek: Mária Terézia urbáriuma milyen szerepet játszott a telekrendszer rögzítésével a földközösség megsemmisítésében. Minthogy az urbárium kiadása arra az időre esik, mikor az adatok tanúsága szerint, az árutermelésben előbbre járó vidékek földesurai saját birtokaikon a telekrendszer bevezetésére törekednek, semmi esetre sem lehet a telekrendszer kialakulásának okát *csak* az udvar financiális törekvéseiben keresni, tehát a földközösség megsemmisítését az urbarium eredményének tekinteni. Viszont az is kétségtelen, hogy a sessiók pontos meghatározássa (nem a *nagyságot*, hanem magát a *tényt* tekintve) egybeesett a feudálisok érdekeivel. Az urbárium legalizálta és bizonyos keretek közé szorította a telekrendszer győzelemre juttatásának a földbirtokosoktól már megindított folyamatát. Ugyanakkor, minthogy törvényes alapot biztosított a telekrendszer bevezetéséhez, ezt a folyamatot jelentős mértékben meg is gyorsította. Ott, ahol az urbáriumot végrehajtották, eltűnt a földközösség területnövelő funkciója, legfeljebb a helyváltoztató funkció maradt meg. Ez azt jelentette, hogy az esetleges időszaki osztás alkalmával minden egyes jobbágy csak akkora földterülethez juthat, amekkora annak a kategóriának tagjait megilleti, amelybe tartozik, de jelentette azt is, hogy a rendezés idején földtelenek többé nem juthatnak földhöz. A sok példa közül csak Félegyházát (Kun-kerület) említjük, ahol 1778-ban csak a telkesek kapnak részt, a telektelenek nem.[165]

Az árutermelés azonban nemcsak kívülről érezteti hatását. A falu vagyoni ellentéteinek kialakulását ugyanebben a tényezőben kell keresni. Amíg semmiféle értékesítési lehetőség nem adódik a parasztok termékei számára, addig kevésbbé erős az a törekvés, amely a jobbágyokat egyre több föld megszerzésére viszi. Csak amikor a paraszti termékek áruvá válhatnak, akkor indul meg a verseny a közös földbirtokból való részesedésért. A *paraszti árutermelés* az az erő, amely a valamikor kevésbbé differenciált jobbágyságot az alapjában egységes kizsákmányolás mellett is rétegekre bontja, amelyeknek érdekei *a közösségen belül* már nem azonosak. Az adatok azt bizonyítják, hogy a földesúri árutermelés egymagában nem elegendő a földközösség *teljes* felszámolásához. A sequestratiok és nyomukban az allodiumok terjeszkedése csapás ugyan a közös földbirtoklásra, útját állja ugyan a közös föld bővülésének, de nem okvetlenül jár együtt az újraosztás elhalásával. A telekrendszert bevezetik, az egy jobbágynak juttatott földdarab *nagysága* nem változik, de sok faluban továbbra is változik a kiosztott föld *helye*. A közös „tulajdon", a paraszti összetartozás *gondolatát* tehát a földesúri erőszak nem tudta megszüntetni. A feudálisok az úrbéres állomány mennyiségének rögzítésével különben is elérték céljukat. A további és egyben végső lökést a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése adta meg.

Ez a *paraszti* árutermelés fokozott előrehaladásában jutott kifejezésre. Az árutermelés a föld jobb megmunkálását, az eddig alkalmazott módszereknél intenzívebb gazdálkodást követelt meg. Amíg azonban a föld *helye*

[165] PMKl AU 1786 : 4. — *V. J.*

folytonosan változik, addig erről szó sem lehet. Egyetlen paraszt sem tartja kifizetőnek például a szántó trágyázását, ha azt csak ma használja ő, holnap viszont a közösség másnak juttatja. Sajnos, a 18. századi paraszti árutermelés kérdése még megoldatlan feladata a magyar történetírásnak, így az egyes falvak közösségi földjeinek megmerevedése, illetőleg megmerevedésének időpontja is csak ennek ismerete után lesz feltárható. Azok a közvetett adatok azonban, amelyek a földközösség végleges elhalásáról beszélnek, *a paraszti árutermelésben* jelölik meg e felszámolás utolsó mozzanatát. Így pl. Pest megye területén a hatvanas évektől kezdve sehol sem találjuk meg a földközösséget ott, ahol a szántók trágyázásáról vallanak a források, mint pl. Szigetszentmiklóson, holott azelőtt ott is az újraosztás volt szokásban.[166] Ugyanakkor azokon a helyeken, ahol a föld elsőrendű minőségű és a határ egyes részei közt e tekintetben nincs különbség, még a század végén is él a földközösség helyváltoztató formája. Így volt ez Bagon, Mácsán, Újfaluban és még más községekben is.[167] De még beszédesebb bizonyítéka a fentieknek Szabolcs megye példája. Itt a hatvanas évek végén 30 földközösségi faluból csak 5-ben, vagyis csak a falvak 13%-ában fedezhetők fel káposztatermelés, tehát árutermelés nyomai, míg az árutermelő községek 87%-ában stabil telekrendszer uralkodik, amely már nem ismeri a helyváltoztatást.[168]

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a földközösséget elsősorban nem külső erőszak, hanem a kapitalizmus irányába mutató gazdasági fejlődés ítélte halálra. Lenin az orosz obscsináról mondta, hogy „összeegyeztethetetlen a kapitalizmus gazdasági és társadalmi fejlődésével".[169] A magyarországi földközösség sem szállhatott szembe a fejlődő gazdasági élet törvényszerűségeivel. Túlélte önmagát, el kellett takarodnia a haladás útjából, hiszen „a gazdasági tények ellen nincs mit tenni".[170] Így érthető az is, hogy miért szünt meg előbb a földközösség az ország nyugati és északi részén, mint az Alföldön. Nemcsak földrajzi tényezők játszottak ebben szerepet. Ezeken a helyeken az árutermelés hamarabb kialakult és így a közös birtok felszámolásának folyamatát meggyorsította. Ilyen vonatkozásban a török hódoltság annyiban konzerválta a földközösséget, amennyiben visszavetette egyidőre a termelőerők fejlődését és ezzel gátolta a közös birtoklás likvidálását előidéző árutermelés kibontakozását. Minden valószínűség szerint az osztálytársadalom kialakulásától kezdve bomló földközösség lassú haldoklásának *a 18. sz. előtt is* ez volt a menete.

A paraszti földközösséget tehát végső soron a kapitalizmus, illetőleg annak egyik előfeltétele, az árutermelés számolta fel. A paraszti földmagántulajdont az a kapitalista fejlődés hozta létre, amely a magántulajdont trónra emelte, kezdettől létezőnek tüntette fel, csak azért, hogy annak örökérvényűségét szentesíthesse. Világos, hogy a kapitalista rend megdöntésével, maradványainak megsemmisítésével a szocialista társadalmi rend felé tartó fejlődés a föld magántulajdonának megszüntetését írja elő. Marx zseniálisan látta meg, hogy „a földközösség Oroszország társadalmi újjászületésének a

[166] Vö: PMKl CD 1720. Szigetszentmiklós és HtL TU Szigetszentmiklós. — *V. J.*
[167] Wellmann 79. l.
[168] SzSzMKl RNP Szabolcs megye. — *V. Á.*
[169] *Lenin:* Az orosz szociáldemokrácia agrárprogrammja, Az agrárkérdésről, I. 266—67. l.
[170] Engels N. F. Danielsonhoz, London, 1892 március 15, Marx-Engels, Válogatott levelek 521. l.

támaszpontja, de, hogy mint ilyen funkcionálhasson is, előbb ki kellene küszöbölni azokat a káros befolyásokat, amelyek minden oldalról ostromolják s azután biztosítani kellene számára a természetes fejlődés normális feltételeit".[171]

Elmondhatjuk, hogy a közös, szövetkezeti földtulajdon a magyar parasztság felemelkedésének is egyetlen járható útja. Népi demokratikus államunk pedig a Szovjetunió példája nyomán a burzsoá maradványok fokozatos korlátozásával, majd felszámolásával, a falusi kizsákmányolókkal vívott harc közben biztosítja a kollektív mezőgazdaság számára a „természetes fejlődés normális feltételeit". Így állítjuk helyre *magasabb fokon* a feudalizmus által megszüntetett, a kapitalizmus által pedig még maradványaiban is likvidált közös földtulajdont. Olyan fokon, amelyen már nemcsak a föld *birtoklása*, hanem a föld *tulajdona* is *közös* és megmunkálása is közösen, nagyüzemi alapon történik. Ez a földtulajdon többé már nem a védekezés eszköze lesz a külső erőszakkal szemben, hanem a kizsákmányolástól mentes társadalomban a parasztság és ezen túl az összes dolgozók boldog jövőjének egyik szilárd alapja.

[171] Marx V. I. Zaszulicshoz, London, 1881 március 8, Marx-Engels, Válogatott levelek 405. l.

VARGA JÁNOS*

A PARASZTSÁG ÁLLAMI KIZSÁKMÁNYOLÁSA A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1526 óta, amikor a Habsburgok a magyar trónra kerültek, szünet nélkül folytatták Magyarország kirablását és készítették elő Magyarország gyarmati sorba süllyesztését. A magyar nép meg-megújuló függetlenségi harccal kísérelte meg a szembeszállást Bécs törekvéseivel, de e harcok sorra elbuktak. 1711-ben hosszú időre szélcsend állott be. A Habsburgok Szatmáron sem mondtak le célkitűzésükről, csupán Magyarország gyarmatosításának *módszereiben* történt változás. A 17. század végének brutális, nyíltan erőszakos Habsburg-politikája helyett az udvar Magyarország gyarmatosításának burkoltabb eszközeit választotta, amelyek révén sok esetben legális úton is lehetőség nyílt céljai megvalósítására. Az 1711-i béke a magyar uralkodóosztály és Bécs közt elsősorban a magyarországi parasztság rovására jött létre. A magyar feudálisok hozzájárultak ahhoz, hogy a Habsburgok állama legálisan osztozkodjék velük parasztjaik munkája gyümölcsén. Cserébe megkapták saját jobbágyaik fékentartásához a bécsi udvar katonai erejét és hivatalszervezetét. A szatmári béke vesztese így mindenekelőtt parasztságunk volt.

Lipót a törökkiűző háborúkban részt vett idegen csapatokat helyezte el először Magyarországon és ellátásukról rendeleti úton gondoskodott. Így pl. 1697-ben a császári katonaság eltartásának fedezésére 4 millió forint adót vetettek Magyarországra,[1] Szatmáron a katonaság kérdése nem nyert elintézést és így 1711 után is nagyszámú zsoldossereg garázdálkodott az országban. Az idegen hadak tényked eseit úgyszólván semmi sem korlátozta. A fosztogatás, rablás, akárcsak a megelőző háborúk alatt, mindennapos jelenség volt. A katonák túlkapásainak megfékezésére a megyék csak erőtlen kísérleteket tettek. Pest megye például a következőképpen próbált intézkedni: „Az köz vitézlő rendnek is tartoztok oly étel nemével, melyet közönségesen ebédre és vacsorára szoktatok élni és ahhoz két font gabona kenyérrel napjában; melyel az vitézlő rendnek is meg kell elégedni, és az a fejiebb meg tiltatott, hogy sem több és jobb ételek nemére, sem penig étkek helyett való készpénz fizetésre gazdáját ne erőltesse"[2] Hasonló módon igyekeztek a többi megyék is a katonák igényeit limitáció alá fogni, persze kevés sikerrel.

1712-ben azután, mint a gyarmatosításra való berendezkedés egyik kérdése, a hadsereg problémája is napirendre került az országgyűlésen. Jellemző, hogy egy ránk maradt követi utasítás szerint a diéta legfontosabb célja

* E tanulmány kidolgozásában a munkaközösség tagjai közül a szerzőn kívül részt vettek: Esze Tamás, Iványi Emma, Hanzó Lajos és Várkonyi Ágnes.

[1] *Szabó Dezső:* Az állandó hadsereg beczikkelyezésének története III. Károly korában, Bp. 1911, 1. l.

[2] PMKl APM Rendezetlen. — *V. J.*

az, hogy *enyhítsen* a hadi terheken. Vagyis a magyar uralkodóosztály már az országgyűlés előtt egyszerűen *lemondott arról, hogy az ország önállóan intézze hadügyeit.* Az országgyűlés azután egy bizottságot küldött ki, hogy a katonai ügyek rendezésére javaslatot tegyen. A bizottság előterjesztése szerint a törvények tiltják ugyan, hogy béke idején idegen katonaság tartózkodjék az ország területén, de a török megmutatta, hogy „mennyi kárt okozott ez a rendszabály". A magyar feudálisok tehát ürügyet kerestek arra, hogy egyrészt jogcímet nyerjenek az idegen hadsereg benttartására, másrészt elkendőzhessék a nemesi felkelés értéktelenségének okát és ezt az insurrectiót, mint adómenlességük alapját, továbbra is fenntarthassák.[3] A katonakérdésben hozott döntés aztán 1715-ben nyert szentesítést. Lényegében ez a törvény — amelyről 1722-ben maga az országgyűlés állapította meg, hogy „hic articulus est satis subreptitus"[4] — csak egy meglévő intézményt legalizált akkor, mikor kimondta, hogy „minden eshetőségre erősebb és részint bennszülöttekből, részint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani, mely kétségtelen, hogy zsold nélkül fenn nem állhat, ezt pedig adózás nélkül beszerezni nem lehet: ezért az erre szükséges segélyek és adók dolgában a karokkal országgyűlésileg (hova tudomás szerint különben is tartozik) kell határozni".[5]

Maga a törvény többszörösen példája annak az árulásnak, amelyet az uralkodó osztály az országgal szemben elkövetett. Mindenekelőtt magában foglalta annak elismerését, hogy a hadügy Magyarországnak és Ausztriának közös ügye. Legalizálta a bécsi udvarnak azt a törekvését, hogy Magyarországon állandóan idegen katonaságot tartson. Vagyis megszavazta a gyarmatosítás fegyveres biztosítékát. Azután az értéktelen, névleges nemesi felkelés fenntartásával egyszersmindenkorra törvényesítette a többi nemesi kiváltságot is, elsősorban az adómentességet (amelyet különben a becikkelyezett királyi hitlevél is magában foglalt). Ezzel a hadfenntartás költségeit teljes egészében a parasztokra hárította át, hiszen a nemesség éppen hadkötelezettségére való hivatkozással nem volt hajlandó később sem részt vállalni az adóterhekben. Bár az adómegajánlás jogát látszólag a diétának tartotta fenn, valójában az országgyűlés jogkörét erősen megcsonkította. A törvénycikk egyik paragrafusa ugyanis felhatalmazást adott a királynak, hogy rendkívüli esetekben néhány könnyen elérhető főrenduvel és országos méltósággal egyetértésben adókivetést eszközölhessen. Így tág teret nyújtott az udvar és a lojális főurak visszaéléseinek. Végül leszögezte ugyan a „hazai" hadsereg elvét, de sem a katonaállítás módját, sem az ujoncok számát, sem pedig a katonáskodás időtartamát nem határozta meg. Ezzel a hirhedtté vált katonafogdosásnak, a verbuválásnak vetette meg alapjait.

Ebben az egyetlen törvénycikkben lényegében benne van mindaz a kötelezettség, amely a magyar jobbágyra Szatmár következtében rászakadt, illetőleg ami az uralkodóosztály behódolása miatt továbbra is megmaradt: a hadiadó-fizetés, a katonaság eltartása és a vele kapcsolatos terhek (forspontozás, beszállásolás), végül pedig a katonáskodás. Nézzük meg röviden mindegyiket.

[3] Szabó 73. l.
[4] Szabó 41. l.
[5] 1741: VIII. tc.

Az általános alapadónem a hadiadó (contributio militaris) volt, melyet gyakran, főleg háborúk idején segélyadó (subsidium militare) egészített ki. Az adót a király, illetőleg a nádor előterjesztésére az országgyűlés vagy a szűkkörű concursus szavazta meg. A 17. század végéig a diéta nem számszerűen meghatározott összeget ajánlott meg, hanem csupán az egy portára eső adó nagysága nyert megállapítást, tehát az egész adó összege az országban található porták számától függött. A porta ez ideig helyenként és időnként különböző adótárgyakat foglalt magában, általában és leggyakrabban azonban csak földet. Az egy portát alkotó földterület nagysága is változott. Hosszú fejlődés után — Rákóczi szabadságharca idején — a porta többékevésbbé eszmei fogalommá vált, ami azt jelentette, hogy a 18. század elején minden megyét, várost és kerületet bizonyos számú porta terhelt. Két megye portáinak összege közti különbség nemcsak nagyságbeli eltérésüket, de legtöbbször teherbíróképességük egyenlőtlenségét is kifejezte. Például természeti csapás esetén az országgyűlés egyiknek vagy másiknak a portaszámát is leszállította. Ezen adózási rendszer mellett, mivel változó volt az egy portát terhelő adóösszeg, változó volt ugyanarra a megyére eső adó nagysága is.[6]

A 18. század első felében az adórendszerben bizonyos változás állott be. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy az udvar többé nem az egy portára eső összeget vetette ki vagy szavaztatta meg az országgyűléssel, hanem a diéta egy számszerűen megállapított mennyiséget ajánlott meg adó címén. Ez a mennyiség egy év adóját jelentette, de az országgyűlés ragaszkodott ahhoz, hogy a következő diétáig minden évre az maradjon érvényben. Ezzel a concursus adómegajánló jogát igyekezett korlátozni, végeredményben tehát a rohamos adóemelésnek kívánt gátat szabni. A diétától megszavazott összeget 1724-ig a nádor és a concursus, ettől kezdve a nádor és a helytartótanács osztotta szét a megyék, kerületek és városok között. A megyéket, majd azon belül a községeket, illetőleg jobbágycsaládokat terhelő részadó a *porció*. A portaszám, mint az egyes *megyékre eső adóösszeg kulcsa* továbbra is érvényben maradt. A másik változás abban állt, hogy most már az adót az *egyes* jobbágyok *összes* jövedelmeinek figyelembevételével vetették ki. Ezt a változást az előbbi adózási rendszerrel történő szakítás tette lehetővé. Az udvar régi törekvése az volt, hogy *állandó* vagyontárgyakat vegyenek fel adóalapnak, nehogy az adó mennyisége nagy ingadozásokat mutasson. Az adó egyösszegben való kivetése ezt már nem írja oly sürgetőleg elő, hiszen Bécsnek mindegy, hogy minek az alapján adóznak a jobbágyok. Csak az a fontos, hogy a kivetett összeg be is folyjék. Így jobban érvényesülhetett a méltányos elosztás elve, ami meg magával hozta a megyén belül a porta-fogalom elhalványodását. Itt most már nem portákban számoltak (bár az udvar felé ragaszkodtak a régi portaszám fenntartásához, nehogy valami más egység alapján történő kivetés esetén a megyét több adó terhelje), hanem dicákban. Megyénként a közgyűlés saját hatáskörén belül minden egyes adótárgyról és adóalanyról megállapította, hogy mennyi tesz ki belőle egy dicát. Pest megye dicális táblázata pl. 1736-ban a következő volt:[7]

[6] V. ö. *Juhász Lajos*: A porta története 1526—1648. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 12, Bp, 1936.

[7] PMKl APM 1736: Constitutivum Dicarum. — *V. J.*

Adótárgy	Mennyit tesz ki egy dicát
Személyek	2
Igásökör	4—2
Igásló	4—2
Fejőstehén	4—2
Silány tehén	8—6
3—4 évnél idősebb csordára járó barom	8—6
3—4 évnél idősebb ménesló	8—6
Fejős juh és kecske	30
Őszi és tavaszi búza és rozs	60—30 pozsonyi mérő
Árpa	70—40 pozsonyi mérő
Zab	75—46 pozsonyi mérő
Elsőosztályú bor	30—20 urna
Másodosztályú bor	40—30 urna
Méh	30 kaptár
Pálinkafőző üst	2
Malomjövedelem	60 kiló
Kölcsön igásökör	8
Kölcsön igásló	8
Kölcsön fejőstehén	10
Pénzjövedelem forintokban	30 forint
Céhhez tartozó mesterember	2 személy

Így a megyében bizonyos dicaszám jött ki, amellyel elosztották a megyét terhelő adómennyiséget. Pest megyében pl. 1734-ben 19 517 dicát írtak össze, míg az adó 64 820 forintra rúgott. Egy dicára tehát 3 ft. 24 dénár esett. Három évvel később az adóösszeg változatlan, hiszen újabb megajánlás nem történt. A dicák mennyisége viszont 25 875,5-re emelkedett fel, vagyis egy dica után most már csak 2 ft. 85 dénárt kellett fizetni.

Összefoglalva tehát, a portális és a 18. századi dicális adózás közt hármas különbséget látunk. Előbbinél mint adóalap döntően, de nem kizárólagosan, a föld és az állatállomány jön számításba, utóbbinál viszont a jobbágy mindenfajta jövedelme, bármi legyen annak forrása. Formailag, tehát az adórendszer felépítését illetően, az az eltérés, hogy míg a portális adózásnál a porták száma egy megyén belül változatlan marad, hacsak a diéta fel nem emeli vagy le nem szállítja, addig a dicák mennyisége az adózás alá eső vagyontárgyak gyarapodásával, tehát a termelőerők fejlődésével párhuzamosan emelkedik. Végül az országgyűlés nem az egy portára eső adót állapítja meg, mint kulcsot, hanem az egész országot terhelő adómennyiség végösszegét szavazza meg.

Ez az adózási rendszer Bécs szempontjából előnyös volt, mert a financiális érdekeknek megfelelően biztosabb alapokra helyezte az adózást. De a jobbágy számára is méltányosabb volt a portális adózásnál, hiszen az összes jövedelem számbavétele a teher igazságosabb elosztását kellett volna, hogy eredményezze. Egyedül a magyar uralkodó osztály harcolt a megváltozott adórendszer bevezetése ellen. Attól félt, hogy az összes jövedelmi források megadóztatása a nemesi privilégium szempontjából veszélyt rejteget. A különböző országgyűléseken a rendek attól tartva, hogy „a jobbágyoktól netalán elhagyandó, vagy ... maguktól a földesuraktól elfoglalandó s majorsággá változtatandó földektől majd maguknak a földesuraknak is

fizetniök kellend, körömszakadtáig védelmezék azon elvet, hogy az adó terhe nem a földön, hanem a jobbágy személyén fekszik."[8]

Ezért tiltakoztak az udvar terve ellen, mikor Bécs a parasztoktól bérelt nemesi pusztákra is ki akarta terjeszteni az adókötelezettséget. Az uralkodó osztály véleményét az egyik alföldi birtokos a következőképpen foglalta össze: „Abban is disparitást látok; hogy az pusztákra adott vetni kiván, de úgy látom nints annak az projectansnak az Alföldnek mivoltárul informátiója: Hiszen az parasztok nem bírnak pusztákot, non enim sunt capaces possessionis, a nemesek pedig adózni nem tartoznak. A pusztákot esztendőnként bérelni szokás, holott hol veszik bérbe, hol sem, ki fog tőlők adózni, a midőn az N. Ember parasztoknak bérben nem adhatja? Hogy lehet tehát ebbül stabilis fundust csinálni... Miként adó alá vetetnek a puszták, senki sem fogja eöket bérleni, hanem az parasztok magok határára szorulnak, vajjon in isto casu kicsoda fog azon pusztáktul fizetni?"[9]

Az udvar azonban határozottan a bérelt puszták megadóztatása mellett foglalt állást és ilyen szellemben készítette el az összeíró formulát is. A szétküldött minta negyedik pontja ugyanis utasítja az összeírókat, hogy jegyezzenek be „barmokat és minden fajta jövedelmet a megyén kívül *vagy* az árendálni szokott pusztákon". Pest megye urai azonban egyszerűen meghamisították az utasítást, a szövegezésből kihúzták a *vagy* szót és helyére egy *is* szócskát iktattak. Ezzel az intézkedés szövege megváltozott, hiszen most már azt jelentette, hogy „a barmokat és minden fajta jövedelmet a *megyén kívül* az árendálni szokott pusztákon is" jegyezzenek be az adólajstromba, tehát a megyén belüli pusztákon termett jövedelmet ne![10] Az udvar azonban hajthatatlan maradt és kierőszakolta, hogy „minden nemtelen árendások taksáljanak vagyis adózás alá vettessenek".[11]

A másik kényes pont a zsellérek adózásának kérdése volt. Itt világosan megmutatkozott az egyes megyék azon törekvése, hogy az állami teher minél nagyobb részét a másik megyére hárítsák át. A dunántúli és felvidéki birtokosok az adózás alól ki akarták vonni zselléreiket, persze a maguk jól felfogott érdekében. Ezeken a vidékeken ugyanis több volt a nincstelen. A zsellérek adómentessége következtében csökkent volna a dicák menynyisége. Az itteni földesurak abban reménykedtek, hogy a kisebb dicaszámra való hivatkozással az országgyűlésen kieszközlik saját megyéjük portaszámának leszállítását, vagyis az őket illető teher egy részét más, kevesebb zsellért bíró megyékre hárítják át. Érthető, hogy az uralkodó osztály alföldi tagjai felháborodva utasították vissza e kísérletet: „azok — t. i. a zsellérek — kezek munkája után, egész nyáratska dolgozván sok pénzt másutt nyernek, de hazájukban télre kelve költik, s azon vármegyének értékit notabiliter szaporítsák; mindazonáltal... maga alatt vágja az fát, az ki ekképpen elmélkedik, mert ha az illyetén házatlan ember pro non ente fog tartatni, inkább lakik Komárom, Pest, vagy eféle termékeny vármegyében, s télben is fejér kenyérrel él, hogy sem mint Liptó, Turócz, Trencsény, vármegyében zab kenyeret rágjon, hapedig az a mobilis ember onnan eltávozik, akkor veszik észben magokat praejectans Uraimék, hogy magoknak

[8] *Horváth Mihály*: Magyarország történelme V. Pest, 1863, 89. l.
[9] PMKl APM 1728: 1. — *V. J.*
[10] U. o.
[11] PMKl APM 1754: 14. — *V. J.*

vermet ástak... Nagyobb absurditás következhetik az publicumra nézve; mely ebbül áll; Ha az olyan sellér emberek non Entiaknak fognak tartatni, minden gazda ember (ha tsak szerét teheti) elhagyja a maga házát, mert könyebben élhet keze munkája után adó nélkül, hogysem mint a gazda ember adózván."[12]

Mindez azonban csak azt jelentette, hogy a birtokosok egymás *jobbágyaira* igyekeztek áttolni az állam terheit. Ez a tendencia természetesen a megyén belül is érvényesült. Emiatt az adóösszeírás módját is úgy szabályozták, hogy a lefolytatás során egyik földesurat se érje károsodás azáltal, hogy esetleg a más birtokos jobbágyait illető adót az ő parasztjai viselik. Az összeírók a magyar feudálisok soraiból kerültek ki. Azonban egy-egy megyében rendszerint olyanok kaptak megbízást az adóalanyok számbavételére, akiknek a kérdéses területen nem volt földbirtokuk. Ezzel próbálták elejét venni, hogy egy-egy összeíró a saját jobbágyainak jövedelmét a többiek kárára eltitkolja. Persze, ez nem zárta ki, hogy időnként mégis megyebeli birtokosok bonyolítsák le az adólajstrom elkészítését. 1728-ban újra szigorúan előírták, hogy a faluban megjelenő dikátorok előtt a bíró és az esküdtek kötelesek a község minden lakosának vagyonáról egyenként vallomást tenni. Ha az eljáró közegek az adatok valódiságával szemben gyanút táplálnak, akkor személyesen ellenőrzik azok helyességét.[13]

De ezzel még nem tudták elejét venni a csalásoknak, hiszen a parasztság az állami terhekkel kapcsolatban is folytatta azt a gazdasági harcot, amely itt az adótárgyak eltitkolásában nyilvánult meg. Bizonyítéka ennek az 1732-ben kiadott utasítás. Eszerint „az összeíró urak azokat, akik jövedelmeiket letagadják, bottal fenyítsék meg".[14] Az uralkodó osztály tehát még az *idegen állam érdekében is* igénybevette a gazdaságonkívüli kényszert, hiszen arról volt szó, hogy jobbágyai *helyette* adózzanak. Ezért igyekszik megtörni a parasztság összefogását, pl. Pest megye 1728-ban azzal az intézkedéssel, hogy az egyes parasztgazdák jövedelmének megbecsülésénél az adóköteles szomszédjai is tartoznak jelen lenni. Máskor viszont a lista összeállításánál a falu „tehetősebbjei" segédkeznek, ezzel a falu módosabb gazdáinak alkalma nyílik arra, hogy maguk számára viszonylag kisebb dicamennyiséget állapítsanak meg.[15]

Az összeírást nem évenként, hanem csak bizonyos időközökben ismételték meg (elvben háromévenként), viszont a szükséges módosításokat és javításokat, az adózók jövedelmében beállott nagyobb változásokat esztendőnként tüntették fel az ú. n. rectificatiokban.

A megyék költségeinek fedezésére szedett *háziadó* behajtása ugyancsak ezeknek a listáknak az alapján történt. Az állami adó összegyűjtéséért a megye választott tisztviselője, a főadószedő (generalis cassae perceptor) volt felelős. Saját tapasztalata és az egyes falvak előljáróinak vallomása alapján ő referált a községek helyzetéről. Az adót egyébként a falu bírái szedték be és továbbították a megyéhez, amely aztán a kincstárba szolgáltatta. Eleinte az adót csak a téli hónapokban szedték, 1722-től azonban keresztülvitték az egész éven át történő törlesztést.

Most nézzük meg, hogy mit jelentett tulajdonképpen a parasztok szá-

[12] PMKl APM 1728 : 1. — *V. J.*
[13] U. o.
[14] PMKl APM 1732. Rendezetlen. — *V. J.*
[15] U. o.

mára a hadiadó. 1711-ben 1 650 000, 1715-ben 2 615 976, 1718-ban 2 493 979 ft. volt az adó. 1721-ben 2 040 000 forintra csökkentik ugyan, de 1723-tól megint emelkedő tendenciát mutat.[16] 1727-ben a katonák ellátásának biztosítására megtoldották 118 625 forinttal, 1729-ben törvényesen is 2 524 000-re emelték az adót és látszólag egészen 1751-ig ez az összeg nehezedett a parasztságra. Valójában szinte évről évre újabb pénzterhet rótt ki az udvar rendkívüli adó címén. Így 1734-ben 500 000, 1735-ben 320 000, 1736-ban 200 000, 1737-ben 150 000 forintot. Az 1751-es országgyűlés hosszas huzavona után 3 289 267 forintot ajánlott meg, 1764-ben pedig Bécs 3 900 000-ret kényszerített ki.[17]

Ebből a rövid áttekintésből látható, hogy a hivatalosan kirótt adó mennyisége is egyre emelkedett a század folyamán. Vizsgáljuk meg, hogy ebből az adóösszegből mekkora esett egy parasztcsaládra, pl. a 30-as években. Pest megye adója, mint fentebb láttuk, 1734-ben 64 820 forintott tett ki. A megye területén ez időben az összeírások vallomása szerint egy, a parasztság középrétegeihez tartozó jobbágy kb. 4 igásállattal és általában 1 fejőstehénnel rendelkezik, vetésterülete pedig 12—16 pozsonyi mérő közt ingadozik. Ha feltesszük, hogy semmi egyéb adó alá eső jövedelme nincs, akkor a vizsgált paraszt a dicális kimutatás alapján két és fél dicásnak számít. (Négy igás: egy, fejőstehén egy negyed, két személy egy, 16 mérő vetés egy negyed dica.) Mivel pedig egy dicára három forint 27 dénár esik, az illető jobbágy 8 forint 17 dénár hadiadóval tartozik. Hont megyében egy dica 1736-ban 3 ft. 38 dénárral azonos. Egy 2 és fél dicás parasztot tehát 8 forint 25 dénár adó terhel.[18] Fejér megyében 1728-ban egy jobbágygazdaságra eső porciómennyiség meg egyenesen 29 ft. 47 dénár. Pedig ebben az adópótlék valamint a háziadó nincs is benne.[19] A hadiadó nagyságáról csak akkor kapunk tiszta képet, ha a földesúri terhekkel hasonlítjuk össze. Hogy az összehasonlítási alap helyes legyen, vegyünk egy olyan községet, amely a példaként felsorolt megyék egyikében fekszik és amelynek földesúri szolgáltatásairól ezekből az évekből vannak adataink. Monor (Pest m.) 1721-től 1740-ig mindössze 500 forintot fizetett évente a földesúrnak.[20] Mivel pedig a faluban 1730-ban már 206 családnál több lakott, az egy jobbágygazdaságra átlagosan eső feudális teher 2 ft. 42 dénárt tett ki! A különbség még akkor is meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy egyrészt az Alföldön a vándormozgalom az uralkodó osztállyal szemben nagyobb engedményeket tudott kikényszeríteni, másrészt a földesúri járadékok szempontjából Monor még alföldi viszonylatban is a szerencsésebb helyzetű falvak közé tartozott. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy nem a hadiadó volt az egyedüli állami teher. Hasonló eredményre jutunk a többi, földesúri szolgáltatásokat egy összegben fizető falvak földesúri és állami terheinek összehasonlításakor is. (Ennek részletezése azonban e tanulmánynak nem feladata.) Ebből az egy példából is látható, hogy — legalább is az újonnan visszaszerzett területeken — a 18.

[16] Szabó 79—82. l.

[17] [*Hajnóczy József*] : De diversis subsidiis publicis dissertatio, h. n. 1792, 61. l.

[18] *Ember Győző*: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a 18. század első felében, Bécs Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1936, 148. l.

[19] *Komoróczy György*: Fejérvármegye és a katonaügy a XVIII. században, Cegléd, 1937, 46. l.

[20] HtL TU Monor. — *V. J.*

század első felében az állami kizsákmányolás a földesúri elsajátításnál sokkal nagyobb mértékben érintette a magyar parasztokat.

A 18. század első évtizedeinek viszonyai közt a hadiadó egyedül is nagy megterhelést jelentett. Egyrészt a háborús évek megtizedelték az igásállományt, igaerő nélkül pedig a paraszt még szántója bővítésével sem tudta fokozni jövedelmét. Másrészt esetleges feleslegének értékesítése piac híján szinte legyőzhetetlen nehézségekbe ütközött. Ilyen viszonylag nagy pénzösszeg előteremtése a lehetetlenséggel volt határos. Nem csoda tehát, ha a jobbágy nagyon gyakran hátralékban maradt adójával, így restanciája egyre nőtt. Bereg megye például *1722-ben 1711-es* restanciájának elengedését kéri.[21] Az államhatalom természetesen nem bánt keszlyűs kézzel a hátralékosokkal, hanem az adóbehajtás legkegyetlenebb formáját alkalmazta: a katonai executiót. A hadbiztosok katonai — leggyakrabban idegen — végrehajtókat küldöttek a falvak nyakára, kik minden eszközzel igyekeztek a restanciát a szerencsétlen jobbágyoktól kicsikarni. Hiába bizonygatták a megyék, mint pl. Fejér megye, hogy az elmaradás „nem a megye késlekedésének tulajdonítandó, hanem az adózó lakosság nyomorúságának és fizetésképtelenségének".[22] Az executorok nem ismertek kíméletet.

„Az egeket érik és verdesik elviselhetetlen halálnál keservesebb sok nyomorúságink, melyekkel minden nap erőnk felett terheltetünk — írják az olcsvaiak és az apátiak (Szatmár m.) — ... most három hétig lakott rajtunk két rendbeli executio. Új portiot előre két holnapra 57 rénes forintokat és 40 garasokat adtunk."[23]

Egy 1734-ből való intézkedés az adóbehajtást foganatosító katonákat a következő utasítással látja el: megadott rend szerint faluról falura járjanak, érkezésüket és a hátralék összegét jelentsék be a falu bírájának. A beszedett pénzt az előljáróság előtt egy zacskóban gyűjtsék össze és pecsételjék le. „Vigyázzanak, ha valami rossz pénz találkoznék közte, azt ott mindjárt vessék vissza és mást helette adassanak." Az adóbehajtókat vezető komisszárius csak egy icce bort ihatik naponta, nehogy megrészegedve meggondolatlan cselekedetekre ragadtassa magát és ezzel a többi németnek is rossz példát szolgáltasson. Ilyen esetben száz pálcával és az okozott kár megtérítésével bűnhődik. Ajándékot nem fogadhatnak el, ételre egy font húst, vagy valami mást és bőséges kenyeret kapnak. És most jön a lényeg: a németeknek, ha egy hétnél tovább kell maradniok a faluban az adó késedelmes befizetése miatt, a második héttől kezdve megilleti őket „minden Portiora egy-egy garas minden napra", amelyet a falu köteles fizetni. Ezzel akarták a parasztokat arra kényszeríteni, hogy minél gyorsabban maradék nélkül eleget tegyenek porciókötelezettségüknek. Hasonló nyomással igyekeztek a bírákat is az adószedésben serénykedésre bírni. Ők kötelesek saját házuknál a behajtás tartama alatt a kiküldöttek teljes ellátásáról ingyenesen gondoskodni; mivel „a portionak kiszedésében restek voltak, szenvedjék az executorok alkalmatlanságát"! (Igaz, hogy a bírák mentesek voltak az adófizetés alól.)[24] Az executió mindig azt jelentette a parasztok számára, hogy „terhet teherre halmozni s a lesujtottságot újabb lesujtással párosítani."[25]

[21] Szabó 82. l.
[22] Komoróczy 42. l.
[23] KCsL Olcsvaiak és apátiak Károlyi Ferenchez, h. és é. n. — *E. T.*
[24] PMKl APM 1734. Rendezetlen. — *V. J.*
[25] Komoróczy 42. l.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a falvak népe mindent elkövetett, hogy legalább a hosszú adószedés terheit kerülje el az adó időben való lefizetése útján. Nem egyszer kénytelenek voltak magukat munkaeszközeiktől megfosztani, akár az adószedők hajtották be rajtuk szolgáltatásaikat, akár természetbeni adózás formájában kényszerültek eleget tenni az udvar követeléseinek. Az erdődiek (Szatmár m.) például „ökreiket el vesztegették az súlyos quartély és portio miá".[26] Máskor minden követ megmozgattak, hogy legalább kölcsönpénzzel tudják kielégíteni a porcióéhes hadbiztosokat. „Sok faluink pusztán maradnak mostan — írja Károlyinak egyik tisztartója 1729-ben — mert dupláztatott rajtok az executio. Egy esküt járásán vagyon annyi executio, hogy az faluja sem igen több, együtt járván azokon a falukon, az kiken notabilisabb restantia haereál. Már három esztendütül fogva soha ki nem gázolhat belőle, egyikből az másikba jár 8—9 executor együtt... potiori mind inkább megadák öt hónapra, sőt az hatodik hónapra való új quantumokat is actu compellálják, de mivel az az harmad évi restantia accumulálódott rajtok, az tavalyi quantumokat absorbeálta, az idei megint az tavalyit és az igy sine fine marad... méltóztassék valami kölcsönt felkirendő pénzzel succurálni azoknak az restantiájú vármegyékben levő faluknak."[27]

Azonban a kölcsön legtöbbször csak a nyomorúság növekedését idézte elő. A kamatláb, legalább is hivatalosan, nem volt magas, — Mária Terézia idején mindössze 6% — de a parasztok még ezt se tudták törleszteni. Az oroszi (Heves m.) jobbágyok az 50-es években elpanaszolták, hogy 300 forintot vettek fel porcióra, „az kikkel ez mai napig restálunk és azon pénzeknek interesseire is kintelenittetünk dolgozni".[28] A szatmármegyei Sonkád a század közepén egyenesen egy darab földet volt kénytelen átadni a földesúrnak, hogy az kölcsönözze számára az adóból hiányzó 16 forintot. A falu még ezt a viszonylag csekély összeget sem tudta rövid időn belül kifizetni és így földjüket csak 1772-ben sikerült visszaváltaniok a földesúr fiától, de most már nem 16, hanem 30 forinton.[29]

Érthető, hogy az adó pénzben való követelése siralmassá tette a jobbágyok helyzetét. Látták ezt a magyar feudálisok is. Hogy azonban a parasztoktól valamilyen formában mégis be tudják hajtani a szolgáltatásokat, az 1712-es diéta katonaügyi bizottsága azt javasolta, hogy a sereg eltartására naturáliákat szedjenek Magyarországon.[30] Ezért léptek fel 1723-ban az országgyűlésen azzal a követeléssel, „hogy a szegény adózó nép kész pénzben való adózástól két év alatt felmentessék".[31] Úgy gondolták, hogy erre bizonyos fokig lehetőség nyílik. A császári haderő egyes ezredei Magyarországon tartózkodtak. (Az udvar már ekkor elkezdte azt a politikát, hogy Magyarországra elsősorban idegen nemzetiségű ezredeket küldött.) Mivel a katonaság csak egy-két gabonaraktárral rendelkezett Magyarországon, az adó tetemes részét pedig a hadsereg élte fel, kaszárnyák híján kézzelfoghatónak látszott, hogy a hozzánk vezényelt ezredek a falvakba kihelyezve nyerjenek élelmezést. A hadsereg Magyarországon állomásozásának ürügye

[26] KCsL Ismeretlen levele ismeretlenhez, keltezés nélkül. — *E. T.*
[27] KCsL Kende László Károlyihoz, h. n., 1729. márc. 25. — *E. T.*
[28] PMKl Földváry-család levéltára. Rendezetlen. — *V. J.*
[29] HtL TU Sonkád. — *I. E.*
[30] Szabó 46. l.
[31] Horváth V. 70. l.

az ország védelme volt, valójában azonban „a gyarmati rendszer kiépítésének igen fontos tartozéka", az ország gyarmati jellegű megszállása öltött ebben a tényben burkoltan testet.[32] Másrészt Bécs számára gazdasági szempontból is előnyösnek bizonyult, ha a katonaságot az ország különböző vidékeire helyezte ki, mert így a hadsereg ellátása egyszerűbbnek mutatkozott. Ebből viszont következett, hogy az itteni ezredeket az egyes falvakban kellett elszállásolni. A hadseregnek ugyanis kaszárnyák nem állottak rendelkezésére. Ilyenek csupán a legnagyobb városokban voltak pl. Budán, Kassán, Sopronban, Nagyváradon, Debrecenben stb. Ezek befogadóképessége különben sem állt arányban az itteni hadsereg létszámával. A magyar feudálisok több ízben is kérték kaszárnyák építését, mint pl. az 1722-es országgyűlésen vagy még előbb 1712-ben Pálffy János az általa előterjesztett javaslatban. Csakhogy erre Magyarország adójából nem futotta — ez a katonaság ellátására is éppen hogy elég volt — az udvar pedig saját zsebébe nem volt hajlandó belenyúlni. Mária Terézia csak 1755-ben, illetőleg 1766-ban rendelte el, hogy „minden község egy-egy kvártélyházat tartozik fenntartani", de ezt is csupán a tisztek számára.[33] Nem maradt más hátra, mint a közlegénységet magánlakásokban elhelyezni.

Az évről évre ide rendelt katonaság létszámáról, minthogy a törvény ezt nem határozta meg pontosan, csak akkor tudnánk biztos képet kapni, ha megyénként rendelkezésünkre állnának az ott elszállásolt ezredek kimutatásai. Így legfeljebb a *természetben megszavazott* adó nagyságából tudunk rá következtetni. Ezt a létszámot a bécsi főhaditanács állapította meg és a bekvártélyozást ez a hatóság intézte szállásmestere útján, aki a részletes szállásoló jegyzéket a nádornak, majd a nádor a megyéknek továbbította.[34] Már maga az elosztás is mindig sérelmes volt. Elvben ugyan a hozzánk vezényelt katonaság létszáma a megszavazott porció-mennyiségtől függött, valójában egy-egy megyébe rendszerint több zsoldost küldtek, mint amennyinek eltartását az illető kerület adója lehetővé tette.[35] A katonaság ellátásának, beszállásolásának gondja katonai részről a főhadbiztost terhelte. Alatta az ezredek mellett működtek a *hadbiztosok* (comissarius bellicus), akiknek tiszte volt az ezredek érkezését a megyével tudatni, továbbá biztosítani azt, hogy a katonák megfelelő szálláshoz, élelemhez jussanak, egyszóval a katonaság érdekeit képviselni a polgári lakosság felé. 1723-ban az országgyűlés kívánságára létrehozták *az országos biztosi intézményt*, mely az országos biztosból és 6, illetőleg 1738-tól 8 kerületi biztosból állt. A kerületi biztosnak voltak segítőtársai a megyei főbiztos és annak albiztosai, mint akik leginkább ismerik, illetőleg a községi bíróval együtt kivizsgálják a megye helyzetét. A megyei albiztosok közölték a közgyűlés által elkészített és a hadbiztos által jóváhagyott beszállásolási tervezetet az egyes falvak lakóival. A kerületi biztosok hatáskörét külön szabályzatban állapították meg. Eredeti elgondolás szerint a lakosság érdekeit lettek volna hivatva képviselni a katonasággal szemben. Működésüket azonban szűk határok közé szorították. Magát az intézményt a helytartótanács keretén

[32] *Pach Zsigmond Pál:* Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon II., Századok 1949, 116. l.

[33] Komoróczy 11—12. l.

[34] *Taubert Ernő:* A katonaság elszállásolása és ellátása Somogyvármegyében a XVIII. század első felében, Pécs, 1928, 11—12. l.

[35] U. o.

belül szervezték meg, amely maga is csupán a bécsi politika eszköze volt. A kinevezés jogát pedig a király magának tartotta fenn. Így *tulajdonképpen a hadsereg ellátásának polgári oldalról történő biztosítását Bécs rajtuk keresztül vélte megvalósítani.* A helytartótanácstól kapott értesülés alapján ellenőrizték, hogy a megye megtett-e mindent a katonaság fogadására, ők közölték az egyes törvényhatóságokkal az érkező katonaságot illető szolgáltatásokat, felügyeltek egyrészt az ezredek jó ellátására, másrészt ellenőrizték a hadipénztárnál két havonként történő elszámolásnál, hogy a katonai kihágásokat beszámították-e az adóba. A katonatartást szabályozó regulamentumok (amelyeket kisebb változtatásokkal időnként Bécs adott ki) alapján a visszaélésekért megpróbáltak elégtételt szerezni a hadipénztártól.[36] Világos azonban, hogy ily csekély hatáskörrel a polgári biztosok a polgári lakosság védelme terén jóformán semmit se értek el. 1745-ben Fejér megye joggal állapította meg a helytartótanácshoz írt felterjesztésében, hogy a tartományi biztosok „a hadbiztosok akaratának mindenben engedelmeskednek, azoknak szándékát és elhatározását, akár a fizetésekre, akár a fuvarozásokra vonatkoznak is, mindenben aláírják, s ilyen tényekből kifolyólag nem sok hasznot hajtanak az országnak".[37] Hogy a helyzet e szervezet létrehozásával mit sem változott, maga a kancellária ismerte el a visszaélések miatt nála instanciázó Somogy megyének: „más orvosság nincsen, hanem mindeneket patienter köll szenvednünk, mivel más vármegyék is hasonló bajban eveznek".[38] Nem is válaszolhatott mást, hiszen már 1712-ben úgy döntöttek a diétán, hogy „a katonaság fölötti rendelkezés ő felsége elhatározásától, következésképpen a haditanácstól függ", az 1722—23-as országgyűlés katonai bizottsága pedig megismételte, hogy a hadsereg „a király rendelkezése alatt áll, eltartásáról pedig a hadi biztosság gondoskodik", vagyis egyszerűen belenyugodott az idegen államhatalom illetékességébe a katonai ügyek terén.[39]

Ezek után világos, hogy az állami kizsákmányolással szemben a magyar parasztot jóformán semmi sem védte. Adót csak ő fizetett, tehát a hadsereget ő élelmezte. A beszállásolás egyedül őt terhelte. 1715-ben ugyanis kimondták, hogy „a szállóhelyek adásától és a katonai beszállásolástól való mentességet a várakban, kastélyokban, nemesi udvarokban, paplakokban, iskolákban, egyházi javadalmakban s nemkülönben a bányavárosokban ... tiszteletben tartsák".[40] Ez azt jelentette, hogy a katonaság ellátásának terheit *teljes egészében a parasztokra hárították.* A hadseregellátás nem volt újkeletű és mikor az 1723-as országgyűlés a beszállásolásnak szervezett formát adott, csak az élő gyakorlatot törvényesítette.

Hogy történt a katonaság ellátása? Az adózás áttekintésénél láttuk, hogy a magyar uralkodó osztály azon volt, hogy az adó egy része természetbeni szolgáltatás formájában kerüljön letörlesztésre, hiszen az adót a piacot nélkülöző parasztok pénzhiánya ellenére is be kellett valahogy hajtani. Ezért az országgyűlések nemcsak hogy egyösszegben szavazzák meg az adót, hanem gyakran bizonyos porciómennyiséget ajánlanak meg és azt számítják

[36] V. ö. *Ember Győző:* A Comissariatus Provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban, Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1934.
[37] Komoróczy 6. l.
[38] Taubert 12. l.
[39] Szabó 87. l.
[40] 1715 : XLVI. tc.

öt forintokra. Két fajta porció volt, az ú. n. oralis porcio és az equilis porcio. Előbbi egy-egy császári zsoldos, utóbbi egy-egy ló napi, heti, esetleg havi ellátásához szükséges élelmiszermennyiséget foglalta magában. A magyar feudálisok 1711-es javaslatának megfelelően az oralis porcio 1 font húst és 2 font kenyeret, az equilis 8 font szénát és 6 font zabot jelentett.[41] Ez a meghatározás azután hosszú időn keresztül érvényben maradt, vagy legalább is a fenti mennyiség körül ingadozott. Állandó vita tárgya volt azonban, hogy mi legyen az arány a naturáliában és pénzben fizetett adó közt. Az udvar igyekezett minél többet természetben beszedni (ezért is hajlott oly könnyen a naturális fizetést kérő feudálisok kívánságára), mert ez, amint később látni fogjuk, sok visszaélésre, a magyar paraszt nagyobb fokú megnyomorítására adott alkalmat. A nemesek pedig egy-egy megajánlás alkalmával a várható termés latolgatásával igyekeztek meghatározni a kétféle adó mennyiségét. A végül is eldöntött arányt most már törvényhatóságonként felparcellázva a haditanács a hadbiztosokkal, a helytartótanács a polgári biztosi intézmény útján a lakossággal közölte. Utóbbinak azután kötelessége volt a természetbenieket az érkező katonaság számára előteremteni. Ennek a formáját, a parasztoknak és a hozzájuk betelepített katonáknak viszonyát *regulamentumok* szabályozták. Ezek alapján a katonát a jobbágy köteles volt fekvőhellyel és világítással ellátni, eledelét megfőzni, (ezek alkották a salgamust), vagy ő vagy a falu a porciót neki pontosan kiszolgáltatni. Minthogy azonban e regulamentumok a zsoldos szolgálmányait homályosan vagy törvényellenesen határozták meg, a megyék szállásbiztosaik számára maguk hoztak instrukciókat.

Békés megye egyik szabályzata szerint a gazda tartozott a zsoldosnak ágyat, derékaljat, vánkost, lepedőt, pokrócot, fát és világítást ingyenesen adni, ebédre és vacsorára pedig 1—1 tál étellel ellátni. Még az étel minőségét is megszabták: egy font húsból és laskából, illetőleg káposztából, lencséből, borsóból, kásából kellett állnia. A böjti napokra külön ételeket állapítottak meg. A falu minden katona után két véka kenyérnek való búzát és hat véka árpát vagy két véka zabot, továbbá egy szekér szénát szolgáltatott az ott-tartózkodás idején.[42] Ettől semmiben sem különböznek a többi megye e tárgyú intézkedései. Látjuk tehát, hogy a katona zsoldját, helyesebben annak egy részét természetben kapta. Ez a zsold napi 5—6 krajcárt tett ki. A természetben fizetett adóhoz (porció és salgamus), mely a katona zsoldjával volt azonos, a katona a megyei szállásmester utalványai ellenében jutott, aki a megérkező katonákat szakaszonként, rajonként elhelyezte. Az ő feladata lett volna ügyelni, nehogy a császári zsoldos többet követeljen a törvényesnél. A természetben fizetett porcióról a tisztek a falu bírájának kötelesek voltak nyugtát adni. Ezeket a megye és a tartományi biztosságok útján a hadbiztosok elé tárták, akik áttanulmányozás után igazolták. Ezután e naturáliákat beszámították a hadiadóba, mégpedig úgy, hogy a kérdéses megye porciójából egyszerűen levonták. Ez ismét tág teret adott a visszaéléseknek. Egyrészt a zsoldosok, főleg ha éjjel kóborló vagy a megyén átvonuló csapatrészekről volt szó, egyszerűen nem adtak nyugtát. Másrészt a hadbiztosok számtalan kifogást találtak a nyugták hitelességének kétségbe vonására. Pl. nem fogadtak el magyar nyelvű vagy megfelelő

[41] Szabó 36—37., 63. l.
[42] BMKl PC 1723 november 9. — *H. L.*

pecséttel el nem látott nyugtát. Így a szerencsétlen jobbágyfalunak nagyon sokszor kétszer kellett megfizetnie porcióját.[43] Ezért kérték pl. 1722-ben a magyar urak a diéta katonai albizottsága útján, hogy a katona készpénzzel és piaci áron fizesse a naturáliát.[44] Ezt azonban nem sikerült elérni. Ugyanakkor a császári zsoldos számára nem tették kötelezővé, hogy a porciót és a salgamust természetben vegye igénybe, hanem, amint a békési statutum világosan elmondja, a katona egyszerűen *lemondhatta étkezését* a beszállásolt helyen, ha ezt gazdájának előre bejelentette. Ilyenkor aztán pénzben követelte a porció egész összegét. Pedig a 18. század első évtizedeinek parasztja „magát sem tarthatja, nem hogy quartélyost tarthasson, annyival inkább pénzt fizethessen, mivel teljességgel semmi beneficiuma nincsen, honnan és miből teremthessen pénzt"?[45] A zsoldosok ezzel nem törődtek: ha jó volt a termés, és a különben is nehezen értékesíthető gabona ára lesüllyedt, akkor az egész porciót pénzben szedték. A nagyobb kínálat következtében így olcsóbban hozzájutottak a szükséges élelemhez és a porció többi részét sajátmaguknak tartották meg. Pálfalva (Szatmár m.) környékén 1721-ben „a tisztek ... sőt csak a káplárok is, búzájukat, abrakjokat mind készpénzül szedik a szegénységen, hogy a búza abrak olcsó. Maguk készpézben szerzenek, 2 német forintot ad a szegénység 2 köböl abrakért, eök 20 polturán köblit megveszik".[46] Az ország minden részéből felhangzott a panasz, hogy a császáriak „in natura igen keveset consumálnak, hanem in paratis veszik portiojokat, a mi leg keservesebben esik az szeginysignek".[47] Ilyen esetben „a nyomorgó nép oly veszedelembe kerül, hogy közelstávol sem a hadiadót sem a végrehajtóknak nyujtandó öt garast nem lesz képes megfizetni, hacsak a maga helyén készpénz helyett gabonát, bort és állatokat nem fogadnak el".[48] Sőt azt is megteszi a katonaság, hogy a termények árának növekedésével önkényesen felemeli a porció pénzbeli ellenértékét.[49]

A pénzporciót tehát akkor sem sikerült a parasztoknak terményjáradékkal felcserélni, mikor nem a német hadbiztosok mentek adót szedni, hanem a kvártélyosok a helyszínen törleszteték. A szegénységnek nem volt más választása, mint vagy elfutott vagy kölcsönhöz folyamodott. A jobbágyság például 1719-ben a Partium vidékeiről „nem annyira a quártélyosok előtt oszlott el, mint az pénzbeli portio miatt".[50] A vándormozgalom lehanyatlása után csak ez az utóbbi lehetőség maradt meg. Ennek következtében a magyar paraszt állandó adóssággal küszködött. Az 50-es évek elején Timár (Szabolcs m.) két éve tartozik 80 forinttal katonatartás miatt és magas kamatot kénytelen utána fizetni.[54] A tiszaladányiak (Szabolcs m.) 100, a büdiek (Szabolcs m.) 840 rénes forintot vettek fel, hogy a császári zsoldosokat tartani tudják.[52] Bár az uralkodó osztály kérésére és a kamara javaslatára Bécs megpróbált valamit javítani a helyzeten azzal,

[43] Komoróczy 40—41. l.
[44] Szabó 94. l.
[45] KCsL Eötvös Mihály Károlyihoz, h. n., 1714 okt. 14. — *E. T.*
[46] KCsL Eötvös Mihály Károlyihoz, h. n., 1721 ápr. 9. — *E. T.*
[47] KCsL Vitkay Mihály Károlyihoz, h. n., 1734 nov. 22. — *E. T.*
[48] Komoróczy 54. l.
[49] Szabó 65. l.
[50] KCsL Eötvös Mihály Károlyihoz, h. n., 1719 márc. 1. — *E. T.*
[51] SzSzMKl Urbaria et Conscriptiones 157 : 46. — *V. Á.*
[52] U. o.

hogy elrendelte: a napi 5 krajcár zsoldból 3 krajcár okvetlenül pénzben fizetendő a katonai szervek részéről,[53] a helyzeten ez mit sem változtatott, mert hiszen akkor meg az adószedők igyekeztek pénzben behajtani a jobbágytól a porciót.

Jó termés esetén se sokat használt, ha a természetben szolgáltatott porciót leszámították a hadiadóból. Ez az eljárás Bécsnek nagyszerű alkalmul kínálkozott a magyar paraszt újabb megzsarolására. Ismeretes, hogy az országgyűlés bizonyos porciómennyiséget ajánlott meg, melyet aztán pénzértékre számítottak át. Annak megállapításában, hogy egy porciót mekkora pénzösszegért számoljanak el, mindig vita támadt a magyar uralkodó osztály és Bécs közt. Utóbbi ugyanis csak a piaci árnál jóval alacsonyabb számítási kulcsot volt hajlandó elfogadni. Persze, mondani se kell, hogy a magyar urak legtöbbször visszavonultak Bécs akarata elől. 1711-ben az udvar még teljesítette azt a kívánságot, hogy egy havi orális porció (naponta 1 font húst és 2 font kenyeret számítva) havi 3 és fél forintot, az equilis havi 3 forintot jelentsen, de a továbbiakban mereven elzárkózott az ilyen törekvések elől. Pl. 1722-ben a diéta *1 forintot* kért egy mérő gabonáért, az udvar csak 30 krajcárt adott. 1729-ben a kívánt 1 forint helyett a haditanács ismét csak 30 krajcárt akart fizetni.[54] Persze, más volt az udvar álláspontja, ha az egész porciómennyiség pénzben való fizetése került szóba. Akkor azonnal igyekezett felemelni a porció értékét, az országgyűlés pedig mind a természetben, mind a pénzben szolgáltatandó porcióra egységes árat kívánt megállapítani. 1722-ben, 1729-ben ismételten könyörgött, hogy az addigi 4 ft. 30 krajcár helyett havi 3 forintra limitálják a porció árát.[55] Azonban csak 1741-ben a LXIII. t. c.-kel sikerült a porciót 3 forintos egységárban megállapítani.[56] Persze a törvény lényegében csak papíron maradt. A különféle szabályzatok most is módot adtak arra, hogy a természetben fizetett porciót a piaci árnál jóval alacsonyabban számolják el. A piaci ár és a beszámított összeg közti különbség a *deperdita* egyik fajtáját jelentette. A túlfizetést a megye a házipénztár terhére elvben honorálta ugyan, de egyrészt a háziadó is a paraszt filléreiből állt, — így a deperditák növekedése a házi adó emelkedését vonta maga után — másrészt a gyakorlatban a tényleges kifizetést csak nagyritkán eszközölték. Főleg akkor jelentett ez súlyos ráfizetést a parasztoknak, ha a kérdéses terményeket saját pénzükön, jóval drágábban kellett beszerezniök, hogy a katonákat ki tudják élégíteni. A síkvidéket érzékenyen érintette az, hogy kötelesek voltak a sereget „három-négy mérföldnyi messzeségből drága pénzen" szerzett tüzifával ellátni.[57] Az emiatt elhangzó panaszok megrendítő példája az, amelyet a cibakháziak (Szolnok m.) intéznek a földesúrhoz a század közepén. „Már a negyedik esztendeje múlik el, hogy az N. Contractionalista Milicia Helységünkben vagyon, kiket is azutátul fogvást mind a négy esztendőben kenyérportiokkal, gyertyákkal, ágyakkal, úgy edényekkel csak magunknak tartani kölletett, holott öt holnapot az ló-portioban is minden esztendőben helységünk nagy kárjával administráltattunk. Az fának ölét Szolnokban Hadnagy Ur részére negyed fél esztendőre 132 öl fát számlálván ölét a fr.

[53] Horváth 75. l.
[54] Szabó 100., 104. l.
[55] U. o.
[56] 1741 : LXIII. tc.
[57] Komoróczy 35. l.

2 kr. 57 in summa fáért 388—53 krokat fizetnünk kölletett, holott nékünk csak egy forintban acceptáltatik. Mi buzának kiláját a ft. 1 kr. 18 vettük, hol ott egy kila búzából több kenyeret 60 funtnál nem süttethettünk, mely regulamentum szerint 1 forintban szokott acceptálódni, az kenyérhez való só, fűtő de perditában vagyon, tsak az szalma fűtő meg ért száz forintokat, az kenyérsütő asszonyoknak pedig holnaponként f. 4 krokat fizetünk, azon kívül szabadságban tartjuk, így könnyen az kenyéren 200 Rnes forintunk de perdita vagyon, mert az őrlést tenni kenyérnek mind az száraz malomban magunk lakossainak kölletik. 24 istállókat az házaknál N. contractionalis militia részére magunk költségén tsináltattunk, sing. stabulum a fl. 10 teszen is summa 240 Rnes forintokat. Az edények belekerültek 30 Rh. forintokban, melyeket jóllehet eddig az T. N. Vármegyén sürgettünk mind az által semmi sékerit nem láthattuk."[58]

Pest megye 1740-ben tiltakozott a helytartótanácsnál, hogy „az átvonuló nagy számú katonaság és lovai számára szolgáltatott portio legnagyobb részét deperditaként kell előállítani".[59]

Márpedig a katonaság nem ismert kíméletet. Ahogyan jó termés idején az olcsóság miatt pénzben erőszakolta a porciót, ugyanúgy természetben élte fel, ha az élelmiszer ára felszökött. Ilyen helyzet különösen egy-egy természeti csapás vagy háború alkalmával állt elő. Nem véletlen, hogy a zsoldosok élelmezését kifogásoló panaszok pl. 1736—38-ban a török háború, vagy 1748—49-ben a sáskajárás és az aszály idején sűrűsödnek. A katonaság ilyen alkalommal pénzutalványainak beváltását terményre a legálisan megállapított porcióár szerint követelte, holott a naturáliákat megkapta és a pénzért veendő élelmiszert a piaci ár szerint kellett volna beszereznie. Az ilyen törvénytelenségek miatt ismételten felhangzott a panasz. (Pl. 1712, 1726, 1729, 1736—38 stb.) A hadsereg felvevő képességét nem befolyásolta a rossz termés és csöppet se törődött vele, hogy a paraszt táplálkozására marad-e élelmiszer, vagy sem. Bár az állam nem követelt többet, mint az előző évben, de mivel lecsökkent az eltulajdonítható termék mennyisége, ilyen alkalommal növekedett a kizsákmányolás mértéke, az állami elsajátítás sokkal közelebbről fenyegette a paraszt létminimumát, mint annakelőtte. Ilyenkor a jobbágyság „védelmét" — bár csak panaszok formájában — a másik kizsákmányoló fél: a feudális urak vállalták magukra, mert a parasztság után leginkább nekik állt érdekükben, hogy a parasztgazdaságot, az ő kizsákmányolásuk forrását, a másik osztozkodó fél tönkre ne tegye. 1738-ban Pest megye birtokosai a helytartótanács előtt ismételten hangoztatták, hogy a közterhek további viselésére a lakosságot a beszállásolás és a katonatartás, „mivel a nagyszámú katonaság számára annyi kenyérről, zabról és szénáról kell gondoskodnia ... képtelenné és elégtelenné teszik".[60]

Jellemző azonban, hogy a feudálisok nem a katonai terhek csökkentése érdekében léptek fel, hanem csak a kötelezettségek „jobb" elosztását, azaz saját parasztjaikról más megyékre való áthárítását igyekeztek keresztülvinni. Bár 1750-ben Pest megye „terméshozama annyira visszaesett, hogy nem volt olyan helyzetben, hogy az elmúlt télen itt állomásozó

[58] PMKl Földváry-család levéltára. A cibakháziak a Földváry-családhoz, Cibakháza, 1755. — *V. J.*

[59] LCL 1740 ápr. 7. — *V. J.*

[60] LCL 1738 nov. 15. — *V. J.*

katonaság terheit méltányosan viselni tudta volna... nem akarjuk kikerülni a mi nyomorult népünk által viselendő terhet, de nem is a harmadik fél (t. i. a király) sérelmével kívánunk rajta könnyíteni, hanem csak a méltányosságot óhajtjuk megőrizni", — írja a közgyűlés.[61] A magyar uralkodóosztály látta, hogy saját parasztjaival szemben Bécsre van van utalva, azért erélytelen tiltakozásnál nem tett többet a gyarmatosítók kizsákmányolásának mérséklésére. Legfeljebb azt tanácsolta, hogy „a kenyér a császári gabonaraktárakból szállítassék az Alföldre leereszkedő katonaság számára, mert a nép a legsúlyosabb nyomorúságban van... a gabonának és szénának teljes hiánya miatt".[62] Csak elvétve fordult elő, hogy a megyék tiltakozásaik során olyan keményebb hangot ütöttek meg, mint pl. Baranya megye 1727-ben, mikor területére újabb csapatokat akartak küldeni.[63]

Így nem csoda, hogy a szerencsétlen parasztok maguk gyakran koplaltak, csakhogy a katonaságot ki tudják elégíteni. A balsaiak (Szabolcs m.) például kölcsönpénzen vásároltak szénát, az „inquarterizált militia számára", amely természetesen a vételárnál kisebb összegért számolta el.[64] Bay Ferenc felháborodott azon, hogy madai (Szabolcs m.) jobbágyainak „alig vagyon kenyere, hogy karácsonyig megérjék, mégis most is rajtok két quartélyos".[65]

1726-ban a nagy éhinség idején a király elrendelte ugyan, hogy a gabonaraktárak kölcsönözzenek a szűkölködő megyéknek, amit azok majd a jövő év terméséből naturáliákban fizetnek vissza.[66] Az ez évben befutó panaszok sorozata azonban mutatja, hogy a jobbágyokat még ilyen nagy szükség esetén sem mentették fel a természetbeni adózástól.

A katonaság deperdita néven ismert visszaéléseit távolról sem egyedül a fenti módon gyakorolta. Az előbbiekben volt róla szó, hogy a katona zsoldja egy részét pénzben kapta, ebből kellett fedeznie azt az élelmiszerszükségletet, amelynek kielégítéséhez a természetbeni porció nem volt elegendő. A kamara, illetőleg annak információi alapján a hadbiztosok ahhoz is jogot formáltak, hogy a katonaság által pénzen vásárolt élelmiszerek árát maguk határozzák meg. A parasztokat arra akarták kényszeríteni, hogy bármilyen élelmiszert a seregparancsnokoktól, illetőleg a kincstártól megállapított ú. n. regulamentáris áron szolgáltasson. Ugyanakkor a megye a maga hatáskörében szintén megszabta a piaci árucikkek árát. Ez volt a limitális ár. A regulamentáris ár jóval alatta maradt a limitáltnak, a kettő különbözete ugyancsak deperdität jelentett. Tipikusan gyarmati jellegű bánásmód volt ez a magyar paraszttal: az idegen államhatalom értéken alul rabolta el a bennszülöttek terményeit! Az 50-es évekig katonai ármaximálás miatt országszerte visszhangzott a zúgolódás. Ebben a kérdésben a megyék látszólag a parasztok mellett foglaltak állást, de nem utolsósorban azért, mert az árszabályozás az ő hatáskörük csonkítását jelentette. Világosan mutatja ezt Pest megye 1743-as felterjesztése a helytartótanácshoz: „A katonaság ellátásáról az otthon is szükséges terményből kell gondoskodni, márpedig ha annak szabad árulását, amint most történt, megtiltják

[61] LCL 1750 júl. 6. — *V. J.*
[62] LCL 1737 ápr. 30. — *V. J.*
[63] Ember, Jobbágyvándorlás 171. l.
[64] SzSzMKl Urbaria et Conscriptiones 157: 42. — *V. J.*
[65] SzSzMKl KJ 19: 71. — *V. Á.*
[66] Ember, Jobbágyvándorlás 158. l.

Magyar paraszt

J. Schaffer metszete a 18. század végéről Történelmi Képcsarnok

és a parasztok alacsonyra szabott áron kényszerülnek eladni, mi mástól kell félni mint azoknak (t. i. a parasztoknak) elkerülhetetlen romlásától és a *nemes előjog mértéktelen csorbulásától.* Hogy tehát a szerencsétlen adózó nép megmaradásáról gondoskodás történjék, és a többi közteher elviselésére szabaddá és az árueladás segítségével alkalmasabbá váljon, az ország törvényeinek megfelelően ne legyen tilos számára a szabad gabonaforgalom."[67]

A megye azonban hiába szabta meg pl. 3 krajcárban egy libra hús árát, a katonaság „nem piaci áron, hanem csupán 2 krajcárért fizeti".[68] Az árregulázás a nemesség számára elsősorban bizonyos előjog megsértését jelentette, hiszen az ő terményeire nem vonatkozott. Ugyanakkor a magyar parasztot anyagilag rövidítette meg, mivel árui értéken alul való elkótyavetyélésére kényszerítette. Az efajta deperditánál még elméletben sem volt róla szó, hogy a kárból a házipénztár bármit is megtérítsen. Érthető tehát, ha a jobbágyok elkeseredése nem egyszer túlnőtt a nemesség tiltakozásán. 1743-ban Pestről Nagykőrösre helyeztek át egy légiót, amely mesterségesen leszorította a hús árát. A kőrösi parasztok felzúdultak és csakhamar véres összetűzésre került sor.[69] 1752-ben a pesti novemberi vásáron ugyancsak az árkérdés miatt tört ki verekedés a Pálffy-légió katonái és a vásárra egybegyűlt parasztok között, mely végül is öldökléssé fajult.[70] Az ehhez hasonló esetek nem mennek ritkaságszámba.

Van olyan nézet, hogy a katonaság itt-tartózkodása és létszámának emelkedése hozzájárult a magyarországi belső piac kialakulásához. Kétségtelen, hogy a katonaság, elsősorban *Ausztriában* egyre szélesedő piacot biztosított *a birtokososztály* terményeinek. *A paraszti árutermelés* szempontjából azonban távolról sem ezt a szerepet töltötte be. A katonaság belső piacfejlesztő szerepe csak *látszólagos.* A hadsereg a deperditán, árregulázáson keresztül kezdettől fogva a magyar piac legnagyobb kizsákmányolójaként lapadt a paraszti árutermelésre. 1722-ben 1 139 935 forintra becsülik a deperditák összegét, 1772-ben pedig már 3 000 000-t tesznek ki, vagyis többet, mint a hadiadó háromnegyede.[71] A deperdita-rendszer a katonaság eltartásának egyik legfontosabb forrása lett. Az országban állomásozó hadsereg a magyar parasztot elsősorban nem a piaci haszon reményével ösztönözte többtermelésre és eladásra, hanem azzal az erőszakkal, amely felesleg híján a paraszt létminimumához is lelkiismeretfurdalás nélkül nyúlt hozzá. A zsoldosok által „vásárolt" termék úgyszólván semmit sem jövedelmezett „eladójának". Így tehát százszor inkább a bécsi udvar szipolyozta ki zsoldosai segítségével a paraszti árutermelést, mintsem piac teremtésével lehetőséget nyújtott volna annak kibontakozásához. De nagyon kicsi szerepet játszott az *itteni* hadsereg a nemesi árutermelés kifejlődésében is, hiszen a maga szükségleteinek döntő részét a már ismert módon a parasztoktól szerezte be.

Az eredeti deperditán, az árregulázáson kívül a források még más fogalmakat is jelölnek *deperdita* névvel. Volt már róla szó, hogy egyes esetekben a katonaság nem adott nyugtát a kiszolgáltatott porciókról. Sza-

[67] LCL 1743 márc. 22. — *V. J.*
[68] LCL 1743 febr. 21. — *V. J.*
[69] LCL 1743 ápr. — V. *J.*
[70] R et O 1752 dec. — *V. J.*
[71] *Grünwald Béla:* A régi Magyarország 1711—1825, Bp, 1888, 249. l.

badbattyán (Fejér m.) 1730-ban egy 24 óráig ott-tartózkodó századnak adott „negyvenöt kocsi füvet, kenyeret pedig száztizennégy fontot, melyeket nem complanáltak".[72] Gyakori jelenség volt az is, hogy ha a megyébe több katonát küldtek, mint amennyit az őt terhelő porciók száma elbírt, akkor a hadsereg sokszor hónapokkal *előre* hajtotta be a porciókat. Ilyenkor a megyének valósággal könyörögni kellett a helytartótanácsnál, hogy a túlfizetést ismerje el a következő hónapokra. Ezért esedezik Fejér megye 1729-ben, majd 1737-ben: „hogyha valamit ez a megye a nyári hónapok idején túlfizetett, ez a nyári fogyasztás is ennek az évnek téli fogyasztása fejében fogadtassék el".[73]

Már az eddigiek során volt róla szó, hogy a jobbágy a császári zsoldosnak ágyat, világítást tartozott adni, köteles volt ebédjét megfőzni. Mindezeket együttvéve *salgamus*nak nevezték. Minthogy a regulamentumok ezekről nem intézkedtek, legtöbbször a megyéknek kellett erre vonatkozólag szabályzatot kiadni. Ha ugyanis a paraszt nem tudta a megkövetelt minőségű salgamust kiszolgáltatni, akkor a zsoldos megváltás fejében tetszés szerinti pénzösszeget igyekezett kizsarolni tőle. E kérdés megyei rendezése terén kétféle gyakorlat alakult ki. Vagy ugyanúgy leszámították a hadiadóból, mint a porciót. Ez volt a szokás Pest megyében. Másutt a megye bizonyos összeget szavazott meg salgamus fejében, amelyet a megye házipénztárából fizettek ki vagy a házigazdának vagy a katonának. Somogy megye 1721-ben pl. erre a célra napi egy krajcárt szavazott meg.[74] (Az őrségre menő katona pótdíja — rendszerint 1 krajcár — általában különben is a házipénztárt terhelte.) Ezzel természetesen nem tudták elejét venni a katona túlkapásainak. A parasztot a zsoldos önkényével szemben jóformán semmi sem védelmezte. A folytonos zaklatásokról tanuságot tesz a jobbágypanaszok sorozata, továbbá e kor missilis anyaga. A beszállásoltak legtöbbször pokollá tették házigazdájuk életét. A parancsnokok távolléte szükségszerűen magával hozta a fegyelem lazulását, (egyébként is a parancsnokok voltak a legfegyelmezetlenebbek), a katonai regulamentumok homályos fogalmazásai pedig alkalmat nyújtottak a kilengésekre. Nyáron a zsoldosok kényszerítették gazdájukat, hogy munkája végzése helyett nekik szolgáljon. Kifogásolták az étel minőségét. Sokszor nem elégedtek meg a törvényes porcióval, hanem „mostohán bánnak a szegénységgel. Az Regulamentum és Nemes Vármegye Dispositiója szerint a vacans portiot nem 4 és 3 forintjával, hanem oralist 5 f., az equilist 4 f. magok szedik. Most új esztendőre penig v. obester uram ollyan ordert adott ki, hogy a militia minden napra háromszori főzést kívánjon."[75] Kassa vidékén a hadinép „az falukon háromszor is napjában eszik, és az 4 kr-t naponkint felveszi, és még sem contentus vele".[76] Békésben „az militia igen tractálja a szegénységet, mikor főzet, nem contentus 1 féle étellel, hanem 2—3 félét kell főzni".[77] Az Avas tájékán 1739-ben a katonaság „tűzi fa nem léte miatt a hová bé szállott, a szegénységnek minden rekeszét, kertelését fel égette".[78] Cibak-

[72] Komoróczy 10. l.
[73] U. o. 24., 49. l.
[74] Taubert 246. l.
[75] KCsL Böszörményi Nagy Sámuel Károlyi Sándorhoz, 1720 jan. 3. — *E. T.*
[76] KCsL Id. Berzeviczy János Károlyihoz, Kassa, 1742 ápr. 8. — *E. T.*
[77] BMKl PC 1715 jan. 14. — *H. L.*
[78] KCsL Jékey László Károlyihoz, Csenger, 1739. — *E. T.*

házáról (Szolnok m.) meg a miatt kesereg valaki, hogy háza „Inquarterizált németek által föl töretett".[79] A tisztek és altisztek minden alkalmat felhasználtak, hogy beleköthessenek a parasztokba. Kecskeméten az 50-es években egy lovas kapitány kegyetlenül „szitta a Város biráját, hogy maghát eö Nagyságához (t. i. a kapitányhoz) meg nem alázza... nyakas fösvén Kecskeméti embere".[80] Cegléden 1743-ban egy tizedes embereivel megpofoztatott két pásztorlegényt csak azért, mert az ő jelenlétében táncolni mertek. Ezuttal azonban a ceglédiek sarkukra álltak: furkósbotokkal megszalasztottak három katonát, egyet agyonszurkáltak, két másikat pedig botokkal annyira összevertek és megtiportok, hogy súlyos állapotban kellett őket elszállítani.[81] A tisztek különben sem voltak belátók. Nem egy helyen a törvényes szolgáltatásokon felül még saját maguk újabb jövedelmet kényszerítettek ki a megye beleegyezésével a lakosságtól. Somogy megye például 1737-ben megszavazta, hogy az ellátáson kívül minden porció után még napi 3 krajcár készpénzt fizet ki a jobbágyoktól fenntartott házipénztárból.[82] Máskor a megyék a szállástisztek megvesztegetésével igyekeznek könnyíteni a katonai terheken, főleg átvonulások idején. Somogy m. egyik főadószedője pl. egy negyedév alatt 108 forintot fizetett ki erre a célra.[83] Azonban ez a kísérlet is visszafelé sült el. A szállástisztek rendes mellékjövedelemre tettek ugyan szert, és ennek fejében esetleg kevesebbet kértek a megyétől, viszont a kielégítetlen katonaság annál nagyobb túlkapásokat vitt véghez.

Ilyen körülmények közt nemcsak Szatmárról, de a többi megyéről is el lehetett mondani, hogy „jól lehet balvállárul jobbvállára rakja, tészi elviselhetetlen quártélybeli terhét, de már egészen bele fáradott".[84] Nem túlzott a jánoshidai (Bács, akkor Pest m.) bíró, mikor úgy nyilatkozott, hogy „a falu a lovas és gyalogos katonaság ellátása miatt a legnagyobb szegénységbe süllyed".[85]

A parasztok kárát elvben ugyancsak adótörlesztésnek vették, de az előbbiekben láttuk, hogy az ilyfajta honorálás mennyire kétesértékű volt. A bekvártélyozás szörnyűségein úgy igyekeznek a parasztok nyomására a magyar feudálisok enyhíteni, hogy időnként azzal a javaslattal állnak elő, hogy nyáron a mezőn helyezzék el a katonságot és beszállásolást csak télen, a téli táborozás idején eszközöljék. Ezen óhaját fejezi ki a diéta 1712-ben, 1722-ben és a többi országgyűléseken azzal az indokolással, hogy a parasztok nyáron megfelelőképpen előkészülhetnek az ezredek fogadására. Az ilyenfajta előterjesztések azonban legtöbbször nem vezetnek eredményre. Több esetben azért kell könyörögni, hogy legalább *nyáron*, a nagy munka idején ne vegyék igénybe a parasztok lakását.[86]

Abban sem volt köszönet, ha a katonaság csak az év bizonyos részét töltötte a számára kijelölt parasztházakban. Ez esetben ugyanis megszaporodtak a seregrészek nyári táborba vagy téli szállásra vonulásai. Ebből viszont a jobbágyok fuvarozási, forspontkötelezettségének növekedése következett, ami a porció mellett az állami terhek legsúlyosabb fajtáját jelentette. Pest

[79] PMKl Földváry-család levéltára. Rendezetlen. — *V. J.*
[80] PMKl APM 1756: I: 15. — *V. J.*
[81] PMKl APM 1743. — *V. J.*
[82] Ember, Jobbágyvándorlás 148—149. l.
[83] Taubert 26. l.
[84] KCsL Eötvös Mihály Károlyihoz, Károly, 1714 nov. 7. — *E. T.*
[85] LCL 1738 máj. 6. — *V. J.*
[86] Szabó 67., 88. l.

megye például 1734-ben tiltakozott az ellen, hogy a sereg a Tiszán túl üssön tábort, mert „a természetbeliek szállítása sokkal inkább sujtja a nyomorult népet, mint maga az előállítás".[87] Az ország területén ide-oda vonuló katonaság felszerelését és készleteit, vagy az általuk igényelt élelmiszert u. i. a falu népének kellett utánuk vinnie. „Ismét át vonult a katonaság a megye területén, — panaszolja 1738 márciusában Pest megye a helytartótanácsnak. És a jelen esztendő folyamán annyi előfogatolást és forspontot kellett szolgáltatni, hogy a szegény lakosok soha ekkorára nem emlékeznek. Oly nehéz a kivetés elviselése, mivel a szekerekről és előfogatokról, amelyeknek sorrendjét nem tartják be, nem történt rendelkezés. Csupán erőszakos eszközökkel kényszerítették ki. Ebben a téli időben a mérhetetlen szállítással terhelt adózók igásai a folytonos és állandó utazgatástól annyira leromlottak, hogy a legtöbb az iga alatt esett össze, amelyek pedig életben maradtak, részint patájuk széttöredezése miatt nem nagyon foghatók többé iga alá, részint pedig a szénahiány következtében csak június folyamán fogják viszszanyerni a fűtől erejüket és válhatnak alkalmassá az igahordásra." Annál jobban felháborította a lakosságot, hogy „egyes különböző regimentbeli Tiszt Urak, bár saját állataik vannak, azokat teljesen szabadon, iga nélkül hajtják és őket, valamint lovaikat is, a lakosok szénájával és zabjával tartatják, minden bonificatio nélkül".[88] Mindenünnen állandó volt a panasz, hogy a folytonos fuvarozás végkimerülésre juttatja a paraszt marhaállományát. Fejér megye pl. 1729-ben előadott panaszlajstromának a legelejére tette, tehát külön kiemelte azokat a terheket, „amelyek a liszt- és zabhordással kapcsolatban nyújtott fuvarok révén, a barmoknak visszahozhatatlan romlása, saját javaiknak pusztulása és elhanyagolása által állottak elő".[89] A Szatmár megyei „szegénység minden felől jö, sírva declarálja marháinak extréme lévő erőtlenségét és jelenti, hogy egy is azon vecturázó marhák közül Debreczent ez ultal meg nem látja, az útban elmaradoznak és jármokbul ki dülöngéznek".[90]

Mindez megfelelt a valóságnak. 1738-ban az Endrődről (Békés m.) útnak indított 12 forspontos ökör közül három pusztult el. Gyarmatnak 1737-ben négy ökréből három nem tért vissza. A szeghalmiak (Békés m.) 8 ökre közül 4, Gyula 14 lovából ugyancsak 4 veszett oda.[91] Sőt, a forspontozás nem egyszer emberáldozatot is követelt. 1739-ben a gyarmati (Békés m.) szekerekkel küldött 8 ember közül 1 útközben meghalt. Pest megye 1738 augusztusában hasonló ügyben intéz felterjesztést a helytartótanácshoz: „Még nem tért vissza az a 150 szekér, amelyet Ő Felsége kegyes rendeletéből 6 ökrös vagy 4 lovas előfogattal egyenként két kísérővel még június hónapban a császári táborba küldtünk katonai holmik szállítására és amint a velük menesztett megbízottunk leveléből értésünkre esett, 14 szekérről nem is tudják, hogy hova rendelték őket, kísérőjükkel és az igásokkal együtt mind a mai napig távol vannak és még csak hír sincsen róluk, ezen kívül 8 szekér elől a befogók a rakományok állandó hordozása miatt már megdöglöttek."[92]

[87] LCL 1734 szept. — *V. J.*
[88] LCL 1738 márc. — *V. J.*
[89] Komoróczy 23. l.
[90] KCsL Dobay Péter Károlyinak, 1740 ápr. 2. — *E. T.*
[91] BMKl PC 1737—38. — *H. L.*
[92] LCL 1738 aug. 12. — *V. J.*

Ezek a panaszok érthetőkké válnak, ha tudjuk, hogy pl. a szatmáriak Debrecennél messzebbre, a békésiek Zimonyig és Belgrádig, a Pest megyeiek Temesváron túl, a somogyiak Pestig, a Fejér megyeiek — volt rá eset — Fridauig voltak kötelesek forspontozni. Ha egyszer a katonaság rátette a kezét egy parasztfogatra, nem egykönnyen engedte azt vissza. Mégcsak hagyján, ha a legközelebbi szálláshelyig kellett fuvarozni. De a fenti példák igazolják, hogy sokszor heteken keresztül magával hurcolta a katonaság a forspontos szekereket. Máskor azzal hosszabbították meg a fuvar idejét, hogy a tisztek egy darabig valamilyen ürüggyel egyszerűen nem vették át a rakományt.

A forspont két szempontból jelentett mérhetetlen terhet a parasztnak. A hosszú szekerezés — amelynek tartama alatt állatai ellátásáról saját magának kellett gondoskodni — tönkretette igásállományát, elkoptatta szekerét. Az utak gondozatlan állapota miatt akkoriban ez mindennapos jelenség volt. Ha pedig a jobbágy elveszítette igaerejét, képtelenné vált a földművelésre. Termelőeszközétől megfosztva arra kényszerült, hogy más módon kísérelje meg előteremteni mindennapi kenyerét, mert az a törekvése, hogy elől kezdje a harcot a telkesek sorába való felemelkedésért, legtöbbször kilátástalannak bizonyult. Másrészt a hosszú fuvarozás csökkentette azt az időmennyiséget, amelyet a jobbágy saját gazdaságára fordíthatott. Ezért jelentett a forspontozás nyáron is nehéz terhet. Lényegében tehát — ha sokkal kisebb mértékben is — ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a majorságok kiterjesztése idején a robot. A jobbágy igyekezett is kihúzni magát a forspontkötelezettség alól és sokszor csak katonai erővel lehetett fuvarra kényszeríteni, vagy amint a kiskőrösi (Pest m.) bíró írta 1738-ban: „A parasztok már reá szoktak, hogy mindenkor N. Vármegye katonája hajtsa" őket.[93]

A megyék tehát egyik oldalról karhatalommal biztosítják az állami kizsákmányolás zavartalanságát, a másik oldalról viszont igyekeznek módot találni arra, hogy a fuvarozást — amely főleg háborúk idején öltött ijesztő arányokat — redukálják, illetőleg méltányosabban vessék ki. Persze, nem önzetlen jóindulat vezette őket, hanem az a meggondolás, hogy a jobbágyok munkaidejére, különösen idénymunkák idején, nekik is szükségük volt. Ezért javasolta pl. Pestmegye a helytartótanácsnak, hogy „a táborból téli állomáshelyre érkező katonaság ne mindig ugyanazon az útvonalon induljon el, hanem más utat keresve, a megszámlálhatatlan szállítás és fogatolás a megye más helységeit is érje".[94] Ugyanilyen céllal kérték a 16. századi törvényekre hivatkozva a királyt, hogy „a szabad királyi városokat . . . az előírt fogatolásra és szállításra felhasználni méltóztassék".[95] Fejér megye 1735-ben „az út nagysága és nehézsége az állatok kimerülése és szekerek rossz állapota, a *fenyegető mezőgazdasági munkának* a köz ügy kárára egészen bizonyosan bekövetkező *elhanyagolása* miatt" kívánta készpénzen megváltani a fuvarozást.[96] (Az előbbiekben láttuk, hogy milyen nehézségekbe ütközött a pénz előteremtése!) Amikor a forspontozás már tűrhetetlenné vált, akkor a magyar uralkodó osztály azt javasolta, hogy a csapatok nyáron is

[93] LCL 1738 nov. 15. — *V. J.*
[94] LCL 1737 dec. 12. — *V. J.*
[95] LCL 1736 aug. 21. — *V. J.*
[96] Komoróczy 47. l. Kiemelés tőlem. — *V. J.*

téli helyeiken maradjanak. (Pl. Pálffy 1712-ben).[97] Láttuk, hogy máskor meg a szállásteher érdekében éppen az a kívánságuk, hogy legalább nyáron költöztessék ki a katonákat a parasztok lakásaiból. Vagyis nem találnak kiutat a parasztok nyomorúságos helyzetéből, amelyet éppen az ő árulásuk legalizált. A segítés egyetlen járható útja az ország függetlenségének biztosítása lett volna, tehát a gyarmati viszony felszámolása. Ezt csak a parasztokkal való együttműködés útján tudták volna elérni. Erre azonban nem voltak hajlandók. Ezért voltak kénytelenek a maguk érdekében elhibázott, egymásnak ellentmondó javaslatokkal előállani, amelyek természetesen nem jártak eredménnyel. Igaz ugyan, hogy a feudális urak éppen az 1751-es országgyűlésen, tehát közvetlenül a nagymértékű allodizálás előestéjén (és ez nem véletlen) kikényszerítették az ingyen fuvar eltörlését.[98] Maga a forspontkötelezettség azonban továbbra is fennállt, csak ezentúl — legalább elvben — készpénzen kellett megfizeni a jobbágyoknak a teljesített fuvart. A gyakorlatban persze ez sem vetett véget a parasztok nyomorúságának. A magyar nép dolgozó osztálya előtte is, utána is tengernyi zaklatáson ment keresztül. A 18. század első felének népénekei a valóságot tükrözik, mikor a paraszt így kesereg:

A Portioért mindent eladtam.
Örökségemet zálogba hánytam...
. Két kaszakövem, egy cseréphadaróm,
Egy fatarisznyám, egy somfabotom,
Semmim sincsen több, mégis untatom
A portioért exequáltatom...
... Forspont pedig üti polgárt,
Ha nem megy, hamar meg adja díját...
... Vedd el Úristen, rólunk a terhet,
Verd ki hazánkból e rossz két embert,
A Portio Pált és Forspont Pétert,
Tehessünk még egyszer ökörre s lóra szert.

Az állami terhek sora azonban nem teljes a közmunkakötelezettség és a katonáskodás nélkül. Előbbire vonatkozólag az 1729-es országgyűlés úgy intézkedett, hogy „minden nemű ingyen munkákat... évenkint fizetendő huszonnégy ezer forintal váltanak meg" és ezután „az adózókat semmi szín és ürügy alatt, ilynemű, akár fuvaros, akár kézimunkákra ne szorítsák, hanem e munkákat bérbe fogadott munkások útján kell teljesíttetni".[99] Így a közmunkaváltság a háziadóval együtt került behajtásra, de azért időnként, főleg háborúk alkalmával természetben is igénybevették.

Volt már róla szó, hogy a közös hadsereg felállítását elrendelő törvénycikk nem intézkedett sem a katonaság létszámáról, sem a katonaállítás módjáról. Ezért a hadikontingenst toborzás útján szokták előteremteni. Nyalka vitézek járták a falvakat és napokig tartó mulatozással, tánccal igyekeztek a parasztlegényekben illúziót kelteni a császári zsoldosok életének gyönyörűségei felől. A katonának felcsapott legény legtöbbször messze idegenbe került és még jó volt, ha nyolc-tizenkét évi szolgálat után megkapta az

[97] Szabó 39. l.
[98] Horváth V. 186. l.
[99] 1729: I. tc.

„obsitot" és visszatérhetett szülőfalujába. A verbunkosok számtalan visszaélést követtek el. Arra törekedtek, hogy az előírt létszámon felül minél több fiatalt bolondítsanak el, mert akkor ők is jó üzletet csinálhattak. A legények ugyanis kijózanodás után, gyakran szüleik rábeszélésére, nagyon sokszor megbánták a toborzóknak adott parolát. Ezzel a verbunkosoknak nagyszerű alkalom kínálkozott arra, hogy közönséges zsarolást vigyenek véghez. A már felcsapott katonákat ugyanis bizonyos váltságdíjért visszaengedték. Vas megye 1734-ben panaszolta, hogy területén „ravaszsággal és erőszakkal toboroznak és a lefogottakat csak súlyos összegek lefizetése után engedik szabadon, amivel a népet anyagi nyomorba döntik".[100] 1767-ben Nagykátán a katonák „Verbungot állítottak ... Palkó Istvánnak kátai lakosnak Mihály nevű fia, Horváth Györgynek szolgája Tóth György, ugyan N. kátai lakosoknak Bellér Ferencznek Pál fia, Szegedi Józsefnek fia Tamás, Dacsor Györgynek fia Gergely, és Hajdu Mártonnak fia András, ezeken kívül vidékrül Nagykátára szolgálatra jött legény közikben állottak". Mivel azonban „Dacsur Györgyné és Hajdu Mártonné az fiaikat siratták azon okbul, hogy katonának mentek", az urasági tiszttartó felelősségre vonta a toborzók káplárját. Az pedig kijelentette: „Most van az én aratásom, sem Grófod, sem magad nem parancsol nekem". Az aratás azt jelentette a káplárnak, hogy Palkó István „fiátul kért legelsőbben is 30 aranyokat, annak utána szállott 25 aranyokra, hosszas alku után 15 aranyokat kért érette, utoljára szállott 12 kermeczi aranyokra. ... más két legényt is, úgy mint Tóth Györgyöt és Palkó Mihálynak szolgáját 20 forintokon kínálta, azon okbul, hogy látta az káplár, hogy azon két személyt senki sem sürgeti, hanem Tóth György Kelemen István névő Nkátai lakosul Interesre szánt 16 forintokat fölvevén azzal magát az káplártul kiszabadította, úgy Szegedi Tamás is... 5 forintokban alkudott légyen meg magáért az káplárral, mellyeket mihelest le tett azonnal elbocsájtotta. Bellér Pált, Dacsur Gergelyt és Hajdu Andrást, hogy szeginyebbek voltak, azokat edgy edgy kermeczi aranyért többször jelentett káplár el bocsájtotta. Palkó Mihálynak szolgáját, hogy jövevén volt, senki fizetni érette nem bátorkodván, magával az káplár elvitte".[101]

Kecskeméten 1758-ban a verbuválók „Fejér István szolgáját 9 forint 50 krajcárért, Kongó György béresét 8 frt 59 krt-ért, Király János béresét 8 frt 15 krt-ért, Juhász Görög szolgáját 8 frt-ért, Dalos Ádám béresét 20 frt-ért, Gere István béresét 6 frt-ért, Kele Tamás fiát 12 frt-ért, Kovácsné fiát 6 frt-ért, Ferenczi Gergely bíró 3 szolgáját 10 frt-ért, Palaky István béresét 10 frt-ért engedték el".[102] Hogy tehát létszámon *felül* szerezzenek a toborzók katonákat, gyakran az erőszakos katonafogdosás járta. Az egyik alföldi faluban pl. a verbunkosok az uraság hajdúját „egy néhány ízben kénszerítették ... hogy eő is lenne katona s adna kezet nekik". Mikor aztán a hajdu szökést kísérelt meg, „utána mentek, és visszavitték, a pince elejiben feles vereséggel illetvén, és ruhájábul majd mezétlen kivetköztetvén".[103] Így hozott a verbuválás katonát a császár szolgálatára és tekintélyes jövedelmet a toborzók zsebébe.

Az adatokból kiderül, hogy elsősorban kikből került ki az osztrák

[100] Ember, Jobbágyvándorlás 149. l.
[101] PMKl APM 1767. — *V. J*
[102] PMKl APM 1758: I: 13. — *V. J.*
[103] LCL 1744 ápr. 27. — *V. J.*

sereg magyar katonaanyaga. A nagykátai példa azt mutatja, hogy a hét elcsábított legény közül 2 *szolga*, háromnál pedig a káplár azért elégszik meg 1—1 körmöci arany váltságdíjjal, mert *„szegényebbek"*. Kecskemé'en a tíz katonának állt egyén közül *hét béres és szolga*. 1717-ben „a Bikk két felén, hol mennyi *lopó és rossz ember volt"*, mind a verbunkosokhoz állt.[104] 1759-ben Albertiben (Pest m.) két legény „lopásban tapasztaltatván .. Szeleczky Imre Ur parancsolatjábul katonaságra megfogattattak ... egy katonával tartozván az helységünk jóllehet Rigó Péter névő *szolgálat nélkül szabad legény* nálunk tartózkodik".[105] Abban az esetben ugyanis, ha a toborzás nem tudta a megfelelő létszámú katonaanyagot biztosítani, a falu földesura vagy helyettese egyedül vagy a község előljáróival együtt kijelölt annyi legényt, amennyi a helységre a dicális lajstromok alapján a katonakontingensből esett. Ezért mondják az összeírások, hogy pl. 1770-ben a pilisi járás területéről hét embert „küldtek" el katonának az adóösszeírás és behajtás közt eltelt időben. A kimutatás szerint mind a heten *zsellérek* voltak, illetőleg két pozsonyi mérőnél kisebb vetésterülettel rendelkez ek.[106]

Mindezek arra mutatnak, hogy a magyar újoncok döntő többségét a jobbágyok legszegényebb rétegei adták. Egyrészt a béreseket, szolgalegényeket, zselléreket lehetett legkönnyebben rászedni a katonaéletre. Nekik nincsenek termelőeszközeik, igaerő és felszerelés híján pedig nem tudnak a telkesek sorába emelkedni. A szolgaélet úgy ahogy biztosítja ugyan számukra a kenyeret, de nagyobb önállóságra vágyódva, ezt a katonáskodásban vélik megtalálni. Ilyen értelemben tehát a katonáskodás menekülésnek tűnt fel ezeknek az elemeknek a szemében a gazdag paraszti, főleg azonban a földesúri kizsákmányolással szemben. A császári sereg magyar részlege ezért toborzódik szolgákból és béresekből meg a parasztság azon legalsó rétegeiből, akiknek életfenntartása termelőeszközeik korlátolt mennyisége miatt a jobbágygazdaság keretén belül nincs biztosítva. Az sem vitás, hogy a „tolvaj és rossz emberek" többségükben ugyancsak a falu alsó rétegeiből kerültek ki. Tolvajlásra az osztálytársadalomban elsősorban a nehéz anyagi körülmények kényszerítik az embereket. Továbbá az is kitűnik, hogy önkéntes jelentkezők és csavargó elemek híján a falu zsellér elemeit kényszerítette a földesúr és a község előljárósága a katonáskodásra. Egy Juhász Janó nevű ember — a neve valószínűleg foglalkozását jelenti — panaszkodik Károlyinak: „Ím egyetlen fiam volt, akihez bíztam volna öregségemben és szegény nyomorult árvaságomban táplált volna. De azt is... erőnek erejével el vitték úgy, hogy még csak annyi időt sem engedtenek nekije, hogy tudtomra lett volna".[107] 1759-ben Kalocsán egy Jakab nevű *koldust* ítélnek börtönre katonaszökevény fiának rejtegetése miatt.[108] Így tehát szószerint a valóságot tükrözi a később keletkezett dal:

Már minálunk verbuválnak erővel,
Megfogják a szegény legényt kötéllel.
A gazdagnak öt-hat fiát nem bántják.
A szegénynek, ha egy van is, elfogják.

[104] KCsL Dobay Péter Károlyihoz, 1717 máj. 30. — *E. T.*
[105] PMKl APM 1759: I: 15. — *V. J.*
[106] PMKl CD 1770. — *V. J.*
[107] KCsL Juhász Janó Károlyihoz, h. és é. n. — *E. T.*
[108] BM 1759 aug. 7. — *V. J.*

A kényszerrel szerzett katonák gyűlölettel vették magukra a katonaruhát. Az önkéntesek is hamarosan rájöttek, hogy a toborzók elhallgatták előttük azt a nehéz sorsot, amelyet a császári sereg tartogatott számukra. Ez a felismerés nyert kifejezést a tömeges szökésekben. Pl. 1742-ben a Beleznay regimentből csak a Pest megyei katonák közül 29-en szöktek meg.[109] Főleg nagy számban hagyták ott ezredeiket a hétéves háború idején. Ez, ha nem is tudatosan, de mégis a magyar paraszt tiltakozása volt a hazai érdekektől merőben idegen hadakozással szemben.

A katonaszökések az udvart és a magyar uralkodó osztályt egyaránt kellemetlenül érintették. Egyrészt bomlasztották a sereg fegyelmét, másrészt éppen a szökött katonák lettek a nép elégedetlenségének hangadói és felszítói. Ezért igyekezett mindkét elnyomó fél a szökéseknek elejét venni, illetőleg azokat példaadóan megtorolni. A pesti megyegyűlés 1745-ben határozatban mondta ki, hogy nagy figyelmet kell szentelni az ilyen szökevények gyülevész csoportosulására, mert könnyen a köznyugalom megzavarását idézik elő.[110] Elrendelte, hogy a szökevényeket a lakosok kötelesek az illetékes katonai hatóságnak azonnal bejelenteni. A nyomravezetők pénzjutalmat kaptak, amelyet az őrségek parancsnokai akár saját zsebükből is tüstént kifizettek.[111] Az elfogottakat a katonai határőrvidékekre szállították, ahol két-három évi kényszermunkával sujtották őket. A legfontosabb deportáló helyek Temesvár és Pétervárad voltak. A lázadó és lázító elemeket ily módon próbálták elszigetelni a parasztságtól.

A jobbágyok ugyanis amennyire gyűlölték a beszállásolt katonákat, ugyanolyan tevékenyen támogatták a szökevényeket. Pest megye 1747-ben arról panaszkodott, hogy lakosai a megújított tilalmak ellenére ismételten megkísérlik, hogy a szökött katonákat befogadják, rejtegessék, bujkálásukat elősegítsék.[112] Ezért 1749-ben az egyik budai légió parancsnoka négy megbízható katonát küldött ki a Buda környéki falvakba a szökevénypártoló parasztok leleplezésére. A négy katona maga is szökevénynek álcázta magát.[113] Az elfogott „bűnrészesekkel" szemben a legnagyobb szigorral jártak el. Az még csak kis büntetés volt, ha pálcát vagy börtönt kaptak, hiszen gyakori eset, hogy őket is kényszermunkára vitték.

Látjuk tehát, hogy a szatmári béke a portiot, a beszállásolást, a deperdita, a forspontot és a katonáskodást hozta a magyar parasztság nyakára. A jobbágyok természetesen az ellenállás különféle formáival válaszoltak. Láttuk, hogy a 18. század elején a vándormozgalom fő eszköze volt nemcsak a feudális, de egyúttal az állami elnyomás elleni védekezésnek is. Még csak annyi jegyezhető meg, hogy ilyen vonatkozásban ez a harci forma nem jelentett mindig tényleges elköltözést. A katonaság érkezésének hírére a lakosság gyakran csak a falu határában bujkált, hogy a veszedelem elmultával visszatérjen. A hadháziak (Szabolcs m.), (ma Hajdu m.) pl. 1718-ban nagyrészt a tiszakörnyéki nádasokba vetették magukat.[114] Ha azonban az illető helység a sereg állandó vonulási útjában feküdt, akkor — mint pl. Kiskőrös esetében — tényleges elköltözésre került sor.

[109] LCL 1742 dec. 4. — *V. J.*
[110] LCL 1745 okt. 5. — *V. J.*
[111] PMKl 1749: 812. — *V. J.*
[112] R et O 1747 nov. 10. — *V. J.*
[113] LCL 1749 aug. 10. — *V. J.*
[114] SzSzMKl 1718: 29: 282. — *V. Á.*

Másrészt a vándormozgalom az állami kizsákmányolással szemben korántsem jelentett akkora erőt, mint a földesurak felé. A feudálisok járadékaik csökkentésével kényszerültek jobbágyaikat helybenmaradásra bírni. Az egyes jobbágy elsősorban mégis csak *egy* földesúrral állt szemben. A 18. század első évtizedének viszonyai a munkaerőszerzés kérdésében bizonyos ellentéteket hoztak létre a különböző vidékek birtokosai közt. A jobbágy ezt kihasználhatta és ki is használta, hiszen egyik vagy másik földesúrtól kedvező feltételeket kaphatott, ami meg régebbi földesurát is arra kényszerítette, hogy igényei korlátozásával vegye elejét parasztjai szökésének. Viszont a porció összege, a katonatartás terhe nem változott meg akkor sem, ha a jobbágyok elvándoroltak előle. Az eredeti összeget mindenképpen behajtották, legfeljebb az otthonmaradtaknak kellett fizetni a szökevények részét is. Ezért hoztak a megyék olyan statutumokat, mint pl. Szatmár megye: „azok kik peniglen gremiumiábul az vármegyének egy helybül más helyre mennek, azokkal az teher, ugymint portionale quantum, által tétessék".[115] Ha pedig az adószedés elől széledt szét a falu, akkor a jobbágyok visszaszállingózása után a katonaság azonnal nyakukra ült. A Szatmár megyei „Újfalu, Tótfalu, tavaly mind pusztán állott, most szállottak ketten, hárman oda haza, menten két portio ment reájok, talán tavalyi el széledésekkel lött nyugvásokat pótoltatnák ki véllek," — írta Károlyinak 1721-ben egyik tiszttartója.[116]

Volt róla szó, hogy a parasztság más eszközöket is igénybevett az állami elsajátítással szemben. Láttuk harcának gazdasági oldalát, mely az adóalanyok eltitkolásában jelentkezett, de láttuk nyílt szembeszegülését is az idegen hatalom képviselőivel, pl. az árreguláció kérdésében. Az ellenállás később nem állt meg ezen a fokon, hanem eljutott a harc legfejlettebb formájához, a felkeléshez. A parasztság küzdelmének, amelyet a feudális állam ellen vívott, nemzeti jellegét *megerősítette* az a körülmény, hogy *idegen* államhatalom ellen folyt és ha szubjektíve nem is mindig, de objektíve benne volt a függetlenségnek, a gyarmati iga lerázásának a mozzanata. Elég, ha a jobbágynak a katonaság árregulázó ténykedését vitató fellépésére gondolunk, amellyel, ha öntudatlanul is, a parasztok Magyarország belső piacának szabad fejlődését akarták elősegíteni.

Ezzel szemben mit tett az uralkodó osztály? Még ha Bécs fénykörében élő hazaáruló arisztokratákat figyelmen kívül hagyjuk is, akkor is azt kell mondanunk, hogy jóformán semmit. Magyarország feudális urai minden tekintetben kiszolgálták Bécset. A megyei karhatalmat a forspont kierőszakolásához a császári hadak rendelkezésére bocsátották. Hol több, hol kevesebb ovációval, néha a vitam et sanguinem jelszó alatt növekvő mértékben ajánlották fel jobbágyaik vérét a Habsburgok dinasztikus háborúihoz. Amíg ők nem voltak hajlandók a közterhekben részt vállalni, ugyanakkor beleegyeztek a porció fokozatos emelésébe. Legfeljebb arra ügyeltek, hogy az adóösszeg növekedése ne legyen feltűnő. Jellemző, hogy az 1741-es országgyűlésen nem akarták elfogadni a hadiadó, tehát az egyenes adó bővítését, ellenben „a só árát kívánták 15 krajcárral mázsájától felemelni".[117] Ezzel szinte ötletet adtak Bécsnek, hogy az ország kizsákmányo-

[115] KCsL Buday I. Károlyihoz, Várad, 1744 febr. 12. — *E. T.*
[116] KCsL Barta P. Károlyihoz, Erdőd, 1721 febr. 4. — *E. T.*
[117] Horváth V. 143. l.

lását miképpen lehet közvetett adók formájában elleplezni.[117/a] A méltányosabb elosztás elvével léptek fel a terhek redukálása helyett, azaz nem az *egész* jobbágyságot igyekeztek kiszabadítani a gyarmattartó hatalom elnyomása alól, hanem *egyik* birtokos a *másik jobbágyaira* szerette volna áthárítani az állam terheit. Elég, ha Pest megye rendjeire gondolunk, akik — amint láttuk — nem akarták kikerülni „a mi nyomorult népünk által viselendő terhet" és nem akarták megsérteni a másik kizsákmányoló fél, a király elsajátítási jogát, csak a méltányos osztozkodást igyekeztek megvalósítani.

Tiltakozó szavukat csak akkor emelték fel, *látszólag* a paraszt érdekében, ha *valójában* magukról volt szó. Az árregulázást nem utolsósorban azért helytelenítették, mert a nemesi előjog csorbítását látták benne. Mikor szembeszegültek a bérelt puszták megadóztatásával, saját adómentességüket védték, hiszen a *teljes* porció összegére nem gyakorolt befolyást az adótárgyak mennyisége. Amikor rossz termés esetén kifogásolták, hogy a katonaság természetben követeli a porciót, elsősorban magukra gondoltak. Az ilyen konjunktúra idején ők akartak haszonra szert tenni azzal, hogy saját termésüket vagy a jobbágy kilencedét megfelelő áron készpénzért igyekeztek eladni a hadseregnek. (Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy ők maguk a legritkább esetben mondtak le ily alkalommal a parasztól szedett terményjáradékról, sőt nem egyszer előfordult, hogy az addigi pénzjáradékot éppen ínség idején cserélték fel termékszolgáltatással.) A forspontozást 1751-ben azért szorították korlátok közé, mert a jobbágy munkaidejét és erejét most már ők kívánták igénybe venni. Legfeljebb a visszaélések ellen szólaltak fel, tehát akkor, amikor az állami kizsákmányolás *túlhaladta* a feudálisok által *törvényesített* mértéket. Ilyen esetben u. i. az állam elsajátító tevékenysége azt a termékrészt is csökkentette, amelyre ők tartottak igényt.

Azonban az állami és földesúri terhek összehasonlítása során láttuk, hogy az előbbiek nagyobbak voltak a *feudális* szolgáltatásoknál. Ez azt jelentette, hogy a Habsburgok állama a kizsákmányolásban előnyt élvezett. Mindez a feudálisok tudtával és beleegyezésével történt. Elnézték, sőt támogatták az udvar vezérszerepét az elsajátításban, mert Szatmár után gyengéknek bizonyultak a szembeszállásra, de főképpen azért, mert *saját parasztjaikkal szemben Bécs katonai erejét kívánták igénybe venni.* Ők a parasztság harci formájával: a vándorlással szemben tehetetleneknek bizonyultak és emiatt saját igényeik korlátozására kényszerültek. Ugyanakkor azonban, mikor lemondtak járadékaik egy részéről, ezeknek a járadékoknak bizonyos hányadát az adók folytonos emelésével, a forspont és deperdita eltűrésével egyenesen átjátszották Bécs kezére. Ezzel az idegen államhatalom javára csökkentették a vándormozgalom eredményeit. Mindent összevetve tehát, támogatták az udvart Magyarország elnyomásában, a magyar paraszt kiszipolyozásában. Nyugodtan elmondható, hogy a 18. században *a jobbágyság volt az egyetlen nemzeti osztály Magyarországon.*

Ennek a rövid tanulmánynak nem feladata, hogy a század második felének állami terheit vizsgálat alá vegye. Azonban azt meg kell mondani, hogy a század közepétől kezdve, a parasztságnak az állammal szemben megváltozott a magatartása: a Habsburg-ellenességet „a jó király" ideológia vál-

[117/a] V. ö. P. Zsigmond 140. l.

totta fel. Az 50-es évek végétől megritkultak az állami terheket kifogásoló panaszok. Nem egy falu nyilatkozott úgy, mint a Somogy megyei Táska: „Kell adni... Őfelsége hadi népének 75 forintot, de ezeket mind híven felséges asszonyunk parancsolatja szerint tiszta szívből fizetjük, nincs is nekünk neheztelésünkre ő felségének hadi népe."[118] A parasztság ideológiájának megváltozásában az úrbérrendezés mellett az állami terhek is szerepet játszottak. Láttuk, hogy a hadiadó összege 1751-ben 3 289 267 forint volt, 1764-ben 3 900 000-re emelkedett, 1791-ben pedig 4 395 224 forint-ra nőtt.[119] Egy személyre eső adóösszeg tehát — ha minden más tényezőt figyelmen kívül hagyunk — 0,85 forint. II. József idején ugyanez a terület 6 467 829 lelket számlál.[120] Már most, ha az 1791-es 4 395 224 forint adót vesszük tekintetbe, egy főre akkor is csak 0,67—0,68 forint jut.

Látszólag tehát az egy személyre eső hadiadó nagysága lényegében nem változott, hanem nagyjából a termelőerők fejlődésével tartott lépést. Valójában azonban emelkedett az államtól pénz formájában szedett járadék, mert növekedtek a közvetett állami jövedelmek, pl. a sóadó. Csakhogy a magyar paraszt nem látta világosan, hogy ez is a kizsákmányolás egyik fajtája, hiszen az udvar szívesebben gyakorolta az elsajátítás burkoltabb formáját. Az állam oldaláról tehát *külsőleg*, ha nem is csökkent, de legalább változatlan maradt az elsajátított mennyiség. Ehhez pedig a paraszt idők folyamán többé-kevésbbé hozzászokott. A földesurak oldaláról viszont a jobbágy fokozódó kizsákmányolásának, a feudális járadékok emelkedésének vagyunk tanúi. A magyar urak most már arra törekedtek, hogy az államnak a jobbágyterméken való osztozkodásban biztosított elsőbbségét szűkebbre fogják, mert a vándormozgalom elhalása megnyitotta számukra a lehetőséget a jobbágyterhek fokozása felé, a piac tágulása pedig e lehetőségek kihasználására ösztönözte őket. Egyrészt tehát hirtelen megnövelték a parasztoktól követelt járadékot, másrészt ezt a járadéktöbbletet nem utolsósorban az állami elsajátítás visszaszorítása útján próbálták megszerezni. Elég, ha például a már többször említett 1751-es forspontszabályozásra gondolunk. Ez azt jelentette, hogy az allodizálás előestéjén a földbirtokosok arra a munkajáradékra is rátették kezüket, amelyet eddig az állam élvezett. Ennek következtében kiéleződtek az ellentétek a két kizsákmányoló fél közt. A jobbágy a megszokott állami terhekkel szemben fokozottabban érezte a földesúri nyomás erősödését. Ugyanakkor Bécs és a magyar urak ellentétében nem ismerte fel, hogy tulajdonképpen az ő termékein való osztozkodásról van szó. Az udvar egyik-másik akcióját — pl. azt a törekvését, hogy a nemességet is bevonja az adózásba — úgy könyvelte el, hogy Bécs a feudális uralkodó osztállyal szemben az ő érdekeit képviseli. A Habsburgok a parasztságnak ezt a téves nézetét, amelyet az úrbérrendezés még csak erősített, igyekeztek kihasználni Míg azonban a parasztság ideológiájának megváltozására sor került, addig 1735-ben fegyveresen is szembeszállott az elnyomó idegen államhatalommal.

[118] HtL TU Táska. — J. E.
[119] Hajnóczy 66. l.
[120] *Thirring Gusztáv:* Magyarország népessége II. József korában, Bp, 1938, 32. l.

*IVÁNYI EMMA**

A HABSBURG-ÁLLAM ÉS A KATOLIKUS KLÉRUS A PARASZTSÁG VISZONYLAGOS VALLÁSSZABADSÁGA ELLEN

A pápasággal és a katolikus egyházzal szoros érdekközösségben élő Habsburg-állam országaiban nemcsak a 17. századi nagy vallásháborúk idején, hanem a 18. század folyamán is nagymérvű vallásüldözés folyt. Különösen fontosnak látszott a katolikus vallás uralkodó jellegének biztosítása a birodalom alávetett területein, elsősorban Magyarországon. A katolikus egyház hű segítője volt az uralkodóháznak és az uralkodóosztálynak a kizsákmányolás és idegen elnyomás ellen küzdő parasztság fékentartásában; megnyugvásra, türelemre, a felsőbbség iránti engedelmességre szorította az elégedetlenkedőket.

A vallásüldözés — amely, mint látni fogjuk, egyet jelentett a politikai üldözéssel is — nemcsak a parasztok, hanem a másvallású nemesek ellen is irányult. Élét azonban a nemesség felé letompította az a körülmény, hogy a rendek — katolikusok és másvallásúak egyaránt — a szatmári békében kiegyeztek az uralkodóházzal, a parasztság zavartalanabb kizsákmányolása érdekében. Ilyen módon a vallásüldözés elsősorban a parasztságot sujtotta. A nem katolikus felekezetek a 17. században — felkelések, valamint az uralkodóháznak és támaszainak átmeneti gyengesége következtében — viszonylag nagyobbfokú vallásszabadságra tettek szert. Az uralkodóház és az uralkodóosztály a török kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése után újból megszilárdította helyzetét s haladék nélkül hozzáfogott a parasztság által kivívott jogok — köztük a viszonylagos vallásszabadság — felszámolásához.

1. Protestáns vallásszabadság

A protestáns parasztság által a 17. század függetlenségi harcai során szerzett vallásszabadságot azért kell viszonylagosnak neveznünk, mert az e téren legtöbbet nyujtó vallástörvény is — Rákóczi György és az európai Habsburg-ellenes koalíció vívmánya az 1645-ös linzi békében — meglehetősen szűk korlátok között mozgott, és a vallástörvények megszövegezése minden esetben lehetőséget adott azok hatálytalanítására is. Az ellenreformáció idején mindkét fél számára kiindulópontul szolgáló 1608. évi koronázás előtti első törvénycikk csak a falvak és mezővárosok vallásszabadságának kérdésével foglalkozott, a jobbágyokat egyénileg megillető vallásszabadságra nem tért ki és a templomhasználatra vonatkozólag sem adott világos útbaigazítást. Az 1609-ben meginduló ellenreformáció legfőbb eszmei fegyvere a kegyúri jog módosított alkalmazása volt. A katolikus rendek

* E tanulmány kidolgozásában a munkaközösség tagjai közül a szerzőn kívül részt vettek: Esze Tamás, Varga János, Szántó Imre, Várkonyi Ágnes, Vörös Károly és Hanzó Lajos.

Werbőczire hivatkozva állandóan hangoztatták, hogy a jobbágynak földtulajdona nem lehet, ezért, mivel a templom is az uraság földjére épül, azzal csak a földesúr rendelkezhetik. A nikolsburgi béke — a fehérhegyi csatavesztés következtében — csak az 1608-as vallástörvény megerősítésére szorítkozott. Az 1646/47-i országgyűlésnek a linzi békét becikkelyező vallásügyi artikulusai az addiginál nagyobb mérvű vallásszabadságot biztosítottak a jobbágyoknak. A törvény szerint a vallásgyakorlat a templomok, temetők és harangok használatával együtt szabad a parasztok számára is, akár a végeken, akár más helységekben, bármely földesúr birtokán s őket e szabadságban sem a király, sem a földesúr nem akadályozhatja s a vallásukkal ellenkező szertartások véghezvitelére nem kényszerítheti. Papokat eltávolítani és a templomokat elfoglalni többé nem szabad. A protestánsok, amellett, hogy 90 templomot visszakapnak, a többi visszakövetelt, de vissza nem adott templom helyett újat is építhetnek. Saját papjukon kívül másnak nem tartoznak párbért fizetni. E törvény megszegőinek büntetése jószágvesztés, száműzetés, s ha főpapok szegik meg, a főpapi állás elvesztése.

De a linzi békének a vallásra vonatkozó pontjaiból sem következik félreérthetetlenül az egyéni vallásszabadság, illetve a földesúri hatalom továbbra is talált módot a törvény értelmének kiforgatására. Nem sokkal a linzi béke után az erőviszonyok az uralkodóház javára tolódtak el. Az 1681-i országgyűlés a protestáns vallás szabad gyakorlatát már csak „a földesurak jogainak épségben tartásával" újította meg. A kegyúri jog így teljesen egybeolvadt és azonosult a földesúri joggal.[1] Ez a törvény, valamint a vallásra vonatkozó egyéb intézkedések teljesen megfeleltek az udvar 1686 után folytatott politikájának. A török kiűzése után ugyanis Magyarországot fegyverrel hódított tartományként kezelték. Rákóczi visszaemlékezései szerint Kollonics Lipót a következő szavakkal határozta meg az ország sorsát: „Magyarországot rabbá, azután koldussá, végül katolikussá fogom tenni.[2] Szekfű Gyula ezt a kijelentést, Kollonics Einrichtungswerkjének egyéb helyeivel összevetve ugyan apokrifnak tartja, de az kétségtelen, hogy találó összefoglalása, vagy inkább előrelátása mindannak, amire később a Habsburgok törekedtek. Az 1681-i soproni országgyűlés vallásügyi artikulusai a jövőre kiható fontos reakciós intézkedéseket tartalmaztak. A felsőmagyarországi megyék megmaradtak a szabad vallásgyakorlat birtokában, ott azonban, ahol a katolikus ellenreformáció eddig jelentős sikereket ért el, tehát az ország nyugati részén, a templomuktól már eddig megfosztott gyülekezetek számára megyénként csupán két megjelölt, ú. n. artikuláris helyen engedélyezték a szabad vallásgyakorlatot. Ugyanakkor a „salvo jure dominorum terrestrium" klauzula beiktatásával megadták a lehetőséget a földesuraknak arra, hogy jobbágyaik vallásügyeibe beleszóljanak.[3] Ezzel a linzi békében megközelített egyéni vallásszabadságnak még emléke is elenyészett. Az 1687-i pozsonyi országgyűlés vallástörvénye pedig azzal, hogy az 1681-i soproni cikkeket *még* (adhuc) érvényben lévőknek nyilvánította, követésre ösztönözte a későbbi jogfosztókat.[4] De az 1681-i

[1] *Szabó István:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp, 1948. 205—263. l.

[2] »Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam.« Idézi *Szekfü* Gyula: Magyar Történet IV. Bp, 1935, 596. l.

[3] Szekfü IV. 201. l.

[4] *Mályusz Elemér:* A türelmi rendelet, Bp, 1939, 7—11. l.

soproni cikkek hatálya nem is terjedt ki az egész ország területére. Lipót 1701-i rendelete értelmében a soproni országgyűlés vallásügyi „kedvezményei" a török alól felszabadított területre nem vonatkoznak.[5] Ennek a rendeletnek azonnali végrehajtása a Rákóczi-felkelés következtében nem volt lehetséges, de 1711 után az udvar újból szabad kezet kapott. Megkezdődött az ország gyarmati elnyomása, melynek egyik eszköze a lelki terror volt. A szatmári béke megadta a lehetőséget a protestánsellenes rendeletek végrehajtására. Megvalósulhatott Pázmány Péter 1618-ban tett indítványa, mely szerint „immár nem kell tovább halasztani az eretnekek kigyomlálását, mert jobb, ha az országot farkasok és rókák lakják, hogysem mint az eretnekek".[6]

Az 1714—15-i országgyűlés 30. és 31. cikkei szerint a protestáns sérelmeket egy katolikus-protestáns vegyesbizottságnak kellett felülvizsgálnia. A bizottság 1720-ban, majd 1721-ben ült össze (pesti commissio). 1715-től 1721-ig az egész ország területén 140 protestáns iskolát, templomot, paplakot vettek el a protestánsoktól, még artikuláris helyeken is. A király döntése folytán a vallásgyakorlat további engedélyezése szempontjából a commissio összeülése előtti állapotot fogadták el törvényesnek. Aki a commissio döntésével nem elégedett meg, az mint magánszemély, egyedüi a királyhoz fellebbezhetett. A vallásügyeket kivették az országgyűlés hatásköréből és mint magánügyet kezelték, minek értelmében a protestánsok testületileg nem léphettek fel.[7] 1724-ben a katolikus püspökök és főurak a helytartótanácsban újabb eszközt kaptak terveik végrehajtására.[8] A helytartótanács az egész 18. században keresztül híres volt protestánsgyűlöiő szelleméről. Nagy csapást jelentett a protestánsok számára az 1731-i Carolina Resolutio, amely a protestáns állami hivatalnokok részére is elrendelte a katolikus esküforma letételét, tehát mintegy kizárta őket a közhivatalokból, a protestáns egyházi életet pedig — s a parasztság szempontjából ez a döntő — nagy mértékben a katolikus egyház felügyelete alá helyezte. Ettől kezdve már nem recipiáltnak, hanem csak toleráltnak, megtűrtnek tekintették a protestáns felekezeteket. A Resolutio megjelenése után még nagyobb hévvel folytatódott az üldözés.[9]

Mária Terézia uralkodása alatt sem következett be enyhülés. Uralkodása elején, 1741-ben a protestánsok kérelmet nyujtottak be hozzá sérelmeik orvoslására, a királynő azonban arra utasította őket, hogy alkalmazkodjanak a Carolina Resolutio szelleméhez, vallásügyeikkel pedig forduljanak a helytartótanácshoz. Itt előadhatják az egyes esetekben felmerült sérelmeket, de nem az egész egyház egyetemére vonatkozólag.[10] Ez az utasítás nemcsak a protestáns nemességet, hanem a parasztságot is sujtotta. A protestánsok hosszú ideig nem is mertek a kérvényezés eszközéhez folyamodni. A királynő 1753-i rendelete újabb csapást jelentett, főleg a parasztság számára. Ez a

[5] *Tóth Endre:* A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában, Csurgó, 1940, 19—20. l.

[6] *Földváry László:* Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéből, I. Bp, 1898, 270. l.

[7] *Marczali Henrik:* Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. *Szilágyi Sándor:* A magyar nemzet története, VIII. Bp, 1898, 137. l. *Kur Géza:* A komáromi református egyházmegye, Komárom, 1937, 200. l.

[8] Marczali 124. l.

[9] Marczali 130—132. l.

[10] *Ravasz Boriska:* A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében (1760—1780), Bp, 1935, 56. l.

rendelet megtiltotta, hogy a protestáns prédikátor kijárhasson a leányegyházakba, vagy általában vallásgyakorlattal nem bíró községekbe istentisztelet vagy egyéb egyházi funkciók végzése céljából. Ugyanekkor az ily módon prédikátor nélkül maradt falvakat lelki gondozás céljából a helybeli plébános alá rendelte. Az ilyen helyeken a nem katolikusok éppen úgy kötelesek voltak stólát fizetni a plébánosnak, mint a katolikusok. Így a katolikus egyház joga nemcsak erkölcsi, hanem anyagi tekintetben is kiterjeszkedett oly községekre, amelyekben esetleg egyetlen katolikus sem lakott.[11]

Állást kell foglalnunk azzal a felfogással szemben, hogy Mária Terézia uralkodásának második felében (1760—1780) a protestánsok sorsa lényegesen javult. E felfogás szerint a felvilágosodás szelleme behatolt az államtanácsba s magát a királynőt is türelmesebbé tette.[12] Az abszolutizmus vallás politikája ekkor azonban csak taktikai változást jelentett az előző korszakhoz képest. Az üldözés tovább folyt, csak más módszerekkel. A királynő rendeleteit szelidebb hangnemben fogalmazták, a királynő és környezete részéről békülékeny nyilatkozatok kerültek a nyilvánosság elé — már csak a külföldi protestáns államokra, elsősorban Poroszországra való tekintettel is. A változásban a „divide et impera" elv érvényesítését kell látnunk. Mária Terézia uralkodásának második felében ugyanúgy elutasították a protestáns parasztság kérelmeit, végrehajtottak templomfoglalásokat, erőszakos kiköltöztetéseket, mint régen. De nem azért, mert a protestángyűlölő helytartótanács és az önkényesen intézkedő vármegyei hatóságok megváltoztatták a felülről jövő kedvező döntéseket.[13] Ezt semmiképpen sem tehették volna meg a királynő és az udvar beleegyezése nélkül. A köztudatba azonban belevitték, hogy a rendek ellenzik az uralkodó, a parasztokat szerető és szánó „jó királynő" protestánsvédő intézkedéseit. Ezzel a módszerrel is megpróbálta a királynő a rendek és a parasztság ellentéteit kiélezni s a parasztságot a maga oldalára állítani.

A protestáns parasztság helyzetében csak II. József türelmi rendelete jelentett javulást (1781). De ez a rendelet sem biztosította az eddig elnyomott félnek a teljes egyenlőséget s továbbra is fenntartotta a katolikus vallás uralkodó mivoltát. A protestáns parasztság számára a vallásszabadságot csak az 1848-i forradalom hozta meg.

*

Mielőtt a vallásszabadság felszámolásának módszereit ismertetnénk, fel kell vetnünk a kérdést, hogy tulajdonképpen mi volt az ellenreformáció és a protestánsüldözés indítóoka. Nem fogadhatjuk el ugyanis a „szellem"-történetírásnak azt a felfogását, hogy a protestánsellenes intézkedéseket vallási rajongás, eszmei fanatizmus, a barokk-kor érzelmi túlfűtöttsége hívta létre. Ez a túlfűtöttség, vallási gyűlölködés, szélsőségesen türelmetlen magatartás nem ok volt, hanem következmény. A pozitivista történészek világosabban láttak a protestánsüldözés kérdésében. Marczali Henrik kifejtette, hogy az üldözőket nem a „vallás iránti igaz hevülés" ragadta túlzásra. A hit inkább külső formalitásokban nyilatkozott meg, valójában eléggé általános volt a vallási közöny. A vallásra való hivatkozás csak ürügyül szolgált, annak érdekében, hogy a másvallású ellenfelet földtől, hatalomtól,

[11] Marczali 336. l.
[12] Ravasz i. m.
[13] Ravasz 41—45. l.

állástól és befolyástól megfosszák.[14] A parasztokat csak a földtől foszthatták meg, s ezzel a lehetőséggel a földesurak, amint látni fogjuk, éltek is.

Mégis az ellenkező végletbe esnénk, ha a protestánsüldözésben semmiféle szerepet sem tulajdonítanánk a vallásos érzületnek. Bele kell élnünk magunkat a 18. századi ember gondolkodásába, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a feudalizmus korában, amikor „az egyház dogmái egyszersmind politikai sarkigazságok is voltak",[15] a társadalmi és politikai kérdések is vallásos megfogalmazásban vetődtek felszínre. De a vallás és politika egybefonódott, s ezért nem mondhatjuk, hogy a protestantizmust egyszerűen csak a valláskülönbség megszüntetése érdekében akarták felszámolni. A pozitivisták magyarázatából tehát elfogadhatjuk azt, hogy az üldözésben kevés szerepe volt a vallásos buzgalomnak, de a pusztán a másvallásúak rovására való terjeszkedés magyarázatával sem érhetjük be.

Az ellenreformáció a protestantizmus teljes visszaszorítását, a katolikus vallás uralkodóvá tételét tűzte ki célul. Az ellenreformáció megindulásakor a Habsburg-állam volt Európa leginkább feudális jellegű állama, s egyben legkatolikusabb állama is, mivel politikája szorosan összeszövődött a pápaság politikájával. A protestáns ideológiában kezdetben tapasztalható antifeudális irányzat, amely az uralkodó és rendek előtt oly félelmetesen mutatkozott meg a német parasztháborúban, a feudális Habsburg-birodalom fennmaradását fenyegette. A protestáns vallásoknak ez a kezdetben meglévő, de később eltűnt antifeudális irányzata a birodalom egyes részeiben, így Magyarországon is nemzeti függetlenségi törekvésekkel párosult, amelyeknek sikere a birodalom egyes tartományainak elszakadását jelenthette volna. A magyarországi protestantizmus is azért volt gyűlöletes a katolikus Habsburgok előtt, mert kezdetben határozott antifeudális irányzata is volt s mert a nagy nemzeti felkelések vezetői és résztvevői túlnyomórészt protestánsok voltak. A protestáns vallásszabadságért folytatott küzdelem — főleg a 18. században — egyet jelentett az idegen uralom elleni harccal, az üldözött vallás védelme erősítette a nemzeti függetlenségi törekvéseket. Azért az uralkodóház szemében minden protestáns rebellis-gyanús volt. Balla Gergely nagykőrösi krónikája az 1672. évnél hasonló értelmű feljegyzést tartalmaz: „Anno 1672. A protestánsok vádoltattak azzal úgy mint Lutheránusok és Reformátusok, *mint ha ők a sok pártütésnek okai volnának*, azért is mind a két religión lévő sok prédikátorok és oskola mesterek Posonyban citáltattak, holott is nékiek megmondatott, aki a római hitre nem tér és előbbi vallását el nem hagyja, tömlöcbe tétetik, melly meg is lett . . ."[16]

A feudális rendszerrel egybeforrott, vagyonát és befolyását féltő katolikus egyház készséggel sietett az idegen uralkodóház segítségére. Nem illendő, hogy az alattvaló másként gondolkozzék, mint ura, fejedelme — hangoztatta két évszázadon át a katolikus papság, Erdélyben és Magyarországon egyaránt. Gr. Erdődy Gábor egri püspök 1721-ben megjelent könyvében világosan kifejtette, hogy ez a másfajta gondolkodás miért veszedelmes az uralkodóra nézve. A protestánsokat könyvében nyílt ellenségnek állítja be. Tévedés azt hinni, — írja — hogy az eretnekség csak a pápa ellen

[14] Marczali 137. l.

[15] *Engels*: A német parasztháború, Bp, 1939, 25. l.

[16] *Balla Gergely*: Nagy-Körösi Krónika, Kecskemét, 1856, 45. l. — Kiemelés tőlem. — *I. E.*

lázad fel. „Mutassatok egy szögelletet Európában, a hol ne hívták volna segítségre a szomszédokat és távolesőket, sőt még a pogányt is, a katholikus törvényes uralom ellen." A püspök itt a magyar protestánsok felkeléseire, törökkel, franciával való szövetkezéseire utal. „Mily nagy a nyugalom Ausztriában, Csehországban, az osztrák tartományokban, mióta II. Ferdinánd kiűzte őket"[17] — vonja le a végső következtetést is.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a 18. századi magyarországi protestánsüldözések egyik fő oka a protestánsok „politikai megbízhatatlansága", a nemzeti függetlenségi felkelésekben korábban vitt szerepe volt. 1711 után azonban a valóságban a Habsburgoknak már nem kellett tartaniuk attól, hogy a protestáns nemesek ismét szembe fognak szállni velük. Ilyen veszéllyel csak a protestáns paraszti tömegek fenyegették őket. S ezért a protestánsüldözés csakugyan egyre inkább a parasztság irányába tolódott el.

A további kutatás feladata lesz annak megállapítása, hogy az üldözésben mennyi szerepe volt a protestantizmus egyes ágazataiban régebben határozottan kimutatható antifeudális irányzatnak. Kétségtelen, hogy később a nagy protestáns egyházak, nemcsak a lutheránus, hanem a kálvinista egyház is megegyezésre jutott a feudalizmussal. Kérdés, hogy az antifeudális irányzatból maradt-e és mennyi maradt — a hivatalos egyházi felfogással szemben — a protestáns parasztság gondolkodásában. Az 1765/66-i dunántúli parasztmozgalmak idején a mozgalom letörése érdekében a protestantizmus visszaszorítását is szükségesnek látták. Mária Terézia 1766-ban a kancellária javaslatára azért utasítja el a szabad vallásgyakorlatukat visszakérő csokonyai, acsai, iregi és somi (Somogy és Tolna m.) jobbágyokat, mert attól tart, hogy az úrbéri igények és a vallási követelések egybefonódnak.[18] Festetics Kristóf, akinek falvai majdnem teljes számmal megmozdultak, az izgatás egyik forrását protestáns prédikátorok visszahozatalában látta. Hasonló okból tiltakoztak a földesurak a hidashollósi prédikátor visszahozatala ellen is.[19]

Az eddigekben láttuk, milyen jogokat vettek el a protestánsoktól, látjuk, milyen okból vették el őket — vizsgáljuk meg azt is, hogy a „térítés"-ben milyen módszereket alkalmaztak.

*

A török kiűzése után a parasztságra kettős kizsákmányolás súlya nehezedett, egyrészt a gyarmattartó állam, másrészt a megnövekedett igényekkel fellépő földesurak részéről. A parasztságot két erő szorította engedelmességre: az államhatalom fegyveres ereje és a vallás ideológiai fegyvere. Az egyház, bár nem ritkán alkalmazta a fizikai erőszakot is, lényegében mégis az eszmei behatás és a lelki terror útján próbálta az uralkodóosztály szolgálatába állítani a dolgozó tömegeket. A kizsákmányolást a katolikus egyház tanításával igazolták és szentesítették. Ezért törekedtek költséget és fáradságot nem kímélve a katolikus vallás alapos oktatására is, hogy a népet a felsőbbségnek járó alázatra és feltétlen engedelmességre szoktassák.

[17] Marczali 120. l.

[18] Ravasz 61. l. »... eorum postulatis deferre neque consultu foret, ... ne durante longius rusticorum praesentanea insolentia ... praetensionibus urbarialibus religionis negotium misceatur ...«

[19] BCsL Jelzetlen csomó. Misky Ádám levele gróf Batthyány Lajoshoz, Nádallya, 1720 máj. 19. — V. K.

A Dunántúl egyik nagybirtokosa, Festetics Kristóf (1696—1768) templomról gondoskodott mindazon helységekben, amelyeknek birtokába jutott és alig lehet birtokán olyan templomot találni, amelyet „meg nem gazdagított, vagy meg nem igazíttatott, vagy újonnan fel nem építtet volna". Rajta volt azon is, hogy jobbágyai vallásosan nevelkedjenek. Ennek egyik emléke a kanizsai ferencrendiekkel 1764. nov. 2-án kötött egyezsége, amelyben az áll, hogy miután „Isten kegyelméből a szentmiklósi kápolna elkészült, földesúri kötelesség hozza magával, hogy a népség keresztényi tudományra oktattassék és isteni félelemben tartassék". Éppen ezért szerződött a rendházzal, hogy egy barátot rendeljen ki Szentmiklósra, aki „ünnep és vasárnap, de leginkább is az uraság ottlétekor ott legyen, nemcsak prédikációra, hanem katekizációra is és leginkább az gyermekeket nemcsak oktatni, de examinálni is tartozzék, hogy a valóságos keresztényi tudomány a népség közé béoltassék". Ezen munkájáért pedig évi 40 forintot fizetett a ferencrendi barátnak.[20]

A megyei és városi statutumok külön pontban, rendszerint első helyen, teszik kötelességévé az előljáróságnak, hogy a lakosságot a vallási törvények megtartására, az istentiszteleten való részvételre, az ünnepek méltó megülésére szorítsák, szigorúan büntessék meg a káromkodókat, s a vallás ügyében kiadott törvények végrehajtására a legnagyobb gonddal ügyeljenek.[21]

A protestánsok visszatérítése érdekében a katolikus egyház nem csupán a vallásos tanítás ideológiai befolyását érvényesítette, hanem bőségesen alkalmazta az erőszak eszközeit is. Az üldözés mérhetetlen sok szenvedést okozott az ország protestáns parasztságának. Kivette belőle részét a protestáns nemesség is, azzal a különbséggel, hogy velük szemben a bánásmód sokkal kíméletesebb volt. S amellett, hogy az üldözés a parasztokat sujtotta leginkább, az ő körükben sokkal nagyobb ellenállást tapasztalhatunk, mint a nemességnél. Hiába törekedett az állam és a katolikus egyház a protestantizmus megsemmisítésére, ez a terv a parasztok szívósságán megbukott. Pedig a *térítési módszerek,* amint az alábbiakban látni fogjuk, a szélsőséges türelmetlenségtől a kegyetlenségig az erőszak minden fajtáját kimerítették.

Galambos Ferenc a pécsi jezsuiták működéséről szóló könyvében idilli képet fest a térítési munkáról. Előadja, hogy a megtérőket gondosan előkészítették. Nem máról-holnapra, hanem sokszor csak egy vagy másfél évi tanítás, meggyőzés után vették fel őket az egyházba. Főleg a prédikátorok meggyőzését tartották fontosnak, mert ezek tekintélyétől függött az egész környék sorsa. Ezért a prédikátorokat, ha vidéken laktak, két hétre felvették a pécsi rendházba. Ott kaptak ellátást, lakást és ott oktatták őket a katolikus vallás igazságaira.[22] A falusi lakosság térítése általában úgy folyt le, hogy a jezsuita páter megérkezett a faluba, elment az előljárósághoz, nyájas beszédével, a gyermekek iránt tanusított kedvességével megnyerte a szíveket. Elbeszélgetett az emberekkel mindennapi életükről, addig, amíg elérkezett az ideje, hogy minden érv, minden szó a végső célt, a konverziót, a szerbeknél pedig az uniót szolgálja.[23]

[20] *Szabó Dezső:* A herceg Festetics-család története, Bp, 1928, 136. l.

[21] *Kolosvári Sándor* és *Óvári Kelemen:* Magyar Jogtörténeti Emlékek. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye. Bp, 1885—1904.

[22] *Galambos Ferenc:* A pécsi jezsuiták működése 1687—1728, Bp, 1942, 63., 66. l.

[23] Galambos 66. l.

Kétségtelen, hogy az egyház hivatalos programmja a meggyőzés útján való térítés volt, de a térítés a valóságban másként folyt le. Előadására maga a szerző rácáfol akkor, amikor a szerb unió létrejöttét írja le.[24] Ami pedig a pécsi jezsuiták módszerét illeti, erre is van ellenkező adatunk.

A Dunántúlon a 18. század elején az 1687-ben kinevezett, császári katonából lett pécsi püspök, Radonai Mátyás irányította a protestáns terítést. A másvallásúakat egyszerűen a bűnözőkkel és a könnyelmű életet élő nőkkel vette egy kalap alá és kijelentette, hogy ilyeneket egyházmegyéjében meg nem tűr. Gölle (Somogy megye) lakosságának megtérítése, amelyben a püspök oldalán jezsuiták is részt vettek, semmitől sem áll távolabb, mint a türelmes meggyőzéstől. Gölle földesurával, Nádasdy László fejérvári őrkanonokkal egyetértve hat nap alatt „visszatérítette" a katolikus hitre a csaknem egy évszázada protestánssá lett népet. Három jezsuita társaságában elment Göllére s a Nádasdy által összeterelt lakosokhoz öt napon át, reggel, délben és este beszédet intézett. A hatodik napon Nádasdy piros bársonnyal bevont selyemkorbáccsal járta körül a falut s mindenkit az előre felállított sátrak felé hajtott, gyónni, bűnbánatot tartani.[25]

Radonai, aki egyúttal pécsi főispán is volt, tehát a közhatalom eszközeivel is rendelkezett, rövid idő alatt visszatérésre bírta a Baranya megyében nagy számmal élő unitáriusokat is, holott ezek már a török bejövetele idején áttértek az unitárius hitre.[26] „Sikerét" megértjük, ha a mohácsi ref. egyházközség anyakönyvében olvassuk az okorági térítésről szóló feljegyzést. „Ez a püspök — írja Zenthe Pál prédikátor — igen buzgó volt vallása mellett; annyira, hogy félre tévén a természet és kereszténység törvényeit, igyekezett az ő vallásával ellenkező értelemben lévőket szép szóval, ígéretekkel, fegyveres katonákkal vallására megtéríteni. Egy mintegy 68 esztendős mohácsi Tódi István nevezetű ember beszéllette, hogy öreg nennyétől hallotta, hogy sokszor beszéllette, miképpen térítette meg az Ekerágiakat, kik ő hozzájuk is atyafijak voltak. Télen vasas katonákat szállított a faluban, a férfijakat egy ingben gatyában megkötözve a tsikorgó hidegre kiállétotta, addig gyötrölte a nyomorult embereket, még a Római Sz. hitre reá nem állottak. A szoptatós asszonyoktól gyermekeiket elvévén, annyiaknak által ellenben helyheztették, addig szopni nem hagyták, még annyának elepedett fiján megesvén szíve, meg nem tért."[27]

A váradi püspökség területén lefolyt térítés sem lehetett sokkal kíméletesebb. „Sok helyen — írja a béli ref. egyházközség történetírója — a házasságokat, kereszteléseket és a templomba való bevezetést a gyermekágyas asszonyoknál mindaddig nem foganatosították, míg... vallásukat meg nem változtatták, vagy nem mutattak hajlandóságot a megváltoztatásra."[28]

A komáromi református egyházmegye területén a csicsói reformátusokat

[24] U. o. 74—77. l.

[25] *Melhárd Gyula:* A székesfejérvári őrkanonokság története, Veszprém, 1906, 37—38. l. — Megjegyzendő még, hogy *Vályi András:* Magyar Országnak leirása, Buda, 1799. c. betürendes helységjegyzékében Gölle mint tiszta katolikus falu szerepel.

[26] Melhárd 38. l. és Galambos 67. l.

[27] KCsL A mohácsi ref. sz. eklézsia Matrikulája, melyben a született gyermekeknek, szüleiknek, keresztszüleiknek neveik jegyezvék fel. Szereztetett az 1800-ik esztendőben Zenthe Pál prédikátorságában. 231—232. l. — *E. T.*

[28] *Major László Károly:* A béli református egyházközség története, 1832, 27—28. l.

nem engedték régi temetőjükbe temetkezni, de a 10 éven aluli gyermekeket csak oda temethették.[29]

A földesurak gyakran térítési felhívásokat intéztek falvaik lakosságához. Ezek a felhívások sem a türelmet és szeretetet sugározzák. Czeles Márton, a győri jezsuita rendház főnöke, mint földesúr 1700-ban a következő felhívást intézte kajári jobbágyaihoz:

„Kajári jobbágyok! Csudálkozom s mégh sem foghatom a ti örökös uratoknak Istentől adatott hatalma és akarattya ellen való vakmerő keménységteket és engedetlenségteket. Nem régen nagy érzékenységgel és nehezteléssel érlvén, hogy az Praedikátornak kiadása felől írt parancsolatomnak nem engedteték; sőt még azt mertétek oktalanul mondani: hogy sem az praedikátortol el vállyatok, készebbek vadtok kicsintől fogva nagig minnyájan el vészni. Boldogh Isten, minémű vakmérő és Istentelen szándék ez?" Száz arany bírsággal fenyegeti őket arra az esetre, ha a templom kulcsát ki nem adják. Aki a prédikátort védelmébe veszi, ám tegye ezt „feje és jószága vesztése alatt". A soproni és egyéb artikulusok, valamint a királyi akarat teljes rendelkezési jogot biztosít a földesúrnak jobbágyai vallásügyében. Ezért fogadják el a hozzájuk küldendő „böcsületes és tudós pátert"; ha pedig ellenkeznek, olyan kár éri őket, amit még utódaik is megsiratnak.[30]

Ami pedig a prédikátorok türelmes térítését illeti, igen sok példa van arra, hogy a prédikátort és a tanítót a faluból való eltávolításuk után börtönbe hurcolták és ott addig tartották fogságban, amíg „erős eskűvel" meg nem ígérte, hogy az egyházmegye területén többé lelkészi működést nem folytat.[31]

Nagy Dömsödi Gergely, a decsi gyülekezet lelkésze, igen sokat szenvedett Jáni Jakab bátaszéki apáttól, mindaddig, míg az apátot szerb alattvalói meg nem gyilkolták. Kiállott zaklatásokat, szóval és tettel, három hétig börtönt, pellengérbe záratást a nyilvános bűnök helyén, továbbá egy igen nagy fakeresztnek hordozását és több más egyebet. Végül minden könyvétől megfosztották és az egyházból is kiűzték, úgyhogy az apát haláláig Öcsényben húzta meg magát.[32].

Gyakran előfordult az is, hogy a földesurak a jobbágyszármazású papot visszakényszerítették a jobbágysorba, a nem nemes származású prédikátorokat ugyanúgy üldözték, mint a szökött jobbágyokat.[33]

A térítési módszerek közé sorolhatjuk az erőszakos *templomfoglalás*okat is, amelyekre szintén bőven van példa az ország minden részéből. A templomfoglalás együttjárt a prédikátor elűzésével.

Pest megyében és a vele szomszédos területeken, amelyek a váci püspökség hatáskörébe tartoztak, 1718-tól kezdve indult meg nagyobb ütemben a vallásüldözés. A váci püspök, Althán M. Frigyes, Berkes András váci prépost és vikárius segítségével számos falut fosztott meg a vallásgyakorlat lehetőségétől. Althán püspök, III. Károly kegyencének unokaöccse, előbb Nápoly kormányzója volt, de önkényes magatartása miatt onnan vissza kellett rendelni. Elfogultságára jellemző, hogy még a Carolina Reso-

[29] Kur 205. l.
[30] OL Magyar Nemzeti Múzeum Törzsanyaga, 1700 márc. 8. — *E. T.*
[31] Földváry I. 294. l., 309—315. l. és Kur 201—202. l.
[32] *Arany Dénes:* A decsi ref. egyház története Szekszárd, 1940, 16—17. l.
[33] *Esze Tamás:* A jobbágyszármazású prédikátorok sorsa, Élet és jövő 1948 júl. 31. és aug. 7. sz.

lutio ellen is tiltakozott, a katolikusok érdekében.[34] — A Pest megyei Szentmártonkáta templomát Althán úgy foglalta el, hogy visszaélt a lakosság bizalmával. „Midőn a ref. lakosság egész készséggel megnyitá előtte templomát, hogy abban szokott áhítatosságát végezze: ő előbb a templom kulcsait vette magához, aztán a nagy számmal jelenlévő községi lakosokat kiparancsolva és ki is kergetve, a templomot bezáratta és saját pecsétjével lepecsételtette; a községet Nagy-Káta filiájává tévén, abba, a nagykátai plebánost kiküldött kanonokja által beiktatta, a kálvinistákat pedig a további vallásgyakorlattól eltiltatta."[35] Drámai jelenetek között ment végbe a rádi (Nógrád megye) templomfoglalás. Ebben a katolikus hitre tért földesúr is támogatta a foglalókat. A prédikátort erőszakkal hurcolták Berkes András váci vikárius elé, aki megfelelő kísérettel érkezett. A prédikátor csak hosszas erőszakoskodás után adta át a templom kulcsait. A vikárius lefogatott „szép ősz öreg hartyáni embereket", akiket „12—12 pálcákkal erősen megverették, hogy nagy keserves sírásokkal keltenek föl a földről".[36]

A 40-es évektől kezdve a Pest megyei protestáns falvak egész sora kért engedélyt templomépítésre vagy a régi templom kijavítására, a helytartótanács azonban csak a megye véleményezése alapján, s legritkább esetben adta meg az engedélyt. Ahol pedig engedély nélkül fogtak hozzá az építéshez, ott a templom lerombolása volt a büntetés.[37] Egyházi földesúr birtokán teljesen reménytelen volt ilyen kéréssel előállni.[38]

A Dunántúlon különösen a század közepe felé sokasodtak meg a templomfoglalások, templomrombolások és a hittérítés más erőszakos módszerei. Egyik legkirívóbb eset a Tolna megyei Kányán történt. 1743-ban Tolna megye főszolgabírája, teljesen jogtalanul, betiltotta a kányai prédikátor működését. 1744-ben a bedegi (Tolna m.) katolikus plébános szétkergette a mesterük földjén dolgozó protestánsokat. Ugyanebben az évben a megyei alispán katonákkal támadt rá a mester házára. Nemsokára megérkezett a bedegi plébános is, kinek emberei útközben egy reformátust leszúrtak. A protestánsok harangjukat, amelyet a plébános vágatott le, egy helybeli kovácsnál rejtették el. A plébános rátört ennek házára, gyermekágyban fekvő feleségét megkorbácsoltatta, négy ökrét elhajtatta, a parochiát pedig az oratóriummal együtt birtokába vette. Ezt az erőszakoskodást az uraság ispánjai „behúnyt szemmel" nézték. Földesasszonyuk, Viczay grófné sem mert védelmükre kelni. Hiába hozattak a másik alispán engedelmével új prédikátort, a bedegi plébános ismét a falura rontott és nagy pusztítást vitt véghez. A lakosság a plébános ellen fordult és az erőszakoskodó vármegyei hadnaggyal együtt úgy megverték, hogy másnap kocsin lepedőben szállították őket haza. Megtorlásul a prédikátort börtönbe vetették, a református lakosságot pedig kiparancsolták a faluból.[39]

[34] Marczali 134. l.
[35] Földváry 290. l.
[36] U. o. 309—315. l.
[37] HtL RetO 1746 ápr. 15. — *V. J.*
[38] PMKl APM Fasc. 1/15. Nr. 4. 1759. — *V. J.* — A ceglédiek lemondóan írták pártfogójuknak Bécsbe: »Mindaddig a mediglen az Tekintetes N. Vármegyénktül az tisztelendő Apácza Szüzek részéről ellenkezésünkre bé adott punctusokra felelet s investigatio nem küldettetik, dolgunknak kellemetes válaszát avagy végső rendeléseit nem foghattyuk tapasztalni!«
[39] Földváry 30—32. l.

A lovasberényi (Fejér m.) templomot 1748-ban elvették. Ezután a reformátusok a papi udvar szérűskertjében tartották az istentiszteletet, melyre — harang híján — kelepelőkkel és ökörkolompokkal hívták meg a gyülekezetet.[40]

Sárbogárd-Tinordon (Tolna megye) egy 1748-i jegyzőkönyv tanúsága szerint, amikor az oratóriumot nem használhatták, hol egyik, hol másik házban vagy kamrában, hol pedig istállókban tartották az istentiszteletet, s mivel harangjuk nem volt, egy póznára jelül egy darab fehér ruhát kötöttek ki.[41]

Padányi Bíró Márton, a türelmetlenségéről híres veszprémi püspök, aki Marczali megállapítása szerint Pázmányhoz hasonló hévvel támadta a protestantizmust, Enchiridion című, 1750-ben megjelent könyvében nyíltan a lelkiismereti szabadság ellen foglalt állást. Szerinte a protestánsoknak tett régebbi engedményeket csak Bocskai és Bethlen „lázadó, vérengző kora" indokolja. A porosz király közbenjárására ugyan könyvéért megrovásban részesült,[42] de ez nem akadályozta meg erőszakos térítő munkájában. Ebben a vármegye is támogatta. A lovasi (Veszprém m.) prédikátor halála után a káptalan a szolgabíró útján figyelmeztette a lovasiakat, hogy tudtuk nélkül új prédikátort ne hozzanak, mivel a templom, paplak és iskola az ő birtokuk volt. A lakosság ezzel szemben mégis hozatott prédikátort. Erre a a káptalan négy tagja megfelelő kísérettel négy szekéren kiszállott Lovasra. Érkezésükre az egész vidék felzendült. A férfiak fegyverrel, fejszével, bottal, doronggal, a nők moslékkal és más kéznél levő eszközökkel szerelték fel magukat és visszatérésre kényszerítették a káptalaniakat. 1754-ben azután a megye egy szakasz katonát küldött Lovasra, akiknek segítségével a káptalan visszafoglalta a templomot a reformátusoktól.[43]

Bíró Márton életrajzírója és életművének folytatója Péhm (Mindszenty) József, természetesnek tartja a püspök felfogását. „Bírót erőszakos térítőként szokás emlegetni — írja 1934-ben megjelent könyvében. — Nem akarunk ezen a téren az állítástól minden alapot elvitatni. Bizonyára lehettek a megtérők közt olyanok, akik részben azért lettek katolikusok, mivel Bíró és még inkább a vármegyék abban a helységben a protestánsoktól visszavették, esetleg elvették, lerombolták a templomot, a lelkészt, mestert eltávolították, a prot. vallásgyakorlatot beszüntették és csak katolikus templomban, katolikus papoknál elégíthették ki vallási igényeiket. Bizonyos azonban, hogy éppen ilyen helyeken nagyon is szilárdakká tette a megpróbáltatás a protestánsokat. Bíró kiment a vidékre térítő útra, amelyről — a korhoz képest — nem hiányzott a hatalom sem. Eösiben összedobolatta a protestánsokat; a község főterén prédikált nekik az egyedül üdvözítő Anyaszentegyházról. Aztán kinyittatta templomukat, elvégzi a kiengesztelést, a felszentelést, miséz benne. A magával hozott plébánost és oskolamestert mindjárt be is vezeti. A hívek jó része még keményebb lett, de egy része közelített a katolikus vallásgyakorlathoz. Zalaegerszegről, amelyet a hitújítás alig érintett s nem is volt az ú. n. inarticulált helyek között (1681. évi XXVI. t. c.), a kevés beszivárgott protestáns, főként kálvinista lakost földesúri jogán

[40] A lovasberényi ev. reformált egyház története, Nagykőrös, 1896, 19—20. l.
[41] A sárbogárd-tinordi reformált egyház története, Nagykőrös, 1896, 7. l.
[42] Marczali 334—335. l.
[43] Veszprémi Püspöki Levéltár, Prot. Episc. Vesp. T. VIII/1753—54. p. 64. ZMKl PC 1752—53, 1753—54. — *Sz. I.*

távolítja el.[44] Mindszenty a két idézett példával természetesen csak az aránylag sima lefolyású eseteket említi meg.

A térítés egyik eszköze volt a *gyermekrablás* is. A protestáns szülőktől elrabolt gyermeket katolikusnak nevelték. Erre céloz Paksi Szathmári István debreceni hittanár 1751-ben megjelent történelmi énekében, amely a protestáns sérelmek összefoglalása:

Néhol a gyermekek titkon elragadtatnak,
Keresztségben fogadt hitekből kihajtatnak.[45]

A gyermekrablás nemcsak a főúri családokban fordult elő (mint a Marczali által leírt Bánffy-eset),[46] hanem falun is megtörtént. Erre bizonyiték Kovács Ferenc turkevei református lakos 1820 körüli folyamodványa, mely szerint öt gyermekét ragadták el tőle, hogy katolikussá tegyék: „Öt gyermekemtől fosztattam meg éjtszakának idején erőszakkal, mert magamat s feleségemet megkötözték, s kötözve hagytak a szobába, úgy vitték el tőlem őket, ezek közzül már három haza jött és most is azt mondják, hogy ők soh sem lesznek Catholikusokká, ketteje pedig még most is oda van, a két legkisebb, az egyik Szihalmon, a másik Fel-Debrőn".[47]

A katolikus földesurak nem egyszer *előzték*, földönfutóvá tették az áttérést megtagadó protestáns jobbágyokat. Ennek következtében az országban valóságos belső migráció keletkezett.

Különösen türelmetlenek voltak a protestáns lakossággal szemben a katolikus egyházi földesurak. Híven tükröződik ez az esztergomi érseknek a 18. század közepéről való tisztartói utasításában: „Mindenek előtt tiszttartónak kötelessége azt hozza magával, hogy alatta való jobbágyság isteni félelemben és zablán tartassék, azért is kiváltképpen azon igyekezzék, hogy mindenütt az igaz római katolikus hit gyarapodjék, és terjedjen, ahhoz képest, amely helységek tiszták az eretnekségtül, semmi lett úttal semminemű tévelygőt ne engedjen lakosnak befogadni, vagyis csalárdképpen fortély alatt becsúszni és mivel holmi lézengő, passzus nélkül való ember más országokból is lakójul érsekség helységeiben számosan szoktanak jönni, kiknek rossz cselekedetek miatt számtalan galibája, és költsége szokott következni az uraságnak; annak okáért, akár catholicus szín alatt, akár más fortély alatt lakójul helységben kiván telepedni, kemény büntetés alatt tisztartó tudta és akaratja nélkül bé ne fogadják, sőt amely helységben lutheránusok avagy kálvinisták találtatnak, minden serénységgel azon légven, hogy azok plébánusok istenes oktatásuk által az igaz keresztény római anyaszentegyháznak egyességébe térjenek. — Minden helységben, akár egészben, akár felényire, akár nagyobb, akár kisebb részben kálvinyista vagy lutheránus tévelygő jobbágyokkal légyen megszállétva, római katolikus hiten lévő oskola mester s notarius mint a végre rendeltessék, hogy a gyermekeket oktassa, mint pediglen azért, hogy idegen s tévelygő valláson levőkhez midőn veszedelmes és halálhoz közeledő betegségben esnek, plébánust

[44] *Pehm József:* Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora, Zalaegerszeg, 1934, 181—185. l.

[45] Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, IV. füzet, 1875. 183. l.

[46] Marczali 337. l. Gr. Bánffy Dénes erdélyi főúr, aki saját hibájából élt külön feleségétől, áttért a kat. hitre és a királynő segítségével elraboltatta feleségétől Ágnes nevű leányát, hogy katolikus vallásban neveljék.

[47] Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, IV—V. füzet, 1876, 216. l.

lelkeknek vigasztalására elhihassa, és tudtára adja, hogy barmok módjára minden lelki vigasz nélkül e világbul ki ne muljanak, kinek is kötelessége lészen minden helységbeli betegnek voltát plébánusnak bejelenteni. Hogy ha pedig némely helységbéliek oly makacsoknak és vakmerőknek mutatnák magukat, hogy igaz római katholika hiten lévő oskolamestert s egyszersmind notáriust szenvedni nem akarnak, vagyis holmi csalárdság és haszontalan fogásokkal attul mentenék magokat, értésére adván tiszttartó fejeskedéseket főtisztnek lészen az iránt keményebb rendelés."[48]

A keményebb rendelés az áttérésre, s ha ezt megtagadták, a távozásra való felszólítás lehetett. A jobbágyok elűzése nemcsak nekik maguknak okozott súlyos veszteséget, hanem a földesúrnak is. Az egri káptalannak a Szabolcs megyei egyekiek elűzése komoly jövedelemcsökkenést jelentett. 1766-ban 1636 forint volt a jövedelem s ez 1774-ben, azaz a lakosság eltávozása utáni időben 943 forintra esett vissza.[49]

A lakosságtól azonban nemcsak anyagi, hanem emberáldozatot is követelt az áttelepülés. Erre is a Szabolcs megyei Egyek szolgáltat szomorú példát. Az egri káptalan az egyeki reformátusokat 1771-től kezdve fokozatosan kiűzte ősi lakhelyükről. Először 45 gazdának parancsolták meg, hogy súlyos börtönbüntetés és minden vagyonuk, ingóságuk elvesztésének terhe alatt távozzanak el a községből. A kiürített házakba Tiszaörsről, Foktőről új lakosokat telepítettek. Majd újabb 15 gazdát is kiutasítottak. Végül ötnek közülük megengedték az ottmaradást, de nemcsak ezek, hanem valamennyien, a ki nem utasítottak is eltávoztak. A katolikusok ugyanis fölényben érezve magukat, megtámadták a templomot és a papot, tanítót elkergették. A reformátusok közül csak egyetlen egy család tért át. A többiek először az óháti pusztán bujdostak, majd a Vay-család birtokán kaptak ideiglenes menedékhelyet. Földbe ásott nyomorúságos gödörfaluban laktak. 12 év múlva végül királyi engedéllyel letelepedhettek az Arad megyei Kisperegen. Egyideig itt is gödörfaluban, földbeásott vermekben laktak. Az itt szerzett betegségekben a lakosság *fele* elpusztult, 600-ból 300 maradt meg. 21 év múlva, folytonos kérvényezés után, megkapták a királyi elégtételt, visszaköltözhettek volna, de ezt nem látták tanácsosnak.[50]

Elvándorlásra kényszerítették a Bars megyei Zsemlér református lakosait is. Egy Turóczi Jób nevű ember beszélte 1807-ben a zsemléri plébánosnak: „Az atyámtól hallottam, hogy a zsemléri lakosok reformátusok voltak. A Szt.-Benedeki Praefectus felszólította őket a római katholikus hit felvételre. Sok viszontagság után Kis János, Palkó János, Boros István és a beszélő Turóczi Jób atyja katholikusok lettek, a többi lakosok Szokolára, a Börzsönyi hegyekbe, Ladányba, Óvárra költöztek, elvivén mindegyik vagyonából annyit, mennyit szekérre feltehettek. Ezek elmentével a Praefectus kurrentálta, hogy jöjjenek lakosok Zsemlérre: jöttek a káptalan jószágáról és másonnan mindenféle lakosok."[51]

Szob (Hont m.) református lakosait 1763-ban az esztergomi káptalan

[48] Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898, 388—390. l.: Prímási utasítás a tiszttartók részére.

[49] *Nyiri Sándor:* A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században, Bp, 1941, 44. l.

[50] *Szondy Géza:* A kisperegi református egyház és Kispereg község története, 1787—1912. — 1912, 12—21. l.

[51] *Kőrösy József:* A Felvidék eltótosodása, Bp, 1898, 9. l.

mint földesúr azon kényszerválasztás elé állította, hogy vagy katolikus hitre térjenek, vagy pedig kivándoroljanak. A reformátusok az utóbbit választották és az Alföldre vándoroltak ki.[52]

De nemcsak az egyházi birtokosok mondtak le könnyű szívvel protestáns jobbágyaikról. Gróf Erdődy György kamarai elnök birtokáról 1723-ban űzték el a lutheránus lakosságot. Először áttérésre szólították fel őket. A tiszttartó az áttérés napját 1723 elején husvétra tűzte ki. Időközben többen el akartak távozni, úgy hogy házaikat és egyéb javaikat eladják, de a tiszttartó ezt megtiltotta, sőt egy katolikus vevőt egy ház visszaadására kényszerített. De a lakosság így nem volt hajlandó áttérni. Erre a tiszttartó április 7-én összehívta őket és kijelentette, hogy ha délután 3 óráig át nem térnek, ki kell vándorolniuk. Másnap reggel fegyvereseket hozott le a várból és házanként küldve őket, az ellenszegülőket összeszedette és a várba vitette. Ott többet szörnyű fenyegetésekkel áttérésre kényszerített, azokat pedig, akik ragaszkodtak hitükhöz, mint gonosztevőket kikergette. Midőn éjjel némelyik visszalopódzott házához, hogy holmiját megmentse, az őrök elfogták, ruháit elszedték, őt magát pedig tömlöcbe vetették. Legtöbben mindenüket otthagyták. A tiszttartó még a nemeseket is megakadályozta abban, hogy istentiszteletre menjenek. Vagyonukban is károsította őket, megtiltotta, hogy a közerdőt, legelőt és vizet használják. A vegyes házasságban élőket önhatalmúlag szétválasztotta és a lutheránus hiten lévő felet elköltözésre kényszerítette. Annak azonban nincs nyoma, hogy a nemeseknek is nagyobb tömegben kellett volna földönfutóvá válniuk vallásuk miatt.[53]

Az ország nyugati részén, a Batthyány-birtokokon a falvak egész sora vált földönfutóvá s volt kénytelen továbbköltözni olyan területre, ahol oratóriumot találhatott. Helyükbe mások települtek.[54] Károlyi Sándor a Szatmár megyei Erdőd protestáns lakosságát telepítette ki és hozatott helyükbe külföldről katolikusokat.[55]

Olykor azonban a földesúri érdek megmentette a protestánsokat az elüldözéstől. Károlyi Ferenc, Nyíregyháza földesura, mivel katolikus jobbágyokat nem talált, lutheránusokat telepített le Nyíregyházán. Biztosította számukra a vallásgyakorlatot, megengedte, hogy templomot építsenek és prédikátort tartsanak.[56] Barkóczy Ferenc egri püspök azonban rossz szemmel nézte a lutheránusok letelepedését s ha már el nem távolíthatta őket, legalább áttérésüket követelte.[57] Hosszú harc indult meg a püspök és az új lakosok között. A püspök kívánságára a helytartótanács elrendelte a nyíregyházi prédikátor elűzését és az imaház lerombolását.[58] A földesúr maga rontatta le az imaházat, de félve a lakosság elköltözésétől, a papot rábeszélte, hogy rejtőzzön el.[59] Amikor kérésüket a királynő is elutasította, a lutheránusok abbahagyták a házak építését és felkészültek a költözésre. Sokan azonnal el is mentek.[60] „Az kik még őszi vetéseknek kedvéért hely-

[52] Kőrösy 23. l.
[53] Marczali 125. l.
[54] Mályusz 21—22. l.
[55] Mályusz 17—20. l.
[56] SzSzMKl INP — *V. Á.*
[57] *Éble Gábor:* Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza, Bp, 1898, 39. 51. l.
[58] U. o. 60. l.
[59] U. o. 62. l.
[60] U. o. 71. l.

ben vagynak is, tavaszi vetéseken fennhagytak és számosan el is oszoltak, s nevezetesen csak ide szomszédságomba és más urak jószágaira szemem láttára szállottak" — állapította meg a földesúr.[61] Hogy valamennyien el ne költözzenek, a földesúr elintézte, hogy ideiglenesen megkapják a korlátozott vallásgyakorlatot, de plébánost telepítettek közéjük, hogy módjuk legyen az áttérésre.[62] 1765-ben már csak iskolamester tartására kaptak engedélyt s bár Nyíregyházán 4000 lutheránus és csak 6 katolikus gazda volt, mindnyájukat a katolikus pap joghatósága alá rendelték.[63]

A protestánsüldözés rendesen *a feudális kizsákmányolás fokozásával* járt együtt. A protestáns lakosoknak a katolikus plébánost is el kellett látniuk s ez gyakran erejüket jóval meghaladó terheket rótt rájuk. A bicskei (Fejér m.) reformátusok 1723-ban új plébánost kaptak. Még ebben az évben így panaszkodtak földesasszonyuknak, aki Bécsben élt: „... már is rajtunk rettenetesen hatalmasok és minket nálunk eddig soha nem volt szolgálatokra, úgymind parochialis háznak csinálására, szántásra és más tisztünkön kívül való dolgokra hajtogatni kíván, sőt a mi nagyobb keresztyén hitünket, vallásunkat és embereinket mocskolja és isteni tiszteletünktől is a harangozást az ő idejében végben vinni tiltván, elvonni akar s több dolgokra is, melyekkel nem tartozunk, erőltet, egyházainkat disznóólnak szidja. Bíráinkat, esküttjeinket veréssel fenyegeti és midőn ilyen illetlen velünk való bánása iránt" azzal fenyegetik, hogy a földesasszonyhoz mennek panaszra, azt feleli, hogy neki a földesasszony nem parancsol.[64] Csákberény (Fejér m.) földesura, gr. Lamberg Ferenc 1761-es javadalomlevelében nagy plébániaterheket rótt ki a háromnegyed részben református községre. Eszerint köteles volt az egész község, valláskülönbség nélkül, a reformátusok tulajdonából katolikus kézbe átment templomot, plébániaépületet és mesterlakást fenntartani, a plébánosnak évenként 3 szekérfuvart, 3 itce vajat, őrlésre a malomba 2 szekérfuvart, miséhez 2 akó bort, bucsukor 1 tallért, 2 pár tyúkot, 2 pár csirkét és ½ akó bort adni, valamint a plébános 18 öl fáját az erdőből elszállítani. 1766-ig az uradalmi tisztek rákényszerítették őket erre, de ekkor a protestánsok a megyéhez fellebbeztek, hogy más falvak példájára mentsék fel őket. Kívánságuk nem teljesült. 1769-ben egyszerűen megtagadták a fizetést és a robotot. Az ügy 1773-ban az úriszék elé került s csak itt derült ki, hogy a plébános egy sessio föld megmunkálása fejében 123 négyökrös, 101 kétökrös, 342 kézi napszámot követelt, s e session kívül még más földek megmunkálását is kívánta. S ezen felül követelte a fent ismertetett szolgáltatásokat is. Miközben robotolnak, a plébános egyik rokona „szidja, mocskolja és rútul bánik velük, mintha örökös földesuruk volna".[65] Csökölyön (Somogy m.) a plébános fizetésében egyezség alapján a reformátusok is részt vettek. Ezeket a terheket kettős adózás szerint viselték. Fizettek úgy is mint közösség, de fizettek személyenként is. A község évenként 25 forintot fizetett, misemondó borra 2 forintot vagy 2 akó bort. Fejenként pedig fizettek azok, akik 17 évesnél idősebbek, egy pozsonyi mérőnek negyedrészét. A szántóvető ennek felét búzában, a másik felét rozsban fizette, zsellér pedig csak rozsot adott. Fizet azonkívül minden lélek

[61] U. o. 75. l.
[62] U. o. 91. l.
[63] U. o. 126. l.
[64] A bicskei ev. református egyház története, Nagykörös, 1896, 25—29. l.
[65] *Kathona Géza:* A csákberényi református egyház története, Pápa, 1937, 28—29. l.

még egy-egy icce bort, akár van szőlője, akár nincs. Természetesen robotot is kellett adni, még pedig minden 4 ökrös gazda félnapot szántott a plébános földjén. A 2 ökrösöknek össze kellett fogni és úgy szántani. Akinek már szántás nem jutott, annak 30 krajcárral kellett megváltani. A zsellérek, vagyis akiknek ökrük nincs, félnapi gyalog szolgálatot tettek, többek között a kihordott trágyát ők hányták széjjel a földön. Megtörtént az is, hogy ha valamilyen sürgős munkára volt szüksége a plébánosnak, akkor a delet rendszerint 2 órakor harangoztatta el a 12 helyett.[66]

A földesurakkal kapcsolatban is egyszerre panaszkodnak vallásüldözés és túlterhelés miatt. Az örvéndi reformátusok Bihar megyéhez fordultak földesuruk, Beöthy Imre királyi tanácsos ellen. Felhozták, hogy az istentiszteletet és a tanítást katonákkal akadályozza, egy ízben a templomba igyekvők közé lőtt, pedig kis gyermekek is voltak jelen. Ezenkívül állandóan hosszú fuvarokkal terheli őket, úgy hogy állataik lassan belepusztulnak.[67]

A tabajdi (Fejér m.) reformátusok megtagadták a földesúr által kívánt szolgálatokat és csak heti egy napot voltak hajlandók dolgozni. Ezért a földesúr vallási téren torolta meg őket, s megfosztotta a református egyházat régebbi kiváltságaitól.

Megtörtént az is, hogy a földesurak földet vettek el a falvak protestáns templomaitól, s mivel azt vagy „megbízható" jobbágyaiknak adták, vagy maguknak tartották meg, lényegében a protestánsok kárára *kisajátítást* hajtottak végre.

Így járt el Boronkai József Somogy megyei birtokos, aki 1770-ben a gigei (Somogy m.) ecclésia prédikátori földjét foglalta el Dongó Imre nevű társával együtt. Boronkai 2 holdat vett el és egyik jobbágyának adta, a másik 2 holdat pedig Dongó magának tartotta meg. Holott ezeket a földeket két jobbágy mint erdőből irtott földeket adományozta az egyháznak. — Széchenyi László gróf a daránvi (Somogy m.) ecclésiának a parochiához tartozó földjeit vette el és tette sessionális fundusokká, 1744 körül. Ugyancsak ő a homokszentgyörgyi (Somogy m.) egyház földjéből foglalt el egy darabot, amit pedig meghagyott, azon a termést dézsmálta meg. A kálmáncsai (Somogy m.) egyháztól elvett 7 hold szántót, rétjeit pedig teljes egészében. A lábodi (Somogy m.) egyház'ól is minden földet elszedett. Amikor pedig a lábodiak elfoglalt földjeik pótlására erdőből irtottak az egyház számára, ezt dézsmával sujtotta. — A somogyvisontai földesúr is mind elvette az ottani egyház földjeit. — A ságvári (Somogy m.) földesúr is elvette a prédikátortól a földet, holott ezt a lakosok a magukéból hasították ki számára. — A kutasi földesúr (Somogy m.) szintén elvette a protestáns egyház földjeit, s amit helyette adott, az után jobbágyterheket követelt. — A körösheavi (Somogy m.) egyháztól a földesúr egy boronapincés szőlőt vett el, a hetesiektől (Somogy m.) pedig az egyházhoz tartozó földeket és réteket. Ezek egy részét magának tartotta meg, a többit pedig az urbariális felmérés alkalmával felosztotta.[68]

Mivel ezek a panaszok mind az 1770-es évekből, de legalábbis a század második feléből származnak, talán arra is következtethetünk, hogy a majorsági gazdálkodás fokozódásával kapcsolatos kisajátításokkal állunk

[66] Nyiri 46—48. l.
[67] Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1876. IV—V. füzet, 208. l.
[68] Nyiri 46—48. l.

szemben, s ezekben az esetekben a földesuraknak jó ürügyül szolgált a vallás-különbség a földek elvételére.

A protestánsüldözés egyik formája volt a protestánsok állandó mellőzése és háttérbeszorítása is. A Carolina Resolutio értelmében állami állást protestáns ember csak a legkivételesebb esetben kaphatott. Ami ebből a parasztságot illette: a vegyes lakosságú községekben is csak ritkán került sor arra, hogy másvallásúakat választottak volna meg a községi előljáróság élére vagy akár csak annak tagjai közé.

Az egri káptalan Szabolcs megyei birtokán, Egyeken az úrbéri rendeletet is a protestánsok kárára hajtották végre. Ekkor (1783-ban) a faluban 105 református család élt. Az úrbéri rendelet szerint Egyek község az első osztályba sorozott possessio volt, vagyis egy egész telek 28 hold szántóból és 10 kasza alá való rétből állt. A felosztás pedig következőképpen történt: minden egyeki katolikus teljes sessiot kapott, a reformátusok közül pedig 11 gazda fél sessiot, 57 negyedet. Zsellérek maradtak, tehát nem kaptak földet huszonnégyen, házatlan zsellérek pedig tizenhárman.[69]

A felsorolt adatok, amelyek számát még lehetne szaporítani, arról tanúskodnak, hogy a 18. században Bocskai, Bethlen és Rákóczi harcainak során a parasztság erejével kivívott viszonylagos vallásszabadság elveszett. A század folyamán az egész parasztság sorsa folyton rosszabbodott, a protestáns parasztság életét pedig a vallásüldözés is bizonytalanná tette.

2. Görögkeleti vallásszabadság

Kiegészítésül röviden foglalkoznunk kell még a Magyarországon élő görögkeleti vallású lakosság vallásszabadságának kérdésével is. A görögkeleti parasztság nem harcban szerzett jogát vesztette el, mint a protestánsok, de a görögkeleti vallás visszaszorítására irányuló törekvésnek is politikai oka volt és a szerb, román, kárpátukrán parasztok is bátran kiálltak jogaik védelmében.

A Habsburgok és a katolikus egyház állandó törekvése volt az is, hogy a görögkeleti vallású nemzetiségeket unióra, azaz a római pápa fennhatóságának elismertetésével, a görög szertartások meghagyása mellett a katolikusokkal való egyesülésre kényszerítse. Nem célunk itt az unió történetének ismertetése, csupán politikai hátterére kívánunk rámutatni.

A kárpátukrán unió a 17. század közepén ment végbe; ekkor alakult meg a munkácsi görögkatolikus püspökség. A térítésben legnagyobb szerepük a jezsuitáknak volt. A század végén Kollonics érsek folytatta a megkezdett munkát. Az unió itt ebben az időben szilárdult meg, bár még hosszú ideig folyt a vita afelől, hogy a püspökszentelés joga kit illet meg, az esztergomi érseket-e vagy a kievi metropolitát. II. Rákóczi Ferenc, amikor a munkácsi püspök számára a labancpárti esztergomi érsek helyett a kievi metropolitától kért konszekrációt, az itt élő népek óhajtásával összhangban cselekedett. 1771-ben a pápa a munkácsi püspökséget közvetlenül az esztergomi érseknek rendelte alá.[70]

[69] Nyiri 43. l.
[70] Szekfü IV. 263—265. l.

Az unió létrehozásában a vallásos cél politikai érdekkel keveredett. Eredményeképpen a magyar főpapságnak, a magyar rendiség vezető rétegének hatásköre egészen az északkeleti országhatárig kiterjedt, a külföldi (főleg orosz) befolyás csökkent. A katolikus vallás ideológiáján keresztül szélesebb néptömegeket fűztek szorosabb kapcsokkal a Habsburg-állam keretébe. A vallásos lepel mögött mindig ott lappangó politikai célt abban kell látnunk, hogy a kárpátukrán lakosságnak a határokon túl élő rokon népekkel való összeköttetését lazítsák s az országban élő, de a görögkeleti hit mellett kitartó kárpátukránokat és az uniáltakat két táborra osszák.

A román uniót hasonló megfontolások alapján hozták létre. A munka oroszlánrészét itt is a jezsuiták végezték el. Az 1700-ban alakult új egyházat Lipót király az esztergomi érsek alá helyezte s 1701 március 19-i nagy privilégiumában magyar apostoli királyi jogaiból kiindulva, eltiltotta az erdélyi román püspököt a havasalföldi vajdával, az orthodox patriárkákkal és a protestánsokkal való érintkezéstől. A püspök mellé helyezett tanácsadó azt a megbízást kapta, hogy a püspöknek a havasalföldi vajdákkal és másokkal való magánlevelezésére is felügyeljen. Ezért állapította meg Petru Maior, a román nemzeti öntudat ébresztőinek egyike: „Egy idegen fortély akarta, hogy a románok két részre szakadjanak".[71] Az uniót elfogadók és el nem fogadók összetűzéseiből láthatjuk, hogy a Habsburg-állam vezetői itt sem csak a határokon túl és innen élő románok megosztására gondoltak.

A szerb unió létrehozására irányuló kísérlet nem járt eredménnyel. Az a szerep, amelyet az udvar a rebellis magyarság fékentartása érdekében Csernovics Arzénnek és híveinek szánt, határt szabott a keményebb intézkedéseknek. Ezért a pécsi jezsuiták fáradozásai sem értek célt. A jezsuiták a meggyőzés eszközével kezdték, azonban egyévi folytonos prédikáció után látniuk kellett ennek hiábavalóságát. Ekkor az evangélium szavai: „compelle intrare" (kényszerítsd a belépésre) értelmében folytatták a térítést. De az istentiszteletek betiltása, a szerb kalugyer bebörtönzése még jobban megkeményítette a híveket. Ekkor az oravicai zárda főnökét nyerték meg, aki ígéretet tett arra, hogy plébániáit is magával hozza. Az eskütételre megjelenők az általuk képviselt távollévők nevében is letették az esküt az unióra, amely így megint csak nem volt hatásos.[72]

Radonai pécsi püspök térítő társa, a már említett Jáni Jakab bátaszéki apát életével fizetett erőszakosságáért. A mohácsi református egyházközség anyakönyvében olvashatjuk: „Ebben az időben (t. i. a 18. század elején élt... Jáni bátaszéki apátúr is, a kinek kénzásait nem szenvedhetvén az görög hiten lévő ráczok egy éjjel rajta rontottak, haramja módon a küszöbre tevén nyakát fejszével ott vágták el".[73]

A szerb unió tehát az érintettek ellenállása és a bécsi udvarnak a szerbekre számító politikája folytán meghiusult, de azért a térítő kísérletek és zaklatások alól ők sem voltak mentesek. III. Károly idejében pl. Pest megye közgyűlése az udvar felhívására elrendelte, hogy a szentendrei szerbek (azaz görögkeletiek) kötelesek — I. Lipót királytól kapott privilégiumukkal ellentétben — a katolikus naptár szerint ünnepelni. Hosszú időn keresztül bírót is csak a katolikusok közül választhattak. De a lakosság ellenállása folytán

[71] U. o. IV. 265—266. l.
[72] Galambos 74—77. l.
[73] KCsL A mohácsi ref. sz. eklézsia Matrikulája... — *I. E.*

a közgyűlés végül is úgy döntött, hogy egyik évben katolikus, másik évben pedig görögkeleti legyen a város bírája.[74]

Az 1735-i Békés megyei (Pero-féle) parasztfelkelés leverése után a Békés megyei földesurak hosszú ideig csak katolikusokat jelöltek a bírói tisztségre. Ennek eredménye az lett, hogy a lakosság igen gyéren jelent meg a bíróválasztáson.[75] 1784-ben Gyula mezőváros görögkeleti lakossága a protestánsokkal összefogva azt kívánta, hogy az esküdti tisztség betöltésénél ne csak választók, hanem választhatók is lehessenek. A görögkeletiek ezt a jogukat nem Pero felkelése következtében vesztették el, hanem maguk mondtak le róla, afeletti haragjukban, hogy vallásuk miatt kirekesztették őket a főbírói tisztségből. A földesúr csak abba egyezett bele, hogy a katolikus esküdtek kihalása után kerüljön sor másvallásúak, görögkeletiek és reformátusok választására. Válaszul a nem katolikusok megtámadták katolikus előljáróikat. A Pero-felkelés óta csendben élő gyulaiaknak ez a mozgalma három napig tartott. Eredményeképpen hat katolikus esküdt mellé hat másvallásút is megválasztottak. Erre a hat katolikus lemondott, az uradalmi főtiszt pedig elhagyta a választás színhelyét. A nem katolikusok a következő szavakra fakadtak: „A pápista bírák mindnyájan elhagynak bennünket, a bíró úr is összebeszélvén velük, elhágy, nosza elegen vagyunk itten, csináljunk magunknak bírót és tanácsot!" A katolikusok kívánságára azonban a megye megsemmisítette a választást, sőt a „zenebonát" okozók ellen megindította az eljárást.[76]

Jelentős unióellenes megmozdulások voltak Erdélyben is. Szászváros környékén olyan forrongás keletkezett az ott élő románok körében, hogy Mária Terézia 1746-ban jónak látta egy külön bizottság felállítását e mozgalom elfojtására. Klein unionista román püspök vikáriusa az oroszokkal bocsátkozott érintkezésbe s a brassói orthodox pópákkal együtt Erzsébet cárnéhoz folyamodva külön orthodox püspököt kért Erdély számára. 1760-ban egy Szofrónius nevű kalugyer az ércbányavidék (Abrudbánya, Zalatna) népét fordította az unió ellen; ez a meglehetősen nagyméretű mozgalom az unitus papok és katolikusok bántalmazásával járt együtt.

A régi történetírásnak az unióellenes törekvéseket elítélő irányzata olyan felfogás, amelyet egyrészt a Habsburg-birodalom érdekeinek szem előtt tartása, másrészt a szerb és román nép ellen irányuló sovinizmus alakított ki. A görögkeleti vallású népek, több-kevesebb tudatossággal, sőt sokszor csak ösztönösen, de általában tiltakoztak az unió ellen, tehát kétségtelen, hogy nem tartották magukra nézve kedvezőnek. Unióellenes értelmiségük pedig, amint Petru Maior nyilatkozatából kitűnik, nyíltan hangoztatta, hogy az unió nem egyéb, mint az orthodox hitet valló népek megosztását célzó törekvés. A Habsburgok politikai veszélyt láttak abban, ha a Magyarországon élő orthodox népek fenntartják kapcsolataikat a keleti egyháznak határokon túl élő vezetőivel. Viszont II. Rákóczi Ferenc — I. Péter orosz cár szövetségese — nemcsak hogy akadályt nem gördített az orthodoxok elé, hanem maga is segítette őket céljaik elérésében. Többek között ez volt az oka, hogy az északkeleti Felvidéken lakó románok és kárpátukránok is meg-

[74] HtL LM 1733 márc. 26. és 1737 márc. 19. — *V. J.*
[75] BMKl PC 1791, 565. l. — *H. L.*
[76] *Scherer Ferenc:* Gyula város története, I. Gyula, 1938, 348. l.

találták helyüket az ország Habsburg-ellenes erőit tömörítő kuruc táborban és nagy számmal csatlakoztak Rákóczihoz.[77]

Ez a körülmény különösen érdekessé teszi számunkra az északkeleti országrész unióellenes megmozdulásait. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a vezető nélkül maradt nép elismerte a munkácsi görögkatolikus püspökség fennhatóságát, de állandóan várták a keleti egyházzal való összeköttetés felújulását. Azonban csak nagyritkán juthatott el hozzájuk a szomszédos Moldvából egy-egy görögkeleti pap. Érthető, hogy az 1760-i Szofrónius-féle mozgalom hírére itt is megélénkült az ellenállás.[78] A mozgalom főleg az Erdéllyel közvetlenül határos Szatmár megyében éreztette hatását, de kiterjedt északabbra fekvő területekre is. A karlócai érsekkel egyetértve Szofrónius és György kalugyerek kóborló skizmás diákok és papok útján leveleket, híreket küldtek az Erdély határán kívül élő görögkeleti népekhez, románokhoz és kárpátukránokhoz egyaránt. A levelek nyomatékosan hangoztatták, hogy Mária Terézia királynő engedélye folytán senkit sem lehet kényszeríteni az unióra, csupán az csatlakozik, aki akar. A leveleket vívő diákok és papok pedig mindenütt az unió ellen hangolták a népet. Papp Gábor csögi h. főesperes hívására 1760 végén mintegy 34 faluból kb. 300 főnyi tömeg gyűlt össze a Közép-Szolnok megyében fekvő Szántó mezővárosban. Itt újból ismertették a királynő rendeletét (amely voltaképpen csak a karlócai érsek fennhatósága alatt élő szerbekre vonatkozott) és az unió ellen foglaltak állást. A szertartások hasonlósága folytán több falu lakossága csak ekkor döbbent rá, hogy nem a régi görög hitet követi. A királydarócziak kijelentették, hogy azonnal elállnak az unió'ól és visszatérésük esetére 500 forint büntetés lefizetésére kötelezték magukat. Hazatérve, az unióhoz ragaszkodó papjuktól elvették a templom kulcsait és kijelentették, hogy oda mindaddig be nem lépnek, amíg régi hiten lévő papot nem küldenek számukra. A pap kénytelen volt elhagyni a várost és földesuránál, Károlyi Antal Szatmár megyei főispánnál keresett menedéket.[79] Hasonló jelenetek sok más faluban is megismétlődtek. A lakosság többnyire a bíró és az esküdtek vezetésével fordult szembe az unió mellett kitartó pappal. Elvették a templomot a rézteleki paptól is, aki húsz éve lakott köztük.[80] A tőketerebesiek hirtelen felfigyeltek arra, hogy papjuk nem tud románul.[81] Megingott a munkácsi püspökség tekintélye is. A szentmiklósiak kijelentették, hogy mivel a magyarországi románság és oroszság nem ismeri el urának a munkácsi püspököt, ők sem fogják elismerni.[82] Szaniszló lakosai virágzó egészséget kívántak a munkácsi püspöknek, de egyben azt is közölték vele, hogy csak akkor számíthat ráiuk, „ha valami napkeleti pátriárka el találna talán jönni és eő Nagyságát helyben hadná".[83] 1761 májusában az a hír is elterjedt, hogy „négy muszkaországi püspökök és 27

[77] *Dragomir, Silviu:* Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal: în secolul XVIII, II. Sibiiu, 1920, 203. l.

[78] U. o. 204. l.

[79] U. o. 374—377., 205. l.

[80] KCsL A kárpátukrán és román unióellenes megmozdulások iratai, Rézteleki Pap János Károlyi Antalhoz, h. és é. n. — *I. E.*

[81] U. o. Terebesi Investigatio, Szabó Márton fiskális jelentése, 1761 ápr. 3. 5. pont. — *I. E.*

[82] U. o. Fassiones Sz. Miklosienses, 1761 ápr. 18. — *I. E.*

[83] U. o. Szaniszlai görög hütön lévő oláh ecclesia közönségesen a munkácsi püspöknek, h. és é. n. — *I. E.*

urak jőnek és szándékoznak N. Magyar Országra magokkal lévő militiával egyült . . ." [84]

Az eddig elmondottak fényt vetnek az unió kétes szilárdságára is. Az uniót sok helyen a nép félrevezetésével hozták be. Nem világosították fel őket a változásról s így nem egy falu csak évek múlva tudta meg, hogy papja unitus, tehát nem a régi görög hit szerint él. Barkóczy Imre máramarosi főispán a helytartótanácshoz írt jelentésében is megállapította, hogy néha maga a nép sem tudja, hogy uniált-e vagy sem, lényegében már régóta uniált papok alatt élnek, de az unió névtől írtóznak s ha megtudják, hogy nem a görögkeleti ritust követik, kétségbeesve tiltakoznak.[85] Tolnai Pál Szatmár megyei alispán a mozgalom lecsendesedése után szükségesnek tartotta, hogy a munkácsi püspök ismertesse a nép előtt az uniót, legalább olyan mértékben, amennyire annak felfogására képesek. Eddig is helytelen volt eltitkolni előttük a valóságot.[86] Mindez arra mutat, hogy az uniót nem egyszer valósággal becsempészték a gyanútlan görögkeleti parasztok közé. Így azután nem is lehetett sok foganatja. Károlyi Antal Szatmár megyei főispán csüggedten jelentette a helytartótanácsnak, hogy a katolikus iskolákban képzett uniált papok és a munkácsi püspökség oly sok évi fáradozása után most az a veszély fenyeget, hogy a lázítók munkája következtében egy-kettőre visszaesnek „régi tévelygésükbe és vadságukba".[87] Barkóczy máramarosi főispán kénytelen volt bevallani Károlyi Antalnak, hogy az egyelőre csendes Máramarosban is tart megmozdulásoktól, mert „ha igazat kell szóllanom, a máramarosiak színlelik az uniót, magokban pedig forralják ellene halálos gyűlölségeket; és így mihelyst rést kapnak, félek, hogy kimutatják fogok fejérét".[88] Manuel Olsavszky munkácsi püspök megfelelő számú iskola hiányának tulajdonította a bekövetkezett eseményeket.[89] Ha lenne elég iskola — nem a nép kimüvelésére, hanem azért, hogy az unió szellemében minél több papot képezzenek, akkor nélkülözhetővé válnának a Moldvában és másutt kiképzett papok és kántorok, akik valóságos bárány-bőrbe bujt farkasok, a szent unió ellenségei. Aggasztónak találta az erdélyi orthodox püspökség felállításának tervét is, mivel az minden valószínűség szerint az északi részek népét is visszarántaná a skizmába.

Mit vártak a skizma hívei az unió felszámolásától? Barkóczy máramarosi főispán kifejtette, hogy a vallás számukra csupán ürügy; a görögkeleti papság nem áll hivatásbeli vagy erkölcsi magaslaton, a püspökök pedig csak jövedelmük gyarapítására vágynak.[90] Azonban az ösztönösnek ható népi forrongások mögött s a néppel együttérző kisszámú értelmiség megmozdulásaiban lehetetlen ott nem látnunk ugyanazokat a függetlenségi törekvéseket, amelyek ennek a vidéknek parasztságát fél évszázaddal előbb Rákóczi felkelőinek sorába vitték. A nyomorgó, magárahagyott nép, amely

[84] U. o. Veres Ferenc Széchy Istvánnak, F. Bodád, 1761 máj. 8. — *I. E.*

[85] Barkóczy Imre püspök jelentése a helytartótanácshoz, Dragomir 384. l. Nr. 65. — Dragomir 374—377. l. Nr. 57.

[86] KCsL Tolnai Pál Károlyi Antalhoz, Károly, 1761 aug. 17. — *I. E.* ». . . midőn legközelebb mlgos munkácsi püspök ur ő nagysága visitatiora kijő, és az uniót, legalább in illis, quae ad captum rudis plebis erunt, fogja praedicaltatni, kihirdettetni, az népet instrualtatni, és nem mint eddig, titkoltatni«.

[87] Károlyi Antal jelentése a helytartótanácshoz, Dragomir, 377—378. l. Nr 58.

[88] KCsL Barkóczy Imre Károlyi Antalhoz, Imregh, 1761 júl. 1. — *I. E.*

[89] Dragomir 385. l. Nr. 68. h. és é. n.

[90] Dragomir 380—382. l. Nr. 62.

egy napkeleti pátriárka eljövetelétől várta sorsának jobbrafordulását, szabadulni akart eddigi börtönéből.

Meg kell vizsgálnunk a kérdést arról az oldalról is, hogy volt-e a megmozdulásnak antifeudális irányzata. Ezt mutatja Károlyi Antal főispánnak 1761 ápr. 2-i jelentése, mely szerint a nép körében egyelőre még csak a régi görög hitre való visszatérésről esik szó, de a jelek szerint rövidesen sor kerülhet nemcsak a régi vallás, hanem a régebbi mérsékeltebb terhek visszaállításának követelésére is. Egyelőre még visszatartja őket a megyei és a földesúri tekintély, de bekövetkezhetik az is, hogy tized- és vámmentességet kérnek, sőt tömeges fellépésükkel nehéz helyzetbe hozhatják a hatóságot, úgy, hogy veszélybe kerül az állami adó.[91] Szatmár megye 1761 ápr. 4-i jelentése, a főispán véleményét megerősítve, arról ad számot, hogy a zendülők elhanyagolják a mezei munkát, folyton csak gyűléseket tartanak és az őket rendreutasító megyei tiszteknek vakmerően visszafeleselnek; nem egyet halállal is fenyegettek.[92] Barkóczy máramarosi főispán is úgy vélte, hogy még jó, ha csak a görög vallás kérdésénél maradnak; félő ugyanis, hogy megtagadva az engedelmességet a megyének és földesuraiknak, valami ennél sokkal rosszabbra vállalkoznak. A görög vallásnak Magyarországon kb. 700 000 híve van, ekkora tömeg sok bajnak lehet okozója. Manuel Olsavszky munkácsi püspökkel egyetértőleg javasolja katonaság kivezénylését. Saját megyéjében már megmagyarázta a népnek, hogy a vallási mozgalomban részt vevőket a közrend felforgatóinak, sőt hazaárulóknak tekintik.[93]

Az uralkodóosztály felfegyverkezett, mint parasztfelkelés idején. Nagyobb kitörésekre azonban nem került sor. A megmozdulás első jeleire felvonultatták a parasztok ellen az uradalmak (főleg a Károlyi-uradalom) és a vármegye erejét. Erdély felé szigorú őrség állta el az utat, hogy Szofrónius küldönceinek bejövetelét megakadályozzák. Útlevél nélkül senki sem léphette át a határt, a románok pedig útlevéllel is csak akkor, ha benne volt az „unitus" szó.[94] Tövissy Márton, Nagybánya főbírája, a városban és a hozzá tartozó falvakban az őrségen kívül kémeket is küldött szét „a kik alattomban járván városunkban, faluinkban serényen vigyáznak".[95] Töketerebes lakosságát Károlyi Antal földesúr emberei azzal fenyegették meg, hogy a földesúr mindnyájukat kihajtatja a faluból, ha skizmás papoknak engedelmeskednek.[96] Bölöni Sándor, Károlyi Antal megbízottja azt jelentette urának, hogy több helyen erőszakkal tette vissza az unitus román papot, „zúgtak ugyan ők, de meg kellett lenni, még vagy három ollyan künn vagyon, de azokat is hasonló módon igyekezem reponálni; nékünk csak így lehet e dologba procedálnunk a mint erőnk engedi".[97] Szántó helység lakosait, arra az esetre, ha skizmás pap után járnának és az unitus papot

[91] Dragomir 378—379. l. Nr. 59.
[92] U. o. 379. l. Nr. 60.
[93] Dragomir 381. l. Nr. 62. »Metuendum est, ne, magistratui et dominis terrestribus inobedientes deterius quid moliri audeant«. — U. o. 384. l. Nr. 66.
[94] KCsL Tövissy Márton Károlyi Antalhoz, h. n. 1761 aug. 11. — *I. E.*
[95] KCsL Tövissy Márton Károlyi Antalhoz, h. n., 1761 máj. 4. — *I. E.* Hasonló értelemben KCsL gr. Barkóczy János Károlyi Antalhoz, Pálócz, 1761 máj. 12. — *I. E.*
[96] U. o. Terebesi investigatio, Szabó Márton fiskális jelentése, 1761 ápr. 3., 3. pont. — *I. E.*
[97] U. o. Bölöni Sándor Károlyi Antalhoz, Szakátsi, 1761 aug. 21. — *I. E.*

kirekesztenék, száz-száz pálca büntetéssel és a faluból való kicsapással fenyegették.[98] A mozgalom vezetőit, főképpen papokat, elfogták és börtönbe vetették, ahol étlen-szomjan kellett gyötrődniük.[99] Készenlétben tartották a megyei karhatalmat is. Végül pedig Olsavszky munkácsi püspök, aki mindig a legkeményebb eszközöket ajánlotta a mozgalom elfojtására,[100] vizitációs körútra indult, hogy az unió mellett való megmaradásra bírja az elszakadókat.[101]

1761 augusztus hó közepén már a zavargások lecsendesedéséről szóltak a jelentések. Bölöni Sándor aug. 21-i jelentése szerint már kezdenek csendesedni a pópák, járnak az erdélyi unitus püspökhöz; a nép még nem mindenütt adta meg magát, de sokan azok közül is visszavonulnak.[102] A nép, látjuk, tovább kitartott, mint értelmiségi vezetői.

Az erdélyi és magyarországi megmozdulás közvetlen eredménye az erdélyi orthodox püspökség felállítása volt.[103] Mária Terézia megelégelte a karlócai orthodox érseknek Erdély vallásügyeibe való beavatkozási kísérleteit, a parasztfelkelés felé hajló vallási zavargásokat s nem is akarta teljesen elidegeníteni a „rebellis" magyarok ellen szükség esetén felhasználható román alattvalóit. A munkácsi görögkatolikus püspökség fennhatósága azonban, mint már láttuk, éppen az ő uralkodása alatt szilárdult meg. Rákóczi felkelőinek utódai hiába várták a „napkeleti patriárkát".[104]

A Habsburg-uralkodók a görögkeleti lakosság egy részének a függetlenségért küzdő magyarság ellensúlyozása céljából adtak letelepülési engedélyt, kiváltságokat és bizonyos fokú vallásszabadságot. Az uralkodóház — ismét az alattvalók megosztását és egymás ellen való felhasználhatóságát tartva szem előtt — a jogok adományozásával átmenetileg közvetlen érdeke ellen cselekedett. Amint alkalom nyílt a kényszerből adott jogok visszavételére, ugyanúgy megpróbálta kisemmizni a görögkeleti vallású tömegeket, ahogyan a protestáns parasztsággal tette.

[98] U. o. KCsL Szántai szegénység lakosi ó valláson valók közönségesen . . . h. é é. n. — *I. E.*

[99] Dragomir 384. l. Nr. 66., 1761 okt. 24. és 384—385. l. Nr. 66.

[100] U. o.

[101] Dragomir 214. l.

[102] KCsL Bölöni Sándor Károlyi Antalhoz, Szakátsi, 1761 aug. 21. — *I. E.*

[103] Szekfü V. 132. l.

[104] »... sperant venturum .. Patriarcham Orientalis .. Ecclesiae, a quo novum episcopum sint accepturi«. A keleti püspökhöz fűződő reményt királyi kézirattal kellene eloszlatni. — Károlyi Antal jelentése Mária Teréziához. Dragomir 382—383. l. Nr. 63.

*IVÁNYI EMMA**

A FÖLDESURAKAT KISZOLGÁLÓ PARASZTOK

A 18. században az uralkodóosztály egyik legfőbb törekvése a parasztság által korábban kiharcolt jogok visszavétele, eltörlése, megsemmisítése volt. De ezzel párhuzamosan megfigyelhetjük egy másik, ellentétes irányú törekvését is, azt, hogy a parasztság egy szűk rétegének bizonyos jogokat adjon. A jogadományozásnak ezt a fajtáját egy az úri érdekeket kiszolgáló hajcsárréteg kialakítására szánták. Jómódú és szegényparasztot egyaránt megpróbáltak felhasználni. Minden esetben egyet kívántak tőlük: a földesúr szolgálatát, paraszttársaiknak munkára, engedelmességre kényszerítését.

Az ilyen természetű megbízatás nemcsak a többi paraszt fölé emelte a kiválasztottakat, hanem sok esetben jobb anyagi helyzetet is biztosított számukra. Ez vitte rá nem egy esetben őket, hogy mint a földesúr csatlósai, osztályukkal szembeforduljanak és paraszttársaik mellett a hajcsár szerepét töltsék be. Másrészt viszont, különösen a szegényparasztság körében, a gerinces, becsületes magatartásnak az önfeláldozásig menő szép példáival is találkozhatunk.

A földesurak birtokaik igazgatásában és a jobbágymunka ellenőrzése terén régebben is igénybevették paraszti származású elemek szolgálatait. Ez nem sajátosan 18. századi jelenség. A 18. században csak annyiban van nagyobb jelentősége, mivel a majorsági gazdálkodás fejlődése a jobbágymunka nagyobb intenzitását kívánta meg s a kizsákmányolás nem egyszer fenyegette a jobbágy szükséges termékét. A megnövekedett földesúri igényekkel párhuzamosan a parasztokat fokozottabb teljesítményre sarkalló tényezők számát is emelni kellett.

A megkülönböztetés egyik módja az volt, hogy a földesurak a faluban egy vagy több paraszttal kedvezőbb szerződést kötöttek, mint a többivel. Ilyen módon nem egyszer mentek át bizonyos földesúri jogok az ezekért fizetni tudó jómódú parasztok kezébe. A bormérés joga pl. az év egyik részében a földesurat, másik részében a faluközösséget illette. Egyes jómódú gazdák azonban magukhoz váltották ezt a jogot a földesúrtól. A jómódú parasztok valóságos harcot folytattak egy-egy korcsma bérletéért. 1780-ban Hollósy Pál csokonyai (Somogy m.) lakos úriszéki panaszából kitűnik, hogy két dombói (Somogy m.) korcsma bérletét többen szerették volna megkapni s a vesztegetéstől, egymásra licitálástól sem riadtak vissza.[1] Az uradalom ilyen esetekben nemcsak jövedelmét biztosította, hanem a kiváltságolt jómódú parasztokat le is kötelezte magának s rájuk nemcsak a szegény, de a többi, hasonló előnyökhöz nem jutott jómódú paraszttal szemben is számíthatott.

Magyaród (Somogy megye) lakói 1760 körül telepedtek meg a faluban.

* E tanulmány kidolgozásában a munkaközösség tagjai közül a szerzőn kívül részt vettek: Esze Tamás és Hanzó Lajos.

[1] SzCsL Úriszéki iratok. X. k. 4. cs. *1. sz.* VI. sorozat Nr. 1. — *I. E.*

Az odaköltözők közül egyedül Végh János kapott szerződést a földesúrtól. A leírásból kitűnik, hogy azért a többiek is hasonlóképen szolgáltak, de írott szerződés csak egynek a kezében volt.[2] Bábonyban (Somogy megye) az új lakók megtelepedésük idején, 1731-ben szerződést kaptak, de ettől a szerződéstől a földesurak a következő évben elállottak. 1756-ban „egyesek" újabb szerződéseket kaptak, a többiek pedig, akiknek kezében írott szerződés nem volt, részben a szerződésesekhez hasonló módon szolgáltak.[3] Az ilyen külön szerződéssel ellátott parasztok közül választottak rendesen a földesurak teljhatalmú megbízottakat, akiket „gondviselő"-nek is neveztek. Lellén (Somogy megye) 1764-ben Mérei Antal három jobbágyával kötött szerződést. Ezek közül az egyik az uraság ottani „gondviselője" volt, a jószággal kapcsolatos különféle ügyek elintézésére kapott megbízást, pl. köteles volt az üres házakat 12 napon belül kiadni.[4]

A földesúr teljhatalmú megbízottja, gondviselője gyakran egy-egy *szabados* (libertinus) volt, aki a kapott kedvezmények fejében a földesúr érdekében munkálkodott. Attala (Somogy m.) 1710-es szerződése szerint Tóth András a maga és utódai számára szabadságot kap s az úr minden pusztájából egy-egy helyet „szabadosan bírhat", minek ellenében tartozik a pusztát lakosokkal megszállatni.[5] 1732-ben Szőkedencs (Somogy m.) földesura, Vésey István szintén egyik szabadosát tette meg gondviselőjének: „... Németh János nevű szabadosom minden földesúri obtingenstől immunis lesz, de úgy még a helyben lakosoknak azoktul és territoriumban desperalando földesúri beneficiumoknak akaratom szerint gondviselője leszen."[6] Som (Somogy m.) 1766-os szerződése szerint érvényes végrendeletet tenni csak az uraság valamelyik tisztje, vagy a helységben lévő szabadosa, illetve két-három esküdt előtt lehetett.[7]

A földesúri akarat legközvetlenebb végrehajtói az uraságí *ispánok és hajdúk* voltak. Mint uradalmi alkalmazottak rendes fizetést kaptak, készpénzben és természetben. Somogy megyében a fejérvári őrkanonokság birtokán az ispán kb. a felét kapta annak, amit a jelentősebb állást betöltő udvarbíró (provisor); 1768-ban az udvarbíró fizetése — készpénzre átszámítva — kb. 200 forint volt, az ispánoké 100, a hajdúké 34—40—70 forint.[8] 1781-ben a szurdoki hajdú (Máramaros megye) járandósága készpénzben évi 20 rhénes forintot tett ki, természetben pedig minden hónapra „két véka élet, fele málé, fele rozs", továbbá 50 font só, „azolékra" 2 rhénes forint, és 25 font túró járt neki. Kapott még két pár csizmát (egy újat, egy fejlést), egy pár nadrágot, egy pár harisnyát; két évre mentét, három évre köpönyeget.[9] A Somogy megyei 18. századi összeírások alapján a hajdúkat a szegény vagy nincstelen rétegbe sorolhatnánk, mivel ritkán van feltüntetve földjük és igásállatuk. Javadalmazásuk egy részét természetben kapták,

[2] HtL TU Magyaród 9 pontja. — *I. E.* 1—3. pontból: „... septem aut octo annos numerant a tempore impopulationis possessionis huius, qua occasione colonis introductis unicus Joannes Végh contractum a domino terrestri obtinuit".
[3] HtL TU Bábony. — *I. E.*
[4] HtL TU Nyim helységnél Lelle 1764-i szerződése és utóirat. — *I. E.*
[5] HtL TU Attala szerződése. — *I. E.*
[6] HtL TU Szőkedencs szerződésének bevezetése és 1. pontja. — *I. E.*
[7] HtL TU Som szerződésének 10. pontja. — *I. E.*
[8] *Bojt Lajos:* A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig, Bp, 1933, 96—97. l.
[9] OL Teleki-család gyömrői levéltára. Máramarosi iratok. — *I. E.*

így ritkán volt rá szükség, hogy rendszeresen gazdálkodjanak; erre idejük sem jutott volna. Előfordult azonban, hogy feleségük gazdálkodott. A Széchenyi-uradalom visontai hajdújának felesége a következő értékeket örökölte szüleitől: négy ökröt, egy tehenet, 18 pozsonyi mérő rozsot, egy egész szalonnát, kilenc font hájat, egy ökrösszekeret, egy taligát a hozzátartozó szerszámmal, két jármot és készpénzben kilenc forintot.[10] A földesúr biztosította részükre a jobbágyok munkáját is. Drávatamási (Somogy m.) egyik szerződésében az új lakók „az uraság hajdújának vagy szabadosának évente egy hold búzaföldet háromszor megszántani, azt a maga magvával elvetni, learatni és össze is rakni tartoznak" [11] Feladatuk az volt, hogy érvényt szerezzenek a földesúr és a parasztok között fennálló megállapodásoknak, sokszor igen kemény eszközökkel. Ők hajtották robotra a népet, ők szedték be a bírságot a robotról elmaradóktól s eközben nem egyszer túllépték hatáskörüket.

A rend fenntartása érdekében a földesurak olykor *katonákat* is alkalmaztak. Széchenyi György 1712-ben szerződést adott a Somogy megyei Felsősegesd mezővárosnak. A szerződés egyik pontja szerint az uraság ott 12 katonát fog tartani, akik minden adománytól és pénzadótól mentesek lesznek, de tartoznak az uraság dolgában egyenként és összesen, valahányszor szükséges, igazán szolgálni és az uradalmi tiszt szavának engedelmeskedni.[12]

Amint az uraság hajdúja és katonája felette állt a többi parasztnak, úgy a megyei hajdú és a vármegye katonája is úr volt a maga hatáskörében. 1800-ban a Somogy megyei hajdúk „könyörögnek" a főispánhoz, „hogy ha e tek. nemes vármegye katonái között vacantia léend, annak ki potolására ne más ollyand, aki még semmi szólgálatot nem tett, hanem mi, s mi közülünk az arra valók applicaltassunk, úgymint akik valamint hajduk lenni szeretünk szinte katonák is lenni óhajtunk".[13]

A megyei hajdúk száma változó volt, a megye nagysága szerint 6—24 lehetett. Általában 2 volt az alispán, 1—1 a jelentősebb megyei tisztviselők, néhány pedig a foglyok mellett.[14] Fizetésük többnyire havi 3 forint volt. Az egyenruhán és fegyveren kívül olykor élelmet is kaptak.[15] A baranyai hajdúkat, ha a rablók üldözése közben megsebesültek, a vármegye (jobban mondva az adózók) pénzén gyógyíttatták, ha pedig elestek, családjukról is gondoskodtak,[16] de nem tudjuk, milyen mértékben.

A földesurak mindig arra törekedtek, hogy a falu előljáróságát, a bírá-

[10] SzCsL Úriszéki iratok. X. k. 4. cs. 2. sz. III. sorozat 1790 máj. 11. Nr. 1. — *I. E.*

[11] HtL TU Drávatamási szerződésének 3. pontja. — *I. E.*

[12] HtL TU Felsősegesd szerződésének 7. pontja. — *I. E.* — AR 1720. Lad. KK. Nr. 9. fr. 10. 96—97. l. — *I. E.* »...ad latus dominorum officialium pro inspectione bonorum applicati milites...« — HtL TU Igal 1768-i szerződése. — *I. E.* Katonai szolgálatot csak a földesúr megbízható emberei teljesíthettek. Az 1765-i dunántúli parasztmozgalmak idején a Batthyány-uradalomban egyedül Igal mezőváros maradt a földesúr mellett; Batthyány Károly herceg 1768-ban közülük választott katonákat a siklósi vár és más uradalmi kasszák őrizetére.

[13] SzCsL Acta protocolli supremi comitis. Tomus II. — *I. E.*

[14] *Kolosvári Sándor* és *Óvári Kelemen:* Magyar Jogtörténeti Emlékek. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye, Bp, 1885—1904. II/1. 379. l. — 1712, Ung m. — U. o. V/1. 459—460. l. — 1729, Baranya m. — U. o. IV/1. 721. l. — 1726, Nyitra m.

[15] U. o. V/1. 576. l. — 1750, Vas m.

[16] U. o. V/1. 460. l. — 1729, Pozsony m.

kat, esküdteket is saját érdekeik szolgálatába állítsák. Minél inkább bomlott a falusi földközösség, minél jobban visszaszorult a falusi önkormányzat, annál nagyobb mértékben vált a bíró is a földesúr emberévé. A falu törekvése ezzel szemben mindig az volt, hogy maga választhassa a bírót, mert mint sokszor hangoztatták, a földesúr által kijelölt bíró nem a falu, hanem a földesúr érdekeit védi. Az 1765-i dunántúli parasztmozgalom idején a parasztok többször adtak be panaszt a földesúri bíró ellen. Gróf Batthyány Ádám tárnokmester dobrafalvi és rödönyi (Vas m.) parasztjaitól az uradalom megvonta a szabad bíróválasztás jogát. A parasztok ezt főleg azért tartották sérelmesnek, mert a sajátmaguk által választott bíró a falut védte, az uraság által kinevezett bíró azonban az ő tetszése szerint járt el. Ha pedig panaszkodni mentek a bíró ellen, megbüntették és bezárták őket.[17] Batthyány Imre zalaszentgróti uradalmának parasztjai is tiltakoztak az ellen, hogy a bírót és az esküdteket az uraság és tisztjei nevezzék ki. A panaszok kivizsgálása céljából összehívott úriszék úgy döntött, hogy a bírákat és az esküdteket a parasztok választhatják, de megokolt esetben a földesúrnak joga van őket elmozdítani. Ehhez a döntéshez az ítélőszék és a kancellária is hozzájárult.[18]

Ugyanakkor, amikor a faluközösség harcolt a szabad bíróválasztás jogáért, a kijelölt személyek gyakran húzódoztak a bíróság elvállalásától. Ennek több oka volt.

A bírói tisztség ellátása nagy megterhelést jelentett. A bíróra a faluközösség, a földesúr és az állam egyaránt komoly feladatokat rótt. Minden, ami a faluközösség érdekében intézkedésre szorult, a bíró hatáskörébe tartozott. A bíró kezelte a falu jövedelmét, vezette a falu könyvét, gondoskodott a szántatlanul maradt földek megműveléséről, ügyelt a falu határának épségben tartására, kezelte a közös fundusokat, előtte történtek az ingatlanátruházások stb., stb.[19] Ugyanakkor a földesúr az előljáróságot, tehát első helyen a bírót saját érdekében gazdasági feladatok ellátásával bízta meg. A bíró segítségére volt az uradalomnak a jobbágyszolgáltatások, a robot és az adók behajtásában s mint „hites ember" ellenőrizte a majorsági munka fontosabb mozzanatait.[20] Pozsony megye 1762-i statutuma arról tanúskodik, hogy némely birtokos a falu bíráját s más alkalmazottiát valósággal cselédjének tekintette: „Némely compossessorok oly hiszemben vannak, hogy a falu bíráját, tizedesét, korcsmárosát, mészárosát, csőszét, pásztorát és más közönséges szolgáját tetszések szerént szabadon becsteleníthetik, szidalmaz-

[17] *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. Bp, 1933, 61—62. l. és 364. l. — »wür hatten vorhin die Freiheit, und zwar ein jede Gemeinde, uns einen Richter zu erwöhlen, welcher aufrecht und beständig den Nuzen der ganzen Gemeinde jederzeit befördert, anjezo aber wöhlet uns die Herrschaft einen Richter nach ihren Belieben, wodurch der Nuzen der Örter geschwöchet, und der Richter nur nach Wilkuhr der Herrschaft, keinerdings aber vor die Gemeinde sorget, wo durch wür samentliche arme Untertanen die portiones vor die Richter abführen müssen, und wan wür uns hirüber beschweren, bitten und bettlen um eine Ringerung (!) und Nachlass, werden wür noch mehrern Teils mit Straffen, teils mit allerschörfsten Arrest bezüchtiget.«

[18] Szabó Dezső 215., 684. l. — »...judices et iurati locorum habiles et idonei constituantur per dominii officiales«. »Ad 2-dum. Eligant communitates, dominium vero ex iustis causis electos deponere et amovere possit«.

[19] *Szabó István:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp, 1948, 275—276. l.

[20] U. o. 282. l.

Az uraság tisztjének pénzszolgáltatást befizető jobbágy

Metszet a 18. század közepéről — Történelmi Képcsarnok

hatják és verhetik, s innen származik, hogy sok helyeken az ilyen közszolgálatokra embert is nehéz kaphatni, több compossessoroknak nagy kárával és praejudiciumával... az fönt említett elegendő ok nélkül történendő böcstelenítés, szidalmazás és vereség" büntetés terhe mellett tilos.[21] Így a bíró, ha jogilag nem is, de ténylegesen a mind erőteljesebben fejlődő majorság alkalmazottja lett. Ezzel párhuzamosan az államhatalom is egyre több közigazgatási feladat elvégzését kívánta meg tőle. Képet adnak erről a megyei statutumok.

Pozsony megye 1773-ban 30 szakaszos utasításban foglalja össze a falusi bíró teendőit. A gazdasági utasítások értelmében mindent el kell követnie, hogy a falu jövedelmét — amely az adóalapot szolgáltatja — minél jobban növelje. Kötelességévé teszik, hogy felügyeljen a falu minden javára (szántóföld, rét, szőlő stb.), a jövedelmet trágyázás és idejekorán elvégzett mezőgazdasági munkák útján gyarapítsa, pontos számadás terhe alatt. Ha jónak látja, a falu javait bérbe is adhatja. A falu jövedelmét pontosan jegyezze, a jegyzővel vezettesse be a falu könyvébe (ha ő maga írni nem tud), számadását az officiálisok féléven belül ellenőrizzék és tegyenek róla jelentést a szolgabíráknak. Ha tudomására jut, hogy fuvarozás vagy kézimunka útján keresetre van kilátás, azt azonnal tegye közhírré, a lakosokat buzdítsa munkavállalásra, a vonakodókkal szemben szigorral lépjen fel. A munkaidőben henyélőket, valamint azokat, akik földjüket nem trágyázzák és művelését elhanyagolják, szorítsa rendes munkára, az ellenszegülőket pedig a szolgabíráknak jelentse. Ha az adózók terményük eladása, fuvarozás stb. folytán pénzhez jutnak, szorítsa rá őket az adófizetésre. Az adófizetés céljából behajtott pénzből csak akkor költhet a legszükségesebbekre, ha az adó már együtt van. Kölcsönt a falu részére a földesúr és a járási szolgabíró tudta nélkül nem vehet fel. — Látjuk tehát, hogy a bíró egyik legfontosabb feladata az adóalap biztosítása volt. Emellett ellátta az átvonuló és beszállásolt katonasággal kapcsolatos teendőket, felügyelt a falu és a határ rendjére.[22] — Vas megye 1774-ből származó, 19 szakaszos utasítása nagyjából azonos munkakört állapít meg a bíró számára. Nyomatékosan kiemeli még az istentiszteleten való részvétel fontosságát és az ünnepek megülését. Erre a bírónak az átutazókat is rá kell szorítania. Igen fontos az is, hogy a bíró felügyeljen a gyülekezési tilalom megtartására. Ha ilyesfajta összejövetelekről van tudomása, azt azonnal jelentse — súlyos felelősség terhe alatt — a földesúrnak vagy a megyei hatóságnak.[23]

A megyén keresztül érvényesülő államhatalom nemcsak sok terhet rakott a falusi bíró vállára, hanem különböző rendeletekből az is kitűnik, hogy valósággal saját alkalmazottjának tekintette. Sopron megye 1756-ban úgy intézkedett, hogy a falusi bíró állandóan otthon tartózkodjék s mindig álljon készen a közügyek gyors lebonyolítása érdekében.[24] Több megyében azt is elrendelték, hogy a bíró hivatalbalépésének napja a katonai év kezdete, november 1. legyen.[25] Ez is egyik biztosítéka volt annak, hogy a bíró pontosan elláthassa az állami feladatokat.

Ezeknek végrehajtásáért gyakran anyagilag is felelősek voltak. Ha pl. rájuk bizonyították, hogy nem tanúsítottak kellő gondosságot a jobbágy-

[21] Kolosvári és Óvári IV/1. 854. l.
[22] U. o. IV/1. 866—870. l.
[23] U. o. V/1. 675—680. l.
[24] U. o. V/1. 606—607. l.
[25] U. o. II/1. 476. l. — 1744, Szepes m.

szökések megakadályozása terén, akkor a szökevények terheit is nekik kellett átvállalniok.[26] Ha nem bírságolták meg a káromkodókat vagy a dohányzókat, helyettük őket büntették meg.[27] Felelősek voltak a falura támadó rablók, gonosztevők üldözéséért is. Ha a rablók a bíró mulasztása következtében váratlanul támadták meg és fosztották ki a falut (s ilyen módon jelentősen csökkentették az állami adó alapját), akkor mint bűntársat a bírót is karóba húzhatták.[28] A megye részéről a járási szolgabírák állandó ellenőrzés alatt tartották a falusi bírókat.[29] Megvizsgálták számadásaikat, felügyeltek arra, hogy a megye rendeleteit végrehajtsák, ellenkező esetben pedig megbírságolták vagy feljelentették őket a megyénél.

Ennyi fáradságért és felelősségért a bírói tisztséggel együttjáró adómentesség viszonylag csekély kárpótlást jelentett. A bíró csak a földesúri adó alól kapott mentességet, az állami adó alól pedig csak — vidékenként változó — kedvezményt.

Nógrád megye 1691-i statutuma értelmében „...a nemes vármegye paraszt tisztei, kapitányok, hadnagyok, *bírák* személyeit a fizetésre ne számlálják, a szerint marhájokat is befogásra ne kényszerítsék, mivel ők azonkívül is a nemes vármegyének eleget szolgálnak, többi jószágoktul mindazonáltal a falu közé fizetni, úgy mint a többiek tartoznak".[30] Máramarosban 1715-ben „városi és falusi hadnagyok és bírák az őket concernáló impositionak felét tartoznak megadni, egyéb accessoriumokban pedig immunitáltatnak".[31] Ugyanitt 1716-os rendelkezés szerint „...minden falusi bírák, papok, urak bírái, marhás és oeconomisáló szolgák, kik örökségeket és házakat bírnak, mezőket colálnak, szántanak és vetnek, azok is a falu quantumában concurráljanak az quartéltartástól s főzetéstől examinál'atván, portiot, ezen extremitásban fizessenek..."[32] Bihar megye 1745-ben úgy intézkedett, hogy a bírák az állami adó (contributio) alól mentesek.[33] Sopron megye 1758-i statutumából kitűnik, hogy az adókedvezményt főleg a jobbmódú parasztok megnyerésére biztosították. Mivel a bíróviselés semmi vagy csak igen kevés haszonnal jár, sőt gyakran a gazdaság is kárát látja, ezért a jövőben a bírák a rájuk eső dika felének arányában mentesülnek a contributio fizetése alól.[34]

[26] U. o. IV/1. 496. l. — 1688, Árva m. — »Super profugos incolas judex loci invigilet et si subintellexerit aliquod profugere velle, capiat vel insinuat officialibus comitatus vel arcis...«, ellenkező esetben: »... ipse judex universa onera pro iisdem sufferat...«

[27] U. o. II/1. 200. l. — 1649, Ung m. U. o. II/1. 317. l. — 1691, Abauj m. U. o. II/1. 430—431. l. — 1746, Gömör m.

[28] U. o. II/1. 143. l. — 1647, Zemplén m. U. o. II/1. 229—230. l. — 1659, Zemplén m.

[29] U. o. IV/1. 674. — 1725, Pest m. U. o. III. 341. l. — 1736, Ung m. U. o. III. 341. l. — 1746, Gömör m.

[30] U. o. IV/1. 518. l. — Kiemelés tőlem — *I. E.*

[31] U. o. III. 273. l.

[32] U. o. III. 274. l.

[33] U. o. III. 361. l. — »Siquidem judices locorum nullum salarium haberent, varias vero tam in condescensionibus, quam ipsorum locorum in negotiis sentirent incommoditates et labores, ex eo statuitur:... sub tempore officiorum soli judices et subjudices, non autem jurati ab omni contributione immunes maneant, qui in locis omnibus, ubi ultra quam 25 coloni invenirentur et manerent, per annum integrum, ubi infra per medium annum...«

[34] U. o. V/1. 614. l. — »... determinatum est, ut primarii singulorum locorum judices a modo in posterum in medietate dicarum suarum a solutione quanti contributionalis sint immunes...«

Ezenkívül a bíróságot viselő paraszt egyrészt a faluközösség, másrészt a kizsákmányolók felől két tűz közé került. A falusi autonómia fokozatos bomlása magával hozta azt, hogy a falusi bíró egyre kevésbbé képviselhette a paraszti közösség érdekeit. Az állam és a földesúr terhes és népszerűtlen rendeleteinek végrehajtása miatt társaival gyűlt meg a baja, ha pedig nem járt el a tőle megkívánt eréllyel, akkor a felsőbbség sujtott le rá. Például felhozhatjuk Kovács Bálint majtényi (Szatmár megye) bíró esetét. Bírósága idején (1727) az uradalomtól és a tiszttartótól ellentétes utasításokat kapott. A tiszttartó fejszével kínozta meg s úgy bírta rá, hogy neki engedelmeskedjék. Később a falura bírságot vetettek ki, mert nem teljesítette a földesúr parancsát. Emiatt most már jobbágytársai verték véresre.[35] A bírótól gyakran a paraszti szolidaritást sértő magatartást is kívántak. Súlyosan büntették pl. a jobbágyszökések elnézéséért, vagy a szökevények üldözésének, feljelentésének elmulasztásáért.[36]

A zsellérsorból kikerült bíráknak még a módosabb gazdáktól is kellett tartaniuk. A kracsunesdi (Hunyad megye) bíró 1730—60 között benyujtott felmentés iránti kérvényéből látjuk, hogy a vele egy udvarban lakó jobbágyok nemcsak bírónak, de jobbágytársuknak sem akarták elismerni, mivel zsellér volt. Fiát minden ok nélkül megverték s őt is veréssel fenyegették.[37]

A felsorolt okok következtében azután gyakran megtörtént, hogy a bíróságra jelölt személyek el sem vállalták a bírói tisztet, sőt néha egész falvak sem voltak hajlandók bírót állítani. Károlyi Sándor egyik Szatmár megyei falva 1718-ban inkább az elköltözés mellett döntött: „Excellentiád tisztiről — írta a földesúr egyik embere — a Nagyszer esztendős bírót nem akar adni ebben az esztendőben, sőt azt mondják, készebbek az helységet pusztán hagyni, hogysem magokra assumálják."[38] Az uralkodóosztály azokkal a törvényeivel, amelyek alapján nemesi személyt nem lehetett bíróvá választani, maga is elismerte, hogy a bíró feladata sok teherrel és kényelmetlenséggel jár. Hont megye 1651-ben 40 forint bírsággal fenyegette a nemességet ily módon zaklató falvakat.[39] Nem viseltek bírói tisztet a nemesi kúriákban tartózkodó parasztok sem, mivel a nemesi kúriák „ősi szabadsága" ez alól mentesítette őket,[40] s mert a kúria urai számára kellett dolgozniuk. Csak azokat a nemeseket lehetett a bírói tisztség viselésére kényszeríteni, akik paraszttelkeken éltek és a földesúrnak adóztak, szabadosokat pedig csak akkor, ha falun volt állandó lakásuk s a többi falusi lakos módjára részesedtek a község haszonvételeiben.[41]

A földesúrnak és a megyének azonban szüksége volt a bíróra. A parasztság ellenállása ezen a téren is olyan új intézmény — a sorosbíróság — bevezetésére kényszerítette az uralkodóosztályt, amelyre különben nem szánta volna rá magát. Mint már fentebb láttuk, a megye és a földesúr inkább jobbmódú, tehát a szegénység tömegéből kiemelkedő, velük többékevésbbé ellentétes érdekű parasztokat szeretett volna a falvak élén látni.

[35] *H. Balázs Éva* (szerk.): Jobbágylevelek, Bp, 1951, 151—152. l.
[36] Kolosvári és Óvári V/1. 516. l. — 1738, Somogy m. U. o. III. 327. l. — 1733, Ung m.
[37] H. Balázs 158. l.
[38] KCsL LM Eötvös Miklós levele Károlyi Sándorhoz, Poroszló, 1716 okt. 2.
[39] Kolosvári és Óvári IV/1. 299. l.
[40] U. o. III. 178. l. — 1677, Szabolcs m.
[41] U. o. IV/2. 367. l. — 1669, Nógrád m. — U. o. III. 261—262. l. — 1711, Szabolcs m.

A sorosbírói intézmény következtében azonban zsellérek is lehettek bírák, azzal a különbséggel, hogy ezeknek megengedték a tisztségek rövidebb ideig (három hónapig) való viselését.

Miért volt szükség a sorosbíróság bevezetésére?

A különféle megyei statutumok szerint *először* azért, mert a falvak lakosai egymás között nem tudnak megegyezni, vagy csak egészen rövid időre, egy hétre, egy hónapra vállalják a bírói tisztet.

Nógrád megye 1691-i statutuma (amelyet 1722-ben szinte szószerint megismételtek) kimondja: „Minthogy a bíróválasztásban gyakorta némely faluk lakossi között sok villongás szokott lenni, ki miatt mind nemes vármegyénk, s mind viceispánunk sok unalmas busításokat szenvedett, hogy azért mind a köztük való veszekedés, mind nemes vármegyénknek, úgy tiszteinknek az iránt tovább való untatása eltávoztatódjék, azt rendeltük, hogy ahol a bíróságon meg nem alkhatnak, tehát a házhelyeknek rendi szerint sorjával járjon a bíróság, elkezdvén Szt.-György napkor egész házhelytől esztendeig viseljék, akár egy gazda, akár több lakjanak rajta, fél házhelytől fél esztendeig, ha valamely házhely a sor között puszta volna is, de ha a gazdája ott lakik a faluban és azon házhely után való földeket, réteket éli, tartozik a bíróságot elviselni tőle. A helytelen zsellérek pedig, kiknek földjek, rétjek házhely után nincsenek, csak második kerülőben tartoznak viselni a bíróságot, ki nem vonhatván ők is mindenestül attul magokat. A mely faluban penig a földes úrnak kevés ekéje vagyon és jobbágy helyett zsellért akar tenni bírónak, szabadságában legyen az földes úrnak."[42] 1722-ben Nógrád megye ugyanezt a rendelkezést megismétli azzal a kiegészítéssel, hogy a bírót „fél vagy egész esztendő számra, nem pedig hetekre" kell választani.[43] Ung megye 1733-ban tiltja a rövidlejáratú bíróságot: „Minden faluban esztendős bírák — nem hetesek vagy hónaposak legyenek, az mely csekély helységekben pedig esztendősek nem lehetnek, ad minimum fél esztendeig viseljék."[44] Szabolcs megye 1749-ben és 1750-ben intézkedik úgy, hogy a hetes vagy egy hónapra választott bírák helyett minden falu bírája egy évig töltse be tisztét.[45]

A sorosbíróság elrendelésének *második* oka az, hogy ahol egy faluban több birtokos él, ott a birtokosok (compossessorok) nem tudnak megegyezni a bíró személyében s mindegyik a maga jelöltjét támogatja. Nyitra megye 1650-i statutuma szerint, mivel a birtokosok között évenként sok viszály merül fel a bíróválasztás alkalmával, a szolgabíráknak kell eldönteniök a vitát.[46] Zemplén megye 1632-i statutuma értelmében, ha a birtokosok ilyen esetben ellenszegülnének a szolgabírói választásnak, a megye elé kell idézni őket.[47] Az is előfordult, hogy — amint Gömör megye 1746-i statutuma megállapítja — a compossessorok falvaiban az erősebb fél embere lett a bíró, aki nem mindig alkalmas feladata ellátására, pl. a közpénzek kezelésére. Azért a házak sorjában kell választani, kivéve a bíróságra egészen

[42] U. o. IV/1. 526—527. l.
[43] U. o. IV/1. 659. l.
[44] U. o. III. 327. l.
[45] U. o. III. 376—377. l.
[46] U. o. IV/1. 279. l.
[47] U. o. II/1. 150—151. l.

alkalmatlan lakosokat. Ha az öregbíró nem elég alkalmas, akkor mellé megfelelő kisbírót kell választani.[48] Látjuk, hogy itt az állam érdeke nem mindig azonos a földesúri érdekkel. Szatmár megye 1652-i statutuma világosan szabályozza a bíróválasztás ügyét a compossessorok falvaiban: „Az mely helyeket, városokat és falukat több földesurak bírnak, affélékben az bíróság juxta quantitatem portionis legyen. Úgy hogy az mely földesúr valamely helynek felét bírja, minden második esztendőben azon szerről legyen falu bírája, az ki harmad részt bír, arról harmadik esztendőben legyen... bíró et sic consequenter. — Ez dologban pedig ilyen rendet tartsanak, hogy az falu bírái közönségesen intézzék el, melyik szeren legyen az bíróság; és az melyik szerre intézik az bíróságot, és arról az szerről vagy az földesúr nem adna bírót, vagy az az ember, az kire az bíróságot intézték, fel nem akarná venni, ő kegyelme egy vagy két assessort maga mellé vévén menjen oda, és intézze el, melyik szert illeti az bíróadás: és az kire az bíróság intéztetik, ő kegyelme sub poena florenorum 12 committálja neki, hogy tizenötöd nap az hitet bírósági tisztire praestálja, melyet ha nem deponál és az bíróság tisztit fel nem veszi", az ilyen makacskodót kényszerítse 12 forint lefizetésére s újabb 12 forint terhe alatt 15 napon belül eskü tételére és a bíróság viselésére.[49]

Egyébként a megye a földesúr bíróválasztási jogát nem vonta kétségbe. Nógrád megye fentebb említett 1691-i statutumán kívül, mely elismeri, hogy a földesúrnak joga van zsellért is bírává tenni, Bereg megye 1635-i statutuma is úgy rendelkezik, hogy a földesúrnak (az 1550 : 36 tc. 6. §. alapján) szabad mindegyik birtokán bírót és korcsmárost választania.[50] De két dolgot megkívánt a megye: először, hogy bíró mindenütt legyen, másodszor, hogy az állami feladatok elvégzésére is alkalmas legyen.

Ha az ilyen szempontból alkalmasnak tartott személy nem vállalta a bíróságot, azt a szolgabírák bírsággal sujtották. Ha a falu nem akart bírót állítani, akkor az egész falura vetettek ki bírságot. A bírság összege 12 forint volt.[51]

A bíró hatásköre a végrehajtásra szorítkozott. Önállóan csak kisebb jelentőségű ügyekben ítélkezhetett; az általa kiveihető legmagasabb pénzbírság 12 forint volt.[52]

A megye és a földesúr egyaránt jogot formáltak arra, hogy a falu által választott, de nem megfelelő bírót elmozdíthassák. A földesúrnak ezt a jogát Mária Terézia urbáriuma biztosította. Pozsony megye 1733-i statutuma pedig megállapítja, hogy a falvak a „serény és pontos" bírákat gyakran eltávolítják és helyettük „lusta, lanyha és hanyag" embereket választanak, akik őket nem zaklatják; az ilyen bírák helyett a megyei tisztek más alkalmas egyéneket állítsanak.[53] Vas megye 1774-i statutuma meghatározta, hogy milyen legyen a bíró. A bírónak ki kell tűnnie helyes életmódjával, erkölcsösségével, hosszú tapasztalataival, hogy így kellőképpen,

[48] U. o. II/1. 441. l.
[49] U. o. III. 123. l.
[50] U. o. II/1. 163. l.
[51] U. o. IV/1. 127. l. — 1613, Nyitra m. U. o. IV/1. 174. l. — 1634, Nyitra m. U. o. IV/1. 574. l. — 1696, Árva m. U. o. II/1. 371. l.
[52] U. o. IV/1. 151. l. — 1622, Hont m. U. o. II/1. 102. l. — 1616, Abauj m.
[53] U. o. IV/2. 867. l.

s a többieknél jobban tudja intézni a rá háruló feladatokat.[54] Bizonyára nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a „serény és pontos" bíró a kizsákmányolók serény és pontos hajcsárja volt, a „lusta, lanyha és hanyag" bírák pedig nem bizonyultak alkalmasnak a hajcsár szerepére. A megye és a földesúr a maga igényeit kívánta érvényre juttatni, amikor így bizonyos minősítéshez kötötte a bírói tisztet, ezzel is korlátozva a régi bíróválasztási szabadságot. Ugyanígy a falu is ragaszkodott a maga régi jogához, a szabad bíróválasztáshoz, emellett azonban a „megválasztott" egyén súlyos tehernek érezte ennek a tisztségnek viselését — nem szólva azokról a kivételekről, akik önként vállalták a kizsákmányolók szolgálatát. A Mária Terézia-féle urbárium a földesurak és az államhatalom céljainak megfelelően szűkítette le a bíróválasztás jogát.

A földesúr a bírótól megkívánta, hogy hűségesen szolgálja érdekeit, bárhogyan került is a bírói székbe. A bíró köteles volt engedelmeskedni az uradalmi tisztnek vagy a fiskálisnak, „tudva azt is, hogy ha ki illyetén rendelése ellen vagy fejeskedne, vagy valamely hátramaradást okozna, megérdemlett büntetést el nem fogja kerülni".[55] A lakosságot is intették az előljáróság és az urasági emberek tiszteletére: „A község pedig előljárókat megbecsüllik, azoknak szavakat hallgassák, hogy úgy Isten, mind emberek előtt kedvesek lehessenek".[56] „Melléjek rendelő, vagy nékiek parancsoló uraság emberét kiki közülük megbecsülni és mindenekben szavát fogadni" 4 forint vagy 25 pálca büntetés terhe alatt tartozik.[57]

De mindent elkövettek annak érdekében is, hogy a falusi bírót a maguk oldalára állítsák. A hűségesen szolgáló bírót az uradalom, sokszor mások rovására, különféle előnyökben részesítette. Egy 1782-i úriszéki panasz leleplezi, hogy a csokonyai uradalom ispánja mennyire részrehajló volt a bíróval szemben. Mária Terézia urbáriumának rendelkezése szerint a már régebben a jobbágytelkekhez csatolt irtásföldeket nem volt szabad elvenni. Molnár István köröshegyi (Somogy m.) jobbágy mégis azt panaszolta, hogy ilyen irtásföldjét „addig az ideig, míg ispán úrral ... a makknak termését" az erdőn vizsgálták, az inzsellér másnak mérte ki, illetve annak csak felét hagyta meg. Később kárpótolta őt annak az embernek földjéből, akinek az övét odamérte, „de amelyből ... az uraság ispánja négy napokon tett szántása után is ekéjét kiverte", és így, bár egész hely után kell árendát fizetnie, csak félhelyes földje maradt. Elvették a kukoricaföldjét is, negyven gyümölcstermő fával együtt, pedig megfizette utána a censust és meg is trágyázta. Ehelyett kapott a jószágkormányzótól a Karika nevű völgyben egy másik földet, „de az is ... az uraság ispánja által elvitetvén, ugyanannak adódott, aki a többi irtásföldjeit is bírja, azaz a Pajta bírónak."[58]

A bírót a földesúr, s a földesúr ajánlására a megye a jogos igazság-

[54] U. o. V/1. 676. l. »... in quavis locali communitate talis judex constitueretur, qui alios intelligentia vitae morumque probitate, longaque rerum experientia antecederet, quem etiam in finem omnia loca peculiaria in eligendo sibi judice attentione ferentur, ut in quantum fieri poterat, constituendus judex eorum tam in administratione justitiae, quam et aliarum quarumvis intrinsecarum rerum directione habilior atque praestantior aliis sit, huius proinde obligatio erit«.

[55] HtL TU Orczi szerződésének 12—13. pontja. — *I. E.*

[56] U. o.

[57] HtL TU Szentpéter szerződésének 9. pontja. — *I. E.*

[58] SzCsL Úriszéki iratok. X. k. 4. cs. *I. sz.* VIII. sorozat, 1782. dec. 30. — *I. E*

szolgáltatással szemben is megvédte. A békési parasztok panasza szerint, ha a bírókat bevádolták, a vizsgálatot vagy bizonytalan időre elhalasztották, vagy az ő mentségüket keresték. Kiss András öcsödi lakos a királyhoz folyamodott „keserves állapotoknak megorvoslása végett", mert szőlőjének, két ökrének elvétele miatt hiába fordult a legkülönbözőbb fórumokhoz: „eddig az ideig semmi vígasztalást nem vehettem, mivel csak a bírák mentsége vetetődött fel". Ezért a folyamodványért azután a megye is szigorúan megintette, hogy nyughasson, mert különben kemény büntetésben lesz része.[59]

Arra a kérdésre, hogy végül is kinek az embere volt a falusi bíró, kivel érzett együtt, a faluval-e vagy pedig földesurával, általánosságban nem tudunk felelni. A földesúrnak megvolt hozzá a hatalma, hogy ebbe a tisztségbe legtöbb esetben az ő érdekeit képviselő és kiszolgáló ember kerüljön. De a sorosbírói intézmény lehetőséget adott olyan bíró választására is, aki a parasztság, mégpedig a szegényparasztság érdekeit védte. 1731-ben Tápiósüly (Pest megye) egyik bírája, kifakadva a sok földesúri teher miatt, „nagy nyomorúságában találta mondani ilyen szóval szombathelyi tiszttartó urunknak, hogy én — úgymond — Őfelsége hadától soha több bút nem látok, mint Excellentiája hadától. Mely szaváért jól nyakon verte őkegyelme", majd pedig száz pálcával fenyegette.[60] A hasonló okból tiltakozó almási bírót földesura, Esterházy gróf véresre verette.[61]

Falujuk mellé álltak Egyek (akkor Szabolcs megye, ma Hajdu megye) bírái is, amikor a tiszttartó katonaállítás ügyében zaklatta a falut. 1758-ban Lénárt István uradalmi tiszttartó az egybegyűjtött tanács előtt rendeletet olvasott fel, mely szerint „Felséges Koronás királyi asszonyunknak szüksége lévén az katonákra, a nagyságos káptalanra vetett ennyit s ennyit (de mennyi számot mondott, nem tudatik), a káptalannak lévén pedig ennyi és ennyi faluja, kentekre esik 10, mely tíz katonákat kentek ki állíthassák". A bírák erre azt a választ adták, hogy a legények egyrészt meghaltak, másrészt pedig az amugyis gyakori toborzás miatt elszöktek. De mikor másnap sem állították elő a katonát az egyekiek, a tiszttartó a birót harmadmagával „halálra kötöztette oly keményen, hogy a karjaikat, hacsak ki nem törte volna, jobban hátra nem köthette volna. Melly kötözés miatt a karjaik öszve dagadoztak", jajgatásukra a falu összeszaladt, s annál nagyobb lett a riadalom, mert valaki a harangot is félreverte. Az egyik tanú szerint botokkal és vasvillákkal verték be az ablakot és a tiszttartón akarták a bíró megkínzását megbosszulni.[62]

A helységgel együttérző bíró olykor a császári katonaság túlzott követeléseivel is szembeszállt, kockáztatva, hogy bűnhődni fog bátor magatartásáért. 1753-ban a simontornyai (Tolna m.) bíró megtagadta a Klebelsberg gróf lovassági felügyelő lovai számára követelt széna kiszolgáltatását. A vármegyei közgyűlés 24 botütésre ítélte.[63] Nagykőrös krónikaírója, Balla Gergely, bizonyára sok hasonló esetből vonta le azt a következtetést, hogy a hadseregtől az átadott élelmiszerekre vonatkozólag nem mindig volt

[59] BMKl LM 1783. — *H. L.*

[60] KCsL LM Bírák és az egész falu lakossága Károlyi Sándorhoz, Tápiósüly, 1731. febr. 8. — *H. L.*

[61] OL Esterházy-család levéltára, Repositorium 24. Fasc. 6. Nr. 520.

[62] *Nyiri Sándor:* A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században, Bp, 1941, 40—41. l.

[63] *Kiss István:* Simontornya krónikája, Simontornya, 1938, 126. l.

tanácsos nyugtát követelni, „mert akkor hamar el is fogyaszthatta életét az engedetlen bíró".[64]

A bíró és a falusi előljáróság gyakran a vallásszabadságért vívott küzdelemben is vezetője volt a falunak. 1777-ben a pocsuvadlói (Hont megye) protestánsok, a bíró, a törvénybíró és a 2 legidősebb esküdt buzdítására határozták el, hogy veszélyben érzett imaházukat megvédik s ezért vasvillával, kapával, seprűvel, bottal, doronggal s más hasonló eszközökkel felszerelve a bíró házába vonultak ellenállásra készen. A per lefolyása után a bírót 3 hónapi, a többi 3 férfit pedig 2 hónapi börtönre ítélték.[65] Az 1760—61-ben Szatmár megyében lezajlott unió-ellenes parasztmozgalmak idején a görögkeleti orthodox hithez ragaszkodó román falvakban több alkalommal előfordult, hogy a lakosság a bíró és az esküdtek vezetésével távolította el vagy fenyegette meg az unió mellett kitartó papot.[66]

A bírák egy része tehát a felsőbbség érdekeit képviselte, más része viszont jóban-rosszban együtt tartott falujával s szükség esetén a paraszti érdekeknek megfelelően irányította is a falu lakosságának magatartását. Az úrbérrendezéssel kapcsolatos dunántúli parasztmozgalmak idején is megmutatkozott a falusi bíró két típusa. A Festetics-uradalom szentmiklósi (Somogy megye) parasztjai hiába hívták fel csatlakozásra a szomszédos nagymartoniakat, mert az ottani bíró és esküdtek elutasították őket.[67] Berkiben (Somogy megye) az öregbírót, aki takácsmester volt, az uradalmi tiszt jelentése szerint a lázongó parasztok erőszakkal vonták maguk közé.[68] Ezzel szemben a tiszta szegényparaszt lakosságú Boldogasszonyfán (Somogy m.), ahol a bíró is szegény ember volt, ő is az elsők között támadt rá a földesúrra.[69] Másutt az úriszékre idézett parasztok visszaüzenték a vármegyének, hogy akinek velük beszélnivalója van, az menjen a bíró házához, vagy a piactérre, ahol mindnyájan gyülekeznek.[70] Ugyanilyen hűséget tanúsított falujával szemben Vértesi Mihály szentandrási bíró, az 1735-i parasztfelkelés egyik vezetője is. Ezeknek a parasztbíráknak őszinteségében nem kételkedhetünk. A falusi élet hétköznapjai során talán feltételezhetnők a kétkulacsosságot, de amikor mindenkinek színt kellett vallania, akkor mindenki az anyagi és társadalmi helyzetének leginkább megfelelő módon cselekedett, az ingadozók csakúgy, mint azok, akik határozattan foglaltak állást osztályuk érdekei ellen vagy mellett.

A szegényparasztsorban lévő bírák, ha a falu és a földesúr érdeke között kellett dönteniük, általában a falu mellé álltak. A jómódú parasztbíró inkább hajlott arra, hogy a földesúr kívánságát teljesítse, mivel ettől a magatartástól hasznot remélt. A jómódú parasztnak is megvolt a maga érdekellentéte a földesúrral, de sokkal kisebb mértékben, mint a szegényparasztnak. A vele szemben támasztott földesúri igényeknek rendszerint nagyobb megerőltetés nélkül eleget tudott tenni s így anyagi érdeke ellen

[64] Balla 64. l.

[65] *Ravasz Boriska:* A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében (1760—1780), Bp, 1935, 91—94. l.

[66] KCsL A kárpátukrán és román unióellenes megmozdulások iratai, Szabó Márton fiskális jelentése, Tőketerebes, 1761. ápr. 3. — *I. E.* U. o. Hrozdél Pál szentmiklósi unitus pap levele Tolnai Pál Szatmár megyei alispánhoz, 1761. máj. 6. — *I. E.*

[67] Szabó Dezső, i. m. II. (kézirat) 1/b. szám. LCL 1766. 353. sz.

[68] U. o. 38/a. szám. OR 1766, 276. sz.

[69] U. o. 32/a. sz. LCL 1766, 353. sz.

[70] U. o. 32/a. sz. AU 1706 márc. 16.

volt, hogy szembeszálljon a földesúrral, akitől esetleg egy-egy uradalmi korcsma, malom vagy legelő bérletét is megkaphatta. Még kevésbbé vállalkozott arra, hogy a szegények érdekében emelje fel szavát, s így rontsa el saját ügyét az uradalomnál.

A jómódú bíró matatartására érdekes fényt vet Somogy megye 1717-i statutuma, amely a gazdagparaszt bíráknak eltiltja a szegények sanyargatását. Az ilyen bírák nem törődnek azzal, hogy a szegényeknek alig van betevő falatjuk, gyermekeik után is adót vetnek ki rájuk s azt zsarnoki módon behajtják. Felhívja a megye a bírákat, hogy hasonló eljárástól a jövőben 50 forint büntetés terhe alatt tartózkodjanak.[71] A megyének erre az intézkedésére bizonyára azért volt szükség, mert a szegényparasztok nem tudták megfizetni az állami adót. A gazdagok ugyanis lélekszám alapján osztották szét a földesúri és egyéb terheket, és súlyosan megadóztatták a nagy családú szegényparasztokat, csakhogy rájuk kevesebb teher jusson. A kocsavai (Bereg m.) parasztok 1725 körül embertelenül zsaroló bírájuk miatt el is költöztek a faluból. A bíró gazdag ember volt, saját ökrével szántott, az elbujdosottak pedig csak cséplés után keresték kenyerüket. A faluba elszállásolt vagy ott végrehajtó katonaságnak azonban a magáéból soha még csak egy tojást sem adott, hanem mindent a szegényektől szedett be s a portio fizetéséből sem vette ki a részét. Amikor a parasztok az uraság számára 2 pokrócot készítettek, az egyiket magának tartotta meg, a másikkal pedig az ispánnak kedveskedett. A parasztok gyermekeit is állandóan bántalmazta, puskával kergette őket.[72]

A falusi bírák nem voltak a földesúr állandó alkalmazottai, ezért ellenszegülés leginkább az ő részükről mutatkozhatott. A földesúr többi megbízottai viszont — s köztük a bírák egy része is — nem egyszer megrészegültek a hatalom árnyékából s számos visszaélést követtek el a falu rovására. A következőkben erre vonatkozólag sorakoztatunk fel néhány szomorú példát.

A társai fölött hatalmaskodó ispán, hajdú és falusi bíró, aki a földesúri érdekek kiszolgálása mellett saját pecsenyéjét is sütögette, szomorúan hirhedt alakja a paraszti multnak. A hajdúk például nem egyszer irgalmatlanul elverték azokat, akik a robotról elmaradtak, s nemcsak a férfiakat, hanem az asszonyokat is. „Legkeservesebb, hogy ha valakit közülünk az uraság dolgára parancsoltak — panaszolták 1766-ban a somogyvári parasztok — és valami fogyatkozási miatt ki nem állhattunk, tehát estvére az elmaradtak keményen kalodában verettek és másnap keservesen megkínoztattak. Nem különben a szegény asszonyokat is hasonlóképen az háznál korbácsolták az hajdúk az magok társai mellett...“ Aki nem ment robotra, attól zálogot vettek s előfordult, hogy „a korcsmán az uraság szolgái rá bort ittak“, a parasztnak pedig saját munkájával szerzett pénzén kellett a zálogot a korcsmáról kiváltania.[73] 1773-ban Károlyi Antal Szatmár megyei jobbágyai Csicsó Jakab *hajdú* viselt dolgait panaszolták: „Siránkozva panaszolkozom... mennyi nyomorgatást szenvedek Csicsó Jakab hajdútól, mint tőszomszédomtól. 50 kert galattyaimat vulgo reslocimat mint földesúr vagy erőszá-

[71] Kolosvári és Óvári V/1. 323. l.
[72] H. Balázs 144—145. l.
[73] SzCsL Úriszéki iratok. X. k. 4. cs. *1. sz.* 1766. Somogyvár panasza. — *I. E.*

kosan, vagy lopva elvitte és harminc karóimat a szerént. A marhái mellett soha pásztort nem tart, egy napi szántott málicskámat marhái meg elték. Három süldő sertésimet mög ölte. Mind ezeket aestimáltatván, nem hogy mögh fizetne, de még veréssel fenyeget... Excellentiád... tanítsa meg őtet, mert ha tovább is úgy fog cselekedni velem, nékem el kell menni és a teleket is el kell nekik hagynom, tovább mellette mög nem maradhatok". „Én is Lohin Irinka... panaszolkodom földes uramnak: engem Csicsó Jakab fia felesége az elmult héten csak egy tócskáért, melyben a kendert áztattunk, mög vert, meg kínzott, vérben kevert..."[74] „Nincsen az egész Szatmár vármegyében olly erős el hagyattatott, olly erősen el nyomattatott, elnyomorítatott szegény nép, mint mi itten alább írtak. Csicsó Jakab mint kontrás, mint csordás, mint bíró, mint földes úr, mint harmincados, mint pap, mint főispány, mint király Méltóságos Gróf molnárját kárba ejtette, lovait el vétette. Csordás is mert erőszakosan maga földjeit akarja csordával kövéreteni. Ő bíró is, mert tőle függnek bírák és polgárok, őtet süvegelnek. Ő földes ur, mert minden szegény embert erőszakosan jobbágynak akarja tenni. Ő főispány, mert azt mondja, hogy néki Méltóságos Károlyi Excellentiája nem parancsol. Ő pap is, mert a pap ő tőle függ, ő parancsol a papnak." „...hajdú uram fia doronggal Excellentiád vajdája házánál a csordásra támadott, írtóztató káromlások után... agyba fübe akarta ütni verni, mert a csordás a maga földjén nem trágyáztat. Ezektől a veszedelmektől Horsa Demeter mög szabadította másokkal együtt nyomoru csordást. Ezek után most elmult vasárnapon haragot tartván hajdu fia Horsa Demeter ellen, a falu utcáján pálinka fűvel nádpálcával ütni-verni kezdette... instáljuk Excellentiádat, rontsa el szarvait. Ha mi fel akarnánk írni Csicsó Jakab cselekedetit, húzásit vonásit, szegény emberek nyomorgatásit, sok volna. Ő régen mög érdemlette a három fát."[65]

Az adóbeszedésnél segédkező hajdúk szertelenségeit a megye is elismerte, amikor felhívta az adószedők figyelmét, hogy az ilyen jelenségekre büntetés terhe alatt szigorúan ügyeljenek.[76] Hogy a parasztság előtt menynyire gyűlöletes személy volt a megyei hajdú, azt többek között abból is láthatjuk, hogy Szatmár megyében az 1740-es években a falvak egész sora tagadta meg a megyei hajdúk élelmezését.[77]

Kiss András öcsödi lakos (Békés megye) szőlőjét és 2 ökrét a helybeli bírák jogtalanul elvették, anélkül, hogy ezért elégtételt kapott volna; amikor igazát kereste, a földesúr és a vármegye fenyegetéssel fizette ki.[78] Dobrafalván és Rödönyben (Vas m.) az uraság által kinevezett bírák nem egyszer így beszéltek a parasztokkal: „Én vagyok a ti uratok és istenetek, nékem senki sem parancsol, nektek pedig az én parancsaim szerint kell mindent cselekednetek."[79] A Károlyi-uradalom fábiánházai (Szatmár m.) bírája, az úriszék megállapítása szerint, a falu lakóinak sok anyagi kárt okozott és erkölcsi magatartása ellen is komoly kifogások merültek fel.[80] A teremi

[74] KCsL LM Lohin Ignat és Irinka panasza Károlyi Antalhoz, h. n. 1773. — *E. T.*
[75] KCsL LM Horsa Demeter, Fejér Demeter, Marossan Lupuj panasza Károlyi Antalhoz, h. n., 1773. — *E. T.*
[76] Kolosvári és Óvári II/1. 467. l. — 1747, Szepes m.
[77] KCsL LM Eötvös József Károlyi Sándorhoz, Lázári, 1740. aug. 18. — *E. T.*
[78] BMKl LM 1783. — *H. L.*
[79] Szabó Dezső, i. m. I. 63 364. l.
[80] KCsL Fiscalis Acták, 124. 1763. febr. 17. — *E. T.*

korcsmáros azért emelt panaszt a községi bíró és a vajda ellen, mert adósságukat — amelyből a bíróra 9 forint és 6 dénár esett, — nem akarták neki megfizetni s valahányszor kérte, szidták és veréssel fenyegették. Az elmúlt télen betegsége idején a házból kihányták s mintegy 40 forint kárt okoztak neki.[81]

Visszataszító képet fest a földesúri bíróról az a panaszos levél, amelyet a 18. század első felében a felsőilosvai (Szolnok-Doboka m.) jobbágyok intéztek úrnőjükhöz, Teleki grófnéhoz. A bíró, Kirszte Alexa régebben falusbíró volt, de a falu egy számadást sem látott tőle. Később földesúri bíró lett, s ettől kezdve vakmerősége nem ismert határt. Földet bőven szerzett, nemcsak ő, hanem öccse is, a faluval együtt adót, portiót fizetni azonban egyik sem hajlandó. Ha a parasztok ezt számon kérik tőle, csúf szavakkal válaszol és arra hivatkozik, hogy ő „az asszony bírája". Lépten-nyomon veréssel fenyeget mindenkit, az öreg embereket is, egy asszonyt csupán bosszúságból agyon is vert. Ő maga öccsével együtt juhait a tilosban legelteti, de a falu lakóit minden apróság miatt azonnal bevádolja a vármegyei és az uradalmi tiszteknél. Akár van adósságuk, akár nincs, marháikat elveszi tőlük és viszi a tisztekhez. A faluból egyre-másra szökdösnek meg a jobbágyok, mert nem tudják elviselni a bíró bánásmódját; de megüzenték, hogy ha a grófné más bírót ad nekik, akkor visszatérnek.[82]

Az uradalmi alkalmazottak, hajdúk és bírók részéről elkövethető kegyetlenségek és visszaélések valóságos példatára az a beadvány, amelyben a Bihar megyei Belényes, Vaskóh és Bélvidék falvainak jobbágyai helyzetüket Mária Terézia királynő elé tárták. Földesuruk, a nagyváradi püspök, folytonosan újabb súlyos szolgáltatásokat rótt rájuk, valamennyi adófajta emelkedett, de különösképen a pénzadó, továbbá az uradalmi vashámor és üvegkohó számára is ingyen munkát kellett végezniök. A terhek megszaporodásával együttjárt az uradalom végrehajtó közegei, a hajdúk, bírók létszámának emelése. A kizsákmányolás mélyen hatolt a parasztság szükséges termékébe, a pár évtizeddel korábban alkalmazott hajcsárok kevésnek bizonyultak. 1720 körül, Csáky Imre püspöksége idején a három járásban (Belényes, Vaskoh, Bél) elég volt egy udvarbíró, de később már háromra volt szükség. A belényesi kastélynál alkalmazott hajdúk száma 8-ról 24-re emelkedett s míg régebben a püspökség fizette őket, később már a vidék költségén éltek. A vaskohiak elpanaszolták, hogy a régebbi 3 hajdú, 1 főbíró és 1 íródeák helyett ott is 1 udvarbíró, 2 főbíró, és 24 hajdú működik. 1740 körül a béli járás is kapott udvarbírót, 2 főbírót, erdőbírót, csűrbírót és 10 hajdút, s ezenkívül a vármegye is küldött oda még húsz hajdút. Az uraságí hajdúkat mindenütt a parasztoknak kellett eltartaniuk. Ez a nagylétszámú szolgahad irgalmatlanul sanyargatta a három járás népét.

A beadványnak a vaskohi járás Grajczár nevű főbírája és a mellette működő hajdú rémtetteiről szóló része helyet foglalhatna bármely elmekórtannal foglalkozó szakmunka lapjain is. Grajczár terhes asszonyokat bántalmazott; egy nyolcvan esztendős öregembert lábánál fogva a gerendára felkötve korbácsolt; egy százesztendős „görbe" asszonyt meztelenül táncoltatott, s ehhez hasonló kínzásokat talált ki azok számára, akik adójukat meg-

[81] KCsL Fasc. CVIII. h. és é. n. — *E. T.*
[82] H. Balázs 127—129. l.

fizetni nem tudták vagy a jogtalanul kivetett adó fizetését megtagadták.[83]

Ezek a megdöbbentő adatok — amelyeknek felsorolását még sokáig folytathatnánk — nem csak egyes emberek kegyetlenségét tükrözik. A feudalizmus lényegével együttjárt, rendszeréből következett, hogy a kizsákmányolókhoz hasonlóan alkalmazottaik is sokszor a vérengzésig fajuló durvasággal látták el a rájuk bízott feladatokat.

[83] U. o. 188—201. l.

ESZE TAMÁS—VÁRKONYI ÁGNES

A RÁKÓCZI-HAGYOMÁNY MOZGÓSÍTÓ SZEREPE A 18. SZÁZADBAN

A kuruc szabadságmozgalmak 1672-től kezdve rövidebb-hosszabb megszakításokkal ugyan, de egyre nagyobb erővel hullámzottak végig az országon. Először csak a keleti vidékeken mozgatták meg a parasztságot, majd lángra lobbantották a Felvidéket, az Alföldet és a nyugati országrészeket is. A jobbágyság újra meg újra megismétlődő vállalkozásokban próbálja lerázni nyakáról a német igát, és a földesúri terheket. 1703 elején a kurucmozgalmaknak új fordulatot és hatalmas lendületet adott, hogy II. Rákóczi Ferenc állt a felkelés élére. A kedvező nemzetközi helyzet lehetővé tette, hogy a jobbágyfelkelés széles nemzeti összefogás jegyében induló szabadságharccá bontakozzék ki. A fegyveres harc megmozgatta az ország lakosságát, felvetve a nemzeti függetlenség lényeges kérdéseit, állásfoglalásra kényszerített minden társadalmi osztályt. Az alatt a nyolc esztendő alatt, míg lobognak a kuruc zászlók, nincs az országnak olyan vidéke, ahová ne jutnának el a felkelőcsapatok, még a legfélreesőbb hegyvidéki falvakból is elindulnak a fegyverforgató emberek Rákóczi táborába. A jobbágyság lelkesen harcolt, mert a szabadságharc győzelmétől társadalmi helyzetének gyökeres megváltozását remélte. A külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása, a nemesi vezetők önzése, mellyel háttérbeszorították a jobbágyság érdekeit, a gazdasági nehézségek, a reakció alattomos aknamunkája és nyílt támadása azonban a szégyenteljes nagymajtényi fegyverletételt, a megalázó szatmári békekötést eredményezte. A szabadságharc elbukott, de az egész országot megmozgató méretei, eszmei tartalma, s az európai politikában is számottevő súlya népünk egyik legnagyobb jelentőségű szabadságmozgalmává avatja, melynek során a nemzet olyan magaslatra jutott el, ahonnan hosszú útra tekinthet vissza, de amely széles távlatokat nyit előtte a jövőbe is. Valóban a Rákóczi-szabadságharc betetőzése a 16—17. század szabadságmozgalmainak s tanulsága, példája, előrelendítő ereje az elkövetkezendő évszázadok törekvéseinek.

Végigtekintve azonban a Rákóczi-szabadságharccal foglalkozó történeti feldolgozások során, látszólag joggal vonhatjuk kétségbe a kuruc szabadságharcnak a nemzet további életére is kiható jelentőségét. Mintha a szatmári békekötés végleg ajtót csapott volna minden gondolatra, törekvésre és megmozdulásra, mely kuruc jelszavakkal, a Rákóczi-szabadságharc hagyományai jegyében születik meg. Polgári történetírásunk nagy érdeklődéssel fordult a szatmári békekötés problémái felé, de ezzel a Rákóczi-szabadságharc kérdését befejezettnek és lezártnak tekintette. Csupán két kísérlet történt, mely megtörte ugyan a csendet, de megoldást nem hozott. Az első — Szekfü Gyula: A száműzött Rákóczi c. munkája — nem is mint önálló problémát tárgyalja a 18. századi Rákóczi-hagyományt, hanem csak az emigránsok szempontjából, mint bizonyos mértékben alárendelt és másodrendű kérdést veti fel Az emigránsok reményeinek, törekvéseinek irreális voltát azzal

húzza alá, hogy Magyarországon megváltozott a helyzet, elfelejtették a kuruc harcokat s a békés munka útjára tértek: „Rákóczi egy évszázados eszmének legeslegutolsó képviselője volt s utolsó éveiben villámcsapott fatörzsként, lombtalan koronával, száraz ágakkal állott ott a fiatalság színeiben pompázó, gyorsnövésű cserjék között."[1] A kérdésnek csupán egyik oldalát vizsgálja, a száműzött Rákóczi alakját állítja középpontba, időbelileg is korlátozott keretek között (1735-ig), természetes, hogy megdöbbentően negatív eredményre jut: a magyar nemzet történetének minden ezután elkövetkező eseménye végbement „anélkül, hogy végrehajtói akár a vezetők, akár a tömeg, ajkukra vették volna Rákóczi nevét... Rákóczi száműzetésének szenvedései következés nélkül maradtak és nem vált belőlük elevenül ható, kezdeményező történeti erő. Kora s végzete a történelmi eljelentéktelenedés, a történeti szerepvesztés meddő tragikumát szánta neki. Pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedésével feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó örök mederben."[2] Ez a megállapítás csökkentette a Rákóczi-szabadságharc jelentőségét. Annak érdekében, hogy a 18. századot a nyugodt, békés építés időszakának állíthassa be, csaknem hatástalan próbálkozássá torzította a nemzet szabadságharcát. Szekfünek ezt a kísérletét, úgy hisszük, bőségesen megcáfolja az a néhány töredékes anyag is, melyet tanulmányunk tartalmaz.

A Horthy-korszak történetírása félt a kuruc emlékek mozgósító és a maga nemzetellenes uralmát leleplező hagyományaitól. A Rákóczi-emlékkönyv, mely a fejedelem halálának 200. évfordulóján jelent meg, a kérdésnek tulajdonított fontosságnak megfelelően csaknem utolsó helyen egy rövid tanulmányban foglalkozik a problémával. A tanulmány írója Lukinich Imre, a Levéltári Közlemények 1923 évfolyamában megjelent cikkét melegítette fel. Nem jut el a végső következtetések levonásáig. Címe megtévesztő: „Ál Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a 18. században" csak néhány „ál-Rákóczi és ál-Bercsényi esetet ragad ki, de aki a Rákóczi-kérdés 18. századi történetét keresi benne, azt nagy csalódás éri. Voltaképpen nem is tart igényt arra, hogy a Rákóczi-szabadságharc hatását a 18. század történetében kinyomozza. A kérdést inkább kuriózumként kezeli, bár maga is megállapítja: „A bécsi udvarnak az ál-Rákócziak ügyében folytatott gondos kutatása arra mutat, hogy Rákóczinak és a kuruc emigrációnak emléke még elevenen élt a köztudatban, sőt hatótényező is volt, amelyet Bécsben is tudomásul kellett venni."[3] Megállapítása azonban pontatlan, mert tanulmányából nem tudjuk meg, hogy melyik is volt az az osztály, mely a kuruc szabadságharcot idehaza a leszűkült keretek között is továbbvitte. Azt írja, hogy „a nép vagy legalább is a nemesség körében nem csökkenő erővel éltek a kuruc nóták".[4] Tanulmányában tarka kép alakul ki a 18. század Rákóczi-hagyományát hordozó magyarságról: mágnások, juhászok, az erdélyi református püspök, a Rákóczi nótára táncot ropó főkirálybíró, a magát Rákóczitól származtató nemes család, a fejedelem nevét szívesen halló paraszt ember — egyszóval Lukinich szerint a függetlenségét szerető magyarság az, mely „rendületlenül hitt" Rákóczi személyében, mely immár

[1] *Szekfü Gyula:* A száműzött Rákóczi, Bp, 1909, 276. l.
[2] U. o. 337. l.
[3] *Lukinich Imre:* Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a 18. században, Rákóczi Emlékkönyv, Bp, é. n., 393. l.
[4] U. o. 396. l.

„eszmét jelentett". A kuruc szabadságharc 18. századbeli hatásának ilyen ábrázolása nagyobb veszélyt jelentett, mint az agyonhallgatás vagy a negatív kép, hiszen a hangzatos szavak és az adatok felszínes tárgyalása elleplezi a kérdés valódi jelentőségét és arra vezet, hogy elmossa a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti ellentétet.

Tanulmányunk kísérlet arra, hogy összefoglalja a 18. század Rákóczi-hagyományára vonatkozó, az eddigi kutatások során előkerült adatokat, és felvesse az ezzel kapcsolatos kérdéseket, ha az eddigi anyaggyűjtés hiányossága miatt még nem is vállalkozhatik e kérdések végérvényes tisztázására.

*

A Rákóczi-szabadságharc jelentős nyomokat hagyott a magyarság életében. A függetlenségi harc tömörítette az ország különböző társadalmi osztályait, mélyán felvethetjük tehát a kérdést, hogy Rákóczi emléke az ország melyik osztályában élő eleven erő.

Az arisztokrácia kezdettől fogva Bécs oldalán állt, a nemesség egy része pedig már a szabadságharc utolsó esztendeiben elárulta a kurucok ügyét s a császár oltalma alatt kereste a boldogulását. A szatmári béke után a végsőkig kitartó nemesek egy része követte a bujdosó fejedelmet, az otthonmaradottak közül viszont legtöbben elfogadták a császár kegyes bocsánatát, letették a hűségesküt és igyekeztek elfeledtetni rebelis voltukat. A Tisza vidékén lakó protestáns nemesek egy része azonban a század egész folyamán ellenzéki maradt, mert a protestáns nemességnek vallása miatt számos mellőzésben és üldöztetésben volt része. Ezek a nemesek — mivel helyzetük jobbrafordulását csak a kuruc idők feltámadásától várhatták — őrizték és nemzedékről nemzedékre átszármaztatták a kuruc hagyományokat. A protestáns nemesi ellenzékből került ki Kazinczy és Thaly; mindkettőjüknél családi örökség a Rákóczi-hagyomány. A nemességnek azonban ez a kicsiny ellenzéki csoportja is passzív. A körükben továbbélő kuruc-hagyományok soha nem válnak harcos erővé, nem is válhatnak, mert a 18. században is él a nemesség ellen a parasztság „természetes gyűlölsége" és jobbágyaival szemben a protestáns nemesség egésze is Bécsre támaszkodik. A kuruc emlékek ápolása a történeti emlékek megbecsülésében, a fejedelem emlékiratának olvasásában, Kollinovics Rákóczi-szabadságharcról szóló krónikájának másolgatásában jut kifejezésre. Jellemző terméke ennek a köznemesi Rákóczi-hagyománynak a Rákóczi-nóta. Az ellenzéki protestáns köznemesek körében élő emlékeknek tehát csupán irodalomtörténeti jelentőségük van.

A kuruc hagyományok a 18. század folyamán egyedül a parasztság számára jelentenek harcra hívó eszmét és erőt; a Rákóczi-szabadságharc jobbágyfelkelésből nőtt nemzeti függetlenségi küzdelemmé, a szabadságharc tömegereje a parasztság volt, természetes tehát, hogy körében élnek legerősebben a kuruc-hagyományok, melyek a sorsával joggal elégedetlen nép antifeudális törekvéseivel szövődnek össze.

Ha választ tudunk adni arra a kérdésre, hogy a kuruc hagyományok milyen mértékben szőtték át a parasztság életét, vezérelték, irányították törekvéseit, akkor nemcsak hogy megvilágítjuk a Rákóczi-szabadságharc századokra kiható jelentőségét, hanem helyes képet kapunk a 18. század parasztságának gondolkodásmódjáról, politikai tudatáról is.

A kuruc szabadságmozgalmak a német elnyomás lerázása érdekében indultak, s 1711 után az idegen kizsákmányoló továbbra is élősködött a nem-

zeten; igájának súlyát a parasztság érezte leginkább. Azok a tényezők tehát, melyek a 17. század kurucmozgalmait megindították, melyek a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb kiválói voltak, nem szűntek meg, hanem csak fokozódtak. A katonai terhek, a végnélküli beszállásolás, katonatartás, a parasztság utolsó élelmét, állatát felemésztő porció, melyek a hegyaljai, majd a tiszaháti felkelőknek legnagyobb sérelmei voltak, továbbra is sorvasztották a parasztság erejét. A 18. század első felében keletkezett *Porció Ének* már a parasztság végső elkeseredését szólaltatja meg. A forspont és porció — „a hazában élő két gonosz ember" — a házából is kiveri, utolsó ruhadarabjától és szerszámaitól is megfosztja a jobbágyot.

A Porcióért mindent eladtam,
Örökségemet zálogba hánytam,
Rongyos bocskorban alig maradtam,
Öt hat hét rívó gyermek van rajtam.

A jobbágygazdaság tönkremegy:

Két tulkom vala, azt is megölte,
Bonta kecskémet taval megette,
Legjobb disznómat szekérre tette,
A tikjaimnak nyakokat szegte.

Én is azelőtt szép cipót ettem,
Más szántóföldjén kalászt nem szedtem,
A porcióért búzát fizettem
Zabból kalácsot bizony nem ettem.

A keserű panaszból azonban már kicsendül a parasztság támadó kedve is:

Fogjuk meg koma, ezt a porciót,
Vessük a sáncra az executiót,
Aki minékünk nem hoz semmi jót,
Ne mondjon hazánkban ezután berdót.[5]

Elkeseredése nemcsak a németek ellen fordul, hanem saját urainak is gyűlölettel hányja szemére, hogy idegennek adták el az országot, s maguk is egyre nagyobb terheket raknak a jobbágyok vállára.

A 18. század parasztemberében még él a kuruc idők nagy jobbágyöntudata. Öntudatos magatartásuk és ellenállásuk sok gondot ad a földesuraknak s a megyei hatóságoknak. A „köbölkúti gazdák oly rettentő nyakasságnak és szófogadatlanságnak adták magukat, hogy majd alig tudtam velek csak mit is végbevinni — írja Kereskényi Jónás Károlyinak — úgyannyira, hogy szenvedni lehetetlen, minthogy pedig az olyan szófogadatlan nyakasságot elszenvedni éppen lehetetlen, azért még egyszer szépszerével megpróbálom, ha nem, tömlöccel kell tanítanom".[6] Erős helység jobbágyai is hihetetlen „nyakas" emberek. A gazdatiszt a földesúr engedélyét kéri ahhoz, hogy az „nyakasságban" vagy hármat megkötöztessen és Károlyba küldessen: „had csapának jókat ott rajtok".[7] A kölcsei gazdák nem fizetik

[5] Portio ének. Szöveggyüjtemény a régi magyar irodalomból, I. k. II. rész. Bp, 1952.
[6] KCsL LM Bátorkeszi, 1716 febr. 26.
[7] U. o. Böszörményi Nagy Sámuel Károlyi Sándornak, Pettyen, 1717 jún. 9.

meg az adósságukat, melyet „mióta az revolutió elmult" kérnek rajtuk, fenyegetik őket törvénnyel, de semmi haszna.[8]

A kuruc szabadságharcot az áruló nemesi vezetők a szatmári békével lezárták. A parasztság azonban nem tekintette befejezettnek a harcot. A német elnyomás fokozódása, a megnehezedett életmód arra a felismerésre vezette, hogy rajta csak egy újabb kuruc világ segíthet. A Rákóczi-szabadságharcból sokat tanult a parasztság. A nemesség a szabadságharc során végül is a maga önző osztályérdekét elébe helyezte a nemzeti szabadságharc ügyének s nem elégítette ki a fegyvert fogott jobbágyoknak terheik csökkentésére irányuló igényeit. *Rákóczi kesergője* jól rávilágít erre. A jobbágyság itt a fejedelem szájába adva a szavakat, a szabadságharc bukásának végső tanulságait vonja le:

Ki az oka: minden látja!
De tudja meg, hogy megbánja
Spion Károlyi.

Megfizeti még az árát az árulásnak,
Kipótolja maradéka Esze Tamásnak,
Ha nem másnak! árulónak,
Úgy lészen még dolga neki,
Miként Judásnak.[9]

A 18. századbeli parasztság már tisztában van azzal, hogy a nemességtől semmit nem várhat, támogatására nem számíthat, többé már nem is keresi az együttműködést. Ezért a 18. század kurucparaszt törekvései és fegyveres próbálkozásai, melyek mintegy a kurucmozgalomnak utolsó hullámverései, németellenességük mellett erősen antifeudális jellegűek.

Rákóczi azonban továbbra is szeretetük tárgya. A fejedelem 1711 után is a szegénység „édes ura" marad. A szabadságharc utáni kuruc énekek arról tanúskodnak, hogy a hajdani kuruc jobbágyok továbbra is azt a vonzalmat érzik iránta, amely őket a szabadságharc idején a fejedelemhez fűzte. Rákóczi kesergője, mely párbeszédes formában hol az országból elbujdosott, magyarjaiért aggódó fejedelmet, hol pedig a száműzött Rákóczinak tanácsokat adó, sorsát szívükön viselő jobbágyokat szólaltatja meg, szépen tolmácsolja ezt.

Oh! égre kiálltó vétek, hogyha képzelem:
Országából elbujdosott a jó fejedelem!
Nem képzelem, nem is vélem,
Más országnak királyánál
Helyét ne lelje.[10]

A vers Nagyszalontán és Ecseden bukkant fel. Lelőhelyei arra engednek következtetni, amit a további adatok csak megerősítenek, hogy a kuruchagyományok a Tiszántúlon legerősebbek, éppen azokon a területeken, ahol a szabadságharcot bevezető jobbágymozgalmak keletkeztek: Szatmár, Bereg és Bihar vármegyékben. A fejedelem búcsúszavaiban a jobbágyság-

[8] U. o. Domahidy László Károlyinak, Kölcse, 1817 jan. 6.
[9] Szöveggyüjtemény a régi magyar irodalomból, 1084 l.
[10] U. o.

nak az a megrendíthetetlen hite jut kifejezésre, hogy Rákóczi az idegenből is figyelemmel kíséri sorsukat, ismeri legnagyobb bajukat, keservüket:

Nézd, a német lakóföldünket már mivé tette!
Asszonyinkat, lányainkat megszeplősítette
Német már a vezéretek,
Jaj, de szánlak benneteket!
Isten veletek.[11]

A szabadságharc vezetői közül többen követték az emigráns Rákóczit. A lengyel-, francia-, majd a törökországi emigránsok csupán meglétükkel is jelentős mértékben hatással voltak a jobbágyság magatartására. A parasztság reményei megvalósítóit látja bennük, reális feltételét a kuruc idők feltámadásának. Bécs pedig valósággal retteg, hogy a külföldi emigránsok és a magyarországi kurucparasztok között kapcsolat jön létre. Ezért az a nagy gond és körültekintés, mellyel minden kuruc jelszóval induló törekvésre és próbálkozásra figyel, és az a könyörtelenség, mellyel azokat elfojtja.

Az elnyomottak között számos olyan csoportot találunk, melynek nyugodt és békés termelő életét a fennálló rend teljesen lehetetlenné tette. A jobbágyság ellenállását — különösen az első évtizedekben — az egykori kuruc vitézek, bujdosó hadnagyok, szegénylegények táplálják. Az a nyugtalan elem ez, mely a szabadságharc bukása után nem akart és már nem is tudott visszatérni az eke szarvához, vagy ha visszatért is falujába, az ellenállás szellemét hozta magával.

Az ország tele volt lappangó, bujdosó kurucokkal. A vagabundusok kenyere egyformán keserű volt mindenütt. Lelkiállapotukról hű képet adnak a kuruc szabadságharc után keletkezett bujdosó énekek. Panaszaikba mindig beleszövődik egy fényes szál, mely a kuruc szabadságharcot idézi. A Békés vármegyében keletkezett bujdosó énekben is megtaláljuk ezt:

Harcoltam én a hazáért,
A haza szabadságáért.
Most bujdosás a kenyerem,
Sós a könnytől, mikor eszem.

A bujdosó énekek hangja azonban nem merül ki csupán kesergésben — harcos szándék is lobban fel bennük.

Ihol késő most bánkódni,
A harc után hadat vágni.
Megyek messze Rákóczival,
Szívem tele búval, bajjal.[12]

Ezek a vagabundus elemek megtalálhatók az ország minden vidékén, de különösen a Tiszahát és a Partium területén nyugtalanítják az udvart és az uralkodóosztályt. Közvetlenül a Rákóczi-felkelés előtt is tele volt az ország északkeleti vidéke ilyen talajtvesztett kóborlókkal. Számukat az elbocsátott végvári katonák lerongyolódott tömege növelte nagyra. Most leginkább a volt kuruc katonák sorából kerülnek ki. 1715-ben öt „rablót" akasztottak fel a liptói várban. Ezek az emberek, akik közül három volt magyar, a

[11] U. o.
[12] U. o. 1087. l.

másik kettő pedig bizonyára szlovák, Kassa környékéről kerültek a vidékre. Nyitra vármegyében fogták el s Lipótvárba szállították őket. Feljegyezték róluk, hogy Czelder Orbán kuruc brigadéros seregéből valók voltak. Ez elegendő ok volt abban az időben a halálos ítéletre, s nem is annyira a formaság, mint inkább a nép félrevezetése, megtévesztése kedvéért ragaszkodtak bíráik, hogy kimondják róluk: rabló életmódjuk miatt nyerték el büntetésüket.

Közvetlenül a szatmári béke után az 1710—20-as években számos intézkedés történik, hogy a „kóborló", „cirkáló", „tolvaj" embereket elfogják, bujdosó, helyhez nem kötött s ezért megyei földesúri és állami kötöttségtől szabad életmódjukat lehetetlenné tegyék. Passzus nélkül senki sem járhat. Szigorúan őriztetik az utakat, falvakat; a gyanús embereket, csavargókat a megye börtönébe vetik, mert mindegyikben egy-egy hajdani kuruc katonát vélnek felfedezni, aki bármelyik percben új rebelliót támaszthat, hiszen a parasztság körében országszerte nagy az elégedetlenség. A gondos vigyázás ellenére a vagabundusok mégis állandó dolgot adnak a vármegyéknek, Szatmárban még 1742-ben is naponta fognak el bujkáló embereket.[13] A kuruc és a haramia fogalma megint ugyanúgy összefonódik, mint a felkelés előtt. Nem lehet tudni, melyik haramiának a zsebében van egy kuruc pátens, de azt sem, hogy a régi kuruc-mente nem haramiát takar-e? Hiszen mindkettő, a haramia is, a régi kuruc katona is annak a megnyomorított magyar népnek a képviselője, mely nem találta otthonát a hazában. Az intézkedéseknek nincs sok foganatja, mert a parasztok maguk is a bujdosók pártján vannak. Réztelek környékén és a Bükk alatt azért nem lehet megfogni a tolvajokat, akik között „rezes fegyverűek is voltanak", mert a falvakban számos pártolójuk van a gazdák között.[14] Huta körül is csavargókról számolnak be.[15] Ezeket a fegyveres embereket a parasztság élelmezi és segíti. Megjelenésük sokszor titokzatos, váratlan. Szokoldra, Medesre, Szoldobágyra ugyanazon az éjtszakán mennek be a „kóborló, erős, izmos, gyolcsinges, köpenyeges, pallosos és pár puskával és pulhákkal" felfegyverzett legények. A falusiaktól szalonnát és kenyeret vettek, pár nap mulva már több vármegye hajdúja üldözte őket, de kézrekeríteni nem tudták a „lézengő, csapongó" embereket.[16] A következő esztendőben már Bánya tájékáról jelentik, hogy „valamely csoport fegyveres legények, magokat megkenyerezték."[17]

A bujdosóknak jelentős részük van a Rákóczi-hagyomány 18. századi továbbélésében. Az első évtizedekben ezek a szabad járókelő emberek jelentik a lakosság számára az újságot, ők hozzák, viszik a híreket. Hogy becsületük legyen, higyjenek a szavuknak, híres kurucoknak adják ki magukat. A parasztság tartja el, rejtegeti, bukásuk után megénekli őket *(Zöld Marci ének)*. Az osztrák katonák, a megyei persecutorok és szigorú földesurak megköthették a parasztságot, szoros korlátok közé szoríthatták a jobbágyi életet, de gondolataiknak nem szabhattak határt. Megnehezedett nyomorgó életének változását a parasztság a kuruc idők feltámadásától várta.

[13] *Nagy Iván* (közl.): Lipótvár története 1665—1722-ig. Századok 1867. 280. l.; KCsL LM Bethlen János levele Károlyihoz, Sziget, 1742 ápr. 16.
[14] U. o. Böszörményi Nagy Sámuel Károlyi Sándornak, Pettyen, 1720 ápr. 20.
[15] U. o. Barta Pál Károlyi Sándornak, Erdőd, 1723 okt. 20.
[16] U. o. U. a. 1724 aug. 9.
[17] U. o. U. a. 1725. ápr. 5.

Aggódva figyelik a híreket, melyeket ezek a vagabundusok, pásztorok, jövő-menő emberek, utasok visznek faluról-falura. Idegen ember aligha térhet be a 18. század elején valamely helységbe anélkül, hogy meg ne kérdeznék tőle, nem tud-e valami újat. Az utasember érti, mit jelent ez: mit tud a kurucokról, mikor fordul a világ, mikor lesz már kuruc világ, hallott-e valamit a fejedelemről? Hír pedig van bőven — ahogy szájról-szájra jár, úgy színesedik, változik, biztatja a jobbágyokat, vagy utolsó reményüket oltogatja. 1717-ben Tállya környékén azt beszélik, hogy a fejedelem Lengyelországban van, majd „Kotczin felé szándékozván, kézrekerült".[18] Két esztendő mulva Eger környékén azt rebesgetik, hogy „a töröktől megfogadtatván, valamely toronyban vétetett".[19] A parasztok visszavárják Rákóczit s ezért aggódva kísérik figyelemmel útját. Ez a Rákóczi-váradalom is színezi a híreket. A fejedelem a töröknél van, onnan várnak tőle biztatást. Tárkányon sokáig emlékezetes marad az az eset, mikor egy Kasza Lőrinc nevű lovasember jött a faluba azzal, hogy a töröktől hozott levelet. Pacsi János és András, bár még zöldes volt a gabona, erre a hírre aratáshoz fogott, mivel — mint mondták — maholnap elég vendégünk jön, azért kell sietnünk az aratással.[20] Bármennyire is érezzük az egyszerű emberek reménységének formáló hatását a csaknem meseszerű motívum mögött, mindig megtaláljuk a reális magot. 1717—18 a török háború esztendeje. Az emigránsok kedvező alkalmat látnak arra, hogy visszajöjjenek Magyarországra. A szervezkedés középpontja Khotin. Nem célunk ennek a kísérletnek reális voltát, helyes vagy helytelen módját megállapítani, csupán a magyarországi állapotok szempontjából említjük meg.

A kuruc időket visszaváró parasztság érzékeny minden hírre és lehetőségre, mely új megmozdulás felé nyit kaput számára. Erdélyben már 1716 nyarán híre futott, hogy Bercsényi fia Temesvárra jött két más Rákóczi-párti úrral s megkezdte a kurucok toborzását. A toborzás nagy eredménnyel járt, mert két nap alatt ötszáz ember állt hozzájuk, ők azonban négyezren alól nem adják. A hírvivők ugyancsak elvetették a sulykot, mikor arról beszéltek, hogy a Bercsényi fiához álló tisztek mindegyike azonnal kap lovat, puskát, négy-öt arany dukátot. Magyarországi kapcsolataikról is szó van: eddig már negyven levelet kaptak Magyarországból, magából Eger vidékéről ötven malkontens (elégedetlen) érkezett hozzájuk s még kétszázan ígérték csatlakozásukat. A temesváriak Erdélybe készülnek betörni, ugyanekkor Szegednél négy-ötszáz kuruc áll.[21] A kósza hírekből nem tudjuk leszűrni a valóságot. Menhard János vallomása azonban, melyet az őt kínpadra vonó császáriak előtt tett, konkrét adatokról számol be. Menhard János a török háború első évében a Maros mentén portyázó, körülbelül hetven lovasból álló kuruc csapat kapitánya volt. Emberei nagyrészét a császáriak lekaszabolták, őt magát elfogták és súlyos tortúrák után kényszerítették vallomásra. Kiderült, hogy mozgalmának messzeható szálai voltak: Árokszálláson Rákóczi Péter, Keresztúron és Tokaj mellett Szilvai Péter, Szentmihályon Petre János, Debrecenben Dorzó Miklós volt a szervező. Összejöveteleket is tartottak Keresztúron, leveleiket Mihály deák írta. Kik voltak azok, akik közéjük álltak? Csak annyit tudunk róluk, hogy „csupa szegény

[18] U. o. Szentiványi János levele Károlyinak, Tállya, 1717 okt. 13.
[19] U. o. Az egri püspök Károlyinak, 1719 jun. 11.
[20] U. o. Eötvös Miklós Károlyinak, Namény, 1722 jan. 30.
[21] Szekfü 80—81. l.

hajdú ember".[22] Menhard János és megbízottai bizonyára az országban nagy számmal megtalálható vagabundusok közül kerültek ki. Ez magyarázza Bécs félelmét: a járó-kelő, vidékről-vidékre bujdosó emberek között bizonyára ott voltak az emigránsok agitátorai is, a szegénység biztatói és szervezői. A parasztság hiedelmének, mellyel ezeket a bujdosókat körülvette, volt alapja. Milyen összefüggésben voltak az emigránsokkal? — további kutatás tárgya. De mégis figyeljünk fel arra, hogy akkor élénkülnek a kuruc hírek, akkor jelentenek megmozdulásokat, akkor tűnnek fel az ál-Rákócziak, mikor a külpolitikai helyzet valószínűvé teszi a kuruc emigránsok támadását.

A török háború idején a kuruc szabadságharc sereggyüjtő hadnagyainak kései utóda nemcsak a Maros mentén, máshol is feltűnt. 1718 március 3-án Ákoson Pap László elment Tótfalusi András iskolamesterhez. Az iskolamester éppen búzáját vette fel a veremből, dolga volt, nem szívesen elegyedett szóba Pap Lászlóval. De az addig nem tágított, míg az iskolamester be nem ment vele a házba, asztalhoz nem ült, s az eléje tett árkus papírosra fel nem írta azoknak nevét, akiket Pap László neki mondott. A listára csaknem negyven név kerül, de az iskolamester csak tizenkettőre emlékezett: Nyirő János, Györfi Tamás, Györfi Mihók, Albert Istók, Gellér Gyurka, Kuki Geczi, Flóra Tivadar, Markul Kirila, Csősz Gyurka, Zakó István, Tóth Lukács, Fekete Nyisztor, mind Ákosról és a környező falukból való szegény emberek, nem egy közülük szolga. Három nemes ember nevét is feliratta, a Gyöngyösön lakó Babulát és Sutát, s az ugyancsak Gyöngyösön lakó Vak Sutát. Ezek azonban — amint a vallomásból kiderült — csak névszerint voltak nemesek. Mikor elkészült Tótfalusi András, a listát Pap László a csizma szárába dugta és csak annyit mondott, hogy most Váradra indul. A tanúk vallomásából megtudjuk, hogy Pap László Rátz Jánossal együtt (aki a falu kocsmáját árendálta s az úrnak 42 máriással adósa volt) a kocsmában kuruc katonákat toborzott. Arra biztatta az ott megforduló embereket, hogy álljanak hozzá katonának, s aki kezet fogott vele, annak nevét feljegyezte. Az emberek hadnagynak nevezték őt. Azt nem tudjuk eldönteni, hogy menynyiben volt ez csupán virtuskodás, vagy mennyiben komoly szándékú szervezkedés. Annyi azonban bizonyos, hogy Bécs és az uralkodóosztály komolyan vette a dolgot. Már tíz nap mulva a történtek után kihallgatták az összes részvevőket s különösen arra vonatkozóan szerettek volna megtudni valami bizonyosat, hogy Pap László passzussal vagy megbízólevéllel gyüjtötte-e az embereket.[23] Bécs is komolyan tartott attól, hogy a Rákóczi-szabadságharcnak számottevő utóhangja támad Magyarországon. Félelmét csak indokolttá tette, hogy a Khotinban szervezkedő emigránsok egyik kisebb csapatának sikerült Besztercénél betörnie. Szekfü Gyula szerint ez a próbálkozás teljes mértékben hatástalan maradt, Rákóczi neve már akkor sem mondott semmit az ország lakosainak. „Eszterházy néhány lovasának megadta a sors azt a kegyet, ami után Bercsényiék hiába sóhajtoztak: bekiálthatták a Szamosok népes falvas völgyeibe a vezérlő fejedelem nevét, mely annyiszor lelkesítette harci kedvre a felkelés legnehezebb csapásai között is a kuruc csapatokat. Ők voltak az egyedüliek, kik lélegzetüket visszafojtva hallgatták, jön-e a régi harci kiáltásra felelet a völgyi házikókból. Az eredmény kétségbeejtő hallgatás volt. Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan

[22] U. o. 79—80. l.
[23] KCsL Continuatio Examinis. Nagykároly, 1718 márc. 13.

maradt."[24] Nem áll módunkban részletesen megvizsgálni ennek a betörésnek a körülményeit, a későbbi események és egy 1718-ból való adat azonban így is rácáfol erre az állításra. 1718 márciusában — amikor a tatárok jötténck híre járt — „a Szamos mellyékén aféle heverő és szolga legények igen kezdenek fegyvert szerezni és hajdúnak készülni". Egy jó magyar jobbágy elszökött, Biharból négy korábban elszökött krassói legény jött érte. A falusiak bizonyára tudnak a dologról. Különösen fontos lenne most a vigyázás, mikor ezen a vidéken a kóborlók annyira megszaporodtak és a jobbágyok is szöknek — írják Károlyinak.[25] A régi kuruc jelszavak nem maradtak visszhang nélkül most sem, de sokkal később, évtizedek mulva is, talaj van számukra a jobbágyok között.

A volt kuruc katonák, bujdosó szegénylegények mellett a Rákóczi-hagyomány fenntartásában nagy rész jut a szökött katonáknak. A reguláris császári katonaság sorait Magyarországon az erőszakosan összefogdosott jobbágyokkal és vagabundusokkal töltik fel. Bécs amellett, hogy a katonaság kellő létszámát biztosítja, igyekszik ezzel ritkítani az állandó nyugtalanságot okozó vagabundusok nagy számát is. Célját azonban nem éri el. Sőt, ez csak a kóborlók, bujdosók számát szaporítja. Az erőszakosan beöltöztetett jobbágy vagy régi kuruc katona az első kínálkozó alkalommal otthagyja a császári zászlót. 1718-ban híre futott, hogy a Dunánál Bercsényi és Rákóczi fogad katonákat, s minden újonnan jöttnek ötven tallért adnak. S valóban számos császári katona szökött le ebben az időben a déli határra.[26] A Tiszántúl inquarterizált (beszállásolt) katonaságból háromszáznál több szökött el.[27] Zemplén vármegyében százhuszhat a szökött katonák száma. A megyék üldözik, ahol tudják, elfogják őket, de nagy számuk miatt kevés eredményre jutnak Bethlen János arról panaszkodik, hogy nap mint nap hoznak hozzá szökött katonákat, már azt sem tudja, mit kezdjen velük: „A vármegye nem tarthatja; mert maga is éhen hal mind szüntelen. Ebben a szűk időben pénzes kenyérrel nem győzöm tartani, mert már öt esztendő alatt többet két- vagy háromszáznál hónapokig tartottam, míg dispositiók jöttek iránttuk".[28] Ebben az időben a jobbágyság számára a reguláris katonaság egyet jelentett a börtönnel. Elszakítva otthonától, családjától, idegen tisztek alatt szolgált, nem egyszer messze az ország határaitól; sorsa pusztulás, vagy szomorú öregség. Mikor a lengyel határra rendelt megyei had soraiban elterjedt a híre annak, hogy a reguláris seregbe akarják sorozni őket, a katonaság felzendült.[29] Elég volt csak egy szó és máris robbant az elégedetlenség. Diószegen, mikor a gyalogos katonákat német módra mustráltak, az egyik álmosdi ember csak annyit mondott, illyen atta urai, hogy vesztegetik az magyarokat", máris arról beszélnek, hogy kurucok vannak közöttük, többen elszöktek.[30] Az álmosdi ember szavai éles bírálatot mondanak a nemesekről, akik „tulajdon véröket", saját parasztságukat adják idegen járomba! De kijelentése arra is rávilágít, hogy ezek a jobbágy-

[24] Szekfü 88. l.
[25] KCsL LM Böszörményi Nagy Sámuel Károlyi Sándornak, Szinfalva, 1718 márc. 21.
[26] Szekfü l.
[27] SzSzMKL KI Fasc. 18/8.
[28] KCsL LM Bethlen János Károlyihoz, Sziget, 1742 ápr. 16.
[29] U. o. 1742 febr. 15.
[30] U. o. Examen Gabrielis Tasnadi . . . Pocsaj, 1743 márc .14.

katonák mennyire tudatában vannak a császári katonáskodás valódi tartalmával. Nem a családi tűzhely, a szülőföld megvédéséért adnak kezükbe fegyvert, hanem a császár hatalmát, az uralkodóosztály kizsákmányolásának zavartalanságát kell biztosítaniok. Ebből az életből egyetlen menekvés van: akik nem akarják, hogy parancsszóra, akár saját falujukbelire is fegyvert kelljen emelniök, elszöknek, s a szállásokon, falvak határaiban, erdők között rejtőzködve, a bujdosók hányatvetett életét vállalják. Régi életmódjukhoz nem térhetnek vissza; ha a szökött katonát elfogják, szigorú büntetés vár rá. Egy lévai születésű szökött katona szavai szép tanúságot tesznek ezeknek az otthontalan embereknek mély hazaszeretetéről. Szigeten fogták el, börtönbe került. Társaival beszélgetve, a következőket mondta: „Már látja a halál fején vagyon; de édes Magyar Nemzetéért úgy mégyen az halálra, mintha méz nyalni vinnék."[31] A biztonságot, a békés életet számukra egyedül a „világ fordulása", a „kuruc világ" felvirradása hozhatja meg. Nem valami ködös ábrándból, könnyelmű kalandvágyból, hanem életkörülményeik kényszerítő hatása alatt készülnek a kuruc idők feltámasztására. Van, aki csak az elképzeléseknél, a szóbeszédek pillanatnyi reményt nyujtó híreinek terjesztésénél maradt, de vannak olyanok is, akik a hírek hatására előveszik régi fegyverüket, tervezgetnek, szervezkednek. Hogy ezeknek a helyi jellegű, sokszor csupán a megbeszélésig is alig jutó szervezkedéseknek mennyiben volt értelmük és további lehetőségük, azt csak akkor tudjuk megmondani, ha tisztázzuk az emigrációval való kapcsolatukat. A belső helyzet számukra kedvezőtlen volt, mert a császáriak éberen őrködtek és gondolkozás nélkül börtönbe vetették azt, akire a gyanúnak legkisebb árnyéka is esett. A szökött katonáknak és a bujdosó kurucoknak nem is ez volt a jelentőségük a nép Rákóczi-váradalmának kialakításában. Puszta meglétük már tápot adott a nép reményeinek. A fegyveres, titokzatosan buikáló emberek időnkénti feltűnése, a róluk keringő hírek a jobbágyság számára azt azt utolsó szalmaszálat jelentették, mely a kuruc idők visszatérésének első jele és egyben biztosítéka volt. Talán ezeknek a bujdosóknak jelenléte volt az emigránsok megléte mellett a másik reális mag, amely köré a szegénység a maga elképzeléseit, a valóság határain messze túljutó terveit szőtte. A bujdosó szegénylegények, bujkáló katonák pedig részt vállaltak ezekben az elképzelésekben. Az emlékek, szóbeszédek formálódnak, alakulnak, s a nép körében megszületik a Rákóczi-váradalom. Ha valami nagyfantáziájú ember a jobbágyság beszédeiben élő alakok egyikének szerepét vállalja, ezzel a nép gondolatait tükrözi. Az a tény, hogy hisznek ezek beszédeinek, mutatja, hogy mennyire élő problémája a jobbágyságnak minden, ami a kurucsággal van összefüggésben. A fantázia továbbszövi az eseményeket, s a valóság szálai összefonódnak a csak képzeletben élő dolgokkal.

A kuruc idők feltámadását, Rákóczi visszajövetelét hirdetők között számos érdekes ember van. A vagabundusoktól azonban meg kell különböztetni a külföldi kalandorok csoportját. Vannak, akik régi kuruc hadnagyok, kapitányok képét öltik magukra, de mellettük számosan vannak olyanok is, akik a fejedelemnek, Bercsényinek, Rákóczinak vagy Bercsényi fiának adják ki magukat. Az ál-Rákócziak szereplését a fejedelem visszatérésében való soha el nem halványuló hit, népi váradalom magyarázza meg. Az Árva megyei eset élesen rávilágít az ál-Rákóczi-probléma lényegére.

[31] U. o. Bethlen János levele Károlyinak, Sziget, 1742 ápr. 16.

1734 június 4-én egy Árva megyei községben, Trsztenán egy ismeretlen fiatalember jelent meg, aki a helység kocsmájának mestergerendájára a következőket írta fel: „Fuit hic die 9. Junii 1734. G. R. P. T. N. N. I. R. H." A plébános előtt nyíltan Rákóczi fiának nevezte magát, egy levelet adott át neki az alispán számára, majd rövid ottartózkodás után elhagyta a községet, Lengyelországba tért vissza. Az alispán, mikor megkapta a G. R. P. T. aláírású zavaros tartalmú levelet, azonnal intézkedett, hogy a titokzatos ismeretlent, az állítólagos Rákóczi Györgyöt, ha ismét magyar területre tér, haladéktalanul tartóztassák le. Az idegen az év őszén ismét feltűnt Árva megyében, — azonnal őrizetbe vették. Az ügy a helytartótanácshoz, majd a kancelláriához került. Hosszú huzavona után sikerült végre tisztázni a trsztenai vendég kilétét. Grabkowski Ignác lengyel kalandor volt az állítólagos Rákóczi György s mikor megkérdezték tőle, miért nevezte magát Rákóczinak, azzal válaszolt, hogy a trsztenai kocsmában egy parasztember igen szívesen hallotta Rákóczi nevét s mikor megtudta, hogy ő Rákóczi fia, testvérének nevezte őt.[32] Grabkowski csupán anyagi előnyökhöz akart jutni, kijelentése azonban az ál-Rákóczi-probléma helyes felfogására világít rá. Tudják, hogy Magyarországon Rákóczi nevével még mindig lehet eredményeket elérni. A parasztok nemcsak hogy nem felejtették el a fejedelmet, hanem örömmel hallanak róla. Ez magyarázza meg, hogy fenntartás nélkül hitelt adtak Grabkovszki szavainak.

Bécs félelme indokolt. Egyre nagyobb a feszültség az elnyomók s az elnyomottak között, Rákóczi neve könnyen lángra lobbanthatja az országot. A külföldi politika kihasználhatja ezt a helyzetet, nem lehet tudni, hogy az évről-évre feltűnő kalandorok, akik Rákóczi nevével jönnek a falvakba, nem politikai ágensek-e. Azt nem tudjuk, hogy ezek mögött az ál-Rákócziak mögött áll-e valaki; csak a maguk ötletével vezetve az anyagi haszon, a feltűnés- és érdeklődéskeltés vágya vezette-e őket, vagy valami nagyobb politikai koncepció szolgálatában álltak. A kérdés ily módon való feltevése már a 18. századi diplomácia kusza útvesztőjébe vezet, de a magyarországi kurucok külföldi kapcsolatai mégsem érdektelenek számunkra; tudnunk kellene, hogy Rákóczieknak mennyire van tudomásuk a parasztság hangulatáról, jön-e be valaki közülük az országba; a magyarországi bujdosók, kuruckodás vádja alá került üldözöttek mennyiben találnak menedéket külföldre szakadt régi kenyeres pajtásaiknál vagy az emigráns fejedelem udvarában. — A kérdést csak felvetjük, megoldani nem tudjuk, a rendelkezésünkre álló szórványos adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a további kutatások ezen a téren is számos érdekes ténnyel gazdagítanák a 18. századi Rákóczi-kérdést. Jávorka Ádám 1711 végén koldusruhában járta az országot. Bercsényi küldte be őt néhány társával, hogy megismerjék a közhangulatot és beszéljenek a régi kurucokkal. Jávorkának sikerült is Tóth Pállal, az egykori őrnaggyal és „más oly meghittel" beszélni, de hamarosan elfogták őt és a budai várba zárták. 1712 nyarán azonban már azt írja Bercsényi róla: „Budárul csudással s vakmerően szabadult, s bujkálva gyütt be" (Lengyelországba). Számos kuruc katona kereshetett menedéket az emigránsoknál: „minden elhagyatott, éhelhaló magyar csak hozzám szorul" — számol be Bercsényi a fejedelemnek. Hiszen Magyarországon halál várt rájuk. A „megíártam a hadak útját" kezdetű Békés megyei bujdosó énekben a szerző azért búcsúzik, mert elhagyja hazáját:

[32] Lukinich 389—393. l.

Megyek messze Rákóczival,
Szívem tele búval, bajjal, —[33]

— hiszen az ismeretlen idegenben senkije sem lesz aki gyámolítaná. Peri János bátyja gyilkosságot követett el, s elszökött. Egy esztendővel az eset után azt beszélik róla, hogy Rákóczinál van.[34] A vásárhelyi vásárról ötvenen „lementek Rátzországra, hogy ottan várakozzanak... fegyvereskedjenek és lovasodjanak meg s azután jöjjenek fel és a szegénységet szorongató urakat levágják". Mi lett ezekkel a vállalkozó szökött katonákkal és bujdosókkal, nem tudjuk. Nyitott kérdés maradt az is, hogy miféle hír hatása alatt akartak „Rátz-országba" lemenni. Időnként hazatér egy-egy katona, aki a külföldi kurucokról hoz híreket. Henczidai Nagy Mihály a spanyol regimentből szökött el. „Eö beszéllett az franciánál levő kurucokkal és azt mondták, hogy él (Rákóczi) és lejön s maga is hitivel pecsételte, hogy él s látta-is". A Vásárhelyre hazatérő Csorba kapitány is a franciaországi kurucokról hoz híreket.[35]

A kuruc névnek nagy hatása volt a 18. század folyamán. Elegendő volt valakinek csak kimondania Rákóczi nevét, hogy börtönbe, sőt az akasztófára jusson. Vladár György szolgája, Csohaly Gyurka jókedvűen elkiáltotta magát: „Isten veletek, engem többet nem láttok, megyek kurucnak" Hosszadalmas per származott ebből a kijelentésből. Földesura börtönbe került, Csohaly Gyurkát pedig besorozták a császári regimentbe.[36]

A hatóságoknak külön gondot okoz a Rákóczinak tulajdonított vagy a töröktől származtatott pátensek ügye. A kamarai tisztviselőknek, harmincados tiszteknek, só-tiszteknek titkos megbizatásuk a híreknek és pátenseknek figyelemmel tartása vagy a legkisebb, egy-egy pátens feltünésére vonatkozó gyanú jelentése. A császári udvar számára sok homályos kérdést tisztázott volna ezeknek a szóbeszédben annyit szereplő kiáltványoknak az ismerete. Kik írták ezeket a leveleket, kiknek szólnak, mit tartalmaznak — nem tudjuk. Ilyen a szabadságharc leverése után keletkezett menlevelet csak egyet ismerünk. Néhány esztendővel a szabadságharc leverése után, 1717-ben Eszterházy Antal emigráns generális adta ki a nagybányai „Zachariás méncz mester" számára. Tulajdonképen oltalomlevél ez, mely arra az időre szól, mikor a kurucok ismét visszatérhetnek s Nagybányáról fizetik a hadakat. Az oltalomlevelet Doka András főhadnagy vitte volna el Fröchlich Zakariás ménczmesterhez, de nem jutott el hozzá.[37] 1721-ben egy Kövér Pál vagy János nevű ember ellen indítanak vizsgálatot, aki állítólag inasa volt Rákóczinak s „levelének kézhezadása igen nagy szerencse volna és alkalmas *lument* adván az (Felséges) udvarnak".[38] A világosságra, az események valódi voltának ismeretére nagy szüksége lenne Bécsnek. Állandóan attól tartanak, hogy rebellió készül az országban. Ezt a félelmet csak indokolttá

[33] Bercsényi levele Rákóczinak Leopoli, 1712 jun. 29. Archivum Rákoczianum VII. k. 171. o. u. a. Ilywó, 1712. aug. 25. u. o. 197. o. *Thaly:* Jávorka Ádám ezredes s a Forgách- és Rákóczi-levéltár, Századok 1888, 293.; Szöveggyüjtemény. 1087. l.

[34] KCsL LM Gillanyi János Károlyinak, Károlyvár, 1738 jún. 17.

[35] U. i. Benignum examen Petri Pap, Pocsaj 1743 márc. 14.

[36] KCsL Acta Vladariana in Negotio Rebellionis Anni 1737.

[37] Közli *Esze Tamás:* Adatok a nagybányai pénzverőház személyzetéről. Numizmatikai Közlöny, 1943, 31. l.

[38] KCsL LM Ferenc Károlyinak, Karva, 1721 júl. 28.

teszi, hogy 1735-ben Békésszentandrás felkelő parasztjai Rákóczi nevére esküdtetik a közéjük állókat és arra tesznek fogadást, hogy Rákócziért harcolnak a császár ellen.

A Pero-felkelést rövid idő alatt elnyomták, vezetőit kivégezték, de a felkelés híre még hosszú éveken keresztül izgalomban tartotta az embereket. Alig három esztendőre a Pero-felkelés után új esemény növeli nagyra a magyarországi kurucok reményeit. Rákóczi József, a fejedelem fia sereggel készül az országba. Bejövetelének híre nagy visszhangot keltett. 1738-ban Bazinban Pozehnay Dániel Rákóczinak adta ki magát.[39] Az északkeleti megyékben mindenütt megjelenéséről beszéltek. Az év májusában a bécsi udvar vérdíjat tűzött ki fejére. Aki élve keríti kézre az 10 000 forint jutalmat kap, aki pedig halálhírét hozza, annak 6000 forint lesz a fizetsége.[40] Hónapokon keresztül beszélnek Rákóczi bejöveteléről, pátensének terjesztéséről, de a nép nem törődik a nagy összeggel. Szatmár vármegyében szigorúan tiltják a veszélyes iratok terjesztését, „nehogy a szegény nép felségsértő és veszélyes szövetségbe összejöjjön".[41] Ugyanekkor Sáros vármegyében is forgalomban van „egy bizonyos ártalmas levél".[42] Ebben az évben a kassai kommisszárius Rákóczi volt homonnai uradalmából is hasonló hírt hall. A krasznibordi kolostorhoz pünkösd idején — mivel a görögkatolikusok búcsút tartanak — messze vidékről mennek emberek és mindenféle árusok. 1738 pünkösdjén Firer Jakab bácskai kereskedő is elment oda. A búcsún különös eseménynek volt tanúja: elmondta, hogy a nagy sokadalomban egy ember jött hozzá, levelet hozott, melyet állítólag a földről vett fel. Írástudatlan ember lévén, arra kérte Firert, hogy mondja meg neki, mi van a levélben. Firer azonban csak németül tudott, s a levelet, mivel az szerinte magyarul vagy szlovákul volt írva, egy sztropkói szabó olvasta el. A levél elején Rákóczi József neve állt, a szabó elvette az ismeretlentől az írást és egy Sáros-megyei esküdtnek adta át. Az esetet a bártfai harmincados tisztek jelentették a kassai kamarának, Firer Jakab ugyanis nekik mondta el a különös történetet. Ugyanekkor Keller Márton bártfai lakos azt jelentette a harmincadhivatalban, hogy beszélt egy Sáros megyei nemessel, Tahi Jánossal, aki látott volna egy nyílt felhívást, amelyben Rákóczi József tudatja a néppel, hogy ne ijedjenek meg, ha valami katonai betörés történik.[43]

Nyárutóján az Abaúj megyei szolgabíró vizsgálatot tartott Bereczki János koldusnak a kocsmákban Rákóczi Ferencről és Józsefről tett nyilatkozatai ügyében. Bereczki az egyik kocsmában a következőket mondta: „Mihelyt Isten az időt elhozza, hogy a mezőről betakarodjanak, eljön az én apám, megtanít titeket". Ki az apja, kérdezték tőle többen: „Rákóczi Ferenc, mert eö Rákóczi Ferencnek egynéhány esztendeig volt tolmácsa". A kocsmáros felesége asszonyi módra csak hitetlenkedett és kíváncsiskodott: „Miképen van hát az, hogy ő nem ismeri, holott az ő ura sok esztendeig udvari kovács lévén, udvarában lakott Rákóczinak". De meg „minek is kellett volna neki tolmács, mikor mindenféle nyelvet tudott". Egy másik kocsmá-

[39] HtL Protocollum Generale 1738: Civitas Basiniensis.
[40] *Hodinka Antal:* II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a »gens fidelissima«, Pécs, 1937, 52. l.
[41] HtL Protocollum Generale 1738. Comitatus Szathmariensis.
[42] U. o. 1738. Comitatus Saarosiensis.
[43] Hodinka 48—49. l.

ban arról beszélt, hogy Rákóczi József Kassán járt. „Én ugyan most Kassáról jövök. Ott azt hallottam, hogy most egy holnapja, mikor Rákóczi Kassán járt, a piacra elment búzát venni és egy búzaáruló embernek a búzájára előpénzt is adott és a süvegére felírta a nevét. Midőn pedig azon búzaáruló ember sokáig várakozott utána, egy írástudó ember hozzáment, megnézte, mi légyen a süvegére írva, úgy magyarázta, hogy Rákóczi József lett volna. Avval az csak elmult, hanem annak utána zarándokruhába öltözött és ugyan Kassán egy nagy palotában lakó grófnéhoz egy szegény asszony által bejelentette magát, kit is beeresztvén, a grófné egy német forinttal megajándékozta s azután megjárta az egész palotákat és ott is így írta fel a nevét: itt járt Rákóczi József. Egy holnap mulva eö uralkodik ebben a palotában."[44]

1738 a török háború esztendeje. Rákóczi József tervét ez teszi reálissá, de a kuruc idők visszatértét váró parasztok is bizalommal néznek a törökök felé. Magyarországon a parasztok számára a német iga jelentette az elviselhetetlen terhet. A török ellensége a császárnak, s a parasztok, akik maguk is ellenséges érzülettel viseltettek az országba betolakodott idegen elnyomóval szemben, az országból rég kiszorult törökben már kevésbbé láttak ellenséget. Rákóczi Törökországban volt, onnan várták a fejedelmet, s a török katonák esetleg a fejedelemtől hozhatnak híreket. Tudták, hogy Rákóczi török segítséggel támadhat. Már eddig is számos esetben láttuk, hogy a parasztság Rákóczi-váradalmában milyen állandó és ismételten visszatérő motívum a török segítség. Most, az 1738-i török háború idején is a török előörsök Rákóczi nevével hívták át a magyarokat. A Károlyi-huszárok két legénye át is ment hozzájuk.[45] Ugyanebben az évben az a szóbeszéd járta Békés vármegyében, hogy a dobozi kálvinista iskolamesternek egy török manifesztuma van. A vallatás során kiderült, hogy Füredi István iskolamester Gyulai János református prédikátortól kapta a manifesztumot, annak pedig Keresztessy Márton szeghalmi prédikátor mutatta. A szálak a debreceni református kollégiumba két diákhoz, Szalaczi Mihályhoz és Bihari Istvánhoz vezettek el. Lehetséges, hogy csak egyszerű diáktréfa volt az egész, de Bécs félelmére jellemző, hogy a vallatások során állandóan visszatérő kérdés, vajjon más is látta-e a manifesztumot vagy csak a kérdéses vádlottak — a parasztság körében beszélnek-e róla.[46]

A református prédikátorok és tanítók jelentős szerepet játszanak a kuruc hagyományok fenntartásában és ápolásában. Bécs üldözte őket, helyzetük tarthatatlan. Az erdélyi fejedelmeknek azt a gyakorlatát, hogy a népből származott protestáns papok nemességet kapnak, Bécs semmibe vette, s a földesurak mint birtokukhoz tartozó jobbágyokat igyekeznek megkötni a protestáns lelkészeket. A végsőkig elkeseredett, súlyos anyagi helyzetben élő prédikátorok az elégedetlen, kuruc idők feltámadását váró jobbágysággal éreztek együtt.

Károlyi nem hiába aggodalmaskodik azon, hogy a prédikátorok Erdélybe járnak át, sőt „talán Moldvába és Tatár Országba is átjártak", nem lehet tudni, nem próbálnak-e meg valamit.[47] A 18. század tanítói,

[44] U. o. 50—51. l.

[45] *Esze Tamás:* Isten darazsai, Az Út, 1951 máj. 6. sz.

[46] HtL Békéssiensis Cottus super manifesto Turcica apud Calvinistam ludimagistrum Dobosiensem reperto peracta examen submittit. 1738 júl. 9.

[47] KCsL Lad. R. Károlyi felterjesztése a haditanácshoz, keltezetlen.

prédikátorai általában a népből származtak. Anyagi helyzetük sivár volta s a katolikus egyházzal összefonódott Habsburg-uralom miatt számukra kilátástalan volt a jövő. A prédikátorok és tanítók közvetlen kapcsolatban voltak a jobbágyokkal, mindennap érintkeztek velük s a jobbágyok sokat adtak az írástudó emberek szavára.

A református prédikátorok nagy hatással voltak a népre, bibliamagyarázatuk mögött a jobbágyok — sokszor minden ok nélkül is — politikai programmot véltek felfedezni, sokszor a prédikációt a maguk módján, a maguk helyzetére, a pillanatnyi állapotokra alkalmazva értelmezték. Szántai Mihály királydaróci prédikátornak egy 1715-ben elmondott beszéde még sok esztendő mulva, 1738-ban is élénken él egy-két ember emlékezetében. 1738 júniusában ugyanis Turi Mihály szegény ember betegen feküdt a harmincados udvarán, akinél lakott, a góré alatt, mikor meglátogatta őt Veres Miklós. Turi Mihály költözködni akart Királydarócról, de Veres Miklós nem helyeselte tervét: „Hallottam, hogy Daróczrul el akarsz menni, ne menj el, ne bontagozzál, majd el jönnek a napkeleti madárkák, akkor békességben nyughatol, nem tudod-e még a Szent Irás is mondgya, hogy a Római birodalomnak el kell veszni." Ezt abban az időben — mikor a császáriak a törökkel hadakoztak, csak egyféleképpen lehetett érteni: hamarosan itt lesznek a törökök és megdöntik a Habsburgok uralmát. A harmincados felesége, aki ezt a beszédet hallotta, „eliszonyodott rajta" s elmondta urának, aki mint a császárt kiszolgáló hivatalnok, azonnal jelentette az illetékeseknek. A vármegye elfogta Veres Miklóst, aki olyan szegény volt, „hogy testénél-lelkénél és négy apró gyermekénél" egyebe nem volt. Különösen azt akarták Veres Miklóstól megtudni, hogy hol vette azt a szokatlan jövendölést. Veres Miklós egy régen, 1715-ben hallott prédikációra emlékezett vissza. Az akkori prédikátor, Szántai Mihály hamar elkerült a faluból, Endrédre, majd innen Komádiba. Kire értette Veres Miklós ezt a jövendölést — vallatták tovább a kínpadon, — a császárra, vagy a katolikus egyházra. A feleléstől sok függött, mert ha a császárra értette, semmi nem menti meg a haláltól, viszont ha a római egyházra mondta, akkor börtönnel menekedhetik. Veres Miklós azzal vágta ki magát, hogy csak a pápistákra értette. Halálra ítélték ugyan, de bírái ismerték a nép hangulatát, tudták, hogy kiomló vére csak az elégedetlenséget táplálná, kegyelemre javasolták. A császár százötven botbüntetésre és örökös fogházra változtatta az ítéletet. A büntetést két részletben kellett elszenvednie: százat nyilvánosan, ünnepnapon, a főtéren, „mások példájára és rettentetésére"; ötvenet pedig a harmincados udvarán, ahol Turi Mihályt biztatta a napkeleti madárkákkal.[48]

Sokan azt gondolnák, hogy az idők múlásával a kuruckor emlékei is elhalványodnak s már csak az öregek visszaemlékezéseiben csillan meg Rákóczi neve. Azok, akik a kuruc seregekben harcoltak, lassan meghalnak, s felnövekszik egy új generáció, mely csak az apák elbeszéléseiből hall a kuruc szabadságharcról. 1735-ben meghalt a fejedelem. A nép hősei azonban halhatatlanok s az idők múlása csak nemesebbé teszi alakjukat. Rákóczi a század közepén a nép képzeletében ugyanolyan élénken élt, mint közvetlenül a szabadságharc után. Továbbra is visszavárják, sőt rendületlenül hisznek abban, hogy eljön közéjük. A Rákóczi visszatérését, a kuruc idők feltámadását hirdető vagabundusok egyik legjellemzőbb példája Tasnádi,

[48] Esze: Isten darazsai.

vagy ahogyan ő magát nevezni szokta, Sebestény Gábor alakja. Megjelenésének körülményei, rövid „működése" a köréje fűződő események és szóbeszéd tömör formában magábanfoglalják a 18. századbeli népi Rákóczi-mozgalom számos jellegzetes vonását.

1742 nyarán egyik este Fazekas Ferenc nagyszerindi lakost azzal fogadta otthon a felesége, hogy egy idegen embernek adott szállást éjtszakára. Mivel késő volt, s a jövevény már aludt a padkán, Fazekas Ferenc nem háborgatta, csak reggel kérdezte meg tőle, hogy mi járatban van. Az öregember akkor csak annyit mondott, hogy vásárhelyi s hogy passzusa is van. Fazekas bizalmatlan volt, maga az íráshoz nem értett, elhivatta hát a nótáriust, hogy nézze meg a passzust. Hódmezővásárhely pecsétje volt a levélen, melyből a nótárius, Király András, semmi különöset meg nem tudhatott, hiszen csak arról volt szó benne, hogy ez az öregember élelme keresése végett Debrecenbe igyekszik. Utas ember pedig abban az időben naponta megfordult a községekben. Fazekas Ferencnek ezzel minden kétélye eloszlott, s a jövevénnyel, „ismervén eötet igaz embernek", a csapszékbe ment. Itt aztán a pincegádorban, mikor a bíró is ott volt, kimondta Sebestény Gábor a nagy szót: „úgy nézzék öt valamint magát Bercsényit, mert ők öten jöttek ki Bercsényitül: egyik közülük úgy mint Nagy Istók, most is Makóvásárhelyen vagyon — mint ezereskapitány, meg a rajta való czondrát és csizmát is a vásárhelyiek adták". Akik hallották, nagyon megijedtek, mert Nagyszerindnek nemrégiben baja volt az ilyen beszédek miatt, „csakhogy az egész helységünk majd el nem veszett". Sebestény Gábor biztatta őket, hogy ne féljenek. „Bercsényi kapitánya vagyok és annak a dolgában járok, ha mindjárt föl nyársalnak is." De aki őt háborgatja, annak „rosszul leszen dolga". Nemsokára feltámad a kurucvilág, holdtöltin maga Bercsényi is megmutatja magát, s ha nem hisznek a szavának, megmutathatja magának Rákóczinak a levelét, mely nála van. A bíró, Kutasi Ferenc, nem adott sokat szavára, bár inkább a félelem tartotta vissza, hiszen alig hét esztendeje, hogy a Peró-felkelésben résztvett és a felkelés gyanújába került parasztokat a császáriak kegyetlenül megbüntették: „Kegyelmed itten illyeneket ne beszéllyen, hanem mennyen el innen dolgára, nehogy mink is megkárosodjunk, mert volt már illyen dolog itten, de bezzegh meg is attuk az árát, mer feö nélkül bolondul jártak." Szavaiból megtudjuk, hogy Nagyszerinden nem ismeretlenek a kuruc hagyományok, a község már szenvedett is miatta, de Kutasi ezeket a hírhozó, a fejedelem nevében járó embereket is bírálja.

Sebestény Gábor rövidesen elment a faluból. Boros István nagyszerindi parasztember vitte a lován Szalontára. Nagyszerinden azonban hamarosan híre kelt Sebestény Gábor „bolond beszédének". Farkas Ferenc a nótáriusnak mondta el, hogy nemsokára itt lesznek a kurucok. A kocsmáros pedig — aki ugyan vallomása szerint, mikor mindez történt, beteg volt és semmit sem hallott s feltehetőleg nem örült Sebestény híreinek — alig telt el egy hét, bizalmas szóra hívta ki a gazdag Szabó Mihályt a kocsmából: „Szabó Mihály uram, ha valakinél valami adóssága volna kegyelmednek, szedgye be kegyelmed, mert most nemrégen egy vásárhelyi ember az beszélte, hogy ezereskapitány s minden bizonnyal ennek a hónak a töltin feltámad újólag a kurucság".

Sebestény Gábor útját másutt is hasonló hírek jelezték. Szalontán a kocsmában arról beszélt, hogy nemsokára eljön az az idő, mikor a kalapos embereknek fényes szegekkel szegezik a fejükhöz a kalapot. Az ottlévő egyik

álmosdi legényt azzal biztatta: „Én Rákóczi kapitánya vagyok, állj hozzám katonának és te kornyétás leszesz". Elmondta, hogy az Erdőhátságon már mindenütt készek az emberek, s most ő a Berettyó felé indul, hogy ott is előkészítse a falvak lakosait. Vásárhelyen van még két kapitány, Kis János és Rácz György, akik ugyancsak a fejedelem ügyében járnak. Sebestény Gábor hamarosan börtönbe került, ügyében számos tanút hallgattak ki. Ezeknek a tanúvallomásoknak homályos adatai alapján próbáljuk összeszedni a vásárhelyi öregember személyi adatait. Zaránd vármegyében, Csömörjön született, innen „Karaffa járáskor" Zemplén megyébe futott, azóta ott élt, kapálással kereste a kenyerét. Alig egy esztendeje került Vásárhelyre, ahol egy ideig szőlőmunkát vállalt, de ahhoz nem értett és azóta kosárfonással szerezte meg a kenyérrevalót. Pünkösdkor indult el Vásárhelyről s azóta járta a vidéket, az éjszakákat a pusztákon, majorokban, szekereken töltötte.

Mondanivalójából, híreiből mi volt a valóság, azt is csak a vallomások kusza szövevényéből tudjuk kihámozni. Ő maga a kuruc időkben hadakozó ember volt, Forgách Simon regimentjében mint strázsamester szolgált. Az apja is katona volt, akit „Rákóczi Ferenc attya kapitánynak mondott". Tehát kuruc híreinek egyrészt családi gyökerei is vannak. Vásárhelyről elindulta után egyik éjjel Schenner tiszttartó majorjában hált, ahol a tiszttartó katonájának pisztolyát és kardját elcserélte az ő régi flintájával Bizonyára ez a pisztoly és kard kölcsönzött megjelenésének bizonyos kurucos jelleget s ez táplálta Sebestény Gábor kapitányi öntudatát is. A Bercsényi visszatéréséről szóló híreket Csorba kapitánytól hallotta. Erről a Csorba kapitányról csak annyit tudunk, hogy nemrég tért haza Vásárhelyre Franciaországból. Azt beszélte, hogy ott igen sok a kuruc, ő maga szemben volt Bercsényivel, vele evett és ivott. Bercsényi azt akarta, hogy álljon közéjük katonának, de ő inkább hazajött. Franciaországból hozott híreit egész Vásárhely beszéli, s valószínűleg Sebestény Gábor is innen vette és a maga módján szőtte, alakította tovább a kuruc világ feltámadásáról szóló híreit.

Bécs 1735 után különösen félt, hogy megismétlődnek a békésszentandrási események. Sebestény Gábor „veszedelmes és belső csendességet bontani merészlő" beszéde miatt a megyei törvényszék kötél általi halálra ítélte. A már 60 esztendős öregember a végsőkig kitartott a kurucvilág feltámadásába vetett hite mellett. A börtönben a rabok megjegyezték utolsó szavait: „Isten úgy segéljen, mind kivallom, mikor kivisznek akasztani vagy vesszteni, hogy Vásárhelytül fogvást mind kuruc." Nevét még egy esztendő mulva is emlegetik és azt beszélik, hogy Nagyszerinden Kutasi bírónál hagyta Bercsényi pátensét Ez a pátens továbbra is izgalomban tartotta az embereket. A hatóságoknak is az a legnagyobb gondja, hogy mi lett azzal a levéllel, melyről Sebestény Gábor a nagyszerindieknek beszélt, mert mikor elfogták őt, nem találtak nála semmit.[49] Számunkra is ez a sokat emlegetett pátens lenne az a következő láncszem, mely kutatásainkat előbbrevinné. Lehetséges, hogy csak a nagyobb hatás elérése kedvéért beszélt róla a vásárhelyi öregember, de nem lehetetlen az sem, hogy valóban volt nála ilyen levél. Talán hamisítvány volt, vagy pedig valóban Rákóczi vagy Bercsényi valami régi pátensét hordozta magánál. Számunkra elsősorban nem az a fontos, hogy ezek a közkézen forgó pátenslevelek hamisítottak-e, vagy eredetiek; tartalmuk az, mely sok homályos kérdést tisztázhatna.

[49] KCsL Processus Gabrielis Tasnady. 1742. Vass-Váry Pál vallomása.

Az emberek még hónapok mulva is számontartják egy-egy ilyen levél feltűnését. Sebestény Gábornak az állítólag szerindieknél maradt pátense még egy esztendő eltelltével is izgalomban tartja az embereket. Ez az ismeretlen passzus az összekötőkapocs Sebestény Gábor működése és a sarkadi román katonák mozgalma között. Pap Péter nyarlói román katona sok más társával együtt elszökött a gróf Haller regimentből. Hamarosan elfogták, börtönbe került, s ott arról beszélt, hogy a sarkadi határban valami nyolcszázan gyültek össze. Az a tervük, hogy a magyarokkal együtt rebelliót indítanak. Sokan egyetértenek velük; a sarkadi, gyarmati, remetei, nagyszerindi, ágyai, váradi, szalontai, geszti, mezőgani, tóti, gyiresi, tenkei bírók élelmezték őket. Agyán és Remetén a prédikátor és az iskolamester a kurucok vezetője. Három „várassi" (váradi?) katona három flintát, három pisztolyt s egy véka puskaport vitt nekik. A jövő tavaszig a románságon „verbuválnak", hogy „jó időt látván, tavaszra mindjárt helyre álljanak". Közülük százötvenen „fegyverüket, puskájukat, kardjukat, dolmányukat és nadrágjukat és ingeket és valamely pár pisztolyokot is és kisz pénzt 400 forintot és 12 aranyat" a nyarlói határban részben elástak, részben pedig egy öreg fa odvába rejtették. Papp Péter a vallatásnál mindent tagadott. Azt állította, hogy soha nem látott fegyveres s magukat kurucoknak mondó embereket, nem is járt a sarkadi határban.[50] Mi lett vele, nem tudjuk. A börtönben mondottakból mennyi az igazság, nem sikerült még kideríteni. Az eset mégis nagyon tanulságos számunkra. Az elmondottak arra engednek következtetni, hogy a nép a legmesszebbmenőkig támogatta, etette, rejtegette ezeket az embereket. Akik a a kuruc zászlók alá esküdtek, segítséget találnak nemcsak a falvak lakóiban, hanem támogatóik vannak a katonák között is.

A Rákóczi-hagyomány széles néptömegeket hatott át mozgósító erejével. A kuruc szabadságharcban nemcsak magyar jobbágyok vettek részt, így hagyományait az ország nemzetiségi jobbágyai közt is megtaláljuk. A román falvak lakósai sem felejtették el a fejedelmet, s az ő számukra is eleven, tettekre buzdító erő a kuruckor emléke. A román jobbágyokra is hasonló terhek nehezedtek, mint a magyar parasztokra. Számukra is a német katonaság eltartása volt a legnagyobb megpróbáltatás. Már 1720-ban azt írják róluk, hogy a kvártélyos katonák csaknem tönkre teszik őket. A románság „keményen pusztul, szökik, az katona quártélyos rajta, az tizedik hóra való porció elrémítette őket".[51] A kuruc világ visszatérésétől helyzetük javulását várták, hitték, hogy az átkos császári katonaságtól Rákóczi kurucai megszabadítják őket. A Pap László által összeírt kurucnak felcsapott jobbágyok között románokat is találunk. Egy szegény román asszony pedig, akit azért fogtak el, mert passzus nélkül járt, azt beszélte, hogy ő Rákóczitól és Bercsényitől leveleket hozott, de mikor elfogták, nehogy a levelek illetéktelenek kezébe kerüljenek, megette azokat.[52]

A kárpátukrán jobbágyok is várják Rákóczi visszatértét. Az északkeleti Kárpátok eldugott falvaiban is a kuruckor feltámadásának reményével biztatják egymást az emberek. Bizonyságul csak a legbeszédesebb eseteket említjük meg. 1730-ban a munkácsi várparancsnok, Behmer Antal

[50] KCsL Benignum Examen Petri Pap.
[51] U. o. LM Barta Pál Károlyinak, Erdőd, 1720 júl. 11.
[52] U. o. Gentsi György Károlyinak, Somlyó, 1717 júl. 12.

őrnagy elfogatta Joó Pál munkácsi és Bartha Mihály farnosi lakosokat. Azzal vádolták őket, hogy Munkácson a nagy-hegyi szőlőben titkon toboroznak és felkelésre gyüjtenek fegyvereseket. Ezt a veszélyes vállalkozást csak indokoltabbá tette az, hogy Bartha Mihály, noha ötvenedik évét taposta, köztudomásúlag kemény kuruc volt. A Rákóczi-szabadságharc alatt előbb mint gyalogos, majd mint palotás, s végül, mint zászlótartó 1711-ig harcolt. Összeköttetésben voltak a máramarosi kárpátukránokkal. Itt Soós László szervezte a népet. A feltételezhető felkelés híre az uralkodóhoz is eljutott. A kihallgatásokat, kínzásokat a bécsi haditanács utasításainak alapján embertelen kegyetlenséggel hajtották végre.

Nyolc esztendővel később, 1738 nyarán a munkácsi uradalom jobbágyai körében nyílt lázadásra valló beszédekről tett jelentést Roga Mihály, vereckei harmincados, a szepesi kamarának. Krencsovics vagy Krejcsovics Mártontól, az alsóvereckei fiókharmincad vezetőjétől, aki, mikor a beszedett harmincadösszeget vitte neki, a következőket hallotta. A krajnai jobbágyokat papjaik arra szólították fel, hogy imádkozzanak a törökkel hadakozó császárért. A nép erre azt kezdte beszélni: „Miért a császárért imádkozzunk, aki adókat, követeléseket és más terheket rak ránk, a sókereskedést tiltja, a kivitt és behozott dolgokért igen nagy harmincadot követel — inkább imádkozzunk a mi régi urunkért, Rákócziért, hogy szerencsésen visszajöjjön hozzánk". Krejcsovics Roga és Kosztka Tamás ellenőr utasítására a munkácsi uradalom igazgatójának, Duscheknek is jelentést tett. Duschek négy kárpátukrán jobbágyot fogott el, s a vármegyei börtönbe záratta őket. Az ügyben tíz jobbágyot és öt lelkészt hallgattak ki. A vallatás hosszadalmas, minden kis részletre kiterjedő volt s eredményét röviden jelentették a főispánnak. Három jobbágy ellen emeltek vádat: szuklivai Ritszman János, Perényi Gábor jobbágya ellen, Malinecs felsővereckei és Pirohovics alsóvereckei jobbágyok ellen. Bűnük az volt, hogy ilyeneket beszéltek: „Minek imádkozzunk a császárért, jobb dolgunk volt, mikor évente 12 forintot fizettünk, mint most, mikor 300-at kell adnunk. Inkább másért imádkozunk." Ritszman János pedig, mikor Oláh filialista megkérdezte tőle, „vellet ne si Rakoczius veniret et intraret", a következőket válaszolta: „Quomodo nollem parens fuit noster" — hogyne akarnám, hiszen apánk volt. Ritszman János azonban Perényi jobbágya lévén, nem tartozott a munkácsi uradalomhoz, s azért nem is ismerjük a büntetést, melyet bátor és szép gondolkozásmódjára jellemző szavaiért viselnie kellett. Malinecz és Pirohovics jobbágyokra viszont 60—60 botütést mértek. A büntetést Munkács piacán hetivásár idején a szolgabíró és az esküdt jelenlétében, a vásári nép szemeláttára, mások „elrettentésére", nagy nyilvánosság előtt kellett elszenvedniök. Minden tizedik botütés után hideg vízzel kellett őket életrekelteni, s mikor a hatvan botot megkapták, fel sem tudtak kelni, úgy kellett őket a büntetés helyéről elvinni.[53]

De nemcsak a román és kárpátukrán jobbágyok között találjuk meg a kuruc emlékeket. Rákóczi iránti szeretetüket a Magyarországon élő szlovák jobbágyok is kifejezésre juttatták:

[53] *Lehoczky Tivadar:* Történeti kalászatok. A beregmegyei orosz nép Rákóczi mellett tüntet 1738-ban, Századok 1867, 280. l. és Hodinka 53—55 l. A krajnai és vereckei jobbágyok esetére vonatkozóan Lehoczky és Hodinka adatai egy-két részletkérdésben eltérnek egymástól. Mivel a forrást egyikük sem jelölte meg, az adatok ellenőrzését nem tehettük meg.

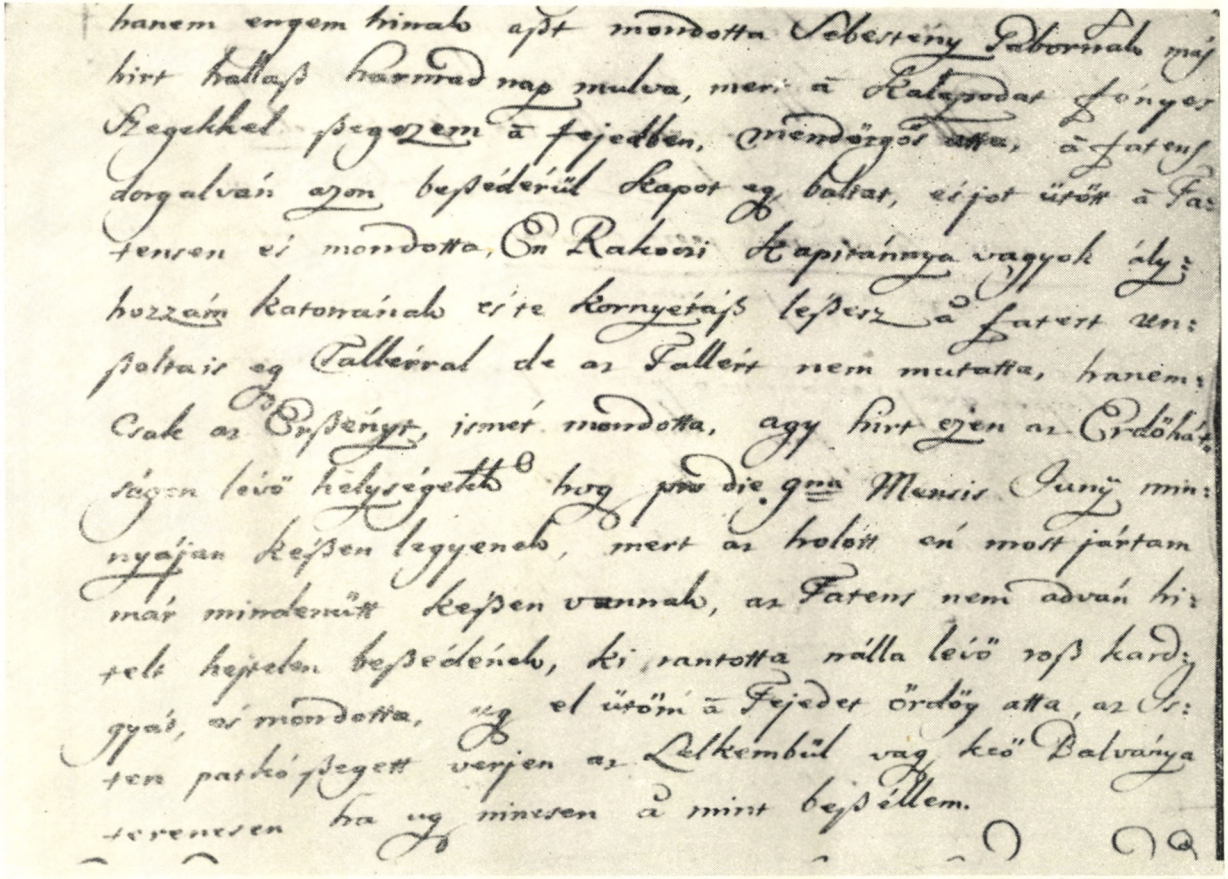

Sebestény Gábor Nagyszalontán elmondott szavai

Részlet Ladányi József vallomásából

KCsL Processus Gabrielsi Tasnady, 1742

Amikor Rákóczi szép Magyarországból
Búcsúzott, búcsúzott, búcsúzott.
Habár előbb minden vén bocskort elnyúzott, —
Elnyúzott, elnyúzott, elnyúzott:
Mégis az országra, mégis az országra
Visszanézegetett, visszanézegetett . . .[54]

Amint a Rákóczi-szabadságharc idején létrejött összefogás egyesítette az ország különböző nemzetiségű lakosait, ugyanígy később a kuruc hagyományok megőrzésében is egymás mellett találjuk a magyar, román, kárpátukrán és szlovák jobbágyokat, akiket egyaránt sújt a Habsburg-rabság.

A kuruc-hagyomány németellenes éle mellett igen erős annak antifeudális jellege is. A parasztság sokat tanult a Rákóczi-szabadságharcról, s az azután következő évtizedek is arról győzték meg, hogy a birtokos nemesség nagyrésze a németeket szolgálja, a főurak a német hatalom segítségével biztosítják kiváltságaikat. A parasztság úgy véli, hogy a kuruc világ feltámadása hozza meg számára azt az időt, mikor az országot áruba bocsátó urakkal leszámolhat. A vásárhelyi vásáron csoportba gyűlve arról beszéltek, hogy csak fel kellene kelniök s Rákóczi elérkezik. Az egyik kérdezősködőnek pedig Kovács István azt felelte: „A szegénység dolgát beszéllyük, mert az illyen adta urai igen szorongattyák az szegénységet."[55] A „szegénység dolga" abban az időben egyet jelentett a kuruc harcok feltámadásával.

A 18. századvégi Rákóczi-hagyományt erős katolikusellenesség jellemzi. A 18 század folyamán ismételten világossá vált, hogy a katolikus egyház a Habsburg elnyomó uralom ideológiai alátámasztója és igazolója. Az egyház politikai szerepének megfelelően foglal állást a kuruc-hagyományokkal szemben. A sarkadiak szervezkedését eláruló Vasvári Pál vallomását egy plébános közvetítette. Az egri püspök nagy veszedelmet lát a kuruc hírekben, mert „az ilyes szikrábul hazánkban újabb tűz" támadhat, „megbántódván újabban az Felséges Udvar az illyetin nyughatatlanoknak veszedelmes igyekezetekért".[56] Mikor a jobbágyok a kuruc világ visszatértével fenyegetik a katolikus papokat, ebben nemcsak vallási ellentét jut kifejezésre, hanem tulajdonképen politikai ellentétről van szó. A Zala és Vas megye határán élő katolikus parasztok az úrbérrendezés idején a Tiszántúl református lakosságától várják a kuruc világ feltámadását: „Oda voltam — mondogatták egymásnak — 9 nap a kálvinista földre, már mind készen vannak ott is az emberek fegyverben, — mindjárt segítségül jönnek".[57]

Az idők múlása nem hozta meg a belső nyugalmat. A kuruc mozgalmak lángja időnként fel-felvillan; a század második felében Vásárhely és Túr vidékén lobban fel. A Törő—Pető—Bujdosó-felkeléshe kuruc jelszavakkal szervezték az embereket, a nép a kuruc idők feltámadását remélte a felkeléstől. Rákóczi neve a század második felében is ébren tartotta az emberek reménységét s a hatóságok figyelmét. Debrecen egyik szőlőskertjének kapuján 1753-ban, nem sokkal a Törő—Pető—Bujdosó-felkelés után a következő krétával írt szöveget olvashatták: „Én Rákóczi ma itt foltam

[54] *Thaly Kálmán:* Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez, II. Pest, 1872. 397. l.

[55] KCsL Benignum examen Petri Pap.

[56] KCsL LM Az egri püspök levele Károlyinak, Eger, 1717 jún. 9.

[57] *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, II. (kéziratban) Urbariale 1766 ápr. 20.

ebben a kertben".[58] 1774-ben Sopron vármegye területén elfogtak egy Nagy Ferenc nevű szökött katonát, aki a gyulai Ferenc-ezredből már negyedízben dezertált. Rákóczi fiának mondja magát, már sok visszaélést követett el. Azt híresztelte, hogy Mária Terézia meghalt, és hogy négy esztendő mulva keleten egy másik magyar király támad, aki minden alattvalójának adóját egy garasra fogja leszállítani. A parasztoknak azt beszélte, hogy nagy összeg birtokában van és minden neki kölcsönzött forintért egy aranyat fog adni. A megtévesztett emberektől ilymódon 600 forintot csalt ki. Rákóczi nevét emlegetni főbenjáró bűn volt. Nagy Ferencet kötéláltali halálra ítélték, de az ítéletet Mária Terézia 10 évi kényszermunkára változtatta, melyet Trieszt-ben kellett kitöltenie.[59]

A Dunántúlon, mint már láttuk is, az úrbérrendezés idején várják és számítanak a parasztok a kuruc idők feltámadására. Batthyány Károly her-cegnek, az absentista, aulikus főúrnak jobbágyai az eljövendő kuruc hábo-rúról tervezgetnek: a földesúri tiszteket meg fogják ölni, s a földeket felosz-tják maguk között. A kuruc szabadságharc a dunántúli parasztság életében sem múlott el nyomtalanul, jogainak védelmezése közben hivatkozik rá.[60] A pinkamindszentiek jól emlékeztek rá, hogy belsőségük szabad birtoklásá-nak, ingatlanaik adás-vételének joga „antiquis temporibus revolutionem" (értsd: a kuruc-mozgalmak idejében) gyökerezik.[61]

A kuruc idők feltámadásában reménykedő népi váradalom egyre színe-sedik, a valóság elemei közé egyre több képzelt eseményt sző a fantázia, a kuruc katonákat csodálatos tulajdonságokkal ruházzák fel. A Rákócziról szóló hírekben sok a meseszerű motívum. A kuruc szabadságharc emlékét a néphagyomány őrzi meg az elkövetkezendő generációknak.

1781-ben, II. József elnyomó uralmának első esztendejében a Nagykun-ságon arról kezdtek beszélni, hogy Rákóczi jár a pásztorszállásokon. Két héttel húsvét előtt Árokszállás határában a disznópásztoroknak különös ven-dégeik voltak: három ismeretlen érkezett hozzájuk „egyikök középtermetű, feketehajú, őszszakállú öregember volt, aki azonban rendkívül erősnek lát-szott; ruházata rongyos kék dolmány volt és nadrágból állt, fehér, magyar süveget viselt, amely tollakkal és egyéb cifraságokkal volt díszítve; nyakáról fekete vászontokba rejtett kard csüngött alá." Kísérője egy hasonló-öltözetű, de jóval magasabb őszhajú ember és egy 12—13 esztendős fiú volt. Az egyik pásztor kenyeret adott az öregnek, mert koldusnak nézte őket, s közben szóba elegyedtek. A disznópásztorok a téli zivatarokról kezdtek beszélni, mire az öreg azzal válaszolt, hogy ő is sokat szenvedett ezektől a viharoktól, de nyáron is nagy zivatarok lesznek, mert neki 12 varázsló és 12 sárkány áll a rendelkezésére és ő előre tudja. Ebben az esztendőben nagy dolgok történnek: véres háború tör ki a tavasz elején, a háború végére ő nyeri el a magyar méltóságot. Jussa van rá, mert ő Mátyás király egyenes leszármazottja, a mostani királynak be is jelentette személyes igényeit, mire az háborút üzent neki. Kísérője, mintegy hogy nyomatékot adjon az öreg-ember szavának, egy pecsétekkel ellátott, nagybetűs pergament levelet vett elő és arról latin-magyar szavakkal vegyes szöveget olvasott fel. A disznó-

[58] Erre vonatkozóan ld. Wellmann Imrének kötetünkben megjelent tanulmányát.
[59] Lukinich 394. l.
[60] BCsL Rohonczi levelezése, 1712 ápr. 6. — *V. K.*
[61] VMKl TUT 3 kötés. 14. sz. — 1770 évi urbéri investigatio — Pinkamindszent panasza. — *V. K.*

pásztorok ebből semmit sem értettek. Azután a furcsa látogatók egyike állítólag Jeruzsálemben nyomtatott kalendáriumból azt olvasta, hogy már 1777-ben kellett volna ezeknek a dolgoknak következniök, csak Mária Terézia sokáig élt és azért húzódott ilyen sokáig Az ő uralkodása alatt jó dolguk lesz — biztosította az öreg ember a disznópásztorokat. A trónon őt fiatalabbik társa, majd a fia követi. Ezután három kis cédulát adott a pásztoroknak, azzal, hogy ezt jól őrizzék meg, mert az uralkodásának idején, aki ilyen cédulát felmutat, az gazdag jutalomban fog részesülni. A különös társaság több Heves megyei faluban is megfordult. Volt, ahol a gyermekek kicsúfolták szokatlan öltözetüket, az emberek kíváncsian, szavaiknak több-kevesebb hitelt adva hallgatták beszédjüket. Valószínűleg egyes helyeken Rákóczival való azonosságukat hangsúlyozhatták, mert a szóbeszéd arról számolt be, hogy Rákóczi járt közöttük. Hódos András lembergi kamarai tisztviselő a Nagykunságon való átutazásában az árokszállási kocsmában pihent meg. A kocsmáros bizalmasan közölte vele, hogy ismeretlen emberek különös dolgokat híresztelnek: Rákóczi, miután 30 esztendeig ide-oda bolyongott, ismét föltámadt s ő lesz a magyar király, addig is csak azért késett, mert meg akarta várni Mária Terézia halálát. Hódos András jelentette az udvari kancelláriának, a kancellária József császár utasítására külön futárral küldött parancsot a jászkun kerületi kapitányhoz, hogy azonnal derítsen fényt az ügyre. A nyomozás szálai Rozsnyóig vezettek. Kiderült, hogy Császár Jakab Császár György és annak János nevű fia voltak azok, akik izgalomba hozták a nagykunsági lakosságot. Császár Györgynek és fiának tartózkodási helyét nem tudták kideríteni, de Császár Jakabot elfogták s az akasztófától csak az mentette meg, hogy elmebajos volt. Jellemző az udvar félelmére, hogy milyen széleskörű nyomozást indított az ügyben Mindazokat elővette, akik beszéltek Császár Jakabékkal, vagy hallottak valamit róluk. Iványi disznópásztor a hallott dolgok elhíresztelése miatt börtönbe került. A császár úgy intézkedett, hogy amennyiben katonának alkalmas, sorozzák be, ha pedig nem, akkor csak kemény megintés után bocsássák szabadon. Rövidebb-hosszabb időre több kunszentmártoni lakos is börtönbe került. A bűnük csupán az volt, hogy beszéltek egy gyalogkatonával, „aki is Túron látta volna Rákóczit", és „amiket a gyalogkatonától hallottak" nem jelentették hivatalos helyen.[62] A fejedelem csaknem fél évszázad óta halott, a falusi nép mégis beszél róla, s a bécsi udvar továbbra is fáradhatatlan erélyel igyekszik kitörölni Rákóczi nevét az emberek emlékezetéből.

*

Íme, tanulmányunk megkísérelte bebizonyítani: a kuruc-mozgalmak korszaka nem záródott le a szatmári békével. A Rákóczi-szabadságharc az egész 18. század folyamán érezteti hatását; bukása után a nép a kuruc-törekvések és hagyományok egyetlen örököse. Ezt a kései kurucságot több figyelemre kell méltatnunk, mint eddig tettük. Mi ne a barokk templomokban és kastélyokban keressük a valóságos 18. századot, mint a korábbi történetírás cselekedte. Hanem figyelmünket a parasztságra irányítsuk, mint a 18 század egyetlen olyan társadalmi osztályára, mely Rákócziért kiáltott, az ő szellemében harcolt és sohasem szüntette meg küzdelmét a szabadság elnyomói ellen.

[62] Lukinich 394—396. l.

WELLMANN IMRE

AZ 1753-I ALFÖLDI PARASZTFELKELÉS

1711-ben vereséget szenvedett a Rákóczi-szabadságharc, 1848 előtt az utolsó nemzeti szabadságküzdelem, melyhez az egész ország nagy népi tömegei adták a lendítőerőt, s a magyar uralkodóosztály végkép behódolt a Habsburgoknak. Ezzel, a felkelésben részvevő parasztnéppel szemben, két oldalról is lehetővé vált a feudális osztályuralom körülbástyázása. Egyfelől a magyar nép rovására véglegesen kiépülhetett a Habsburg-gyarmati rendszer, melyet a parasztság szemében a nyakára ültetett német katonaság: az elnyomó idegen államhatalom fegyveres erőszakszerve testesített meg. Másfelől, részben a jobbágyterhek új jogi megalapozásával, részben hatalmi eszközökkel: a kiépülő Habsburg-államhatalomra támaszkodva, újra megszilárdult a szabadságharc során megingott földesúri felsőség is. S mindezt szankcionálta, ideológiai síkon igazolta, mindennek a parasztság részéről feltétlen engedelmességet parancsolt a katolikus egyház. A parasztember, ki a kurucvilágban szabadabb, kötetlenebb, államhatalomtól és földesúri felsőségtől többé-kevésbbé eloldódó, vallási elnyomástól mentes élethez szokott, most új, kemény, idegen, gyanakvó és ellenséges világ korlátaiba ütközött minduntalan. S mindehhez ténylegesen is fokozódó terhek szakadtak a nyakába: a porció, a beszállásolt idegen katonaság eltartása és fuvarozása, növekvő földesúri kizsákmányolás, a protestáns vallásszabadság mind erősebb megnyirbálása.

Nem meglepő, hogy a népi tömegekben fokozódott az elkeseredés s tovább élt Rákóczi várása s a kuruc élet kívánása. Az uralkodóosztály behódolásával szemben a parasztság az egyedüli társadalmi osztály, mely a 18. századi Magyarországon mindvégig szembenáll, s ha alkalom adódik, cselekvően szembe is szegül a Habsburg gyarmati rendszerrel — s egyben természetesen a fokozódó földesúri kizsákmányolással. Az ország nyugati és északi karéján, ahol előrébb haladt a termelőerők fejlődése, s ennek megfelelően az uralkodóosztály is messzebbmenő igényekkel lépett fel a jobbágysággal szemben, a paraszti ellenállás nem az ott évszázadok óta szilárdan álló Habsburg-uralom, hanem a földesurak ellen irányult elsősorban, főleg a század hatvanas éveitől, a majorsági gazdálkodás nagyobbméretű kibontakozásától fogva.

Más volt a helyzet a török alól felszabadult vidéken, kivált a tiszamenti Alföldön, annak is Erdély felé eső szegélyén, mely hagyományos gyülekezőhelye volt a bujdosó szegénylegényeknek. Errefelé úgy elpusztult a táj a bódoltság ideje s a törököt kiűző harcok alatt, hogy az elvadult, elnéptelenedett mezőkön a termelőerők csak apránként indulhattak bontakozásnak. A megmaradt, csak lassankint megszaporodó nép itt hosszú időn át nem látott földesurat maga fölött; s mikor aztán Bécs potom áron új földesurak: idegenek és labancok kezére juttatta a vidéket, ezek egyelőre nem varrhattak súlyos terheket a jobbágyság nyakába, különben a hullámzó népet nem

tudták volna megkötni, a maguk birtokára telepíteni; s a taksa-összeg följebb-följebb csavarásával s a robotolás bevezetésével szemben a parasztság egy darabig a szökés fegyveréhez folyamodhatott. Amibe azonban a kurucvilágba kóstolt, szabadabb élethez szokott alföldi magyar sokkal kevésbbé tudott beletörődni s ami ellen másban, mint felkelésben hathatós orvoslást alig találhatott: a kíméletlenül kirótt állami adó, az idegen katonaság ellátásának terhe s az ehhez társuló vallási elnyomás volt. Csak annyi kellett, hogy a változó külpolitikai helyzetben a gyarmati sorba taszító idegen államhatalmat gyengülni, lazulni érezze feje fölött, hogy a nyakán ülő német katonaságot elvonulni lássa — s az elégületlenség máris nyílt zendülésben tört elő.

Az első nagyobb parasztfelkelés 1735-ben robbant ki, Békésszentandrás és Mezőtúr mint gyújtópontok körül, de kiterjedt az egész szomszédos vidékre. A magyar parasztoknak nagyméretű, katonailag is többé-kevésbbé megszervezett mozgalma bontakozott ki belőle, mely a bihari románság körében is visszhangra talált, a szerb határőr-katonaság részéről azonban nem kapta meg a remélt s Pero kapitánytól megígért támogatást, sőt éppen a határőrök ellenséges beavatkozása döntötte el a felkelés sorsát. Az erdőhegyi csatavesztés után teljessé vált a gyarmattartó államhatalom s az uralkodóosztály kíméletlen reakciója. A Budára kiküldött delegatum iudicium ítélkezése s a mozgalom vezetőinek kegyetlen kivégzése elrettentő példának volt szánva a kurucságra hajló „rebellis" magyar nép számára, hogy a feudális osztályuralom megszilárdult bástyáiról véres fejjel verődik vissza minden paraszti ellenállás.

Hiába volt azonban a kegyetlen megtorlás: 18 év mulva csaknem ugyanazon a területen új paraszti megmozdulás támadt. Kedvezőtlenebb körülmények között indult meg, mint a Pero nevéhez fűzött mozgalom, elhamarkodás, szervezési hibák is hozzájárultak, hogy ne tudjon kellőkép kibontakozni. Maga a felkelés csak aprócska lángot vetett, az is hamvába halt csakhamar. De ami benne fellobbant: a parasztság harcos elszántságának kiolthatatlan tüze volt. Lehetett szerény maga a megmozdulás: az elégületlenség, mely előtört benne, az ősztönös felháborodás a feudális elnyomás ellen, a német uralomtól, vallásüldözéstől, földesúri kizsákmányolástól mentes, szabad élet vágya ott izzott széles vidékek parasztnépének lelkében. S ennek felfeltörő hangjait nem fojthatta el az alig 17 év előtt belérögződött szörnyű kép sem: Perónak, Sebestyénnek, Szilasinak, Pásztor Andrásnak kerékbetört, négyfelé vágott, Arad, Szentandrás, Nagyvárad, Sarkad akasztófáján száradó teste.

A) A felkelés gazdasági alapjai

A földrajzi környezet, melyben a felkelés lezajlik, a Tiszántúl délnyugati szegélye, kirajzásokkal a Duna-Tisza közére s északkelet felé Szatmár vidékéig. A táj jellegét alapvetően az adja meg, hogy nagyobbrészt vízjárta, fátlan síkság; a kiöntések, lápok, rétségek csak még inkább elterpeszkedtek a másfélszázados hódoltság s a törökök kiűző harcok alatt. A rideg, külterjes állattartás ősi színtere ez, a szilaj pásztorok világa, s a végeláthatatlan réteken, nádasokban Rákóczi ideje óta menedéket találnak a kuruc életet visszaváró bujdosó szegénylegények, a feudális társadalom kitaszítottjai. Tavaszi hóolvadáskor s őszi esőzés idején csak az emelkedettebb hátságok maradnak szárazon, szántás-vetésre alkalmasan; így az időlegesen víz-

mentes terület sem jó másnak, mint kaszálónak, legelőnek, szántóföldi művelést nem enged ott az ártér s az ármentes szint folytonos hullámzása.[1]

A táj képét csak lassankint emelte ki ősi primitívségéből, csak fokról-fokra formálta szelídebbé a török idők óta megszaporodó emberkéz. Nincs még egy vidéke az országnak, hol a hódoltság ideje teljesebb pusztulást hozott volna emberéletben, gazdaságban, mint a Tiszántúl délnyugati sarkán. A rendkívül meggyérült emberi települések között sok mértföldnyi puszták tátonganak, s ezen nem sokat változtat a népesség lassú megszaporodása, a termelőerők megnövekedése sem. A 17. század végéig kialudt falvak közül a következő század közepéig csak nagyon kevés éled újjá; a spontán települők s a földesúri telepesek csoportjai általában a fennmaradt, meglevő települések felé áramlanak. Így a gyér falvak, mezővárosok fokozatosan felduzzadó embercsoportjai közt csak annál kiállóbb ellentétként ásít a lakatlan puszták hosszú sorozata. Csupán a nagyobb helységekből apránkint kirajzó szállások jelzik az ember meginduló erőfeszítését a pusztaságok meghódítása felé; de még ezek a feltünedező tanyák sem merészkednek beljebb: az intenzívebb mezőgazdasági kultúra magukra a településekre tapadva és támaszkodva, azok szűkebb körzetében próbálja megvetni lábát, lépésről-lépésre.

Ahhoz, hogy a termelőerők lassú ütemben, akadozva, szűk körre szorítkozva fejlődtek, nagy mértékben hozzájárult a termelőviszonyok, a feudális birtoklási rend alakulása. A török idők viharai nemcsak a települések ősi hálózatát szaggatták szét, hanem a nemesség hagyományos birtoklási rendjét is felforgatták; s ahol a régi birtokjogot nem sikerült gyökerestül kitépniük, többnyire kicsavarta azt helyettük a neoacquistica commissio. S miután így a birtokok nagy részét a kincstár kaparintotta magához, megkezdődött a széles latifundiumok elkötyavetyélése.[2] Akik a 18. század első évtizedeiben itt, a Tisza mentén, rendszerint potom pénzen, hatalmas birtoktestekhez jutnak: vagy idegenek, pl. császári tábornokok, vagy pedig a bécsi udvar szemében különös érdemeket szerzett labanc magyarok.[3]

S ebben a vonatkozásban, a parasztság helyzete, antifeudális küzdelmei szemszögéből különösen két körülmény döntő itt. Az egyik: hogy a kincstári birtokok eladományozása révén többnyire kiterjedt, számos nagyhatárú községet és puszt:át magukba foglaló nagybirtokok jönnek létre; a másik: hogy e latifundiumok újdonsült gazdái rendszerint nem laknak újonnan szerzett jószágukon, a gazdálkodás, a parasztnép ügyes-bajos dolgaival nem sokat törődnek, hanem, csupán a birtokok pénzjövedelmével gondolva, abszentista életmódot folytatnak.[4]

A nagybirtokos sokkal inkább kézben tudja tartani jobbágyait, mint a

[1] *Györffy István:* Nagykunsági krónika, Bp, 1922, 3—6., 23. l. *Györffy István:* A szilaj pásztorok, Bp, 1928, 1—8., 36. l. *Mendöl Tibor:* Szarvas földrajza, Bp, 1928, passim. *Elek Péter:* Gazdaságföldrajzi kutatások Szarvas és Szentes vidékén, Bp, 1937, 1—10. l. *Bodnár Béla:* Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza, Bp, 1928.

[2] V. ö.: *Pach Zsigmond Pál:* Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Bp, 1952, 109—123. l.

[3] *Wellmann Imre:* A Rákóczi-birtokok sorsa, Rákóczi Emlékkönyv II. Bp, 1935, 115—118. l.

[4] Az abszentizmus hatására ld. *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, Bp, 1933, 89—91. l. — 1715—20-ban Csongrád vármegye egyik földesura sem lakott a megye területén. Ld. *Acsády Ignác:* Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában, Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam XII. Bp, 1896, 324. l.

közép- és kisnemes. Egyrészt kifelé hathatósan szembe tud szállni az állami kizsákmányolással, a vármegye beavatkozásával, hogy a paraszti termelőerőt minél nagyobb mértékben a maga javára gyümölcsöztesse — egész frappáns példa erre Hódmezővásárhely, a Törő—Pető—Bujdosó-zendülés főfészke. Befelé pedig a gazdasági és gazdaságonkívüli kényszer sokkal hatásosabb fegyvertára áll rendelkezésére. Azáltal, hogy a község s a környező puszták egész határa kizárólag az ő tulajdona, markában tartja a falubeliek minden gazdasági életlehetőségét; de a kizsákmányolás hatásosabbá tételére a — nagybirtokos kezében rendszerint pallosjoggal eredményesebbé tett — földesúri bíráskodást is latba veti. Az erőnek, a hatalomnak ez a fölényes összpontosítása, kifelé s befelé egyaránt, a nagybirtok meglehetősen zárt területén az úri akarat érvényesülésének, a feudális uralomnak tág határok közt mozgó, bizonyos kizárólagossággal megmutatkozó kiteljesedését vonja maga után.

Mindez különös hangsúlyt kap a birtokuktól távol élő nagyurak birtokain. A török világban elpusztult vidék termelőerőinek feletlensége, a gyér népesség, a belső fogyasztópiacok hiánya nem ad lehetőséget munkajáradékra épített majorsági gazdálkodás bevezetésére. Nincs helye a terményjáradék rendszerének sem, hiszen a földesúr nemcsak nem lakik birtokán, de sokszor föl sem keresi azt. Fényűző életformájának a pénzjáradék felel meg legjobban, ennek révén igyekszik minél hamarabb s minél busásabban visszaszerezni a birtokai megszerzésébe fektetett összegeket. Nem nagylelkűség vezeti tehát, mikor megengedi jobbágyainak, hogy pénzben megválthassák terheiket s ezzel a személyes szolgálatoktól szabadulhassanak, hanem saját jól felfogott érdeke; az már aztán a paraszt dolga, hogy a nagy pénztelenségben, felvevőpiac hiányában honnan teremti elő a taksa megfizetéséhez szükséges összeget. A földesúrnak a pénzjáradék azért is előnyösebb, mert nem kíván olyan nagyszámú és költséges gazdatiszti kart, mint a robot s a természetbeni szolgáltatások behajtása. Viszont a szegénység azért, hogy az ispánok és urasági hajdúk ösztökélését, hajcsár-tevékenységét nem kell nap mint nap elszenvednie, bőséges árat fizet azzal, hogy ki van szolgáltatva a gazdatisztek kényének-kedvének. S ugyancsak saját bőrén érzi azt is, hogy a nagybirtokos a pusztákat rendszerint idegen: örmény, görög marhakereskedőknek adja bérbe.[5] Volna jobbágy is, különösen a módosabbak közül, aki társaival összefogva pusztabérletre ajánlkoznék; de az uraságnak előnyösebb a tőkeerős, egy összegben fizető, könnyebben kezelhető marhakereskedőkkel alkura lépni, mint számottevő anyagi fedezet nélkül szűkölködő parasztokkal, akiken, ha dögvész üt be, a bérösszeget hiába próbálná behajtani. Nem csoda, ha a jobbágyság, kivált a sok jószágot tartó nagygazdák gyűlölete időnkint, mint pl. az 1735-i parasztfelkelés idején, élesen kirobban a görög-örmény marhakereskedők ellen. Azzal, hogy a pusztabérleteket elveszik a parasztság elől, az állattenyésztő község továbbfejlődésének vágják útját; amikor pedig a pusztákról az egyformán jól felhizlalt gőbölyök egész tömegével árasztják el a piacot,[6] a paraszt számára legfőbb, szinte egyedüli termelési ágban lépnek fel fölényes konkurrensként. A faluja szűk határában szinte gúzsbakötött paraszti kistermelő nem veheti

[5] V.ö. *Márki Sándor:* Péró lázadása, Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből XV, Bp, 1893, 670. l.
[6] Uo.

fel velük a versenyt, hisz a szűkülő legelőn összeszorult, jól fel sem hizlalható jószágát legfeljebb a közeli országos vásárokon tudja jól-rosszul, nyomott árakon értékesíteni — az idegen marhakupec ezzel szemben birtokában van a nagyüzem s a piaci összeköttetések minden előnyének. A pénzéhes földesúr azonban nem sokat törődik azzal, hogy a görögök, örmények pusztabérletei saját jobbágyainak életlehetőségét fenyegetik. Számára a görögökkel, örményekkel való szerződés olyan kecsegtető, hogy érte örömest lemond a puszták költséges, befektetéssel járó, csak hosszú évek után gyümölcsöző betelepítéséről. Azt szívesen látja, ha falvainak, mezővárosainak népe új településekkel szaporodik, s ezek megnövelik a község-fizette census összegét. De ezt a jövedelem-gyarapodást úgy igyekszik elérni, hogy az örmények, görögök pusztabérletei csorbítatlanul maradjanak. Gróf Károlyi Ferencről, Hódmezővásárhely földesuráról fültanú mondja, Lábady Ádám csongrádi alispán, hogy saját nyilatkozata szerint „éppen nem kívánnya ezen vármegyét ampliálni (népes helységekkel gyarapítani), gondolom, nem más okbull, hanem hogy maga lévén a vásárban, jobban árulhassa partékáját". S a Károlyiakról általában tudjuk, hogy az elpusztult falvakat nem telepítették újjá, hanem pusztán, legelőnek hagyták, esetleg majort létesítettek rajtuk.[7] Így járult hozzá a földesúri önzés a népes parasztvárosok és lakatlan puszták végletes kettősségének, a ritkaszemű, egészségtelen települési hálózatnak fenntartásához.

Ez a török pusztítás képét konzerváló települési rend, párosulva a hódoltság alatt hasonlóan elvadult természeti viszonyokkal, a gazdálkodás módját alapvetően meghatározta. A szántóföldi művelés természettől fogva emberi lakóhelyhez van kötve, a településtől nagyobb távolságra bajosan űzhető; viszont az állattenyésztésnek megvannak a maga rideg, külterjes, primitív formái, melyek révén a messzi tágas puszták is hasznosíthatók. A szántóföldek tehát csak a gyér falvak, mezővárosok házcsoportjait, kertjeit, szőlőit, csordalegelőit pásztázzák körül, azokat is csak annyira, amennyire a talaj alkamassága s az ártér és ármentes szint váltakozása engedi. A széles községhatár távolabbi része a rideg gulya és ménes, a juhnyájak, a rétségi konda tanyája. A szántóföld csak apránkint kezdi megvetni rajta lábát, egy-egy természettől fogva alkalmas helyen, az itt-ott felbukkanó szállások körül. Tovább, a szomszédos pusztákon, távolság és természeti fekvés, úttalanság s a vizek elhatalmasodása parancsoló erővel íria elő a rideg állattenyésztés egyeduralmát. Ehhez járul a fogyasztópiacok hiánya, a mezőgazdasági terményfölösleg értékesítésének nehézsége. Az egész tájékon nincs egyetlen igazi város, egyetlen ipari jellegű település sem, mely rendszeresen jelentékenyebb mennyiségű szántóföldi termelvényt tudna felvenni; s messzi piacokat keresni, úttalan utakon döcögő szekérrel, nem lett volna kifizetődő. Ellenben a jószág a maga lábán különösebb viszontagságok nélkül nagyobb távolságra is elhajtható, s van is kelete a jelentősebb mezővárosok, kivált Hódmezővásárhely és Mezőtúr országos vásárain, ahol örmény és görög marhakereskedők is bőven megfordulnak.

Mindez érthetővé teszi, ha a szántóföldi művelés a belsőségek s a szállások körül csak a legszükségesebbre szorítkozik, a parasztcsalád belső szükségletének, a papi tizednek, földesúri terményadónak, a katonaság termé-

[7] CcR 1753 : 224. — *Szeremlei Samu:* Hód-Mező-Vásárhely története, IV. Hódmezővásárhely, 1911, 47. l.

szetbeni ellátásának előteremtésére. Ezek közül a mindennapi kenyér s más növényi eredetű táplálék meg a vászonöltözethez szükséges kender termelése esik legnagyobb súllyal latba; jóval kevésbbé jelentős, ami a paraszt szántóföldjéről, gazdaságából kifelé áramlik, akár a termésből eleve leeső egyházi dézsmát nézzük, akár a földesúrnak járó terményadókat, melyek itt a jobbágyterhek közt annyira háttérbe szorulnak, hogy többnyire a kilencedet sem foglalják magukban, akár pedig a megyében állomásozó csapatoknak szállított lisztet, árpát, zabot. A hangsúly az állattenyésztésen van, abból is a gulyabeli rideg marhák, heverő ökrök, szilaj ménesek, juhnyájak, réti disznók tartásán; a kezes jószág száma jóval csekélyebb: igásökröt vagy lovat, szűk lévén szántóföldje, csak a legszükségesebb mértékben tart a paraszt, fejőstehenet s más csordabeli jószágot is keveset. Ez a túlnyomóan állattenyésztő életforma felel meg a termelőerők fejlettségének, a természeti s a piaci viszonyoknak, ez kívánja a legkevesebb befektetést (viszont dögvészes esztendőkben, mint az eladósodottak hosszú sora jelzi, ez jár legnagyobb kockázattal). Költség csak a pásztorra van, a végeláthatatlan legelők, messzenyúló rétek szinte kínálkoznak arra, hogy a jószág télen-nyáron kóboroljon rajtuk s lekaszált füvükön húzza ki a telet. (Ezen épül, ha van ilyen, a földesúr saját gazdasága is; ez az oka annak, hogy jó ideig a szénakaszálás itt a jobbágy egyedüli jelentős robotterhe.) Az ilyesfajta nomád állattartás persze nagy területet kíván; de legelőből van bőven a község határán belül is, míg csak a település lélekszámban erősen fel nem duzzad. Ekkor aztán eljön a szomszédos helységek közti határvillongások s a közeli puszták bérletéért meginduló versengések korszaka. S ez az a pont, hol az állattenyésztő paraszt úgy érzi: eleven húsába vág, mikor a neki létszükségletet jelentő pusztákat földesura másoknak, még hozzá a jobbágyot kizsákmányoló s vele fölényesen konkurráló örmény, görög kereskedőknek adja bérbe. A forrongó népi elégületlenség kitöréséhez sokban hozzájárult, ha a parasztközösség, a környező pusztalegelők bérletétől elütve, úgy érezte: továbbfejlődésének, élete folytatásának útját vágták el előle.

B) Mezőtúr és Hódmezővásárhely, a felkelés két gyujtópontja

Nem véletlen, hogy az 1753-i parasztfelkelésnek a vidék két legfontosabb vásároshelye: Hódmezővásárhely és Mezőtúr[8] lett gyújtópontjává. A parasztság forradalmi megszervezésének, társadalmi rétegződésén, érdekbeli megosztottságán kívül, eredendő akadálya a területi széttagoltság, a távolság, mely az egyes, aránylag kis lélekszámú paraszti települések közé ékelődik. Nincs meg, mint a népes városok munkásságánál, a közös munkahely tömörítő hatása sem, ellenkezőleg: mezei munkája közben a parasztnép még inkább szétszóródik egy falu határán belül is. Nagyobbszámú embert megnyerni egy-egy parasztmegmozdulás ügyének leginkább a jelentősebb falvak, mezővárosok körében lehet. Itt sem a közös munka hozza össze a dolgozókat, hiszen a kisüzemi gazdálkodás hatása nem egyesítő, hanem szétdaraboló; az értesülések, vélemények, szándékok kicserélésére, összeegyeztetésére leginkább télidőn, akkor is a pihenés, szórakozás óráiban:

[8] »Vásárhely ... a nundinis, quibus nimiopere proficit, sic dictum«; »Tur ... nundinis inclaruit« — írja még 1828-ban is *Nagy Ludovicus:* Notitiae ... regni Hungariae, I. Buda, 1828, 141., 158. l. — Márki 612. l.

a kocsmákon adódik alkalom. Az egyes települések közé feszülő — ezen a tájon különösen nagy — távolság pedig az országos vásárokon oldódik fel leginkább. A vásárok különös jelentősége a vidék gazdasági struktúrájában gyökerezik: a természeti és népességi viszonyoknak, a termelőerők fejlettségi fokának megfelelően az állattenyésztés uralkodó; a földesúr és az állam elsősorban pénzbeli szolgáltatásokat kíván; a pénzadót a paraszt, szegény és gazdag egyaránt, csak úgy tudja előteremteni, ha lábasjószágát vásárra viszi. Miközben a gazdasági termékek értékesítésének ezt az egyedüli útját járja, a vásárban s jó vásár után áldomás közben a csapszéken széles vidékek parasztságával érintkezésbe kerül, hírekhez, ösztönzéshez jut a külvilágtól még annyira elzárt, közlekedéstől, hírszolgálattól még oly távoleső, magukra hagyott falvak népe is.

A vidék leghíresebb vásárai, melyek legtöbb embert, állatot mozgatnak meg, *Mezőtúron* zajlanak le. Nyilván ezzel is összefügg, hogy a mezőváros már az 1735-i parasztfelkelésben is jelentős részt vállalt; s ép a május elsejei vásárjára igyekvőket próbálták a felkelők beszervezni a mozgalomba, s a vásárban elharapózó szervezkedés késztette a túri elöljárókat beavatkozásra.

Mezőtúr (akkor Heves—Külsőszolnok megyében), a Berettyó s a Körös összefolyásánál, az 1735-i felkelés kiindulópontjának: Békésszentandrásnak tőszomszédságában, az alföldi parasztközségek szokásos életpályáját járta végig. Egyike a vidék igen kisszámú településeinek, melyek a török idők s a háborús viszontagságok pusztítása közt is fenn tudták tartani magukat. Volt ugyan időszak, a 17. és 18. század fordulóján, mikor a törököt kiűző hadak, majd a szerb dúlás miatt 8, illetőleg 5 évig bujdosásra adta fejét a község megmaradt lakossága, tiszamenti rejtekhelyekre, földbeásott kunyhókba húzódva s időnkint haza-hazaszállva elhagyott tűzhelyeihez. Annyi veszedelem leskelődött ekkortájt a szántó-vető emberre, hogy fényes nappal még kenyeres tarisznyáját sem volt bátorságos előhagyni prédának, hanem ráfordított egy barázdát, úgy rejtette el a kóborlók elől, kik sokszor még jóféle fekete süvegétől is megfosztották.[9] De az állandó bizonytalanság lejártával csakhamar erőteljes fejlődésnek indult a község. Az 1715-i országos összeírás szerint 49 telkesjobbágy és 10 zsellér lakta, s összes megművelt földje 1296 pozsonyi mérő szántóföldből, 261 kaszás rétből, 50 kapás szőlőből állt. Ugyanezek az adatok az 1720-i összeírás tükrében: 152 jobbágy és zsellér, 1999 pozsonyi mérő szántó, 1281 kaszás rét, 234,5 kapás régi és 61,5 kapás újonnan — 1716—1720 folyamán — telepített szőlő. 1737-ből vármegyei adóösszeírás áll rendelkezésre, ez azonban 1274 kapás szőlőn kívül a többi megművelt területet nem adja meg, csupán 413 családfőt sorol elő. Az 1747-i, még kevésbbé részletező megyei adóösszeírás, a benne előszámlált 355 családfővel, nyilván az 1739-ben kitört pestis pusztító nyomait tükrözi.[10] A számokból mindenesetre rohamos fejlődés körvonalai rajzolódnak elénk, bár a népességre vonatkozólag — az összeírások különböző természete miatt — a gyarapodás százalékos arányszámát megközelítőleg is bajos lenne megállapítani. Szilárdabb alapot adnak a következtetésre a belsőség körül terjeszkedő szőlőskertekre vonatkozó számadatok: nemcsak az

[9] Mészáros András túri jegyző diariuma, Mezőtúri ref. egyház levéltára, Y 343 Fk. 7692. 81. l. (A kézirat felhasználását Esze Tamásnak köszönjük.)

[10] Az 1715-i és 1720-i összeírás (CR): AR Lad. BB 5 és DD 5. — Az 1737-i és 1749-i összeírások (HMKl) felhasználását Soós Imrének köszönjük.

1710-es évek új honfoglalása mérhető le belőlük — a szőlőtelepítés, még hatványozottabban, mint a szántóföld feltörése, végkép egy helyhez köt a vándorlás évei után — hanem, 1720-tól fogva, a természettől intenzív munkával visszahódított föld 330%-os megnövekedése is.

A megművelt föld kiterjedése azonban, amint az összeírásokban tükröződik, magában véve még nem jellemző, annál kevésbbé döntő a parasztság anyagi helyzetének megítélése szempontjából. Nem pedig azért, mert a gazdálkodás hangsúlyozottan a rideg állattenyésztésre alapozódik, a földművelés szerepe csak másodlagos, kiegészítő. Maguk a túriak írják földesurukhoz intézett kérvényükben (1755), hogy lábasjószágból s gabonából van minden megélhetésük. De hiába lennének bővében a búzának, nem sok hasznuk volna belőle, mert nincs a közelben piac, ahol túladjanak rajta. „Jól tudgya... Nagyságod... — írják ismét másutt földesuruknak —, hogy ezen a földön mind eő felsége s mind az uraságnak adózására nézve a baromtartásból kellene lenni a szegénységnek subsistentiájának."[11] Azért a szántásvetés jobbára csak a szükséghez képest folyik, 1720 táján még a szabad foglalás keretei között. A kisembernek különösen bajos, hogy valamirevaló földet törhessen fel gabona alá, mert a talaj kemény, nehéz műveletű, hat ökröt kell fogni az eke elé. Hanem aztán, ha csak valami elemi csapás közbe nem jön, a jó föld egy szántás után is bőven, 5—6-szorosan fizet az elvetett magért.[12] A kártevő vizekkel azonban sokat kell küszködni: a határnak mintegy harmadrésze az ármentes szint alá esik, s még súlyosabb a helyzet nedves esztendőben. 1750-ben pl. a Berettyó és a Körös árja úgy elborítja a határt, hogy a nyomás-mezőknek csak kis része marad szárazon, az őszi vetés, a szőlőskertek, búzásvermek, a jószág takarmánya, részben még a házak is mind víz alá kerülnek.[13] Ilyenkor aztán a kiterjedt kaszálók sem bizonyulnak elegendőnek, holott még 1720 táján, tavasz idején, 60 „embervágó" rétet szívességből, ellenszolgáltatás nélkül engedtek át a szolnokiaknak s a kőrösieknek kaszálásra. Megtehették ezt, mert annyira bővében voltak a jófajta szénának — egy kaszás egy nap alatt 1 négy-hatökrös szekérre valót tudott levágni —, hogy különben a dús füvet el kellett volna hamvasztani azon a darabon, amit gabona alá akartak feltörni.[14]

Még ennél is bővebb és kiterjedtebb a primitív, rideg állattenyésztés alapja: a legelő — legalább az első időben. Magának a községnek a határa sem csekély, de ezt még megtetézik azzal, hogy 1717-ben a fegyverjog címén kirótt 136 forint lefizetésével a falu jogán magukhoz váltják s a határba olvasztják a szomszédos Túrtő, Kis- és Nagypó pusztákat[15] Így aztán az összeíróknak joggal tűnik fel úgy, hogy ármentes legelőjük — mely bőven elég 1000 marhának s 2000 juhnak is — meghaladja a szükséges mértéket. Egy negyedik csatlakozó pusztára: Bánrévre igazán nincs szükségük, 1720 táján még hasznát sem igen tudják venni, mégis megszerzik zálogjogon, mikor gazdát keres — csak azért, hogy marhaelhajtással s egyéb összetűzésekkel viszályba sodró rossz szomszéd kezére ne kerüljön.[16]

Amint azonban a népesség szaporodik, lassankint a szomszédos pusz-

[11] Mészáros A. id. diariuma, 17—19., 12—13. l.
[12] Az adatok az 1715-i és 1720-i összeírásból.
[13] Mészáros diariuma, 12—13. l.
[14] 1715-i és 1720-i összeírás.
[15] Mészáros diariuma, 88. l. 1720-i és 1737-i összeírás.
[16] 1720-i összeírás.

takkal kibővített legelő is szűknek bizonyul. 1737 táján, mikor, az igásjószágot nem számítva, 500 fejőstehén, 3 gulyában 1900 szilaj marha és 2 ménesben 400 ló legel a határban, a rideg jószágot már nem egyszer a szállásokon kell szalmán-szénán kiteleltetni, mert télidőn nem talál elég füvet magának.[17] Az 1740-es években kirobbanó határperek — Kunszentmártonnal, Túrkevével — világosan jelzik, hogy a megszaporodott gulyák, ménesek, kondák, juhnyájak terjeszkedése már kitölti a község saját legelőjét, hogy az alapvető állattenyésztő foglalatosság, mely, kivált a megszokott külterjes formában, széles mezőket kíván, kezdi szétfeszíteni a faluhatár abroncsait. Az új területek megszerzésére való törekvés azonban megtörik a szomszédok ellenállásán: a határperek nemcsak súlyos költségekbe verik a túriakat (kellő ajándékok nélkül a bírák döntése nem sok jóval kecsegtet), hanem Kunszentmárton felé a legelőnek, még a szántóföldnek is érzékeny csorbulásával végződnek.[18] Hiába marad még mindig tekintélyes a falu határa, összeszorítják a vizek, a lábasjószág meg egyre szaporodik — mindez elemi erővel kényszerít távolabbi puszta bérletére. Ilyennek kínálkozik, jó 30 km távolságban, a tiszamenti Varsány, az egyik földesúr: a Kállayak birtoka, melynek felét másik földesuruk: báró Paluska Kereszt.y bérli s adja tovább albérletbe. Hozzá folyamodnak 1750-ben is, mikor az árvíz úgy elönti minden marhajáró földjüket, hogy félő: a jószág, ha kitavaszodik is valahogy, nyári legelő híján éhenpusztul s vele odalesz minden, amiből adózhatnának. De már megelőzőleg s továbbra is a pusztalegelők ügye Mezőtúr népének egyik legégetőbb problémája — a század közepén a vármegye is elismeri, hogy árendás pusztákkal kell segítenie magán, mert saját határa a nép megélhetésére elégtelen.[19]

Hogy ez a kérdés a század közepére kiéleződött és sajátos színezetet kapott, abban nagy része volt a lakosság körében kialakuló társadalmi ellentéteknek. A föld s a gazdálkodás formája kezdettől fogva meggyorsította s a szélsőségek felé terelte a fejlődést, olyan irányba, hogy a már meglévő szociális rétegződés a végletek felé differenciálódjék tovább. Hogy a nehéz művelésű talajt csak 6 ökörrel lehetett feltörni, együtt járt azzal, hogy a módosabb gazda a szabadfoglalású, majd az osztásos földközösség rendszerében hatványozott előnybe került, viszont a szegényebb nép csak úgy biztosíthatta magának a kenyérrevalójához szükséges szántóföld-darabot, ha szolgálatot vállalt a tehetősebbeknél. A magasra-emelkedés s a mélyre-süllyedés ilyen adottságai, bár módosult alakban, a döntő jelentőségű állattenyésztés körében sem hiányoztak. Nagyobb jószágállomány hatványozott szaporulatra ad lehetőséget; s hogyne igyekeznék ezt kihasználni a gazdagparaszt, mikor a legelő úgyszólván ingyen van, munkát, befektetést szinte nem is kíván, s korlátlanul hajthatja rá mindenféle jószágát. Igaz, a fák itt sem nőnek az égig, a gyors emelkedést, nem is valami ritkán, elemi erővel s hirtelen töri derékba a dögvész. De nyilvánvaló, hogy akinek a csordával kijáró kezes jószága is, meg a gulyára, ménesre stb. kicsapott szilaj jószága is van, könnyebben és sikeresebben viselheti a ragállyal járó súlyos kockázatot, mint a csak fejőstehénnel s esetleg egy-két igásjószággal rendelkező szegényparaszt. 1747-ben pl. épp a kezes jószágok: 21 ökör, 64 ló, 101 tehén

[17] 1737-i összeírás.

[18] Mészáros diariuma, 7—8, 17—19. l. A Túrkeve elleni határperre 1500 m. frt-ot költöttek.

[19] Mészáros diariuma, 12—13, 88. l.

elhullása következtében mentesül a hadiadó kirovása alól 27 gazda, köztük 7 olyan, aki újonnan emelkedett a jobbágyok, illetőleg zsellérek közé.[20]

Sajnos, a rendelkezésre álló összeírások nem részletezik: hány lábasjószág volt egy-egy családfő kezén. Összegezést is csak az 1737-i összeírás ad: eszerint — az igásjószágot nem számítva — a lakosok 2400 marhája, 400 lova, 3900 juha és 1100 sertése legelt akkor a túri mezőkön. Az átlagszámítás: hogy egy háztartásra mintegy 6 szarvasmarha, 1 ló, 9 juh és 3 disznó esett volna, természetesen hamis képet ad; de a magas átlagszám is arra mutat, hogy egyes tehetősebb családok, kivált marhából és juhból, tízével-százával is hajttattak a közös legelőre. Más jellegű adatok összevetéséből azután félreérthetetlenül elénk raizolódik a túri parasztság fokozódó differenciálódása. 1715-ben az igásállat-létszám, illetőleg az ennek megfelelő vetésterület alapján a tagozódás a következő: az összeírt családfők 7 százaléka 11—15 holdas, 46%-a 5—10 holdas, 30%-a 2—4 holdas paraszt, 17%-a 0—3 holdas zsellér. Ugyanezek az adatok 1720-ban: 11-től 27 holdas paraszt 24%, 5—10 holdas 34%, 2—4 holdas 17%, 1—2 holdas és földnélküli 11 + 14, együtt 25%. Vegyük még ehhez az 1737-i összeírás adatait: 6—12 ökrös paraszt 13%, 4 ökrös 12%, 2 ökrös 42%, ekébe való jószág nélküli zsellér, mesterember és nincstelen 33%. 1747-ben már a kétkézi munkások, zsellérek, mesteremberek, pásztorok, nyomorgó nincstelenek csoportja 35%-át teszi az egésznek.

Mindez arra mutat, hogy a szatmári béke utáni első évtizedekben a lakosság zömét erős középréteg alkotta; ebből csak keveseket emelt ki, nem is feltűnő mértékben, a szerencse, ügyesség s a mások rovására való terjeszkedés. A jövevény szegények, zsellérek rétege nagyjából a középső maggal tartott egyensúlyt. A huszas években azután ez az egyöntetűbb kép fokozódó szétágazásnak ad helyet, szétfeszülnek a végletek s a súlypont a középről a szegénységre kerül. A módosabbakon belül külön kiemelt helyzetbe kerülnek a 20—27 holdas, illetőleg 8—12 ökrös gazdák (1720 : 4%, 1737 : 3%), akik már szolgák felfogadásával, mások kizsákmányolásával látják el gazdaságukat. Emelkedésük alapja az árutermelés: 1737-ben már olyan is van köztük, aki csak szilaj jószágot tart, tehát ezek eladásából él, mások meg — 5 igásjószággal rendelkező s 1 eke nélküli gazda — már rendszeresen kereskednek mások lábasjószágával, ha ilyen nem akad: a maguk heverő ökreit viszik vásárra. Viszont a másik oldalon, a belső szaporodással s a jövevények beáramlásával párhuzamosan, annak arányát még túl is haladva, egyre fenyegetőbben növekedik a szegény- és törpebirtokosok, manualisták, zsellérek nincstelenségig hanyatló tömege. Az igásállat-létszám s a szántóföldben-rétben való részesedés — a kettő általában egyensúlyt tart egymással — közel sem fejezi ki a gazdagokhoz mért elesettségüket. Nekik csak egy-két lábasjószáguk — fejőstehenük, disznajuk — van a csorda között vagy kertekbe zárva, míg a módosabbak nagyszámú marhája, lova, juha, sertése előtt szélesre tárul a község s a puszták legelője. Megélhetésüket ezenfelül körösi halászat, kevéske szántóföld és rét adja, meg egy-két kapás szőlő, melyen 2—6 akó bor terem; ha maguk el nem fogyasztják, akójáért 60—75 dénárnál nem igen kapnak többet. Mindez persze gyakran kevésnek bizonyul, s kivált a földtelenek és kevés jószággal rendelkezők sokszor arra kényszerülnek, hogy kaszálást, aratást vállaljanak a tehetősebbeknél, vagy

[20] 1747-i összeírás.

teljesen azok szolgálatába álljanak. (1747-ben három adózóról tudjuk, hogy mások szolgái, zsellérei.) A fejlődés ebbe az irányba vezet, bár a század közepén még előfordul, hogy a szorgalmas, ügyes szolgalegény, egy-két lábasjószágot szerezve, megindul a felfelé emelkedés útján. Az 1747-i összeírás 6, illetőleg 8 olyan családfőt tart számon, akik szolgából zsellérré, illetőleg közvetlenül jobbággyá léptek elő, s mint egy példa mutatja, megvolt ugyanekkor a zsellérből telkesgazdává emelkedés lehetősége is. A sorompó, nyilván, mert a földközösség még nem engedte szilárd, állandó telkek kialakulását, még nincs teljesen lezárva a fokozatosan alámerülő szegénység előtt, s egyes tagjai, mint néhány kívülről jövő is, élni tudnak a lehetőséggel, amint azt ugyanott egy obsitos katonából lett jobbágy s két jövevény gazda neve tanúsítja. Bizonyos, bár igen korlátozott lehetőség arra is van, hogy a szegény ember mesterségre adja fejét: 1737-ben 2 kovácsot, 2 bognárt, 3 szűcöt, 1 szabót, 5 csizmadiát, 4 gerencsért, 1 asztalost, 1 borbélyt tartanak számon, nem említve a molnárokat (3 szárazmalma s a Berettyón 4 kerékre járó vízimalma van a községnek, 1720-ból két magán-szárazmalomról is van tudomásunk); a mesteremberek nagyobb része ekébe való jószág híján zsellérsorban él. E kisméretű s egyre szűkebbnek bizonyuló biztonsági szelepek azonban nem segíthetnek azon, hogy 1737-ben, mikor a hadiadó fizetésére alkalmasok összeírására kerül a sor, elő ne számláljanak két magatehetetlen özvegyet, öt özvegyet, akik nagyobb részének az árvákon kívül semmije sincs, három nyomorultat, 1 koldust. 1747-ben már az efféle nincstelenek 3,4%-os csoportja sötétlik a mélyben a nemesek és nagygazdák jólétben sütkérező felső rétegével szemben.

A gazdagparaszti réteg megerősödése s a szegénység számbeli növekedése világos jele annak, hogy a tehetősebbek nem haboztak élni, sőt visszaélni a kínálkozó lehetőségekkel. Mészáros András, az idegenből 1747-ben Túrra került jegyző nagy megütközéssel szemléli, hogy a községtanács, mely nyilvánvalóan a módosabbakból került ki, milyen megdöbbentő jeleit mutatja az erkölcsi romlásnak. Egyiket tolvajláson, másikat paráznaságon kapják rajta, s aki jobb életre inti őket, gyűlöletnek, üldözésnek teszi ki magát halála napjáig.[21] Bizonyos, hogy a nagy állatállomány, mikor különösebb fáradság nélkül viszonylag jó megélhetést biztosít, a tétlen életmód csábítását hordozza magában. S a módosabb, törzsökös családok tagjai nem riadnak vissza attól, hogy ezt a kedvező helyzetet, ha kell, a szegényebbek rovására biztosítsák maguknak. Már maga a „látszatos" gazdálkodás, amit folytatnak, elegendő ahhoz, hogy a többieket bajba keverje, mert az egész község gazdag hírébe kerül, s a kivetett adó ehhez igazodik.[22] De a szegénység hiába küzd ez ellen, a fegyverek egyenlőtlenek: a gazdagok nemcsak a létalapot adó legelőn vannak fölényben, elárasztván azt nagyszámú jószágukkal, hanem a községházán is, hol a földesurak jóvoltából az ő kezükben van a hatalom. Érthető, ha viszont a maguk részéről igyekeznek messzemenően kiszolgálni az uraság érdekeit. 1749-ben pl. a Kállay-család, Túr felének földesura 28.800 forintot kívánt a várostól s cserében azt ígérte, hogy 11 évre minden földesúri haszonvételt átenged a községnek; a pénzre azért volt szüksége, hogy ősi birtokát: Kállót visszaszerezhesse. A községtanács, bízva a 11 évi könnyebbségben, hajlandónak mutatkozott az egy-

[21] »Egész turi lakásom harczmezeje volt életemnek.« Mészáros diariuma, 2. l.
[22] U. o. 16—17. l.

szeri roppant terhet a mezőváros nyakába venni. Nyilván ezzel járt együtt, hogy ugyanebben az évben a nép felzúdulván, az elöljáróságot előzte s helyébe saját tetszése szerint más bírót és tanácsot állított. A letett magistratusnak az úriszékhez intézett panasza világosan mutatja, hogy itt a semmibe vett, súlyos helyzetbe döntött szegény nép megmozdulásáról volt szó. A legalsó társadalmi réteg volt az, melynek a nagy váltságösszeg terhében osztoznia kellett, míg a megváltott földesúri haszonvételek gyümölcse lényegében a gazdagok ölébe hullott. A panasz benyújtói az úriszék előtt arra hivatkoznak, hogy ők nem „jöttment, sohonnai, csak minapi taxások", hanem régi törzsökös családok ivadékai, akik a bujdosás éveiben ezer veszély közt is hűségesen megvitték adójukat a földesúrnak, s az 1735-i felkelés idején is ékes tanúságot tettek hűségükről az első mozgolódás feljelentésével — ezzel szemben a „felháborító, nyugtalan elmék" egyik vezére: Murányi István Pere alatt a rebellisek társa és íródeákja volt. Az úriszék természetesen nem a felzendült népnek, hanem a volt elöljáróknak ad igazat, s visszahelyezi őket eredeti hatáskörükbe. Most következik a rehabilitált bíró és tanács reakciója: a Kállayaknak ígért összeget csak részben tudják kölcsönképpen megszerezni, a többit a lakosságra vetik ki s rajta hajtják be keményen exactiókkal. Nyilvánvaló, hogy a kivetés most fokozottabban a „felháborodott" szegénység ellen irányul, s a bosszúálló magistratus a legvégső eszközöktől sem riad vissza, hogy a pénzt kisajtolja belőle. A nem fizető „tehetetlenebbeket" tömlöcre veti, s mikor az megtelt, láncraverve tartja a városházán, amíg csak le nem tudják a rájuk rótt összeget fejősteheneik, járómarháik olcsó pénzen való elvesztegetésével, esetleg nagy kamatra, keservesen szerzett kölcsönökből. Aki a jószágot potom áron megveszi, a szegénynek súlyos feltételekkel hitelt ad: persze megint a zsíros paraszt. Az egész dologból — összevásárlással, kölcsönökkel s aztán a földesúri haszonvételek révén — ő húz kétszeres hasznot, míg a szegénység vagy legszükségesebb jószágának elvesztegetése következtében jut végső nyomorra, vagy pedig adósságának súlyos kamatterhét kénytelen nyögni hosszú éveken át.[23]

A parasztkiskirályok azonban nem elégednek meg azzal, hogy a község vezetésén keresztül érvényesítsék érdekeiket: gazdagodnak ők a szegénység rovására a bíró s a tanács akarata ellen is. Láttuk, mennyire létalapjává lett a község továbbfejlődésének a pusztalegelők bérlete. A leggazdagabbak, kiknek nagyszámú jószága addig a közös legelőn majorizálta a szegényekét, a 18. század közepe táján már, éppen a pusztákon, egyenesen monopol-helyzetet igyekeznek kiépíteni maguknak. Elsősorban ők zúdulnak fel, mikor a tanács, a közösség érdekének nyilvánvaló sérelmére, a bekebelezett puszták egy részét a leggyűlöltebb vetélytársnak: a városba boltosként befészkelődő görögöknek adja bérbe.[24] Ugyanakkor azonban nem haboznak maguk sem a község elé vágni a távoli puszták bérletében. Az élelmes nagygazdák rájönnek ugyanis arra, hogy bármilyen előnyös nagyszámú lábasjószágot úgyszólván ingyen tartani a közös legelőn, ha magukban vagy ketten-hárman összeállva pusztalegelőt bérelnek maguknak, ez még sokkal kifizetődőbb. Igaz, hogy le kell fizetni a bérösszeget s a bérlet után a megyének bizonyos taksát, de egyik sem jelentős, s ennek ürügyén kivonhatják magu-

[23] U. o. 19—21, 94. l.
[24] U. o. 50, 53. l.

kat a sokkal súlyosabb állami adó alól. A község többízben panaszt tesz ez ellen a vármegyénél, s kéri: szorítsa rá a gazdag pusztabérlőket a közösség közé való adózásra, hisz addig akármelyik gazdának bármely határon járó marháját rovásra vették; ha nem kényszerítik őket contribuálni a pusztákon járó jószág s ott termő életjük után, a többi jobbmódú követi példájukat s az egész adóteher a tehetetlenebbekre marad.[25]

Efféle következményekkel a zsíros paraszt persze nem sokat törődik; még azzal sem, ha mohósága közvetlen bajba sodorja az egész községet. 1753-ban, éppen a zendülés kitörésének évében (nyilván megelőzőleg, tavasz elején) történt, hogy négy jómódú túri gazda kiügyeskedte magának: Varsány puszta egy részét ők kapják bérbe a Kállayaktól. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy tulajdon (másik) földesurukat: Paluskát ütötték el a puszta bérletétől. Paluska mérgében elhatározta, hogy a két földesúr közt addig osztatlan községet ténylegesen kettéosztatja, s mivel a négy gazda nem volt hajlandó a bérletet átengedni neki, a lakosság minden könyörgésére sem állt el szándékától. A „felejthetetlen kárral, a publicum romlásával" végrehajtott kettéosztásból csakhamar súlyos helyzet kerekedett. Addig közös és „egyszívű" volt a túri tanács, nem tett különbséget sem földesurak, sem felső- és alsórésziek között; a kettéválással vége lett minden harmóniának. Még csak negyedik évében volt ekkor a község a Kállayaktól drága áron vásárolt 11 évi mentességnek: így a hátralevő idő földesúri haszonvételei, melyekért valamennyien megfizettek, most egyedül a Kállay-részre jutott tehetősebb és „hatalmasabb" gazdáknak jutottak. A Paluska-rész persze mindjárt előállt a követeléssel, hogy a másik fél térítse meg a Kállay-váltságösszeg rájuk eső részét. Ezt a Kállay-jobbágyok visszautasították, sőt még az alsórészieket mondták a maguk adósának, azon a címen, hogy a felosztás előtti években Paluskának többet kellett fizetni, mint a Kállayaknak. A pörlekedésből az lett, hogy a megye bizottságot küldött ki a viszály elsimítására s az a felsőrészieket elmarasztalta a váltságösszeg megfelelő részében és a költségekben egyaránt.[26]

Így boríthatta fel néhány gazdag paraszt önfejű mohósága azt a kedvező helyzetet, mely az osztatlanság idején a két földesúrból s azok egymás elleni kijátszásának lehetőségéből adódott. Amíg egyben volt a határ, egyik földesúr sem hasíthatott ki majorsági földet magának, s jószágát sem hajthatta oda külön legelőre. S mert sem a Kállayak, sem az elkobzott Rákóczi-birtokban részesedő Paluskák nem laktak Túron, földesúri allodium hiányában nem volt úrdolga, amire igénybe lehetett volna venni a lakosságot. Mezőtúr, akár a vidék legtöbb községe, a század első felében, a majorsági fejlődés elmaradottsága miatt, a taksás (árendás) községek előnyös helyzetét élvezte: földesúri terheit, minden robotolás nélkül, egy összegben váltotta meg. Az első futás után, a 18. század legelső éveiben egyik földesurának: Rákóczinak még csak 140 magyar forintot fizetett évenkint a város.[27] Utódai azután értettek hozzá, hogy a község számbeli s anyagi gyarapodásával párhuzamosan egyre magasabbra csigázzák követelésüket. Különösen a Kállayak találták meg a módját, hogy a robot elengedéséért a taksán túl is busásan megfizettessenek. Gyakran felkeresték Túrt, nagyszámú szolgaszemélyzet

[25] U. o. 16—17, 24. l.
[26] U. o. 19—21, 93—94. l.
[27] *Faragó Bálint:* A mezőtúri református egyház története, Mezőtúr, 1927, 25. l.

kíséretében, s aztán a tanácsnak főhetett a feje, hogy „illendően gazdálkodjék" nekik. Ilyenkor az urak „regulátlan" cselédjei a bőséges ellátáson felül egyre-másra hordtak el csizmát, nadrágszíjat, süveget, pipát, dohányt, taplót, acélt a görögök boltjából — természetesen a község kontójára.[28] 1737-ben még meg volt szabva, hogy az ajándékok értéke a 200 forintot ne haladja felül. Ugyanakkor néhány apróbb szolgálaton túl a taksa még csak 800 forintra rúgott.[29] Tíz év mulva, bár időközben a pestis visszavetette a községet fejlődésében, a két földesúr 4—4000 forintnyi követeléssel állt elő; s mikor a tanács vonakodott, a súlyos összeget azzal a fenyegetéssel csikarták ki, hogy ellenkező esetben keményebb földesúr kezére adják a helységet. A nyomasztó teher vállalása, épp abban az időben, mikor a kunszentmártoni határper is érzékeny kiadásba verte a túriakat, nehéz helyzetet teremtett. Már az első évben kamatra kellett pénzt felvenni a taksaösszeg kifizetésére, s a szegények csak gúnyájuk s betevő falatjuk árán tudtak eleget tenni a rájuk rótt kötelezettségnek. Úgy látszik, maguk a földesurak is belátták, hogy túlmentek a kizsákmányolás folyamatosan tartható mértékén: többszöri könyörgésre, mikor a túriak elébük tárták, hogy éhezésnél s kibujdosásnál nem marad egyéb választásuk, végre 1749-ben hajlandónak mutatkoztak a taksa 3—3000 váltóforintig való mérséklésére.[30] A Kállayak könnyen megtehették ezt, mert már tudták, hogy elő fognak állni 11 évre szóló 28.800 forintos követelésükkel, s azzal nem sokat törődtek, hogy a roppant összeget a túriak honnan teremtik elő: ha nem telik a magukéból — jelentették ki —, vegyenek fel kölcsönt kamatra; az ilyen népes, jómódú községnek nagyobb a hitele, mint egy nemes familiának. Láttuk, milyen visszavonás és nyomorúság szakadt ebből a város nyakába; de a szegénység felzúdulása, az egyenetlenkedés megint csak a földesúr malmára hajtotta a vizet. A nép haragjától elkergetett tanács visszahelyezésével egyidőben, az úriszék parancsára elkészült Mezőtúr írott statutuma és törvénye „pro fienda meliori incolarum regulatione" (a lakosok jobb megregulázása végett).[31]

Súlyosan nehezedett a túriakra a hadiadó s a katonatartás terhe is. 1748-ban pl. a megye 4000 r. forintot rótt ki portio címén a községre; ehhez járult ugyanakkor, tavaszi szárazság-, majd esős nyár-okozta takarmányszűke idején, a törzskar és 37 közkatona beszállásolása. Máskor, hasonló körülmények között, az odahelyezett száz remonda-ló abrakját kellett a környéken drága pénzen összevásárolniuk; s ha meg is kapták érte a zab szokott regulamentaris árát, ott maradt a nyakukban megtérítetlenül az árkülönbözetből adódó deperdita. Előfordul aztán, hogy a katonai terhek, nevezetes utasokra, határperre tett költségek, mellőzhetetlen ajándékozgatások, fokozott földesúri követelések olyan esztendőre esnek, mikor rossz a termés vagy marhadög pusztít; ilyenkor a portio megfizetése szinte megoldhatatlan feladatot jelent.[32] Csak a nagy jószágállománnyal rendelkező gazdagparasztnak nem okoz nehézséget a rárótt adó (1747-ben rovásonkint 2,5 forint) előteremtése; annak azonban, kinek csak igásjószága meg fejőstehene s egy kis földje van, s különösen a kétkézi munkásnak fő a feje a gondtól, mert gabonából a vetőmag, dézsma, arató- és cséplőrész levonása után holdan-

[28] Mészáros diariuma, 92. l.
[29] 1737-i összeírás.
[30] Mészáros diariuma, 3—8, 77. l.
[31] U. o. 93, 8—11. l.
[32] U. o. 3—8, 25. l.

kint közepes évben is csak 1,5—2 pozsonyi köböl marad, ha meg gyengén fizet, sovány az arató- és cséplőrész is, amit a zsellér a gazdagabbaknál megszolgálhat. A község jövedelmét: kocsmabért (1737-ben 700 forint), mészárszék- (30 forint), malom-, boltbért (40 forint), vásárvámot (100 forint) pedig, forgalmas úton lévén, többnyire felemészti az átutazókra, beszállásolásokra, discretiókra tett sokféle költség, annál is inkább, mert az évenkinti négy forgalmas vásár jövedelmét a földesúr időnkint kisajátítja magának, holott a kiváltságot maga a község kapta.[33] Ha aztán a sokféle igénybevétel közepett a contributióval adósok maradnak, katonai executio réme fenyeget. Pedig, túl minden anyagi megterhelésen, a katonasággal való személyes érintkezés a legkeservesebb. Nemcsak a sok önkény, erőszak, túlkapás, megaláztatás, amit a beszállásolás és a verbuválás során el kell viselni; olykor ennél sokkal súlyosabb veszély fenyeget, s a paraszti diplomácia minden eszközére szükség van, hogy el lehessen hárítani a község feje fölül. 1742-ben Túrra vezénylik a Haller-ezred fegyelmezetlen újoncait, s a község, ahol éppen vásár folyik, hiába próbálja másfelé terelni a veszedelmet. A nyári hőségben eltikkadt katonák a Berettyó vizéhez tódulnak; a kapitány s a többi tiszt ütéssel, veréssel, káromkodással tiltják őket a vízivástól. A rekruták felbőszülten vonulnak be a községbe kvártélyra, s mikor harmadnap továbbindulnak, kinn a mezőn agyonverik a kapitányt. A többi tiszt visszamenekül a helységbe, az újoncok felporozzák puskájukat s a málhás szekerekkel elsáncolják magukat. A már-már kenyértörésre került helyzetet Gál bíró önfeláldozó békekövetsége menti meg: a katonák belátják, hogy kinn a mezőn nem maradhatnak étlen-szomjan, kilövik puskájukat, s visszatérve a községbe, békén kvártélyra vonulnak. Közben a tisztek a bírák segítségével alattomban mozgósítják a szomszéd megyék fegyveres erejét, az újoncokat Cibakházára vezénylik, s ott éjszaka, álmukban rájuk törnek.[34] A veszedelemtől tehát, hála a bírák ügyességének, sikerült megszabadulni; de az ügyeskedés mögül az elöljáróság úrbarát, népellenes politikája világlik elő, ugyanaz a mesterkedés, mely a Pero nevéhez fűződő felkelés idején a feljelentő kétes dicsőségét juttatta Mezőtúrnak. Akkor is a gazdagok oldaláról indult ki az akció: nem tudván elviselni, hogy a zendülők egyre-másra elviszik jóféle lovaikat a szállásokról, sőt magából a városból is, Gált és Zsombokot (a későbbi varsányi pusztabérlőt) panasszal s nyomozni átküldik Vértesi szentandrási bíróhoz. Mikor Vértesi elutasító válaszából kiderül, hogy ő is a felkelőkhöz szít, kerülő úton visszalopakodnak Túrra, s sietnek feljelentést tenni Szolnokon, Budán. S aztán, megint csak az elöljárók, tevékenyen is résztvesznek a mozgalom elfojtásában, a vásárban hangoskodó izgatók elfogásával.[35]

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a 18. század közepén a belső társadalmi ellentétek, a földesúri és a katonai terhek vonalán tekintélyes mennyiségű gyújtóanyag halmozódott fel Mezőtúron. A feszültség már eljutott a kirobbanásig az 1735-i parasztmozgalomban s a nép 1749-i belső megmozdulásában, de egyik esetben sem hozott a szegénység számára megnyugtató megoldást. A feszítőerők, kivált az állami adóteher, a fokozódó földes-

[33] Az adatok az 1720-i és 1737-i összeírásból. A vásárjogról Mészáros diariuma 77. és Faragó 7. l.

[34] Mészáros diariuma, 83—84, 87. l. A túriak fegyveres erőt is adtak az ujoncok ellen: OR 1754 : 184.

[35] Mészáros diariuma, 82. l. Márki 612. l.

úri nyomás és a gazdag-szegény ellentét terén, tovább, sőt növekvően működésben maradtak. 1753-ban, a felkelés évében az állami és a földesúri teher nagyjából egyensúlyban volt egymással (csak míg az előbbit tetézte a katonaság eltartásával járó személyes kiszolgáltatottság, az uraság és tisztjei az egy összegben fizetett adó közbeékelődésével tűrhetőbb távolságban maradtak). Hadiadó címén fizetett a község 4785, nemesek, görögök, malmok taksája fejében 175, összesen 4960 rénes forintot; földesurainak a határ s a beneficiumok használata fejében 5050, Bánréve puszta bérletéért 100 forintot (s közben Kis- és Nagypó puszta elvesztésével, Bánréve kétharmadánál a zálogösszeg megtoldásával kellett számolni); papi tized címén 681, összesen tehát 10.791 rajnai forintot. Ehhez járult a község adósság-terhe. A Kállayaknak tartozott még 6360 frt-tal, három más úrnak 7500, a három túri görögnek 354, egy aszódi zsidónak 50, egy szentendrei szerbnek 100, más vidékieknek 208, összesen 14.752 rajnai forinttal; mindezek után a kamatteher (6%-kal) 874 frt-ra rúgott. Hogyan teremthették elő a lakosok, kivált a szegényebbek, kikre aránytalan elosztás terhe nehezedett, ezeket az összegeket, mikor oly nehéz volt pénzhez jutni, alig forogván ezen a vidéken? A fő megélhetési forrás: a marhatartás meglehetősen nehéz helyzetben volt ekkor: a határperek Kunszentmárton, Szentandrás, Szarvas, Túrkeve felé a legelő jelentékeny csorbulását hozták, újabb pervesztések réme is fenyegetett; a lábasjószágot 2—3 évenkint megtizedelte a dögvész (1753-ban pl. 4—10 s több marhából csak egyet-kettőt hagyott egy gazdának, vagy éppen semmit); s ha maradt is eladni való, már évek óta nem tudtak jövedelmezően túladni rajta, távol a főutaktól s fontosabb piacoktól. Hasonló okból nem hajtott számottevő pénzbeli hasznot a földművelés sem. Gabonát nem igen vethettek többet, mint amennyi maguknak kellett: a talaj túlságosan nedves volt ahhoz, hogy vermekben évekig eltarthassák, sok kárt tett benne a zsizsik is. Ha mégis maradt volna felesleg, a piac hiánya okozott gondot, de pl. épp 1753-ban a szárazság miatt alig termett búzájuk, boruk, szénájuk. Nem remélhettek jelentős hasznot a szőlőkből sem: nedves esztendőben gyakran elborította őket az árvíz, ára a bornak különben sem volt, mert már ősszel el kellett vesztegetni (t. i. a nedves földbe nem áshattak pincét, s így nem lehetett eltartani).[36]

A helyzet tehát, épp 1753 tájára, kellőképpen megérett; csak egy kis lökés kellett, hogy az egész, erőszakkal fenntartott rendszer felboruljon. A lökés, mint látni fogjuk, a vallás oldaláról jött, az idegen katonaság beszállásolásának terhével kapcsolatban. Nem ez volt az első eset, hogy a vallás ügye a túri reformátusok lelki nyugalmát felzavarta. 1718-ban ugyan még Althan váci püspök vizitációja a lelkésszel folytatott szóharcon s írásbeli parancsok átadásán túl nem járt komolyabb következményekkel. De 1719-ben s 1720-ban már csak Süllye prédikátor önfeláldozó gerincessége védte meg a templomot attól, hogy a beszállásolt katonák tábori papja el ne foglalja a katolikusok részére. Az 1730-as években további harcokat kellett vívni azért, hogy az 1721-ben megkezdett templomtorony épségben megmaradhasson.[37] A valláselnyomó idegen államhatalommal szemben tanúsí-

[36] Az adatok Túr kérvényéből: OR 1754 : 184.

[37] Faragó 40—52. l. Sok elkeseredést váltott ki a helytartótanácsnak az apostaták ellen 1749-ben hozott szigorú rendelete is, ld. *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története, IV. Eger, 1893, 246. l.

tott ellenállás azonban közvetlenül az 1753-i parasztfelkelés előtt jutott el döntő stádiumába.

A másik mezőváros: *Vásárhely* gazdasági-társadalmi fejlődése Túréhoz sokban hasonló képet mutat, s így megelégedhetünk a főbb vonások összegezésével. Amikor 1722-ben, hosszas küzdelem után végérvényesen Károlyi Sándor lett a város földesura, a lakosság 445 gazdát és 14 zsellért számlált; miután a pestis több mint 3000 lelket elragadott, 1759-ben, a felkelés után hat esztendővel 2228 volt a telkesgazdák, 725 a zsellérek száma. A differenciálódás tehát ugyanúgy megvolt itt is, akár Túron, hasonló végletességgel. 1752-ben mérték fel először Vásárhely határát, mely a hozzátartozó pusztákkal együtt kiterjedésben csaknem versenytárs nélkül állt országszerte; ekkor már a földesúr, Károlyi Ferenc gr. osztotta ki a földeket — első lépés a paraszti ellenállás védőbástyájának, a földközösségnek megbontása felé (azelőtt a község irányításával folyt a földközösségi művelés). Néhány év mulva 39 olyan gazdát találtak, akinek 1000 láncnál is több földje volt, némelyiké a 800 holdat is megközelítette; viszont bőven akadt ide-odahullámzó szegény zsellérnép is, melynek idővel már alig jutott föld s amelyet ezért a növekvő közterhek, a földesúrral való nézeteltérések, a belső háborúságok gyakran elvándorlásra késztettek. Az igazi vagyont, a gazdálkodás tulajdonképpeni alapját azonban itt is a lábasjószág alkotta. Az átlagszámítás — 1731-ben 1 gazdára 5 marha, 2 ló, 10 juh, 2 sertés esett körülbelül — itt sem ad helyes képet, sokkal inkább az, hogy a nincstelenekkel szemben egy-egy Pap István 16 ökröt, 80 gulyabeli marhát, 50 ménesbeli lovat, 400 juhot, 62 sertést tartott a közös legelőn. A szaporodó lábasjószág lassankint a bérelt pusztákra szorult, s értük egyre élesebb harc indult a földesúrral. Hoztak ugyan szabályt, hogy ki hány jószágot hajthat legelőre, de ezt nem tartották be; a kaszálót is maguk között osztották fel a jobbmódúak. S miközben a hangadó nagygazdák a város által bérelt földesúri haszonvételek kezelése révén illetéktelen haszonhoz jutottak, a másik oldalon a szegényebbje kénytelen volt gyermekét fenyítés terhe alatt cselédnek adni, az el nem szegődött szolgáknak: a „betyároknak" pedig 6—24 pálca volt a büntetésük. Míg a tehetősebbnek a közös legelőn a nagy állatállomány munka nélkül számottevő jövedelmet biztosított (a lábasjószágból lehetett pénzelni leginkább), addig szolgájának, kaszásának, aratójának több nem lehetett a bére, mint amennyit a módosabbakból álló községtanács a nagygazdák érdekében előírt. De nemcsak a differenciálódás, a társadalmi ellentétek vonalán gyűlt fel tekintélyes gyújtóanyag a községben. A vallási elnyomás súlya, igaz, itt kevésbbé érzett, mint Túron, mert a földesúr hatalma jobbágyainak megmaradása érdekében határt szabott a katolikus reakciónak; viszonylag kisebb súllyal nehezedett a lakosságra az állami adó s a katonatartás is. De a földesúri kizsákmányolás, a Károlyiak marka egyre erősebben szorította a vásárhelyieket. Mint a község egyedüli földesurai, a megyei joghatóságnak szinte teljes kirekesztésével tartották kezükben a parasztság minden élelehetőségét. A községtanács, ha boldogulni akart, kedvében járt a mindenható tiszttartóknak (a felkelés idejében Szaplonczaynak), ahogy csak tudott; s ami előnyt ki tudott alkudni tőlük, elsősorban persze a magaszőrű vagyonosok hasznára fordította. A belső forrongások (pl. 1746—49-ben) részben a módosabbak ilyen önző mohóságával álltak összefüggésben, részben a növekvő földesúri igényekkel, melyek ellenében az uradalmat kiszolgáló elöljáróság nem tudott, nem is akart kellőkép a sarkára állni.

1722-ben még csak 2500 forint taksát adott a község, meg ajándékokat s — hogy bármiféle szántás-vetéstől szabaduljon — kenyérrevalót az uraság cselédeinek; ennek fejében megkapta pusztástól az egész határt, a kocsmáltatás s a vásártartás jogát, az önkormányzatot, szabad vallásgyakorlatot. Amint azonban a Károlyiak egyedüli és elvitathatatlan földesúrrá lettek, két-három évenkint csorbították a jobbágyok jogait s fokozták terheiket. 1748-ban már — két részletben előre — 82.000 forintot követelt Károlyi Ferenc 9 évi földesúri haszonvételért (amit csak kölcsönből s jószágok árából sikerült megfizetni), továbbá 300 boglya szénát és 100 fejős juhot. Közben az uraság igyekezett minél több pusztára s földesúri haszonvételre rátenni a kezét, megkaparintani a jobbágy-örökségeket (pl. a pestisben elhaltak jószágait), a vásárhelyiekéből szaporítani s velük teleltetni a maga ménesét, gulyáját, nyájait, majorságot létesíteni s a lakosságot robotra fogni. Arra azonban, hogy robotban szántson, kapáljon, nemigen volt kapható a vásárhelyi ember; az úrdolga, melyre kénytelen-kelletlen ráfanyalodott, többszöri földesúri kísérletezés, ekésrobotra kényszerítés után is megrekedt a lábasjószág körüli szolgálatoknál, szénakaszálásnál. Mikor először kezdte szorongatni Vásárhelyt a földesúri kizsákmányolás (1725), a nép felzendült, az uraságnak behódolt bírák ellen fordult, s kijelentette: inkább széjjeloszlik s pusztán hagyja a várost, semhogy megadja, amit ura kíván. Károlyi azonban értett hozzá, hogy lassankint megtörje a keménynyakú, önállósághoz szokott vásárhelyiek ellenállását: mikor kiéleződött a helyzet, egyszerűen összefogdostatta a szembeszegülők vezetőit. A növekvő földesúri nyomás ellen, melyet csak jól-rosszul leplezett (elterelő műveletként) a vallási engedékenység, állandó segítséget csak a szökés adott; de időnkint a paraszti elkeseredés, túlcsapva a részleges ellenállás korlátain, nyílt zendülésben sűrűsödött össze. Már 1742-ből van adatunk arról, hogy a vásárhelyi vásáron „a szegínysíg dolgát" beszéli a nép, mert „az illyen adta urai szorongatják a szegínysíget"; elhangzik ilyen vélemény is: „Mind össze kellene vágni az ebatta teremtette urait". Az utolsó nagyobb „zavargás" az örökös jobbágyság behozatalának hírére támadt, hét évvel az 1753-i felkelés előtt.[38]

C) 1749-i előzmények

Az 1753-i parasztmozgalom közvetlen előzményei négy évvel korábbi időre nyúlnak vissza. 1749-ben két vásárhelyi gazdaember: Pető Ferenc és Kis László megpróbálkozott vele, hogy a kevéssé kifizetődő helyi piac helyett távolabb keressen juhainak jobb értékesítési lehetőséget. Mindketten, már meglett (32, ill. 36 éves) emberek, a parasztság szegényebb rétegéhez tartoztak: megélhetésük — a gazdagokétól eltérően — nem marhatartáson alapult. Petőnek saját háza volt (1753-ban két igáslova, 11 forint követe-

[38] Az adatok Szeremlei Hódmezővásárhely története c. művéből, az idézés sorrendjében: III. 222—244. l., IV. 121. l., III. 276. l., IV. 50., 48—49., 51., 124., 207. 210., 122—123., 206—209., 220., III. 286—293., 289—290., 245—248., 291., 249. 256—261., IV. 235., III. 276—283., 290—291. l. A Károlyiaknak a vármegyét kiszorító túlhatalmára nézve ld. CcR 1753: 224, OR 1753: 348. — Az 1742-i adat: *Esze Tamás:* Az Ut (hetilap) 1952 márc. 22.

lése, 28 forint tartozása), ezenfelül feleségének és gyermekeinek szőlejük s 50 juhuk, a zsellérsorban élő Kisnek meg (1753-ban) éppen semmije.[39] De hiába hajtották a juhokat el egészen Vácig, az üzleten rajtavesztettek: a komáromi kereskedő, ki a vásárt közvetítette, nem tudott fizetni nekik, s így vagy 1000 forint kárt vallottak. Komáromból hazafelé menet, kárukon búslakodva, beszélgetés közben szóba került a Rákóczival kibujdosott törökországi magyarok sorsa: mennyivel jobb dolguk van azoknak, nem kell bajlódniuk állami adóval, katonatartással, földesúri terhekkel, idegen kereskedők versenyével, nem éri őket semmiféle kár sem, mert bővében vannak mindennek.

Ma már bajos volna eldönteni, mennyiben alapult ez a vélekedés puszta szállongó híreken, s mennyiben török földről Magyarországba küldött felderítők, agitátorok esetleges közlésein. Otthon a beszélgetés mindenesetre tovább szövődött Pető, Kis s néhány bizalmas barátjuk között. Közben felvetődött a gondolat: nem lehetne-e a vásárhelyi küzdelmes, nyomorúságos életet felcserélni a törökországi magyarok kedvező helyzetével? Utóbb aztán a tervezgetés oda fejlődött, hogy átköltözés helyett Hódmezővásárhelyen kellene megteremteni a gondtalanabb, anyagilag megalapozott élet feltételeit. De hogyan? Csakis úgy, hogy a kibujdosott magyarokkal kapcsolatot keresve, azok segítségével felkelést szítanak Magyarországon, s a német iga lerázásával ideplántálják a képzeletbeli törökföldi paradicsomot. Kapóra jött, hogy a tervezgetésbe bevont egyik társuknak: Olasz György középparasztnak volt egy rokona a Temesváron állomásozó határőr-katonaságban. Elhatározták tehát, hogy felkeresik ezt a Nagykovács István nevű káplárt, akinél Olasz már járt egyszer, s az ő segítségével próbálnak érintkezést találni a törökországi bujdosókkal.

1749 novemberében, olyan megokolással, hogy Temesvár környékén sertést szeretnének vásárolni, útlevelet kértek Marsovszky Sándortól, a csongrádi Károlyi-uradalom ügyvédjétől. A passzust meg is kapták öten: Petőn és Kisen kívül Kőrösi Péter, Tóth János és Becsei Mihály neve volt belefoglalva; hatodiknak, útlevél nélkül, velük tartott Olasz is. A nagykőrösi születésű, 35 év körüli Kőrösi a vásárhelyi nép legszegényebb rétegéhez tartozott: 1753-ban, vagyona elkobzásakor 1 igáslovánál egyebet nem tudtak összeírni. Jobb sorban élt a 26 év körüli Tóth János: 1753-ban, felesége vagyonán kívül, 1 fejőstehenet, 1 igáslovat, 20 juhot, 10 bárányt találtak a kezén, volt ezenfelül 4 forint követelése és 56 forint tartozása. Az ötödik: Becsei (Pető sógora) személyében az „összeesküvők" igen jómódú, törzsökös vásárhelyi család fiatal, 15—16 év körüli sarját nyerték meg tervüknek. Apja: Becsei Gergely tanácstag volt, az öt évvel előbb Török főbíró ellen kitört vásárhelyi felzendülés egyik vezére,[40] aki még 1753 előtt igen tekintélyes vagyont hagyott két fiára és két lányára. Elég annyit megemlíteni, hogy a testvérek osztatlan vagyona a lefoglaláskor házon, malmon, 15 kapás szőlőn, tekintélyes mennyiségű őszi s tavaszi gabonán és szénán kívül a

[39] AM 1753 : 52 : 263 (77). (A zárójelbe tett szám az aktacsomó egyes darabjain olvasható piros sorszámokra utal.) Ld. még LCL 1753 : 412. A felkelők társadalmi helyzetét megjelöli Károlyi is névjegyzékükön (KCsL 1753. Törő—Pető-féle népzendülés c. csomó, 34.).

[40] Szeremlei III. 289. l.

következő állatállományból állt: 8 igásökör, 4 igásló, 1 fejőstehén, 19 gulyabeli tehén, 8 két-hároméves tinó és üsző, 12 azévi borjú, 35 eladó ökör, 7 ménesbeli ló, 9 csikó, 401 juh, 223 bárány, 37 sertés; volt ezenfelül 6 forint készpénze, 10 forint követelése, 203 forint 12 krajcár adóssága. Mint legvagyonosabb, ő lett aztán a vásárhelyiek felkelésének finanszirozója: 45 forint készpénzt vitt magával az útra, hogy abból éljen felkelő társaival együtt, míg anyagilag is megszervezett sereghez csatlakozhatnak.

Az útlevél birtokában Pető, Kőrösi, Kis, Tóth, Olasz és Becsei 1749 november végén indultak útnak, hogy Rákóczit, Vértesit s a többi bujdosó kurucot felkeresve, tanácskozzanak velük a Magyarországon támasztandó felkelésről, s aztán visszatérve, előkészítsék a talajt a zendülés számára, vagy pedig majd csak magukkal az országba törő bujdosókkal jöjjenek vissza. Temesváron át tovább haladtak egészen Újpalánkáig, ahol, mint jól tudták, Nagykovács káplár határőr-szolgálatot teljesített. Megérkezésük után Olasz mindjárt felkereste Nagykovácsot s magával hívta a fogadóba, ahol társaival megszállt. Nagykovács 40 év körül járt akkor; apja előbb Vásárhelyen volt kovácsmester, utóbb Túron. Saját bevallása szerint 15 éves korában állt be katonának s azóta ott szolgált megszakítás nélkül, már 14 év óta káplári rangban. Utólag a hat török földre elindult vásárhelyi közül négyen azt vallották, hogy akkor Nagykovács elmondta nekik: maga is részese volt az 1735-i parasztfelkelésnek, mint a „kurucok" zászlótartója, résztvett az erdőhegyi ütközetben is, a vesztett csata után gyalog menekült el a hegyeken át s aztán magánál tartott és török földre segített néhány magához hasonló szökevényt. Mindezt Nagykovács váltig tagadta a bíróság előtt, hivatkozván arra, hogy már a temesvári katonaságnál szolgált a Perofelkelés idején. Utóbb, egy napi gondolkodási idő után, mégis elismert annyit, hogy 1735-i szerepléséről mondott affélét a hat vásárhelyi előtt, de minden alap nélkül, csupán azért, hogy jobban kitudhassa szándékukat. Ez a mesterkélt védekezés arra vall, hogy Nagykovácsot, bármennyire tagadta is, s ha dicsekvésből hozzátoldott is a valósághoz, már az 1735-i parasztmegmozdulás magával ragadta, s a vásárhelyiek tudták, kihez fordulnak, mikor vele, a vásárhelyi—túri származásúval vették fel a kapcsolatot. A fogadóban, borozgatás közben elmondták neki: azért jöttek, hogy sertést vásároljanak; de a beszélgetés során kiderült, hogy pénzük nincsen, így hát Nagykovácsnak gyanítania kellett hogy nem ez az igazi szándékuk, annál is inkább, mert tudakozódtak tőle: merre vannak török földön a bujdosó magyarok. Valószínű, hogy Nagykovács már itt, a kocsmában (s nem mint maga vallotta, a Dunán visszafelé) megmondta nekik, hogy átlát terveiken, tudja, miféle disznókat keresnek, de nem lát módot rá, hogy átmenjenek a törökországi magyarokhoz. Elkérte tőlük útlevelüket, bemutatta a parancsnoknak, s engedélyt kért tőle, hogy sertésvásárlás végett átkelhessen velük a Dunán. Aztán reggel megmutatta nekik a túlsó parton legelő disznókat, s kettejükkel: Olasszal és Kissel (mondván, hogy többet nem vihet át) csónakba ült s átevezett a másik partra. Maga úgy vallott később, hogy csupán félórát időztek odaát, míg a sertéseket megnézték, s csak mikor látta, hogy nincs pénzük, olvasta fejükre igazi szándékukat; akkor vallotta volna ki Olasz, hogy a törökországi magyarokhoz akarnak jutni. De valószínűbb, amire társai vallomása mutat, hogy jó félnapot töltöttek odaát,

Hódmezővásárhely látképe

Céh'cvél díszítése a 18. század végéről

Történelmi Képcsarnok

bementek az ottani Rám nevű helyiségbe, ott a török vendégül látta őket, s aztán — Nagykovács tolmácsolásával — alkalmuk volt az ottani török parancsnokkal, dizdárral is beszélni, mégpedig nyilván nemcsak a disznók áráról, hanem a törökországi bújdosókról is. A dizdár olyan választ adott, hogy Rákóczi magyarjai már nincsenek török földön, hanem átköltöztek Oroszországba, mert sok költséget okoztak a szultánnak.

Ezzel a lehangoló válasszal tértek vissza négy türelmetlenül várakozó társukhoz. Le kellett tenniük arról, hogy eljussanak Rákóczi híveihez; Nagykovács, aki búcsúzóul még pénzzel is kisegítette őket, megmagyarázta nekik, hogy csak másfelé, a hegyeken át vezet út a bújdosók oroszföldi szállásai felé. Leforrázva indultak visszafelé. Útközben, a temesvári vásáron összeakadtak egy vásárhelyi ismerősükkel. Tőle hallották meg, hogy odahaza rossz hírük támadt. Az öreg Becsei ugyanis, aki igen zokon vette, hogy fiát a többiek magukkal csábították, kiszedte lányából: Petőnéből a titkot, milyen szándékkal indultak útnak Pető és társai. Haragjában elárulta a dolgot a vásárhelyi bíráknak. Csakhamar híre terjedt a községben, hogy az útlevélkérők valójában Törökországba indultak el, ahol katonákat fogadnak, s azóta már kék ruhát is vettek, kurucokká lettek. Ez a hír jutott el az „összeesküvőkhöz" Temesvárra, azzal a hozzátétellel, hogy ha nem sietnek haza, alighanem tömlöcre jutnak. Hangoztatták ugyan a híradónak, hogy ők semmi rosszat nem tettek s mit is kerestek volna Törökországban: ha azonban ilyen hír támadt felőlük, hiába sietnek haza, úgyis elfogják őket. De nem sokat gondolnak vele, akár főzik, akár sütik őket, csak elmennek haza.

Körülbelül három hétbe telt, míg Makón át (hol elmondták házigazdájuknak, Szabó Jánosnak: miben jártak) újra Vásárhelyre jutottak. A fiatal Becsei még idejében neszét vette, hogy valóban tömlöc vár rájuk, s talán apja biztatására, kiszökött a Vásárhely körüli rétségekre, ott lappangott a kondásoknál jó ötödfél héten át. A többieket Marsovszky fiskális magához idézte; bemutatták neki útlevelüket, panaszkodtak a róluk hamisan költött hír felől s elmondták: azért nem hajtottak sertést, mert az árban nem tudtak megegyezni. Marsovszky gyanakodva fogadta elbeszélésüket, annyival is inkább, mert észrevette útlevelük láttamozásából, hogy messze Temesváron túl, egészen a Bánság határáig jártak. Az uradalomnak a vármegyével közös börtönébe vetette hát őket, s ott tartotta szigorú őrizetben, bár a törökországi katonafogadás híre nem bizonyult igaznak, s másrészről Haász vármegyei ügyész és László János Károlyi-ezredbeli kapitány, ki jól ismerte őket, közbenjárt értük, kezességet is kínált szabadonbocsátásuk érdekében. Akkor történt, hogy a vásárhelyi nép felzendült a bírák ellen; Marsovszky a bíróval s jegyzővel felment Pestre földesurához jelentést tenni. Károlyi Ferenc gróf, Szaplonczay tiszttartó és László kapitány jelenlétében, hitetlenkedve hallgatta a kalandos törökországi útról szóló elbeszélést, nem látta okát, miért ment volna a hat vásárhelyi török földre. Az egész ügynek nem tulajdonított nagy jelentőséget, s mikor meghallotta, hogy senki sem vádolja őket, s annak sem lehetett végére menni: ki költötte a kuruc hírt felőlük, elrendelte szabadonbocsátásukat. Hozzáfűzte azonban azt a feltételt, hogy ha utólag bármi bebizonyosodnék róluk, tüstént tömlöcre vettessenek s neki az ügyet jelentsék. Terhelő adat azonban nem került elő, úgy-

hogy Pető, Kis, Kőrösi, Tóth és Olasz ötödfél hétig tartó raboskodás után szabadlábra került, s Becsei is visszatérhetett pusztai bújdosásából.[41]

Ezzel a szervezkedés ügye egyelőre holtpontra jutott. Nem a tömlöcben való sínylődés szegte szárnyát Pető s a többiek mozgalmának, hanem a török út eredménytelensége. Volt az összeesküvők között kishitűbb, aki az újpalánkai tapasztalatok után egyelőre letett a további tervezgetésről: Kis László, a törökországi út legfőbb szorgalmazója. De a többiek még nem adták fel a reményt, csak kedvezőbb körülményekre vártak. A parázs tovább izzott a hamu alatt, s csak felszítás kellett, hogy lángra lobbanjon. Az ösztönzés, harmadfél év mulva, Túr felől érkezett el.

D) Hajsza a mezőtúri prédikátor és hívei ellen

Mezőtúrra 1752 júniusában a Kassán állomásozó Haller-ezred egyik toborzó különítménye érkezett. A verbuválás, a katonafogdosás a legkeservesebb terhek közé tartozott, melyeket a népnek a katonasággal kapcsolatban el kellett viselni; a túriak mégis viszonylag barátságosan fogadták a toborzókat. Vezetőjük: Mackdermoth József zászlótartó, anélkül, hogy elárulta volna, hogy katolikus, június 11-én a református templomban meghallgatta Polgári Mihály lelkész vasárnapi prédikációját. Mikor aztán két hét mulva Túrra jött Szentiványi alszolgabíró, Mackdermoth tudtára adta, hogy Polgári igen feltűnő dolgokat mondott a népnek a prédikáció során. Többek között: hogy már számtalan helyen elvették a kálvinisták templomait s még többtől meg akarják fosztani őket, sőt vallásuk teljes eltörlésére törnek; azért a nép folyamodjék egy szívvel-lélekkel a felsőországi hatalmakhoz, kérve isten áldását rájuk, hogy erőt vehessenek egyházuk ellenségein; hozzátévén zárójelben azt is, hogy mindezzel ő a királynőt meg nem sérti, de gondoljon őfelsége elődeire, kik a református vallást épségben tartották, s elé-

[41] A török útra, mint általában az egész 1753-i felkelésre vonatkozó forrásanyag legfontosabb részét ld. AP 525 (Gosztonyi Istvánnak, a kiküldött bíróság rangban az elnök után következő tagjának a bírósági kihallgatásokról és tárgyalásokról saját kezűleg készített, utólag odakerült feljegyzéseivel együtt); minden következő forrásidézet, mely a lelőhelyet közelebbről nem adja meg, erre vonatkozik. A hatalmas iratcsomóban foglalt jelentéseken, vallomásokon, ítéleteken stb. közelebbi szám-megjelölés nincs, úgyhogy az alábbiakban csak a jelentés- ill. vallomástevő neve s esetleg dátum szerint idézhetők. A másik jelentős forráscsoport az AM 1753. évi 52 : 263 iratcsomója (pl. AM 77 = az iratcsomó 77-es piros sorszámmal jelölt darabja), a harmadik a MKL jelzet szerint idézett iratai, főképp a LP, LCL, CcR, OR, CE sorozatokból. Felhasználtuk a KCsL »1753. Törő-Pető-féle népzendülés« c. iratcsomóját is. A mozgalomnak s előzményeinek alábbi eseménytörténete ezeken a kiadatlan forrásokon alapszik. A felkelés eddigi irodalmára alig támaszkodtunk, részben, mert — noha bizonyos kérdéseket tisztázott már — a felkelés számos oldalát helytelen világításban tünteti fel, többnyire negatív értékeléssel, részben, mert a forrásanyagot ettől függetlenül újra s az eddiginél jóval nagyobb teljességgel végig kellett tanulmányozni s újraértékelni. Az eddigi legfontosabb irodalom: *Thaly Kálmán* és *Zsilinszky Mihály:* Adalékok az 1735-i Péro és az 1754-i Törő-Pető és Bujdosó-féle népforrongás történetéhez. Századok 1870, 30. ill. 36. l. Szederkényi i. m. IV. 246—253. l., *Szeremlei Samu:* Szőnyi Béniámin és a hódmezővásárhelyiek, Hódmezővásárhely, 1890, 38—74. l., *Szeremlei Samu:* Hód-Mező-Vásárhely története, főkép III. Hódmezővásárhely, 1907, 296—323. l. *Szeremlei Samu:* A hódmezővásárhelyi református egyház története, I. Hódmezővásárhely, 1927, 161—176. l. — Pach 122—123. l. a kisajátítás, a termelőeszközeiktől megfosztott parasztok szerepét domborítja ki. — A török útra vonatkozólag legfontosabb a 6 résztvevő és Nagykovács vallomása és szembesítése a bíróság előtt, Marsovszky és Szaplonczay nyilatkozata, Batthyány 1753 aug. 22-i, aug. 30-i jelentése és keltezetlen, a kabinetből a kancelláriának 1753 nov. 23-án leküldött zárójelentése (AP 525).

gedjék meg azzal, hogy isten a koronát fejébe tette, mert akadhat nála erősebb, ki a koronát fejéből levegye.[42]

Barkóczy egri püspök, Heves vármegye főispánja, július 7-én külön stafétával küldött jelentést az ügyről a kancelláriának. Jellemző, hogy a katolikus főpap, a protestáns-elnyomás korszakában, mennyire respektálta a nyakas túri kálvinistákat, milyen szőrmentében igyekezett kezelni őket, csak hogy nagyobb zavargást ne támasszanak — erre az eshetőségre ugyanis nem bízott a megye fegyveres erejében sem. Mezőtúr a vármegye legnépesebb helysége — írta —, színtiszta eretnek, nagyrészt kálvinista a megye szomszédos része s a csatlakozó Nagykunság is, azért nem ajánlatos zajt ütni a dologból, hogy a „durva" népben, mely babonás tisztelettel övezi prédikátorait, zendülés ne támadjon. Vizsgálatot tartani sem lett volna célravezető a szökés veszélye miatt; ezért tüstént kiküldte a szolgabírót, hogy a község főembereit a pappal együtt idézze az alispán színe elé, mintha a mezővárost érintő megyei ügyekről lenne szó, s Polgárit azonnal vettesse tömlöcre. Ha pedig, megsejtvén az idézés valódi célját, vonakodnának megjelenni, a vármegyei bíróság nevében idézze meg őket, szigorú intéssel, hogy az elöljárók ne ellenkezzenek, állítsák elő a prédikátort, ha nem akarnak szörnyű vétkében bűntársakká lenni. Ha minden várakozás ellenére ezek után is vakmerően ellenszegülnének, s nem adnák ki papjukat — erre az esetre Barkóczy utasítást kér; nem tartaná ugyanis sem biztonságosnak, sem megfelelőnek, hogy megyei karhatalmat rendeljen ki az ellenállás letörésére.[43]

Nádasdy kancellár a hír vétele után tüstént sajátkezű előterjesztést tett Mária Teréziának. Mint afféle lázítási ügyben maga is a legnagyobb óvatosságot tartotta szükségesnek. Hangsúlyozta az ügy tisztázásának jelentőségét, mert mint az 1735-i parasztfelkelés egyik ítélőbírája, jól emlékezett, hogy már az is Túrról vette eredetét. Intézkedése, hogy Barkóczy minden lehető módon fogassa el Polgárit, s tüzetesen vizsgáltassa ki ezt a fontos dolgot, az uralkodó tetszésével találkozott. A június 11-i prédikáció azonban sokkal nagyobb port vert fel a bécsi udvarban, semhogy ilyen intézkedéssel elegendőnek tartották volna napirendre térni fölötte. Július 18-án, a magyar kancellária bevonásával, miniszteri konferencia ült össze az ügyben. A jelenlevők: Colloredo, Batthyány Károly, Nádasdy, Bartenstein, Koller egyetértettek abban, hogy a prédikátor bűnössége nyilvánvaló, a dolog súlyos, a felségsértés körébe vág, s igen veszélyes következményei lehetnek; óvatos, feltűnés nélküli kivizsgálásra, de azután a legsúlyosabb büntetésre van szükség, mégpedig haladéktalanul, hogy a fenyegető bajnak elejét lehessen venni. Egy fültanú vallomása, kivált felségsértési ügyben, elég a bűnper megindításához, azért Mackdermothot bírói úton, eskü alatt sürgősen ki kell vallatni. Amint vallomása beérkezik, Polgárit katonai fedezettel vitessék Budára s ott a királynőtől kirendelendő delegatum iudicium ítélkezzék fölötte. A bíróság tagjainak ugyan az 1715:7. tc. szerint magyarokból kellene állni, de mint már más esetben is történt, másokat is tagjaivá lehetne nevezni, kivált a budai katonai parancsnokság kebeléből; Batthyány külön kiemelte, hogy a magyar bírák közt ne legyen református. Mielőtt azonban az ítélet közzétételére és végrehajtására kerülne sor, a periratokat fel kell ter-

[42] CE 1752 júl. 99.
[43] U. o.

jeszteni az uralkodóhoz; ha aztán ő jónak látja, további eljárás végett másik delegatum iudiciumot állít fel Bécsben tetszése szerint. Ha akadna a túriak közül, aki papja mellé áll, s a felsőbb intézkedéseknek ellenszegül, ugyancsak Batthyány javaslata szerint a környéken állomásozó katonaság összevonása segítségével kell foglyul ejteni. Amint azután a vizsgálat során a vád bebizonyosul, a túri és szomszédos kálvinisták megnyugtatására közhírré kell tenni, hogy senki sem akarja őket vallásukban háborgatni, a királynőnek nincs szándékában a reformátusok eddig élvezett vallásgyakorlatát korlátozni, hanem az egész eljárás kizárólag a prédikátor lázító, alattvalói kötelességébe ütköző, felségsértő beszéde s esetleges híveinek hasonló magatartása miatt történik.[44]

Polgári előállítása minden nagyobb zaj és ellenkezés nélkül ment végbe. (Maga utóbb a megye börtönében szemükre is vetette túri látogatóinak, hogy miért adták a megye kezére; a válasz az volt, hogy különben a községnek gyűlt volna meg a baja.) Pár nap mulva Barkóczy püspök utasítására a megye kiküldöttei Subics szolgabíró vezetésével házkutatást is tartottak, Polgári lakó- és dolgozószobájának minden sarkát felforgatták, hogy bűnösségét bizonyító prédikáció-szövegre találjanak. Előkerült egy zsáknyi irat, közte másutt, korábban mondott beszédeinek szövege; ezek nemcsak vallási, hanem főkép politikai vonatkozásban nagyon is szemet szúrtak a megye embereinek. Így főkép az ilyen kijelentések: „Sok ideje, hogy a mi dicsőségünket a porba vetetted, az idegeneket mirajtunk királyokká, fejedelmekké és főkké tetted, a mi nyakunkat azoknak jármába vetetted, a mi főrendeinket a porba ültetted". „Már régtül fogva az idegeneknek kemény uralkodása alá vettettünk, akiktül mint valamely igahordozó barmok keményen megterheltettünk" (1741). „Mert vétkeztek a mi fejedelmink, ugyanis gyűlölik a jót, szeretik a gonoszt, kik az alattok lévő népnek bőröket levonnyák, megeszik annak húsát, azoknak csontyait megrontyák és mint a vasfazékba való húst megdarabollyák." S végül, 1740 végéről, a Mária Terézia trónraléptét követő időből: „Az isten idegen nemzetcséget ültetett a mi fejünkre, amely megszorította a mi derekainkot hevederrel, azaz mindenféle adózással és szolgálattal terhel; aki azt mondgya minékünk: hajoly le előttem, hadd mennyek által terajtad. Ennek kemény uralkodása alól kívánnánk kiszabadulni... Mivel azért végső veszedelemben forog nemcsak e mi városunk, hanem mégh a mi szegény országunk is, annak okáért serkennyetek fel óh ti nagy állatok".

Kifogásolt túri prédikációjának vázlatát maga Polgári mutatta be. Mikor a megyei közgyűlés színe előtt kihallgatták, akkor sem tagadta: beszélt arról, hogy isten az ő református híveit templomaik, iskoláik elvételével bünteti, s hogy a királynő vegye tekintetbe a szentírás tanítását: a király ne járjon kevélységben, hanem alázza meg magát, mert kiesik fejéből a dicsőség koronája, hiszen isten teszi a királyok fejébe a koronát, s ha törvénytelenül uralkodnak, el is veheti. Azt azonban lelkére vallotta, hogy gondolatában sem volt külső hatalmakat emlegetni; kereken tagadta azt is, mintha olyasmit mondott volna, hogy ő ugyan a királynőt meg nem sérti, de elégedjék meg azzal, hogy isten fejére tette a koronát, mert találkozhatik nálánál erősebb, ki a koronát fejéről levegye.[45]

[44] OR 1752 : 237 és 139, CcR 1752 : 142, CE 1752 júl. 99, ICB 1752 : 81.
[45] OR 1752 : 237, CcR 1753 : 181.

A vármegye azonban, részben ugyanakkor a közgyűlés színe előtt, részben három nap mulva, július 14-én magában Túron 23 falubelit is kihallgatott, köztük Zsombok Jánost, a már ismert gazdag parasztbérlőt, aki akkor éppen a főbíróságot viselte, az esküdteket, köztük Buzsi Pétert, ki utóbb a felkelés vádlottjai közé került, a hasonló sorsra jutott Tar János kisbírót és Kocsi István volt kántort, Mészáros András jegyzőt, a lányok tanítóját stb. Többen kitértek az elől, hogy papjukat kiadják s beszédét visszaidézzék: arra hivatkoztak, hogy „deáktalanok", „írástudatlanok", vagy hogy nyári munkájuk vagy egyéb vonta el figyelmüket. A többség úgy tudta, hogy Polgári a templomok, iskolák elvételét bűneiknek, isten ostorának tulajdonította, de sem arról nem szólt, hogy a katolikusok foglalják el s még többet is el akarnak venni, sem, hogy a református vallást egészen el óhajtják törölni. A legsúlyosabb kitételről: külső potentásaikhoz folyamodván, isten áldását kérjék rájuk, hogy erőt vehessenek azokon, kik egyházukra törnek — öten határozottan kijelentették, hogy ezt a prédikátor nem mondta. Az viszont legtöbbjüknek emlékezetében maradt, hogy van a királyoknak is királya, ki a koronát fejükbe teszi s ha törvénytelenül uralkodnak, el is veheti, más fejébe teheti.[46]

Látnivaló: a túri parasztság, melynek gondolkodását a feudális kor vallásos beállítottsága jellemezte, többségében magáénak érezte a református egyház ügyét, s fenyegető helyzetben sem riadt vissza attól, hogy kiálljon papja mellett s védelmére keljen. S nemcsak a templomfoglalásokon feljajduló panasz rezdített mély húrokat lelkében. Szorosan kapcsolódott ehhez a gyűlölet a besúgó idegen katonán keresztül közvetlenül érzékelt elnyomó, kizsákmányoló államhatalom ellen, s a biblia szavaiból erősbödő remény, hogy az alulról felkapaszkodott dinasztia fejéből isten még kiütheti a királyi koronát A prédikáció a vallás kérdésével kapcsolatban arra eszméltette rá a nép fiát, hogy a változhatatlannak híresztelt idegen erőszak-szervezet éppen nem örök, hanem ingatag, megdönthető. Így Polgárinak az adóztató, szolgálattal sanyargató idegen államhatalom elleni határozott fellépése, az, ahogy Túr s az egész ország végső veszedelmét ecsetelte, jelentősen hozzájárult a tömegek aktivizálásához, ahhoz, hogy a parasztság láthatatlan harca nyílt ellenállásba, kollektív erőszak alkalmazásába csapjon át.

A túriak magatartása elsősorban abban nyilatkozott meg, hogy papjukat, ha kiszolgáltatták is a fenyegető államhatalomnak, mégsem hagyták sorsára. Már mikor Gyöngyösből Egerbe vitték a prédikátort, ott súgtak-búgtak vele a túriak, s aztán, a tömlöctartót lekenyerezve, többször meglátogatták börtönében, bizalmas megbeszéléseket tartottak vele, levelet is hoztak-vittek tőle. Állítólag mondott is olyasmit az egyik megyei hajdú füle hallatára, hogy nem fél, Túr 20—22.000 forintig is kiszabadítja őt. Augusztus 16-án éjjel azután Polgári váratlanul megszökött börtönéből, éjjel-nappal, lóháton és gyalog menekülve elérte az országhatárt, szeptember 8-án Boroszlóba érkezett, egy hónap mulva pedig már az Odera-menti Frankfurtból, az év végén Baselből[47] adott életjelt magáról.

A szökés kínos feltűnést keltett a vármegyében és Bécsben egyaránt. Mária Terézia úgy döntött, hogy most már — a delegatum iudicium elejté-

[46] U. o.

[47] OR 1754 : 24, u. itt Polgári sajátkezű kérvénye Mária Teréziához, melyben hazatérésének vagy családja kiköltözésének megengedéséért folyamodik; utóbbihoz a királynő hozzájárult.

sével — a vármegye hozzon a prédikátorról in contumaciam ítéletet, s ezt kihirdetés előtt a peres iratokkal együtt terjessze fel jóváhagyásra. A sedria Polgári vallomásaival és írásaival bizonyítva látta, hogy a prédikátor szóban és írásban az uralkodó, az állam, a kormányzat ellen izgatott, a közbékét többszörösen veszélyeztette, maga áthágta az alattvalói hűséget s meggyengítette másokban, kik nagyon is hajlottak szavára, felségsértést követett el, másokat Mária Terézia elleni gyülöletre indított, az ország végét jósolta, a szabadulás érdekében hallgatóit könyörgésre bíztatta, nagy nyomatékkal hívván segítségül a „nagy állatokat", kiken kétségtelenül a külföldi eretnek fejedelmeket kell érteni(!). Mivel azonban izgatása nyomán (t. i. ekkor még) nem támadt mozgolódás, s így minden bűnös rosszindulata kudarcba fulladt, három évi kényszermunkát végezzen vasraverve, s a Habsburg-birodalom országaiból száműzessék. A kancellária a három esztendőt, minthogy a prédikátort meghallgatása nélkül marasztalták el benne, jogtalannak tartotta; ezért a vármegye 1753 végén ünnepélyes közgyűlésen csupán Polgári számkivetését tette közhírré.[48]

Közben Barkóczy szigorú vizsgálatot indított a szökés körülményeinek tisztázására. A dologból három messzehúzódó per is kerekedett anélkül, hogy teljes világosság derült volna az ügyre. A tömlöctartó s az őrző hajdú 3, ill. 2 évi kényszermunkát kapott a szökés elősegítéséért; hogy azonban ki vesztegette meg őket, nem sikerült határozottan megállapítani. Gyakori börtönlátogatásuk révén elsősorban persze a túriak keveredtek gyanúba; ők viszont igyekeztek másokra hárítani a szöktetés ódiumát, elsősorban a prédikátor családjára, meg debreceni emberekre. Bizonyos szálak a prédikátor szabadulása ügyében valóban Debrecen felé vezettek. Bármekkora volt is azonban a tiszántúli reformátusok védőbástyájának szerepe Polgári Mihály szabadulásában, tagadhatatlan, hogy a debrecenieket elsősorban Mezőtúr indította beavatkozásra. Már Mackdermoth hangoztatta a prédikátor elfogása után tett vallomásában, hogy a két város között hétről-hétre szoros az érintkezés. De a túriak nem haboztak Debrecentől függetlenül sem sorompóba lépni papjuk kiszabadításáért, mint ahogy Polgári is sokban ráiuk hagyatkozott sorsa felől. Nemcsak pénzzel és élelemmel segítették prédikátorukat: kérésére két szép csikót is vittek Zsombok főbíró méneséből Egerbe, a püspök szívének meglágyítására, eredménytelenül. Főkép a túriakra vallott azután a perbe fogott börtönőr és hajdú: hogy előbb nekik ígértek annyi pénzt, amennyi gyermekeiknek is elég lesz, majd a börtön felügyelőjét: Subics szolgabírót vesztegették meg jókora zacskó pénzzel. A vád alapján a megye Subicsot is perbefogta, de hosszas vizsgálatok és tárgyalás után végül is felmentette többek között azzal az indokolással, hogy a börtönőr által levádolt túriak: Lévai (Borbély) Ádám, Bordács István, Korda János, Buzsi Gáspár (nagyrészt tanácsbeliek) a vesztegetést még kínvallatás alatt is tagadták. Pedig Mezőtúr város kocsisa is úgy vallott, hogy Zsombok főbíró és Győrfi másodjegyző 1752 szeptemberében arasznyi zacskó pénzt vitt Subics házához.

Már a túriak, kikről a megye feltette, hogy a községtanács határozatából mesterkedtek papjuk kiszabadításán, nem vitték el olyan szárazon, mint a tekintetes vármegye embere: a bevádolt hat főembert mind tömlöcre vetették. Hiába hangoztatták a megyéhez s az uralkodóhoz intézett folyamodvá-

[48] OR 1753 : 217. CE 1753 okt. 6.

nyaikban, hogy Mackdermoth vádja hazug, s ők mégis a megye kezére adták Polgárit; hogy szabadulásán nem hamis és tilalmas módon, hanem folyamodással, a felsőbbeknél való közbenjárással fáradoztak — a védekezésnek ilyen útját pedig sem isten, sem természet, sem jog nem zárja el senki elől. Hivatkoztak Mezőtúr évszázados hűségére az uralkodóház iránt, s arra, hogy Zsombok az 1735-i parasztfelkelés idején a zendülők ellen hadrakelt kapitánya, 1742-ben pedig a parancsnokát megölő hat század újonc egyik lecsillapítója volt. Azt is felhozták, hogy hármuknak 21 gyermeke van, s valamennyien nagy adófizetők, akik a község adóterhének jelentékeny részét viselik; s ha még nyári munkaidőn sem engedik haza őket, legalább kezességre, kivált ilyen férfi-gondoskodást kívánó mostoha esztendőben (1753), gazdaságukat az adóalap súlyos kárával végső elfulladás fenyegeti.

Mindez azonban sem a hosszas raboskodástól nem mentette meg a túriakat, sem attól, hogy a kínvallatás borzalmait végig kelljen szenvedniök. Lévai és Bordács a kínzóeszközök megmutatásán felül a tortúra három-három fokán Korda pedig „nyílt lágyszívűsége miatt" annak két fokán ment keresztül. A kínzás közben inkább a halált kívánta mindegyik, mint a gyalázatos szenvedést, sok ízben kiáltották életük végét, de állhatatosan tagadtak. A megyei ítélet mégis további kéthavi börtönben marasztalta el őket, nehéz vasban, s ezt már hiába semmisítette meg hónapokkal később a királyi rendelet, mely kezesség fejében meghagyta szabadonbocsátásukat. Zsombokot és Győrfit azonban, miután a szolgabírót is sikerült tisztázni a vesztegetés alól, már a megye kénytelen volt felmenteni. Körmeszakadtáig tagadt mind a kettő: Zsombokot nem tudta megtörni még a kínvallatás kegyetlenül rárótt 5 foka sem, épp oly kevéssé Győrfit kilencvenkét korbácsütés. Pedig volt olyan vallomás is Zsombok ellen, hogy mielőtt a szolgabíróhoz ment Egerbe, a házában felásatott 3 fazék pénzt, s közben így nyilatkozott: „Kutya szántsa meg a lelke papját, be nagy bajt szerzett, hogy megrontotta a várost, be nagy kár ez a sok pénz érette!"[49]

Vajjon milyen visszhangot keltett az egész hosszadalmas, igazságtalan és kegyetlen procedúra a túriak, elsősorban az egyszerű, szegény nép körében? Láttuk, már Polgári fellépése tudatosította a tömegekben a protestáns vallásszabadság fenyegetett helyzetét; de ugyanakkor figyelmükbe véste azt is, hogy a gyűlölt német egyben a magyar nép ellen tör. Az idegen elnyomás elleni küzdelem a nép számára már hagyományszerűen a hit és a magyarság együttes védelmét jelentette; de még inkább ellenállásra ösztönözték a prédikátor utalásai arra, hogy az elnyomó, kizsákmányoló, mindenféle adózással és szolgálattal terhelő idegen uralom kemény igája nemcsak a vallás ügyét, de a várost, sőt az egész országot végső veszedelemre juttatta. Polgári még búcsúsásából is lelkükre kötötte: „Reménytelenül szomorú árvaságra Istentől juttatott hazám népire vesse kegyelmetek könyörülő szívét s szemeit és amennyire lehet, keresztényi módon segéllye".

A helyzet súlyosságának tudatossá válásával együtt járt a tömegek, az

[49] Polgári fogságára, szökésére s az ezzel kapcsolatos kérvényekre, rendeletekre, vizsgálatokra, kihallgatásokra, perekre nézve ld. OR 1752 : 237, ICB 1752 : 81, OR 1752 : 186, CcR 1752 : 196, CE 1752 okt. 53, 1753 febr. 92, jún. 94, júl. 71, okt. 26, nov. 110. és 148, dec. 105, 1754 márc. 75, CcR 1753 : 181 és 256, OR 1753 : 217 és 306. Polgáriról legújabban: *Bán Imre:* Polgári Mihály és magyar történelme, Irodalomtörténet 1950, 76—79. l.

ellenállás aktivizálódása. Az osztrák örökösödési háború veszélyes fordulatai közepett az egyszerű nép előtt is nyilvánvaló lett, hogy a Habsburg-hatalom gyenge lábon áll, s összeomlott volna a porosz csapásai alatt, ha a magyarság ki nem áll mellette. Látnivaló volt az is, hogy a dolog az egyszerre fogalommá vált „burkus"-sal korántsincs elintézve, tőle még lehet várni egyetmást, s a nép szemében úgy tűnt fel, mintha a prédikátor szabadulása, porosz földre, épp a Mária Teréziától elhódított Szilézia fővárosába menekülése egyenesen errefelé mutatta volna az utat. De épp az örökösödési háború tapasztalatai alapján nemcsak a „felsőországi potentásokban" bíztak, hanem önmagukban is, a magyarság, kivált a hazai protestánsok kuruc hagyományokon felnőtt, sok viharban megedzett ellenálló erejében. Jellemző erre az egyik túri gazdaember, Biró János nyilatkozata, ahogy azt a bajkeverő Mackdermoth vallomása megőrizte számunkra. Mikor a zászlótartó az emlékezetes prédikáció után kikelt Polgári szavai ellen házigazdája elő t, akinél be volt szállásolva, ezt a sokat sejttető választ kapta tőle. Uram, a debreceni bíró igen gyakran jár Bécsbe, s alig tér vissza. máris újra odaidézik; nem tudjuk, mit jelentsen ez s mi lesz még belőle. E szavakból nemcsak az tűnik ki, milyen jelentőséget tulajdonított az egyszerű nép a kálvinista Románnak, mely mint kotlóstyúk terjesztette védőszárnyait csibéi: az alföldi református gyülekezetek fölé, hanem kiviláglik az is, hogy az adott külpolitikai helyzetben, s a reformátusság belső, tárgyalásra késztető súlyánál fogva a német-magyar, katholikus-protestáns ellentétpár vonalán rég várt fordulat eljövetelét neszelte az egyszerű nép fia.

A feszültségnek várakozással terhes légkörében villámként sujtott le a fordulat szükségességét hirdető Polgárinak és segítőtársainak letartóztatásában, meghurcolásában foga fehérét kimutató megyei-udvari reakció. Nem kétséges, hogy a túriak apraja-nagyja egynek érezte magát a gyűlölt idegen államhatalom képviselőjétől: egy beszállásolt német katonától beárult prédikátor sorsával, s ha a perbefogott tanácsbeliekkel, gazdagparasztokkal a nép személy szerint nem is érzett közösséget, megdöbbenést, majd elkeseredést váltott ki belőle maga a mód, ahogy a vármegye urai a falubeliekkel elbántak. Hiszen még maga a kancellária is megrótta a vármegyét, hogy bizonyos elfogultsággal járt el a perbefogott túriakkal szemben, talán azért is — mint a peres aktákból kiviláglik —, hogy eretnekek. Kétségesnek tartotta, hogy nem főbenjáró bűnben van-e helye egyáltalában tortúrának; s a kínzóeszközök megmutatásán felül, mely a bünvádi gyakorlat szerint első foknak számít, a kínzás további három fokának alávetni a gyanúsítottakat: akkor is túlkapásnak minősíthető. Annál súlyosabb beszámítás alá esett Zsombok főbíró ötfokú megkínzása (hiszen utóbb magának a parasztfelkelésnek elsőrendű vádlottjait, főbenjáró ügyben, sem ítélték a tortúra három fokánál többre). A megye szigorú utasítást kapott tehát, hogy az ártatlanul megkínzolt túriakat helyezze nyomban szabadlábra, büntetlenségükről adjon nekik írásbeli bizonyítványt, mely egyben letörli róluk a gyalázat bélyegét, hogy kínvallatás végett hóhér kezére adattak, s elégtételül Hevesben s a szomszéd megyékben tegyék közhírré ártatlanságukat.

Mire az „elégtétel", mellyel sokra ugyan nem mehettek, eljutott a meggyötört, közel másfél év óta börtönben sínylődő s a kínzás nyomait haláluk ig viselő túriakhoz, már 1754-be fordult az idő. Közbül, háttérben a prédikátornak s híveinek meghurcolásával, nem sokkal a kínvallatások után, kirobbant az 1753-i felkelés. De az elkeseredés, mely, sokféle gyökérből táp-

lálkozva, ott forrongott a túriak lelkében, még megelőzőleg utat tört magának az idegen uralmat megtestesítő bekvártélyozott katonaság felé. Nem sokkal Polgári Mihály letartóztatása után feljelentőjét: Mackdermothot, a a túri toborzó-különítmény parancsnokát Kassára rendelték, hogy a katonai bíróság előtt ismételje meg vallomását a prédikációról. Azután, hogy a beszállásolt katonaság elvezénylése köztudomásúvá lett, a 26 éves, addig mindig friss, egészséges zászlótartó egyszerre betegségről kezdett panaszkodni, s körülbelül 7 hét mulva szörnyű kínok között meghalt.

A katonai felettesek kezdettől fogva gyanakodtak, hogy a prédikátorukat börtönbe juttató zászlótartót a túriak tették el láb alól; megerősítette ezt a boncolást végző egyik chirurgus véleménye is. Tagadhatatlan, hogy a vizsgálat során jónéhány terhelő adat került elő. Feltűnő mindenekelőtt, hogy míg előzőleg barátságos jóviszony állt fenn a toborzó-különítmény s a túriak között, ez a prédikátor letartóztatása óta a legélesebb ellenségeskedéssé fajult. Mikor a katonák két újoncot verbuváltak, a túriak erőszakkal kiragadták őket kezükből, a toborzók közül hármat alaposan összevertek, s Zsombok főbíró, ez a „fő gazember" (mint a prédikáción is jelen volt Losonczi káplár vallotta) tűrhetetlen gorombaságokat vágott Mackdermoth fejéhez. Ugyanebben az időtájban egy főhadnagyot kellett Törökszentmiklósra vizsgálatra kiküldeni, mert a parasztok összeverték a toborzó parancsnokságot. Annyira kiéleződött a helyzet, hogy a püspök-főispánnak kellett beavatkoznia: elégtételt adott a zászlótartónak s megintette a túriakat, hogy az efféle injuriáktól tartózkodjanak. Ettőlfogva enyhült a feszültség, de Mackdermothnak maradt így is elég bosszúsága és kellemetlensége; el is panaszolta az augusztus 1-i túri vásáron: nem érti, mit gondolnak felettesei, hogy a Polgári-ügy után nem vezényelték el Túrról, tart tőle, hogy a lakosság megmérgezi vagy más szerencsétlenségbe dönti. Amint azonban híre támadt, hogy a katonafogdosók odébb állnak, a túriak egyszerre barátságos képet kezdtek vágni, s úgy viselkedtek, mint akik búcsúzóul helyre akarják állítani a jóviszonyt. Zsombok főbíró udvarias közeledéssel békejobbot kínált Mackdermothnak, meghívta őt magához ebédre-vacsorára, s búcsúzóul még egy arany dukáttal is kedveskedett neki. A zászlós már egy ilyen étkezés után rosszul lett, s ez az állapot távozása után állandósult, úgyhogy mindegyre azt hajtogatta: „Megettek engemet Túrban".

A kassai vizsgálóbizottság sem tudta másra vélni a dolgot, mint hogy Mackdermothra a vele közismerten ellenséges viszonyba került túriak, elsősorban az öregbíró, búcsúzóul lassan ható méreggel kevert italt vagy valami „ördögi rontással" telt poharat köszönöttek, esetleg ételébe kevertek mérget. Ezért átírt a Polgári s megszöktetői ügyében összeült megyei bíróságnak, hogy fogassa el s a legszigorúbban hallgassa ki a különleges gyanúokokkal, terhelt Zsombokot, foglalja le a két helyi borbélynál található orvosságokat, a túri görögök boltjában pedig, ahol állítólag mérget is árulnak, tartson házkutatást. Majd a maga részéről 1753 januárjában verbuválás ürügyével kiküldte Demkovich alhadnagyot, legénységgel együtt, hogy ezt ellenállás esetén felhasználhassa. Erre azonban nem került sor, mert a megye emberei féltükben nem tartóztatták le Zsombokot, hanem csupán megidézték Egerbe, tanúskodás ürügyével.

A haditanács ezzel az eljárással nem volt megelégedve: felkérte a kancelláriát, hagyja meg Heves megyének, hogy ebben a nagyfontosságú ügyben kellő módon, a törvényes rend betartásával vigye végbe a bűnvádi vizs-

gálatot, a katonasággal illő egyetértésben. A további eljárásnak azonban útját vágta a bécsi egyetemnek Mária Terézia parancsára adott véleménye: az orvosi fakultás, Van Swieten elnökletével, a vizsgálati akták áttanulmányozása alapján úgy találta, hogy mérgezésre nincsen semmi gyanú, mert nem ismeretes olyan méreg, s különösen a Túron lefoglalt szerek közt nincs olyan egy sem, amely hasonló tüneteket és hatást, hetekig húzódó halálos betegséget okozna. Így hát a kancellária intézkedést kért a haditanácstól, hogy a katonai hatóságok hagyjanak fel a mérgezési bűnper sürgetésével, s egyben óva intette a vármegyét, nehogy az állítólagos mérgezés miatt a vizsgálati akták alapján keményebben járjon el a túriak ellen.[50]

Így ülepedett le végül is az a többszörös kavarodás, mely Polgári Mihály prédikációja nyomán támadt, s amely a földesúri nyomástól és társadalmi ellentétektől amúgy is felzaklatott túri parasztnépet, élete megszokott köréből kiragadva, hosszú hónapokon át izgalomban tartotta. Hogy valóban részük volt-e Túr főembereinek a prédikátor megszöktetésében s az őt beáruló idegen katona halálában, az egyszerű nép szemében nem volt elsőrendűen fontos kérdés; valószínű azonban, hogy a túriak többsége, ismervén a körülményeket: az elöljárók egri látogatásait, az egyházhoz kapcsolódó harangozóné s az öregbíró szerepét a zászlótartó etetésében-itatásában, befelé mindkét kérdésre igennel válaszolt. A döntő az, hogy a túriak ellenállása a prédikátor meghurcolásával, kivált a kizsákmányoló államot képviselő idegen katonasággal szemben egyöntetűen mutatkozott meg: a szegénység egységesen állt ki a község vezetői mellett. A tudatukban egybekapcsolódó két féltett kincs: a hit és a szabadság közül az utóbbi megvédésére esett a nagyobb hangsúly. Mackdermothtal szemben is ez volt előtérben, Polgári beszédében is a politikai oldal domborodott elő, nem hiába kapaszkodott ebbe az udvar s a vármegye. Annál keserűbb volt a visszahatás, mikor a prédikátor nagy várakozást ébresztő kiállására az idegen államhatalom kíméletlen, otromba reakciója következett. A népnek azt kellett látnia, hogy a bécsi udvar és kiszolgálói, mintha csak éreznék saját gyengeségüket, már végső eszközökhöz folyamodnak a magyarság ellenállásának elfojtására, uralmuk fenntartására. De a meghurcolással szemben is helytállásra biztatta az a tudat, hogy ellenségei megszégyenültek: a prédikátor csodálatos módon megmenekült, a túriak ellen kovácsolt vádak megtörtek a bebörtönzöttek kínzások közt sem lanyhuló helytállásán, a feljelentő idegen katonát utolérte a büntetés.

E) A felkelés megszervezése és kitörése

A túri nép, melynek gondolkodását sajátos irányba terelte a feudális korra jellemző vallásosság, mindebben rendkívüli jeleket látott; s ezek, párosulva a társadalmi elégületlenséggel, felsőség iránti elkeseredéssel és ellenállással, túlfűtött várakozás hangulatát keltették benne, különösen az egyszerű szegény nép szívében hintvén el olyan hiedelmek magvát, hogy rövidesen megváltozik a világ, azaz a magyar nép nem sok idő mulva felülkerekedik ellenségein. Láttuk, Vásárhelyen a növekvő földesúri kizsákmányolás s a parasztság differenciálódásából származó társadalmi ellentétek tették a

[50] A Mackdermoth halálával kapcsolatos dolgokra nézve ld. MKL Insinuata Directorii in Publicis et Cameralibus 1753: 24, ICB 1752: 81 és 1753: 15, CE 1753 ápr. 54 és 132.

szegénység szemében mielőbb kívánatossá ezt a fordulatot; mindkét tényező a nehezebb sorban élő paraszti rétegek elevenébe vágott, mikor — mint Pe'ő és Kis László esetében — a legfőbb megélhetési forrás: az állattenyésztés terén emelt gátat a megfelelő értékesítés elé. A paraszti elégületlenség hasonló gyökerei Túron is megvoltak, de még tetéződtek vallási sérelemmel s a megfélemlítés kíméletlen eszközeivel fellépő államhatalom ellen érzett gyűlölettel. Mindkét helyen változásra, fordulatra áhítozott a nép, s ezt részben a maga erejéből, részben külföldi segítséggel vélte keresztülvihetőnek. A vásárhelyiek külpolitikai orientációja, a Rákóczi-hagyományokba kapaszkodva, a hanyatló török birodalom felé irányult, s Vértesin, az 1735-i felkelés főszereplőjén keresztül akarta megnyerni a törökországi magyar bujdosók támogatását. A túriak, több reálpolitikai érzékkel, prédikátoruk szökésének iránymutatását követve, a nagyhatalommá nőtt porosz felé tekintettek, ki a nemrég lezajlott háborúban már alaposan megingatta Mária Terézia trónját, s Halász Zsigmond porosz szolgálatba állt magyar katonatiszt közvetítésével reméltek kézzelfogható segítséget. Már csak arra volt szükség, hogy a vásárhelyiek és túriak külön-külön gyökérből táplálkozó elégületlensége, várakozása és tervezgetése egymásra találjon.

Az elkeseredés, mely Polgári Mihály bebörtönzése nyomán eltöltötte a túri szíveket s a katonafogdosók ellenében nyilván nyilatkozott, három emberben érlelte meg elsőnek a nyílt ellenállás, a közvetlen akció gondolatát. Hogy hármuk: Törő Pál, Nagy (Bujdosó) György és Túri Mihály közül ki volt a dolog elindítója, nehéz lenne megmondani; Törőből ugyanis a legvégső eszközökkel is alig lehetett valamit kivenni a felkelés eredetéről, annak révén pedig, hogy Túri megszökött, a felelősség nagy részét rá lehetett hárítani. Mindenesetre úgy látszik, hogy a szilárd mag Törő volt, míg a mozgékony, kapcsolatokat teremtő, dinamikus elemet Bujdosó és Túri képviselte. Törő 30. évében járt ekkor, családos ember volt, tekintélyes vagyonnal, régi túri család sarja; a megyei adóösszeírás s a község is nemes emberként tartotta számon, bár erre a bíróság előtt sohasem hivatkozott. Jószága lefoglalásakor, 1753 augusztusában következő vagyonát írták össze: kétszobás ház (bútorzata 2 ágy, gyerekágy, 3 ruhásláda) kamrával, 2 konyhával, pincével, fél szárazmalom, vályogtéglafalú, nádfedelű istállóból s hasonló kocsiszínből meg két telelő-karámból álló szállás (kinn a mezőn), 1 szekér, 2 eke, 1 szán, 1 zsák őszi, 5 zsák tavaszi búza, 12 zsák árpa, 5 boglya régi széna, 2 boglya szalma, 10 kapás szőlő, 2 fejőstehén, 10 igásökör, 6 négyötéves tinó, 25 gulyabeli marha, 4 igásló, 10 anyakanca, 6 csikó, 11 kos, 50 fejősjerke, 97 nyájjuh és bárány, 23 sertés, 353 magyar forint készpénz (ebből 350 bátyja után maradt rá osztályrészül).[51] A régebbi irodalom tudni vélte, hogy Törő vagyonán felül bizonyos képzettséggel is rendelkezett, s mint az egyház gondnoka épp ebben az időben karddal állt ki a túri templom

[51] A felkelőkre nézve ld. általában azok elfogásakor (a vásárhelyieknek Szaplonczay tiszttartó előtt, a Túrra vonulóknak Szolnokon, a többieknek az illetékes megye, kun kerület, város stb. előtt), a budai katonai parancsnokság, majd a bíróság előtt tett vallomásait, szembesítéseit, kínvallatását s a bíróság fejének: Batthyány Imrének az uralkodóhoz terjesztett jelentéseit. A felkelők vagyoni összeírásai: AM (77) és sz. nélkül, LCL 1753: 412. Törőt a bíróság így jellemezte: »et conditione et facultatibus potior reliquis«.

védelmében, így akadályozta meg elfoglalását; az egykorú feljegyzésekben azonban nincs erre semmi bizonyíték.[52]

Míg Törő bővében volt annak, ami Túrhoz s a nyugodt, kényelmes életmódhoz kösse, Bujdosó mint afféle nincstelen béreslegény tűnt fel itt meg amott. Sorsa egy volt a szegénylegényekével, kik föld nélkül, termelőeszközöktől megfosztva gyökértelenül vándoroltak ide-oda, hogy más megélhetési mód hiányában munkaerejüket bocsássák alkúba, ahol erre alkalom kínálkozik. Innen ragadt rá a Bujdosó név is; eredetileg Nagynak, apja foglalkozása után Fazekas-nak, vágott süvege után Csákó-nak is hívták. Apja Biharból került Túrra, anyja még ott is lakott ebben az időben; maga Bujdosó az 1740-es évek végén Vásárhelyen szolgált, majd visszajött Túrra, s itt egy évig a Polgári-ügyben meghurcolt Bordács Istvánnak volt esztendős szolgája, azután pedig — félévi tartós béreskedést leszámítva — hol egyik, hol másik gazdánál vállalt munkát, aki éppen dologra hívta. Már ez is alkalmassá tette arra, hogy hidat verjen a zendülés két fő góca: Vásárhely és Túr között, annál is inkább, mert Vásárhelyen Héső Istvánnál (aki aztán szintén belekeveredett a felkelésbe), majd a török úttal próbálkozó Becsei Mihálynál állt szolgálatban. S azt lehet mondani, ez a „háztűz nélkül való, csavargó ember"[53] volt az, ki a felkelők között legtöbb tapasztalattal, legszélesebb látókörrel, szinte külpolitikainak nevezhető tájékozottsággal rendelkezett. Az osztrák örökösödési háborúban ugyanis ott szolgált a jászokkunok seregében, porosz fogságba esett, két évig a poroszoknál szolgált, úgy szökött meg azután onnan.

A harmadik túri „főkolompos"-ról: Túri máskép Puczi Mihályról tudunk legkevesebbet; sikerült elkerülnie a többi vezető sorsát, így származását, életkorát sem tudjuk, csak személyleírása maradt ránk.[54] Nem volt éppen nincstelen, hanem afféle más hátán lakó zsellérsorban élő pásztorember (Pető kóborló gulyásnak mondta, Tóth János úgy tudta: gőbölyös volt Túron, mielőtt Vásárhelyre jött, a makói Szabó János szerint a török úttal kapcsolatban szereplő s Becseitől a felkelők vezérének mondott László János vásárhelyi kapitány gulyása volt), összes vagyona egy igáslóból állt. Hányatott életű ember volt maga is, akár Bujdosó; Túron együtt nevelkedett Törővel, majd elkerült Makóra, ott tolvajságba keveredett, tömlöcre tették, meg is kínozták, viselte is a tortúra nyomait egész életén át; azután Vásárhelyen tengődött családostul. Az ő személyében is egyesült tehát a túri ismeretség vásárhelyi kapcsolatokkal.

1752 nyarának vége felé[55] történt, hogy Túri Mihály, Vásárhelyről felkerekedve, meglátogatta régi túri barátját, Törő Pált. Kimentek a határba, Törő szállására, s beszélgetés közben szóba került, ami leginkább nyomta

[52] Szeremlei: Szőnyi 41. l., u. az: Hódmezővásárhely tört. III. 296. l. (családi hagyomány alapján). Faragó 59. l.

[53] Tóth János vallomása szerint.

[54] Túrit mindenfelé körözték 1753 nyarán (személyleírása: Batthyány 1753 szept. 3-i jelentéséhez mellékelve és CE 1753 szept. 29.), de nem sikerült kézrekeríteni. 1765-ből van egy hiradás arról, hogy a kolozsmegyei-tordai bányákban lappang. (LP 1765 : 417. Erre az adatra Vörös Károly hívta fel figyelmünket.) Annak azonban nem találtuk nyomát, hogy azután elfogták s ügyét újra elővették volna.

[55] Törő ugyan 1753 május 1-ére tette az első beszélgetést vallomásában, de nyilvánvalóan csak azért, hogy rövid előkészítés látszatával enyhítse a dolog súlyosságát. Pető viszont bevallotta, hogy Túri már 1752 szept. 21-e táján visszajött Túrról Vásárhelyre.

szívüket. Törő elmondta a túri eseményeket: a prédikátor üldözését és menekülését (a szöktetéssel gyanúsított túriak ellen ekkor még nem indult meg a hajsza, de a fenyegetés, a feszültség már ott érzett a levegőben) s a zászlótartó ügyét (kit épp ezekben a napokban ért utol a halál). Túri beszámolt a vásárhelyi állapotokról s a három évvel előbb megkísérelt török útról, s kijelentette, hogy maga is kész felkelni a vallásszabadságért. Estefelé, hogy Törő szolgájával bevégezte a szántást, odavetődött egy ital víz kedvéért Bujdosó, visszajövet Varsányból, ahol gőbölyök mellett keresett alkalmazást. Túri megszólította, éjszakára ott marasztották az istállóban. S ezzel megindult a tanácskozás a felkelés előkészítéséről. Túri kérdésére Bujdosó azt felelte, bizony elmenne katonának, csak lovat adjanak. Tavaszra eljön a kuruc világ, „szegénylegénynek való idő lészen", folytatta Túri; azok közé beállna-e? Elmennék én, ha el nem múlna, mondta ismét Bujdosó. El nem múlhat az, mert már öt esztendeje, hogy dolgozzák, Vértesi készen áll embereivel a Bánságban, válaszolta Túri. S bizonyára Törő is kifejtette: a helyzet súlyossága nem engedi, hogy ölbetett kézzel nézzék az eseményeket, a református egyház, a magyar nemzet s benne a város fenyegetett állapota nyílt ellenállást, határozott cselekvést kíván. Megállapodtak abban, hogy Törő és Bujdosó Túron és környékén igyekszik minél többeket megnyerni a „kuruc támadás" ügyének, Túri pedig a vásárhelyiek megszervezését vállalta.

A tél folyamán még csak lassacskán indult neki a dolog. Mialatt Túri, Vásárhelyre visszatérve, ott készítette elő a talajt, s fűzte szorosabbra a kapcsolatot az 1749-i török út részeseivel: Petővel, Kőrösivel, Tóth Jánossal, Becseivel, Túron meg Törő és Bujdosó jött össze gyakorta s tanakodott titokban; kerülniök kellett a feltűnést, hisz Bujdosó a vagyonos, tekintélyes Törőhöz képest az akkori társadalmi felfogás szerint csak afféle silány, csavargó szolganépségnek számított. A túri események: Mackdermoth halála, a község vezetőinek tömlöcre vetése azonban megszilárdították s gyorsabb ütemre sarkalták elhatározásukat. Törő először szolgáját (az utóbb Túrihoz hasonlóan megszökött) Füredi Mihályt vonta be a dologba, s aztán egy másik szegény béreslegényt: a Karcagról való 26 éves Balogh (Karczagi) Ferencet; azzal biztatta, hogy ha ő s a hozzá hasonló jó magabíró gazdák a zendülők mellé állnak, hogy maradhatnának ki a Baloghoz hasonló emberek? Közben Bujdosó a túri református iskola fiatal, 17—21 év körüli togátus deákjai körül forgolódott, s közülük sorra megnyerte a felkelés ügyének Kocsi Mózest, Maró (Csatári) Józsefet (kinek aztán szintén sikerült megszöknie), Jenei Istvánt, Demők Istvánt, Horváth Zsigmondot, Losonczi Mátyást (a Polgári Mihály helyére jött Losonczi másodlelkész rokonát). Az elvetett mag termékeny talajra talált bennük, hisz elsősorban nekik kellett átérezni, amit Polgári s a helybeli nótárius közlése alapján Törő tűrhetetlen sérelemnek mondott: a győri és ceglédi kálvinista oratórium elvételét, a gyöngyösi reformátusok üldözését, Polgári Mihály bebörtönzését. Az ifjú togátusok közül különösen Kocsi Mózes, a prédikátor ügyében kihallgatott Kocsi István volt kántor fia buzgott a felkelés ügyéért, biztatta a többieket s tanakodott az iskolában szinte nap mint nap velük.[56]

Vásárhelyen is tovább erjedt azalatt a kuruc támadás dolga. Túrin kívül, ki a lappangó tüzet ismét felszította, Pető buzgólkodott leginkább a

[56] Ld. az említettek vallomásait és szembesítéseit, a megszökött Túrira, Maróra és Losonczira nézve főkép Bujdosóét, Kocsiét, Demőkét, Jeneiét, Törőét.

nyílt ellenállás megszervezésén. Istállójában volt a megbeszélések központja: kettejükön kívül ott gyűlt össze időnkint Kőrösi, Tóth János, Becsei, s lassankint mások is, egyre többen. Miután Túri kérdésére: akarnak-e kurucok lenni, helyeslően válaszoltak, mohón szedtek fel s adtak tovább, rendszerint felnagyítva, minden hírt, ami az elégületlenek számának gyarapodásáról fülükbe jutott; amint Túron Bujdosó, úgy Vásárhelyen Túri gondoskodott leginkább új meg új híranyagról, s gyakran Pető és Kőrösi is megtoldta azt. Nem szakadt meg teljesen a kapcsolat az 1749-i török út további két részesével: Kis Lászlóval és Olasszal sem. Különösen Kis Lászlóban forrt tovább az elégedetlenség, ha a törökországi vállalkozás eredménytelenségét a többieknél inkább tudatosította is magában; egy adat szerint a tél folyamán kinn a réten kérte Héső Istvánnak, Bujdosó volt gazdájának kezét, hogy csapjon fel közéjük.[57] Pető már jóval előbb megkezdte szervező munkáját. Azután, hogy a török útért elszenvedett fogságból szabadult, egy darabig csöndben maradt, hogy a teljesen el nem oszlott gyanút ismét magára ne vonja. De aztán, felújítva a kapcsolatot, gyakran összejött a makói (kb. 40 éves) Dura Ferenccel, akinek — akárcsak Szabó Jánosnak — már hazatérőben felfedte palánkai puhatolózásuk részleteit. Mikor Erdélyből egy László nevű deák jött Vásárhelyre, Dura javasolta, hogy küldjék el újabb tudósításért Törökországba, s ő vezette a deákot Pető házához. 1751-ben Pető Gál István 21 éves vásárhelyi nincstelen szegényt szólította meg a malomnál: volna-e kedve kurucságra? Gál igenlő válaszának pecsétjéül kezet adott neki, de hogy mult az idő s a dolog nem haladt előre, gondolta: nem lesz belőle semmi. Kezet adott Petőnek Sinka Mihály zsellér is. A 21 éves Szováti József pedig (nincstelen, szegény ember), mikor együtt iddogáltak, azt ígérte: vett egy csikót, azt belovagolja, felül rá s velük tart; állítólag telt kupáját magasra emelve, kiabálta is, hogy ő kuruc. Kállai János 28 éves pásztornak zászlótartóságot ígért Pető, mikor együtt kocsmáztak; Kállai nem is húzódozott. mire folytatták az ivást, Pető pincéjében. 1751—52 telén szomszédja: László Mihály 33 éves szegényparaszt csapott fel neki a kurucságra, de hogy aztán a szomszédság révén haragba kerültek, nem érintkeztek többet, László nem jött el Pető istállójában tartott összejövetelekre sem. Csak egyes adatok ezek, melyeket a bíróság előtt folyt vallatás vetett felszínre; a valóságban nyilván sokkal számosabban csatlakoztak a mozgolódáshoz.[58]

Ahogy a szervezkedés előre haladt, Pető, a vásárhelyiek feje, s Túri, fő összekötő a két gyújtópont között, tájékozódni akart a túri helyzet állásáról. 1753 elején megkérték hát Túri sógorát: Kovács Mihály vásárhelyi középparasztot, ki a túri vásárra készült, hogy ottjártában nézzen be Törőhöz s hozzon tőle üzenetet. Törő kifakadt Kovács előtt: oda a prédikátorunk, oda a bíránk, már ott tartunk, hogy egyenkint elhordanak bennünket; Isten tudja, még mi következik, ha csak más birodalom meg nem szabadít. Én nem bánom, ha kuruc világ lesz is — folytatta. Jöjjön el Pető egyik vagy másik társával, lássa meg, hogy nem vagyok semmirevaló ember, nem hiába függ fegyver a szobámban; van két hordó borom, nem bánom, ha megisszuk is. Kovács Mihály úgy vallott utóbb a bíróság előtt, hogy nem tudta,

[57] Selmeczi József aug. 10-i vallomása.

[58] Ld. az említettek vallomásait és szembesítéseit. Vagyoni állapotuk: AM (77), LCL 1753 : 412.

mire céloz Törő s miért invitálja Petőt magához, holott nyilvánvaló, hogy sógorától hallott már egyet-mást a dologról. Be is vallotta aztán, hogy ott volt egyszer Pető istállójában, mikor Kőrösivel, Tóth Jánossal s egy 20 éves kis vándorlegénnyel, Debreczeni (Sipos) Mihállyal tanakodtak. (Ez onnan kapta Sipos nevét, hogy miután a nyáron vásárhelyi kiküldetéséből nem tért vissza földesurához: Nadányi Mihály bihartordai birtokosához, egyik kocsmáról a másikra járva, tárogatósípjával szórakoztatta az embereket, úgy kereste kenyerét.) Hallotta Pető és Túri beszélgetését is a zendülésről s megértette belőle, hogy „rebelliálni" akarnak, odamenni (török földre), ahol már jártak három évvel azelőtt. Azzal mentette magát a bíróság előtt, hogy intette őket: hagyjanak fel a dologgal, de hasztalan; jelentést meg nem mert tenni a bíráknak, nehogy ő kapjon verést, ha vádját nem tudja bizonyítani.

A hír, mit Kovács Mihály hozott, volt Pető számára az első bizonyság, hogy Túri igazat beszélt a mezőtúriak szándékáról. De a vásárhelyi elégületlenek feje, talán rátartiságból, egyelőre még nem szánta rá magát, hogy a túriak főembereit felkeresse; helyette Túri bukkant fel ismét a Berettyóparti városban. Közben már tavaszba fordult az idő, a zöldülő mező, nád, berek rejtekhellyel kínálta, portyázó életmódra csábítgatta a szegénylegényeket. A lappangó elégületlenséget csak szította a kedvezőtlen, szokatlanul hideg és száraz idő, mely a vetéseket, szőlőt, gyümölcsöst tönkretette; még a legelő is annyira megfogyatkozott, hogy előre lehetett látni a szegénység nagy szükségét.[59] Túron is megnőtt azoknak a száma, kik az idő változását neszelték, a kuruc világ feltámadására várakoztak. Törőn, Bujdosón, Füredin, Baloghon s a togátus diákokon kívül a felkelés ügye mellé állt Szücs István 21 éves gazda, Fazekas János 37 éves éjjeli őr, öccse: Fazekas Pál 28 éves csizmadia, a 37 éves Darvasi Ferenc, Darvasi István 30 éves s Varga István 25 éves csikós; ezeket, hol a kocsmán (ahol együtt ittak, táncoltak), hol a ménes mellett, Bujdosó nyerte meg a mozgalomnak. A 60 éves Rátz István, mikor Bujdosó, tüzet látván szítni kertjében, megszólította: álljon közéjük, először öregségére hivatkozott, de további unszolásra kijelentette: ha mindenki felkel, nem marad el ő sem. Bujdosó Füredivel együtt egyszer még Kádas Tamást, a vármegye nemesrendű hadnagyának: Kádas Györgynek öccsét is felverte álmából, hogy a kurucok közé csábítsa. Melléjük állt Bécsi-Tóth János is, Túri rokona; mikor megtudta, miről van szó, úgy nyilatkozott: ha zendülés lesz, nem lévén gyermeke, könnyen otthagyja feleségét s jószágát. Törő inkább csak alkalomszerűen igyekezett újabb híveket szerezni a mozgolódásnak. Mikor pl. istállót épített szállásán s odajött, hogy búzáját kivegye a veremből, Tar János gazda, egyike azoknak, akiket Polgári prédikációja ügyében kihallgattak, Törő elmondta, Tar helyeslésétől kísérve, amit Túritól hallott: hogy Vértesi, az 1735-i parasztfelkelés legendáshírű vezetője készen áll a Bánságban nagyszámú hadinépével, s csatlakozni fognak hozzá a vásárhelyiek is. Ismét csak egyes adatok ezek, de mögöttük nyilván a túri nép széles rétege húzódik. Bujdosó vallotta, ha némi túlzással is, a bíróság előtt: „Nem is volt e dolog oly titokban Túron, mert midőn hatan-heten öszvegyülekeszlek a korcsmán, mind a támodásrul nyilván volt kösztek a beszéd, egyedül a bírák előt röjtekben volt". (Sőt másik szavával azt mondta, hogy a túri bírák előtt sem maradt titokban.) Annyira mindenesetre haladt már a dolog, hogy Bujdosó vidéki toborzó körútra vállalkoz-

[59] KCsL Károlyi a nádornak, jún. 10.

hatott. Füredivel együtt indult Debrecen felé, de másfél heti barangolás után csak három pásztorembert sikerült beszerveznie: az egyiket a hevesmegyei Gacsa-pusztán, a másikat az újszállási ménesnél, a harmadikat Debrecen határában, meg egy dévaványai gazdát, ki állítólag nadrágra való posztót is ígért a mozgalom céljára.

Pető habozása arra a gondolatra indította a túriakat, hogy írásban biztosítsák őt feltett szándékukról. Itt vált meg igazán, milyen előrelátó volt Bujdosó, mikor a túri iskola togátus diákjait megnyerte a mozgalomnak. A felkelés részesei közül alig akadt, aki írni-olvasni tudott volna; még Becsei, a gazdagparaszt-fiú is csak a nyomtatott betűket ismerte. Polgári, a vallási-nemzeti sérelmek tudatosítója után itt kapcsolódik be ismét az alsóbb értelmiség, hogy a zendülés ügyét, a szándékok, elhatározások rögzítésével s a híradás biztosításával, előbbre vigye. Május elseje volt, a túri vásár napja, mely 18 évvel előbb is fontos szerephez jutott a parasztfelkelésben. Törőt, aki kinn a szállásán időzött, felkereste Bujdosó és Túri két makói emberrel (talán Durával és Szabó Jánossal vagy Szányi Jánossal), akik a vásár alkalmát használták fel arra, hogy Törővel meghányják-vessék a zendülés ügyét s nyilván híreket is hoztak a török felől, Vértesi mozgolódásáról. Törő vendégeivel együtt bement a vásárra, s miután munkát adott cselédeinek, valamennyien a túri belső csapszékre mentek. Ital közben ismét szóba került a zendülés dolga, megborosodva valamennyien kijelentették, hogy kurucok, s nyilván egyetértettek abban is, hogy siettetni kell a dolgok menetét. Törő felszólítására Bujdosó felkereste Kocsit az iskolában, s megkérte: írjon nevükben levelet a vásárhelyieknek, hogy a túriak már a kurucok oldalára álltak, nyilvánítsák hát ki szándékukat a vásárhelyiek is, kik, mint hallotta, már tiszteket is állítottak maguk közül. Kocsi nem is kérette magát, megírta a levelet, amint vallotta: Herpay halasi korcsmáros, valójában Pető részére, saját emlékezete szerint ilyenformán: „Isten áldja meg Kapitány Uram kigyelmedet. Elvettem a kigyelmed izenetit, de jobb szeretnék kigyelmeddel magával beszélleni, mert akit csak mástul hallok, abba nem igen vagyok bizonyos. Én ugyan Bujdosó György, Füredi Mihály, Karczagi Ferencz azt mondom kigyelmednek Kapitány Uram: készek leszünk szolgálni országunk mellet. Hanem tudósítson kigyelmed, hogy tudjuk magunkat mihez tartani. Alázatos szolgája Kapitány Uramnak Bujdosó György". A levelet az iskolában tartózkodó Horváth Zsigmond togátus háromszor lepecsételte, Törő kézbe vette, s átadta Túrinak, hogy vigye el Vásárhelyre. Túri a két makóival visszatért Vásárhelyre, átadta a levelet Petőnek, ez előbb 12 éves fiával olvastatta el, majd egybegyüjtve a többieket, Becsei betűzgette előttük. Jellemző, hogy a felkelők emlékezetében mi maradt meg a levél mondanivalójából. Bujdosó kérdés formájában idézte vissza: akarnak-e a vásárhelyiek egyetérteni a túriakkal? Pető és Kőrösi szerint az volt benne, hogy akinek kedve van kurucságra, tartson a túriakkal, az ottaniak annyira feltámadnak, hogy forspontnak való ló sem marad; s aztán a jász-kun részeken, Debrecenen, Szatmáron át, ahol az emberek többnyire már szintén talpon vannak, együtt mennek Lengyelországba s onnan Halász Zsigmondhoz, hogy a poroszokhoz álljanak. Becsei a bíróság előtt így rekonstruálta a levél szövegét: „Szerencsés jónapot és jó egésséghet a nagy kapitányoknak! A mi szándékunk, úgy mind Törü Pálnak, Bujdosónak, Karczaghinak és Füredinek az, hogy mindvégigh és mind vérigh kuruczok legyünk. Hanem kientek is vagy levél

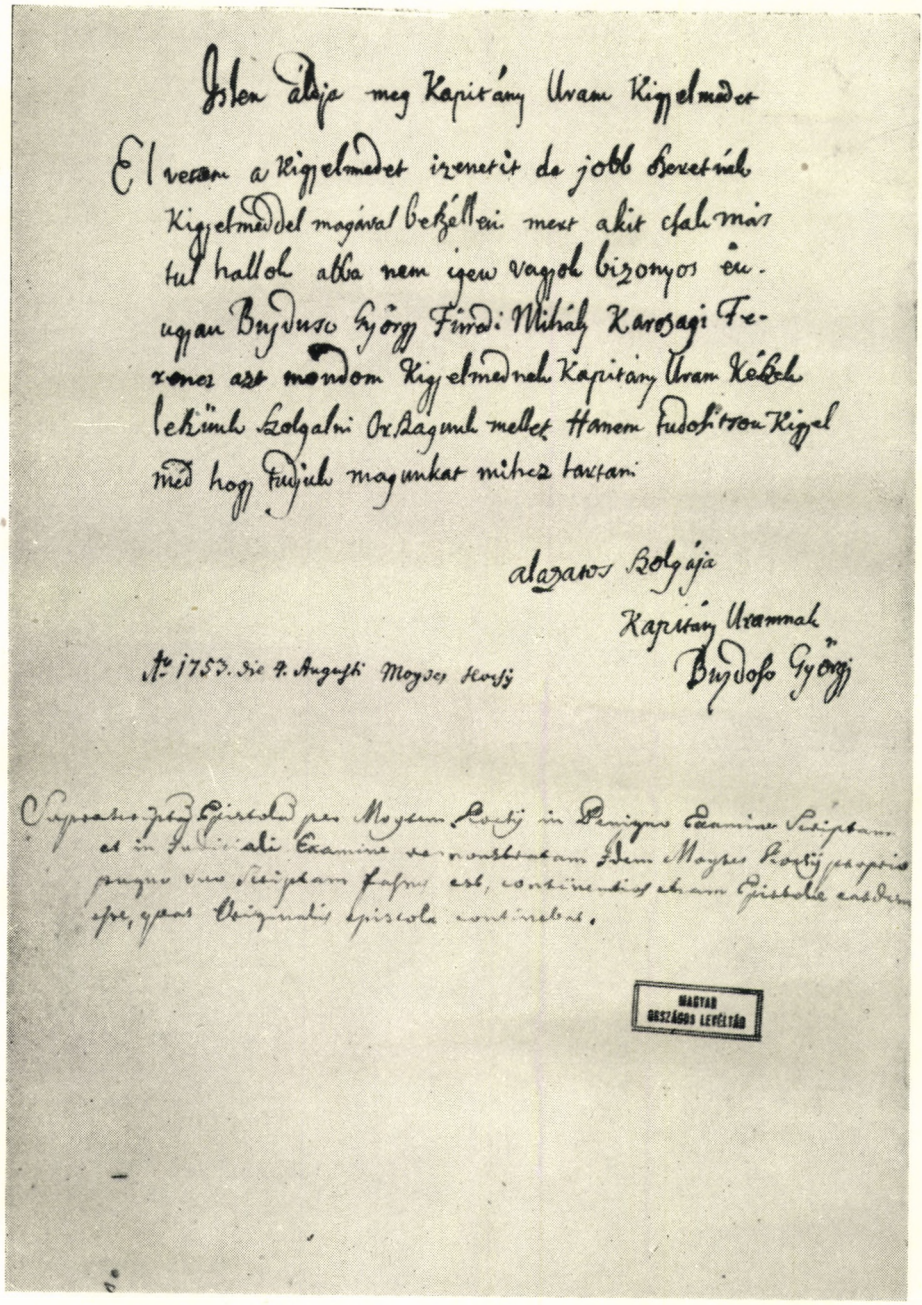

Isten áldja meg Kapitány Uram Kigyelmedet

El veszem a Kigyelmedet izenetit de jobb szeretnék
Kigyelmeddel magával beszélleni mert akit csak más
tul hallok abba nem igen vagyok bizonyos én.
ugyan Bujdusó György Füredi Mihály Karosagi Fe-
renez azt mondom Kigyelmednek Kapitány Uram Kétsek
lesünk szolgalni Orszagunk mellet Hanem tudositsou Kigyel
med hogy tudjuk magunkat mihez tartani

alazatos szolgája
Kapitány Uramnak
Bujdosó György

Ao 1753. die 4. Augusti Moyses Horsy

Suprascriptam Epistolam per Moysem Horsy in Penigno Examine Scriptam
et in Judiciali Examine demonstratam Idem Moyses Horsy proprio
pugno suo Scriptam fassus est, continentiosque eam Epistolae easdem
esse, quas Originalis epistola continebat.

MAGYAR
ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

Bujdosó György levele Pető Ferenchez

Mezőtúr, 1753 május 1

AP 525

által vagy magok által tudósétson a magok szándékjárul. Törü Pál, Bujdosó György, Karczaghi Ferenc, Füredi Mihály."[60]

A levél körben járt a vásárhelyi elégületlenek közt, s Pető, írásbeli bizonyíték birtokában, most már nem habozott tovább, hogy valamennyiük nevében személyesen győződjék meg róla: igaz-e, amit Bujdosó írt, s ha igen: megbeszélje velük a felkelés véghezvitelét. Május elején Túrival és Becseivel elindult hát lóháton Túrra „az fölvett dolguknak elvigezésére"; útközben óvatosságból egy patak iszapjába süllyesztette a kapott levelet. Túri bátyjánál: a félszemű Bécsi (Tóth) Jánosnál szálltak meg, ott beadták kezüket Bujdosónak a kurucságra. Törő, akit szintén értesítettek megérkezésükről, ugyancsak eljött, kihivatta Túrit, s aztán bement a többiekhez. Tanácskozásra azonban nem került sor, mert Bécsinél számos szegénylegény gyűlt össze, köztük feltűnés nélkül nem tárgyalhattak. Törő tartott tőle, hogy a legények észreveszik, miről van szó, lármát csapnak, kitudódik a dolog, s a zendülés időnek előtte kitör. Azért csak annyiban maradtak, hogy Törő velük tart, a vásárhelyiek pedig biztatták: közülük százig való vagy több is kitelik, csatlakoznak a makóiak is.

Miután Petőék részben dolgukvégezetlen tértek haza, s annak rendjemódja szerint most már a túri vezetőknek kellett személyesen meggyőződniök a vásárhelyi helyzetről, Bujdosó és Füredi indult útnak a másik város felé; Törő ugyanis nem vállalkozott rá, hogy visszaadja a látogatást. Ismét összegyűltek Pető házánál, Bujdosó, Füredi s a vásárhelyi főemberek: a házigazdán kívül Túri, Tóth János, Kőrösi s Becsei. Miután a vásárhelyiek erősen kérték, hogy a túriak legyenek igazak hozzájuk, Bujdosó újra biztosította őket a túriak törhetetlen elszántságáról; elmondta, hogy még Kádas György, a vármegye hadnagya is közéjük való S azzal a vásárhelyi vezetőkkel együtt, hogy szövetségüket megpecsételjék, felemelt két ujjal megesküdött: hitükért s a magyar nemzetnek megmaradásáért utolsó csepp vérükig harcolni fognak, mint igaz kurucok el nem hagyják egymást halálukig, Isten őket úgy segélje. Majd kezdetét vette tervük keresztülvitelének tüzetesebb megbeszélése. Abban valamennyien megegyeztek, hogy a felkelés soká már nem várathat magára; de még el kellett dönteni: hogyan induljanak meg s merre. A vásárhelyiek inkább a török orientáció felé hajlottak. Nem az 1749-i török út tapasztalataira építették reményeiket, ezt bajosan is tehették volna. Hanem azokba a hírekbe kapaszkodtak, hogy Vértesi a Bánságban, Rákóczi és Bercsényi a Vaskapunál áll tekintélyes sereggel, s a török is hajlandó 40.000 főnyi segítséget adni. Az a László deák, akit, Erdélyből jövet, Dura Ferenc kalauzolt Pető házához, elindult dél felé, s azzal vált el Kőrösitől, ki a Bánságig vele tartott (kaszálással akarván pénzt keresni), hogy Rákóczihoz megy török földre, s onnan levelet vagy üzenetet fog küldeni. Ez az ígéret nem teljesedett be, de Pető és társai még mindig nem adták fel a török segítségbe vetett reményüket. Híre járt, hogy Vértesi álruhában felderítő útra Magyarországba jött, s megjelent a makói vásáron; Pető a hír hallatára Makóra ment, hogy találkozzék vele, de azzal jött vissza, hogy már nem találta ott (viszont süvegében egy pecsétet hozott magával, s így társai között híre támadt, hogy tárgyalt Vértesivel Makón). Nyilván akadtak szél-

[60] A levél szövegét Kocsi emlékezetből leírta a bíróság előtt; az írásösszehasonlításból kiviláglott, hogy az eredetit is ő írta, nem pedig Maró, ahogy feltüntetni szerette volna. A többi szövegváltozatokra ld. az érdekeltek vallomásait.

hámosok is, akik visszaéltek az emberek hiszékenységével; a várakozás fojtott levegőjében romantikus történetek is hitelre találtak. Makó felől jövet Miklovics János földeáki kocsmáján megfordult egy öreg ember, aki elmondta, hogy Törökországban sínylődő testvéreinek váltságdíja ügyében jár, s régi, elrejtett kincset akar felásni Vásárhely mellett, a Kenyere-ér partján. Ki lehetett más, mint Vértesi?[61] A törökben való bizakodást, mit az efféle szállongó hírek kézzelfogható bizonyíték híján is mindegyre tápláltak, Bujdosó, a porosz segítség tapasztalatokra hivatkozó szószólója igyekezett a maga értesüléseivel ellensúlyozni. Tudni vélte, hogy Rákóczi és Bercsényi nem a Havasalföldön, hanem Munkács alatt áll tekintélyes táborral, oda tartanak s a Túr melletti Simai bereknél gyülekeznek a bánságiak is. S tovább a Kunság, a hajdúvárosok, Debrecen, Szatmár vidéke az, ahol már talpon van és jeladásra vár a nép, arra kell tehát haladni Munkács, Lengyelország s a porosz felé, hogy útközben a csatlakozókkal meggyarapodjanak. Sikerült meggyőzni Pe'őéket, hogy ez a mozgalom legiárhatóbb útja; önként következett ebből, hogy a felkelést a vásárhelyieknek kell megindítani. Az első lépés tehát az, hogy ők Túr alá vonulnak (s nem megfordítva), ott egyesülnek a túriakkal s az odajövő bánságiakkal, úgy haladnak tovább északkelet felé. A „feltámadás" időpontjául pünkösd másnapját, június 11-ét tűzték ki.

Bujdosó visszatértével a túriak is igyekeztek összébb vonni erőiket. Törő tovább tanácskozott, elsősorban Bujdosóval, hol szállásán, hol Bécsi-Tóth házánál (saját házában ugyanis — anyjától való féltében — nem mert tanakodni); megfordult a kocsmán is, ott mondotta egyszer tánc és ital közben Demőknek: feltámadni akarunk, kuruc világot indítani, de senkinek meg ne jelentsed. Demőkről mégis kitudódott, mit forral a többi deákkal együtt; Losonczi lelkész figyelmeztet'e is: észnél legyen, hallgasson, ha nem akar nyárson, vagy keréken száradni.[62] Ebből is látható, hogy Túron sokan tudtak ekkor már Törőnek és társainak szándékáról. Kádas Györgynek, a megye hadnagyának is fülébe jutott, hogy Bujdosó olyan szót hintett: pünkösdkor török síppal akar mulatni (azaz kurucokkal menetelni). Kádas kérdőre is vonta Törőt a szóbeszéd miatt, figyelmeztette, hogy elfogatja Bujdosót, ha tovább is ily meggondolatlanul beszél. Törő azzal ütötte el a dolgot, hogy Bujdosó bizonyosan részeg volt, mikor effélét mondott[63] A valóságban Bujdosó nyilván azt kottyantotta ki, amiben Törővel megállapodott: hogy a vásárhelyiek hívására közéjük megy ismét és velük együtt vonul fel pünkösdkor Túrra török síp hangja mellett. Törő, aki különben egy hordócska puskaport őrzött házában és már szolgájának: Füredinek is adott egy kardot, most Bujdosót is ellátta 1 karabéllyal, 1 pár pisztollyal és 1 karddal, hogy illő fegyverzetben vonulhasson fel a kuruc sereg élén. Maga Törő ezúttal sem volt hajlandó Túrról kimozdulni, a vásárhelyieket felkeresni, de megesküdött Bujdosónak: Isten úgy segélje, csatlakozik, ha megjönnek a vásárhelyiek. Hasonló ígéretet a többiek: Balogh, Füredi, Kocsi, Jenei, Demők, Darvasi István is tettek, valamennyien felesküdtek a kurucságra. Bujdosó mint katonaviselt ember persze jól tudta, hogy ha még tízannyian lennének is, magában véve az sem volna elegendő, tapasztalt katonai vezető

[61] Miklovics János vallomásai, ld. CE 1753 szept. 7. alatt is.
[62] Demők, Kocsi, Jenei vallomásai, szembesítései.
[63] Kádas György vallomása.

is kell. Kádas Györgyöt, a megye hadnagyát szemelte ki erre; Kocsi figyelmeztette: Kádas nemes ember, a nemesek pedig Mária Teréziához húznak. Bujdosó így felelt: ő nem bánja, megkötözve is magával viszi Kádast, ha átvonul Túron.[64]

Hogy a titokból itt is, ott is kiszivárgott valami, arra figyelmeztette a vezetőket: nem halogathatják soká a dolgot, mert apránként minden kitudódik. Jónak látszott a közvetlen akció terére lépni azért is, mivel akkor sem Heves megyében, sem a kun kerületben nem állomásozott katonaság.[65] Május közepén Bujdosó ismét összegyűjtötte a kuruc életre áhítozókat a túri szőlőskertek közt, ahol, Kocsi szőlőkunyhójában, kapálás ürügyén, már máskor is összejöttek. Rajta kívül Füredi, Kocsi, Jenei, Demők, Losonczi és a két Fazekas is eljött a szőlőkunyhóba. Kicserélték értesüléseiket: Bujdosó elmondta, hogy Vásárhelyen még a gyerekek is kurucok; a togátusok bizonygatták, hogy a debreceni kollégium diákjai is velük tartanak, vagy 100-an eljönnek közülük. Sok várakozást fűztek egy Kis János nevű csonka öregember személye köré is, aki koldus képében bukkant fel Túron; úgy hírlett róla, híres vitéz volt valamikor, s most török földről jött felderítő útra, járja az országot, különösen Debrecen felé, olyan hírekkel, hogy azoktól jött, akik hasonló felkelésre szövetkeztek, s az elégületlenek, élükön Vértesivel, már készülődnek a Bánságban, eljön a kurucok feltámadása. Gyakran megfordult Túron egy Visnyai János nevű togátus is, aki főkép prédikációival szította az elégületlenség parazsát az országban szerteszét. Mindez közeli kirobbanás árnyékát vetette előre, a megindulás gyorsítására ösztönzött. Bujdosó elküldte tehát Jeneit, aki atyafiságban volt Literáti vásárhelyi jegyzővel, hogy Demők kíséretében menjen el Petőhöz, s közölje vele: Túron a legénység szaporodik, nincs már maradása, a hosszú határidőig könnyen kivilágosodhat a dolog; ne várjanak hát pünkösdig, induljanak a vásárhelyiek minél hamarabb. Lelkére kötötte Jeneinek, hogy óvatosan, titokban teljesítse feladatát, s küldjön hírt Demőkkel a vásárhelyi készülődés állásáról. Megbízást kapott Jenei arra is, hogy másolja le azt a fegyver ellen való bűvös erejű írást, melyet Olasz György rokona egy katonától szerzett.

Jenei útra kelt Demőkkel együtt, Szentandráson, Vértesinek, az 1735-i parasztfelkelés vezetőjének pátriájában megállapodott sógoránál: Ólódy (Ölvedi) András iskolamesternél, röviden tájékoztatta terveikről, és aztán megérkezett Petőhöz Vásárhelyre. Nappal az ottani iskolát látogatta, esténkint összejöttek Pető istállójában, másolgatta a fegyver ellen való írást, biztatta Petőéket a túri készülődés hírével, itt-ott meg is toldva azt. Bár, hogy nagyobb hitelre találjon a vásárhelyieknél, Bujdosó valami könyvecskét is adott vele, úgy látszik, a fiatalember ügyködését Petőék nem tartották legszerencsésebbnek, vagy pedig inkább a fejjel kívántak tárgyalni. Demők azzal az üzenettel tért vissza Túrra, hogy Jenei írja már a bűvös erejű talizmánt, de nem tudja: lesz-e foganatja, egyebekben pedig Petőék Bujdosót várják Vásárhelyre. Bujdosó azonban várakozó álláspontra helyezkedett, s ahelyett, hogy maga ment volna, Demők elbeszélése alapján szükségesnek tartotta újból inteni Jeneit: serényen buzgólkodjék, őrizze jól a tervezgetés s a fegyver ellen való írás titkát, majd pedig újra Demőköt és Marót küldte Vásárhelyre. Közben Jenei egy Lökes nevű diákkal elküldte a bűvös taliz-

[64] Kocsi vallomásai.
[65] CcR 1754 : 29, OR 1754 : 38.

mán három példányban lemásolt szövegét. Maga is kissé tamáskodva fogadta, amit az írásról hangoztattak: hogy aki magánál hordja, azt nem fogja fegyver; bevallotta utóbb, hogy a szöveg, merő álmodozás, Krisztusnak Máriával való beszélgetését foglalta magában. Az az összehajtogatott cédula azonban, melyet utóbb, elfogatásakor, Balogh (Karczagi) süvegében találtak, más szövegű; a bűvös erejű szavak és jelek így hangzottak: „Lövés x. Arbos x. Ófel x. Guta 2 x. Tortán". A pihenteszű debreceni nótárius De Ville generális felszólítására ilyen magyarázatot fűzött a babonás-misztikus szavakhoz: Arbos talán arbor helyett áll és fát jelent, Ófel magában értelmetlen, de „-sége" hozzátétellel „Őfelségét" ad ki, a Guta szó gutaütésre utal, Tortán pedig kutyanév.[66] A kis összehajtogatott cédulát Balogh Bujdosótól kapta, a két másik hasonlót Bujdosó saját bevallása szerint dohányzacskójával együtt elveszítette; de találtak efféle fegyver ellen való babonás-vallásos írást, bőrzacskóba téve, az elfogott vásárhelyi felkelőknél is.[67]

Demőkék második vásárhelyi követsége, majd egy harmadik üzenet mögött sürgetés rejlett: hogy a vásárhelyiek, nem várva be Bujdosó érkezését, sem a pünkösdi terminust, halogatás nélkül indítsák meg a felkelést. Hogy az ösztökélés annál hatásosabb legyen, Bujdosóék nem haboztak azzal ámítgatni Petőt és társait, hogy már sokan kijöttek a Bánságból, marhát is hajtottak, s ott várakoznak a Túr melletti Simai bereknél, Békés megye nem tud tenni ellenük. De maguknak a vásárhelyieknek is volt rá okuk, hogy a felkeléssel ne várjanak tovább. Láttuk, már a túriaknak is gondot okozott a felkelés katonai megszervezése. Bujdosó nemcsak Kádas György bevonására gondolt, hanem az 52 éves Erdődi Istvánt, az 1735-i parasztfelkelés kegyelmet kapott résztvevőjét is elhívta megbeszélésre a Fazekas János szőleje alatti szilvásba. Erdődi koránál fogva nem vállalt katonai szerepet a felkelésben, nem is adta ismét kurucságra magát, de elmondta: hogy történt a Pero-zendülés megszervezése, s annak tapasztalatai alapján mint kellene most biztonságukról gondoskodni; már akkor is sokkal többet lehetett volna elérni, ha nagyobb rendben mennek a dolgok. Petőéket is foglalkoztatta az ekeszarva s a jószág körül forgolódó parasztembernek katonai dolgokban való járatlansága; ők sem akartak felvonulásukkal szégyenben maradni, addig sem, amíg Vértesi, Halász, vagy Rákóczi seregéhez csatlakozhatnak. Már április elején tanakodott erről a kocsmában Pető, Kőrösi, Tóth János; ott volt Debreczeni Mihály is, aki előre büszkélkedett vele, hogy ő lesz a kuruc sereg tárogatósa. Miközben szokott módján sípjával mulattatta a borozókat, elmondta Petőéknek, hogy harmadéve mint sípos a kiskunok között maga is ott parádézott Gödöllőn — Grassalkovich látványos felvonulásokat rendezett ott királyi vendége: Mária Terézia tiszteletére —, s Herpay Mihály kiskunhalasi fogadós volt a hadnagyuk; az megfelelne kapitánynak. A gondolat megtetszett Petőéknek; elküldték Debreczeni-Sipost, hogy szervezze be Herpayt és mondja meg neki: mint „kommandérozásra" teremtett ember vállalja el a felkelő kuruc sereg parancsnokságát.

Debreczeni, bár nem sokkal előbb éppen Halason „tartóztatták meg", lóván az elsütött bélyeget gyanúsnak találván, nyomban vállalkozott az

[66] ICB 1753 : 41.

[67] AM (19, 28, 39), Almásy Pál jászkun kapitány júl. 11-i jelentése ; u. az Károlyinak, júl. 22. KCsL.

útra. Április közepén felkereste Herpayt fogadójában. Ez kérdezte tőle: mi újság túl a Tiszán? Ott bizony jó hírek vannak, felelte Debreczeni, mert sok a kuruc; Petőék, miután beszéltek Vértesivel a makói vásáron, szeretnék magukat vele, Debreczenivel kisípoltatni az országból, s tudakolták tőle: volna-e Halason jó katonának s tisztnek való ember; ő, Sipos, Herpayt ajánlta, s azért rövid nap eljönnek hozzá megbeszélést tartani. Herpay, saját elbeszélése szerint, azt mondta volna erre, hogy hozzá ugyan ne jöjjenek és majd megtanítják őket, micsoda dolog az, ilyen békességes időben rebelliót kezdeni. De valójában napokig tusakodott, hogy mitévő legyen. Végül is biztonságosabbnak találta, hogy Boros Mihály halasi kun kapitány és Ágoston István bíró előtt felfedje a dolgot. Ezek mindjárt le akarták tartóztatni Debreczenit, de Herpay azt tanácsolta: várjanak néhány napig, hátha valóban jönnek Sipos vásárhelyi megbízói, s akkor egy füst alatt az egész társaságot kézre lehet keríteni. Erős vigyázást rendeltek a fogadó körül éjjel-nappal, lesettek padlásokról is, eltelt vagy 10 nap, de Petőék csak nem jöttek. Végül is Boros vasraverve tömlöcbe vettette Debreczenit, kihallgatta, s szembesítette Herpayval. A sípos azzal magyarázta ki magát, hogy a vásárhelyiek nem kurucok, hanem önkéntesek szeretnének lenni, a török ellen, ha az feltámad, s erre szeretnék Herpayt kapitányuknak. Kitartott vallomása mellett akkor is, midőn Herpay szemébe mondta neki, amit Borosék elébe tárt. A halasi kapitány és bíró nem tudta, a tagadással szemben hitelt adhat-e Herpay feljelentésének; ismerték a sípost: csak ihassék, sokat fecseg a kocsmai vendégek körül. Nem akartak hát mindjárt lármát ütni a dologból; Sipost tömlöcben tartották ugyan, de jónak látták elküldeni Komáromi János tanácsbeli embert Vásárhelyre, hogy az ottani bíráknál menjen végére: van-e gyanú Petőék ellen ebben a dologban, s tapasztalható-e egyáltalán zendülésnek valamelyes szikrája ottan?

Komáromi május 27-én érkezett Vásárhelyre. Mindjárt reggel felkereste Báthori Mihály főbírót, elmondta neki Herpay és Debreczeni vallomását, s kérte: idézze a városházára Petőt, Kőrösit, Kis Jánost (ez a név jött ki helytelenül Herpay vallomásából Tóth János helyett) s Dencsi kocsmárosnét, kinek csapszékén az előzetes megbeszélés folyt Petőék és Sipos között. Elsőnek Kőrösit hívták oda, de váltig tagadott; a kocsmárosné sem vette észre, hogy azok négyen összedugták volna a fejüket, Sipos gazdasszonya sem látta őket együtt; Kis János nevűt nem találtak a tizedesek; előkerült végül Pető is, de ő is kereken tagadott mindent. Komáromi ezek után úgy látta, nincs a dologban legkisebb sem, Pető és társai különben is „semmirevaló emberek", nem olyanok, akikből ilyesmit kinézhetne az ember. Mivel írást nem hozott magával Halasról, Báthoriék sem adtak neki tanúsítványt a kihallgatásról; abban maradtak, hogy Halason Debreczenit törvény elé fogják állítani, s ha akkor valami kisül Petőékről, értesítik a vásárhelyi bírót, hogy nyomban tömlöcre vethesse őket. Komáromi visszafelé menet még a szentesi elöljáróknak is elmondta a dolgot, majd pedig otthon tett jelentést. Boros és Ágoston úgy látta mindebből, hogy Debreczeni sokfélekép változtatott beszéde csupa haszontalanság, híre sincs zendülésnek; kiengedték hát börtönéből s kitiltották a kiskun kerületből, hogy több efféle hazug szót ne hintsen ott, fölfelé pedig bölcsen hallgattak a dologról.

Petőéket, bármily hidegvérrel tagadtak is, kellemetlenül érintette Sipos Mihály balsikerének híre. Báthori főbíró és Literáti jegyző (Jenei rokona)

abban maradtak ugyan, hogy a dolgot nem jelentik sem az uraság, sem a vármegye tisztjeinek, hogy ok nélkül zajt ne üssenek s rossz hírbe ne keverjék a várost. De a főbíró már Kőrösit azzal engedte el: mondja meg annak a rossz embernek (t. i. Petőnek): fogja meg a nyelvét, mert bajba keveri mind magát, mind a várost. S aztán jónak látta Petőt is komolyan meginteni: jól vigyázzon, rossz szót ne hintsen, temessen el mindent, s amit felhoznak ellene: tagadja körmeszakadtáig. Pető szerint még azt is hozzátette: hallgasson, mert ha két-három embert összefogdosnak is, azzal még a zendülést nem lehet elfojtani. Pető mindenesetre tartott tőle, hogy Halason a sípost kínra veszik, s bevall mindent; ki is jelentette többek előtt: ha őt megint a városházára idézik, nem megy, hanem nyomban megindul kuruc-nak. El is ment Kis Lászlóhoz, hogy kardot kérjen tőle; okul azt hozta fel, hogy Kőrösivel együtt bajba került, mert Debreczeni azt vallotta róluk, hogy leveleket küldöznek Törökországba. A többiek felé azonban a vezetők úgy adták tovább Sipos dolgát, hogy sikerült 300 embert toboroznia Halason.[68]

Debreczeni balfogása, párosulva a túri sürgetésekkel, nyilvánvalóvá tette: a zendülőknek, ha nem akarnak időnek előtte lelepleződni, nincs veszteni való ideiük tovább. Még gyorsan befejezésig kellett vinni a legénység toborzását. Ebben Túrin és Becsein kívül a Túritól megnyert Zsarkó János, a vagyonban apjával osztatlan, gazdag törzsökös családból származó 20 éves legény és egy Juhász (Sánta) Mihálynak nevezett, még idejében kereket oldott 29 éves juhász buzgólkodott leginkább. Maga Pető három gazdag parasztot szervezett be a mozgalomba: unokaöccsét, a 20 éves, apjával osztatlan Pető Miklóst, kit már Túri és Becsei is megdolgozott a kocsmán és aztán bátyja szavára rögtön felcsapott, Tompai Istvánt, ki sokat járt Pető házához,[69] és a 35 év körüli, nős Csonka Jánost, aki önként kétszer is kezet adott neki, s úgy volt a szó köztük, hogy mint hegedős muzsikása lesz a seregnek. Ugyancsak muzsikás lett volna egy negyedik gazdag paraszt: Dudás István is, akit Pető állítólag juhnyíráskor szólított fel csatlakozásra.[70] Túri elsősorban az indulás napjáig, június 3-ig (vasárnapig) előttük álló ünnepet: áldozócsütörtököt (május 31) használta fel toborzásra; ilyenkor nyílt alkalom, hogy a kocsmán gyülekező legényeket megszólítsa: no, hamarosan megváltozik a világ, pünkösdig katonavilág lesz, csapjatok fel, megyünk együtt Túr alá. A gazdagok közül való 17 éves Szabó Péter, székbírónak osztatlan fia, nyomban kezet adott, egy másik: a 21 éves Szomor Péter, a harmadévi bíró szintén osztatlan fia hasonlókép. Már nem ilyen feltétlenül csatlakozott a szegényebb, 2—2 igáslóval rendelkező 25, illetőleg 26 éves, nős Barna Márton és Kardos Mihály. Tudott a tervekről Túri sógora: Kása István 30 éves szegény paraszt is, áldozócsütörtökön épp az ő istállójában tartottak megbeszélést. Becseinek Oromus Mihály 27 éves gazdag és állítólag Dódó Kiss Mihály 19 éves szegény paraszt, a helység tizedese is ígérkezett a felkelésre; állítólag Jenei (Gubi) Ferenc szegvári kocsmárost is megnyerte a zendülés ügyének (amit ez azzal próbált cáfolni, hogy akkor nem adta volna oda kardját Becseinek); Bang János 47 éves gazdag paraszt

[68] Sipos halasi útjára és következményeire ld. elsősorban Sipos, Herpay, Ágoston, Boros, Komáromi, Báthori, Literáti vallomását és szembesítéseit (1753 okt. 8), továbbá Petőét, Kis Lászlóét, Demőkét, Jeneiét. — KCsL. Almásy Pál Károlyinak, júl. 22. — V. ö. *Tooth János:* Kis-Kun-Halas város története, Kiskunhalas, 1861, 26., 116—124. l.

[69] Keresztes Jánosné Pető Erzsébet és Pap István vallomása.

[70] Kis Lászlóné vallomása.

korára, családjára hivatkozva szabódott. Zsarkó már március 19-én, mikor a huszárok a vásáron remonda-lovakat vettek, megkérdezte a 17 éves, apjával osztatlan gazdag parasztfiút: Domjány Mártont, nem akar-e beállni katonának; az, mint utólag vallotta: tréfából, be is adta kezét. Hasonló módon csapott fel neki áldozócsütörtökön Matók János, Mucsi János, Nagy István, három nagygazdafiú, saját 18—20 éves pajtásai; mindegyik azzal védekezett utólag, hogy azt hitte: huszárnak verbuválják, Károlyi ezredébe, nem pedig kurucnak. A 18 éves Alföldi István Kása istállójába is elment vele, ahol Túrin, Zsarkón, Nagy Istvánon és a Túritól beszervezett 24 éves Lengyel (Sivalkodi) Márton nevű béresen kívül még sokan egybegyűltek.[71]

A seregszemle eredménye, úgy látszik, nem volt kielégítő, bár Vásárhelyen nyilvánvalóan igen sokan tudtak a készülő mozgolódásról. Vasárnap, június 3-án a református pap állítólag azt prédikálta: rövid nap más időbe, más állapotra jutunk, könyörögjünk a kereszténység győzelméért — amit katolikus asszonyok beszéde szerint nem lehetett félreérteni, nem célozhatott az másra, mint az este meginduló „kuruc támadásra". Petri János zsellért a templomból jövet hívta a kurucok közé Becsei, aki — ha hihetünk több vádlott vallomásának, mely szerint csak utolsó nap adták fejüket a kurucságra — ezen a napon különösen serénykedett a toborzásban. Mint utólag felróták neki, hogy a legényeknek annál inkább „eszét veszesse", azzal csábítgatta őket, hogy László (Csonka) János vásárhelyi kapitány lesz a fejük.[72] Megnyerte Buza Benedek 22 éves gazdag parasztot, Fehér Mátyás 26 éves, nős, szegény parasztot, Kovács János 25 éves bérest, Túrival együtt a 18 éves Nagy Mátyás szegény parasztot, azzal hatva rá, hogy ha nem tart velük, rosszabbul lesz dolga; ígérkezett neki állítólag Csó István zsellér is, aki azonban utóbb tagadta ezt a bíróság előtt, mondván: épp akkoriban épített silány viskója helyett új, tágas házat, nyugodt időkre készült tehát, nem zavarra. Túri Hegyes (Varga) András 26 éves szolgalegényt dolgozta meg,[73] Zsarkó Lövei Mihály 18 éves bérest. A sánta Juhász Kubis András 25 éves szlovák nemzetiségű szolgalegényt, Szakács Mihály 27 éves és Oláh (Czigány) Mihály 28 éves bérest vette rá, hogy a zendülők közé álljon; az utóbbi kettőnek, a béresek nincstelen többségétől eltérően, volt egy-egy fejős tehene. Azzal biztatta a legényeket, hogy annyi a kuruc, mint a fűszál, már 100-ig való is van a vásárhelyiek között, velük tart Palócz István, a gazdagparasztesküdt is. Egyik szolgalegény azután tovább adta a „kuruc hírt" a másiknak. A román származású 24 éves Szücs Györgyöt egy másik béres hívta a kocsmába, s ott aztán kezet adott rögtön. A 24 éves, nős Szentiászlai Györgyöt ugyancsak egy szolgatársa szólította meg, hogy tartson velük, a 35 éves Kis Ferencet este, indulás előtt költötte fel álmából és indította meg négy más legény, a 30 éves Szücs Istvánt, akinek ugyancsak nem volt semmije, egy Teleki Pál nevű csizmadialegény szólította meg először, s aztán Túri hívta magával, indulóban, mikor már lovát vezette ki az istállóból. A legnagyobb gazdák közül való Kristó Ferencet állítólag estefelé egy titokzatos szűrkankós öreg ember igyekezett rávenni a csatlakozásra azzal, hogy Munkács alatt készen áll a kurucok tábora; de Kristó saját bevallása szerint így felelt: nem ettem bolondgombát, hogy efféle hiábavalóságra adjam magam.

[71] Ld. elsősorban a megnevezettek vallomásait és szembesítéseit.
[72] Szentlászlai vallomása.
[73] Samu Péter vallomása, Becsei 1753 okt. 3-i szembesítése.

Délelőtt a kocsmán újból megszámlálták a részvevőket: Pető és Becsei mondta a neveket, Jenei mindegyik hallatára egy-egy vonást húzott, s végül megszámolta a vonásokat: több jött ki 60-nál. Majd elmentek Pető portájára, istállójába, végső tanácskozásra; ott volt a házigazdán kívül Túri, Tóth János, Becsei, Juhász, Kása, Pető Miklós, Szabó Péter, Szomor, Buza, Kincses Miklós 20 éves gazdag parasztfiú, Barna, Kotormány János 30 éves gazdag paraszt s még sokan mások, jobbára béresek és pásztorok. Pető az indulás idejét estére, a találkozóhelyet a város végétől nem messze, a Kenyere hídjánál tűzte ki, s feltette a kérdést: készen van-e mindenki. Volt, aki (utólagos vallomása szerint) nyíltan kimondta, hogy nem megy, így két gazdag paraszt: Szomor és Csonka ki állítólag úgy nyilatkozott, hogy inkább kapál-kaszál s úgy él a világban. Mások csak hallgattak, ismét mások ígérték, hogy ott lesznek. Határozatba ment, hogy ki-ki, amennyire tud, lovat, nyerget, fegyvert hoz magával; aki nem tud lovat szerezni, az vagy kap mástól (pl. Kotormány ígért lovat), vagy majd fog magának a nyomáson valamelyik ménesből. Aztán ki-ki szállására ment, Pető pedig, a látottak és hallottak alapján nem bízván a vállalkozás sikerében, gyáván megfutamodott: egy szál baltával lóra ült és Makóra ment (vallomása szerint, hogy a felkelők erővel magukkal ne vigyék, s hogy, megbánván vétkét, az uradalmi fiskálistól kegyelmet nyerjen magának), feleségénél azt hagyva üzenetül, hogy előre ment Túrra, értesíteni az ottaniakat jövetelükről.[74]

Este néhány puskalövés hallatszott a város végéről: gyülekeztek a „kurucok". Volt, aki nem kaphatott lóra, s azért nem jelent meg (bár Kőrösi pl. gyalogszerrel ment el a Kenyere hídjáig), mások elmentek ugyan, de inkább csak nézőnek, s mikor látták, hogy kevesen vannak, nem tartottak a felkelőkkel. A vezetők közül Túri, Kőrösi (pisztollyal, csákánnyal), Tóth János (baltával), Becsei (egy pár puskával és baltával felfegyverkezve) volt ott, azután Jenei, aki még aznap kardot akart venni (s közben elkottyantotta, hogy egész Túr fegyverben áll, kuruc lesz a világ, a vásárhelyi bíró és jegyző is tud a felkelésről), majd a Becseitől kapott puskát szerencsésen egy kútba ejtette. Eljött azután a gazdag parasztfiúk közül Zsarkó (karddal), Pető Miklós, Szabó Péter (baltával), Matók, Mucsi, Nagy István, az utóbbi három azonban, Fejér Mátyás szegény paraszttal és Varga (Hegyes) szolgalegénnyel együtt, már a Kenyere hídjától visszafordult. Ott volt továbbá Nagy Mátyás szegény paraszt (csákánnyal), a béreslegények közül Kis Ferenc (Becsei kardjával), Kovács János (baltával), Kubis (fokossal), Lengyel (puszta bottal), Lövei (baltával), Oláh (baltával, karabéllyal), Szücs György (fél pisztollyal felfegyverkezve). A többség a maga lován jött, a szolgalegények többnyire gazdájuk lovát kötötték el az istállóból; akinek pedig nem volt lova, vagy nem tartotta megfelelőnek, kifogott egy alkalmasat valamelyik ménesből magának. A béresek, ha nem hozták el gazdájuk nyergét, szőrén ülték meg lovukat, amíg aztán valamelyik csikóstól nyeregszerszámot nem „szereztek" maguknak. Rendkívül demoralizálóan hathatott, hogy Túri, látván, mily kevesen gyűltek össze, s mennyire fegyvertelenül, a már említettekkel együtt maga is cserben hagyta a társaságot; volt, aki nem is engedte volna eloldalogni, de mások útjára bocsátották. Másnap bukkant fel azon a tájon, ahol sógora: Kása István káposzta alá szántogatott, elcsapta lovát, kialudta magát a gyöpön, majd Kásával együtt elindult

[74] Ld. ismét a szereplők vallomásait és szembesítéseit.

hazafelé. Még elmondta, hogy maga is azok közé állt, kik az este összecsoportoztak, de látván, hogy rossz készülettel vannak, megintette őket: oszoljanak el, ne rontsák el ezt az ifjúságot. Aztán az egyik szállásnál leszállt a szekérről s attól fogva nyoma veszett.[75] Pető azonban, miután egy vásárhelyi ember felismerte, hamarosan börtönbe került Makón.[76]

A két fej: Pető és Túri dezertálása után a megmaradt 16 felkelőben ugyancsak megcsappant a lelkesedés. Persze, nem kell szószerint venni Becsei utólagos vallomását, hogy baltájával úgy védekezett volna, mint aki szalad, ameddig csak tud, sem a másikat, hogy nem is igen beszélgettek útközben, nagy rémületben voltak, „mint az ökör". De többen aggodalmaskodtak a legények közül, hogy mi lesz velük, hová viszik őket. Kőrösi, kit elismertek fejüknek, azzal biztatta a többieket, hogy a Simai bereknél ott vár 60 ember a Bánságból, s Túrtól mennek tovább a Vaskapu felé. Becsei ezt azzal toldta meg, hogy Túron elegen lesznek már, s úgy találják majd magukat, mint otthon; s a kérdésre, hogy kik lesznek azok az elegen, így válaszolt: ne kérdezd, csak gyere, annyi Túron a kuruc, hogy még a gyerek is az. (Láttuk, ugyanígy hitegették a túriakat is Vásárhelyre vonatkozólag.) Jenei, aki — mint az út legjobb ismerője — a kis csapat vezetését vállalta, így bátorította őket: ne féljetek, míg él Törő és Bujdosó. Kedden, 5-én hajnalban értek Békésszentandrás alá; itt Jenei is elvált tőlük, bement sógorához: Ólódy tanítóhoz, aludt egyet, s csak délután ment tovább; a túri szőlőskerteknél elcsapta lovát, bement az egri börtönben sínylődő Bordács házához egy ital borra, visszatért a szőlők közé, bevette magát egy kunyhóba, majd mikor látta, hogy üldözik, megadta magát. Ezalatt a többiek, olyan szín alatt, mintha eltévedt lovakat keresnének (Oláh Károlyi csikósának adta ki magát), Öcsödnél átkeltek a Körösön, s azután megérkeztek Túr alá. Megállapodtak a Simai bereknél, nem találtak senkit, nyilvánvaló volt tehát, hogy rászedték őket; Oláh — vallomása szerint — meg is mondta a helyzet láttára: eresszük el a lovakat, oszoljunk el, ne rontsuk el Magyarországot és másokat (egyik társuk itt el is szökött mellőlük). De még ott voltak a túriak, kikbe reményük utolsó horgonyát vetették; Kőrösi beküldte tehát Tóth Jánost és Becseit, részben, mert fogytán volt kenyerük, részben, hogy értesítsék Törőt és Bujdosót: megérkeztek a vásárhelyiek, jöjjenek ki most már ők maguk is. A követek Bécsi-Tóth házát keresték fel, őt kérték meg, hogy hívja a többi túriakat. Bécsi, miután megtudta, hogy csak 16-an vannak, azzal tért vissza, hogy Törőt nem találta otthon, szállására ment, s nem leli a többieket sem. Valóban, Füredinek teljesen nyoma veszett; megszökött Balogh is, csak hetekkel utóbb került kézre Nyíregyházán, ahová pátriájából: Karcagról bujdosott.[77] S akit az egész szervezkedés fejének tudtak: Bujdosó szintén megszimatolta a kudarcot s cserbenhagyta társait. Mikor látta, hogy a túriak megindultak, üldözni a vásárhelyi felkelőket, Törőtől kapott fegyvereivel gyalogszerrel odébb állt, míg aztán pár nap mulva maga is fogságba nem esett Debrecenben. Kihallgatásakor így okolta meg szökését: „Így szóltam

[75] Kása és Kincses vallomása. Túri üldözéséről ld.: fent 54. jegyzet, továbbá KCsL. Szaplonczay Károlyinak, júl. 4. és 23.

[76] Huga: Keresztes Jánosné Pető Erzsébet meglátogatta makói börtönében s arra kérte: ártatlanra ne valljon, de akire tud valamit, mondja meg, úgyis ki kell vallani; kínra ne engedje vétetni magát. (Ld. vallomásait.) Pető nem is fukarkodott aztán társainak megnevezésével.

[77] AM (60).

magamban: elmegyek az illyen adta lármája (t. i. a zendülés, illetőleg üldözés) alul bíz én; az Isten embere is félt volna akkor attól a lármától, nemhogy az ilyen hitvány ember, mint én".[78]

Vásárhelyen már vasárnap este szinte köztudomású lett a maguk felől kuruc nevet „költöttek" felkelése. Kristó, Szabó Péter keresztapja a hír hallatára nyomban elment a legény apjához; a fiút nem lelték, hiányzott a nyereg is, mire az öreg Szabó kocsiba fogott, hogy a bírónak és Szaplonczay tiszttartónak jelentse a dolgot. Báthori főbíró cselekvés helyett hajnalban bölcsen útra kelt Pest felé, Literáti jegyző meg földesúri kiküldetésben éppen Pécskára ment ekkor. Szaplonczay a hír hallatára az urasági gulya mellől másnap bement Vásárhelyre, összeszedett 80 gazdát, velük s a beszállásolt őrmesterrel és 5 katonával lóháton estig nyomozta a felkelőket a rétségeken át, eredménytelenül. Akkorra a pusztákról bejött néhány csikós is, és jelentette, hogy a zendülők lovakat fogdostak, nyergeket szedtek el, s azt beszélték maguk közt: még az éjjel átkelnek a Körösön, hogy a túriakhoz csatlakozzanak. Erre a tiszttartó gyorsan és „minden keménységgel" intézkedett, olyan módon, hogy azt „minden úri ember dícsérheti": levélben mozgósította a szomszéd helységek bíráit, a Körösön túlra pedig, a kunszentmártoni kerületi ülnökhöz nagy sebbel-lobbal küldött két károsult vásárhelyi gazdát, hogy tüstént menjen Túrra, s ha az ottaniaknak valóban „eszek veszett", tegye meg a szükséges intézkedéseket, ha nem: várja be ott s fogassa el a felkelőket. Buzgalmát az assessor felé ezzel indokolta: hogy „nemes ember létemre előfelségéhez homagialis hívségemet bizonyítsam". De addig is, még akkor este megkezdődött a vásárhelyi „gyanús elemek": részesek és palástolók összefogdosása, s folyt a vallatás, kegyetlen verések közt, egész éjszaka.[79] A vásárhelyi küldöttek — Bajnai Ferenc gazdag paraszt, Szűcs György gazdája és Deák Sámuel, Kubis gazdája — 5-én délután tovább vitték a hírt a túri elöljáróknak. Ezek tüstént utasították a kocsmárosokat, hogy ha gyanús idegen érkezik hozzájuk, nyomban jelentsék a városházán. Estefelé járt az idő, mikor Bécsi házától Törő szállására igyekezvén, Tóth János és Becsei útközben betért a városszéli Morgó-csapszékbe. Szegedi kocsmáros (a megvesztegetési ügy egyik tanúja Zsombok főbíró ellen) azonnal hírt adott. A város cselédei (a januárban vizsgálatra jött) Demkovich alhadnagy toborzó katonáival együtt sietve a kocsmaházhoz érkeztek és mögüle a két vásárhelyire rontottak. Kaptak volna ezek a kantárszáron tartott ló nyeregfejében levő pisztoly után, de már későn; lefegyverezték és megkötözték őket. Becsei fenyegetőzött, hogy ha el nem engedik, jönnek társai, s Túron még a gyerekek is megkeserülik a dolgot. Erre az elöljárók fellármázták a lakosságot, hogy ellenség áll készenlétben a Simai bereknél. Számosan kimentek oda, ki gyalog, ki lovon, közben elfogták Jeneit. De aztán, hogy besötétedett, s a lövöldözéssel csak egymásban tettek kárt, okosabbnak látták hazavonulni és őröket állítani a város körül. Közben mozgósították a túrkeveieket és kisújszállásiakat, segítséget kérve a kun kapitánytól is. Reggel lóra, szekérre kapva, rátaláltak a felkelőkre a Sárkány-fok alatt, de fegyvertelenül nem mertek rájuk menni, mert amazok igen fenekedtek: sok özvegyet s árvát csinálnak Túron, ha ellenük mert támadni valaki; hozzátették

[78] AM (6), LCL 1753 : 555.

[79] Szaplonczay 1753 jún. 22-i jelentése. — KCsL Lábady Szaplonczaynak, jún. 5 és Károlyi Grassalkovichnak, jún. 12. CcR 1754 : 29.

azt is, hogy őket fegyver nem járja. Így a túriak csak messziről kísérgették a felkelőket, ahogy a kun földre vonultak. Ott azonban a felkelők szemben találták magukat a túrkevei kunokkal s a megyei huszárokkal. A négyszeres túlerővel nem szállhattak szembe; két órai üldözés kezdődött, közben Oláh alól kilőtték a lovat, át kellett ülnie társa mellé. Végül is a vásárhelyiek napokon át kifáradt lovai nem bírták tovább az iramot, a kunok körülvették, lefegyverezték s Túrkevére kísérték őket. Hamarosan közéjük került Tóth János, Becsei, Jenei, majd Törő is, akit szállásán ejtettek foglyul a túriak. Míg a rabságra jutott felkelőket a szolnoki katonai parancsnokságra, majd Budára kísérték, a túri elöljárók így végezték gróf Károlyi Ferencnek az „országháborító haszontalan emberekről", „természeti kötelességük szerint igaz alázatossággal" tett mentegetőző jelentésüket: „Noha Isten tudja, Kegyelmes Uram, hogy igazak vagyunk és mindenekben dicsőségesen uralkodó felséges királlyi asszonyunk eő felsége igaz és engedelmes hívei, mégis társul venni akartanak és felőlünk gonoszt ítéltenek".[80]

F) Az uralkodóosztály és a gyarmattartó hatalom megtorló akciója

Ilyen kurtán-furcsán végződött a vásárhelyiek és túriak 1753-i felkelése. Az első jelentések, melyek, június 5—10-ről keltezve, a szolnoki sótisztektől, Lábady csongrádi alispántól, gróf Károlyi Ferenc közvetítésével Szaplonczay tiszttartótól, Barkóczy püspöktől a magyar kamarához, helytartótanácshoz, illetőleg a kancelláriához a zendülés után egy héttel befutottak, még nem tudták egyértelműen lemérni az ügy jelentőségét. A szolnoki sótisztek, nagyobb mozgolódástól félve, utasítást kértek: a vár árka kiszáradt, mitévők legyenek, hogy a raktárt és pénztárat biztonságba helyezzék?[81] A vármegyék, ellenkezőleg, igyekeztek bagatellizálni a dolgot, hogy ezzel is szépítsék a szégyenfoltot, mely az „országháborító merényletből" rájuk hárult. Csongrád megye hangoztatta, hogy nem is akart mindjárt jelentést tenni, mert a királynő jogara alatt mélységes békében és csendben élő országot szükségtelennek tartotta bizonytalan hírekkel zavarni; különben is együgyű hiábavalóság, merő álmodozás az egész, másutt még a nép alja sem csatlakozott hozzá; Vásárhelyen is annyira hívek és buzgók a tanácsbeliek, de a többiek is, annyira gyűlölik a felkelőket, hogy készek len-

[80] Mezőtúr jelentése Károlyinak, 1753 jún. 7. — Károlyi (sajátkezű keltezetlen fogalmazványa, KCsL) mégis megrótta a túriakat: teljesebb jelentést várt volna tőlük, »az kik már az illyetin dologban maguk kárával is tanulhattak.« — A felkelésre nézve ld. elsősorban a részvettek vallomásait, továbbá: Szaplonczay jelentését Károlyinak jún. 5-ről, Túrkeve levelét Vásárhelyre jún. 6-ról AM és KCsL, Mezőtúr i. levelét Károlyinak, Almásynak CcR 1754 : 29, Schmid szolnoki főhadnagy túrkevei jelentését jún. 7-ről AM (4), CE 1753 szept. 154 és KCsL, továbbá AM (4) és LCH 1753 : 78, Szeged jún. 9-i jelentését AM (2) és LCL 1753 : 554, Lábady jún. 9-i jelentését AM (1), LCL 1753 : 554 és KCsL, Károlyi levelét jún. 10-ről ill. 12-ről a kancellárnak, a nádornak, az országbírónak, Grassalkovichnak (KCsL), Békés vm. jún. 16-i jelentését, azután LCL 1753 : 555, Szaplonczay jún. 22-i jelentését. Összefoglaló képet ad a jún. 16-a körül Békés vm.-ben keletkezett Species facti, a Mária Terézia részére készült Kurzgefasster Bericht (ld. CE 1753 szept. 154 alatt is), végül Batthyány keltezetlen, a kabinetből 1753 nov. 23-án leküldött zárójelentése. — A felszerelést — a megyei urak lesajnáló túlzásával — így jellemzi Sághy (jelentése Károlyinak, jún. 14, KCsL): »Ki rongyos ruhájában, ki s. v. egy ingben s lábravalóban, ki bottal, ki fokossal; mindössze cir. háromnak volt egy szál rosdás puskája, egynek pistollya; éhel is a pusztákon már majd elvesztek.«

[81] AM (4), LCH 1753 : 78.

nének megkínozni, csak kaphassák kezükbe őket.[82] Békés vármegye nem győzte hangsúlyozni, hogy lakosai közül senki sem keveredett a zendülésbe, mégis sokban a megye éberségén mult annak elfojtása (?).[83] Barkóczy is azon a véleményen volt, hogy csak kártétel és prédálás vezette azt a „söpredéket", de megmozdulása nem járt semmi következménnyel, nem is igen kell ügyet vetni rá, kár volt az udvar előtt is veszedelmesnek feltüntetni.[84] Heves vármegye hozzátette, hogy a királynő szemében, aki jól ismeri a magyarságnak ellenséggel szemben is kipróbált erényét s hűségét, ez a merénylet nem ejthet foltot az ország és a megye becsületén; különben is csend honol immár mindenütt, mintha az elfogottakkal együtt foglyul esett volna a zendülésnek még a híre is.[85] S miután Szaplonczay jelentése szerint: „Istennek szent neve áldassék érette, a nagy lárma után illy hamar időre olly tsendességben vagyunk, hogy a contrahált militia is (még 18-án) mind quartéllyára ment",[86] — Károlyi Ferenc is, bármennyire „botránkoztató és fájdalmas" volt neki a birtokán kitört „tolvajló kóborlás" híre, azzal nyugtatta meg az udvart, hogy helyreállt a nyugalom, békességben van minden.[87]

Annyi bizonyos, hogy a paraszti megmozdulást ezúttal könnyű szerrel sikerült elfojtani. A zendülés, rossz szervezés, elhamarkodás s a vezetők megfutamodása következtében, oly kevés felkelőt hozott mozgásba, hogy a kunok s a megyei huszárok maroknyi csapata is egy csapásra megbirkózott velük; katonaság összevonására a „zenebona" két gyújtópontján csak utólag került sor. Nem vált szükségessé a nemesség tömeges felkelése sem, mint 18 évvel előbb, így a nemesi reakció sem bontakozhatott ki a maga egész súlyával. Annál inkább megmutatkozott a bécsi udvar reakciója. Nádasdy kancellár mindjárt Barkóczy híradásának vétele után rövid jelentést tett az ügyről az uralkodónak; javaslata egyelőre annyi volt csupán, hogy a fogoly zendülőket nagyobb biztonság okából Szolnokról Budára kellene vitetni.[88] Mária Terézia azonnal, június 15-én rendelkezett: „Die Sache ist in ihren Anfang zu ersticken"; evégből a haditanáccsal egyetértve kell intézkedni.[89] A magyar kancellária és a haditanács vegyes bizottsági ülésén Nádasdy beszámolt arról, hogy néhány magát kuruenak s malcontensnek nevező rabló az ország biztonságát zavarta túl a Tiszán, de 18-at, köztük három főkolompost elfogtak belőlük; a jász-kun főkapitány utasítást kapott, hogy veszélyesebb következmények elhárítása végett tegyen meg mindent a gazemberek kiirtására s a békesség és biztonság helyreállítására. Ekkorra már a haditanácshoz is érkeztek jelentések arról, hogy egy csomó „haszontalan nép", majdnem mind kálvinista, összeállt, 3000 főre szaporodott (!), s kuruc név alatt feltámadt; hg. Lobkoviz magyarországi főparancsnok meg is hagyta a budai, egri, debreceni és szegedi katonai parancsnoknak, hogy az ott állomásozó ezredeket használják fel, de csak feltétlen szükség esetén, s akkor is feltűnés és lárma nélkül. A haditanács gondos mérlegelés után

[82] AM (1), LCL 1753 : 554.
[83] LCL 1753 : 555 és Species facti.
[84] Barkóczy jún. 10-i jelentése ; levele Károlyinak, jún. 10. KCsL.
[85] AM (17), LCtt 1753 : 31.
[86] Szaplonczay jún. 22-i jelentése.
[87] KCsL. Károlyi a nádornak, jún. 10., Grassalkovichnak, jún. 12., a nádor válasza, jún. 27. AM (13), jún. 20-ról.
[88] OR 1753 : 338.
[89] U. o.

egyetértett a kancelláriával abban, hogy nem csupán rablásról és fosztogatásról van szó, a felkelők nyílt lázadást akartak támasztani, azért nevezték magukat kurucoknak. Szükséges azért, hogy a katonai hatóságok a polgáriakkal egyetértve járjanak el, adjanak segítséget, a foglyokat vegyék át, tartsák elkülönítve, gondos őrizetben és vallomásaikat terjesszék fel mielőbb.[90] A magyar kamara a zendülést azzal hozta kapcsolatba, hogy a katonaság táborozásra vonult, s a veszedelmes malcontensek vakmerőségének csírájában való elfojtását javasolta.[91] Mária Terézia elrendelte, hogy a jövőben a katonaság vagy annak tekintélye ellen irányuló minden akció felségsértési ügynek számít, s utóbb a vármegyék szigorú utasítást kaptak: jól vigyázzanak, mert az utóbbi időben sok excessus történt a katonaság ellen.[92]

Egy hét mulva már a kancellária is világosan látta, hogy a felkelésnek vége, legfeljebb 30 ember került rabságba, sokkal többről ezután sem lehet szó, Budán kívül nem szükség tehát Győrt, Esztergomot, Komáromot is kijelölni börtönükül. Nádasdy június 20-án újabb előterjesztést tett a királynőnek. A helyi hatóságok eddig is megtettek mindent a mozgalom elfojtására — jelentette —, s evégből szükség esetén továbbra is megkapják külön futárral az utasításokat. Az egész ügy — folytatta — nem látszik valami jelentősnek, nincs szó veszedelmes lázadásról, hanem csupán alávaló haszontalan csőcselék adta össze prédálásra magát, nincs egyetlen különös tekintetet érdemlő ember köztük. A dolog mégis figyelmet keltett külföldön, a lapok nem a legmegfelelőbb módon tárgyalják: olyan látszatot kaphat az egész, mintha az ellenség elhárítására szolgáló katonaságot a mostani békeidőben a saját alattvalók ellen kellene felhasználni. Azért az ügyet az állam érdekére való tekintettel csatlanósabban, feltűnést keltőbben kellene kezelni a közönség felé.[93] Mária Terézia pontosabb információt kért a zendülésről s a vallatások eredményéről, hogy ennek alapján az udvari kancellár külföldön elejét vehesse a szállongó híreknek, mert már lárma támadt a dolog körül.[94] Nádasdy 22-én röviden összefoglalta az eseményeket, hangoztatta, hogy nagyrészt fiatal szolgalegények: béresek és pásztorok vettek részt a bűnös vállalkozásban, legtöbbjük (részben ittas fővel) azt sem tudta mibe fog, s inkább zsákmány reményében ült lóra, mintsem messzebbmenő lázadás szándékával; különben a jelentések szerint a rend teljesen helyreállt, s az elfogottak (Szolnokon 18, Gyulán 3, Debrecenben 1, Vásárhelyen 30) Budára vitele folyamatban van. De — mint Szaplonczaynak írta — ha éretlenség is, amit elkövettek, „méltó mindazáltal . . ., hogy . . . megbomlott eszek helyrehozattassék“ [95] Ennek megfelelően a kancellária július elején közleményt fogalmazott meg a bécsi újság részére, mely szerint a napokban körülbelül 40 magyar parasztot vittek foglyul Buda várába; köztük van mintegy 20 fiatal legény és pásztor, akik Vásárhelyről, a ménesekből lovakat rabolva, határozott cél nélkül Túrra vonultak, de az önként felkelő nép fog-

[90] OR 1753 : 337. — A 3000 kuruc »összecsoportozásáról« szóló vaklármát Bezur mindszenti tiszttartó indította el s a szegedi parancsnok terjesztette tovább. KCsL Lábady Károlyinak, jún. 15.

[91] LCH 1753 : 78. AM (4).

[92] CcR 1753 : 169. CE 1753 okt. 25.

[93] CcR 1753 : 264, KCsL Nádasdy Károlyinak, jún. 19 és 26, júl. 4.

[94] OR 1753 : 324.

[95] CcR 1753 : 265. CE 1753 szept. 154. — KCsL Nádasdy Szaplonczaynak, jún. 27.

ságába estek; a többi azokból a vásárhelyiekből került ki, kik tudtak e haszontalan, meggondolatlan ifjak szándékáról, de nem jelentették. Közölte a hír azt is, hogy elfogásukkal a rend helyreállt, a helyi hatóságok őrködnek rajta, efféle rablókról nem hallani többé, s a vakmerő ábrándozók és bűnpártolóik fölött hamarosan felállítandó bíróság fog ítéletet mondani a törvény szigora szerint.[96]

Mindenesetre az intézkedések nem arra vallottak, mintha csak meggondolatlan ifjak éretlen pajkosságáról lett volna szó. Bécs vezényletével egyszerre mozgásba jött a feudális világ egész hatósági apparátusa, hogy újra síri csönd boruljon a tájra, hol a rebellis nép kuruc név alatt ismét fel merte ütni fejét. A helytartótanács, bár elismeréssel adózott a megyék üldözésben, elfogásban tanúsított buzgalmának, megrótta őket, hogy rendkívüli futárral nem tettek azonnal jelentést; meghagyta, hogy sürgősen hallgassák ki az elfogottakat, s küldjék fel a vallatási jegyzőkönyveket, ítélethozatalba nem bocsátkozva.[97] S ettől fogva egymást érték a kancelláriától és helytartótanácstól kiadott rendelkezések s a megyéknek mindkét helyre tett, elismerés, jutalom reményétől fűtött jelentései.[98] Az uralkodóosztály állásfoglalását talán Károlyi Ferenc fejezte ki legjobban: bár úgy vélte, csupán dologtalan, rossz korhelyek „korcsomai nyegédességébül származott" éretlenségről van szó, nem habozott hozzátenni: „de hogy méltó rajtok példát tenni, az való". „Reménlem, nagy consequentiát nem vonszon maga után; de hogy illy lármát tenni merészlettek, úgy meghérdemlik, hogy meghemlegessék az magyarok Istenét."[99]

A vásárhelyi rabokról Szeged már a legelső időben javaslatot tett, hogy valamelyik erődbe kellene átszállítani őket, egyrészt biztonság okából, másrészt, hogy helybeni rokonaikkal, barátaikkal ne érintkezhessenek, s így az egész ügy okát, eredetét, részeseit jobban ki lehessen deríteni.[100] Valóban, Szaplonczay és Lábady már június 22-én útnak indított Budára 25 kezénlábán megbilincselt vásárhelyi foglyot a módosabb gazdák közül kiszemelt 50 lovas kíséretében.[101] Nem hiába biztosította Károlyi a kancellárt, hogy tiszttartója serényen buzgólkodik a gyanús elemek elfogásában és vallatásában (mint maga írta: kegyetlen veretésekkel); s az udvar számára igen megnyugtató lehetett Szaplonczay jelentése, hogy „legkisebb sem hallatik már közöttünk egyéb az attyák, anyák s attyafiak nagy zokogó sírásánál s rívásánál".[102] Károlyi megírta azt is, hogy bár minden csöndes, hegyen-völgyön, vármegyei hajdúk és lovas nemesek segítségével, szűntelenül folyik a vidék átfésülése, nem maradnak ki belőle a mezei szolgák s rideg pásztorok sem. Debrecenben házról-házra végigjárva nyomozták, minél kevesebb zajt

[96] CcR 1753 : 268, OR 1753 : 153.

[97] AM (3).

[98] Ld. AP 525 és AM (1-től végig), továbbá KCsL : Károlyi különféle fogalmazványait megyékhez, Debrecenhez, Szaplonczayhoz, s ezek jelentéseit. — A Lábadyra féltékeny Szaplonczay keserűen írta Károlyinak (jún. 16) : »Meglátom, kinek hisznek s kinek küldik le az aranylánczott« (KCsL).

[99] KCsL Károlyi a nádornak s az országbírónak, jún. 10.

[100] LCL 1753 : 554.

[101] Szaplonczay jún. 23-i jelentése, AM (19); KCsL Szaplonczay Károlyinak, jún. 22.

[102] Szaplonczay jún. 22-i jelentése. — A szegediek állítólag fegyverrel akartak Vásárhelyre törni, s olyan beszéd járt közöttük, hogy a várost le kell rombolni, lakosait javaiktól megfosztani, bíráit hóhér kezére adni. Ld. Szeremlei : Szőnyi 55. l.

ütve, a kóborlókat és jövevényeket, de csak Bujdosó került horogra (mint utóbb a Kiskunságban Debreczeni Mihály s akik őt jelentéstétel nélkül vétkesen elengedték: Herpay, Boros, Ágoston, Komáromi). Heves vármegye fegyveres csapatokkal rendszeresen bejáratta a mezőket, pusztákat, nádasokat, szállásokat, tanyákat, csárdákat s egyéb búvóhelyeket. Mindenkit, aki lakóhelyén kívül dolgozott, minden bérest és pásztorembert írással kellett ellátni, mert akinek nem volt passzusa vagy szegődő-levele, irgalom nélkül az egri tömlöcbe vitték, a Polgári Mihállyal kapcsolatban bajba került túriak mellé. Ezenfelül Barkóczy kiküldte Sághy másodalispánt Túrra jól felfegyverzett nemesek 35 főnyi válogatott csapatával, hogy fürkéssze ki a lakosság hajlandóságát, s szigorú őrségállítással vessen gátat annak, hogy akár csatlakozókkal, akár követek vagy levelezés segítségével gyarapodhassanak, ha ugyan még forralnak valamit. Sághy össze is hívta a lakosság nagy részét, de hangulatvizsgálása semmi gyanúsat nem hozott felszínre, csendesen viselkedtek, sőt buzgónak s készségesnek mutatkoztak a rendelkezések végrehajtásában, maguk fogták el Kocsi Mózest. Más a környékről sem került elő, a gyanút mégsem tudták eloszlatni; Sághy továbbra is köztük maradt, s a vele jött nemesek egyik felét küldte ki, környező katolikus helységek megbízható lakosaival megerősítve, hogy éjjel-nappal (de főképp éjjel) járják s fésüljék át a vidéket.[103]

Bár az efféle portyázások rendszerint semmi eredménnyel nem jártak, a bécsi udvart meglehetősen nyugtalanította a külpolitikai háttér, mely a felkelők vallomásaiból kirajzolódott. A kancellária s a helytartótanács szinte egyidőben figyelt fel Halász Zsigmond porosz ezredesre, ki a vallomások szerint csapataival a lengyel határon várja a felkelőket, és a Peróék fölött hozott ítélet idején holtnak hitt Vértesi Mihály békésszentandrási bíróra, ki állítólag, török földről jövet, tavasz folyamán kétszer is megfordult Makón.[104] Halászról kiderült, hogy nemrég Magyarországba jött, a nádor javaslatára kiadott egyhavi tartózkodási engedély alapján; ennek túllépése jó ürügyet adott elfogására. A királynő jóváhagyásával körrendelet ment a felkelésben érdekelteken kívül minden tiszántúli és tiszáninneni megyének és városnak, Ugocsától Trencsénig, hogy Halász és Vértesi után minden lehető módon nyomozzanak, útjukban tartóztassák fel, fogják el és vitessék Budára őket.[105] Egymás után érkeztek a jelentések, némelyik buzgó megye még jutalmat is ígért a kézrekerítőnek, Zemplén a lengyel határszélen is nyomozott, eredménytelenül.[106] Az egyik hírül adta, hogy Halász négy éve Erdélybe ment, s azóta nem látták, mások tudni vélték, hogy húsvét előtt Dabason, majd Gyónon tartózkodott, azután Kőszegre ment orvoshoz;[107] végül, de már csak augusztus végén, testvérének árulása révén el is fogták Pest megyében, azonban a felkelőkkel való közvetlen kapcsolatot nem sikerült rábizonyítani, úgyhogy a királynő engedélyt adott neki, bizonyos felügyelet alatt, további magyarországi tartózkodásra.[108] Vértesiről állítólagos makói

[103] Barkóczy jún. 10-i, Sághy jún. 15-i jelentése: AM (17), LCtt 1753 : 31. KCsL Károlyi a kancellárnak, a nádornak, jún. 20.

[104] CcR 1753 : 263, OR 1753 : 322, LCL 1753 : 554, CE 1753 szept. 154. — KCsL Csákányi Károlyinak, júl. 25. — A szabolcsi alispán arra gyanakodott, hogy valamelyik felkelő Vértesinek adta ki magát, hogy a többiek előtt híre-neve legyen.

[105] CE 1753 jún. 72, 73, 74, AM (7,12). — KCsL A nádor Károlyinak, jún. 27.

[106] AM (33).

[107] AM (23, 24, 34, 37, 39, 62), LCL 1753 : 560.

[108] Batthyány 1753 szept. 28-i jelentése, OR 1753 : 305, CE 1753 dec. 97, 121.

házigazdája: Szabó János és Miklovics földeáki kocsmáros sem vallott semmi kézzelfoghatót; július folyamán olyan hír érkezett, hogy felesége a szabolcsmegyei Nádudvaron lakik, férjétől, ki időnkint meglátogatja, teherbe esett, fiai pedig gyakran hosszabb időre távol vannak hazulról, nyilván, hogy üzenetet vigyenek apjuknak Törökországba. Mint aztán kiderült, itt is sok szerep jutott a fantáziának: az asszonyról, kinek hosszú hónapokon át börtönben kellett sínylődnie, vizsgálat állapította meg, hogy nincs teherben, Vértesiről pedig szemtanúk bizonygatták, hogy már 18 évvel előbb elesett a mezőtelegdi csatában.[109]

Hogy Bécs szemében Halász és Vértesi személye — kézzelfogható bizonyság híján is, s messze tú'nőve szinte csak névleges jelentőségükön — a felkelés középpontjába kerülhetett, a kérdés egész kezelésével függött össze. Az idegen, elnyomó államhatalom, közvetlenül a gyarmati kizsákmányolást végleg megalapozó vámrendszer kiépítése előtt, egyszerűen felségsértési: államellenes ügynek minősítette a felkelést, tudni sem akarva parasztmozgalom-jellegéről. Másfél évtizeddel a szerencsétlen török háború után, szemközt a porosz nagyhatalommal (mellyel szemben még várt a leszámolás órájára), különös érzékenységgel reagált minden jelenségre, mely külpolitikájának e két Achilles-sarkát érintette. Ezért kellett az udvarban kínos feltűnést — éppen Vértesivel kapcsolatban —, mikor a bíróság előtt Lábady feljelentése nyomán kipattant Petőék 1749-i török útjának ügye.[110] Az egészben csak újabb bizonyságát látta annak, hogy mély gyökerek rejtőznek a felkelők szándékai mögött. Lehetetlen, hangoztatta a kancellária, hogy efféle silány, haszontalan emberek, ilyen alávaló szolganép, tisztán maguktól ily vakmerő gaztettre mertek volna vállalkozni. Nem hihető, hogy a török útra adták volna magukat, ha nem kapnak hírt s biztatást a törökföldi magyar rebellisektől. Azért a bíróságnak egyik legfontosabb feladata lett, kibogozni: nem jöttek-e Törökországból vagy másunnan emisszáriusok, akik az ottani bujdosókról hírt adtak s bizonyságot tettek; nem kaptak s küldöztek-e leveleket a zendülők, s ha igen: kitől, illetőleg kinek s ki által; nincs-e Magyarországon valaki, akitől mindegyre ösztönzést kaptak; eljutottak-e török földre s mit végeztek ott; miért, hogyan és kikkel tanakodtak tovább szándékuk végbevitelérő1?[111] (A vallatások azonban, ideértve a szembesítéseket és tortúrát is, úgyszólván semmit sem hoztak napvilágra mindebből). Ezért indult egyszerre lázas keresés az újpalánkai átkelésben részes Nagykovács káplár után, mikor neve felbukkant a vallatásokból. Ezért kerültek gyanúba Károlyi vásárhelyi gazdatisztjei, akik a török útról visszatérőket nem vallatták ki kellőkép (fenyegetéssel, ütlegekkel), ötheti elzárás után kiengedték, s ez államérdekű ügyet felfelé nem jelentették Szaplonczay tiszttartó meg is szeppent alaposan, mikor megtudta, hogy a dolog kipattant. Attól félt: hiába hivatkozik majd arra, hogy akkoriban köztudomású volt a dolog, mégsem űzte-fűzte tovább senki, nem gondolván, hogy télidőn kuruc támadjon. Ha valamelyik az „ártatlanok" közül — írta — kivallja ezt a budai bíróság előtt, „még akkor megérdemlették volna a halált, s ha akkor ki nem bocsáttatlak volna, most nékünk semmi bajunk nem volna". S hogy

[109] LCtt 1753 : 8, 16, 87. CE 1753 júl. 32, AM (30), CcR 1754 : 45. KCsL Szaplonczay Károlyinak, jún. 22. ; Csákányi Károlyinak, júl. 25.

[110] Batthyány 1753 aug. 22-i jelentése.

[111] CcR 1753 : 167, 187, OR 1753 : 204, 323, CE 1753 szept. 112, 154. — Batthyány 1753 szept. 27-i és 29-i jelentése.

őt „elő ne rántsák érte": mikor a Debreczeni Mihály ügyében letartóztatott vásárhelyi bírót és jegyzőt Budára kísérte, titkon odasúgta nekik: a török útról ne szóljanak a bíróság előtt.[112]

Volt azonban, ami sokkal inkább nyugtalaníthatta a bécsi urakat: hogy a vásárhelyi és túri parasztok felkelésének apró, pislákoló lángnyelve mögött, bármily hamar s erőtlenül lobbant is el az, széles vidékek elnyomott népének lelkében ott izzott az elégületlenség parazsa. Aki aszerint ítélte meg a mozgalom jelentőségét, hogy 15—20 rosszul felfegyverzett „silány" paraszt és szolgalegény kuruc jelszavakkal lóra kapott, s három nap mulva nagyobb ellenállás nélkül megadta magát az üldözőknek, anélkül, hogy nagyobb tömegeket tudott volna megmozgatni — alaposan tévedett. Láttuk, Túron is, Vásárhelyen is legalább 5—10-annyian rokonszenveztek a mozgalommal, mint ahányan a felkelés döntő, bár elhamarkodott pillanatában rá tudták szánni magukat, hogy valóban kiálljanak mellette. De túl a két gyújtóponton, bő tere nyílt az elégületlenségnek szerte a Tisza mentében. Az persze Bujdosó, Túri, Pető s a többi nagybeszédűek biztatgató túlzása volt, hogy amint Túron és Vásárhelyen még a gyereknép is kuruc, úgy a Jászság, Kunság, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, a hajdúvárosok, el egészen Szatmárig, mind talpra állnak mellettük. De, bármily kevés erről a megbízható adat, annyit tudunk, hogy két makói ember s a karcagi Balogh a mozgalom vezérkarához tartozott; hogy Debrecen felé (ahova Debreczeni is el akart menni toborozni) Bujdosó beszervezett néhányat (amint mondta: a Hortobágy környékéről jeles emberek jönnek, kik közül egy sokkal fölér); Sarkadon, az 1735-i felkelés egyik középpontjában is volt híve a zendülésnek (az idevaló, már a Pero-zendülésben részes Szűcs András mondta: ha valami „világ" volna, ő sem vonná ki magát belőle); Ecsedről Száz-Diószeghi János tanító ígérte: van fegyvere, a kurucokkal megy (mikor feltámadásukról hallott Maró-Csatári Józseftől) stb.[113], s nyilván a debreceni kollégium diákjai is kapcsolatban álltak a túriakkal. Ami azonban sokkal döntőbb: megtaláljuk a kuruc világ kívánását sokhelyt másutt is, ahol semmiféle közvetlen kapcsolat nem mutatható ki a túriakkal és vásárhelyiekkel, sőt a zendülés kudarcának ellenére is.

Attól fogva, hogy a vásárhelyiek megindultak, sőt ezt megelőzőleg is egyre-másra érkeztek felsőbb helyre a jelentések a nép ellenszegüléséről, kuruc hajlandóságáról Nem fojthatta el ezt sem a felkelők utáni hajsza, sem az elfogottak kegyetlen veretéssel hatásosabbá tett vallatása. sem a Budára kiküldött bíróság elé hurcolásuk. A jelentések egy része persze nem kézzelfogható valóságot takar, hanem inkább a nép várakozástól túlfűtött hangulatát fejezi ki: rejtélyes kuruc lovasokról szól, kik mintegy a ködből bukkannak elő, s az üldözőket megcsúfolva, ködbe vesznek megint. Már a felkelés idejéből jött hír efféle kuruc lovasokról a Körös vidékéről. Majd pedig egy szentesi román juhász jelentette, hogy 17 vörös-, zöld- és kékköpenyeges, hasonló kalpagos, pisztollyal, karddal, részben karabéllyal felfegyverzett lovast vitt át kényszerűségből a Kurcán Csongrád irányában; kurucnak mondták magukat, s így nyilatkoztak: „Meglátod, mi lesz három nap mulva. Lőrinc napján királyt választunk; ha a német engedi: jó, ha nem: döntsön a kard".[114] A bejelentésre a szolgabíró, tiszttartó, ott szállá-

[112] KCsL Szaplonczay Károlyinak, aug. 3. és 6. Batthyány 1753 aug. 30-i jelentése.
[113] Száz 1753 okt. 15—16-i vallomása és kínvallatása.
[114] AM (43).

soló alezredes és kapitány nyolcvanadmagukkal nyomban üldözésükre indultak, mozgósították a szomszéd helységeket is, utóbb már 400-nál több lovas nyomozta őket, eredménytelenül; több jel arra vallott, hogy a juhász csak költötte az egészet, börtönbe is került érette. (Ugyanerre a sorsra jutott az is, ki a juhászt a túri nép közt hazugnak bélyegezte.)[115] Endrődön (Békés m.) is feltűnt ezekben a napokban 4 fehérköpönyeges lovas; egy gazda kíváncsi szolgáját megverték s szidalmazták pápista lelkét.[116] Eger környékén is gyanús jelek mutatkoztak. Barkóczy kastélya mellett 4 fegyveres lovas tűnt fel, de az utánuk küldött fegyveres csapatok nem értek nyomukba A felsőtárkányi juhász találkozott valakivel az erdőn, ki kuruc névvel dicsekedett. Másik két tárkányi pásztor egy-egy jól felfegyverzett embertől azt hallotta, hogy abból a 18 ezerből valók, kik a Szepesség szélén, a lengyel határon táboroznak (másik hír szerint 8000 Magyarországon kémlelt belőlük); az a parancsuk, hogy a szegény népnek semmi kárt ne okozzanak, de az urak, papok, kálvinisták jószágát ne kíméljék (kálvinistát nyilván csak azért mondott, fűzte hozzá a püspök, hogy katolikus vidéken, katolikusokkal szemben nagyobb hitelre találjon). Borsodból is híre jött efféle nyargaló fegyvereseknek.[117]

A Túron állomásozó Sághy másodalispánnak is szöget ütött a fejébe ekkoriban egy és más. Jelentették neki, hogy a túriak és dévaványaiak kezes ménesüket minden éjjel közvetlenül a két helység alá hajtatják, ismeretlen célból. Sok lovat lehetett látni a gyomai határban is; ugyanott egy pásztor nap mint nap a pásztortalyigára állva kémlelt köröskörül, mintha őrálló lenne. A túri malomban azt beszélték a vidékiek, hogy a szentandrási határban efféle kóborlók megverték a pásztort, s nyiltan megmondták neki: hírül viheti a bíráknak, hogy ők kurucok Várin a kocsmáros elbeszélése szerint egy átmenő lovas azt beszélte: egy kosárban Moldvából hoz leveleket, s az áll bennük: ne bánjanak elhamarkodva a budai foglyokkal. Sághy gyanúsnak találta mindezt, közeli katolikus, megbízható helységekből (a lehetőség szerint nemesekkel) megerősítette csapatait, s egyikkel a pusztákat járatta éjjel-nappal, a másikat pedig arra rendelte, hogy Túr utcáit vigyázzák s a helység körül nyargaljanak éjjelente; további négy lovast a túri malom alá rendelt, ahol a Berettyón át szokott kelni minden jövevény. De még így is félt, hogy a hamu alatt szunnyadó tűz lángot vet; s úgy vélte, erre az augusztus elsejei túri vásár a legjobb alkalom. A baj megelőzésére két módot látott csupán. Az egyik: a vásárt a közcsend érdekében eltiltani (bár a tilalom kihirdetésére már kevés az idő), s a Túrra jövőket a tiszai és körösi réveken feltartóztatni. A másik már kevésbbé biztos: a vásárt megengedni s ott tenni meg minden intézkedést a bajok elhárítására, a megyében állomásozó katonaságot Túrra szállásolva s a megye erejét összevonva; ezek ellátását, kenyérrel, hússal, zabbal, szénával, akár saját embereiét, a túri lakosok nyakába akarta varrni. Barkóczy főispán az előbbi módot találta tanácsosabbnak, mert jobb a veszélynek egészen elejét venni, mint a megküzdés gondjával birkózni. Könnyebb, úgymond, a vásárt eltiltani, mint az odatóduló rengeteg nép közt biztonsági rendszabályokat tenni; ha gonosz szándékú emberek kerülnek közé, a romlás, mit most a megosztott erők gyengesége is féken tarthat, pestis módjára könnyen átragad a többiekre;

[115] AM (44, 47, 48, 52, 46, 43), CE 1753 júl. 113.
[116] AM (43).
[117] U. o.

emlékezetes, hogy az efféle vásári sokadalmak nem egy zendülésre adtak alkalmat az országban.[118]

Nem kerülhette el a kurucság gyanúját a Túrral szoros kapcsolatot tartó Debrecen sem, nem hiába hivatkoztak sűrűn a felkelők a hajdúvárosok s a debreceni kollégisták hajlandóságára. Mikor Bujdosó június 13-án fogságba esett Debrecenben, ismeretlen (csak kezdőbetűkkel jelölt) szerző, valószínűleg ottani diák vagy pap, vagy fogolytársa, börtönverset írt nevében, „siratván sorsomat méltatlanságomban". A versben Bujdosó kikel „fene ellenségi" ellen, kik „szívében ordítnak", s Istenhez könyörög: „rabotás világnak ments ki műhelyébül, nyomorúságinknak büdös tömlötzébül".[119] Két héttel a felkelés után, június 19-ére virradó hajnalon a debreceni vásárbírák a következő szövegű cédulát találták boltjuk ajtajára kiszegezve: „Németek Magyarországról eltakarodgyatok, mert mink kuruczok vagyunk, egy hejet 80 ezeren, másik hejet meg 70 ezeren, harmadik hejen 90 ezeren, negyedik hejen 58 ezeren. Ha pedig nem hiszitek és megvártok minket, it leszünk minden bizonnyal Lőrincz napra. Mink vótunk Magyarországon 49 kimleni. Bécs felé mentek kimleni 8 százan. Anno Domini 1753".[120] A helytartótanács bizonyosra vette ebből, hogy az elfogottakon kívül más zendülők is lappangnak a városban, s szigorú vizsgálatot követelt.[121] Bár Károlyi puszta vásottságnak bélyegezte, Bécsben akkora feltűnést keltett a dolog, hogy Mária Terézia egyenesen a titkos tanács elé vitte.[122] A város elöljárói először titokban, az írást is vizsgálva nyomoztak, utóbb már sokfelé kiragasztott nyomtatott hirdetményben tették büntetés terhe alatt kötelezővé a szerző s a vele valószínűleg nem azonos leíró feljelentését, 50 ill. 100 magyar forint jutalmat ígérve annak, ki a vétkesre a dolgot rá tudja bizonyítani, illetőleg mindjárt kézre is adja őt.[123] Ugyancsak Debrecenben július 12-én délután a Péterfiai új szőlőskert ajtaján Varjas János kollégiumi tanár krétával írva a következő szöveget találta: „En Rákoci ma itt foltam eben a kertben". A vizsgálat ebben az esetben sem járt eredménnyel, az ajtón aznap is sokan jártak ki és be, nemcsak, kiknek szőlejük volt ott, hanem vízmerítni is. A város panaszkodva mentegetőzött: „Valami nyughatatlan és ezen magistratusnak gonosz akarója vólt, hogy az illyen képtelen hazugsággal bennünket vexallyon vagy... hűségünket kétségben hozhatná".[124]

A kuruc lovasok és feliratszerzők mindkét alkalommal megfoghatatlanok maradtak: a hatóságok egyik esetben sem mehettek a dolog végére. Mintha csak bosszújukat akarták volna tölteni, illetőleg minden áron eredményt felmutatni, úgy támadtak rá a szállongó hírek puszta továbbítóira is. Július közepén egy Balogh József nevű hajdúböszörményi református diák tudósította szerencsi barátját az újságokról. „Itten meg bolondolt az velág annyira — írta —, hogy ere éjjel-nappal strásának, minden éjjel 12 lovas várasi katonák állanak ki az határokra, mert félnek igen a kuruczoktul...

[118] Uo.
[119] AP 525. »M. D. E. P. által irattatott le Nagy Györgynek, a debreceni tömlöczben levő fogolynak keserves fogságában A. D. 1753 keserves ének.«
[120] AM (12).
[121] AM (21—22).
[122] KCsL Károlyi az országbírónak, jún. 23. CcR 1753 : 267, OR 1753 : 340.
[123] AM (42), 1753 júl. 4-i pátens.
[124] Debrecen júl. 21-i jelentése.

Már 16 kuruczokat Túron meg is fogtak, akik között kétt deákok is voltak ... De aszt ijente a többi a vármegyének, hogy meg ne merjék ölny, mert az anyatejét is, akit kiszopot, megkeseréti. De Debreczenbe is megfogtak most ... egyet, s csak megvallotta minden faggatás nélkül, hogy eő bizony kurucz s most is a táborul a fehér hegyek allól, ott pedig mondannak lenni 7 ezeret s csak aszt várják: a szegénység az mezei jószágát bétakarhassa, mindgyárt béütnek". A diák persze börtönbe került a „rossz ügyre vonatkozó, elfojtandó, alaptalan" hírek terjesztéséért; hiába hangoztatta, hogy sokaktól hallott effélét, kivált átmenő kálvinista diákoktól.[125] Vásárhelyen Szaplonczay augusztusban többeket elfogatott, akik továbbmondtak olyan híreket, hogy egy orosházi ember Halászt és Vértesit zsidó ruhába öltöztetve kiszöktette az országból; a hír forrásának azonban nem sikerült végére menni, így szabadon engedte őket.[126]

Érdekesebb és jelentősebb azoknak a szerepe, kik faluról-falura, olykor egész országrészeket bejárva, vitték a híreket s szították az elégületlenséget. Ilyen volt az igrici (Borsod m.) Nagy György, szolgát tartó (bár a megye által hitványnak, vagyontalannak mondott) paraszt, ki tolvajsággal vádolva került a megye kezére. Vallatása során derült ki, hogy a tavasz folyamán vagy két hónapon át járta az országot: elment Nagykárolyig, onnan vissza Debrecenen át Kecskemétig, Pécelig, Dunaföldvárig, aztán megint Kecskeméten át Gyulára, Túrra, Karcagra, tovább Debrecenen, Margitán, Somlyón keresztül Kolozsvárra, Tordára, majd ismét Debrecenen át Igricére, s ott lappangott háza padlásán három héten át. Olyan hírekkel jött haza, hogy látott kurucot, beszélt is vele; amerre járt, mindenütt híre van annak. „Ha jó erővel volnának és bízhatnám hozzájuk, magam is közikben állottam volna"; ha előhaladnak, elárasztják az országot s birodalmuk lesz itt, velük tartok magam is — hangoztatta. Biztatott másokat is, így Molnár Mihály ottani kocsmárost, hogy tartsanak vele; elbeszélte, hogy Havasalföldön három táborban vannak a kurucok, a muszka földön és a Vaskapunál is ott állnak, Pero s a szerb Tököli fiai a vezéreik; még ebben az évben nem igyekeznek kijönni, mert még nem telt ki a békesség ideje Mária Terézia s a török között, de esztendőre biztosan itt lesznek. Hírül adta azt is, hogy Debrecenben találkozott egy katonás külsejű úriemberrel, akit kocsisa Halásznak mondott (a keresztnév ugyan nem vágott), s volt vele egy másik, rácforma ember is, aki nem lehetett más, mint Vértesi, a híres parasztvezér, akit ő még 1730-ból ismert, mikor Szentandráson dolgozott; Aradról jöttek, fegyver is volt náluk, Halász meg is szólította őt. Nem kétséges, hogy Nagy ezekkel a hírekkel nemcsak Igricén, hanem széltében, amerre csak járt, igyekezett híveket szerezni a kuruc felkelésnek, s nem ok és cél nélkül barangolta be az országot. S nem lehet véletlen, hogy éppen akkor fordult meg Túr alatt a Simai bereknél, mikor a v[illegible]árhelyi felkelők odaértek, vallomása szerint látott is Gyula felől 8 lovast menni Túrra, majd vissza, s Tarcsa felől is jött oda egy lovas.[127]

Még határozottabban kiviláglik a Túron gyakran megfordult Visnyai János togátus szervező szerepe. A Kiskunságban fogták el, július közepén; a

[125] AM (45, 56, 57, 60, 63, 83). CcR 1753 : 211. OR 1753 : 238. CE 1753 okt. 96.
[126] LCtt 1753 : 22. Batthyány 1753 aug. 31-i, Lábady szept. 14-i jelentése.
[127] AM (43). Török borsodi alispán aug. 3-i jelentése. Nagy, Szilvási Máté, Szilvási Máténé, Anderkó Istvánné, Szilágyi János vallomásai.

majsai kocsmáros jelentette fel, azért, hogy borozgatás közben szót ejtett a felkelésről s ezt a református templomok elvételével hozta kapcsolatba. Így beszélt a tanúk szerint: a pápista püspökök uszítják Mária Teréziát a kálvinista templomok elszedésére, s amíg ez meg nem szűnik, a reformátusok el nem állnak a kurucságtól; levághatják mind, akit rabul Budára vittek, kétháromannyi támad újra helyettük, s ha ez sem elég: külső hatalmakkal szövetkeznek. A kérdésre, hogy tán a törökkel is egyet akarnak érteni, tagadólag válaszolt: tavaly is mentek hozzá vásárhelyiek segítségért, de a török nem akar a kálvinisták mellé állni. „Tán azzal a csúf burkussal akartok kijönni?" — kérdezték tőle. „Hát csúf a burkus?" — hangzott a válasz. S Visnyai hozzátette még, hogy maga is kísérte a fogoly felkelőket Szolnoktól Budáig, beszélt fő strázsamesterükkel (olyan köntöse volt, hogy egy generális is felvehette volna), s ott volt, mikor az ócsaiak, élükön a bíróval, kérték a kísérő tisztet: lazítson a strázsamester szoros kötelékén. Mindezt Visnyai nyilván mindenfelé elmesélte, amerre csak járt, már pedig, saját bevallása szerint, Debrecenből jövet, kántálva, prédikálva, alamizsnát gyűjtve, megfordult széles vidékeken: Cegléden, Budán, Bicske—Tata táján, Komárom megyében, a Csallóközben, pestkörnyéki szigeteken, Tolnában, Baranyában. (Kínvallatás közben úgy nyilatkozott utóbb, hogy Debrecenben találkozott a szökésben levő Polgári Mihállyal, s az küldte ki őt a nép felindítására; ezt a vallomását azonban utólag visszavonta.) A gyanút növelte ellene, hogy Földvárról jövet Kecskeméten és Halason át tartott Majsára, s ott Vásárhely felé tudakozta az utat, mondván: csak jusson el oda, jó dolga lesz, a vásárhelyiek kocsin viszik Debrecenbe. További terhelő körülmény volt, hogy a debreceni kollégium nevében kiállított hamis bizonyítványt és ajánlólevelet találtak nála, meg egy prédikáció-szöveget, mely, ha nem is versenyezhetett Polgáriéval (állítólag Tatay debreceni prédikátor műve volt), élesen kifakadt a protestánsüldözés, a templomfoglalások ellen, s az alkalmas idő eljövetelét hirdette.[128] Bécsben nem is haboztak kapcsolatba hozni a diák „arcátlan" fecsegését egyfelől Petőék törökországi útjával, másfelől a vásárhelyi papnak a dolgok és szándékok szerencsés kimeneteléért mondott könyörgésével; éppen ezért Nádasdy el is rendelte Visnyai kínvallatását. S különösen szöget ütött a bécsi urak fejébe, hogy a togátus túl a Dunán is izgatott; éppen ő hivatkozott egy győri mészáros szolgájára, ki ökröket legelletett a Duna—Tisza-közi bérelt pusztákon, s katolikus létére azt a hírt terjesztette, hogy Károlyi is a felkelők mellé állt. Bécsben attól tartottak, hogy ennek révén a felkelés hullámai a Dunántúlra, a császárváros közelébe is átcsapnak, s nagy apparátussal nyomoztattak az ökörhajcsár után, eleve bekérve vallomását.[129]

A sok kuruc hír, mit részben az ilyen ösztönzők hordoztak széjjel, részben maga a fogékony nép adott szájról-szájra, termékeny talajra talált mindenütt. Bizonyos, hogy az adatok, melyek egy-egy feljelentés nyomán kerültek napvilágra, csak egészen töredékesen adnak ízelítőt a valóságból. Az aktákon rögzített egy-két adat részben olyanokról szól, akikből a kuruc-világ áhítása egy-egy kifakadásban tört elő; mások egyenesen számítottak a világ változására, s igyekeztek híveket szerezni a mozgalomnak. A jászárok-

[128] Visnyay vallomása és kínvallatásai, Paulovics, Jursza vallomásai, Batthyány aug. 18-i és 28-i jelentése.

[129] CcR 1753 : 156, OR 1753 : 318, CE 1753 aug. 59. — Visnyai vallomásai, Batthyány 1753 aug. 7, 16, 22, 31-i, Biró János győrmegyei alispán szept. 9-i jelentése.

szállási Mikus Pált olyan kijelentéséért árulták be, hogy ha kuruc világ lenne, fölégetné a falu alszegét.[130] Egy Megyeri nevű nádudvari pásztor nem titkolta, hogy ha eljönnek a kurucok, nem lesz rest közéjük állni.[131] Gulyás István balsai gazda elmondta egyik aratója: az erdőbényei Gorél-Tóth János előtt, hogy sok kurucról hall, gyülekeznek Debrecen körül; ő is eladja mindenét, lovat vesz s elmegy közéjük. Gorél-Tóth ezt továbbmondta a többi aratónak azzal, hogy bár jönnének a kurucok, eladná búzáját s hozzájuk állna maga is, fölverné a bényei urak házát, elvenné pénzüket.[132] Magyar György tiszaszőllősi ispán, saját vallomása szerint, rabságba a közönséges kuruc hírért esett, mely elterjedt azon a földön, hol lakik. Már pünkösdkor beszélgetett erről egy barátjával Tiszafüreden; aztán hírét vette, hogy a Fekete-Körösnél van a kurucok tábora, s kedvet kapott, hogy közéjük álljon. Alkalomadtán próbálgatta a jegyző kardját, dolmányát is megkívánta, s másokat is igyekezett megnyerni a dolognak. Előbb egy Fekete Gáspár nevű nemes embert biztatott a kocsmán, hogy adja be kezét, aztán ennek öccsét hívta magával s csábította kurucságra, de válaszul állítólag ezt kapta: gyerekes vagyok, mire kérsz, ha kell, mint nemes Mária Terézia mellett kész vagyok. Aztán a tiszai halászok közül hívta félre Molnár Jánost a nádasba azzal, hogy mondana neki valamit, ha másnak nem adná tovább. „Ha azt akarnád, akit én, esküdnél meg, nem búsulnál" — szólt Molnárhoz. „Ha jó dolog — felelte ez —, ráállok." Légy kuruc, viszonozta Magyar; s az ijedt válaszra, hogy mindenütt megfognák, nyugodt fölénnyel felelte: van pennám és eszem, akármerre el tudnálak vezetni.[133] A szomszédos Tiszafüredről Cseh (Halász) Péter földesúri halászmester, sokat látott, tapasztalt ember, ki előbb révész volt Földváron s hajón lejárt egészen Belgrádig, aztán a Duna—Tisza közén vállalt sokfelé szolgálatot, került a túriak s vásárhelyiek mellé a vádlottak padjára a kocsmán boros fővel ejtett szavaiért. A legények széltében beszéltek ott a kuruc világról: az egyik: bárcsak lenne már, a másik: meglesz, mihelyt a szegénység betakarodik. Erre Cseh rámutatott az egyik béresre, hogy az jó lenne zászlótartónak, s hozzátette: három hétre kezébe is adom a zászlót, megmutatom, micsoda ember vagyok én, Halász Zsigmond a bátyám, Vértesi az apám, elvezetlek a sátrukba a Vaskapuhoz, három király népe van ott együtt.[134] Mindez annál súlyosabb beszámítás alá esett, mert Cseh vallomásából kiderült, hogy a füredi legények szénatakaráskor katonák módjára gyakorlatoztak, állítólag csak játékból. Míg egy részük, elmaradva, a réten befejezte a boglyarakást, a többit Sós Péter, egy gazda fia, kit kapitányuknak neveztek, rendre állította, előttük a favillával gyakorlatozott, s a többi utána csinálta.[135] Volt nagy riadalom Bécsben a „katonai exercirozás" hírének hallatára; szigorú vizsgálat indult a „veszedelmes" mustrálás miatt. Annál is inkább, mert a hír nem állt egyedül: Visnyai is azt beszélte, hogy Monoron látta a református legényeket úgy gyakorlatozni, fakarddal, bottal, zászlóval, mint más hadi rendeket szokás; mikor ezt a beszállásolt német katonák észrevették, jelentették Budára, mire az egyház megverette a legényeket, de csak színleg. A jászladányi kon-

[130] LCL 1753 : 376.
[131] AM (60).
[132] AM (70, 72, 75). LCL 1753 : 387. CE 1753 szept. 123.
[133] Az említettek vallomásai aug. 10., Magyar kínvallatása a bíróság előtt.
[134] Cseh és a tanuk : Mezei András, Balla György, Takács József vallomásai.
[135] Cseh Péter és társai vallomása, Eger, 1753 júl. 24.

dás Jászkisér felől nagy lövöldözést hallott, majd kilenc fehér- és kékruhás fegyveres gyalogost látott kijönni a sűrű rétből; ide-oda vonulva, hol egyenként, hol egyszerre puskáztak, katonák módjára gyakorlatozva. A kisériek semmit sem akartak tudni minderről, pedig más terhelő adatok is szóltak ellenük Egy Fábián György nevű kiséri obsitos katona június közepén saját bevallása szerint így beszélt a jászapáti kocsmán: jó ló az enyém szegény embernek, Bécsig is elmehetni rajta; de egy ottlevő cigány szerint így hangzott ez: még az idén meg akarom Bécs alját nyargalózni rajta.[136] A Szent Iván-napi jászapáti vásáron azután — hol a legények így beszéltek egymás közt: Isten engem úgy segéljen, mindenkor kuruc voltam, az is vagyok, az is leszek — a kisériek betértek a kocsmába. Egy kiséri asszony megjegyezte: nem csoda, ha az apáti férfiak nem oly tüzesek, mint a kisériek, mert ezek mind kurucok. Odajött aztán egy kőtelki ember, beszélte, hogy náluk hír van a kurucok felől, s hozzátette: bár lenne is egy kis csendes háborúság. A kiséri kovács, ki labancnak vallotta magát, így felelt: Isten ne adja, ennél jobb világot nem értünk, vihet az ember akár egy tarisznya pénzt minden felé, senki sem bántja. De a többi kisériek nem voltak vele egy véleményen. Marusi Dániel azt mondta, hogy van egy fehér lova, azon a kurucok elé menne, ha a szőlőknél volnának. Mészáros (Harcsa) Gergely falu tizedese is kijelentette: ha a szükség úgy hozza magával, bizony elmegy kurucnak; Dorin Gergely ezt még megtoldta azzal, hogy ő annál is jobb lenne.[137]

Voltak azonban olyanok is, akik, túl minden várakozáson, biztatgatáson, készülődésen, kocsmai beszélgetésen, a nyílt cselekvés terére léptek. Még javában folytak Vásárhelyen Szaplonczay száz s több pálcával fűszerezett vallatásai, mikor, a felkelés után harmadnapra, a vásárhelyi Tóth István pányvával kifogott egy lovat a ménesből, s odaszólt a csikósbojtárnak: „Ezen a lovon is elmehetne egy szegénylegény, ha jobbacska volna, de bíz én is elmegyek rajta estvére."[138] Közel három hónap mulva Szoboszló kocsmáján egy Szécsi István nevű szolgalegény együtt borozott, táncolt három toborzó katonával reggeltől estig. Akkor a vitézek Szécsiről lehúzták gubáját, beadták a kocsmárosnak a fogyasztott bor árában s Szécsit el akarták vinni magukkal katonának. Szécsi, erővel szabadulni próbálva kezükből, a katonák szerint ezt vágta oda nekik: „Inkább mennék, ha kurucnak hívnátok."[139] Szalontán a vásár idején a csapszéken mulatozott három kondás: Takó Mihály, Balás István, Budai Miklós. Ivás, tánc közben szitkozódtak, mire a bíró a község fegyvereseit küldte megfogásukra. Takó fejébe nyomta süvegét s rájuk rivallt: kitakarodjatok armások; azok szépszerével el is vonultak. Erre Takó a kocsmában csendesen iddogáló-táncolgató négy beszállásolt vasas németbe kötött. Kanászbaltáját orruk alatt forgatta, szitkozódott: teremtette, magyar világ van most, s végül is a táncból kiűzte s leültette őket. A többi vendég csitította: hagyjon békét nekik, nincs most ideje annak, milyen támadás volt most is (Vásárhelyen), nem jó következik belőle. De Takó csak nem hagyta magát, s nyiltan kijelentette: azt szeretném, ha most is az utcán nyargalóznék a kuruc. Tovább is a németek orra előtt forgatta baltáját, amit azok — a haditanács szerint — megvetőleg

[136] Fábián és Jónás Farkas vallomása.
[137] Marusi, Mészáros, Dorin, Tanító vallomása, 1753 júl. 6-i vallatás Apátin.
[138] Tóth István és Sugár István vallomása.
[139] AM (69, 83). LCL 1753: 403. CcR 1753 : 211. OR 1753 : 238. CE 1753 okt. 96.

fogadtak s nem viszonoztak — valójában tanácsosabbnak látták kivonulni a pince tornácába. De Takó és társai utánuk mentek, botokkal kiverték őket a csapszékről s szállásukig kergették. Kinn aztán a kanászokra mentek a város fegyveresei, s hosszas küzdelem után elnyomták őket. Hiába intették: miért teszi ezt ilyen villongó időben, Takó még, miközben kalodába vitték, ott is hangoztatta: nekem kuruc világ kell, s magam is utánuk megyek. A kancellária, minthogy a német vértesek komolyabb helybenhagyás elől odébb álltak, elegendőnek találta, hogy a kondások, ha katonai szolgálatra alkalmatlanok, fejenkint száz botot kapjanak, elégtételül az ármádiának, ellenkező esetben pedig, valamelyik magyar ezredbe sorozva, az első transzporttal menjenek Itáliába, hogy az efféle nyugtalan nép kikerüljön az országból. (A mustrálás során kiderült aztán, hogy a négy vasasnémetet megfutamító három kanász nem üti meg a mértéket, s így botütésekkel szabadultak.)[140] Komolyabb összetűzés támadt, még áprilisban, a vásárhelyiek felkelése előtt, a közeli Mindszenten, a parasztság s a beszállásolt katonaság között. A sok tűzeseten felbőszült nép, dorongot, vasvillát ragadva, Bezur Ferenc tiszttartó vezetésével a dragonyosokra rohant, elégtételt követelt, s végül is kiszorította őket a faluból a gyepszélre. Az ügy, bár semmi összefüggésben nem volt a másikkal, a Törő—Pető—Bujdosó-felkelés mellékhajtásává nőtte ki magát, a budai kiküldött bíróság elé került, de végül is a nemesrendű Bezur felmentésével zárult.[141]

Így ütköztek ki a felszín alól itt is, ott is, a Tiszántúl s a Tiszamente széles vidékein a népi elégületlenség alkalmi megnyilatkozásai. Amint a zendülés szálai apránkint kibogozódtak, s nyomában egyre szélesebb gyűrűket vetett a nyomozás, mind nyilvánvalóbbá lett, hogy egy egész országrész magába zárt elkeseredése, passzivitásba szorult fordulat-várása rejlik a vásárhelyi és túri parasztok szerény megmozdulása mögött. De a bécsi udvar már két héttel a „kuruc támadás" után él a gyanúperrel, hogy nem egyszerű portyázó kalandról van szó, hanem államellenes lázadásról. Ennek felelt meg a magyar kancellária s a haditanács június 20-i vegyesbizottsági ülésén megszületett javaslat, hogy külön bíróságot kellene kiküldeni a felkelők ügyében való ítélethozatalra. Elnöke a kancellária terve szerint gróf Pálffy Miklós titkos tanácsos lett volna, tagjai gróf Styrum budai katonai parancsnok és más honfiúsított idegenek. Szemben a törvény előírásával, túlzott loyalitásból maga a legfőbb magyar kormányhatóság is behódol tehát annak a bécsi tendenciának, hogy magyar ember (az elnököt leszámítva) semmiképp se ítélkezzék a magyar nép részéről a Habsburg-állam ellen irányuló „országháborítás" dolgában. A haditanácsnak azonban ez sem volt elég: azt kívánta, hogy a bíróság elnöke, akár az 1735-i parasztfelkelés esetében, katona legyen. A kancellária felhozta ez ellen, hogy 18 évvel előbb katonai személyek (Pero és társai) is belekeveredtek a mozgalomba, ezúttal pedig tisztán civilekről van szó. Mária Terézia azonban úgy döntött, hogy ha jelentős ügyről van szó, a hadsereg tagjai közül fog bírákat kinevezni, egyelőre azonban csak kevés ilyenre gondol, mert az egész dolog nem éri meg a

[140] AM (64, 67, 68, 71, 81). OR 1753 : 328.

[141] Bőséges iratanyag az AP 525. sz. iratcsomóban. CcR 1753 : 261, OR 1753 : 188, 216, 292, 1754 : 128, LCL 1753 : 517, LP 1753 : 420, CE 1753 aug. 61, 170, 176, szept. 2., 154.

fáradságot.[142] Ehhez képest aztán a kancellária módosított javalattal állt elő. Kifejtette: a felkelők, azzal, hogy kurucnak nevezték magukat, ezt a nevet a börtönben is megtartották és tiszteket választottak maguk közül, kimerítették a felségsértés fogalmát. Az 1715:7. tc. szerint ilyen ügyekben az ítélkezés joga kizárólag az uralkodót illeti, aki maga helyett bírákat állíthat felszése szerint, de magyarok közül és Magyarországon belül, s ezek aztán az egész pert referálják az uralkodónak. Eszerint — folytatta a kancellária a legnagyobb nyugalommal, mintha javaslata pontosan megfelelt volna a törvény előírásának — Budán, az ország középpontjában (ahol a felkelők különben is raboskodnak) iudicium delegatumot kellene felállítani, elnöke Pálffy Miklós lenne, tagjai Styrum, Gosztonyi István helytartótanácsos, a hétszemélyes táblától báró Tolvay és Almásy János ülnökök, a királyi táblától Nagy Pál ítélőmester és Majláth József ülnök (az eredeti fogalmazvány szerint azonban a királynő, akár 1735-ben, két németet is taggá nevezhetne valamelyik udvari hatóság emberei közül). A vádat a királyi jogügyigazgató képviselné, a bíróságnak pedig a per törvényszerű lefolytatása során kötelessége lenne vizsgálni Halász, Vértesi és esetleges emisszáriusok szerepét, írásbeli utasításait (ehhez le kellene foglalni a zendülők vagyonát, házkutatással nyomozva levelezés után) s fürkészni az okokat: nem rejlik-e túlzott adóteher, erős földesúri kihasználás, vagy vallási sérelem a felkelés hátterében?[143] Végül is Mária Terézia jelenlétében július 5-én tartott miniszteri konferencia döntött a bíróság kérdéséről. Az uralkodó most sem tartotta az ügyet valami jelentősnek: úgy vélte, inkább meggondolatlan és céltalan rablókaland volt az, semmint nyílt lázadás, hűtlen pártütés; s ha — a kuruc név s a tisztállítás folytán — kimeríti is a felségsértés fogalmát, mégsem olyan mértékben, hogy az államérdek szempontjából különös figyelmet érdemelne; az ügy kezelésében tehát a kellemetlen, káros feltűnést, belés külföldön egyaránt, kivált Magyarországon, mindenkép kerülni kell. Ehhez képest határozatba ment, hogy a bíróság élére ne Bécsből küldjenek ki elnököt, hanem a magyarországi lakos gróf Batthyány Imre hétszemélyes táblai ülnök legyen a delegatum iudicium feje, négy tagja pedig a már említett Gosztonyi, Almássy, Majláth, továbbá Pécsy Gábor nádori ítélőmester; július 27-én üljenek össze Budán, a pert, miután a vádlottak tettüket önként bevallották, tehát további inkvizíciós eljárásra nincs szükség, summásan (vizsgálatok s a vádlottak írásbeli beadványai nélkül), minél rövidebben folytassák le, működésükről naponta a rendes postajárattal, illetőleg külön futárral tegyenek jelentést, s végül valamennyi periratot terjesszék fel ítélethirdetés előtt. A bíráknak a helytartótanács útján továbbított megbízólevél és utasítás azt is meghagyta, hogy a titoktartásra szigorúan ügyeljenek, s mindaddig, míg a peres iratokat ítélethirdetés előtt az uralkodó elé nem terjesztik, illetőleg a döntő királyi elhatározást kézhez nem kapják, a perből a közönség felé semmi ki ne szivárogjon.[144] Egyúttal a magyar kamara rendeletet kapott, hogy megfelelően utasítsa Hrabovszky Antal királyi jogügyigazgatót a vádirat elkészítésére s a per megindítására, a bíróság működése idejére utaljon ki Batthyánynak 13 forint 20 krajcár, a többieknek egyenkint 6 forint 40 krajcár napidíjat, gondoskodjék a foglyok élelmezéséről s

[142] OR 1753: 146.
[143] CcR 1753 : 264.
[144] CcR 1753 : 125 és 268, OR 1753 : 153, CE 1753 júl. 55, 56 és 58, AM 35, 36).

a bilincsekre tett költségnek a hadikincstár részére való megtérítéséről.[145] (A napidíjakhoz érdemes megjegyezni, hogy míg a bíróság elnöke napi 13 forint 33 dénárt kapott, hogy pálcát törjön szegény vásárhelyi és túri parasztok „szörnyű bűne" fölött, amiért szabadulni igyekeztek az állami és földesúri kizsákmányolás, a vallási elnyomás súlyos terhe alól, addig a szigorú büntetésre kárhoztatottak, ha volt ilyenkor, aratás előtt eladnivalójuk s el tudták volna vinni Szeged, illetőleg Debrecen piacára, a búza pozsonyi mérőjéért 1 forintot, kétszeresért 67, rozsért 50, a marhahús fontjáért 3,5—4,5, ürühúsért 3,5—4,5 dénárt, a sertéshús fontjáért 1 forintot kaptak csupán.)[146]

Hogy a bíróság tagjai megkapták busás napidíjukat, ahhoz nem fér kétség. Viszont a fogoly felkelőkről már június végén kénytelen volt jelenteni a budai városparancsnok, hogy megfelelő ellátásukról nincs gondoskodás, csak kenyeret kapnak, egyebet semmit, s így soká nem fogják bírni. Legtöbbjük pásztor vagy egyébként vagyontalan, így nincs nekik miből gondoskodni magukról; mivel közvétséget követtek el, a kamarának kellene fedezni ellátásukat.[147] A budai börtönök befogadóképessége is hovatovább elégtelennek bizonyult, azért a helytartótanács július végén meghagyta a vármegyéknek, hogy ne küldjenek fel minden elfogott kóborlót mindjárt Budára, hanem előbb hallgassák ki, küldjék fel vallomásukat s további intézkedésig tartsák maguk őrizetben őket.[148] Batthyányék azzal kezdték működésüket, hogy a közös tömlöcbe zárt 21 rabot elkülönítették egymástól, majd a kihallgatottakat a többitől — a keresztkérdések sikere érdekében. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy augusztus végéig 43 magánházat (köztük még lenn, az Országúton levőt is) igénybevettek börtön céljára,[149] ami viszont a katonai porkolábnak okozott gondot újabb és újabb reteszvasak, ivóedények, gyertya stb. megszerzése körül.[150] És hiába rendelték el a magyar kamarának a foglyok ellátását, Styrum közlése alapján Batthyánynak augusztus közepén jelentenie kellett, hogy a rabok élelméről nincs gondoskodás, nem kapják meg azt sem, amit illő, hogy megkapjanak, s ami szükséges ahhoz, hogy a vallatások befejezéséig erőben tarttassanak és a szigorú ítéletet kiállják.[151] Erre a kamara újabb rendeletet kapott,[152] Batthyánynak mégis még augusztus végén is panaszolnia kellett, hogy a foglyok nem kapnak egyebet emberi táplálóknak alig alkalmas száraz kenyérnél, melyet kés híján széttörni is alig tudnak fogukkal. A bíróság hiába fordult a pesti sótiszthez, kire az ellátás gondja hárult, ő az elébe szabott határokra hivatkozott, hogy csak kenyeret utalhat ki. 68 rabnak még csak jutott a barátoktól, rokonoktól hozott s küldött élelemből, de Bujdosó, Visnyai, Sipos, Olasz, Kovács, Kubis, Szűcs, Lövei, Ólódy, Molnár Mihály kénytelen volt a kincstári kenyérrel beérni. Így hát a büntetéssel kezdtük az eljárást — tette hozzá Batthyány —, pedig még a bűnösöket sem szabad törvényes ítélet előtt éheztetéssel sujtani, kivált ha a vétkük eredetének s részeseinek kiderítésére szol-

[145] CcR 1753 : 268, CE 1753 júl. 57, 154, 155.
[146] OR 1753 : 151.
[147] OR 1753 : 151, 341.
[148] CE 1753 júl. 131.
[149] Batthyány keltezetlen (a kabinetből nov. 23-án leküldött) zárójelentése és aug. 28-i jelentése, OR 1753 : 212, CE 1753 aug. 167.
[150] Batthyány aug. 13-i és 31-i jelentése.
[151] Batthyány aug. 13-i jelentése.
[152] CE 1753 aug. 162, MKL Insinuata Camerae Aulicae 1753 : 16.

gáló eszközök (t. i. a kínvallatások) megkövetelik, hogy teljes erőben legyenek; s közülük néhányan ártatlannak, mások inkább jutalomra méltónak bizonyultak, s csak azért nem kerültek szabadlábra, hogy botránkozás vagy gyűlölség ne származzék ebből a nép között.[153]

A rabsággal járó sok sanyarúság — beleértve a hitbeli szorongattatást, a budai jezsuiták kemény térítő akcióit — annál súlyosabban nehezedett a szerencsétlen vádlottakra, mert a peres eljárás bizony erősen elhúzódott. Már azzal kezdődött a dolog, hogy Hrabovszky jogügyigazgató nem jelent meg a július 27-i terminusra, mert Simontornyán lévén kiszálláson, később kapta kézhez a kamara által nem idejében s nem külön futárral küldött utasítást. Csak augusztus 2-án érkezett Budára, de útközben már átnézte a beérkezett kihallgatási jegyzőkönyveket és jelentéseket, úgyhogy mindjárt bemutatha ta a bíróságnak a vádlottak osztályozását, a vallomások kivonatát, a vádiratot s a levátát.[154] Még aznap megtörtént a vádlottak börtönből való megidézése; 3-án a bíróság megtartotta első ülését.[155] A kezükben fegyverrel elfogott elsőrendű vádlottak elleni bizonyító anyag per formálására már elegendőnek mutatkozott; úgy látszott, a tárgyalás nem tart sokáig, hisz az utasítás egészen rövid eljárást írt elő, s a helyi hatóságok, illetőleg a budai katonai parancsnokság előtt tett önkéntes vallomások után csak két kérdésben kívánt további vizsgálatot: 1. hogy ki volt a zendülők felbujtója s milyen levelek útján, mióta s mily ígéretekkel ösztökélte őket, 2. meggondolatlan vakmerőségről van-e szó, vagy pedig túlzott földesúri követelés, esetleg vallási elnyomás van a háttérben? Csakhamar kiderült azonban, hogy már maga a bírósági kihallgatás hosszú időbe telik; bár a helyőrség minden segítséget megadott s a rabokat katonai kísérettel vezettette elő, kivált szembesítés idején órák teltek el, míg a foglyok a város különféle részeiből előkerültek.[156] Lassította az eljárást az is, hogy az ügy bogozása közben újabb s újabb szálak gombolyodtak le, melyeknek mind utána kellett járni. A vádlottak egy része csak apránként került kézre, mások elfogásáról meg, akikre a kihallgatások során terelődött a gyanú, még azután kellett intézkedni. Névcsere folytán s főkép a megyék túlbuzgóságából nem egy ártatlan ember is rabságba került; mindezt csak tetézte a bíróság nagy szolgálatkészsége s az udvar olthatatlan gyanakvása. Pl. Kocsi (Sebestyén) István cinót, egy zacskó pogácsát, két túrót küldött fia: Mózes számára a börtönbe Szakáll Péter nevű budai atyjafia kezéhez; a kísérőlevélben megírta, hogy Bujdosó, kit megfogtak Debrecenben, túrira csak kettőre vallott, Mózest mentette, „azért jó reménységben legyen, meg ne iedgyen, tudom, az ártatlanyokat azok a méltóságok nem kárhosztattyák".[157] A levelet elfogták, írója (illetőleg helyette előbb egy másik hasonló nevű) és címzettje egyaránt börtönbe került. A kancellária a Batthyány-féle tartalmi ismertetés alapján gyanúsnak találta a levelet, s elrendelte az efféle — államérdekből esetleg gyors intézkedést kívánó (!) — írások teljes szövegű felterjesz-

[153] Batthyány aug. 31-i jelentése, CcR 1753 : 167, OR 1753 : 323, CE 1753 szept. 6., 7. — A budai patikus költségmegtérítést kapott a beteg foglyok ellátásáért. CcR 1753 : 260, CE 1753 dec. 20.

[154] Batthyány 1753 júl. 28., 31., aug. 2., 3-i, Hrabovszky aug. 3-i jelentése, CcR 1753 : 143, 155, OR 1753 : 163, 164, 314, CE 1753 júl. 138, aug. 74, 11, LCH 1753 : 41. — A térítésekről Tooth 120—122. l.

[155] Batthyány aug. 3-i jelentése.

[156] Batthyány keltezetlen, a kabinetből 1753 nov. 23-án leküldött zárójelentése.

[157] Kocsi István júl. 4-i levele, Batthyány aug. 10-i jelentése.

tését,[158] holott az eljárást amúgy is lassította, hogy pl. a budai katonai parancsnoksághoz beérkezett vallomások, jelentések a haditanács közvetítésével, Bécsen át jutottak el ismét Budára, a bíróság kezéhez.[159] S felfigyelt a „Sebestyén" névre is, ahogy Kocsi István a nevét aláírta; Batthyánynak alapos vizsgálattal kellett megállapítania, hogy nem az 1735-ben kerékbetört, ugyancsak túri származású Sebestyén János fiáról van szó.[160]

Végkép lekerült aztán a per summás, gyors befejezésének kérdése a napirendről, mikor Lábady csongrádi alispán leveléből kipattant az 1749-i török út dolga. Vásárhelyen és vidékén éles volt az ellentét, a hatalmi versengés a Károlyi-uradalom s a megye, illetőleg a kettő tisztjei között. Előbb egy névtelen levél érkezett a kancellárhoz arról, hogy Szaplonczay tiszttartó schizmatikus, hitehagyott, zabolátlan, istentelen ember, a pápistákat gyűlöli, a pallosjogot a vásárhelyi kálvinistáknak engedte át, 1749-ben büntetés nélkül szabadlábra helyezte azokat, kik a mostani felkelők közül már akkor felvették a kuruc nevet s Belgrád alá mentek, nem küldött elég gyorsan a vásárhelyi zendülők üldözésére, a letartóztatottak kihallgatásából kizárta a megye tisztviselőit, amint általában nem engedi meg nekik, hogy az uradalom területén lakjanak.[161] A vádakat utóbb Lábady megismételte, sőt megtoldta, többek közt azzal, hogy Szaplonczay kijelentette: nem fogja tiszteletben tartani azt a királyi rendelet, mely szerint az ügy vádlottait csak megyeiek jelenlétében hallgathatja ki, megvetőleg mondván: „Ha meghfogom, ezután is examinálom".[162] Ehhez járult a vármegye szolgabírájának feljelentése, hogy Szaplonczay a fogoly vásárhelyi bírót és jegyzőt kísérve, figyelmeztette őket: hallgassanak a török útról a bíróság előtt.[163] A királynő a kancellária javaslatára Fekete személynököt bízta meg azzal, hogy Szaplonczay ügyét titokban, feltűnés nélkül kivizsgálja, de addig is elrendelte a török út kérdésének legalaposabb tisztázását.[164] Így Batthyány már augusztus elején előre látta, hogy a per lefolytatása hosszabb időbe fog telni;[165] de a kancellária azon a véleményen volt: nem baj, ha az eljárás elhúzódik, a bíróság azon legyen, hogy gondos megfontolással haladva, óvatosan, de teljes egészében feltárja a felkelés valódi okát, s hogy nem valami jobbfajta — azaz: nem paraszti sorból való — tekintélyes ember ámította-e el a zendülőket.[166] A vádlottak közül egyedül Kőrösi volt az, ki kezdettől fogva megtörten, őszintén felelt a kérdésekre s a török út valódi célját bevallotta; a többiek makacsul kitartottak a sertésvásárlás ürügye mellett.[167] Miután tehát augusztus végére befejeződtek a kihallgatások,[168] majd szeptember második felében a hosszadalmas szembesítés is véget ért,[169] sor került a kínvallatásra. Elsőnek a többinél vagyonban, társadalmi állásban egyaránt

[158] CE 1753 aug. 26.
[159] CE 1753 aug. 147.
[160] Batthyány aug. 17-i jelentése.
[161] CcR 1753 : 154, OR 1753 : 170.
[162] Lábady 1753 aug. 11-i jelentése, OR 1753 : 180, CE 1753 nov. 106.
[163] Batthyány 1753 aug. 30-i jelentése, CE 1753 szept. 112.
[164] Batthyány 1753 aug. 22-i jelentése, CcR 1753 : 224, OR 1753 : 189, 348, CE 1753 aug. 41, 60. szept. 113.
[165] Batthyány 1753 aug. 4-i jelentése (v. ö. az aug. 18-ival).
[166] CcR 1753 : 155. OR 1753 : 314. CE 1753 aug. 59.
[167] Batthyány 1753 szept. 17-i és keltezetlen zárójelentése (a kabinetből leküldve nov. 23-án).
[168] Batthyány 1753 aug. 26-i jelentése.
[169] Batthyány 1753 szept. 19-i jelentése.

előbbvaló Törőt vették alá kínvallatásnak, aztán Bujdosót, Petőt, Kocsit, Debreczenit, Jeneit, Visnyait, Becseit;; azok közül, akiket Hrabovszky tortúrázni kért, egyedül Kovács Mihály menekedett meg ettől. Törőből, akár az önkéntes vallomás s a szembesítések során, a kínzás négy egymást követő fokán is alig lehetett valamit kivenni; vitézül állta a négy fokot Jenei is. A többieknek azonban rendszerint már a kínzóeszközök megmutatására megoldódott nyelvük, s ha okokról, fejbujtókról nem is tudtak sokat mondani, többnyire már a kínzás 1—2—3 foka elég volt ahhoz, hogy addig ismeretlen összeesküvő-társakat megnevezzenek; kivallották a török út valódi indítékát is, a kínzás után pedig a bíróság elé vezetve, felszólításra önként megerősítették a tortúra alatt tett vallomásukat. Ebben csak Visnyai volt kivétel: a kínzás alatt vallottakat utólag megtagadta, mire újból megmutatták neki a kínzóeszközöket; ismét vallott, de a bíróság előtt csak visszavonta; megint csigázás alá vetették, ennek hatása alatt újra vallott, majd ismét megtagadott minden lényegeset rendületlenül.[170]

Sok eredményt a kínvallatás nem hozott[171] azon az egyen kívül, hogy Batthyánynak szeptember végén komoly aggodalmat okozott a kérdés: vajjon a tortúrázottak mindegyike kibírja-e a per befejezéséig?[172] Pedig az ügy lezárása még soká váratott magára: meg kellett várni Nagykovács káplárt, akit csak november elejére sikerült előkeríteni,[173] s így Batthyány csak november 11-én terjeszthette fel az ítéleteket az uralkodónak.[174] Törőt, ki feleskődött a zendülésre, más jómódú gazdák csatlakozásával biztatott, Bujdosónak fegyvert adott, a vásárhelyieknek levelet iratott — és Petőt, mert 1749-ben a török út fő részese volt, török segítséggel, Vértesi és Halász csatlakozásával hitegetett, nagy embert ígért vezetőnek, Debreczenit toborzásra küldte: felső testükben kerékbetörésre s felnégyelt testüknek Túr, illetőleg Vásárhely alatt akasztófára szögezésére ítélte; Bujdosót pedig, ki toborzó körutat tett s fegyver ellen való babonás írásokat osztogatott, felső testében kerékbetörésre, és — akár a hasonlóan bűnös, előzetesen lefejezendő Kőrösi, Becsei, Jenei testét — keréken száradásra. (Kőrösinél azonban megjegyezte, hogy megbánása, őszinte vallomása, ami nélkül a török út valódi célja rejtve maradt volna, a büntetés enyhítését javasolná, ha a törvény módot adna erre.)[175] Fejvesztéssel s az előbbiekhez hasonlóan jószágvesztéssel sujtották Kocsit, aki a vásárhelyieknek szóló levelet írta, Balogh Ferencet, amiért azzal egyetértett, Sipost, aki Herpayt meg akarta nyerni a zendülés ügyének, a 13 vásárhelyit, ki Kőrösivel együtt valósággal felkelt, azt a négyet, aki az indulásnál visszafordult, s további 16 részesét a megmozdulásnak (Szomor, Kása, Kincses, Barna, Fazekas János és Pál, Darvasi István és Ferenc, Kádas Tamás, Petri, Oromus, Varga István, Rácz István, Szováti, Száz-Diószeghi, Erdődi) — minthogy a törvény a tettlegességgel egyformán sujtja a próbálkozást és egyetértést. Hasonló büntetést mért a delegatum iudicium Kis Lászlóra és Olaszra, a török útnak a felkeléstől távolmaradt két részesére, azután Durára és Gál Istvánra is, kik megelőzőleg szintén a mozgalom mellé álltak, Nagykovácsra, kinél katonai esküje és határőr-beosztása

[170] Batthyány 1753 szept. 20, 22, 25-i, második 25-i, okt. 4-i jelentése.
[171] Batthyány keltezetlen, a kabinetből 1753 nov. 23-án leküldött zárójelentése.
[172] Batthyány 1753 szept. 25-i jelentése.
[173] Batthyány 1753 szept. 25-i, okt. 6-i és 10-i jelentése, CE 1753 okt. 3. és 158.
[174] Batthyány 1753 okt. 14-i jelentése. CcR 1753 : 206. OR 1753 : 231.
[175] Batthyány keltezetlen, a kabinetből 1753 nov. 23-án leküldött zárójelentése.

súlyosbító körülménynek számított. Visnyai, miután bűnös beszédeit ismételt kínvallatás után is tagadta, csupán a Habsburg-birodalomból való száműzéssel bünhődött, ugyancsak proscriptio jutott osztályrészül a megszökött Túrinak, Füredinek, Marónak és Losonczinak. Tizenhárman, akik tudtak a dologról, de nem jelentették, egy évi börtönt és kényszermunkát kaptak. Egy évi börtönt s vasban végzendő sáncmunkát rótt a bíróság az ugyancsak halálos büntetést érdemlő Bécsi-Tóthra, Kállaira, Sinkára, a makói Szabó Jánosra, enyhítő körülménynek véve mélységes tudatlanságukat. Herpaynál s más 27-nél a büntetést addig való börtönben sínylődésükkel kitöltöttnek tekintette a bíróság, sőt a halasi fogadósnál különös érdemnek tudta be, hogy feljelentésével meggátolta a többiek által annyira titokban tartott mozgalom elterebélyesedését, s azért hűsége, raboskodása, azalatt szenvedett anyagi hátramaradása fejében, hogy példája másokat el ne riasszon a feljelentéstől, jutalomra ajánlta. Boros halasi kapitányt, Ágoston bírót, Komáromi esküdtet, mivel felségsértési ügy elbírálásába bocsátkoztak s azt felfelé nem jelentették, tisztség viselésre alkalmatlannak jelentette ki a bíróság, ugyanígy, de ezenfelül egyévi börtönnel sujtva Báthori vásárhelyi főbírót (hanyagságán felül, s hogy a felkelés kitörésekor nem tett ellene, Petőhöz intézett szavaiért) és Literáti notáriust. A zendüléshez közvetlenül nem kapcsolódó vádlottak közül Magyar György, mert hajlandónak mutatkozott a már elfogott felkelőkhöz csatlakozni, s másokat is csábított erre, fej- és jószágvesztésben részesült, a kocsmán hetykén kurucokról beszélő jászkísériek (Cseh, Dorin, Mészáros, Marusi, Tanító) egyheti időközzel kétszerre elosztott száz botütésben, Nagy Györgyöt pedig, kire lopás miatt akasztófa várt, Borsod megyének rendelte kiadni a bíróság.[176]

A kancellária előbb köröztette tanácsosai közt, majd külön üléseken is részletesen megtárgyalta az ítéletet; összefoglaló véleményét december 10-én terjesztette az uralkodó elé. Úgy találta, hogy Batthyányék annak rendje-módja szerint, a törvény értelmében jártak el, s ezért a helyenként tapasztalható túlzott szigorúság nem róható fel nekik. Magát a kancelláriát is dilemma elé állította a kérdés: helyes-e ilyen súlyos ítéletet hozni, mikor a királynő azt akarta, hogy az ügy mind kevesebb feltűnést keltsen Magyarországon és külföldön egyaránt. De végül is a mindenben loiális bíróságnak adott igazat, hivatkozva arra, hogy Túr környékén már 1735-ben is volt zendülés (ha a mostani nem is mérhető ahhoz), nem fog tehát ártani az ítélet s a szigorú végrehajtás, a felnégyelt holttestek elrettentő példája. Ezért Törő és Pető kerékbetörése, fejük s felnégyelt testük akasztófára szögezése ellen nem volt észrevétele, csak annyit javasolt, hogy kettejüket Túron, illetőleg Vásárhelyen, Bujdosót pedig Budán végezzék ki. Helybenhagyta Jenei, Becsei, Kocsi és Debreczeni lefejezését is, az előbbi kettőnél holttestük kerékbefűzésével s fejüknek fölébe szegezésével, Kőrösinél azonban, hasonló ítélet kihirdetése után, életének kegyelmet, s két évi kényszermunkát javallt. A 13 felkelő vásárhelyi és Balogh Ferenc halálos ítéletét, hivatkozva fiatalságukra, tudatlanságukra, s arra, hogy igazi felkelés nem lett a dologból, vasban töltendő 5—5 évi kényszermunkára, a négy visszafordulóét s 15 bűnrészesét életfogytig tartó katonai szolgálatra, ha alkalmatlanok: két évi sánc-

[176] Ld. Hrabovszky vádiratait, továbbá a hatrendbeli pert: 1. általában a túriak és vásárhelyiek, 2. Kis László, Olasz, László, Kállai, Gál, Sinka, Szabó János és Dura, 3. Nagykovács, 4. Boros, Ágoston és Komáromi, 5. Báthori és Literáti, 6. Béosi-Tóth ellen.

munkára kívánta enyhíteni; Erdődire azonban, ki az 1735-ben kapott kegyelmet nem becsülte meg, fej- és jószágvesztést kért kimondani. Kis László és Olasz halálbüntetését 5—5, Gálét és Duráét 3—3 évi kényszermunkára javasolta enyhíteni, Nagykovácsnál, mivel részessége nem bizonyosodott be, tisztségvesztés és egy évi kényszermunka mellett foglalt állást. Visnyai büntetését viszont 10 évi kényszermunkára (ugyancsak vasban) kívánta súlyosbítani, mert nem tartotta helyesnek, hogy lázító, fenyegető beszédeit külföldön továbbfolytathassa. Annál a 13-nál, kik a zendülésről tudtak, de nem tettek róla jelentést, 1 évi kényszermunka helyett, alkalmasság esetén, katonai szolgálatot javasolt. Bécsinél kifogásolta, hogy tagadásával szemben a bíróság nem alkalmazott kínvallatást; miután a per már hatodik hónapjába nyúlt, a tortúra pótlására nem lenne helyes — fejtegette — a bíróságot ismét összehívni, különben is van elég példásan súlyos ítélet, azért kapjon 3 évi kényszermunkát vasban. Báthorinál és Literátinál súlyosbítású Csongrád megyéből való száműzést javasolt. Herpayt taksafizetés nélkül kiállított nemeslevéllel és száz arannyal kívánta jutalmazni, illetőleg kárpótolni. Nagy György akasztófájára feliratot javasolt, mely utaljon a felkelésben való részességre. Egyebekben a delegatum iudicium ítéleteit helyeslően vette tudomásul. Szükségesnek tartotta azonban, hogy Túron, hol már másodszor indult zendülés, és Vásárhelyen — Törő és Pető felnégyelt testének látványán túl — más, maradandó nyoma is legyen a „szörnyű bűnnek": efféle csoportosulás és összeszövetkezés megelőzése végett szórják szét mindkét helységet termékeny, tágas határukban létesítendő 4—4 községbe (úgy azonban, hogy kiváltságaikat megtarthassák, s a fennálló templomokba továbbra is járhassanak). A vármegyék pedig orvosoljanak minden panaszt s vessenek gátat minden földesúri elnyomásnak vagy más túlkapásnak, mely a népet elkeseredett lépésre indíthatná.[177]

Hozzászólt az ítélethez a volt kancellár: gróf Battyhány Lajos nádor is. A bíróság működését maga is törvényesnek, de az ítéletet igen szigorúnak találta; a királynő joga — tette hozzá — a törvény szigorát enyhíteni. Hiszen a zendülők — fejtegette — inkább csak forralták, semmint végrehajtották terveiket, még a közbékét erősebben zavaró cselekményre sem került sor, csak annyi történt, hogy 15 rosszul fegyverzett, tudatlan alja-nép lóra ült; inkább csak poharazás közben dugták össze fejüket, jelentősebb tanácskozásnak vagy levelezésnek sincs nyoma. A kuruc nevet csak azért vették fel, hogy több hívet nyerjenek maguknak; azt sem tudták, hol keressék Rákóczit. Szándékuk végül is füstbe ment, azért a nádor „nagylelkűen" elegendőnek tartja ötöt halálra ítélni (s azokat sem élve kerékbe törni, hanem holttestüket kerékbe fűzni), a kancellária által fejvesztésre javasolt többi négyet pedig 10 évi kényszermunkával sujtani; a fennmaradtakat meg ha alkalmasak, sorozzák be katonának életük fogytáig, ott majd megszelidülnek. Nagykovács káplárnál sem méltányos a halálos ítélet: 18 évi hű szolgálatára is tekintettel kell lenni. Felszólalt Túr és Vásárhely szétszórása ellen is: háborús időben sok katonai terhet viseltek, most pedig a szételepítés, mely ártatlanokat is sujtana, a házak, felszerelt gazdaságok elhagyása, újak építése következtében időleges adókiesést vonna maga után.[178]

[177] 1753 dec. 6-i feljegyzés a bizottsági ülésről, melyen a kancelláriában Nádasdy elnökletével, Kollonics, Somssich, Koller, Szvetics jelenlétében az ítéleteket tárgyalták (AP 525); CcR 1753 : 262, OR 1753 : 292, CE 1753 dec. 10.

[178] OR 1754 : 18.

Nádasdy kancellár Mária Teréziához intézett felterjesztésében meglehetősen ingerülten reagált a nádor — szerinte nyilván nem elég szigorú magatartást eláruló — észrevételeire. Nem látta be, miért kelljen a halálbüntetések számát ötre csökkenteni; még egy tolvajbandából is ötnél többet szoktak kivégezni elrettentésül; különben sem a felkelőkön mult, hogy szándékuk szándék maradt. A végrehajtás szigorúságát sem látta túlzottnak: ilyen nagy bűnért kerékbetörés jár, máskép a söpredéket nem lehet elrettenteni, a lefejezés kisebb vétkek számára van fenntartva. Nem lenne helyes a nagyobb bűnösöket sem katonaságra adni, mert csak elrontanák katonatársaikat. A túriak és vásárhelyiek is megérdemlik a szétlelepítést, akárcsak földesuraik. A túriak visszaeső bűnösnek bizonyultak a felkelésben, földesuraik megelégedtek azzal, hogy biztosítva látták a nekik járó szolgáltatások beszedését, s a közrend dolgát tudatlan paraszlbírák kezére engedték. Vásárhelyen is lanyhának mutatkozott a földesuraság az 1749-i török út kezelésében, s paraszti elöljárókra bízott roppant paraszttömeget; így történhetett azután, hogy a felkelés ügyét figyelmeztetés ellenére is semmibe vette a főbíró Megosztva mindkét helység könnyebben lesz kezelhető, s a falvakra bontás a katonai és adóteher-bírást nem fogja csökkenteni, hiszen nagyrészt jelentéktelen nád- vagy sövényfalú, gyakran földbevájt házakról van szó, s a gazdaságok áttelepítése sem okoz problémát, mert csak át kell hajtani a jószágot s földet feltörni másutt.[179]

A királynő sokban a nádornak adott igazat. Elismeréssel adózott a delegatum iudiciumnak, hogy a törvény szerint látta el feladatát (lehetne így is mondani: naponta küldött alázatos jelentéseivel, hajbókoló utasítás-kéréseivel kész eszköze volt az idegen államhatalom tendenciáinak), viszont határozott rosszalását fejezte ki azért, hogy a török ú ra vállalkozó vásárhelyieket annak idején szabadon bocsátották s az ügyet felfelé nem jelentették (ez a megrovás aztán Csongrád megyének jutott osztályrészül). Ami az ítéletet illeti, hangsúlyozta ugyan, hogy ilyen államérdekű, a köznyugalmat érintő dolcgban elrettentő példára van szükség, viszont utalt arra, hogy helye van a méltányos büntetést mérséklő királyi kegyelemnek. Törő, Pető és Bujdosó halálos ítéletét egyszerű fejvesztésre mérsékelte, az első kettőnél négyfelé vágott testüknek Túr, illetőleg Vásárhely akasztófáira szögezésével, a többi halálraítélt rabét 6 évi, Nagykovácsét 3 évi kényszermunkára. A további 54 elítélt — rendelte — legyen élete fogytáig katona, ha alkalmas erre, ellenkező esetben bünhődjék úgy, amint a kancellária javasolta. Túr és Vásárhely valóban megérdemli a szétszórást, de hogy ártatlanok ne szenvedjenek a bűnösökkel, felosztás helyett építsen mindkét város kaszárnyát, 2, de legalább 1 század számára.[180]

A végső ítélet, úgy, amint Mária Terézia 1754 január 28-án kimondta, még mindig súlyos volt, de a delegatum iudicium ítéletével szemben tanulságos összehasonlításra adott alkalmat. Nyilvánvaló volt, hogy a felkelés elsősorban a kizsákmányoló idegen államhatalom ellen irányult, csak másodsorban fordult szembe a földesúri kizsákmányolással; mégis a magyar urak voltak azok, akik, szolgalelkűségből, a bécsi udvarnak tett odaadó készségtől s a jutalom reményétől fűtve, legmesszebb mentek el a szegény magyar

[179] U. o.
[180] OR 1754 : 36.

parasztok ellen indított hajszában. Lehetetlen megdöbbenés nélkül tudomásul venni, hogy a Bécset legjobban kiszolgálni vélő Batthyány Imre és társai 106 elfogott vádlott közül nem kevesebbet, mint 45-öt ítéllek halálra, míg a kancellária már csak 9-et, a nádor ötöt javasolt kivégzésre, a királynő pedig, a Habsburg-állam érdekének legfőbb tudója és őre, beérte háromnak a fejével, enyhített a végrehajtáson s a többi büntetésen is. A magyar uralkodóosztály, közvetlenül az országot végkép gyarmati sorba süllyesztő vámrendszer küszöbén, ismét ékes tanújelét adta annak, hogy a nép igazi érdekeivel szemben mindenre kész a bécsi érdekek kiszolgálásában.[181]

G) A felkelés mérlege

Batthyány, miután illő alázattal tudomásul vette őfelsége kegyes megelégedését[182] (bár a dícséreten érzett belső elégtételt kissé lehűthette a kegyetlen kivégzésmódnak s a halálos ítéletek 93%-ának eltörlése), s az ítéletek végrehajtásához szükséges katonai fedezetet biztosítva látta, 1754 március 22-én a vádlottak s az egybesereglett budai nép előtt egyik bíróbársával együtt ünnepélyesen kihirdette az ítéletet előbb latin, majd magyar nyelven.[183] Harmadnap a budai vár piacán porba hullott Bujdosó feje, s azután 52 elítéltet, kiket besoroztak katonának. — szigorú megintés után, hogy vitézséggel próbálják helyreütni, amit elkövettek — elindítottak Itália felé, hogy többé vissza ne térhessenek a paraszti sorba, melyből lázadókként merték felütni fejüket, s újabb megmozdulás szítói vagy részesei ne lehessenek. Elindult a hajó is az áhított és segítségül várt török birodalom határa, a pétervárad és eszéki sáncok felé, ahol 7 más társukkal együtt nehéz vasban. Becseinek, Kocsinak, Jeneinek, Debreczeninek, Erdődinek, Magyarnak 6, Szabó Péternek 5, Nagykovácsnak 3, Deműknek s az utólag kézrekerült Juhász (Sánta) Mihálynak[184] 2 évi kemény kényszermunkával kellett megfizetni „vakmerőségéért". (Becsei azután súlyos betegséget kapott, s hamarabb szabadult, de elkeseredett kifakadásai miatt otthon újra börtönbe került, s csak szigorú, fenyegető megintés után engedték ki megint.) Péterváradra, 10 évi sáncmunkára vitték Visnyait is, bár a sorozás ismételt megkínzás után is alkalmasnak találta hadiszolgálatra; a haditanács azonban tiltakozott ellene, hogy egy ilyen, tortúrázással becstelenné vált ember a katonaság jó hírén foltot ejtsen.[185] Bálhori vásárhelyi főbíróra, miután a börtönben katolikus hitre tért s a budai jezsuita atyák közbenjártak érte, már félévi fogság várt csupán s hogy a maga költségén három újoncot állítson.[186] A jászkísériek nyilvánosság előtt megkapták a kétszer 50 botot. Elvitték Nagy Gvörgyöt is, kit Borsod megyében várt az akasztófa. A katolikus hitre tért Herpay megkapta a 100 aranyat s a magyar nemességet árulása jutalmául; címerében „hűsége" jeléül ott díszelgett a „fide" szó (nép-

[181] AM (98), CE 1754 febr. 117—118, 154—156.
[182] OR 1754 : 36.
[183] Batthyány 1754 ápr. 11-i jelentése.
[184] CcR 1754 : 55, OR 1754 : 36, 69, 71, CE 1754 márc. 32 és 156, ápr. 163. Batthyány 1754 márc. 23-i jelentése.
[185] ICB 1754 : 8 és 17, CE 1754 ápr. 41, 86, 149, 163.
[186] OR 1754 : 68, 138. CcR 1754 : 53, 247, CE 1754 márc. 156—157.

hagyomány szerint ezóta terjedt el Halason a „Fidi" mint kutyanév).[187] S azután 30—30 lovas katona útra kelt Törővel és Petővel Túr, illetőleg Vásárhely felé. A két főbűnöst illő rendben, ünnepélyesen átadták Heves, illetőleg Csongrád vármegye feddhetetlen nemesek közül válogatott fegyveres erejének. Törő és Pető még egy éjtszakát a siralomházban tölthetett papi vigasztalással; majd szülővárosuk szélén, miután latin, majd magyar nyelven kellő méltósággal felhangzottak az ítélet súlyos szavai, a nép szemelátára fejüket vették, karóra tűzték, testüket felnégyelték és akasztófákra szögezték a két város „példájára és gyalázatára", hogy a világ négy tája felé hirdessék: milyen sors vár azokra, kiket a paraszti elégületlenség nyílt harcra, az idegen államhatalommal szemben ellenállásra késztet. S ha a népnek ilyen szembeszökő intelem, ez az elrettentő látvány nem lett volna elegendő, ott volt tartósabb emlékeztetőül a két lovasszázadra való kaszárnya megépítésének Túrra s Vásárhelyre kirótt terhe. Nemcsak az építés költsége nehezedett volna súlyosan a lakosságra (pedig nyomasztó volt ez is, mert téglának való agyagon kívül minden mást messziről kellett volna megszerezni s odaszállítani), hanem ezenfelül az állandóan ott tanyázó katonaság eltartása is, s hogy szűntelen maga mögött tudta volna a megtorlásra kész idegen csapatok fürkésző, gyanakvó, vigyázó pillantását. Nem is tudtak sem a túriak, sem a vásárhelyiek belenyugodni a dologba: egyik kérvényt a másik után intézték, hol a megyéhez, hol az uralkodóhoz, hogy mentsék fel őket a szörnyű büntetés alól. A túriak ártatlanságukra, az 1735-i felkelés idején s egyébkor tanúsított hűségükre hivatkoztak, meg arra, hogy a kaszárnyaépítés értelmetlen (tőle féltükben többen el is költöztek már a községből), eltartottak ők már egy ezred katonaságot is, kaszárnya nélkül, alkalmasabban, hasonlókép a vásárhelyiek is, akik nevében Szőnyi Benjámin lelkész írt szívreható kérvényt, miután már verses elbeszélésben bizonygatta a város bűntelenségét.[188] Mindkét helységért, hogy a megterhelés súlya alatt tönkre ne menjen, el ne széledjen, közbenjárt a megye, a vásárhelyiekért, kik engesztelésül tágas katolikus templom építéséhez fogtak s küldöttséget menesztettek Bécsbe ajándékokkal, szót emelt a földesuraság is. De Mária Terézia, többszöri elutasító válasz után, csak nagy sokára volt hajlandó beleegyezni abba, hogy Túr és Vásárhely kaszárnyaépítés helyett a beszállásolt lovasszázad eltartására fizessen büntetésből a napi orális portióhoz 2—2 krajcárt; ettől a tehertől mindkét város csak 1756-ban mentesült.[189]

Sokkal súlyosabb volt ennél, hogy a vérbefojtott felkelés mindkét helyen alkalmat adott a földesúrnak a kizsákmányolás fokozására, a jobbágyterhek megnövelésére. Túron Paluska már 1752-ben urbárium szerinti adóztatást és robotoltatást akart behozni a szerződéses viszony helyébe, ám Barkóczy főispán az adóalap védelmében útját állta ennek. De a zendülés aztán jó ürügy volt Paluska számára, hogy Bécsben kijárja magának a vidéken akkor még szokatlan urbárium meghonosítását. Arra hivatkozott, hogy ha magának is gazdasága lesz a helységben, ottani tisztjei révén jobban ügyel-

[187] OR 1754 : 10, 38, LP 1754 : 4, CE 1754 jan. 35. MKL Libri regii 43 : 265. V. ö. Tooth 121, 123. l. A néphagyományra vonatkozó közlést Tálasi Istvánnak köszönöm. Almásy Pál kun kapitány tanácsosi címet, Illésy István arany láncot kapott. CE 1754 febr. 6. Turul 47. k. 32. l.

[188] Szeremlei : Szőnyi 61—62., 68—72. l.

[189] OR 1754 : 184, 214, 227—228, 261, CcR 1754 : 143, CE 1754 júl. 2, 127, 155, szept. 46, okt. 128, 183, AM (99—101, 103—4, 115, 120, 123—26, 136, 142—145, 150, 153, 159, 167, 169, 171—72, 175), Mészáros i. diariuma 13—16, 21, 42—43. l.

het a zenebonára hajlamos városra. Száma nélkül való addig ismeretlen baj és nyomorúság szakadt ebből a túriak nyakába: hetenkénti robotolás, hosszú fuvar, dézsma stb. (ezek alól egésztelkes gazdagparaszt 24 r. forinttal s 4 boglyára való kaszálással válthatta meg magát, zsellér 3—4 forinttal, 100—150 kéve nád vágásával), a kocsma- és vásárjövedelem, malmok elvétele, határtalan gazdatiszti önkény (pl. a bíró vasraveretése azért, hogy a földesurat az elvett jószágok árával adósnak mondotta), végnélküli panasz, évekig tartó pereskedés a földesúrral.[190] Károlyi sem riadt vissza attól, hogy a vásárhelyi felkelés zavarosában halásszon. Azért, hogy a folyamodó községnek pártját fogta, busás árat fizettetett magának (mintha nem a maga érdekében lépett volna közbe). Jó ideig hagyta kéretni magát a vásárhelyiektől; hangoztatta, milyen keserűségére volt az, hogy a „lármázók" közé keveredtek, s nem is állna ki értük, ha a kaszárnyaépítésből előre nem látná pusztulásukat. Már pedig éppen most jött el az ideje, hogy hasznot lásson belőlük: eddig a maga földesúri járandóságának csorbításával könnyített rajtuk, hogy gyarapodjanak. Ez volt a hangzatos indokolás, hogy egy csapásra a város úrbéri kezelésére térjen át, magának sajátítva ki minden földesúri haszonvételt. Évenként 15—30 napi robotot, minden lánc föld után 5 krajcárt, a pusztai legelőkre járó minden marha után 15—30 krajcárt, juh és sertés után 3—3 krajcárt rótt ki a vásárhelyiekre. Az új rend bevezetése villámcsapásként hatott a városra, s „annyira megrettentette a népet, hogy azonnal egyező akarattal visszaküldte" földesurának az új urbáriumot; miatta „oly kedvetlenségre jutott a nép, hogy azon esztendőben majd mindnyájan őszi vetés nélkül maradtak a gazdák".[191] Mindkét városban csak hosszas könyörgés és kérvényezés enyhített valamelyest a nagy erővel feltámadt földesúri reakció fokozott kizsákmányoló törekvésein.

Az 1753-i parasztfelkelés külső kudarca teljes volt. Vezetői fejükkel lakoltak, elfogott részeseire sáncmunka, holtig tartó katonáskodás, börtön várt. Két gyujtópontja: Túr és Vásárhely attól megmenekedett ugyan, hogy lakosságát szétszórják s ezzel, az úgyis nehezen egybeverődő paraszti tömeg megosztásával aláássák a szervezkedés, az ellenállás lehetőségét. De az állami kizsákmányolás még erősebb támaszt és biztosítékot kapott az odahelyezett és szokott eltartásán felül megfizetett idegen katonaságban. A földesúri reakció pedig egyenesen tőkét kovácsolt magának a felkelés bukásából: behatolt a faluközösségbe, a paraszti ellenállás védőbástyájába, a népnek a kizsákmányolás ellen vívott harcát a pénzjáradék-rendszer előnyösebb állásából a munka- és termékjáradék hátsóbb, kedvezőtlenebb vonalaiba szorította vissza, s utat tört magának hathatósabb kihasználási forma: árutermelő majorsági üzem bevezetése felé.

A bukás gyökerei után nyomozva, mégegyszer végig kell pillantanunk a felkelés okain, célján, megszervezésén, társadalmi megosztottságán.

Mikor a kancellária, két héttel a zendülés elfojtása után, elsőízben tett részletes jelentést az uralkodónak, úgy vélte, nyomozni kellene az okok után, melyek a vásárhelyieket felkelésre indították, kutatni: nincs-e túlzott állami adóteher, földesúri elnyomás vagy vallási sérelem a háttérben? Az állami kizsákmányolásra való utalásról azután nem esett szó többé, ezt a bíróság,

[190] Mészáros i. diariuma, 28—41, 45—46, 59—64, 77. l.

[191] KCsL Károlyi a nádornak, dátum nélkül. Szeremlei: Hódmezővásárhely tört. III. 324—342. l.

az udvarra való tekintettel, nem firtatta tovább; háttérbe kerültek a tulajdonképpeni jobbágyszolgáltatások is; mint legfőbb, szinte egyedüli ok a vallási momentum került előtérbe. Batthyányék elsősorban a vásárhelyiek esküjére hivatkoztak: hogy hitükért, egyházukért, nemzetségükért akartak harcol i: ebből vezették le, hogy eretnek-szektájuk vakbuzgósága indította el a felkelőket. Ezt a nézetet vallották a vármegyék is, hisz sem az általuk kirótt adóteherre, sem a megyében hangadó nagybirtokosok földjén folyó földesúri kihasználásra nem lett volna célszerű hivatkozni. Marczibány csanádi alispán igen aláhúzta saját éberségét, mely Pető elfogatásában jutott kifejezésre; enélkül — hangoztatta — a hurokra került parasztvezér a megye számos lakosát elámította volna, kivált a kálvinistákat.[192] Mindenki gyanús lett, aki református. Marczibány egy Túrkeve felől útlevéllel Makóra jött kálvinista papot minden gyanúok nélkül elfogatott és börtönben tartott.[193] Lábady csongrádi alispán döntő vádat talált Szaplonczay tiszttartó ellen abban, hogy Károlyival egyetértve hatalomhoz juttatta a vásárhelyi református parasztságot, megengedte, hogy templomuk köré lőrésekkel ellátott kőfalat húzzanak (a kancellária javasolta is ennek három lábnyi magasságig való lerontását Vásárhely büntetéséül), hogy katolikus gyanúsítottat jobban megveretett a kálvinistáknál stb. Lábady, az ottani református pap prédikációja ügyében nem is mert vizsgálatot indítani, még a felkelés elfojtása után is „félvén a rosszabb consequentiától..., minthogy ottan olly tsekélly és erőtlen a pápistaságh,... netalám támadás is lehetne belőle, ottan levő gyakor forgolódásink miatt még magunk sem lévén bátorságosok".[194] A túriak dolga. Polgári prédikációja s következményei valóban azt mutatták, hogy a valláskérdés, a protestánsok elnyomása döntő szerephez jutott a mozgalom kirobbanásában. Törő, tudjuk, sokat hangoztatta a győri és ceglédi templom elvételét, a gyöngyösiek háborgatását, Polgári, a túri bíró és jegyző tömlöcre vetését; a kancellária szükségesnek is látta, hogy e konkrét panaszokra, természetesen elutasítóan, egyenként kitérjen. Törőre támaszkodva, a többi vezetők is a túri pap elfogásában, templomaik elszedésében, egyházuk üldözésében adták a mozgalom tulajdonképpeni okát. Tóth János kijelentette: a vallás volt az ok, ennek védelmére esküdtek; Bujdosóra hivatkozott, hogy a túriak azért kurucok, mert papjukat megfogták. Bujdosó vallomása szerint azért akartak fegyvert fogni, mert elnyomják egyházukat, nem engedik tisztséget viselni a kálvinistákat, nincs semmi becsületük ezen a világon. Annyi bizonyos, hogy a felkelők között csak mutatóban volt más vallású, mint református: a szlovák származású, evangélikus Kubis, a katolikus Szentlászlai, a román származású, görögkeleti Szűcs György, mindhárman szolgalegények.

A vallási elkeseredés, mint Túr esetében láttuk, együtt járt a protestáns elnyomást irányító és szentesítő katolikus-német államhatalom s az ezt megtestesítő idegen katonaság elleni gyűlölettel. Debreczeni vallomása nyiltan hivatkozott a Túron beszállásolt „kapitány" megmérgezésére, melyben egy csapással kétfelé sujtott le a vallását s hazáját féltő magyar nép ellenállása. Mások Túri szavait idézték, hogy a németek oldalán sohsem kötne

[192] AM (59).
[193] LCtt 1753 : 23, Marczibány 1753 jún. 20- és júl. 17-i jelentése.
[194] Lábady 1753 szept. 14-i jelentése. A vásárhelyi ref. papok elleni hajszáról Szeremlei : Szőnyi 57—58. l.

fegyvert, s hogy ne engedjük a hatalmat az országban a németeknek. A Debrecenben kiragasztott cédula szövege is azt hangoztatta: németek Magyarországból eltakarodjatok. A legelső kihallgatások során az egyik felkelő nyiltan rá is mutatott a jelenlevő német őrmesterre, mondván: ilyenfajta embereket akartunk az országból kikergetni. Nem érdektelen Kőrösi vallomásának egyik részlete sem: saját elkeseredésének okát abban adta meg, hogy keservesen esett neki havonta 6 napon át egy katonát eltartani. Tóth János is így vallott a bíróság előtt: „Őfelsége ellen támadtunk volna az portiónak terhes voltára nézve".[195] Mindez eléggé mutatja, hogy az alföldi nép ebben az időben főkép az állami kizsákmányolás terhét érezte elevenbe vágónak.

Meglepő viszont, hogy a felkelésre vonatkozó tekintélyes iratanyagban egyetlen utalást sem találunk a földesúri követelések elleni panaszra. (Sőt akad ilyen vallomás is: „Nem volt semmi okunk, hogy feltámadgyunk, senkitül sem háborgattattunk, sem az uraságtul, sem mástul".)[196] Csak részben vág az úri kizsákmányolás körébe Bujdosó szava: mikor tudakolták tőle a felkelők, honnan vesznek fegyvert, így felelt: rajtaütünk az örményeken, kifosztjuk őket, s onnan lesz fegyver, költség. Az állattartó alföldi nép elkeseredése tört elő itt az örmény marhahajcsárok ellen, kik a földesúr kegyébe férkőzve, a pusztalegelők bérletét elütik a parasztember kezéről. Közvetlenül azonban a földesúri terhek nagyságáról nem esett szó, holott felségsértéssel vádoltaknak nem kellett tartani efféle panaszok felhánytorgatásától Persze a pénzjáradék rendszere, az, hogy a földesúr adókövetelését egy összegben vetették ki a községre, egyéni panaszoknak nem sok teret engedett az urasággal szemben. Pedig nyilvánvaló, hogy a termelőerők fejletlensége, az értékesítés szűk lehetőségei sok nehézséget támasztottak a pénzjáradék előteremtése körül, kivált a szegényparasztok oldaláról; s a bajokat csak fokozta, hogy a földesúr gyorsuló ütemben csavarta feljebb és feljebb követeléseit. Az uralkodóosztálytól kiinduló kihasználás ezen a ponton még alkalmat ad a gazdagparaszti rétegnek arra, hogy kizsákmányoló törekvését fokozza s ezzel a szegénység helyzetét még nehezebbé tegye. Közvetlen panasz itt sem kap hangot a béresek, szolgalegények aikán a zsírosparasztok ellen; de a mód, ahogy gazdájuk lovát elkötik az istállóból, ahogy nyeregszerszámát, fegyverét magukkal viszik, ahogy a módosabbak lovait egyszerűen kifogják a ménesből, eléggé mutatja: hogyan nyilatkozik meg tettekben is a kizsákmányoló, megrövidítésükre törő gazdagparasztok ellen a nincstelenségre jutottak elkeseredése. Tettekben tör elő időnként a proletarizálódás elébe néző szegényparasztság felháborodása is, mikor felzendül a szegénységet kisemmiző, előnyöket kisajátító, de terheket áthárító, állami és földesúri adót igazságtalanul elosztó gazdagparasztok ellen: előzi az elüljáróságot, Túron (1748, 1769), Vásárhelyen (1749) egyaránt.[197] Nyiltan el is panaszolják, hogy nehezen viselik a terheket, mert a község vezetésében hangadó gazdagok nem nézik, ha valaki szegény, a tehetősebbel egyformán szorítják fizetésre. Itt mutatkozott meg, hogy a pénzjáradék rendszere milyen lehetőségeket rejt magában a gazdagparaszt számára: módot ad neki arra, hogy a rendszerrel járó hasznot, a részleges paraszti ellenállás gyümöl-

[195] Kőrösi 1753 jún. 30-i vallomása a budai katonai parancsnokság előtt. — Gosztonyi feljegyzései.

[196] Gosztonyi feljegyzései.

[197] Túrra nézve ld. fent, 152., 154. l., Vásárhelyre: Szeremlei: Hódmezővásárhely III. 289—290. l.

csét magának fölözze le, sokszor egyenesen a szegényebbek megrövidítésével.

Bármekkora erőfeszítéssel: buzdítással, fenyegetéssel próbált is a bíróság az okoknak, indítóknak végére járni, ennél több lényegeset kínvallatás sem tudott kicsikarni a vádlottakból. Ami okot felhoztak még, vagy vállalkozásuk mentségére szolgált, vagy a mozgalom vak ösztönösségének volt kifejezője. Akadt, aki úgy nyilatkozott, hogy neki semmi oka, semmi baja nem volt; Lengyel arra hivatkozott, hogy féltében nem mert elállni. Többen elmondták, hogy rossz társaság, ivás, részegség vitte őket a mozgalomba, hogy a kocsmán „összeszólalkodva" adtak kezet egymásnak vakmerőn; itt azonban inkább azt lenne érdekes kinyomozni: miből táplálkozott az elégületlenség, mely a paraszti élet megszokott útjáról odáig sodorta őket, hogy borba fojtsák keserűségüket. A felkelők nagy része semmiféle okot nem nevezett meg; csak Túr lebegett a szemük előtt, hogy ott már más élet vár rájuk, ott majd megtudják, hova mennek tovább. Csak indultunk a többi után, azt tettük, amit azok, hangoztatták a bíróság előtt; „én csak úgy mentem a többi után — mondotta Kis Ferenc —, mint mikor hajtyák a marhát". Ez az ösztönös vonás adott alkalmat a bécsi uraknak olyan kényelmes magyarázatokra, hogy meggondolatlan, céltalan vállalkozásról volt szó, mely csupán rablásra szorítkozott — mintha bizony a vásárhelyi lovak kifogása célja s nem puszta eszköze lett volna a felkelésnek.

Annyi bizonyos, hogy az 1753-i parasztmozgalomnak nem volt sem részletes programmja, sem ideológiája. Vezetői, egyszerű parasztemberek, nem vetítették maguk elé a jövendő homályos képét sem, nem törték fejüket sem a népuralom, sem az egyenlőség, sem a vagyonközösség problémáján. Nem lebegett világos cél szemük előtt, nem azt nézték: mivégre „támadnak fel"; csak azt látták: mi ellen harcolnak, az állami és földesúri kizsákmányolást, a vallási elnyomást akarták felszámolni, mindazt, ami fojtogatta őket, s mindazok uralmát ledönteni, kikben a gyűlölt rendszer megteremtőit s fenntartóit látták[198] — nem kutatták, mi lesz azután. Csak elindultunk a porosz közé — vallotta Pető — bolond vaktában; Halászhoz szándékoztunk, s aki ellen visz, az ellen hadakoztunk volna. Ha így beszéltek a vezetők, hogy lehetett volna tisztánlátást várni az egyszerű embertől? Mint minden spontán, ösztönös mozgalom részesei, görcsösen s szinte vakon kapaszkodtak minden értesülésbe, mely e negatív jellegű törekvés malmára látszott hajtani a vizet. Békés időben is hitelre talált náluk, hogy „oda fel nyomják a királynő népét", hogy a lengyel széleken, Sziléziánál ott áll a porosz s vele Halász Zsigmond, Munkácsnál a kurucok tábora, ugyanott, más hír szerint a moldvai határon vagy a Havasalföldön, vagy a Vaskapunál Rákóczi és Bercsényi, ugyanott, vagy a Bánságban Vértesi többezer emberrel, hogy a török 16—26—40.000 főnyi segítséget ad. Elhitték s továbbadták, hogy Halász eljön közéjük, írt is már: csak üljenek fel, hogy Vértesi Makón járt, a vásárhelyi vásáron lovat árult s beszéltek is vele, hogy van Miskolcon egy Szepesy nevű úr, ki a kurucság indítója (Bujdosó látta is a miskolci vásáron),[199] hogy Grassalkovich is a kurucok mellett áll, mert letették tisztségéről s ezért megharagudott, Károlyi pedig (a vásárhelyiek földesura!) hat éve dolgozik, hogy felkelést szítson Mária Terézia ellen, azért jár annyit le

[198] V. ö. *Lenin, V. I.:* Tolsztoj Leó mint az orosz forradalom tükre, Az irodalomról, Bp, 1949, 66—67. l.

[199] Bujdosó és Pető szembesítése.

és fel, s már kért is segítséget a töröktől.[200] Valódi, nem csupán képzelt, kézzelfogható fejet, kitől biztatást s utasítást kaptak volna, a főbbek sem tudtak kivallani, még tortúra hatására sem; inkább ráhagyták, hogy saját gonoszságuk vezette őket. Igaz, a vallatások során nem jött minden napvilágra a mozgolódás hátteréről; Kis János, László deák s más rejtélyes emberek szereplése, az, hogy a debreceni felirat s a kuruc lovasok egyképen Lőrinc napjára ígértek fordulatot stb. — arra utal, hogy volt egy és más a kulisszák mögött, valóban járhattak felderítők és lázítók a nép soraiban.

Igazi realitás azonban nem rejlett sem a porosz, sem a török orientáció, sem Halász, sem Rákóczi vagy Vértesi neve mögött. Mégis vitáztak rajta a túriak és vásárhelyiek, hogy melyik út a helyesebb, s áltatták magukat és egymást hiú reményekkel. Mintha valaki elbódította volna őket, úgy fogadták, kritika nélkül, a kósza híreket, úgy adták tovább, sőt tódították még a vezetők is, kivált a nagy fantáziájú Bujdosó, Túri és Pető, teret engedve a régóta halott Rákóczi, Bercsényi, Vértesi nevével való ámítgatásnak. Ugyanakkor nemcsak reális kapcsolatokat, kézzelfogható támogatást nem tudtak szerezni a mozgalomnak, de a tényleges erőviszonyok helyes felmérésére sem voltak képesek. Alig volt köztük — az is tán csak utólag, a bíróság előtt —, aki állátta volna, hogy ilyen békességes időben, mikor a királynő hadinépei ott állomásoznak az országban, efféle zendülésnek nem sok reménye lehet sikerre, jobb lenne tehát kivárni az alkalmasabb időt, jobb külpolitikai helyzetet. A vezetők hónapokon át romantikus képzetekbe kapaszkodva s ugyanakkor termékellen tapogatózással próbálták előrevinni a zendülés ügyét; csak mikor eljött a tavasz, vették jobban kézbe a dolgot. De a fejek közt, nem hiába képviseltek más és más: gazdagparaszti, szegény és nincstelen társadalmi réteget, hiányzott a kellő egyetértés, indítóokok, célok, eszközök tekintetében egyaránt, bár személyes érintkezéssel, levelek s követek útján iparkodtak állandó érintkezést tartani egymással. Szervezőmunkájuk is kezdetleges, jobbára alkalomszerű volt: kocsmai iddogálás, véletlen találkozás adta az alapot, istállóban, szőlőkunyhóban tartott megbeszélés fűződött hozzá folytatásul; a tervszerű toborzókörutak — Bujdosóé, Debreczenié — több-kevesebb kudarcba fúltak. Amivel leginkább lehetett híveket szerezni: a fegyverpompás, kötetlen kuruc élet ígérete volt; különösen a gazdagparasztságtól kizsákmányolt szolgalegények remélték tőle szabadulásukat minden alávetettség alól. Nem sokat kérdezték: hova mennek s miért, csak megindultak, abban a reményben, hogy sok hasonló sorsú legény csatlakozik hozzájuk, s valami kuruc vezér, tán török vagy porosz segítség is vár rájuk valahol. Nyilván ők adták volna a derékhadat: a legénységet; a módo-

[200] Rákóczi, Bercsényi, Vértesi, Halász emlegetése majdnem minden részvevő vallomásában megtalálható. Szepesyről főkép Bujdosó, Károlyiról és Grassalkovichról Balogh Ferenc és Kocsi vallott. Szaplonczayval kapcsolatban Károlyira mindenesetre felfigyelt a bécsi udvar. Károlyit Barkóczy figyelmeztette elsőnek Kocsi vallomására (amit a megyei esküdt ijedten kihagyott a kihallgatási jegyzőkönyvből), hogy »vagyon már 6 esztendeje, miólta a generális Károlyi ezen dolgot főzi.« Megbotránkozva írt a »gonosztevőnek« »barom vakmerőségéről«, »szélütött szaváról«, amire nem vihette egyéb álnokságnál; féltette Károlyit, kinek »meghgyükerezett hívségét ... az egész ország kiáltya, s velem együtt hites bizonyság kész lenni«, hogy az udvarhoz is felmehet »azon éretlen böffentésnek híre.« Károlyi magabiztosan válaszolta: »Szerencsétlen volna az én velem született, nevelésemmel vastagétott s eltölt esztendeimmel megrögzött s gyermekségemtől fogva minden kitelhetett utakkal-módokkal (!) űzött hívségemnek sorsa, ha ilyen kis gőz által csak gyanuban is, annyival is inkább homályba hozattathatna.« (KCsL.)

sabb gazdákat inkább a tiszti rang, mint a társadalmi emelkedés lépcsőfoka, csábította. Efféle ígérettel a vezetők nem is maradtak adósok, bár a főbb tisztségeket maguknak tartották fenn: Bujdosó főkapitány lett volna, Kőrösi óbester, Törő, Pető, Becsei, Tóth János kapitány, Túri, Füredi hadnagy, Balogh zászlótartó;[201] s a külső díszt a muzsikások adták volna: Dudás, Csonka hegedősök s mindenekelőtt Debreczeni, ki tárogatójával „kisípolta volna a sereget az országból." De túl efféle kuruc külsőségeken, igazi katonai vezetőről, szabályszerű hadi szervezetről nem tudtak gondoskodni; kudarcba fúlt minden igyekezet, hogy valami magasabb állású katonát, vagy ennek híján Herpayt s az 1735-ből tapasztalatokkal rendelkező Erdődit megnyerjék a mozgalom katonai megszervezésére. Nem álltak különbül fegyver dolgában sem. Azzal, mi kezük ügyében volt: Törő hordócska puskaporával, fegyvereivel, a vásárhelyiek néhány szedett-vedett pisztolyával, kardjával, baltájával, fütykösével sokra ugyan nem mehettek; hiába bizakodtak a fegyver ellen való írások bűvös erejében is. Nem volt ugyan hiány biztatgatásban: olyan helyre megyünk, ahol lesz fegyver bőven, a burkus ad fegyvert, fizetést egyaránt. Olyan hangok is hallatszottak, hogy már Túron kapnak fegyvert és mondúrt. Bujdosó arról beszélt, hogy Debrecenben lesz fegyver bőven (onnan vette ezt, hogy ottani diákok közlése szerint a kálvinista Rómában beszedték s egy helyre gyűjtötték a fegyvereket). Máskor meg, mint láttuk, azzal biztatta a többieket, hogy rajtaütnek az örményeken, elveszik pénzüket s abból lesz fegyver, költség.[202] De volt úgy is, hogy azzal ütötte el a kérdést: akinek nincs fegyvere, szerez magának, ahol kaphatnak, ott veszik; joggal jegyezte meg erre Oláh Mihály: akinek van fegyvere, nem engedi, hogy elvegye tőle más, akinek nincsen. Bujdosó s a többiek biztatgatásában az a realitástól el-elszakadó romantikus vonás nyilatkozott meg, mely aztán sokban hozzájárult a mozgalom végső bukásához. Ilyen előkészítés és megszervezés, a szükségesekről való ilyen gondoskodás után nem meglepő, hogy Sipos halasi balsikerét fejvesztett kapkodás, nyakra-főre való toborzás, elhamarkodott megindulás követte. Csak ekkor döbbentek rá Pető és társai, hogy nincs elég mindenre kész emberük, hiányzik a tapasztalt vezér, nincs kellő fegyver, s mert a külpolitikai helyzet sem kedvez, küszöbön áll a katasztrófa. De már nem volt bennük elég bátorság és önkritika, hogy alkalmasabb időkre: háborús világra várva, hamu alá temessék a mozgalom parazsát; ehelyett Pető, Túri és Bujdosó a döntő pillanatban maga hagyta cserben a felkelést szégyenszemre.

A bukáshoz jelentékeny mértékben hozzájárult egy döntő körülmény: a felkelők társadalmi megosztottsága. A megyei urak s a bécsi kormánykörök magukat megnyugtató előszeretettel hivatkoztak arra, hogy korhely, semmirevaló rosszak, dologtalan, tűzhely nélkül való, uratlan alja-nép dugta össze fejét. Nagy belső elégtétellel állapították meg, hogy magasabb társadami állású, valamirevaló ember nincs köztük; mert az ő szemükben csak vagyonos ember számított valamit, a szegényebb, a nincstelen sihány és aljas volt egyszersmind. Elégedetten részletezték, hogy a vezetők is jobbára szegények: Pető jószága csekély, Bujdosó dologtalan, alávaló szolga, Túri tétlen, földet nem művelő, munkakerülő ember, Kőrösi legutóbb az insurrec-

[201] Ld. főkép Bujdosó és Kőrösi vallomását. Pető hosszas faggatás és hallgatás után fenyegetésre úgy nyilatkozott, hogy tiszti rang igérete csábította a felkelők oldalára (ami persze legfeljebb töredéke volt az igazságnak).

[202] Demők vallomása.

tióból megszökött s mint mezőőrt elcsapták, azóta henyél, Becsei rossz korhely; a többi felkelő meg vagy éretlen ifjú, aki apja tudta nélkül vágott neki a világnak, vagy alávaló pásztor- és szolganép, csupa rossz csavargó, még hozzá kálvinista, barmokhoz hasonlóbbak, mint emberekhez; együgyű, hiú álomképeket kergetnek ész nélkül, bódultan, „tébolyodott elmével", azt sem tudják, mibe fogtak.[203] A valóság egy kissé más volt. A felkelők nagy része valóban pásztorok és béresek: módosabb parasztok szolgálatában álló szolgalegények közül került ki, de meglett korú, nős, egy-két lábasjószággal rendelkező béres is akadt köztük, aki pedig dologtalan volt, nem ok nélkül lett azzá. Kevesebb volt a szegényparaszt, nagyobb számú a módosabb, elsősorban fiatal, apai hatalom alatt álló legények, de meglett emberek is, olyanok, akik családjukat, jószágukat hajlandók voltak odahagyni a felkelés ügyéért. Tudjuk, a mozgalom vezérkaráról a legvagyonosabbak közé számított a nemesek közé vett, de paraszti sorban élő Törő, a fiatal Becsei és Zsarkó; szegénysorba süllyedt, eladósodott parasztgazda volt Pető és Tóth János; az egylovas, házatlan zsellér szintjén vegetált Túri és Kőrösi; ninostelen béres-sorban élt Bujdosó, Karczagi, Füredi, Juhász. S ne feledkezzünk meg az alsó, falusi intelligencia szerepéről sem. A kálvinista tógátusok közül került ki Visnyai, Kocsi, Jenei, Demők, Maró, Horváth, Losonczi, a mozgalom íródiákjai, hírvivői, széles vidékek népének biztatói, ösztönzői. A tömeget, a lendítőerőt azonban a szolgalegények adák, ők voltak azok, kik leghívebben kitartottak a felkelés zászlaja mellett, akkor is, midőn a vezetők s a módosabbak elpártoltak tőle.

Mi tartotta egybe, mi irányította közös cél felé, legalább egy időre, ezt a sokféle elemből összeverődött csoportot? Nyilvánvaló, hogy a szándék csak kívülről, messziről mutatkozott egyöntetűnek, s így csak a kizsákmányolás elleni harc bizonyos fokán jelentkezett; belül azonban célok és érdekek tarka együttese keveredett egymással. Láttuk, e táj parasztságának a földesúri kihasználás ellen vívott küzdelem során sikerült a pénzjáradék előnyösebb fokára emelkedni. Következett ez a termelőerők fejletlenségéből: gyér volt a népesség, kevés a munkáskéz, s így a földesúr kedvezményekkel kényszerült gátat vetni a jobbágy szökésének, távozásának, másrészt, ugyancsak kellő munkaerő hiányában, nem volt mód munkajáradékra épített árutermelő földesúri üzemek kiépítésére sem. A pénzjáradék rendszeréből elsősorban a gazdagparaszt húzott hasznot, egyrészt azzal, hogy a közös haszonvételt, elsősorban a legelőt, hatványozott mértékben vette igénybe, másrészt a terhek aránytalan, rá nézve előnyös elosztásával. Az ellentét gazdag és szegényparaszt között csak élesedik, a szakadék csak mélyül kettejük közt, midőn a földesúr, kénytelenségből fenntartva a pénzjáradék rendszerét, a járadék összegét növeli egyre nagyobbra: a parasztság differenciálódása fokozódik, egyre jobban kiválik a zsíros parasztok rétege, mely az előnyöket mindinkább monopolizálja magának, a parasztság többségét pedig a súlyosbodó terhek szegénységbe döntik: a megnőtt földesúri követelés gazdaságuk magjába tör. A nagygazda, bár együttharcol még a szegénnyel a község határáért: szántóföldért, legelőért, hogy a földesúr vagy idegen bérlők kezére ne jusson, a faluközösségre támaszkodva is elsősorban saját kialakuló tulajdonát, fel-feltünedező szállásait védi a földesúri birtok-

[203] AM (1, 17), Szaplonczay jún. 5-i, Lábady jún. 9-i jelentése. — KCsL Sághy Károlyinak, jún. 17. LCtt 1753 : 31, CcR 1753 : 268, OR 1753 : 153, CE 1753 szept. 154.

lás, beavatkozás tagadásával. Nem akar messzire távozni féltett gazdaságától, messzelendülő megmozdulásnak nem barátja, s ezért beavatkozása általában elodázó, illetőleg fékező hatással van a nyílt felkelés kitörésére: a parasztmozgalmat, mely úgyis a szervezésnek, szélesebb vidékek átfogásának nehézségeivel küzd, egy helyhez köti, lokalizálja. Amint Csó István mondta, pedig nem volt gazdag ember: viskója helyén most épített új házat, nyugodt életre készült hát, nem zendülésre. Annál kevésbbé meglepő, hogy a jómódú Törő semmiképp sem akar kimozdulni Túrról, nem megy a vásárhelyiek látogatására sem; a mozgékony, szélesebb vidékek parasztságát összekötő, beszervező elemet gazdasági eszközeiktől megfosztott nincstelen szolgalegények, csavargók: Túri, Bujdosó, Füredi, Debreczeni képviselik, ők a legaktívabbak, azok, akik a mozgalom helyi, szórványjellegét fel akarják számolni.

A szegényparaszt s a nincstelen az, aki elsősorban szenved mindenféle tehertől, akit a földesúri s az állami kizsákmányoláson felül még a gazdagparasztok kihasználó mohósága is nyom. S másfelől a nincstelennek van legkevesebb veszteni valója: nincs tulajdona, gazdasága, amit féltsen, aminek védelmében beérhetné a kizsákmányolás korlátozásával; neki a felkelés a teljes szabadulás reményét csillogtatja. Más a helyzet annál, akinek van valamije, aki épülő tulajdonát félti a fokozott földesúri és állami követeléstől. Ez a magatartás nehezíti a parasztmozgalom kibontakozását, a nincstelenek felkelésének kezdeti kölöncévé válik. De aztán a valamire való gazdák egy része is elérkezik egy pontig, ahol már szembe kell szállnia az elnyomással. És ha nem hajlanék felkelésre, ebbe az irányba sodorja a vallási elnyomás s az állami kizsákmányolás: az idegen, hitét és magyarságát egyszerre fenyegető, porcióval nyomorgató, német katonaságot nyakára ültető államhatalommal szemben máshoz, mint nyílt ellenálláshoz nem is folyamodhat.

Így nőtt át a gazdagparasztok gazdasági harca és részleges ellenállása is, így olvadt bele mindenfajta elégületlenség, így kapcsolódott a parasztság minden rétege a népi ellenállás leghathatósabb formájába: a felkelésbe. Nem az volt a döntő, hogy az egyes társadalmi rétegek mást és mást vártak tőle, hanem hogy egyek voltak a fennálló rendszernek s támaszainak felszámolásában. Kifelé ezt az egységet a „kuruc" jelző fejezte ki; ez az a szó, mely mögött régtől fogva, de különösen a *„pro deo et libertate"* küzdő Rákóczi szabadságharca óta szépen megfér az elnyomott nép minden óhajtása és várakozása. Földesúri és állami kizsákmányolás elleni harc, németgyűlölet s a protestáns hit védelme: mindez egyesül a független, szabad élet kívánásában, ami az idegenre „malcontens"-nek fordított kuruc szóban jut kifejezésre. A kuruc világ — a felkelők szavával sokszor csak világ, mintha minden világosság egyesült volna benne — jelenti azt az állapotot, mikor nincs idegen uralkodó, sem németuralom, sem vallási elnyomás, sem idegen katonaság, nincs megye, földesúri hatalom, gazdagparaszti kizsákmányolás. S mindehhez — mint minden ösztönös, spontán mozgalomnál — sok naív, romantikus elem is járul, konkrét lehetőségekkel alig számoló, testetlen vágyakozás a lóháton, fegyverrel portyázó bujdosók idegen államhatalomtól, adózástól, katonatartástól mentes világa után. A szélesen táruló mezők, rétségek, rejtekhelyet adó nádasok szinte csábítanak erre az életmódra; csábítják elsősorban azokat, kik földhöz nem jutottak s munkaerejüket nem tudják, nem is akarják áruba bocsátani — akiket ezért az ural-

kodóosztály dologkerülő, korhely, rablásra vágyó, alja-népnek bélyegez. Az ösztönös ellenállás leginkább ennél a nincstelen sorba süllyedő rétegnél jut kifejezésre: csak egy hívó szó kell, s nyomban, gondolkodás nélkül felcsapnak (nem úgy, mint a habozó, latolgató módosabbak). Sokszor nem is néznek tovább, csak az a vágyuk, hogy lóra kapjanak s fegyvert ragadjanak, úgy száguldozzák be a vidéket, bosszút állva az osztályellenségeken, régi kurucok módjára. Várják a tavaszt, hogy végre itt legyen a kurucok ideje, vakon bíznak Rákóczi, Bercsényi, Vértesi eljövetelében, abban, hogy a régi kurucvilág támad fel ismét határaikon (Túr Rákóczi, Vásárhely Bercsényi birtoka volt azelőtt); mikor Károlyi toboroz, úgy hiszik, a régi generális verbuvál ismét, a kurucok közé; hangoztatják: mindig kuruc voltam, az vagyok, az is leszek. A felkelés céljáról nincs világos elképzelésük, de hogy mit jelent kurucnak lenni, azzal tisztában van mindegyik. Még Kovács János is, aki így vallott: nem tudom, mi a kuruc, hozzátette mindjárt: csak azt tudom, Mária Terézia ellen van, nem mellette, különben nem csináltuk volna oly titokban a dolgot. A többi pedig habozás nélkül kijelentette: a kuruc a királynő ellensége, Mária Terézia ellen akartunk pártot ütni, fegyvereskedni. Amint Pető mondta, kuruc az, ki fegyvert fog törvényes fejedelme ellen; de — tette hozzá jellemző szavakkal — hallottam kurucnak nevezni azokat is, kik porosz szolgálatban állnak. Ugyancsak Pető jelentette ki, hogy a német ellen akartak menni; Szentlászlai, az egyszerű béreslegény így jelölte meg szándékukat: Túrra igyekeztünk, azért, hogy a többiekkel „ottan lakásban vervén magunkat, az németet az országbul maga országába fogjuk hajtani". A kuruc világ, a német elkergetése valóságos paradicsomnak tűnt fel a szemükben, melyben gyógyírra talál a szegénység minden sebe, megoldódik minden problémája. Ez után áhítozik a nép, hiú, vak bizakodással, akkor is még, midőn már tömlöcben sínylődnek a felkelők, s törvényt ül felettük az urak bírósága. Az egyik vásárhelyi asszony tudni véli: nem merik Budán a rabokat oly keményen tartani, asztaluk is van már, bort is adnak nekik, mert tartanak a többitől; el is jön már a kuruc világ hamarosan, Isten csodálatos módon kiszabadítja a bírót s a többieket. Más asszonyok így beszélnek: nem soká tartjuk már itt a kvártélyos németet, egy hétig sem, el kell neki menni; úgy haragítsa meg Isten ezt a népet, ahogy most megharagudott a németre.[204]

A népben szilárdan élt a meggyőződés, hogy azzal, amit az urak kifőztek Budán a szegény felkelők megrontására, az uralkodóosztállyal folytatott évszázados perben még korántsem mondták ki az utolsó szót. Valóban, bármennyire elbukott is a túri és vásárhelyi parasztok felkelése, mégsem volt hiába. Nem az a döntő, hogy a mozgalomnak nem volt határozottan körülírt programmja. Tudjuk, a parasztfelkelések a maguk spontán, ösztönös mivoltában, kellő harci lendület és katonai szervezettség híján szükségkép vereséget szenvednek, míg nincs kellő forradalmi elmélettel és gyakorlattal rendelkező munkásosztály, mely élükre álljon.[205] A lényeg az, hogy mi volt

[204] A »kuruc« szó értelméről az egyes vallomások; mutatják, hogy Sághy lesajnáló megállapítása: »az kurucz nevet értetlen elmével forgattyák, amelly mibül áll, magok sem tudgyák« — nem állja meg a helyét. (KCsL Sághy jelentése Károlyinak, jún. 14.) — Selmeczi Józsefné ill. Ménesi Istvánné vallomása. Még Törő és Pető kivégzése után sem csendesedett el teljesen a »kuruc« mozgolódás (ld. Török ill. Paksi ügyét CcR 1754 : 215, CE 1754 szept. 62, 167 — és Harsányi ügyét, HtL Litterae 1754 márc. 16, *V. J.*)

[205] *Sztálin, I. V.*: Beszélgetés Emil Ludwig német íróval, Művei XIII. Bp, 1951, 118. l.

az 1753-i parasztfelkelés tényleges helye a magyar parasztmozgalmak megmegújuló sorozatában. Nem kétséges, hogy az 1753-i felkelés újabb figyelmeztető volt a feudális uralkodóosztály felé, hogy az erőszaknak, a kizsákmányolásnak megvan a maga határa; maga a tény, hogy kirobbant, újra telítette az elnyomókat a parasztfelkelés lehetőségének ijesztő képével, s így elevenen ható társadalmi erővé vált, tényleges balsikerétől függetlenül. Ugyanakkor a kizsákmányoltak lelkében is új erőre kapott a tudat, hogy a harc, ha kudarccal zárult is ezúttal, új, sikeresebb küzdelmek képét vetíti előre,[206] s ezzel ébren tartotta a fegyveres ellenállás szellemét. És nemcsak a parasztfelkelések sorozatába illeszkedett fontos láncszemként: jelentős hely illette meg a függetlenségi harcok között is. A parasztság, az egyedüli társadalmi osztály, mely fegyverhez nyult a hanyatló feudalizmus ellenében, 1753-ban is bizonyságot tett arról, hogy a nemzet szabadságának legfőbb védelmezője, midőn a rabságba döntő idegen gyarmati kizsákmányolással szemben magában álló módon adott kifejezést a magyarság elszánt tiltakozásának.

[206] *Sztálin, I. V.:* A leninizmus kérdései, Bp, 1949, 491. l.

SZÁNTÓ IMRE*

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS URALKODÓVÁ VÁLÁSA, A PARASZTSÁG NAGYARÁNYÚ KISAJÁTÍTÁSÁNAK KEZDETEI

1. A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásának főfeltételei a 18. század közepén

Marx megállapítása szerint szögesen ellentétesek azok a módszerek, ahogy terméktöbbletre tesznek szert a jobbágygazdálkodásban és a kapitalista gazdálkodásban: az első módszer a termelőnek földdel való ellátásán, a másik a termelőnek a földtől való megszabadításán alapszik.[1] A középkori jobbágytelken alapuló birtokgazdaság a jobbágyszolgálmányokon nyugodott. A földesúrnak a természeti gazdálkodás korában nem is igen voltak majorságai. Werbőczi István még nem is tett megkülönböztetést majorsági és úrbéres föld között.[2] A 16—17. században azonban fejlődésnek indult a roboton alapuló nagyüzemi gazdálkodás. Az újkori mezőgazdasági fejlődés egyik legjellemzőbb vonása éppen a piacra termelő nagyüzem kialakulása volt.[3] Engels megállapítása szerint „a kapitalista korszak a falun, mint a jobbágyi robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem korszaka köszöntött be."[4]

A majorsági gazdálkodás kialakulása tehát fordulópontot jelentett a feudalizmus fejlődésében. A 16—17. századokban a magyar nagy-, és középbirtokokon már megfigyelhetjük a természeti gazdálkodásról az árutermelésre való áttérést (pl. a Nádasdy birtokokon), de még mindig nem olyan mértékben, hogy a földesúri gazdaság súlypontja a jobbágyszolgálmányokról a majorsági gazdálkodásra tolódhatott volna át.[5] A török és német elnyomás következtében azonban nem bontakozhattak ki Magyarországon a tőkés fejlődésnek csírái; satnyán tengődtek tovább a királyi Magyarország nyugati peremén és a Felvidéken. Erre az átmeneti fokon megrekedt, a török uralom és német elnyomás idején alig kezdeteiben kifejlődött magyar majorsági üzemre következett azután a 18. században a földesúri majorsági gazdálkodás új korszaka, most már valóban nagyarányú kibontakozása.

A 18. század a magyar társadalom történetének jelentős százada volt, az a korszak, amelyben a régi — hűbéri — társadalom mélyén már kibonta-

* E tanulmány kidolgozásában a munkaközösség tagjai közül a szerzőn kívül részt vettek: Varga János, Soós Imre, Iványi Emma, Vörös Károly, Hanzó Lajos és Várkonyi Ágnes.

[1] *Marx, Karl:* A tőke, I. Bp, 1948, 776. l.

[2] *Szabó István:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp, 1948, 323. l.

[3] *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 7. sz. Bp, 1933, 100. l.

[4] *Engels, Friedrich:* A német parasztháború, Bp. 1949, 168. l.

[5] *Pach Zsigmond Pál:* Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Bp, 1952, 15—36. l.

kozóban voltak az új — tőkés — társadalom kialakulásának (egyes) feltételei. A tőkés termelési feltételek kibontakozásának folyamatát, az eredeti felhalmozás fogalmát Marx: A tőke c. alapvető művében így határozza meg: „...Az a folyamat...„ amely a tőkeviszonyt létrehozza, nem lehet más, mint a munkás elválasztása munkafeltételeinek tulajdonától, oly folyamat, amely egyrészt a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket tőkévé, másrészt a közvetlen termelőket bérmunkásokká változtatja".[6] Marx szerint tehát „az a folyamat..., amely a tőkeviszonyt", vagyis a tőkés termelőviszonyokat létrehozza, kettős folyamat. Egyrészt: szükséges „a dolgozó elválasztása munkafeltételeinek tulajdonától". Másrészt: szükséges, hogy „a termelési eszközöket tőkévé" változtassák. Ezt a kettős folyamatot nevezi Marx a tőke „eredeti" felhalmozásának.

Hogyan ment végbe a tőke eredeti felhalmozása a 18. század hazai viszonyai között? Milyen előfeltételei voltak a magyar mezőgazdaságnak a 18. században, hogy a tőkés mezőgazdaság irányában fejlődhessék? Az eredeti felhalmozás folyamán hazánkban a tőkés termelési mód első előfeltétele: a „szabad", azaz termelőeszközöktől mentes munkaerő, kezdett ugyan létrejönni; a „falusi termelőnek, a parasztnak, a földtől való megfosztása" megindult és előrehaladt. De a föld monopolisztikus felhalmozása Magyarországon nem jelentette egyúttal a pénztőkének a földesurak kezén való felhalmozását is. A föld nem válhatott a földesurak kezében a „szabad" munkaerő megvásárlásának eszközévé. Meggátolta ezt a tőkehiány, mely a gyarmati elnyomás szükségszerű következménye volt. A földesúr, de különösen a paraszt termelése részint volt csak árutermelés, részint azonban megtartotta naturális jellegét.

Így a majorsági gazdálkodás Magyarországon csak kisebb részben alapult bérmunkán. A bérmunkások osztályának kialakulási folyamata azonban nálunk is együttjárt a parasztság differenciálódásával, amely már a feudális rendszer bomlása idején, különösen a pénzjáradék általánossá válása idején, sőt már a középkor végén is nyomon kísérhető. Ez a folyamat természetesen egyenlőtlenül ment végbe. „A bérmunkások osztályának kialakulásával együtt ott látjuk a patriarchális rendszert és egy új, tőkés rendszer kialakulását."[7]

A majorsági gazdálkodás a 18. századi Magyarországon túlnyomó részben úrbéresek robotszolgáltatásán nyugodott. A földesurak jórészt csak a fennálló feudális munkarendszert állíthatták az árutermelés szolgálatába és a fennálló feudális munkarendszert lehetőleg maximális mértékben kihasználták. E munka-, és termékjáradékon alapuló gazdasági rendszer lényege abban áll, „hogy az egyes mezőgazdasági egységek, vagyis az egyes földesúri örökbirtokok földje uraságí és paraszti földre oszlott; ez utóbbit kiosztották a parasztok között, akik saját munkájukkal és saját felszerelésükkel művelték azt meg".[8]

Ez a roboton alapuló nagyüzemi gazdaság átmenetet jelent a mezőgazdaságban a feudális és kapitalista termelési viszonyok között. Lenin szerint „a piacra termelő mezőgazdaság kialakulása nem egészen úgy megy végbe, mint a gyáripar kialakulása: az iparban ez egyszerű és egyenes vonal-

[6] Marx, A tőke I. 773. l.
[7] *Lenin, V. I.*: Az agrárkérdésről, Bp, 1950, I. 273. l.
[8] *Lenin, V. I.*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Bp, 1949, 181. l.

ban haladó folyamat, a mezőgazdaságban azonban mást látunk, ott egybefonódik a piacra termelő és a nem piacra termelő mezőgazdaság".[9] Ennek megfelelően a mezőgazdaságban három fejlődési periódust állíthatunk fel: 1. a robotmunkán alapuló nagyüzemi gazdálkodás, 2. a ledolgozási rendszerrel kapcsolatos átmeneti formák, 3. a túlnyomóan bérmunkán alapuló gazdaság.

A tőkés termelési mód fejlődéséről szóló marxi elméletet ugyanúgy kiterjeszthetjük a mezőgazdaságra, mint az iparra, figyelembe véve a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmus alapvonásait és különböző formáit. E folyamat keletkezésének két oka van: 1. az árutermelés és 2. az, hogy nem a terméket, hanem a munkaerőt bocsátják áruba.[10] A mi feladatunk tehát annak a megvizsgálása, miként vált a majorsági gazdálkodás uralkodóvá Magyarországon. Különös figyelmet kell szentelnünk a gyarmati elnyomásnak a majorsági gazdálkodás roboton és bérmunkán alapuló rendszerére gyakorolt fékező hatására. A tőkés mezőgazdaság kialakulásának és fejlődésének folyamatában először is két fontos jelenséget kell tisztáznunk: 1. hogyan fejlődik a piacra termelő mezőgazdaság, 2. milyen fejlődést mutat a munkásosztály kialakulásának irányában.

A piacra termelő mezőgazdaság uralkodóvá válásának első főfeltétele: a termelőerők mennyiségi megnövekedettsége. A termelőerők növekedését a 18. század viszonyai között elsősorban a lélekszám és az igásállomány emelkedése jelentette. A 18. század első felében a török által elpusztított területek termelőerői jelentékeny mennyiségi fejlődésen mentek át. A betelepítésekkel kapcsolatos szerződések kötése földadományokkal, a költözés jogának szabadságával járt. A feudális kizsákmányolás enyhült az ország jelentékeny részén. Ez az időszak teremtette meg a feltételeket az eredeti felhalmozás megindulásához. Mert amint a munkaerő mennyiségi növekedése megfelelő fokot ért el, a földesurak mind több és több terhet raktak jobbágyaik vállára és egyre általánosabb méreteket öltöttek a földesúri kisajátítások. A parasztok szökését, illetőleg belső vándorlását gátló nehézségek, a természetes szaporodás következtében előállott viszonylagos túlnépesedés és a személyes munkán alapuló parasztbirtok fokozatos kifejlődése a parasztot egyre inkább odaláncolta saját gazdaságához.

A magyar földesurak csak akkor gondolhattak majorságaik nagyobbarányú kiépítésére, amikor a népesség gyarapodása már számottevő munkaerőt tudott szolgálatukba állítani. Amíg a 18. század kezdetén Magyarországon 400 lelket számíthatunk egy □ mérföldre, addig 1790-ben már 1777-et.[12] Az 1787. évi első népszámlálás eredményei alapján élt Magyarországon 340.084 adómentes személy. Az adómentes személyeken kívül az adózó nemnemesek lélekszáma: 6,309.314. Egy-egy megye példájából következtetve az összfejlődésre Zala megyében 1720-ban a háztartások száma 8.811-re, a lélekszám 52.866-ra becsülhető.[13] Az 1787. évi első népszámlálás az adózó nemnemesek lélekszámát 209.536-ra, az adómentes lakosság lélekszámát

[9] Lenin, Az agrárkérdésről I. 273. l.
[10] U. o. 272. l.
[12] *Skerletz Miklós:* Descriptio XXVII. §. és LXXX. §. — *Grünwald Béla:* A régi Magyarország 1711—1825, Bp, 1888, 281. l.
[13] *Acsády Ignác:* Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában, Magyar Statisztikai Közlemények, XII. Bp, 1896, 396. l.

pedig 16.704-re becsüli.[14] Vas megyében az 1740-es évek elejére teljesen telítődött a lakosság, sőt a földesurak már a 30-as évek elején sem tartották kívánatosnak újabb bevándorlók beáramlását, mert ezeket már nem tudták földhöz juttatni.[15] 1743—67 között a lakosság növekedése már valóban meg is akadt, a falvak határai szűknek bizonyultak. A jobbágyok más falvak határaiban kénytelenek szántókat, sőt legelőket is bérelni. Ugyanígy a siófokiak (Veszprém m.) is panaszolták az 1755. évi urbariális reguláció alkalmával: „Sokan közülök már eddig is más uraság földjén árendáltak szántóföldeket, vagy nyomtatással keresték kenyerüket".[16]

A természetes szaporodás és be elepítések folytán a veszprémi káptalan Zala megyei birtokainak lakossága a 18. század derekára már annyira megszaporodott, hogy 1750-ben maga a káptalan jelentette ki: „... A jobbágyaink felesen elszaporodván jószágainkban oly szorosan és nehezen élhetnének el, hogy a földnek sok felé való osztása miatt egyik a másikát nagyon elaprószéttaná, úgy hogy mind a mi szolgálatunkra, mind pedig a közönséges terheknek elviselésére elégtelenek lennének".[17]

A török időkben elnéptelenedett alföldi tájak a század 60-as éveitől kezdve szintén elérték a viszonylagos telítettség fokát. Mint negatívum e mellett tanúskodik az ezekre a területekre történő bevándorlások megszűnése. Pest megyében a lakosság száma 1720 és 1787 között 71.364-ről 282%-kal 272 290-re nőtt.[18] Híven szemléltetik a népesedési folyamatot a váci járás területére vonatkozó adatok:[19]

Váci járás	1715	1732	Növekedés %-ban	1760	Növekedés %-ban
Helységek száma	52	58	11,5%	60	3,4%
Telkes jobbágy (colonus) család	—	2.541	—	5.847	130 %
Házas zsellér család	—	647	—	708	9,5%
Házatlan zsellér család	—	261	—	302	15,7%
Iparos család	—	186	—	153	—17,5%
Összes családok	1.309	3.635	177%	7.303	100 %

A váci járás területén 1730 és 60 között több mint kétszeresére emelkedett a termelésbe bevont földterület nagysága. A növekvő lakosság a sok földet igénylő kétnyomásos gazdálkodás mellett kezdte kitölteni a községhatárok kereteit. Isaszeg lakói 1764-ben elmondták, hogy „ezen egynéhány esztendőkben szegény helységünk néppel annyira megszaporodott, hogy majd anyira való szántó földet sem adhatunk nékijek akiből csak testi életeket láplálhatnák".[20] A vecseiek 1768-ban a földesúrhoz fordultak: „Mivel jó formán meg szaporodtunk, és mindennapi élelmünknek beszerzésére, hanem

[14] *Tagányi Károly:* Az 1787. évi első népszámlálás eredményei, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896, 281. l.

[15] BCsL Nr. 12. Fasc. Lit. P. No. 2. — *V. K.*

[16] VpKMl Protocolla officii fiscalatus Nr. 18., 19. — *Sz. I.*

[17] Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltára, caps. P. 1750. — *Sz. I.*

[18] *Spira György:* A »szunnyadó láva«, Valóság 1948, 175. l. *Acsády Ignác:* Magyar Statisztikai Közlemények 1896 (XII), 357. l. *Thirring Gusztáv:* Magyarország népessége II. József korában, Bp, 1938, 117., 123. l.

[19] PMKl CR processus Vaciensis — *V. J.*

[20] HtL TU Isaszeg. — *V. J.*

ha szántás vetés által tehetetleneknek esmérjük magunkat: élő földel Ülle vagy Szülébül felsegélleni méltóztassanak".[21]

A gödöllői uradalomban a lakosság számára vonatkozó adatokat az alábbiakban szemlélhetjük:[22]

	Jobbágyok száma	Zsellérek, taksások száma	Lélekszám kb.
1720	245	79	1 620
1770	603	705	6 550
1782	1 199	925	10,620

Az „elnépezett" községek a század dereka után otthoni, trágyázás hiánya folytán sovány, homokos földjeiket bérelt pusztákból igyekeztek kiegészíteni. Szabolcs megye benépesülése a század derekára szintén befejeződött. Most már egyre gyakoribbak a panaszok, hogy a lakosságnak nincs elegendő földje. Pusztatelek alig van a megye területén. Jellemző a Szabolcs megyei relatív túlnépesedésre, hogy 130 községből 46 helységnek a lakosait a föld nem tudja eltartani és kénytelenek másutt, a megye területén kívül munkát keresni.[23]

A gyér népességű Békés-megye 1719. évi 283 családfőjével szemben 1790-ben már 10.155 családfő élt a vármegyében.[24] Egy századvégi uradalmi körözvényben olvashatjuk: „... Némely helyeken annyira megszaporodtak a jobbágyok, hogy földjeikből magok sem élhetnek, hanem más külső pusztákra kéntelenek szorulni..."[25]

A relatív túlnépesedés okát természetesen nem kereshetjük kizárólag a természetes szaporodásban, hanem részben a földesúri kisajátításokban, amint majd a továbbiakban látni fogjuk.

A termelőerők fejlődése, a megfelelő mennyiségű munkaerő most már lehetővé tette a nagyobb arányú árutermelést. A parasztszökések kora nagyjából lezárult. Amikor a munkaerőmennyiség viszonylagos megnövekedése folytán a földesuraknak nem kellett attól tartaniok, hogy munkáskéz nélkül maradnak, egymásután semmisítették meg a korábbi szerződéseket és a kedvezőbb helyzetben lévő szerződéses jobbágyokat közönséges robotoló úrbéresekké szorították le. Gróf Batthyány egykori végvári katonáit, a szepetnekieket (Zala m.) a megváltozott körülmények között robotolásra szorította. „Alig maradtunk meg harmincan, kik sok nehéz munkánkat sajnálván elhagyni, új contractusra kénteleníttettünk lépni és közünkbe jobbágyokat, ami nagyobb, lutheránusokat keresztény pápista országunkba szállított, azoknak jobb-jobb földeinket osztogatta, mi pedig a homokon nyomorgunk."[26]

A földesurak tőkeszegény, gyarmatai országunkban arra voltak utalva, hogy a fennálló feudális munkarendszert a lehető legnagyobb mértékben vegyék igénybe és „extenziv úton kíséreljék meg az árutermelés megkívánta többletteljesítmény elérését".[27] S amíg alkalom kínálkozott extenzív terjesz-

[21] PMKl Földváry-család levéltára — *V. J.*
[22] Wellmann 43. l.
[23] SzSzMKl RNP — *V. Á.*
[24] KCsL Conscriptio Nr. 10. — *H. I.*
[25] U. o.
[26] ZMKl PC 1766/67 270—271. l. — *Sz. I.*
[27] *S. Sándor Pál:* Az agrárkérdés 1848 előtt, Társadalmi Szemle 1948, 12. l.

kedésre, intenzív irányú fejlődésről nem igen beszélhetünk. „Ahol a földek bővségben vannak, — írja Thäer magyar tanítványa, Nagyváthy János, — a munkák pedig ritkák; mint Orosz-, Magyar-, Lengyel-, és Spanyolországokban, és Éjszaki Amerikában... kiterjesztett (extensiva) gazdaságot köll folytatni... azon kell igyekezni: hogy a természetnek szüleményei a legnagyobb lehetséges térségben, legkevesebb munkával... termesztessen."[28]

A földesuraknak az tette kifizetővé a mezőgazdasági árutermelés fokozását, hogy a kialakult állandó piac, — ha szűkösen is, — de állandóan szélesedett.

Az árutermeléshez szükséges belső felvevőpiac fontosságát, illetőleg hiányát Magyarországon Nagyváthy is észrevette; „Valóban, ha mi a termesztést és tenyésztést egészen arra a lábra akarjuk állítani, a mellyen az angoloké, belgáké, és sok helyen a németeké áll, a mint sokan javasolják: úgy nekünk... annyi oltsó kezeket, és emésztőket is (kell) szerezni, mint más országokban vannak: hogy termésünk és tenyészetünk a vásári külső concurrentiát kiállhassák."[29]

Az osztrák örökös tartományokban, így pl. Csehországban, a kezdődő iparosítás következtében a nagybirtokosok már számottevő manufaktúrákat alapítottak birtokaikon. Nálunk minderről szó sem lehetett: az ország legnagyobb részében hiányzott a majorsági gazdálkodás éltető eleme, a piac. A Habsburg-abszolútizmus gazdaságpolitikája a magyarországi burzsoázia fejlődését erőszakosan megakadályozta. Magyarországnak néhány kivételével nem volt városi iparos lakossága, nem voltak olyan felvevőpiacai, melyek nagyobb vidékek termelésére lettek volna utalva. A belföldi fogyasztás korántsem volt akkora, hogy állandó piacra lett volna szükség. A kivitelt az osztrák vámpolitika jórészt lehetetlenné tette, belföldön pedig a rossz utak, a silány közlekedés miatt a mezőgazdasági feleslegeket csak igen kis körzetből szívta fel néhány fogyasztó centrumunk. A piaci élet kialakulását megnehezítette a számos belső vám is. Pl. a Szabolcs megyei ajakiaknak Újhelyig, Ungvárig három, Tokajig egy vámon kellett keresztülhaladniok.[30]

A 18. század első felében iparosodásunk még meg sem kezdődött, gabonakivitelünk pedig alig volt, legföllebb a nyugati nagybirtokokról Bécs felé. Az országban állomásozó császári katonaság volt a magyar gabonatermelésnek szinte egyetlen fogyasztója.[31] Az eladási nehézségek miatt a termést nagyrészt a mindennapi használatra fordították.[32] A bőség és az éhínség szűk esztendei váltogatták egymást.

Fejletlen iparunk és kereskedelmünk következtében a magyar városok lakossága sohasem emelkedett az igazi városi élet magasságára.[33] Ha voltak nagyobb számban mezővárosaink, — „ha az ebben az országban található

[28] *Nagyváthy János:* Közönséges Instructioi, Keszthely, 1804, 3. l. Kézirat, Keszthelyi Helikon-könyvtár, Quart. 66. — *Sz. I.* Az a mindössze másfél évtizedny idő, amely a tárgyalt kort elválasztja az instructio keletkezésének évétől, megengedi hogy hivatkozzunk rá.

[29] *Nagyváthy János:* Magyar praktikus termesztő, Pest, 1835, Előbeszéd. III. l.

[30] SzSzMKl INP Nr. 7. — *V. Á.*

[31] *Hóman—Szekfü* Magyar Történet, IV. Bp, 1943, 535. l.

[32] ZMKl Portalis-Regnicolaris Conscriptio I. Comit. Zaladiensis de anno 1720. — *Sz. I.*

[33] *Grünwald Béla:* A régi Magyarország 1711—1825, Bp, 1888, 129. l. Skerletz: Descriptio, XXVIII. §. — »Multi opifices professioni suae agrorum, quandoque etiam vinearum adjungunt, imo hanc plurimi etiam mercatores exercent.«

tapasztott és szalmával födött földszintes viskókat így szabad nevezni", ezek is az őstermelő, mezőgazdasági bélyeget viselték magukon. A nyugati nagyvárosokhoz szokott Clements Simon angol utazó Kanizsáról (Zala m.) jegyezte meg 1715-ben: „Ámbár a világ e sarkában városnak nevezik a helyet, valóban nem sokkal több egy falunál, valami száz szétszórva épített és szalmával fedett házzal".[34]

Habár városi lakosságunk nem volt számottevő az ország társadalmi és politikai életében, a 18. század második felében állandóan izmosodott, gyarapodott. De hazánk városainak lélekszáma ennek ellenére is meglehetősen csekély volt, hiszen legnépesebb városaink sem érték el a 30.000 főt.[35] Az 1777. évi összeírás 38 szabad királyi városra terjed ki, amelyhez az 1782. évi összeírás még a bányavárosokat csatolja hozzá.[36]

	1777	1782	1787
Papok	848	1.386	
Szerzetesek és apácák	1.732	2.115	
Szabadművészetek tanítói (tanárok)	401	663	
Tisztviselők	3.351	5.663	
Iparosok és kézművesek	30.891	40.409	
Kereskedők	3.089	4.025	
Napszámosok	28.187	42.295	
Cselédek	22.285	28.843	
Tanulók	13.615	16.247	
Idegen tanulók	7.335	8.755	
Szegények közintézetben	1.049	1.873	
Házaló koldusok	3.237	2.846	
Összesen	269.655	370.805	391.412

A városi lakosság legerősebb rétegét az iparosok jelentették. 1777-ben 38 magyar városban 30.891, Schwartner szerint 30.921 iparos élt.[37] 1782-ben 49 magyar és horvát városban 40 409 iparost és kézműves írtak össze. Ámbár az ipar egyes városokban a népesség jelentékeny részét foglalkoztatta, a magyar ipar mégis igen kezdetleges volt. Tulajdonképpen csak kézművesség létezett. Erről tanúskodnak az iparosok foglalkozási viszonyairól rendelkezésünkre álló adatok:[38]

	Mester	Céhbeli legény	Inas
1777-ben (38 város)	14.051	12.232	4.608
1782-ben (49 város)	18.301	15.496	6.612

Száz iparos között volt tehát átlag	1777-ben	1782-ben
Mester	45,5	45,3
Legény	39,6	38,4
Inas	14,9	16,3

[34] *Kropf Lajos:* Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben, Történeti Szemle 1921, X. évf. 125. l.

[35] *Thirring Gusztáv:* Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, VIII. évf. 4. füzet, Bp, 1901, 134. l.

[36] U. o. 134—135. l.

[37] *Schwartner, Martin:* Statistik des Königreichs Ungarn, I. Ofen, 1809, 201. l., Grünwald 289. l.

[38] Thirring, Városaink lakossága 140. l.

Az összes segédszemélyzet tehát alig volt számosabb a mestereknél. Tíz mesterre átlag csak 12 segéd és inas jutott.[39] A céhbeli kézműiparon kívül csekélyszámú manufaktúráink 9395, a bányászat pedig 30.000 munkást foglalkoztattak a 18. század végén.[40]

Az árutermelő magyar mezőgazdaság széleskörű kifejlődéséhez tehát a nem-földművelő lakosság száma nem bizonyult elégségesnek, vagyis szűk volt a belső piac. Az 1787. évi első népszámlálás adatai alapján Magyarországon volt 52 szabad királyi város, 605 mezőváros és 10.795 falu. Skerlecz Miklós számításai szerint hat és fél termelőre jutott egy fogyasztó, holott egy termelő öt fogyasztót is el tudott volna tartani.[41] Az összeírás szerint egy városra 400 falu, egy-egy iparosra 140 fogyasztó jutott.[42]

Hazánk legforgalmasabb, legélénkebb kereskedelmi gócpontjai egyrészt a Duna mentén sorakoztak, másrészt túlnyomóan az ország északi részeiben. Az utóbbiak azonban csak helyi jelentőségű kereskedelmi gócok maradtak, míg a dunai hajózás hatása alatt keletkezett városaink: Pest, Buda, Pozsony, Győr, Komárom, Újvidék, — ezek a hajózási vonal mentén fekvő városok, igazi emporiumokká fejlődtek s lebonyolították az országos kereskedelmet.[43]

Magyarország belső kereskedelme főleg a vásárokon és a nagyobb községekben lévő szatócsüzletekben bonyolódott le.[44] A magyar kereskedelem középpontja a pesti vásár volt,[45] ahova eljöttek a magyar kereskedőkön kívül az osztrák, különösen a bécsi kereskedők is.[46] A gödöllői uradalom kedvező helyzetét is az biztosította, hogy az ország kereskedelmi középpontjának, Pestnek, meg a budai katonai magazinnak a szomszédságában feküdt.[47] Pest sokat felemésztett: az egykorú utazók forgalmasnak írják le gabonapiacát. A Dunán is jelentékeny gabonakereskedés bonyolódott le.[48]

A Stájerországba való gabonakivitelt igen megnehezítették a nagy beviteli vámok és rendi illetékek. A magyar gabona értékesítésének másik piacát az osztrák és magyar tengermellék és az olasz, továbbá bizonyos esetekben a Földközi-tengeri országok jelentették. A tengerpart felé is „a tartományi vámpolitika és az utak hiánya tette lehetetlennné" a kivitelt.[49] A Zala megyei alsólendvai uradalom legfőbb belföldi felvevő piaca Sopron és Kőszeg volt, esetleg Rohonc. A külföldi kivitelnek csak egy állandó piaca volt: Grác, de az ide kivitt mennyiség is nagyon változott, néha évekig szünetelt. Időnként regedei (Radkersburg) kereskedők is jöttek Alsólendvára

[39] U. o.

[40] Schwartner, Statistik I. 203. l. *Szapáry, Johann:* Der unthätige Reichtum Hungarns. Nürnberg, 1784, 6. l. — Skerletz, Descriptio XLVI. §. — *Berzeviczy, Gregor:* Ungarns Industrie und Kommerz, Weimar, 1802, 18. l.

[41] *Berényi Pál:* Skerlecz Miklós báró műve, Bp, 1914, 89. l.

[42] Skerletz, Descriptio XXIX. §. és XLV. — Berzeviczy 10. l.

[43] Thirring, Városaink lakossága 141. l.

[44] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp, 1922, 21. l.

[45] U. o. 244. l.

[46] U. o.

[47] Wellmann 102. l.

[48] *Gerendás Ernő:* Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében, Tanulmányok, Bp, 1934, 115. l.

[49] *Belitzky János:* A magyar gabonakivitel története, Tanulmányok, Bp, 1932, 18. l.

(Zala m.), hogy néhány száz mérő gabonát vásároljanak az uradalomtól.[50]

A soproni piac mellett Kanizsa volt Zala megye mezőgazdasági árutermelésének felvevője, illetőleg továbbítója.[51] Az állandó piac Somogy megye számára Kanizsa, Horvátország s általában a déli határvidékek voltak. A Kisalföld legfontosabb felvevőpiaca Bécsen kívül a Felvidék, amelynek északi megyéi rendszeresen délről szerezték be gabonájukat. De közel voltak az ország dunamelléki számottevőbb vásárhelyei is: Győr, Komárom, Nagyszombat, Szered, Vágújhely, Galgóc s a bányavárosok. Az Alföld és a keleti országrész azonban már nem tudta elérni a nagy nyugati felvevőpiacokat s a Dunán kívül nem voltak hajózható folyói sem. A Pest megyei birtokosok többnyire Pestre és Vácra szállították feleslegeiket. Ezenkívül Szolnoknak, a felülről jövő fa és só lerakodó helyének és a kecskeméti állatvásároknak volt jelentőségük. Jellemző azonban, hogy a Pest közelében fekvő gödöllői uradalomnak sem volt állandó gabonavevője. A 70-es években 3—4 évig hevert az eladatlan gabona a magtárakban.[52]

Teschedik Sámuel keserűen panaszkodik is az alföldi értékesítési nehézségek miatt. Felpanaszolja, hogy kevés a város, a felvevőpiac. Ha akad is, messze fekszik és rosszak az utak.[53] Nyári szárazságban, téli fagyban még csak tűrhetőek a közlekedési viszonyok, de az őszi esőzések s a tavaszi hóolvadások sártengerré változtatják a vidéket. Békés megye piaci értékesítési lehetőségei korlátozottak, a megye területén nem volt egyetlen olyan helység sem, amely közvetítője lehetett volna a távolsági kereskedelemnek.

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásának egyik főfeltétele: a mezőgazdaság állandó piacának növekedése, az Alföldön nem volt együtemű az ország nyugati részeihez viszonyítva. Terményfeleslegek előállításának pedig csak azokon az előnyös fekvésű birtokokon volt értelme, amelyek piacra tudták vinni azt. Az alföldi pusztákon jobban kifizette magát az extenzív állattenyésztés: a jószág a rossz utakon a maga lábán is feljuthatott a piacra. Így az Alföldön elsősorban a magyarországi allodizáció jellegzetes juhtenyésztő szakaszával találkozunk.

Ugyanakkor, amikor a belső és külső piac korlátozottságára rámutatunk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a gyarmati helyzetünkből fakadó értékesítési nehézségeket sem. A magyar gabona- és általában nyersanyagkivitel lényegileg az osztrák örökös tartományokra korlátozódott s a kiváltságos helyzetben lévő osztrák piac tetszése szerint diktálhatta az árakat. Az elnyomó Habsburg-kormányzat merkantilista rendszere a magyar termelést kizárólag az osztrák lakosság és ipar szükségleteinek ellátása szempontjából tekintette.[54]

Az 1751-i pozsonyi országgyűlésen panaszkodó rendek a járványokon, természeti csapásokon kívül elsősorban az alacsony eladási árakban látják a bajok forrását. Eladásra, kereskedelemre alig van lehetőség, mivel a szom-

[50] *Csapody Csaba:* Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében, Tanulmányok, Bp, 1933, 40. l.

[51] *Teleki Domonkos:* Egynehány hazai utazások, Bécs, 1796, 208. l. *Fényes Elek:* Statistik, Ofen, 1841, 456. l.

[52] Gerendás 15. l. — Wellmann 103. l.

[53] *Teschedik, Samuel:* Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte, 1784, 86. l.

[54] Pach 137. s köv. l.

szédos tartományok határán a vámot rendkívül magasra emelték. Mivel az országban manufaktúrák nincsenek, másból, mint a föld terményeiből, nem élhetnek. De mivel ezeket eladni nem tudják, az a helyzet áll elő, hogy számos csatornán megy ki a pénz az országból (különösen Németország és Törökország felé), de alig valami térül vissza.

1715-től 1747-ig megvolt a lehetősége annak, hogy szarvasmarhával kereskedjenek Itália felé, de 1749 óta, a stájerországi és karinthiai vámok felemelése miatt ennek csak szomorú emléke maradt meg. A velencei kereskedők ugyanis most Albániából és más, török fennhatóság alatt álló területről szereznek állatokat. Ez az országban évente kb. 600.000 forint veszteséget jelent. Így a szarvasmarhakereskedelmet bécsi és ausztriai kereskedők ragadták magukhoz, az árát úgy szabják meg, ahogy nekik tetszik, és sokszor még per útján sem lehet a pénzt tőlük megkapni.

Ehhez járul az is, hogy a törökökkel kötött békeszerződés ellenére — mely szerint csak török árukat lehet az országba behozni — rác, görög, örmény és török kereskedőtársaságok évente sokezer állatot hajtanak be a török hódoltság alatt lévő tartományokból Magyarországba és itt eladják őket. Így sokszázezer forint megy ki Törökországba, a helybeli lakosok pedig nem tudják állataikat eladni. Ugyancsak görög, örmény, zsidó és rác kereskedők vásárolják össze a tokaji borokat is.

Látjuk tehát, hogy az állat-, gabona-, bor- stb. kereskedelem hasznát idegen kereskedők fölözték le és a felemelt vámok megnehezítették, sokszor lehetetlenné tették az egyes termelők árujának kiszállítását. Így teljesen megszűnt a Stájerország felé irányuló borkivitel, mert egy urna bor után 3 forint vámot kellett fizetni; ha pedig a paraszt pl. négy szekér gabonát akart Ausztriába vagy a szomszédos tartományokba szállítani, akkor a negyedik szekér ráment volna a vámra és egyéb költségekre.[55]

A magyar mezőgazdaság állandó piacát az osztrák ipar fejlődése teremtette meg. A fejlődő osztrák ipar, továbbá az állandó hadsereg, ha szűk, változó felvevőképességű és rosszul fizető piacot jelentett is, mégis állandó piac volt a magyar mezőgazdaság termékei számára. Mária Terézia örökösödési és hétéves háborúi aztán ugrásszerűen megnövelték a külső piacot és ezzel meggyorsították a majorsági gazdálkodás fejlődését. A magyar piacra hárult elsősorban a hadsereg olcsó élelmezése A bécsi udvar megengedte a hadsereg fogyasztása által legjobban igénybevett területekre, Csehországba és Morvaországba a magyar gabona vámmentes behozatalát. E háborús konjunktúrának sikerült fenntartania a rendes átlagos gabonaárakat.[56]

Marx a Tőke 24. fejezetében „a flandriai gyapjúmanufaktúra felvirágzásá"-ról beszél, amely Angliában „a közvetlen lökést" szolgáltatta a kisajátításokhoz.[57] Hasonló értelemben beszélhetünk Magyarországon a gabonakonjunktúrák szerepéről. A gabonának ez a meg-megújuló hatalmas kereslete adta meg a „közvetlen lökést" a fejlődő árutermeléshez. A földesurak mohón vetették magukat a szemtermelésre. Festetics Kristóf az osztrák örökösödési háború kitörésekor a következőket írta sági tiszttartójának: „...Örvendezem, hogy szerencsésen betakarultunk, csak már a vetésen is iparkodjunk, az vetés után pedig csak csépeltessen, mert fölhordatom

[55] OL A Teleki-család gyömrői levéltára. Országgyűlési Iratok. — *I. E.*
[56] Eckhart 193. l.
[57] Marx I. 777. l.

(Sopronba), mivel ide föl árus lészen a gabona, minthogy onnand föllül mindenfelül jön reánk a német nemze: és francia."[58]

A magyar nagybirtok üzeméből főleg három termény került piacra: gabona, állat és bor. Sorrendjüket a talaj minősége és a kereslet szabta meg. A Hegyalján fekvő regéci uradalomban a szőlőművelés volt a legfontosabb jövedelmi ág. Mellette egészen eltörpült a gabonatermelés. A Zala megyei alsólendvai, vagy a Pest megyei gödöllői uradalomban a gazdálkodás súlypontját a piaci igények szabták meg.[59]

De az Ausztriába való kivitelünk sem lehetett nagy mennyiségű és főleg állandó. Miután a porosz királlyal 1763-ban helyreállt a béke, a bécsi központi hatóságok gabonapolitikájának az volt az alapelve, hogy „Magyarország gabonatúlprodukciójával szabályozza az örökös tartományok gabonaárait".[60] Csak akkor vonták fel a vámsorompókat s adtak vámmentességet a magyar gabonának, ha ínséges években, pl. 1770—72-ben, a cseh-morva iparvidék, vagy a császárváros egyre szaporodó lakosságával nem élhetett meg közvetlen környékéből és távolabbi behozatalra szorult. Így aztán általában gabonaexportunk a 18. század második felében is igen ingatag alapokon nyugodott s roppant áringadozásoknak volt kitéve. A vámvonal lehetőséget biztosított arra, hogy a magyarországi terménykivitelt mindenkor úgy szabályozzák, ahogy ezt az osztrák burzsoázia és birtokososztály érdekei megkívánták. A Mária Terézia és II. József uralkodása idején kifejlesztett gyarmati rendszer és protekcionizmus az osztrák nagybirtokososztály kedvéért megakadályozta a mezőgazdasági tőkefelhalmozást Magyarországon.

Ennek következtében az osztrák örökös tartományokba irányuló magyar terménykivitel „általában nem biztosította a tőkefelhalmozás lehetőségét a magyar földesurak és terménykereskedők számára, illetve csak szűk korlátok között nyujtott erre módot. Az osztrák kivitel így csupán a nagybirtokosok egy kis csoportjának nyujtott kedvező lehetőséget."[61]

2. A majorságok nagyarányú kiterjesztése

A mezőgazdasági árutermelés a kialakuló osztrák belső piac és a 18. századi háborús konjunktúra hatása alatt, a gyarmati korlátok ellenére is megindult. Az allódiumok fejlődése a 18. század első felében csak lassú léptekkel jutott előre. A robot csak fokozatosan nyert jelentőséget a pénzjáradék és termékjáradék mellett s eleinte még inkább fuvarozásból állott, mint mezei munkából. A 84 helységet felölelő Zala megyei alsólendvai uradalomban átlagban 92 holdat vetettek be évenként; 1728-ban 61 holdat, 1746-ban 126 holdat.[62] A zirci apátság előszállási (Fejér m.) és zirci (Veszprém m.) birtokán 1724-ben és 1736-ban kezdték kiépíteni a majorságokat és egyelőre pl. Előszálláson 48 pozsonyi mérő alá dolgozták meg a majorsági földet. Habár Garamszentbenedeken (Bars m.) az allodiális gazdálkodás ebben az

[58] FCsL LM Festetics Kristóf Constanczy György sági tiszttartójához, Pozsony, 1741 szept. 18. — *Sz. I.*
[59] Gerendás 92. l.
[60] Eckhart 192. l.
[61] Pach 144. l.
[62] Csapody 35. l.

időben már hosszú multra tekinthetett vissza, itt sem volt az uraságí földek művelésére elegendő konvenciós cseléd: a jobbágyok művelték azokat.[63]

A veszprémi káptalan allodiális vetésterületét a 18. század első feléből az alábbi táblázat szemlélteti:[64]

Allodium	-1727-ig őszi (öreg köböl)	tavaszi (öreg köböl)	1727—1755 között őszi, (öreg köböl)	tavaszi, (öreg köböl)	köles (öreg köböl)
1. Füle (Fejér m.)	30	20	50	30	1
2. Kiliti (Somogy m.)	30	20	50	30	1
3. Ságvár (Somogy m.)	12	7	20	10	—
4. Fokszabadi (Veszprém m.)	30	20	50	30	1
5. Jutas (Veszprém m.)	30	20	50	30	1
Összesen	132	87	220	130	4

A regéci uradalomban a 18. század első felében a maximális bevetés esetén a háromnyomásos rendszer szerint 675 köblös földet műveltettek. A megművelt allodiális terület a 60—70-es években 750—800 köblös földre emelkedett.[65] A fejlődő osztrák ipar, az örökösödési és hétéves háború alatt fellépő gazdasági konjunktúra ugyanis erőteljes lökéssel irányította a földesurakat az árutermelés fokozására. Az egyre növekvő piaci termelés indítékot adott a majorságok kiterjesztésére, különösen a Dunántúl nyugati részén, az örökös tartományok közelében. „Ott, ahol a jobbágyok korábban alig néhány táblát szántottak az uraságnak, most, különösen mióta a terményeknek jó ára van, nagy allodiatúrákat csináltak, egész pusztákat szántottak fel, amelyeket korábban mint legelőket használtak, vagy a helységeknek bérbe adtak . . .“[66]

A piaci lehetőségek megnövekedése tehát a majorsági gazdálkodás nagyarányú kiterjesztését eredményezte. A Festeticsek Vas megyei jószágain a majorsági vetésterület 1738—1783 között több mint tízszeresére emelkedett.[67] A század első felében, 1738-ban, a Festeticsek kemend-ollári (Zala m.) uradalmában és a Vas megyei jószágokon még csak az ollári kuriális pusztán álltak cselédházak, amelyeket az uraság konvenciós cselédei foglaltak el.[68] A század derekén a Mária Terézia-korabeli konjunktúra, az úrbérrendezéssel maximált jobbágyrobot elégtelensége és nem utolsó sorban a paraszti osztályharc intenzitásának megnövekedése tette szükségessé, hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést földesúri felszereléssel helyettesítsék. Festetics Kristóf gyarapította az uradalmi gazdasági felszerelést is; szénás-, és gabonás-színek építtetésén fáradozott.[69] Utóda, Festetics Pál (1768—1782) egymásután építtette birtokain a majorokat, istállókat, birkásházakat, cséplőpajtákat, granáriumokat, vendégfogadókat, pálinkásházakat, malmokat, göbölyhizlalókat, „svajceria-házakat“.[70] Azon fáradozott, hogy birtokain nagyobb haszonnal gazdálkodjék, mint elődei. Különösen a szemtermelés,

[63] Gerendás 97—98. l.
[64] VpKMl Protocolla oeconomicalia Nr. 2. 1730—1762: 3., 55., 338. l.
[65] *Jármay—Bakács*: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században, Tanulmányok, Bp, 1930, 101. l.
[66] Ungarische Miscellen, III. 1818, 17. l.
[67] FCsL Zaladiensia Nr. 1087 és a Vas megyei jószágok 1783. évi összeírása. — *Sz. I.*
[68] U. o. Nr. 1087. — *Sz. I.*
[69] FCsL LM Csurgó, Festetics Kristóf levele, 1767 ápr. 8. — *Sz. I.*
[70] FCsL DrL Rendezetlen. A Vas megyei jószágok összeírása. — *Sz. I.*

sertés-, és göbölyhízlalás, birkatenyésztés hozott számára busás jövedelmet, de a méhészet és selyemhernyótenyésztés fejlesztésén is buzgólkodott.[71] Sopron megyében ő foglalkozott először gyapjúfinomítással.[72]

Az allodiális gazdálkodás 18. századi kialakulása az Alföldön s egyáltalán a piacoktól távoleső vidékeken lényegesen más képet mutat, mint pl. a gróf Festeticsek nyugatdunántúli uradalmaiban. Ahol a normális termést a talaj biztosította, ott a 18. század közepén megjelent a roboton alapuló nagyüzemi gazdaság. A földesurak általában csak azon a területen csaptak le a parasztföldekre, ahol a jóminőségű talaj kifizető vállalkozássá tette a saját üzemű szemtermelést.

Az allódium terjeszkedésére bő alkalmat nyujtottak volna a tágas pusztták, amelyekkel a földesúr viszonylag szabadon rendelkezett. De a pusztai majorföldek hasznosításának lehetőségei igen szűköseknek bizonyultak. A földesúr inkább a szomszédos falvak népének legelő céljaira adta bérbe azokat, mintsem robotoltató majorsági üzemet építsen ki rajtuk, mert a népes falvaktól távol esvén, igen sok robotot kellett volna rájuk pazarolni. Esetleg az uradalom legeltetett rajtuk; állattartó gazdaságot szervezett a robotoltató majorüzem helyett, „Ha a tulajdonos az ilyen pusztát majorságosan maga művelteti: azt vagy fogadott pénzes emberekkel és tulajdon majorsági marhájával, vagy a legközelebb fekvő jobbágyhelységei által úrbéri munkával viszi végbe. Az első esetben a műveltetési szerfeletti költségekről kiki meg fog győződni, ha szemügyre veszi, hogy az olyan népetlen vidékeken, hol még a kisebb rendű urbarialis gazda sem tehet elegendő cselédre szert, és hol a mezei gazdák maguk magukat az esztendős cselédeknek, de kivált a szorgosabb mezei munkák divatjában a pénzes napszámosok felfogadásában felverik, a mezei gazdaság folytatása nemcsak nagy költségekkel, de a mellett igen káros hátramaradással folytatható."[73]

Ezért a földesúr a falvakban levő allodiális táblákat igyekezett növelni. Először is azokat a földeket fogta művelés alá, amelyeket már régtől fogva az uradalom részére foglaltak el, de mindeddig haszontalanul hevertek. Grassalkovich eleinte arra törekedett, hogy minden faluja határában hasítson ki allodiális földeket, hogy a jobbágyok könnyen megmunkálhassák. Amikor azonban rájött arra, hogy ez a szétszórtság gátolja az egységes irányítást, a faluhatárokból kihasí ott táblákat visszaadta a parasztoknak s áttette majorságát legnagyobbrészt a kartali puszta fekete földjére, ahol a faluközösséget lerázva, saját tetszése szerint vezethette gazdaságát.[74]

Koháry István gróf 1756-ban fordult a majorsági gazdálkodás felé. Úri (Pest m.) jobbágyainak kötelességükké tette, hogy „... Billei pusztámnak földeit, három döllőre vagyis szántásra jövő tavaszra fel osztatván, nekijek minden döllőre nem több, hanem csak száz húsz kila alá való tábla fog kimutatódni: az mellyek közül ők minden esztendőben ez után egyikét őszi vetés alá háromszor, másikat pedig tavasz alá egyszer annakidejében tartozni fognak jámborul meg szántani, bé vetni, fel aratni és bé takarni."[75]

Ugyancsak Bille pusztáján a mendeieknek hasonló feltételek mellett 50

[71] *Csaplovics, Johann:* Gemälde von Ungarn, II. Pest, 1829, 51. l.
[72] Zeitschrift von und für Ungarn, I. Pest, 1802, 186—187. l.
[73] *Erdélyi János:* Nemzeti iparunk, Pest, 1843, 95—95. l. Ezek a megállapítások érvényesek a tárgyalt korszakra is.
[74] Wellmann 106. l.
[75] HtL TU Uri. — *V. J.*

kila alá való táblát mutatott ki, hogy az azzal járó munkákat pontosan elvégezzék.[76] Monoron az egri káptalan fogott fel földet allódium céljaira abból, amit a jobbágyok azelőtt bérlet formájában használtak. Az ekkor létrejött új megállapodás szerint „... hogy az Uraság számára reservált földeken az allodiális oeconomia sikeressen folytathassék, minden egész földet bíró Monori gazda tartozni fog esztendőnként hat napi szekerezéssel a tisztartónak teendő rendelése szerént vagy szekerével, vagy ekéjével elől állván..."[77]

1758-ban a vecseiek (Pest m.) solti és apostagi embereket küldöttek ki, hogy „ez idén Tekintetes Bojári Uraság által köles alá fel szántatott földeket oculálnák és meg látnák, hogy ha valóságos gyepbül való szántás volt-e, vagy parlagföld lett légyen". A kiküldöttek egyhangúan megállapították, hogy „valóságos gyepbül szántattak fel, láttzatnak ugyan régi borozda hellyek, de talán még török világbeliek lehetnek".[78] A földesúr tehát eddig nem használt földre tette rá kezét. Dabról (Pest m.) 1770-ben az összeírók megjegyzik, hogy „az uraság oeconomiája ezen helyen... leginkább földnivelésből fog állni, amely ugyan eddig nem volt".[79]

Mindezek az adatok mutatják, hogy az 1740-es évek közepétől Pest megye birtokosai a jövedelemszerzésnek új módját kezdték bevezetni a „majorkodtatás" formájában. Az adatokból az is kiderül, hogy a 40-es években elsősorban a nagybirtokosok fordultak az allodizálás felé. Az 50-es évek közepétől fogva azonban a kisebb birtokosok is hozzákezdtek majorságok alakításához, vagy kibővítéséhez.

A Tiszavidék azonban ebben a tekintetben erősen visszamaradt. Sovány talaját a földesúr most még nem tartotta alkalmasnak, hogy sajátkezelésű majorüzemében szántóföld gyanánt hasznosítsa, hanem e helyett juhnyájakat telepített nagykiterjedésű töretlen gyepföldekre. Jobbágyrobotra tehát nem volt szüksége, a robotkötelezettséget készpénzben váltatta meg. Nagyivánon, Poroszlón, Tiszafüreden, Tiszaszőllősön (Heves m.) az egész falu egy összegben fizette a robotváltságot. Kockázatosnak látszott a könnyen ráfizetéssel végződő majorsági szemtermelés. Ebben a vonatkozásban nem is annyira a talaj soványsága, hanem a termelés bizonytalansága a fontosabb mozzanat. Hol ez, hol az a földdarab mondta fel a szolgálatot akár a nedvességtől, akár a szárazságtól. A kezdetleges gazdasági formákat legtovább megőrző tiszántúli tájakon a szerencsétlen talajviszonyok még a 18. század második felében is kilátástalanná tették a nagyüzemi gabonatermesztést

A Tiszavidék közép- és kisbirtokos urai alig voltak képesek arra, hogy ezen a kietlen, sovány talajon felemeljék a terméshozamot a jótalajú, jól gondozott nagybirtok jövedelmezőségének színvonalára. Hiányzott a kellő gazdasági felszerelés. A juh mindig fontosabb árucikk volt, mint a szemestermés. Ezért allodiális földjeiket többnyire bérbeadták a parasztoknak. Nem termeltek, hanem a parasztok által fizetett bérleti díjból és úrbéres szolgáltatásokból éltek. Az úrbérrendezés nagyszerűen a kezükre járt. Később a jobbágytelek felemelt járadéka sem volt elég nekik: elfoglalták tehát a telkiállomány egy

[76] HtL TU Mende. — *V. J.*
[77] U. o. Monor. — *V. J.*
[78] PMKl Rendezetlen. — *V. J.*
[79] HtL TU Dab. — *V. J.*

részét, s allodiális föld gyanánt az úrbéres járadékoknál még magasabb hozamú kisbérletek alakjában hasznosították.[80]

De ahol a földesúr már maga is tudta használni a földet, értéket jelentett számára, megszűnt az új bérletek kiadása. Az árendába adott földeket visszaváltották, a szerződések lejárta után új szerződést nem kötöttek. 1763-ban írja Károlyi Antal, hogy a nyíregyházíaknak (Szabolcs m.) árendába kiadott földet mindenképpen magának akarja megtartani, „jól lehet, ugyan majd csaknem eltökélt szándékom, hogy többszer árendába sem nekik, sem másnak nem adom".[81]

Pest megye parasztjait az 1750-es évektől kezdve állandóan rettegésben tartotta a bérelt puszták elvesztésétől való félelem. A paraszt, aki előlt kezdett bezárulni a földszerzés útja, ragaszkodott az árendás bérletekhez, hiszen állandóan félnie kellett attól, hogy a földesúr esetleg másnak adja ki, vagy saját kezelésébe veszi. Ennek úgy igyekeztek elejét venni a jobbágyok, hogy minél hosszabb időre szóló szerződést próbáltak kicsikarni. A cibakháziak (Pest m.) azt kérték 1764-ben, „hogy az említett két határokat jövedelmivel együtt, vagy 15 esztendőkre az tekintetes familia árendába ki adni méltóztatná, fogja tapasztalni az tekintetes familia szegény jobbágynak és az helységnek helyre állását, mert ők, vagy hat esztendőre, más helyekről egy gazda sem kívánkozik megbontakozni".[82]

A majorsági gazdálkodás azt is magával hozta, hogy fokozatosan nőtt a föld ára. Vagyis azok a parasztok, kik még szerencsésebb helyzetben voltak és az árutermelés, illetve a majorság még nem rabolta el pusztabérleteiket, ezekért az árendás földekért egyre nagyobb összegeket voltak kénytelenek fizetni.

Dunavecse 1748-ban Csanád, Fejéregyháza, Tetétlen és Szentimre pusztákért (Pest m.) 1150 forinttal tartozott.[83] Ugyanezeket a helyeket 1756-ban már 3000 forintért bérelte. Ekkor a Földváry-család megígérte, hogy a bérlet összegét „semmi szín vagy praetextus alatt tizenkét esztendőkig nem fogja szaporítani".[84] A tizenkét év elteltével azonban csak 3450 forintért volt hajlandó odaadni nekik az említett pusztákat,[85] 1779-ben pedig mindezekért 5000 forintot követelt tőlük.[86]

A 18. század második felében sem a dekonjunktúrák, sem a gyarmati helyzet nem tudták tartósan visszavetni a mezőgazdasági árutermelés fejlődését, illetőleg a majorságok terjeszkedését, különösen a nyugati piacokhoz közeleső Dunántúlon. A földesurak többé „nem igyekeztek, hogy... a jobbágyokra kiosztogassák a földeket és réteket".[87] Az 1794. évi Harruckern-uradalmi circuláré nyíltan kimondja: „... Arra vigyázni kell, hogy több colonicalis fundus ne legyen, mint amennyi az Urbarialis Tabellák kiállításakor volt..."[88] A Grassalkovich-birtokok gondnoka, Eszterházy nagyon jól tudta, hogy „az allodiumok növelése a jövedelmek legnagyobb részét

[80] A Tiszavidék majorsági fejlődését elsősorban Soós Imre kutatási eredményei alapján ábrázoljuk.
[81] SzSzMKl INP Nr. 88. — *V. Á.*
[82] PMKl Földváry-család levéltára — *V. J.*
[83] HtL TU Dunavecse. — *V. J.*
[84] U. o. — *V. J.*
[85] PMKl Földváry-család levéltára. — *V. J.*
[86] U. o. *V. J.*
[87] FCsL LM Festetics Kristóf fiának, Pálnak, Pest, 1766 aug. 27. — *Sz. I.*
[88] KCsL Conscriptio Nr. 10. — *H. L.*

szokta hozni". De azt is hozzátette a jó gazda: „...ha megfelel az uradalom erejének."[89] Ezért a pusztáknak csak azt a részét vette majorsági kezelésbe, amelynek megfelelhetett, a többit bérbeadta.

Az allodiális és úrbéres földek kiterjedésének egymáshoz való viszonyát országos méretekben a 18. század 90-es éveiben a kutatások hiányossága miatt nem tudjuk megállapítani. A II. József-féle 1788. évi kataszteri felmérések összesítése alapján Heves megyében a birtokmegoszlás a következő:[90]

Egri püspökség	6.295	kat. hold	
Egri káptalan	1.905	« «	
Egyéb egyházi	820	« «	
Grassalkovich hg.	9.001	« «	
Almássy gr.	4.424	« «	
Berényi Tamás gr.	3.316	« «	
Buttler gr.	2.235	« «	
Eszterházy hg.	479	« «	
Forgách gr.	1.389	« «	
Károlyi gr.	233	« «	
Keglevits gr.	719	« «	
Teleki gr.	497	« «	
Batthyány báró	3.881	« «	
Haller báró	4.061	« «	
Hunyadi báró	890	« «	
Orczy Lőrinc báró	3.120	« «	
Szepesy Zsigmond báró	1.082	« «	
Erős József	1.011	« «	
Fáy	1.095	« «	
Sághy	908	« «	
Szelitzky	614	« «	
Tarródy	982	« «	
Egyéb közép- és kisbirtokos nemeseké	37.199	« «	
Összes allodiális szántó községekben és majorokban (praedium)	88.091	kat. hold	(41,37%)
Összes úrbéri szántóföld	124.820	« «	(58,63%)
Összes szántóföld Heves megyében	212.911	kat. hold	

A II. József császár által elrendelt országos felmérés eredményei a legtöbb vármegyében elvesztek. Mivel ezek a felmérések az adómentességet féltő nemesség legélesebb tiltakozása és ellenszegülése mellett folytak le, a császár halála után a legtöbb összeírást a vármegyék megsemmisítették. De

	Allodiális		Bérlet		Urbéres	
	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%
1. Szántóföldek	132.873	25	106.524	20	276.892	55
2. Rétek	104.036	37	49.995	18	122.769	45
3. Legelők	197.936	36	76.386	14	266.208	50
4. Kertek és nádasok	24.054	37	21.956	34	18.377	29
5. Szőlők	2.033	4			40.862	96
6. Erdők	134.629	98			2.795	2

[89] Wellmann 111. l. — »... Auctio allodiorum ... maximum proventuum partem efficere solet ... si viribus dominii attemperentur.«

[90] HMKl II. József-féle kataszteri felmérés összesítése 1788. — Soós Imre készülő Heves megye monográfiájából.

Pest megye összeírása megmaradt számunkra és a Heves megyei adatok mellett hazánk agrártörténetének egyik becses forrása.[91]

E táblázat szerint Pest megyében az 1789. évi kataszteri felmérés alapján urasági föld volt már a szántóföldek 45%-a, a rétek 55%-a, a legelők 50%-a, a kertek és nádasok 71%-a, a szőlők 4%-a, az erdők 98%-a. De a Pest megyei földesurak nem az összes allodiális területet hasznosították majorsági kezelésben, — s ez a tény gyarmati helyzetünk köve kezménye volt, — hanem bérbeadták úgy, hogy többnyire a saját jobbágyaikat részesítették előnyben. A gödöllői uradalom gondnoka, Eszterházy is — mint láttuk — a pusztáknak csak azt a részét vette saját kezelésébe, amelynek megfelelhetett (si viribus dominii attemperentur).

Az úrbéri keretek megmerevedése után, a nem tágítható, sőt egyre aprózódó telkeken összezsúfolódott parasztság kapva kapott az urasági földek bérletén. Pest megyében a fenti táblázat szerint az összszántóterület 20%-a, a rétek 18%-a, a legelők 14%-a, a kertek és nádasok 34%-a, a majorságokból kiszakított parasztbérlet volt (durch die Unterthanen benutzet[92]).

A Földváryak Szülle és Ülle pusztáját (Pest m.) a hartaiak árendálták. 1768-ban 1000 forintot fizettek érte.[93] 1779-ben a bérlet összege pedig már 3000 forintra nőtt.[94] Zsemberi Zsuzsanna bicskei (Pest m.) földesasszony 1767-ben bicskei jobbágyainak a kérésére kijelenttte, hogy „a minémö majorsághi Földök, Szőlők, Rétek zsellér Házak említett portiomhoz tartoznak minden hasznaival említett jobbágyimnak oda bocsátottam... 800 Rhénes id est Nyoczszáz Rhénes forintokban".[95]

E példa azonban a majorság csökkentésére a háborús konjunktúra megszüntekor csak kivételnek tekinthető A század második felében, az úrbérrendezés után, az Alföldön is uralkodóvá vált a majorsági gazdálkodás az úrbéressel szemben. Békés megyében a század utolsó három évtizedében és a 19. század első két évtizedében, tehát 1711—1828 között, a szántóterület 93.060 3/16 holddal növekedett, a rét pedig 81.842 holddal.[96] E területek elsősorban az allódiumokat növelték, miközben a paraszti birtokok összeszűkültek, eltűntek, „... amennyiben azok a földesurak birtokába törvénytelenül estenek vissza".[97]

Az allodiális és úrbéri földek kiterjedése közti viszony még inkább eltolódhatott az előbbi javára, különösen a Dunántúlon, az örökös tartományok közelében. Az egyre növekvő piaci termelés itt még nagyobb indítékot adott a majorságok kiterjesztésére. Amíg az Alföldön a tágas puszták megművelése inkább túlnyomóan úgy történt, hogy a földesurak részenként kisebb darabokra osztva haszonbérbe adták, néha pedig „a termesztményeknek bizonyos részében, például felében, vagy harmadában" adták ki, a nyugati részek birtokosai földjeiket nagyobbrészt „majorságosan" művelték. De itt sem hiányoztak ezek az alapvetően feudális formák.

[91] Pest vármegye 1789. évi kataszteri felmérése. Másolta: Horváth Sándor. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Bp, 1901, 62., 72., 82., 93., 103., 114., 177. l.
[92] U. o.
[93] PMKl Földváry-család levéltára — *V. J.*
[94] U. o.
[95] HtL TU Bicske. — *V. J.*
[96] OL AG 1828. évi összeírás, 35. l. — *H. L.*
[97] U. o. 76. l. — *H. L.*

3. A mezőgazdasági árutermelés nagyarányú megnövekedése

Az egyre növekedő allódiumokról főleg gabona, állat és bor került piacra. A Dunántúl nagy része Bécs vonzáskörébe tartozott, Festetics Kristóf birtokai közel feküdtek a legfőbb piachelyekhez. Sopronhoz és Bécshez. Az értelmes gazda állandó levelezésben állott sági (Sopron m.) tiszttartójával és személyesen irányította az eladásokat. Figyelemmel kísérte a piaci áralakulásokat és akkor adta el terményeit, amikor a legmagasabb árra volt kilátás. 1764 tavaszán figyelmeztette Hegedüs Ferenc sági tiszttartót, hogy várjon a gabona eladásával, mert „Zalából, se Somogyról, se Vas megyéből az idén soproni piacra gabonát nem visznek, minthogy innen és vasmegyei uraságok maguk gabonáit Olaszországban mind eladták már, Sopron vármegye pedig ami volt, már jobbrész eladta. De másrészt is maga Sopron vármegye el nem tartja a soproni piacot, azért de necesse árának kölletik föllebb menni a gabonának".[98]

Festetics 1766-ban Polacsek Pál szentmiklósi (Somogy m.) tiszttartóját tájékoztatta a gabonaárakról: „Íme ezen újságot által küldöm kegyelmednek, ebbül észre veheti kegyelmed, minémű ára lészen jövendőben a gabonának."[99] A piacratermelés érdekében Festetics Kristóf igyekezett okszerűen gazdálkodni. Így többek között nagy gondot fordított a trágyázásra. „Azt hallom, — írja sági tiszttartójának, — hogy szépen ganéjoztattok, mert végig nem hordattad, csak az országút mellett vágattad le. Vajjon szemre ganéjoztattál-e, vagy haszonra?"[100]

A vetőmagot rostákkal akarta megtisztíttatni. Ezért 1745-ben megparancsolta sági tiszttartójának, hogy Sopronban csináltasson 12 „gyalog" vasrostát, négyet Kemendre (Zala m.), négyet Csurgóra (Somogy m.), kettőt Keresztúrra (Somogy m.), kettőt pedig Keszthelyre (Zala m.), minthogy „mindenütt feles vadóc vagyon a gabonában".[101] 1766-ban a keszthelyi gabona már megrostálva került piacra.[102]

Ugyanebben az évben Ságon (Sopron m.) „gabonás házat" építtetett, „úgy hogy még az padlásra is tölthetünk gabonát".[103] Festetics Kristóf mezőgazdasági árutermelésében a gabona mellett a legfőbb cikk az élőállat, gyapjú és bor volt. A gabonának tengelyen való szállítása alsó uradalmaiból (Somogy, Zala megye) nem volt olyan kifizető, mint a lábasjószágok felhajtása. Ezért az alsó uradalmak (Csurgó, Szentmiklós, Keszthely) a messze eső soproni piac helyett Kanizsán is adtak el gabonát. A gráci mészárosok keresték fel itten az uradalmakban hízlalt göbölyöket.

A soproni piac azonban mindig drágábbnak bizonyult. A Festeticsek alsó uradalmaiból a legtöbb esetben a Sopronhoz közelfekvő uradalmi központba, Ságra hajtották fel a makkon hízlalt, vagy „hidasbéli" sertéseket és szarvasmarhákat. A nagyarányú majorsági sertéstenyésztés következtében az uradalmaknak mindinkább szükségük volt a makkos erdőkre. Az „ólas-

[98] FCsL LM Festetics Kristóf Hegedüs Ferenc sági tiszttartójához, Szentmiklós, 1764 ápr. 13. — *Sz. I.*

[99] U. o. Festetics Kristóf Polacsek Pál szentmiklósi tiszttartójához, 1766 szept. 18. — *Sz. I.*

[100] U. o. Festetics Kristóf Constanczy György sági tiszttartójához, Keszthely, 1741 júl. 22. — *Sz. I.*

[101] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Keszthely, 1745 júl. 1. — *Sz. I.*

[102] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Keszthely, 1746 ápr. 2. — *Sz. I.*

[103] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Pest, 1746 szept. 6. — *Sz. I.*

béli" sertés-, és göbölyhízlalás pedig megkívánta a takarmánytermelést (kukorica, köles, hajdina). A földesúr meghagyta sági tisztartójának, hogy a sertéseket „hidasra vettesse és a serfőző törkölyével, korpával, eggyel-mással (csallán, moslék) hízlaltassa meg.[104] A Ságra felhajtott sertéseket többnyire bécsi mészárosok vették át.[105]

A gabonatermesztés, sertés- és göbölyhízlalás mellett Festetics Kristóf gyapjúból is szép hasznot vágott zsebre. A gyapjút szintén a soproni piacon értékesítette.[106] A földesúr cenki, soproni, csepregi (Sopron m.) és Keszthely-vidéki (Zala m.) borai ugyancsak Sopronban kerültek eladásra.[107] Zalai és somogyi rosszabb minőségű borait részint szintén Sopronban árultatta ki, részint sági korcsmáján.[108] A földesúr a bor kezelésére és finomítására nagy gondot fordított.[109] Festetics Kristóf évente kb. 200 mázsa mézet küldött fel Sopronba különböző jószágairól, amelyet bécsi bábsütők vettek meg.[110] Ha odafent a méznek nem volt kelendősége, a kanizsai bábsütőknek adta el.[111]

A gödöllői Grassalkovich-uradalom összes jövedelmeinek átlag 58%-át tették ki az 1790-es évekig a majorsági bevételek. Eleinte még a bor hajtotta a legnagyobb és legállandóbb hasznot, majd a gabona és a birka gyors térhódí ása biztosított olyan jövedelmeket abszentista földesurának, hogy idegenben két kézzel szórhatta a pénzt.[112]

A regéci uradalom mezőgazdasága egészen a bortermelésre támaszkodott A gabonatermelés, állattenyésztés csak az uradalom önfenntartására kellettek: a szőlő jövedelme volt az uradalom legfőbb haszna. A regéci uradalom borait többnyire lengyel kereskedők vették meg, esetleg bártfaiak, de ezek is lengyelországi kivitelre.[113] Ám az osztrák ipar fejlődését védő vámpolitika a magyar borkereskedelemben is éreztette káros hatását. Az udvari hatóságok a magyarral szemben az osztrák bortermelést részesítették előnyben. Nemcsak Ausztria felé küzdött a magyar borkivitel nehézségekkel, hanem a tokaji bor megszokott évszázados lengyelországi kivitele elé is akadályok tornyosultak Mária Terézia idején.[114]

Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának két fő bevételi forrása a gabona és bor volt.[115] Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki (Bars m.) birtokain a gabonatermesztés volt inkább kifizetőbb, mint a borterme'és: az északabbra fekvő, kevésbbé gabonatermő helyek erre nézve kedvező piaci lehetőségeket nyujtottak.[116] De a bortermelés és állattenyésztés is szép hasznot biztosított a káptalannak.

A munkaerőnek mennyiségi megnövekedettsége — bizonyos fokon —

[104] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Kemend, 1741 ápr. 10. — *Sz. I.*
[105] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, 1741 ápr. 10. — *Sz. I.*
[106] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Kemend, 1742 júl. 6. — *Sz. I.*
[107] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Pozsony, 1742 okt. 23. — *Sz. I.*
[108] U. o. Festetics Kristóf Hegedüs Ferenc sági tisztartójához, Szentmiklós, 1763 okt. 24. — *Sz. I.*
[109] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, Pozsony, 1742 okt. 23. — *Sz. I.*
[110] U. o. Festetics Kristóf Hegedüs Ferenc sági tisztartójához, Szentmiklós, 1763 okt. 24. — *Sz. I.*
[111] U. o. Festetics Kristóf levele. Pozsony, 1741 szept. 18. — *Sz. I.*
[112] Wellmann 166., 168. l.
[113] Jármay—Bakács 279. l.
[114] Eckhart 204. s köv. l.
[115] Csapody 50. l.
[116] Gerendás 92. l.

fordulatot adott a fejlődésnek. A jobbágytelki gazdálkodást az árutermelés fokozódásával majorsági gazdálkodás váltotta fel. A földesúrnak most már nem kellett attól félnie, hogy munkáskéz nélkül marad s így egyszerűen megszüntette az eddig adott kiváltságokat és fokozott munkára szorította a jobbágyságot. Ez az állapot az ország egyes részeiben különböző időkben következett be az árutermelés fejlettségének megfelelően. Jellemzőek az idők megváltozására Thassy János zalaszentmihályi földesúr szavai 1764-ből: „Javaimat árendaképpen bírták, mindazonáltal most nékem az ő készpénzbéli árendájoknál szolgálatjukra nagyobb szükségem lészen."[117]

Hiába instanciáztak a szentmihályiak a vármegyéhez, hogy Thassy őket „erővel s hatalommal örökös jobbágyokká akarja tenni" s hogy „sem a mostani földesurunk, sem édesatyjának nem robotoltak, hogy mindenkor árendások voltak s akinek hová tetszett, mindenkor szabadon elmehetett". A földesúr most már „majorkodtatás" formájában akarta földjeit hasznosítani s a földhözkötéssel igyekezett visszaverni a nyílt parasztellenállás egyik alapvető formáját, a szerződéses jobbágyok távozását, hogy a majorsági gazdálkodás számára biztosítsa a szükséges munkáskezeket. A Zala megyei Resznek és Jakabfa helységek contractusát 1746-ban vonta vissza gróf Széchenyi Ignác. Ezekben a helységekben majort csináltatott és ahhoz elszedte a lakosok szántóföldjeinek és rétjeinek nagyobb részét. „...Azon földeket megszántani, bevetni s aratni, rétjeit megkaszálni, fölgyűjteni, behordani, egy szóval mindennemű dolgait végben vinni" a lakosok kötelessége lett.[118]

Így szüntették meg az árutermelő földesurak a jobbágyságnak — a betelepítések idején — adott engedményeket. A szerződések megszüntetésével karöltve haladt a parasztság feudális terheinek ugrásszerű megnövelése és a jobbágyföldek megcsonkításának folyamata. A magyar nagybirtokosok megragadták az értékesítés vékony lehetőségét is s a gyarmati helyzet minden terhét igyekeztek a jobbágyság nyakába varrni.

4. A parasztság feudális terheinek ugrásszerű megnövelése

Mivel a magyar földesúri osztály gyarmati viszonyaink következtében túlnyomóan csak feudális eszközöket (a fennálló jobbágyi munkarendszert) vehetett igénybe az árutermelés szolgálatában, igyekezett azt lehetőleg a legnagyobb mértékben kihasználni. A kizsákmányolásnak ez a feudális formája olyan súlyossá vált a 18. század közepétől fogva, az árutermelés előrehaladásával, hogy válságos helyzetbe hozta a jobbágyság nagy részét. A birtokosok annyira igénybevették jobbágyaik munkajáradékát terjedelmes allódiumaik megművelésére, hogy azok „fonnyasztó szegénységre" jutottak.

Somogy megyében a robotfokozásnak két csomópontját figyelhetjük meg. Az egyik: 1742 táján, amikor több uradalomban vezetik be az urbáriumot, azaz a terhek pontosabb, számszerűbb meghatározását, rendesen az állandó telekegység kimérésével együtt. A régebbi állapothoz képest a terhek is emelkednek. A század elején eléggé általános 12 napi robot helyett ennél jóval többet kívánnak, sokszor már az 1767-i urbáriumban lerögzített 104—52 napot.

A másik csomópont: 1757-től 1763-ig. Az 1742 körüli urbáriumok követi-

[117] ZMKI PSD Fasc. 4. Nr. 5A. — *Sz. I.*
[118] *H. Balázs Éva:* Jobbágylevelek, Bp, 1951, 124. sz. irat. — 1746. 183. l.

kezetes alkalmazását, esetleg túlhaladását jelenti, — papíron, — míg a valóságban, főleg a robot terén, jóval túlmennek rajta. Nem véletlen, hogy ez a két időpont egybeesik az osztrák örökösödési, illetőleg a hétéves háborúval.

Az osztrák piac minden gyarmati korlátja ellenére is biztosította immár a magyar mezőgazdaság állandó piacának minimumát, amelyet ezek a háborúk ugrásszerűen megnöveltek. A tartós és egyre szélesedő konjunkturális árutermelés a munkaerő fokozottabb kihasználását, tehát a robot fokozását hozta magával. A veszprémi káptalan 1755-ben urbariális regulációval lepte meg alattvalóit, „midőn már elmultak azok az idők, amikor az ország különféle szerencséllenségei és felfordulásai következtében a falvak elhagyottan gyászba öltöztek s a szántóföldeket roppant erdőkből kellett kiirtani, hogy teremjenek, s nem volt elegendő jobbágy a berkek és erdők irtására, hogy ezek szénát teremjenek ..."[119] A káptalani úriszék az 1514 évi 16. articulus értelmében az egésztelkes jobbágy robotját évi 52 napi igásrobotban szabta meg. Szántás, aratás, kaszálás, szüret, vagy más szükséges fódozás esetében duplarobotot vehet az uraság. Az igásállattal nem rendelkező jobbágyok heti 2 napi, vagyis 104 napi gyalogrobottal szolgálnak. Minden egésztelkes, vagy összefogva a fél- és negyedtelkes jobbágy 12 mérföld távolságon belül az 52 napi igásroboton kívül, hosszú fuvarral is tartozik. A házas zsellérek évi 18, a házatlan zsellérek évi 12 gyalognapot tartoznak robotolni. Ezenkívül tartoznak az uraságnak előfogatot adni, levelet hordozni, évenként 4 nap vadászni és halászni. Az egésztelkesek egy öl, a féltelkesek fél öl, a negyedtelkesek pedig egy-egy szekér tűzifát tartoznak behordani az uradalom számára.

A veszprémi káptalani jobbágyok 1755-ben megszabott munkajáradékát azért tartottuk fontosnak részletesen felsorolni, mert ékes bizonyítéka annak, hogy egy fejlődésben eléggé hátramaradt allodiális papi gazdaságban is elérte már a 18. század derekán a munkajáradék azt a normáját, amelyet Mária Terézia „kegyes" urbáriuma megszabott a parasztoknak.

A terheknek ezt a súlyos emelkedését még inkább megfigyelhetjük a majorsági gazdálkodásban előljáró nagybirtokon, ahol a piaci lehetőségeket jobban kiaknázták, mint pl. a veszprémi káptalan. Garamszentbenedeken (Bars m.) az egyre növekedő majorsági földek megművelését béresek hiányában teljesen a jobbágyokra bízták. Panaszkodtak is a damasdiak: „Mi nekünk robot iránt urbáriumunk, vagyis szabott rendtartásunk soha sem volt, most sincs." Nem napszám robotoltak, hanem, amint a szükség parancsolta. Néha 2—3 hétig „úrdolgáztak", főként aratás idején.[120]

Az úrbérrendezést közvetlenül megelőzőleg a kemend—ollániak (Zala m.) Festetics Kristóf ellen fordultak panaszukkal az udvarhoz. A zalaszentiványiak, zalaszentlőrinciek, henyeiek és győrváriak gróf Batthyány Ádám ellen adtak be panaszt, a zalaistvándiak, gyűrűsiek és szepetkiek (Zala m.) pedig ugyancsak Festetics Kristóf ellen. A nagy-, és kisrécseiek, rigácsiak, magyarszerdahelyiek, kacorlakiak és az újudvariak, bocskaiak (Zala m.) Inkey Boldizsárt panaszolták be a királynénál. A kisgógánfaiak, sopronkopácsiak, lövőiek és hidegségiek gróf Széchenyi Antal ellen mentek panaszkodni az udvarhoz.[121]

[119] ZMKl PSD Fasc. 3. Nr. 12A. — *Sz. I.*

[120] Gerendás 84. l.

[121] Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Bp, 1933, 94—95. l.

A majorsági gazdálkodás elsősorban a nagybirtokon vált uralkodóvá, a Dunántúlon már a 18. század derekán.[122] A nyugatdunántúli adatok elsőbbségének tehát nem a mi anyaggyűjtésünk egyoldalúsága az oka, hanem nagyobb figyelmet kell szentelnünk a nyugatdunántúli állapotoknak, mert ezen a területen legfejlettebb a majorsági gazdálkodás és így a majorsági gazdálkodás törvényszerűségeit ezen a területen figyelhetjük meg legélesebben.

Maguk a parasztok is tisztán látták, hogy azért kell többet robotolniok, mert „a földes urak majorság földjei fölöttébb szaporodtak".[123] Galánthai Fekete György gróf becsehelyi, polai, tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyai 1765-ben panaszkodtak, hogy minden héten két napi szántásra, egy nap szekérrel, 3—4 nap pedig gyalogrobotra hajtják őket, „minthogy a Méltóságos Uraság folytattya a nagy gazdaságot". Ha a földesúr majorságán okszerűen kezdett gazdálkodni, annak is a jobbágy itta meg a levét, mert még fokozottabban igénybevették munkaerejét. Így folytatják gróf Fekete György említett alattvalói: „Nem külömben most tiszttartó urunk új gazdagságban oly inventiot találván, egy singnyi mélységre szántat a jobbágysággal, azt kétszer meghordoztatván, háromszor nagy fejszékkel töreti s így kínoztattya a méltóságos uraság jobbágyát, azért sokan közülünk magának semmit sem szánthatott az sok kellemetlen hajlogatás miatt."[124]

Vas megyében is a terhek zömét a robotterhek jelentették. Emelkedésük kezdeteire még mindenki élénken vissza tudott emlékezni, hiszen rövid idő alatt gyorsan lejátszódó folyamatról volt szó. A németcsencsiek (Vas m.) elmondották, hogy szerződésük nem volt, csak szokás alapján szolgáltak s csak arra emlékeznek, hogy a robot évről évre több lett.[125] Ugyanígy emlegették az újhegyiek (Vas m.) is, hogy 20 éve évről évre emelkedtek terheik.[126] A rábaszentmihályiak (Vas m.) szerint „legrégibb szokás szerint" kirótt terheik, „azután nagyobbíttatván számtalan robotot szolgáltunk" részint az uraság akaratjából, részint a tisztek parancsára.[127] Az így bevezetett robotterhek egyes helyeken valóban roppant súlyosak voltak.

A molnárszecsődiek (Vas m.) robotját a tisztek heti 2 napra emelték fel, évente háromszor is hosszúfuvarra hajtották őket, hazajövet rögtön robotra hajszolták az elfáradottakat.[128] Ugyanígy panaszolták el a horvát- és magyarnádaljaiak (Vas m.), hogy a félhely robotját heti 2 napra emelték, „sőt többet is (követelnek) ... végh nélkül való hajtogatásával a szegény jobbágynak".[129] A pornói apátság jobbágyai panaszkodtak 1754-ben, hogy 5—6 holdas telkekre havi 6 igás, vagy 12 gyalognapszám van kivetve,

[122] Szabó Dezső abból a tényből, hogy rendszerint valamely nagyobb úrnak parasztjai fordulnak elnyomatásukkal való panaszaikkal a királyhoz — s csak elvétve a kisebb földesurak alattvalói — azt a téves következtetést vonja le, hogy »elsősorban a valószínűleg kevésbbé elnyomott parasztok fordultak az udvarhoz«. Nem veszi észre az urbérrendezéssel kapcsolatos nyugatdunántúli parasztmozgalmak igazi kirobbantó okát: a földesúri kizsákmányolás nagyarányú megnövekedését.

[123] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*

[124] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*

[125] VMKl RNP Németcsencse. — *V. K.*

[127] U. o. 3/136. Ujhegy—Neuburg. — *V. K.*

[127] U. o. 3/50. Rábaszentmihály. — *V. K.*

[128] BCsL Nr. 2. Fasc. LP Nr. 2. — *V. K.*

[129] U. o. Nr. 3. — *V. K.*

2—3 holdas telekre 3, illetve 6 nap. Velük műveltetik azonkívül az urasági szőlőket, ezenfelül egy napi aratást kell elvégezniök, évi 3 napot kell vadászniok robotbeszámítás nélkül és teleknagyságra való tekintet nélkül 2—3 fontnyi fonást is követelnek rajtok.[130]

A földesurak peres úton is megpróbálták ezeknek a szolgáltatásoknak emelését. 1760-ban a szentgotthárdi apát emelte jobbágyainak szolgáltatásait.[131] 1762-ben Inkey Boldizsár követelt több robotot sotonyi (Vas m.) jobbágyaitól.[132] Az 1760-as évek elejétől pedig a megye legnagyobb földesurai kezdtek peres eljárásokat uradalmaik parasztjai robotterhének és szolgáltatásainak szabályozására. Ezek a robotterhek általában még nem voltak egységesek. Felsőpatyon (Vas m.) pl. 30 és 52 napos marhásrobot volt (gyalog a kétszerese), de van 104 napos marhásrobot is. Volt, ahol szükség szerint dolgoztak, Ondódon (Vas m.) emberemlékezet óta csak heti egy nap volt a marhás robot, kivéve a takarítást és a szüretet, mikor „az meddig tartott, azt vigben köllött vinni".[133]

Kisasszonyfán (Vas m.) viszont az 50-es évek közepén a középbirtokos Hertelendy Gábor „erőszakosan ránk vetette" az urbáriumot a „vármegye pöcséltye alatt". „Robotunknak száma nem volt, mert hetedszaka is, ha kívánta az uraság, elől kölletett állani oda és visszamenne'elünkön kívül."[134] Voltak helyek, pl. Acsád, Geregye, Alsószeleste (Vas m.) stb., ahol akár gyalog, akár marhával, ki hogyan tudta kiállítani, 2 nap volt a heti robot.[135] Általában megállapítható azonban, hogy a robotterhek ekkorra már mindenhol elérték a heti egy marhás-, vagy két gyalognapot.

Festetics Kristóf kemendi (Zala m.) zsellérei is a robotban látták legsúlyosabb sérelmüket. Ha a paraszt képtelen volt maga helyett valakit robotra állítani, különösen aratás, kaszálás idején, mint rabot, vagy gonosztevőt, kezénél, lábánál fogva összekötözték és fogságba vetették az uradalom tetszése szerint. Amikor a fogságból kiengedték, annyira megverték, hogy a volt rab egész éven át betegen nyomta az ágyat.[136]

Báró Perényi pókai, kisszigeti, csömödéri, zebeckei és dömeföldi (Zala m.) parasztjai szintén a törvénytelen robot miatt emelték fel panaszos szavukat. Szüntelenül két-három hétig tartó robotra hajtották őket (noha árendát fizettek), hogy saját maguknak nem is dolgozhattak.[137] A földesúr botfai (Zala m.) jobbágyai panaszos kérvényükben előadták, hogy „hetfén elkezdvén, szüntelen egész héten majd minden nap robotolunk, csak egyedül elvétve, ha némelykor egy-két nap, de igen ritkán történik, nem hajtatunk s ami nehezebb, majd nagyobb részint egyarányosan úgy a félfertályosok, valamint az egész fertályosok és fél helyesek szolgálni kéntelenéttetünk". A robotra való jövés-menés idejét sem számították be, holott a botfaiak téli időben oda-visszamenet két napot is eltöltöttek.[138]

Különösen sok panasz merült fel báró Sennyey Antal ellen a törvénytelen többletrobot miatt. A pölöskeieket, bakiakat, tötösieket, naprádfaiakat,

[130] U. o. Nr. 2. Fasc. LP Nr. 1/47. — *V. K.*
[131] VMKl UP Fasc. 5. Nr. 27 a továbbiakban : 5 : 27). — *V. K.*
[132] VMKl UP Fasc. 5. Nr. 26. 6 : 1. — *V. K.*
[133] U. o. 3/13. Ondód. — *V. K.*
[134] U. o. 2/20. Kisasszonyfa. — *V. K.*
[135] U. o. 1/1. Acsád : 1/7. Aldószeleste. 1/69. Geregye. — *V. K.*
[136] FCsL Zaladiensia Nr. 1670. — *Sz. I.*
[137] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 6. — *Sz. I.*
[138] U. o.

kutasiakat (Zala m.) főképpen aratási munkákkal terhelték. „...Mert Nagyságodnak majorság földei fölöttébb szaporodtak és így sokkal többet s tovább kell aratnunk, mint annak előtte. Szent Iván naptul kezdvén Szent István napig naponként akár aratásra, akár kaszálásra, vagy gyűjtésre s hordásra naponként vagy szekeret, vagy embert kell állítanunk, úgy hogy azon nyolc hét alatt, mely az esztendőnek legszorgosabb része, nincs csak egy napunk, melyen az uraságnak nem robotolnánk."[139]

A Zala megyei jobbágyság elégedetlenségének másik góca az Inkey-birtokok voltak (Szerdahely, Kaczorlak, Bocska, Nagy- és Kisrécse, Újudvar, Rigács, Petri). Az újudvariak 1766-ban így panaszkodtak: „Robotinknak bizonyos napja nincsen, hanem egész héten, főképpen takarulásnak idejekor még ünnep nap sincsen nyugovásunk. Pedig csak egy parancsolattyára az uraságnak elől nem állhatunk, mindgyárt hajdúi által verettetünk, zálogoltatunk, keményen hurcoltatunk, hasonlítatunk a török rabokhoz."[140]

Az allódiumok aratási munkálatainál annyira igénybevették a robotoló jobbágyot, hogy saját termése betakarításával sem törődhetett. Így panaszkodtak a petriek: „Mely aratás minthogy egy hónapig is tart, a szegény jobbágy gabonája rész szerént szél által elvesztődik, mert ámbár le is arattuk az uraság gabonáját, tehát addig, még learatott gabonáját bé nem hordjuk, legfőképen szegényebbek köztünk maga gabonáját nem arathattya."[141]

A robot nemcsak a telkes jobbágyokat terhelte és keseríttette el, hanem a zselléreket is. „És még csak egy rokkán ülő asszony is, aki semmit sem bír, 19 napot szolgál az uraság szőlejében", panaszolták a nagykutasiak (Zala m.). „Még vannak olyan szegény legények is, akik kepés aratás által keresik kenyerüket, mégis szolgálnak 18 nap robotot nyári nap."[142] Gróf Széchenyi Zsigmond naprágfai zsellérei már 1743-ban arra kérték az uraságot, hogy „az eddig való 12 napi szolgálatban bennünket megtartani méltóztassék, hogy utolsó pusztulásra és helységünkből való elfutásra ne jussunk".[143] A kemendiek (Zala m.) 1765-ben panaszkodtak Festeticsre, hogy „a zsellérek és cselédek feleségeit a többi jobbágyokhoz hasonlóan szolgálatra üzik, különösen aratás és kaszálás idején".[144]

Azokon az alföldi területeken, ahol az allódium még aránylag kicsi volt, a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig nem a robot volt a paraszt legsúlyosabb terhe. Grassalkovich uraság a gödöllői uradalomban mindig a szükséges, minőségileg meghatározott munkákat írta elő, nem pedig robotnapok számát. Pl. a csík-tarcsaiak tartoztak „az mostani határokban lévő uraságh földeit... megh szántani... bé vetni, és fel takarítani".[145] De az allódiumok kiterjesztése az Alföldön is magával hozta már a 18. század derekán a robotteher eddig ismeretlen mértékű megnövelését. A cinkotaiak (Pest m.) 1756-ban panaszkodtak az elviselhetetlen robot miatt.[146] A cibakháziak (Pest m.) az 50-es évek végén elmondják, hogy az „Urbariumon kévül is

[139] U. o. Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[140] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[141] U. o. — *Sz. I.*
[142] U. o. Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[143] U. o. Fasc. 2. Nr. 2A. — *Sz. I.*
[144] FCsL Zaladiensia Nr. 1670. — *Sz. I.*
[145] Wellmann 52. l.
[146] PMKl PC 1756. — *V. J.*

ritka nap, hogy négy vagy öt gyalog embert, úgy nem különben egy vagy két szekeret is nem kivánna" az uraság „holott mostanában az templom építésihez is kezdettünk, de semmi könnyebbítés sincsen rajtunk. Az mult ősszel is öt nap és az tavaszon három nap kénteleníttettünk az Tisztelt Uraságnak szántanunk."[147]

Az oroszi (Heves m.) jobbágyok azzal fordultak a Földváry-családhoz 1755-ben, hogy „... kénteleníttetünk magunk sok nappali és éjjeli sok nyomorúságos állapotunkat ki terjesztenünk, már el annyira jutott a szegény helységh, hogy immár majd darab kenyere sem lészen a sok hajtogatásban s parancsolatokban... Az szántó földeink el sóványodtanak. Oka az, hogy annak idejiben nem dolgozhattyuk, úgy az mint kivántatnék, mert az sok ízbeli parancsolat alatt ott kelletik félben hadni..."[148]

Látjuk tehát, hogy az allódiumok növekedésének a másik oldalon az Alföldön is szükségképpen a jobbágyok robotterhének növekedése felelt meg. Az úrbérrendezés utáni robotviszonyokat híven tükrözik az alábbi sorok, amelyek elsősorban a pusztákban gazdag Alföldre vonatkoznak: „Ha egy földesúrnak még olyan sok földje is van, ... mégsem fog egyet sem paraszttelkekre kiosztani, ... hanem arra kényszeríti alattvalóit, — mivel a jogos robot és saját cselédsége elégtelen, — hogy annyi földet műveljenek meg, vagy bérbead ugyan egy részt alattvalóinak, de a legsúlyosabb feltételek alatt, különösen robot fejében és így a robotnak se vége, se hossza..."[149]

Az elviselhetetlen robottal tűrhetetlen bánásmód párosult. A goromba, sőt kegyetlen bánásmód elleni panaszok galériájából csak néhány kirívó esetet veszünk szemügyre. Gróf Fekete György tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyai 1765. évi panaszai között találjuk a következőt: „Tavalyi aratáskor történt, hogy aratlunk volna, egy terhes asszonyt elérvén a szülésnek ideje, elindult hazafelé, elől találta tiszttartó urunk és az úton vissza mindenütt kétágú korbáccsal verette, úgy annyira, hogy csak a gyermeket is meg nem ölték benne, aki most is megismerszik a gyermeken, miként a korbáccsal megvágták az anyjában. Ugyanazon asszonynak az atyja is jelen lévén, könyörgött érte, akkor az asszonyt eleresztvén, azt atyját levonván verette".[150]

Ugyancsak a tótszerdahelyi és molnári jobbágyok panaszai sorában találjuk a következő esetet: „Tiszttartó nagy keménységgel kiküldvén hajdúkat a mezőre és a faluban megfogatván bennünket (robotra) a tömlöcbe vettetett, másnap reggel megveretvén küldött ki a mezőre és midőn megkötöztet bennünket, kettőt, négyet együtt, a hajdú előtte hajtván, mint a barmot, mondja: Hajsz, csá!"[151]

Az uradalom gazdálkodását ritkán irányították maguk a föld tulajdonosai. Ezt a feladatot a gyakran távollevő (abszentista) tulajdonos az uradalmi tisztviselők egész apparátusára bízta. Az abszentista főurak sokszor nem is látták egyes birtokaikat, miközben a jobbágyaikból kisajtolt pénzt idegenben szórták szét. A parasztokkal közvetlenül a gazdatisztek, ispánok és hajdúk érintkeztek. Ezek hajtották őket robotra, s ha nem jelentek meg,

[147] PMKl Földváry-család levéltára Miscellenea 24. — *V. J.*
[148] U. o. Rendezetlen anyag. — *V. J.*
[149] Ungarische Miscellen, III. 1818. 37. l.
[150] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 12. — *Sz. I.*
[151] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*

vagy nem az ő tetszésük szerint végezték munkájukat, kíméletlenül bántak velük.[152]

A legtöbb folyamodvány felpanaszolja az ú. n. hosszú fuvart is, vagyis a parasztoknak azt a kötelességét, hogy évente egyszer a robotba való beszámítás nélkül messzebb területre kötelesek fuvarozni az uraságnak. A Vas megyei Batthyány-birtokokon a jobbágyok Körmendre ölfát fuvaroztak, vagy az uradalmi gabonát Grácba szállították. Az uradalom nemcsak, hogy a jobbágyok élelmezéséről és lovaik ellátásáról nem gondoskodott, hanem még a vámot is velük fizettette meg.[153]

Az esztergomi káptalan Hont megyei jobbágyaival vontatta fel a Dunán budai bordézsmáját.[154] A garamszentbenedeki uradalom jobbágyai ugyancsak a budai dézsmaborokat szállították Esztergomba, onnan pedig a párkányi réven át Szentbenedekre.[155] Galánthai Fekete György gróf tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyai 1765-ben így panaszkodtak: „A hosszú fórozásnak nincsen száma, mert a farsangban is egyszersmind voltunk némelyek Sopronba, Csornára, Zágrábba, Kőszegre, némelyek pedig szintén Bécsbe. És más hosszú utakat is kölletik szolgálnunk és valamikor valahová kivántatik, esztendőben nyolcszor-kilncszer is hajtatunk. A mezőnk is pusztán maradt a sok hosszú fórozás miatt."[156]

Gróf Batthyány Ádám szepetneki (Zala m.) jobbágyai korábban nem adtak többet, mint 4 szekeret a közeli hegyekben termett borok alá, amelyet a helység korcsmájába hoztak. „Most pedig valamikor valahová kivántatik, ha szintén Bécsbe el kölletik mennünk."[157] Az esztregnyeiek és sármásiak (Zala m.) két-három hétig is hosszú úton voltak.[158] A veszprémi káptalan csopaki (Zala m.) parasztjai panaszkodtak, hogy Pestre és más távoli helyekre kell hosszú fuvart szolgálniok.[159]

Báró Sennyey Antal baki (Zala m) jobbágyai roboton kívül hosszú útra mentek, amidőn szükséges volt, „leginkább mikor jobb árát érezték a gabonának". Akinek szekere nem volt, pénzen kellett fogadnia, évenként háromszor-négyszer is. Ha a jobbágy igásállata útközben megdöglött, mivel szekerét igen megterhelték, nem kapott semmi kártérítést az uraságtól.[160] Inkey újudvari (Zala m.) alattvalói 1766-ban előadták: „Hosszú utat előbb esztendőben csak egyet szolgáltunk, most pedig száma nincsen, hanem midőn kivántatik, mindenkor mind rossz üdőben, mind jó üdőben, sem rossz, sem jó út meg nem tartja."

Volt olyan esztendő, hogy az uraság a kacorlakiakat (Zala m.) ötször is elhajtatta Sárvárra zsindellyel, hol borokkal. Hazajövet szintén súlyosan megrakodva tértek vissza. Sok jobbágynak az ökrei annyira leromlottak,

[152] A kíméletlen bánásmódra: *Bojt Lajos:* A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig, Bp, 1935, 37—39. l. — OL Széchenyi-uriszék. S. K. 4. cs. l. sz. IV. sorozat, 1777. dec. 30. — *I. E.* U. o. III. sorozat »N« 3. pont. — *I. E.*

[153] Hóman—Szekfü IV. 536. l.

[154] *Bakács István:* A magyar jobbágy a XVIII. században, Századok, Bp, 1936, 286. l.

[155] Gerendás 85. l.

[156] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*

[157] U. o. Fasc. 4. Nr. 8. — *Sz. I.*

[158] U. o.

[159] VpKMl Protocolla officii fiscalatus Nr. 19. — *Sz. I.*

[160] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*

hogy hosszú ideig be sem foghatta őket. Ezenkívül Inkey levélhordásra is befogta a rigácsiakat 4—5 nap, vagy egy hétig.[161]

Hasonló volt a helyzet a Somogy megyei Széchenyi-uradalomban is. Az 1766. évi úriszéki vallomások szerint a darányiak, kálmáncsaiak, és homokszentgyörgyiek panasszal fordultak a királynéhoz a terhes hosszú fuvar miatt.[162]

Az árutermelésre áttért feudális birtokos a gazdasági konjunktúrát kihasználva, annyira igénybevette a robotot, hogy sok szegénynek még a mindennapi kenyere sem volt meg. Ha valaki mégis panaszra merte nyítani ajakát, — mint pl. báró Sennyey Antal tütősi (Zala m.) alattvalói: „Jajjbizony nincsen kenyerem!" — ezt a választ nyerte az uraság emberétől: „Ebatta, egyél cipót!"[163] A hidegségi (Sopron m.) jobbágyok panaszkodtak 1765-ban Mária Teréziához írt levelükben: „... Oly annyira úr dolgával terhel bennünket (a földesúr), hogy magunknak már nem is dolgozhatunk. Ennek okáért el kell nyomorodnunk, koldusulnunk, és pusztulnunk, mert nem győzhetjük a nagy úr dolgát és a többi iszonyú terheket."[164]

Még inkább fokozta a kizsákmányolás mértékét, hogy a feudális földesúr a paraszt munkáján kívül termelvényéből is sokat elszedett. Általános panaszra adott okot a terményjáradék szedésében a hegyvám és a bordézsma jogtalan felemelése. A kizsákmányolásban különösen kemény eszközöket alkalmazó gróf Batthyányak zalaszentgróti alattvalói már 1736-ban panaszkodtak, hogy az uraság a hegyvámot annyira felemelte, hogy mostan 1300 vödörrel is többet kell adniok, mint az előbbi hegyvám volt.[165]

A veszprémi káptalan csopaki (Zala m.) falvának szőlősgazdái, nemesek és nemtelenek, helybeliek és külső lakosok 1754-ben egyaránt panaszkodtak a vármegyénél, hogy Pösténi Mihály kanonok, ki dézsmálni szokott Csopakon, a káptalan fundusán lévő szőlőhegyeken károsítja őket a tized beszedésében. A járandóságon felül egy-másfél akóval is többet vesz tőlük. A mustot seprőstől akoltatja meg, a dézsmát mégis tiszta, seprőmentes, lefejtett borból követeli.[166]

Gróf Fekete György becsehelyi, polai, tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyai 1765-ben így panaszkodtak a törvénytelen hegyvám és dézsma miatt: „... A szüret alkalmatosságával mindgyárt a szegénység bora megakoltatik, azt pedig 3—4 hónapig halasztván, kijárandó hegyvám és dézsmát szedik ki s akkor is úgy fejteti, vagyis folyatja s így tiszta bort viszen a szegénységtől, az üres hordókat sepreivel együtt hagyják a pincénél."[167]

A jobbágyok sérelmezték a tizedelésnél tapasztalható visszaéléseket. Gróf Fekete György tótszerdahelyi és molnári jobbágyai (Zala m.) 1765-ben előadták, hogy a kukoricát összeírják, amidőn beszedik, a tizedet pedig száraz kukoricából újesztendő tájban veszik meg.[168] Báró Sennyey Antal nagykutasi és baki (Zala m.) jobbágyai azt sérelmezték, hogy „amely szegény

[161] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[162] OL Széchenyi-uriszék 1766. — *I. E.*
[163] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 1A — *Sz. I.*
[164] H. Balázs i. m. 137. sz. irat. — 1765. — 218. l.
[165] ZMKl PSD Fasc. 1. Nr. 8. — *Sz. I.*
[166] U. o. Fasc. 3. Nr. 18. — *Sz. I.*
[167] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*, Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[168] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*

embernek méhéje, vagy juha van, azt megtizedelik, ha pedig annyi nem volt, minden rajtul és minden bárántul 3 garast vesz".[169]

Majdnem minden panaszos kérvényben szerepel a pennaticumkéve (sarlópénz): „Hallatlan dolog az is — panaszolták többek között báró Perényi pókai, kisszigeti, csömödéri, zebeczkei és dömeföldei (Zala m.) jobbágyai, — hogy az uraság tisztjei, amidőn tizedelik a jószágot, őszit és tavaszit, minden darab földön (az akár kicsiny, akár nagy légyen) termő jószágból pennaticum-kévét vegyenek, ha 3 darabon terem, hármat, ha 15 darabon, 15 kévét."[170]

A jobbágyok az uraságnak kinyűtték a kendert a földből, elvágták, megfonták, „mégis amidőn gabonát idestova hordat velünk, — panaszkodtak Inkey Zala megyei jobbágyai, — mindenkor a magunk ponyvájában, vagy zsákjában köll hordanunk, ahova kölletik és sokszor a szegény ember zsákja el is vesz".[174] A veszprémi káptalan siófoki (Veszprém m.) jobbágyai ugyancsak ezért emelték fel panaszos szavukat: „Ispány Urunk és a hajdúi, ha a szomszéd helységek elegendő zsákot nem hoznak, házi gazda otthon nem létében is szobárul, a kamarárul zárokat leverik, lisztjeinket, gabonáinkat, néha még a kender magunkat is össze keverve egy határban leöntvén, vagy elhintvén, zsákjainkat elviszi és gyakran zsákjaink oda is maradnak."[172]

Amidőn vargánya, mogyoró, dió termett, vagy a gyümölcs érni kezdett, míg el nem fogyott, hordták a nagykutasiak (Zala m.) Sennyére, mintegy 2 mérföldnyire, roboton kívül Sennyey uraságnak.[173] Sennyey a bakiakkal (Zala m.) gesztenyét szedetett az erdőn, — roboton kívül. Azelőtt szabad volt a szegénységnek magának szedni gesztenyét, „hanem az uraságunk abbul gazdálkodván", ki egy szapuval, ki kettővel adott.[174]

Ezenkívül a jobbágyokra hárult az uraság embereinek megvendégelése is. Báró Sennyey Antal tütősi (Zala m.) parasztjai panaszolták 1766-ban, hogy mindenkor enni és inni kell adniok vagy a gazdának, vagy akárkinek az uraság emberei közül, midőn robotra hajtják őket. Ha pedig feljebbvaló tiszt érkezett hozzájuk, annak is enni, inni adtak, „hogy ugyan meg riszekszik nálunk".[175]

Súlyos pénzbeli veszteséget jelentett a jobbágyokra nézve a földesuraknak az az eljárása, hogy terményeiket elsősorban nekik és azonfelül az általuk megszabott áron kötelesek eladni. Attalán (Somogy m.) Hyemer bérlő a saját borát vétette meg a lakossággal, 4 forintért, ugyanakkor, amikor a szomszédos birtokokon a legkiválóbb bort két forintért mérték. Ha pedig valaki beteg családja részére máshonnan merészelt bort behozni, az ispán fia és az uradalmi hajdú eszközeik elvételével és a bor elfogyasztásával büntette őket.[176]

Gróf Fekete György becsehelyi, polai, tótszentmártoni és molnári jobbágyai 1765-ben panaszos folyamodásukban ezt írták: „A bornak új termését

[169] U. o. Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[170] U. o. Fasc. 4. — Nr. 6. — *Sz. I.*
[171] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[172] VpKMl Protocolla officii fiscalatus Nr. 19. — *Sz. I.*
[173] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[174] U. o.
[175] U. o.
[176] Bojt 39. l.

nagy büntetés alatt annuatim soha el nem adhattya a szegény jobbágy idegennek, azt az uraság tiszttye eltiltván, ha köll is, ha nem is s így tartóztatván, nagy kárt vall a szegénység mindenkor a maga terméséből is."[177]

Vagy a tütősiek (Zala m.): „A mézet sem szabad másnak eladnunk és ha kereskedő méznek funtját 2 garason veszi, az uraságnak egy garasért köll adnunk. Amidőn gubacs terem, nem szabad eladnunk, hanem az uraság kereskedik vele. Az idén (1766) történt, egy kereskedő jött hozzánk, aki is leginkább egy szegény árva özvegy asszonynak azt igérte, hogy minden 3 köböl gubacsért egy köböl rozsot ád, de az uraság csak 3 garassal kifizette mind azt, mind a többi szegény embereket."[178]

A rigácsiak (Zala m.) így panaszkodtak Inkeyre 1766-ban az elővételi jog miatt: „... Csekély bor termését a szegény jobbágyságnak eleinten eltiltván fejünk vesztivel és nagy büntetés alatt senki közülünk nem merészel eladni idegennek csak egy akót is, az uraság válogatván javát, sokszor fele árán erőszakkal elvonnya tőlünk s azt pedig az hova akarja applicálni, minden robotunkon kívül kéntelenéttetünk helyre állítani."[179]

A felsorakoztatott példákból láthatjuk, hogy nem csupán a földesúri kizsákmányolás nőtt meg, de nőtt a parasztnak az az óhaja is, hogy ne kelljen termékeit és munkáját kizsákmányolóinak átadni. A személyes munkán alapuló paraszttulajdon, a paraszt „saját tulajdona", már annyira megérett a 18. században a pénzgazdaság kifejlődésével, hogy a jobbágy keményen állást foglalt az elidegenítéssel szemben és megnőtt az igénye erre a tulajdonra. Terményfeleslegének szabad eladása mellett különösen az irtásföldre és az ugyancsak irtás jellegű szőlőföldre és annak hasznára tartott igényt. Ha a feudális földbirtokos betört a személyes munka által szerzett, tulajdonná fejlődő parasztgazdaságba, amelyet a jobbágy minden erejével igyekezett kiszélesíteni és megszilárdítani, a parasztellenállás falába ütközött.

Ugyancsak állandó panasz a földesurak ellen, hogy elvettek valami olyan jogot a jobbágytól, amelyet eddig élvezett. Elsősorban a mészárszék és korcsmatartás azok, amelyek elvétele miatt a parasztok panaszkodtak.[180] Az eddig falusi köztulajdonban lévő korcsma, mészárszék, malom, halászat földesúri beneficiummá változott, amelyet a földesúr most már teljesen monopolizált magának, esetleg árendába adta vissza a község kezére Báró Perényi jobbágyai panaszolták 1765-ben, hogy a korcsmától 12 forintot adnak, holott azelőtt semmit nem fizettek érte.[181] A veszprémi káptalan 1755. évi urbariális regulációjának bevezetője szerint „... ezután már attól lehet tartani, hogy a jobbágyok a földesúri regálék használatában szerfelett elbizakodva mértéktelenül zabolátlankodnak". A káptalan 1755. évi regulációjának éppen az volt a célja, hogy ezeket a regálékat kiragadja a faluközösség kezéből, továbbá, hogy az ajándékoknak és szolgáltatásoknak biztos normát és módot szabjon.[182] Ez meg is történt: a földesúri regálékat most már teljesen magához ragadta a földesuraság, kivéve a korcsmának félévi törvényes használatát.

[177] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*
[178] U. o. Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[179] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[180] Szabó Dezső 96. l.
[181] ZMKI PSD Fasc. 4. Nr. 6. — *Sz. I.*
[182] U. o. Fasc. 3. Nr. 12. — *Sz. I.*

Bajaki Boldizsár hosszúfalusi (Zala m.) jobbágyai az ország törvényei szerint fertály esztendőn keresztül bírták a korcsmát, 1766-ban azonban az uraság el akarta venni, bár contractusuk értelmében megengedte nekik a korcsmáltatást.[183] Gróf Batthyány Ádám a sármásiaktól (Zala m.) vonta meg a korcsmáltatást, amely újévtől Szent Mihály napig volt kezüknél.[184]

A veszprémi káptalan 1727-ben kivette már a balatoni halászatot a partmenti communitások kezéből. Füreden (Zala m.) minden harmadik kifogott hal az uraságot illette, másutt viszont a káptalan bérbeadta a halászati jogot és 24 forint büntetéssel sujtotta az orvhalászokat.[185] Gróf Batthyány a vizen való halászattól 1733-ban tiltotta el a zalaszentgrótiakat 32 forint büntetés terhe alatt, „holott azelőtt a városnak szabadságában volt." Ugyancsak 32 forint büntetés terhe alatt tiltotta el őket a búza, gyertya, égettbor és szappan árulásától. „Ha pedig magunk között találkoznék is aféle, — írják a szentgrótiak, — el nem merjük adni, sőt más helységekből sem szabad béhozni, noha azelőtt mindenkor szabad volt."[186]

A feudális kizsákmányolás sujtotta nemcsak a parasztokat, hanem a földesúri városokat is. Amikor gróf Batthyány Lajos nádor Mária Teréziától donációt szerzett az elhalt gróf Szapáry összes birtokaira, 1743-ban Kanizsa földesura lett. A nádor 1753-ban úriszéket hívott össze s az új kontraktus alapján félretette a város összes korábbi szerződéseit. Az uradalmi mészárszék védelmére tilos volt húst behozni a városba. A pékek és „városi sütőasszonyok" csak urasági gabonát süthettek. A lakosok még a saját szőlejekben termett borokat sem hozhatták be a városba, mert akinek a lakásán bort találtak, irgalmatlanul megbüntették.[187]

A földesurak sokféle bírságot vetettek ki a jobbágyokra különféle jogcímeken. Különösen kiemelik a panaszok azt a tényt, hogy a földesúr az el nem végzett robot helyett pénzfizetést követel. Sánta István, Inkey rigácsi (Zala m.) jobbágya 1766-ban előadta, hogy az uraság 7 forintot és 7 akó bort vett meg rajta, mivel elfoglaltsága miatt heti robotját nem szolgálhatta le.[188] Petri (Zala m.) helységet mindenfelől Inkey-birtok vette körül. Ha a jobbágy marhája csak fél lábbal is belement az uraság jószágába, egy máriást vett meg rajta, ha sertés ment tilosba, agyonlőtték. Mivel a sömjénföldieknek (Zala m.) szűkös volt a határuk, évente kb. 24 forint büntetéspénzt fizettek Inkeynek.[189]

Ismét külön csoportja a panaszoknak, hogy a földesúr lehetőleg mindenért külön fizetést kér jobbágyaitól. Az uraság pénzt szedett parasz jaitól, ha azok erdejében fát szedtek, vagy sertéseiket makkoltatták[190] Gróf Fekete György becsehelyi, polai, tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyai 1765-ben panaszolták, hogy az uraság még pénzért sem adja a szegény jobbágynak az erdején termett makkot. De csekély makktermeskor 110 forintot is fizettetett érte jobbágyaival.[191] „Midőn az Úr Isten valami kis makkot ád, avval egy fával sem vagyunk szabadok, hanem makkbért

[183] U. o. Fasc. 4. Nr. 8. — *Sz. I.*
[184] U. o. Fasc. 4. Nr. 8. — *Sz. I.*
[185] VpKMl Libri funduales et urbariales 1727 Nr. 12. — *Sz. I.*
[186] ZMKl PSD Fasc. 1. Nr. 8. — *Sz. I.*
[187] *Barlaits Lajos:* Nagykanizsa, Bp, 1929, 26—27. l.
[188] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[189] U. o.
[190] Szabó Dezső 96. l.
[191] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*

adunk", — mondották a bakiak (Zala m.). Minden esztendőben, amikor makktermés volt, Inkey újudvari, szerdahelyi, kacorlaki és bocskai (Zala m.) jobbágyai, minden sertés után 10 garast adtak makkbér fejében. Pedig emlékezetük szerint makkbért az öregúr, Inkey Boldizsár atyja életében soha nem fizettek.[192]

Hasonló panasz tárgyát képezte a száraz makkbér. „Sok esztendőkön a határunkban lévő erdőn semmi makk nem lévén, — panaszkodtak Bajaki Boldizsár hosszúfalui (Zala m.) jobbágyai, — mégis száraz makkbért vett rajtunk, az öregtül 6 garast, az apróbbtól hármat." Bezzeg, mikor makk termett az erdőn, nem eresztette rá az uraság a hosszúfalui sertéseket. A jobbágyok a szomszédos zalaapáti uraság erdejére kényszerültek kibérleni sertéseiket. „Azonban földes uraságunk idehaza is nagy keménységgel rajtunk makkbért vett akkor is."[193]

A rigácsiak (Zala m.) minden sertés után 12 garasával évenként 372 forint makkbért fizettek Inkeynek. Amikor nem tudták megfizetni a súlyos makkbért, Inkey 20 darab sertésüket agyonlövette, felprédáltatta, 3 vonós marhájukat elhajtatta s áristomoztatta őket mindaddig, míg a makkbért le nem fizették.[194] Báró Sennyey nagykutasi (Zala m.) jobbágyai sem tudták megfizetni a súlyos makkbért. Az uraság exekúciót küldött rájuk. Két hajdú érkezett a faluba. Egy éjtszaka 50 icce bort ittak meg és öntöztek el. Az adós házigazdák edényeit törték-zúzták. Két szegény ember 4½ garassal tartozott. Az uraság tisztjei lovas exekúciót küldtek rájuk. Az exekútor 19 garast vett meg rajtuk, miközben étellel, itallal kellett őket tartaniok.[195]

A kizsákmányolásban kiváló nagyszombati jezsuiták gazdatisztje végrehajtókat küldött Kiskomáromba, Galambokra, Karosra (Zala m.) „makkbérnek erőszakkal való megvételére." Az exekútorok maguk fogtak „a gazdálkodáshoz, zsódért és más darab pecsenyéket a padlásról lehordván, sütögették. Kinek búzáját, kinek rozsát, kinek zabját, kinek hajdináját és kukoricáját a makkbérben, összesen 104 köblöt erővel elvittek." Az exekútorok irtózatos és „a kereszténynyi füleket botránkoztató káromkomásokat" vittek végbe. A tiszttartó levélben kemény büntetés terhe alatt tilalmazta őket a káromkodástól. Erre az exekútorok közül néhányan éktelen káromkodások közepette még az felelték: „Mért nem adott tehát tiszttartó urunk olvasót a kezünkbe és mért küldött executióra."[196]

A földesúri kizsákmányolással együtt az állami és egyházi kizsákmányolás is sujtotta a jobbágyokat. De a földesúri kizsákmányolás fokozódásának üteme a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásával kezdte meghaladni az állami kizsákmányolását. A körmendi uradalom jobbágyai 1765-ben így panaszkodtak Batthyány Lajos ellen: „...A halhatatlan terheket pedig az egész dominiumban szaporítják...: füstpénzt, kappanpénzt, quartil szénát, quartil abrakot, kilencedet, lencsét, borjúkat, malacokat, csigákat, tojásokat, vajat, csirkéket, ludakat, tyúkokat, sorro (sic) pénzt, tized Bécset, penna kévét, pálinkát, mind ezeket pedig nagy számmal és mértékkel nyakunkban vetik."[197]

[192] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[193] U. o. Fasc. 4. Nr. 5. — *Sz. I.*
[194] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[195] U. o. Fasc. 4 Nr. 3. — *Sz. I.*
[196] U. o. Fasc. 3. Nr. 9. — *Sz. I.*
[197] H. Balázs 134. sz. irat 1765, 211. l.

Az árutermelést folytató nagybirtokon a jobbágyterhek közül viszonylagosan a munkajáradék ugrásszerű emelkedése a legszembetűnőbb. A munkajáradék nálunk a 18. században új életre kapott: a jobbágyságnak ez az „új kiadása" az ország elmaradottságának, a pénzhiánynak volt következménye. A földesurak nem tudtak áttérni a bérmunkára.

A 18. század 60-as éveiben a nyugatdunántúli árutermelő földesurak a kizsákmányolás maximális normáját sok esetben túllépték s hozzányúltak a paraszt szükséges munkájához és szükséges termékéhez. Egy névtelen jelentés ebből az időből a paraszt helyzetéről azt írja, hogy a földesurak akkora terhekkel sujtják jobbágyaikat, hogy azok erejüket és képességüket meghaladják. Többen közülök minden termelőeszközüktől (facultas) megfosztva koldusbotra jutottak.[198] A földesúri gazdálkodás megváltozásának szükségszerű következménye: a fokozódó terhek és a parasztexisztenciák tömeges tönkretétele volt.

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása következtében a parasztság jelentős része elszegényedett, vagyis lehetetlenné vált számára a parasztgazdaság önálló vezetése.

A fokozódó kizsákmányolással azonban együttjárt a parasztság részéről a kizsákmányolással szemben tanúsított ellenállás. A 18. század derekán a Nyugat-Dunántúlon, ahol a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása kihívta a parasztság részleges ellenállását, 1765-ben elkövetkezett a felkelésbe való átnövés lehetősége.[199]

5. A parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei

Az árutermeléssel járó növekvő kizsákmányolás mellett a jobbágyföldek bekebelezése s ami ezzel együttjárt: a telekaprózódás hozta válságos helyzetbe a jobbágyság nagy részét. A roboton alapuló gazdasági rendszer feltételezi a falusi termelőnek termelőeszközökkel való ellátottságát. De a roboton alapuló gazdasági rendszert már a jobbágyság megszüntetése előtt alássta az árutermelés, a fejlettebb áruforgalom és kereskedelem. A robotmunkán alapuló kisüzemi termelőmód bizonyos fejlettségi fokán „megszüli saját megsemmisítésének anyagi eszközeit... Elpusztítása, az egyéni és szétaprózott termelőeszközöknek társadalmilag koncentrált termelőeszközökké, tehát sokak törpejellegű tulajdonának kevesek nagytömegű tulajdonává való átváltoztatása.[200]

Másképen tesznek szert többletre a jobbágygazdálkodásban és másképen a kapitalista gazdálkodásban. Az első módszer a termelőnek földdel való ellátásán, a másik a termelőnek földtől való megszabadításán alapszik.[201] A majorsági gazdálkodásnak majdnem teljesen úrbéresek robotoltatásán alapuló rendszere átmenet a mezőgazdaságban a feudális és a kapitalista termelési viszonyok között.[202] A földesúr a fejlődés e fokán immár alapjábanvéve a falusi termelőnek földtől való megszabadítására törekedett, ami mindenekelőtt együttjárt az úrbéres telkek további létesítésének megszünte-

[198] Szabó Dezső Irom. 5—6. l. Névtelen jelentés a parasztok helyzetéről.
[199] Erre vonatkozólag ld. Vörös Károlynak kötetünkben közölt tanulmányát.
[200] Engels, A mark, 168. l. — ld. Marx, A tőke, 823. l.
[201] Marx, A tőke I. 776. l. — Lenin, A kapitalizmus fejlődése 286. l.
[202] Spira 176. l.

tésével. A természetes szaporodás következtében a jobbágyok egyre kisebb földre szorultak.

Szapáry gróf szécsi-szigeti uradalmában (Zala m.) a tormaföldiek már 1749-ben panaszkodtak: „... Annyira való szántóföldeink sincsenek, hogy egyik esztendőrűl másikra tartana kenyerünk, rétünk pedig ugyan hármunknak legh alább, kit magunk között legjobb gazdának tartunk, 8 kis szekérre való ha vagyon neki..."[203]

A veszprémi káptalan kisfaludi (Zala m) jobbágyai „az élő földeknek szüksége miatt oly szegénységre s nyomorúságra jutottak, hogy sokan közülök egy falatra sem virradhattak".[204]

A földközösségi rendszer nem felelt meg a kezdődő kapitalista termelőmódnak. A földesúr tehát az árutermelés meghatározott fokán a faluközösség liquidálására törekedett, amely Engels szerint „az egész középkor folyamán a népi szabadság és élet egyetlen tűzhelye volt".[205] A községi föld egy részét elkerítette a maga számára s a parasztok egy részét a tönk szélére juttatta, vagy zsellérré süllyesztette és gazdaságát egyetlen nagy uraságí gazdaságba olvasztatta össze.

A) A földközösségek szétrombolása és a földközösségi földek elkerítése

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása ugrásszerűen meggyorsította a földközösség bomlását. A majorsági gazdálkodás egyik következménye a paraszti földhasználat korlátok közé szorítása volt. Az egykori faluközösségi földek uraságí földdé való átváltoztatásának folyamata erőszakos egyéni cselekedetek formájában ment végbe mindaddig, míg Magyarországon maga a törvény (Mária Terézia urbáriuma) nem lesz — minden ellenkező szándéka dacára — a községi földek elrablásának legális előmozdítója. A szántóföldek és rétek örökbirtoka s a földesúri rablások már a falusi földközösség bomlását jelentették.

A földesúri kisajátítás a földet kivonta a faluközösség rendelkezése alól, csökkentette az évenkénti kiosztás terjedelmét, ami együttjárt a közösség többi tagjainak megrövidítésével. Mindegyik földesúrnak volt ebben a tárgyban takargatni valója, szemet húnytak egymás túlkapásai fölött, sok esetben pedig közös megegyezéssel hajtották végre a kisajátítást, annak hírét dobra nem ütötték.

A több földesuras falvakban a földközösség felszámolásának legfőbb előmozdítója az volt, hogy az egyes földesúri birtokrészeket különválasztották (sequestratio). A közös földesuraság likvidálására, az egész belsőségnek, a jobbágyházaknak, külső határbeli szántóföldeknek, réteknek, legelőnek, erdőnek, halászóvíznek az egyes birtokosok között leendő felosztására és az egyéni földesúri joghatóság alá leendő besorolására irányuló törekvés a 18. század 40-es éveitől kezdve valóságos sequestraciós láz alakjában öntötte el a birtokos urakat.

A birtokközösségben élő földesúrnak volt jobbágya, földje, de nem rendelkezhetett vele korlátlanul, mert ugyanaz a ház és föld nemcsak az övé volt, hanem egyúttal valamennyi birtokostársáé is. Egymás közt állandó

[203] ZMKI PSD Fasc. 2. Nr. 12. — *Sz. I.*
[204] U. o. Fasc. 3. Nr. 12. — *Sz. I.*
[205] Engels 168. l.

súrlódások merültek fel a közös haszonvételek szétosztásánál, főleg pedig a robot felhasználása körül. Volt még egy harmadik oka is a sequestratiós törekvéseknek: — erről ugyan hallgattak az osztályt kérő urak, mégis ez a leglényegesebb — minden földesúr csakis saját birtokrészén, a saját területén foglalhatott földet majorüzeme, allódiuma, vagy kisebb, jobbágytalan kúriális gazdasága számára. A közösből foglalásokat nem tehetett mert ezzel a többi földesúr közös birtokterülete csökkent, azonnal valamennyi birtokostársának tiltakozásával találta magát szemben. Sajátságos, hogy a nemes urak korlátlan földfoglalásait maga a nemesi birtokközösség intézménye akadályozta leghatékonyabban.

Ha tehát a többuras falvakban valamelyik földesúr allódiumot akart szervezni, s ehhez földeket akart foglalni, akár csak a közös legelőből, gyepből is, előbb a birtokközösséget kellett megszüntetni, szóval le kellett folytatnia a földesúri osztállyal kapcsolatos sequestratiós eljárást, akár per útján a megyei törvényszéken, akár közös megegyezés esetén egyszerűbb perenkívüli eljárással, a szolgabíró, vagy alispán jelenlétében végrehajtott hivatalos felosztás, kimérés által.

Az osztályt rendszerint az a földesúr szokta kérni, akinek nagyobb osztályrésze volt a falu közös haszonvételében és javaiban. Az osztályrész, birtokarány, ráta attól függött, hogy maga, vagy elődje a falunak hányadrészét szerezte meg, kapta adományul, vagy őseitől hány részt örökölt. Sajátjával azután már minden földesúr szabadon rendelkezett. A „módolás" eredménye legtöbbször az lett, hogy az uraság magának tartotta meg a földeknek és réteknek javát. A nemesi birtokközösség szétbontása pillanatában a magánföldesúr most már a neki jutott határrészből kivonhatta allódiuma számára a legjobb területet s csak a kevésbbé termékeny dülőket engedte át a jobbágyközösségnek.[206]

A Heves megyei Tarnazsadány lakói 1770-ben a kilenc úrbéri kérdőpontra adott válaszukban elmondják, hogy „határunk igen laposas, szikes, posványos, mivel a földnek, rétnek javát a tekintetes uraságok bírják, a vízállásokat adták nékünk."[207] A 18. század közepén Heves megye többuras falvaiban mindenütt végbement az egységes faluközösség szétbontása a sequestratió által. Ugyanerre az időre esett a középbirtokos nemesek allódiumainak megszervezése is. Ez a folyamat Heves megyének mintegy 80 faluját érintette.

A Földváryak 1755-ben felosztották maguk között Pest, Heves és Szolnok megyei birtokaikat: „Az tavaszkor kimenendő fennt írt atyafiak az appertinentiájokat hat fele intézvén minden linea a maga részére juttatott jobbágyoknak excindállyon, mind szántó, mind kaszáló földeket is, tehát azoktul azon ortványok el nem vetetnek ugyan, de azokhoz hasonló osztani való földek és rétek excindáltassanak."[208]

Itt tehát már nem arról van szó, hogy a jobbágyok kezébe kerül az egész határ, hanem a földesurak parasztjaiknak „csak excindálnak", a többi területeken pedig maguk rendezkednek be majorság folytatására.

1786-ban Törtelről (Pest m.) 50 ember fordult kétségbeesetten a megyé-

[206] A sequestrációs eljárásokat elsősorban Soós Imre eredményei alapján ábrázoljuk.

[207] HMKl INP — *S. I.*

[208] PMKl Földváry-család levéltára. — *V. J.*

hez. Elmondták, hogy valamikor a földesúr szolgálatában állottak. Azonban részint elöregedés miatt, másrészt más okból onnan eltávoztak és az uraság törteli pusztáján telepedtek le. Bizonyos árendát fizettek érte és kiki annyi földet művelt magának, amennyi tetszett. Állandó jobbágytelkeik azonban nem voltak kihasítva. Majdnem mindegyiköknek külön-külön volt megállapodása a birtokossal. 1783-ban az uraság a pusztát felosztotta örököseik között. Az új birtokosok — számszerint négyen — a puszta területét jobbágytelkekre osztották fel, de úgy, hogy legnagyobb részét saját használatukra fordították. Nekik úgyszólván semmi földjük sem maradt, sőt most még ettől a maradék területtől is meg akarják őket fosztani. A földesuraknak az a rendelkezésük, hogy hagyják el Törtelt.[209]

A század 80-as éveitől tehát az Alföldön is a majorságok fokozatosan terjeszkedtek a parasztok rovására. A birtokosok közül egyre többen találták hasznosabbnak az allodizálást. Ha pedig nem maguk vették kezükbe a majorság kezelését, akkor egy-egy árendásnak adták bérbe. Ezek az árendádások azonban már nem paraszti, hanem tőkés bérlők voltak. A bérlő legtöbbször nem gabonatermesztésre rendezkedett be, hanem inkább állattenyésztésre. Ezért igyekezett a jobbágyokat a pusztáról eltávolítani, akiknek pedig az uraság a határ egyes részein bizonyos korlátok között és feltételek mellett rendszerint megengedte a földhasználatot.

Az egy úr alá tartozó falvakban és sequestrált területeken továbbra is a magánföldesuraság jobbágyainak földközössége akadályozta a további kisajátítást, a törvény azon rendelkezése alapján, hogy a jobbágyok használatában lévő területeket az adóalap érdekéből a telkektől elvonni nem szabad. De a földesurak most is találtak megoldást: végrehajtották a határ mérnöki felmérését, a szántókra és rétekre nézve felszámolták a földközösséget, behozták az úrbéri telekrendszert, a jobbágyföldeket véglegesen hozzákapcsolták a telekhez, a jobbágyföldek egy részét a határnak eddig töretlen, hasznavehetetlen területein mérték ki, a fönnmaradó termékeny földeket pedig az allódium számára kisajátították. Mindez már az úrbérrendezés előtt megkezdődött, majd az úrbérrendezés után a regulációk (szabályozások) fedőneve alatt érte el tetőpontját. A földközösséget tehát a kapitalizmus irányába mutató fejlődés halálra ítélte.

A földesúr és a paraszt közötti küzdelem egyik elemét a földesúri magántulajdon és a paraszti közös birtok közti ellentét alkotta. A jobbágyok panaszai sorában az 1765—68-as években szinte mindig a legelső a robot mellett, hogy a földesúr elvett valamilyen földet, amit eddig a paraszt művelt és vagy nem adott másikat, vagy rosszabb földet adott helyette. A Batthyányak zalaszentgróti alattvalói már 1735-ben panaszkodtak, hogy házhelyeikhez semmi szántóföldjük és rétjük nincsen, mivel azokat az uraság várrétéhez, másik részét pedig Kulcsár-kert nevű szántóföldjéhez kapcsolták.[210]

Károlyi Sándor jobbágyai 1738 körül Krasznamihályfalvára és Cégénybe (Szilágy m.) bujdostak, mivel „... régi atyánkról álló örökségünket tőlünk elfoglalták... tábla földeket csináltak földeinkből s réteinkből".[211] A körmendi uradalom jobbágyai panaszkodtak Batthyány Lajosra, hogy „... földeinket, réteinket, erdeinket és más beneficiumainkat elszedi, melye-

[209] U. o. Urbarialia IV/10. 1786. — *V. J.*
[210] ZMKl PSD Fasc. 1. Nr. 8. — *Sz. I.*
[211] H. Balázs 176—177. l. 120. sz. oklevél 1738 körül.

ket ember emlékezetitől fogva még eleinkben is bírtunk".[212] A Sopron megyei hidegségi jobbágyok Mária Teréziához intézett folyamodványukba belefoglalták, hogy „... egy darab Gátyás tó nevű földünket, amelyet ember emlékezetitől fogva mi bírtunk, elvette tőlünk és maga az uraság bírja".[213] A siófokiak (Veszprém m.) kénytelenek voltak más uraságok határaiban szántóföldeket árendálni, mivel határuk nagy részét a tihanyi apátság „nyerte el", másik részét a plébános és az ispán bírta, marhalegelőjüket pedig a veszprémi káptalan vadas erdőnek elvette.[214] Inkey Boldizsár nagy-, és kisrécsei (Zala m.) jobbágyai 1766-ban azt írták panaszos folyamodásukban, hogy „...a T. Uraságunk minden pusztáktól tilalmazni akar bennünket, holott soha még eddig tilos nem volt, hanem mindenkor szabad volt, kivévén a makkoltatást, oly formán meg nem lakhatjuk a falut".[215]

Báró Perényi botfai (Zala m.) jobbágyai így panaszkodtak 1765-ben: „Hol jobb földeink, réteink voltak, azokat a tiszt uraimék elszedvén tőlünk, az uraság részére applicálták."[216] Báró Sennyey Antal pölöskei (Zala m.) jobbágyainak pedig az volt a panaszuk, hogy „... jó gazdag szántó földeinket, melyeket házaink után bírtunk, a maga sovány allodiális földgyeivel elcserélte és a földeink számát nagyon megkisebbítette".[217] De nem maradtak el a kisajátításokban az Eszterházyak sem. Lenti belső városiaknak (Zala m.) az uradalom határában lévő sárhidai puszta földeit vette el az uraság.[218] Nádasdon (Vas m.) földet és rétet, Farkasdifaluban (Vas m.) 300 hold földet vettek el a falutól.[219]

A szentmiklósiak (Somogy m.) határukat a Fekete Sárig ember emlékezetitől fogva bírták, szabadon legeltették, irtották és kaszálták. De Festetics Kristóf „tilos tábláknak kitételével és fölállításával" elrekesztette és eltiltotta őket határuk használatától.[220] A szétrombolt földközösség romjain a rajkiak (Zala m.) az úrbérrendezés korában már csak keserű jeremiáddal emlékeztek vissza a „boldog aranykor"-ra: „Az eleinknek mind erdő, mind víz, mind korcsma szabad volt, de most mindenektül el vagyunk tiltva, semmivel sem vagyunk szabadok."[221]

A szántóföldrablások mellett jelentős volt a földesurak rét-, és legelőrablása is. A Batthyányak már 1735 táján tilossá tették a zalaszentgróttiaknak a Zala mellett elterülő Sóssás nevű rétjét.[222] Az Inkeyek szerdahelyi, kacorlaki, bocskai (Zala m.) jobbágyai panaszkodtak 1766-ban, hogy az uraság „egy pénz nélkül" elvett tőlük 8 szekér szénát termő rétet.[223] A petriek (Zala m.) ugyancsak nagy szükséget szenvedtek szénában, „Mivel hogy az uraság a falu fundusán javát kaszállya, réteket megtartja és megválogattya

[212] U. o. 210—211. l. 134. sz. oklevél 1765.
[213] U. o. 217. l. 137. sz. oklevél 1765.
[214] VpMKl Protocolla officii fiscalatus Nr. 19. — *Sz. I.*
[215] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[216] U. o. Fasc. 4. Nr. 6. — *Sz. I.*
[217] U. o. Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[218] U. o. Fasc. 1. Nr. 8. — *Sz. I.*
[219] VMKl RNP Geobeling 3/139. Farkashidfalu V, ö. Vegyes úrbéri iratok 2. csomó. — *V. K.*
[220] FCsL Simigiensia Nr. 1030. — *Sz. I.*
[221] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 17. — *Sz. I.*
[222] U. o. Fasc. 1. Nr. 8. — *Sz. I.*
[223] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*

a maga részére, azért a szegény jobbágyai elegendő szénát marháiknak nem szerezhetnek."[224]

Az uradalmi marhák feles száma elszorította a jobbágyokat az állattartástól. Az allódium kiterjesztésének jellemző kísérőjelenségeként megjelentek mindenütt birkák által okozott károk: a birkák lelegelték a szőlőket, tönkretették a termést s a legjobb legelőket az ő számukra foglalta le a földesúr. Gróf Fekete György tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyainak kevés legelőjük volt, „arra is egész dominiumbéli marha reá jár és ha valamelyikünknek marhája, lova reá talál menni, mindgyárt baltákkal forgolódnak körüle".[225] A homokiak (Sopron m.) 1765-ben így panaszkodtak: „... Méltóságos gróf Smidek a mi földes urunk a falunak végén majort építtetett, melyben is már nyolc esztendőtől fogva s. v. juhokat hozatott, nekünk nagy kárunkra, mert ami kis marha ülő földünk vagyon, azt is vélek megeteti."[226]

Báró Perényi pókai, kisszigeti, csömödéri, zebeckei, dömeföldi (Zala m.) jobbágyait ugyancsak súlyosan terhelte az uraság számos birkája[227] Gróf Batthyány esztregnyei és sármási (Zala m.) jobbágyai is a miatt panaszkodtak, hogy az uraság birkái és sertései elszorítják legelőiket.[228]

A Somogy megyei Révai-birtokok egyik falvának, Faisznak, 1754-i szerződése kimondottan kikötötte, hogy juhot és kecskét a lakosoknak nem szabad tartaniok.[229] Gróf Fekete György zalai jobbágyainak közös panaszuk volt, hogy „a Méltóságos Uraság a jobbágyságtul a juh-, birkatartást tilalmaztattya és senkinek sem szabad tartani".[230] A jobbágyok kénytelenek voltak marháik számára sokszor súlyos robot-, vagy pénzszolgáltatás ellenében a szomszéd uraságok pusztáira kibérleni, mint pl. Szapáry szécsi-szigeti (Zala m.) uradalmának szenterzsébeti, dobraföldei és szentlászlói lakosai.[231] A tormaföldiek (Zala m.) 1749. évi panaszát: „Marhát nem tarthatunk, mert szűk a határunk", — a 18. század derekán általánosnak vehetjük. A legelő elszűkülésének természetesen oka volt a földesúri legelőrablások mellett a jobbágyság természetes szaporodása is.

A 18. század közepén a veszprémi káptalan délkelet-zalamegyei falvainak közös panaszuk volt határuknak és legelőiknek csekély volta. A garabonciak kénytelenek voltak Festetics Kristóf Simonyi-pusztájára kibérleni vonós marháikat. A merenyeieknek sem volt megfelelő sertéslegelőjük „a sok hegyek s völgyek alkalmatlansága miatt".[232] Az újlakiak a szomszédos uraságoktól béreltek legelőt szarvasmarháiknak és sertéseiknek, amelynek fejében több mint 200 napi kézi munkával robotoltak, „mivel csekély határban voltak rekesztve".[233] A felsőpáhokiaknak ugyancsak súlyos panaszuk volt, hogy határuk igen csekély, minek folytán marháikat a szomszéd uraságok legelőin kellett tartaniok.[234]

[224] U. o.
[225] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*
[226] H. Balázs 209. l. 133. sz. irat, 1765.
[227] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 6. — *Sz. I.*
[228] U. o. Fasc. 4. Nr. 8. — *Sz. I.*
[229] SMKl TU 1767. Fasc. C. 3130. — *I. E.*
[230] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*
[231] U. o. Fasc. 2. Nr. 6. — *Sz. I.*
[232] U. o. Fasc. 3. Nr. 12. — *Sz. I.*
[233] U. o.
[234] ZMKl PSD Fasc. 3. Nr. 12. — *Sz. I.*

A vindornyaszőllősiek (Zala m.) 1777-ben a keszthelyi úriszékhez beadott folyamodásukban felpanaszolták: „... Csekélységéhez képest szoros határunknak semmi némű pusztával nem bírván az egy lymbusos Vindornya Berkin kívül... ami kevés szelíd fűellő helünk volna is jármos marháinknak, azt is mghos urunknak számos birkái ell élik könnyen, és így ha mghos urunk eő excellentiája irgalmassan nem könyörül rajtunk szegény meg nyomorodott fiain, már az föllyebb említett apró marhákat (birkákat) nyakunkrul valamely más Pusztára fordítani nem méltóztatik, mert lehetetlen így mghos urunk kegyelmes szárnyai alatt meg laknunk, következendő képpen jobbágyi kötelességünknek eleget nem tehetünk, ha valamely szarvas marhácskát nem tarthatunk, eő Fölséghének súlyos adóját is nincs mibül megadjuk."[235]

A szűk határok közé szorított jobbágyfalvakat fokozott mértékben sujtották a földesurak rét-, és legelőrablásai. Hiszen a jobbágygazdálkodás súlypontját ebben az időben az állattartás képezte. A tiszaeszláriakkal (Szabolcs m.) földesuruk úgy kötötte meg a szerződést, hogy „most itt lévő nyáj juhunk ennek utána is itten pascuáltassék a nyomáson és tarló szabadulása után, ahol a taxások juhok járni fog". A század második felében már Szabolcs megyében is azt panaszolják, hogy a földesurak a határok legnagyobb és legjobb részét maguknak tartják meg.[236] A tiszaeszlári földesúr majorsági teheneit, ökreit és lovait is az eszlári határon tartotta, amiért az eszláriak különben taxát fizettek.[237]

A birtokosok igyekeztek a közösen használt legelőt minél alaposabban kihasználni. Ennek legegyszerűbb formája az volt, hogy vagy maguk fogtak nagyobbarányú állattenyésztésbe, vagypedig jól fizető „birgésnek" adták árendába a földesúri just. A péceliek (Pest m.) 1770-ben azzal fordultak a megyéhez, hogy „az árendás birgések, kiket a földes uraságok bé fogadnak, azok a birgések nyájával kevés legelő mezeinket úgy annyira el rontattyák, s el tapottattyák, hogy heverő marháink is annyival is az igás marhák illendőképpen nem tápláltathatnak".[238]

A mendeiek (Pest m.) 1788-ban ugyancsak a megyét kérték: „... méltóztassék elrendelni az árendátorunkat aki iszonyú sok juhaival a mi kis pascuationkat egészen el éri és minden nap reá hajt, nem külömben meg a tavasziainkon is keresztül hajt... az maga pascuatioit mi tülünk tilalmazza és kéméli... Ha tsak tekintetes nemes vármegye pártunkat nem fog adni marháinknak nagy rövidcsig titetődik meg, úgy hogy az vonó marháinnak sem eő fölségit, sem tekintetes nemes vármegyét maid nem szolgálhatunk."[239]

Bia (Pest m.) szintén a földesasszony nagyszámú birkái ellen emelt kifogást. Az asszonyság azzal válaszol, hogy „... Nékem ugyan két birkásom vagyon, azok előtt vagyon 600 birga, reméllem azon 600 birga nem pusztittya annyira az határt, hogy az szegénységnek marhái el ne élhessenek; de ellenben Tekintetes Báró Uram eő Nagysága árendás birgássainak

[235] FCsL Sedes dominalis Nr. 20. — 1777. — *Sz. I.*
[236] Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle I. 231. l.
[237] SzSzMKl INP Nr. 14. — *V. Á.*
[238] PMKl APM I/18. Nr. 17. — *V. J.*
[239] U. o. AU Fasc. IV. 1788. — *V. J.*

vannak legalább 3000 birgái, ezek ellen méltán nemcsak a szegénységnek, hanem nekem is lehet panaszom".[240]

Ezek a példák bizonyítják, hogy mennyire lendületet vett az 1780-as években Pest megyében a juhtenyésztés. A földesurak egymásután adták bérbe a juhtartóknak nemcsak üres pusztáikat, de a faluval közösen használt legelőiket is. Pedig a juhtartás volt az az eszköz, amelynek alkalmazásával a birtokososztály a parasztok legelőiben hihetetlen kárt tudott okozni, annak ellenére, hogy ténylegesen nem foglalta el a közösen használt pascuumot, vagy annak egy részét. Ilyenformán tehát — ha csak közvetett módon is — a legelő kisajátítása már akkor megindult, mikor a tényleges elkülönözésre még nem került sor.

Csakhogy a földesurak nem csupán juhaikkal törtek a parasztok legelőire. A biaiak (Pest m.) 1768-ban a megye segítségét kérték báró Sándor Antal és özv. Farkas Jánosné földesurak ellen, akik a falu közlegelőjének egy részét önhatalmúlag elfoglalták és a szó szoros értelmében barázdákkal elkerítették.[241] A tiszaigariak (Heves m.) 1775-ben panaszolták a megyén, hogy az urbárium által közösre hagyott és a helység körül elterülő legelőből a földesurak állandóan foglalásokat tesznek.[242]

De nemcsak a legelőrablások keserítették el a parasztságot. A 18. század közepén már általánossá vált a faluközösség erdeinek a földesúr használatába vonása a jobbágyok kitiltásával. A domaniális erdő majorsági jellegűvé minősült át, amelyen a jobbágy nem a jobbágytelek eszmei tartozékaként, hanem földesúri „beneficium"-ként (javadalomként) élvezte a faizás jogát s e javadalom ellenében külön szolgáltatás terhelte.[243]

Gróf Szapáry szécsi-szigeti (Zala m.) uradalmának lelenyei alattvalói már 1749-ben panaszkodtak, hogy „az erdőkrül, melyrül Őnagysága eltiltott róla, azért adunk minden esztendőben, akár terem makk, akár nem rajta, 79 fl-ot és 3 mázsa mézet".[244] Gróf Fekete György becsehelyi, polai, tótszerdahelyi és molnári (Zala m.) jobbágyai 1765-ben panaszolták, hogy „az erdőtül mindenkor tilos a szegénység".[245]

A zalai parasztok panaszos kórusából álljon itt a következő: „Még a száraz, vagy letört fa hazahordását is súlyos büntetéssel tilalmazták. Az erdőben is, noha contractusunkban meg vagyon engedve, nem merünk csak egy szál vesszőt is levágni, sem sörtés marháinkat reá ereszteni, mindgyárt agyonlövöldöztetnek."[246]

Gróf Balthyány Ádám szepetneki (Zala m.) jobbágyai: „Az erdővel sem vagyunk szabadok, úgyszólván még csak haszontalan fát sem merünk tűzre valót levágni, úgy marháinkat pascuáltatni, noha az erdő is minket illetne. Most csak egy fejszére nyelet nem vághatunk ... mindgyárt a jáger foszt bennünket és keményen büntetnek."[247]

Ha a szegénység az urasági erdőn vargányát, vagy mogyorót szedett, abból is elkérte az uraság a nagyobb részt.[248] Inkey Boldizsár az újudvaria-

[240] U. o. APM I/18. Nr. 16. — *V. J.*
[241] U. o. APM I/18. Nr. 16. és 1768—69. Nr. 34. — *V. J.*
[242] HMKl Közigazgatási iratok 1775. Nr. 191. — *S. I.*
[243] Szabó István 364. l.
[244] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 6. — *Sz. I.*
[245] U. o. Fasc. 4. Nr. 12. — *Sz. I.*
[246] U. o.
[247] U. o. PC 1766/67. 270—271. l. — *Sz. I.*
[248] U. o. PSD Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*

kat (Zala m.) barmaikkal együtt eltiltotta „a falunak régi időtül fogva bírt erdejétül". Ha a falusiak sertéseit tilosban találta, behajtotta őket és néhányat közülök agyon is lövetett. A megmaradtakat a szegénység borsos áron volt kénytelen kiváltani.[249]

A pókafaiak (Vas m.) erdején Festetics emberei kiszaggatták a régi határjeleket, a lakosokat pedig kezüknél, lábuknál fogva megkötözve hurcolták be a kemendi kúriához s itt pellengérre állítva, 15 napig is fogva tartották őket.[250] Egy 1791. évi tanúvallatás részleteiben is fényt derít Festetics Kristóf gazdatisztjeinek pókafai erdőfoglalására, amely a 18. század derekán játszódott le. A tanúk vallomása szerint „... Pókafalvai határt Sági József, az után Varga József akkori volt kemendi tiszttartó urak kezdették elsőben irtatni, mert valamint pókafalvai lakosok magok házaikon kívül irtani kezdettek, mindgyárt az említett tiszt urak, hogy irtásaikkal tovább ne mehessenek, eleikben állottak ... Sényi József akkori Kemendi Tiszttartó pókafalvai erdőbül mélt. urasága számára egy darabot elfoglalván ki is irtatta ... Nemes Vöczköndi Mihályt pókafalvai compossessort, vagy is birtokost, Varga János kemendi tiszttartó úr pókafalvai határban meg fogattatván meg kötöztette, kötözvő Ollárban vezettette, ott láncra tetetvén 15 napig láncon is tartatta ..."[251]

Amikor a kemendi erdőpásztorok Rusa Ruzsinkát vargányaszedésen érték, minden ruhájából kifosztották és anyaszült meztelen bocsátották haza. Hasonló sors ért egy pókafalvai gubacsszedő lányt is. Az uradalom az elfoglalt erdőrészen tágas juhaklot, házat és hamuzsírégetőt állíttatott fel. Ily módon kebelezte be Festetics Kristóf a szomszédos Kalocsa-pusztát is, amelynek lakosai szétszóródtak.[252]

A földközösségi rendszert felbomlasztotta a kapitalizmus irányában mutatkozó gazdasági fejlődés; a földesúri rablások, kisajátítások. Vésey István a szőkedencsiek (Somogy m.) 1732. évi szerződésében kikötötte, hogy „ha makk terem, mint földesúr tarthat tilos erdőt," és azon tilosra semminémű marhájuknak járása meg nem engedtetik".[253] Az egykor közösen használt erdőből a földesúr kitiltotta a lakosokat. 1767-ben Timáron (Szabolcs m.) panaszkodtak, hogy azelőtt egy darab erdőt minden fizetés nélkül szabadosan makkoltattak, tilalom nélkül halásztak, most pedig mindettől eltiltották őket.[254]

Amit eddig a jobbágyság minden fizetés nélkül haszonélvezett, — halászat, vadászat, súlymászás, nádvágás, makkoltatás, — most egyszerre tilossá vált. Eddig a földesúr számára értéktelen dolgok voltak ezek. Most azonban piacra vihette, eladhatta, az erdőben a saját sertéseit hízlalhatta, vagy ha erre nem került sor, látván, hogy a jobbágyságnak hasznot hajt, csak bizonyos ellenszolgáltatás fejében engedte meg. „Eddig való időben az midőn az erdőben makk termett, szabados makkoltatás volt a (berceli, Szabolcs m.) lakosoknak, de az elmúlt esztendőben csak fizetésért engedtetett meg ezeknek."[255]

[249] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[250] FCsL Zaladiensia Nr. 2356. — *Sz. I.*
[251] U. o. Nr. 2762. — *Sz. I.*
[252] U. o. Nr. 2356. — »... dissipatis dudum incolis«. — *Sz. I.*
[253] SMKl TU 1767 Fasc. Conscriptiones 3137., 7. pont. — *I. E.*
[254] SzSzMKl Urbaria et Conscriptiones Fasc. 157/46. l. — *V. Á.*
[255] U. o. INP Nr. 22. — *V. Á.*

Drávatamási 1757-es, Németlad 1760-os és Patosfa (Somogy m.) 1760-i szerződése halászati és vadászati tilalmat írt elő.[256] A földesúr előírta a pilisi (Szabolcs m.) lakosoknak: „A vadászat az egész határban szorosan tilalmaztatik és senkinek sem engedtetik meg 50 pálca büntetés alatt és puskájának elvesztésével. Azért is, hogy a puskát is házoknál a lakosok ne tartsanak, az is 50 pálca büntetés alatt tilalmaztatik. Ezenkívül is tőrrel sem szabad legyen vadászni."[257]

A földesúr minden kereseti lehetőséget magának foglalt le a faluközösség rovására. A falu határában lévő tavaktól, melyeket a község lakossága közösen használt, eltiltotta a lakosokat. A halászást szigorúan büntette. Vissen (Szabolcs m.) a községnek jókora halászó tava volt, de attól is eltiltotta az uraság a lakosokat az 1770-es években.[258] A timáriak (Szabolcs m.) a Tiszán való szállításokkal jól kereshettek. Az uraságnak azonban nem tetszett a timáriak ilyen irányú tevékenysége, mert konkurrenseket vélt bennük felfedezni: úgy látta, hogy a tokaji híd hasznát a timári hajósok meglehetősen lerontják, el is tiltotta nekik a Tiszán való átszállításokat.[259]

A községi földek elkerítése több helyen a jobbágyok éles tiltakozásával és ellenállásával találkozott, amely sok esetben a parasztok harcának közbeeső, átmeneti formáit jelentette a részleges ellenállás és a felkelés között. Azaz, a feudális követelések és „jogok" sikertelen vitatása után a „közvetlen cselekvés" útjára léptek. Ettől már csak néhány lépés volt a felkelés.[260]

„Az andrásfai és dénesfai (Vas m.) communitas kimenvén, hatalmasan kerteket levágván, elrontották és köröskörül jó móddal bécsinált gyepüit levonván elégették ... Festetics Kristóf igaz jussának sérelmével magoknak elfoglalván (a Palásti réteket) szántszándékkal marháikkal azon tilos réttyeket megetették."[261]

Inkey Boldizsár szerdahelyi és újudvari (Zala m.) jobbágyai pedig az úrbérrendezéssel kapcsolatos parasztmozgalmak idején az uraság magánhasználatára fordított erdejét pusztították és közel 200 makkermő fát vágtak ki.[262]

B) A jobbágyok jogilag nem úrbéres jellegű földjeinek elkobzása

A falusi földközösség bomlását további földesúri rablások siettették: az irtványföldek elkobzása. Az irtásföldek igen jelentősek voltak mind a földesúrra, mind a parasztságra egyaránt. Ez abban leli magyarázatát, hogy „ezekben volt letéve a községhatárban való terjeszkedésnek, új és új szemtermő területek belekapcsolásának egyetlen lehetősége".[263] A 18. század derekán a földesúri vetésterület a konjunktúra következtében mind inkább terjeszkedett. Ennek volt a következménye: az irtások földesúri visszaváltása, vagy elkobzása.

[256] SMKl TU 1767. Fasc. Conscriptiones 3129., 8. pont; 3135., 10. pont; 3136. 7. pont. — *I. E.*

[257] SzSzMKl INP Nr. 10. — *V. Á.*

[258] U. o. Nr. 129. — *V. Á.*

[259] U. o. Nr. 122. — *V. Á.*

[260] Erre vonatkozólag ld. Vörös Károlynak kötetünkben közölt tanulmányát.

[261] FCsL Castriferriensia Nr. 501. — *Sz. I.*

[262] ZMKl PC 1766/67. 245—246. l. — *Sz. I.*

[263] *Soós Imre:* Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében, Sopron, 1941. 26. l.

Az irtás a hegyes-dombos, erdős, bozótos területek speciális földfoglalási formája. Sajátosságai: osztatlan, nyomásnélküli határrész, különböző nagyságú kis földdarabok szétszórva az erdőség különböző pontjain. Három-négy év fáradságos munkájába kerül, míg a fák kivágása és a gyökerek eltávolítása után létrejött irtásföld alkalmassá válik a teljes értékű földművelésre. A feltörés nehéz munkája tette az irtásföldet az industrialis (szorgalmi) földek legfontosabbikává, ez biztosította már Werbőczinél a parasztnak az irtásfölddel való szabad rendelkezés jogát, az adás-vétel, megterhelés, elzálogosítás, öröklés jogát.[264] Eszerint az irtásföld a jobbágy egyéni birtokát képezi és nem tartozik a telekhez.

Az egyéni birtokjogon alapszik a jobbágynak az irtásfölddel való szabad rendelkezési és öröklési joga, vagyis hogy nem vonható a közösség rendelkezése alá, a közösségi felosztásba nem lehet bekapcsolni. A jobbágyok irtásföldjeiket „csaknem nemesek módjára örökölték".[265] Az irtásföldnek abból a sajátosságából, hogy nem tartozott a telekhez, következik a földesúri és állami adó alól való mentessége, legalább is elvi tekintetben. A gyakorlat azonban igen korán megszüntette az irtásföldek adómentességét. A kilencedet általában nem engedte el a földesúr az irtásföldek után. A vésciek (Somogy m.) szerződésének (1734.) 2. pontja kimondja: „Ha erdőből irtanának szántóföldet árendásaim, négy vetésig ne adjanak róluk kilencedet, azután igen, ha pedig azon irtásokat el akarnák adni, elsőben is engemet, földesurukat megkínálván, ha hozzám nem akarnám venni, a törvény értelme szerint csak ott való lakosoknak és nem kint valóknak adhassák."[266]

A korábban gyakorolt szabad foglalás az irtásokkal kapcsolatban teljes mértékben megszünt s az irtásra kiszemelt földet a földesúr mutatta ki. A földesúr engedélye nélkül új szántókat és réteket senki sem irthatott. „Földeket, réteket irtani másképen szabad nem lészen, hanem ahol az uraság meg fogja engedni", olvassuk a patosfaiak (Somogy m.) 1760. évi szerződésében.[267] Vagy: „az uraság híre nélkül semminémű irtásokat tenni, szőlőt plántálni ... jelentés nélkül ne merészeljenek ...."[268]

Festeteics Kristóf az 1750-es években valamely erdőterületet azért adott oda jobbágyainak, hogy az erdőt kiirtsák és mint szántóföldet adják vissza. Ilyen esetekben a haszonbérlő 6—7 évig nem fizetett semmit a kiirtott föld után, de ennek elmulásával kilencedadásra kötelezte magát.[269] Az uraság petőhenyei (Vas m.) jobbágyai irtásföldjeik közül 1738-ban még némelyeket „földkeresztiben bírtak, némelyektől semmit nem adtak". Ugyancsak nem adóztak még 1738-ban irtásföldjeik után a kemendiek (Zala m.), alsóoszkóiak, kettőspusztaiak és mihályfaiak (Vas m.), pedig „már egymásnak el szokták azokat adni".[270]

Az irtásföldek adómentességének megszüntetését nyomon követte a robottal való megterhelés. A hegyvidéki falvakban ugyanis 1715-ben a hábo-

[264] Werbőczi: Tripartitum, I. rész, 134. cím, 2. §.: demptis terris et pratis extirpatitiis, quae colonos proprie concernunt et non ad sessiones pertinent.
[265] Szabó István 375. l.
[266] SMKl TU 3139. — *I. E.*
[267] U. o. Patosfaiak 1760. évi szerződése. — *I. E.*
[268] SMKl TU 3136. — *I. E.*
[269] FCsL Zaladiensia Nr. 1416c., 1482a., 1449b. — Id. *Szabó Dezső:* A herceg Festetics-család története, Bp, 1928, 114. l.
[270] FCsL Zaladiensia Nr. 1087. — *Sz. I.*

rút túlélő 4—5 jobbágy a régi telki földeket egyenlő nyilas osztással mind kiosztotta magának, az újonnan betelepült jobbágy csak úgy tudott magának szántót szerezni, ha hozzáfogott az irtáshoz. Mihelyt az első őszi vetést learatta, az adót is le kellett fizetnie. Telekföldje, köteles földje nem volt, kényszerült tehát adózni, robotolni, közterheket viselni az eredetileg és elvileg adómentes irtásföldje után. Az usus, gyakorlat pedig jogszokást szült: földesúr, vármegye és gyarmattartó hatalom egyaránt örömmel vonta be az irtásföldeket az adóztatás kereteibe. Miután pedig a földesúri és állami adózás alapja a telek, az irtásföldek túlnyomó része adóztatása következtében beolvadt a telekbe, telki földdé lett.[271]

A telki földek nem kerültek már újraosztás alá, hanem egyszersmindenkorra a telekhez kapcsolták őket. A fejlődésnek ezen fokán az egyenlő újraosztásból szilárdabb formájú, ritkább kiosztású földhasználat alakult ki. Az irtásföldek kapcsolódtak a telekhez, adóköteles telki földekké alakultak át s mivel az irtásföldek fel nem oszthatók, a régi telekföldek évenkénti kiosztását is meg kellett szüntetni.

A fejlődésnek ezt az irányát nyomon kísérhetjük az 1760-as évek jobbágypanaszaiban is, de az árutermelésre áttért nagybirtokon már a század első felében találkozunk az irtásföldeknek telkekké való átminősítésével. Így gróf Batthyány már 1721-ben elszedte a zalaszentgrótiaktól minden kárpótlás nélkül pénzen vett, vagy erdőből irtott földjeiket és rétjeiket, melyeket „a török fegyvere miatt nagy félelemmel és fegyveres kézzel munkálták. Némely irtásnak két-három gazdáját is levágta a török azon helyen".[272] Az uraság az elkobzott irtásföldek egy részét jobbágytelkekre osztotta, a másik részét sajátmagának tartotta meg.[273]

Az irtásföldek telkekké való átminősítése és visszavétele, elkobzása azonban csak Mária Terézia háborúival kapcsolatos konjunktúra idején öltött nagy arányokat és az irtásokból alakított telkek után járó nagyobb robotmennyiség kicsikarását.

Gróf Batthyány Ádám szepetneki (Zala m.) jobbágyai 1766-ban panaszolták, hogy az uraság minden földjüket elvette, „kit régen nyomorúságok, sok véres verítékkel kiirtottunk, fölmérette, fölosztatta, sokakat közülünk kiűzetett".[274] Inkey Boldizsár a tótszentmártoniaktól (Zala m.) 145 hold irtásföldet és 92 kaszás irtásrétet szedett el; némely részét allodizálta, másik részét telkekre osztotta.[275]

A nagy- és kisrécseiek (Zala m.) irtásföldjeiből is szedett el Inkey. Az elkobzott földekre istállót csináltatott s az irtások helyett olyan soványságot adott, amelynek maga nem vehette hasznát.[276] Inkey a kacorlakiak (Zala m.) irtásföldjeit, melyeket „sok esztendőktül fogvást keserves véres verejtékükkel és pénzes munkásokkal irtattak", minden pénz nélkül elvette s más „gyalog" jobbágyokra felosztotta. Itt tehát pontosan elénk tűnik, hogy a földesúr a robotmennyiség fokozására vette el a jobbágyok szorgalmi földjét és alakította át telekké. Amikor a károsult jobbágyok bementek

[271] Az irtásföldeknek az adóztatás keretébe való bevonását elsősorban Soós Imre kutatási eredményei alapján ábrázoljuk.
[272] ZMKl PSD Fasc. 1. Nr. 8. — *Sz. I.*
[273] U. o.
[274] U. o. PC 1766/67. 270—273. l. — *Sz. I.*
[275] U. o. PSD Fasc. 4. Nr. 11. — *Sz. I.*
[276] U. o. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*

Palinba az urasághoz és panaszkodtak: „Hogyan éljünk? Eddig is pénzen vett kenyérrel éltünk!" — az uraság 4—5 jobbágyot lehúzatott és irgalmatlanul megveretett. A tiszttartó még egy „őszbe csavarodott" öreggel szemben sem ismert könyörületet [277]

A rigácsiak (Zala m.) 1766-ban a következő szavakkal panaszkodtak Inkeyre: „A szegénységnek ha valami jó (irtás) földje legyen, ezt az uraság magának foglalja, amint szegény rigácsi jobbágyságtul T. Inkey Boldizsár urunk 21 holdra való kész szántóföldünket és 9 szekérre való rétünket eltulajdonétott, mást nem assignált helyette, úgy egy szegény jobbágynak termését földjével együtt eloccupálván, semmit nem retribuált neki".[278]

Báró Sennyey Antal a pölöskeiek (Zala m.) saját erdejükből kiirtott és pénzen vett irtásaikat foglalta el magának — ingyen. A falut olyan érzékenyen sujtotta ez a földrablás, hogy egy marék tavaszit sem vethettek, ha földjeiket őszivel bevetették.[279] Az Eszterházyak bedeházi (Zala m.) lakosai is elestek minden irtás- és pénzen vett földjeiktől.[280]

Az irtásföldek elszedését Festetics Kristóf is megkezdte már az úrbérrendezés előtt. A kemendi zselléreknek (Zala m.) Mária Teréziához felterjesztett 1765. évi panaszos folyamodásukban súlyos sérelmük volt, hogy az uraalom minden fizetség nélkül elszedte irtásföldjeiket s ezeket jobbágytelkekre osztotta és súlyos robotot követel utánuk.[281] Az uraság 1765-ben meghagyta a szentmiklósi (Somogy m.) tiszttartónak, hogy a szentgyörgyi és bagolai hegyen lévő földeket irassa össze és jelentse ki: „... Mivel irtás földek, a szentgyörgyvári hegyen annue adtak irtáspénzt, censust és csak tizedet, én ezentúl az irtás árát leteszem és házhelyekre fogom osztani" [282]

Zala megyében az urbariális reguláció előtt az a szokás járta, hogy a földesurak 6—8—10—12 évi mentességet biztosítottak jobbágyaiknak, hogy az erdőt kiirtsák. A szabadság éveinek elteltével az uraság az elsőosztályú irtásföld holdját 4 fl-jával, a második osztályúét 3 fl-jával és a harmadik osztályú irtásföld holdját 2 fl-jával váltotta vissza.[283] A fenti esetekből láthatjuk, hogy a földesurak nem allodizálták az elkobzott, vagy visszaváltott irtásföldek egészét, hanem egy részét jobbágytelkekre osztották és a korábbi mérsékeltebb szolgálatok (irtáspénz, tized, vagy kilenced) helyett súlyos robotot kívántak tőlük. Mivel Magyarországon gyarmati helyzetünk miatt alig-alig tudott a pénztőke egyes emberek kezében összpontosulni, a földesurak — minden ellenkező szándékuk dacára — kénytelenek voltak az irtásföldek allodizálásának lassúbb módszerével megelégedni. A földesúr nem fosztotta meg jobbágyait földjüknek egészétől, hanem annak csak bizonyos részétől, mert szüksége volt azok robotmunkájára. Csakis extenzív úton, a jobbágyrobot emelésével kísérelhette meg az árutermelés megkívánta többle termék elérését. Így pl. Festetics Kristóf a szentmiklósiak (Somogy m.) „saját pénzen vett és fáradságaik által szerzett irtásföldjeiket házhelyes föl-

[277] U. o.
[278] U. o.
[279] U. o. Fasc. 4. Nr. 3. — *Sz. I.*
[280] U. o. Fasc. 6. Nr. 4. — *Sz. I.*
[281] FCsL Zaladiensia Nr. 1670. — *Sz. I.*
[282] U. o. LM Festetics Kristóf levele, Keszthely, 1766 márc. 19. — *Sz. I.*
[283] *Pauly, Carolus:* Constitutio rei urbarialis regni Hungariae, I. Viennae, 1817, 77. l.

dekrek számához conscribálván, azoktul az urbariális kötelességet mai napig is megvette".[284]

De az irtások telki földekké való átminősítése mellett számos példát találunk arra is, ami az ellenkező tendenciát mutatja — hogy t. i. a földesúr majorsági földjeihez csatolja az elkobzott, vagy visszaváltott irtásokat s a kisajátítás radikálisabb eszközeihez folyamodik. Ugyanazok a szentmiklósiak, akiknek irtásföldjei részben telkekké minősültek át, panaszkodtak, hogy „a Méltóságos Uraság (Festetics Kristóf) számos irtásföldjeiket praevie kifizetvén, tőlük maga majorságához elfoglalta".[285] S ez a tendencia az előremutató, amely végső soron arra vezetett, hogy a parasztság elvesztette majdnem minden szorgalmi földjét, amely idők folytán majorsági, allódiális földdé vált.

Az irtásföld elvétele mindig nagy felzúdulást keltett a jobbágyság soraiban. Látjuk ezt Bolhás (Somogy m.) peréből, melyet a földesúr, Vizeki Tallián Ignác ellen folytatott 1756 és 1767 között. A falu 1756-ban kapott urbáriumot. Ekkor pontosan kimérték a telekegységet, de jóval kevesebb földjük maradt a bolhásiaknak, mint előzőleg volt. A földesúr elvette és saját használatára foglalta le nehéz munkával irtott rétjeiket és szántóikat, nekik pedig alig maradt földjük. A legmódosabb gazda sem tudott 10 napnál többet szántani egy évben.[286]

Az irtásföldek emelték fel a telki állományból kizárt zselléreket: nekik is voltak irtásföldjeik. Az irtások használata valóságos megváltás volt számukra. Az irtások mentették meg a zselléreket a teljes elproletarizálódástól. A legnagyobb irtásfalvak egyúttal a legnagyobb zsellérfalvak is voltak. Báró Perényi pókai, kisszigeti, csömödéri, zebeczkei, dömeföldei (Zala m.) jobbágyai két fél helyen kívül mindnyájan fertályhelyeket bírtak s nagyobb részük irtásföldből élt. Olyanok is voltak közöttük, akiknek még a házuk is irtásföldön volt[287]

Az irtás, a jobbágy „szorgalmi" földje azonban végig megmaradt majorsági jellegűnek. A földesúr az árutermelés megfelelő fokán, — hogy szemtermelését fokozza, — elkobozta, vagy a közbecsű lefizetésével visszaválthatta és allodizálhatta. Az irtásföldek elkobzása és visszaváltása, ami a 18. század végére már tömeges méreteket öltött, egyik mozzanata volt Magyarországon a parasztság kisajátításának.

C) Úrbéres telkek megcsonkítása

Az allódium növelésének az urbariális reguláció (szabályozás, felmérés) volt egyik jól bevált módja. A földesurak végrehajtották a határ mérnöki felmérését, behozták az úrbéri telekrendszert, a jobbágyföldek egy részét a határnak eddig töretlen, hasznavehetetlen területein mérték ki, a fönnmaradó termékeny földeket pedig az allódium számára kisajátították.

A leggyakoribb eljárás volt a földesúr részéről a telki állománynak részleges csökkentése. Nem nagy földterületekről volt szó, egy-két holdnyi területet szakított le egy-egy jobbágytelekről, illetve néhány telket a község

[284] FCsL Simigiensia Nr. 1030. — *Sz. I.*
[285] U. o.
[286] SMKl TU 1767. 3128. l. pont és a mellékelt perirat. — *I. E.*
[287] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 6. — *Sz. I.*
[284] FCsL Simigiensia Nr. 1030. — *Sz. I.*

úrbéres állományából, de a paraszti gazdaságra ez is súlyos csapást jelentett. Az erről szóló panaszoknak se szeri, se száma. E folyamat az ország egyes részein különböző időben és különböző körülmények között ment végbe. Amikor pl. a hévízgyörki (Pest m.) jobbágyok Grassalkovich gödöllői uradalmában a föld bősége miatt 1730 körül még csak 50 hold urasági szántót műveltek, 1733-ban a Felvidéken már tiltó rendelkezéseket kellett hozni: „Ahol a jobbágytelkeket a szegény adózó lakosok pusztulásával és nagy kárával az allodiaturákhoz csatolják ... igazságosnak tartatik, hogy az ilyen földesurakat figyelmeztessék ..."[288]

Nyugat- és Észak-Magyarország a maga haladottabb, az árutermelésbe intenzívebben bekapcsolódó nagybirtokai, apróbb és jobban megterhelt jobbágytelkei révén mindvégig elütött a fejletlenebb majorsági gazdálkodással rendelkező és állattenyésztő téres pusztákban gazdag Alföldtől. Vas megyében már 1748-ban panaszkodtak a tarcsai jobbágyok a középbirtokos Dezső Boldizsár ellen, aki legjobb szántóikat vette el és 4 forint holdankénti kárpótlással akarta őket kielégíteni, amit a jobbágyok inkább el sem fogadtak.[289] A németújvári uradalomban (Vas m.) Németcsencsen 1760 óta többnyire különféle urasági épületek céljaira irtás- vagy telki földet vettek el tőlük (25 hold szántó és egy szekér szénát termő rét) minden, vagy legfeljebb értéken aluli kártérítés fejében.[290]

Ugyanígy panaszkodott Újhegy (Vas m.), hogy több köblös földjüket elvették és kb. 20 éve épített urasági juhászathoz csatolták. Rauborban (Vas m.) az 1740-es évek végefelé több paraszttól kb. 6 hold földet vettek el, s azonkívül az allódiumhoz csatolták az elhagyott telkeket és legelőket.[291] Somogy megyében az 1767-ben feltüntetett kb. 50 elhagyott telek közül 20 került a földesurak, vagy alkalmazottak kezére, 6 elhagyott ház közül pedig 5.[292]

A földesúrnak a jobbágyok kezén lévő földterület korlátozására irányuló ilyen törekvéseivel mind községben találkozhatunk. Tömördön (Vas m.) pl. 12 éve kb. 20 helyről kihaltak a jobbágyok, azokban most a földesúr ül és valamit kiad a jobbágyoknak munka fejében.[293] Vámoscsaládon (Vas m.) 10 pusztát találnak 1767-ben, de senki sem emlékszik rá, hogy valaha ház is lett volna rajtuk, a hozzája tartozó földeket az uraságok bírták s szolgáltatásokért kiadták.[294] Törönyben (Vas m.) a dőghalál óta 62 pusztahely volt, melyeknek tartozékait az uraságok bírják.[295] Geregyén (Vas m.) $2\frac{1}{2}$ pusztahely a földesúré,[296] Acsádon 7 pusztatelek volt. Hogy miért és mióta, már senki sem tudja. Tény az hogy a tartozékokat mindenhol a földesúr bírta.[297] Oldalakon lehetne még ilyen és hasonló példákat felsorolni.

Ha a jobbágycsalád kihalt, vagy „kenyérnek szüksége" miatt a jobbágy elszökött, vagy az újratermelésre, a következő gazdasági ciklus megújítá-

[288] Wellmann 101. l. — OL U et C 94 : 18. — Corpus statutorum IV/1. 764. — Trencsén vármegye 1733.
[289] BCsL Nr. 12.-Fasc. LP Nr. 2. — *V. K.*
[290] VMKl RNP Németcsencs. — *V. K.*
[291] U. o. Újhegy. — *V. K.*
[292] SMKl RNP — *I. E.*
[293] VMKl RNP 3/121. — Tömörd.
[294] U. o. 3/137. — Vámos-család. — *V. K.*
[295] U. o. 3/118. — Töröny. — *V. K.*
[296] U. o. 1/69. — Geregye. — *V. K.*
[297] U. o. — Acsád. — *V. K.*

sára képtelen volt, a földesúr magának foglalta el a telket és nem adta a jobbágynak. „Szegény lévén és elhalván egy gazda — vallották a resznekiek (Zala m.) 1768-ban — annak földeit az uraság bírja."[298] Szegváron (Zala m.) azért maradtak puszta házhelyek, mivel a jobbágyok „az örökös jobbágyságtól félvén" máshova vették lakásukat. A pusztán hagyott házhelyekhez tartozó földeket és réteket az uraság „akinek tetszik közülünk, napszámért, vagy pénzért kiadja".[299]

Felső-, és Alsóhahóton (Zala m.) Záborszkyné asszony „Morocz Mihály helyéhez tartozandó $5^3/_4$ holdból álló és 1 szekérre való rétet, úgy hasonlóképpen Horváth István jobbágytul $5^3/_4$ hold földet és 1, szekérre való rétet" vett el.[300] Pusztamagyaradon (Zala m.) 1770 körül Tulok Pál földesúr „a jobbágyot kiűzvén, azt árendás zsidónak adta" (t. i. telkét) [301] Hosszúfaluban (Zala m.) is „szedett el az uraság házakat a lakosoktul".[302]

A tiszaigariak (Heves m.) a 19. század elején visszaemlékezve a korábbi viszonyokra azt felelték a főszolgabíró hivatalos puhatolózására: (... a birtokos familiák között időközben) „többszöri új mérések és osztályok történtek s i'v alkalommal tetettek volna kiválképpen a foglalások, az elfoglalt urbarialis külső tartozékoknak borozdáit biztosan fellelni nem lehet", „... a határnak negyedrészében való földekből összesen 31 quarta urbarialis földek foglaltattak el".[303]

Bizony gyakran előfordult, hogy a földesúr magának foglalta el a korábban úrbéres földet, ha a jobbágyok elmentek, vagy a földeket letették, különösen ha a vármegye nem vigyázott rá és a községnek kellett ezekért a földekért is viselni a porció és egyéb állami terhek súlyát.[304]

Az alapvető tendencia a parasztok kisajátítása. Ennek azonban voltak korlátai, amelyek a gyarmati helyzetből, a földesurak pénzhiányából folytak. Ezt mutatja pl. a jobbágytelkek megcsonkítása, mint módszer is. A földesúr elvett földet a parasztól (és ez megfelel a kisajátítás alapvető tendenciájának), viszont csak annyi földet vett el a parasztól amennyinek az elvétele nem csökkentette lényegesen a parasztról elsajátítható robot mennyiségét (és ez megfelel a kisajátítás gyarmati korlátjainak).

Amikor a jobbágyok az úrbérrendezés korában a Festetics-uradalmakban az elviselhetetlen robotterhek miatt félhelyesek, fertályosok akartak maradni, Festetics Pál két kézzel kapott az alkalmon: „... Mert így bizonyosan nyomorúságba dőlnek s az uraságnak markába esnek a sessiók s árendában annak adja, akinek akarja: csakhogy vagy két-három esztendeig egészen megbomlik a gazdaság folyamattya, de egyébiránt is más mód eleintén nem lészen, hanem hogy az uraságnak béreseket köll fölállítani".[305]

Mégis, mivel Magyarországon a pénztőkének egyes emberek kezében való összpontosulása gyarmati helyzetünk miatt alig tudott létrejönni, Festetics Pál gróf, akit atyja „igen latinus és speculativus gazdának" tartott,[306]

[298] ZMKl AU RNP Resznek, 1768. — *Sz. I.*
[299] U. o. Szegvár, 1768. — *Sz. I.*
[300] U. o. Hahót, 1776. — *Sz. I.*
[301] U. o. Pusztamagyarad, 1777. — *Sz. I.*
[302] U. o. Hosszúfalu, 1768. — *Sz. I.*
[303] HMKl Egri megyei bíróság irattára. Tiszaigar urbarialis tagosítási pere. — *S. I.*
[304] HMKl KJk 1831. 780. l. — *S. J.*
[305] FCsL Memorabilia Nr. 71. — Festetics Pál apjához, Bécs, 1766 márc. 9. — *Sz. I.*
[306] FCsL LM Festetics Kristóf fiához, Pálhoz, Kemen, 1766 máj. 17. — *Sz. I.*

minden ellenkező szándéka mellett is, kénytelen volt a paraszttelkek kisajátításának lassúbb módszerével megelégedni. A földesúr nem fosztotta meg a falusi termelőt földjének egészétől, hanem csak annak jelentős részétől, mert szüksége volt robotmunkájára. „Az uraság számára annyi allodiális földeket excindállunk, — írja Hodászy József csurgói (Somogy m.) tisztartó 1768-ban, — mennyit az oda való robot elviselhet."[307]

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés értelmében a földesúr a jobbágyok akkori számának megfelelően mérte ki, kinek mi jár. Az igaerővel és felszereléssel bíró zsellérnek is megvolt egyideig a lehetőség arra, hogy a földesúr a robot fokozása érdekében megtelkesíti.[308] Festetics Pál parancsa így hangzott erre vonatkozólag: „Helyet ollyasoknak mérjen (a gazdatiszt), az kik marhával fogják szolgálni az robotot."[309] Ha összehasonlítjuk pl. a keszthelyi Festetics-uradalom jobbágytelkeinek számát 1768 és 1793 között, azt tapasztaljuk, hogy a telkek száma $32^5/_8$ sessióval emelkedett.[310]

Somogy megyében, ahol az úrbérrendezés alkalmával a jobbágyok kevés földet kaptak, több helyen szökéssel próbáltak enyhíteni sorsukon. Hat vízvári lakos rajtaütött Festetics ispánja házán, majd utána elszökött Horvátországba A tiszttartó értesülése szerint még többen is akarták követni példájukat, mégpedig azért, mert „az uraság kevés és rossz földeket adott nekik".[311]

Gróf Festetics Pál mindenképpen meg akarta akadályozni a szökéseket a viszonylag ritkán lakott Somogyból. Csurgói tiszttartójának kiadta az utasítást, hogy mérjen ki rájuk egész helyeket, ha felvállalják. Ő hajlandó lesz mindegyik szökni akaró jobbágynak egész helyet adni mind földből, mind rétből.[312] „Valamely félhelyes jobbágy egész helyet akarna föl vállalni, egész helyes pedig akár másfél, akár egész helyet, annak mérettesse ki mind földbül, mind rétbül való conpetenciáját."[313]

Az uradalom a taranyiakat (Somogy m.) is buzdította, hogy vegyék fel az egész helyeket s így jobban élhetnek. A taranyiak erre azt válaszolták, „hogy ha kinek-kinek közülök méltóságos uraság az ő tulajdon előbbeni földjét s rétjét visszaadatná, fölvennék az egész helyet". De később ezt a kijelentésüket is visszavonták, „mert a robotot el nem viselhetnék az egész helytől".[314]

Az uradalom a visszaváltott irtásföldeket szerette volna Taranyban is telki földekké alakítani. De a taranyiak jobban örültek annak, hogy minden hold visszaváltott irtásföldjük után 4 forintot kapjanak, mintsem egész hely után elviselhetetlen robotot szolgáljanak. Pedig maga a tiszt artó is szerette volna „e nyers embereket megcsendesíteni a földek kiadásával".[315]

Polacsek Pál csurgói (Somogy m.) tisztartó 1772-ben a kevésbbé népes Somogy megyéből Vas megyébe küldött egy szentpáli embert „új lakosoknak keresésére". Két Vas megyei tótsági ember le is jött, hogy körülnézzen

[307] U. o. LM Hodászy József csurgói tiszttartó Festetics Pálhoz, 1768 márc. 11. — *Sz. I.*
[308] U. o.
[309] U. o. LM Vargha Ferenc kemendi tiszttartó levele, 1768 szept. 6. — *Sz. I.*
[310] U. o. Zaladiensia Nr. 1760. és DrL 1793. — *Sz. I.*
[311] U. o. Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1769 márc. 21. — *Sz. I.*
[312] U. o. LM Festetics Pál Polacsek Pálhoz, Bécs, 1769 márc. 28. — *Sz. I.*
[313] U. o.
[314] U. o. Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1769 márc. 21. — *Sz. I.*
[315] U. o. LM Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1769 ápr. 13. — *Sz. I.*

Bagolán. Tíz család ígérte, hogy utánuk jön Somogyba. Ezek a telepesek Vas megyei szegény nemesek jobbágyai voltak, akiknek uraik földet és rétet nem adhattak s szabadon elköltözhettek, ahova akartak. A tisztartó a következőket írta földesurának e telepítésekről: „Addig is, míg a kanizsaiaktól több földeket s réteket lehet annak rendje s útja szerint elfoglalni, ha Nagyságod méltóztatnék kegyesen approbálni, lehetne a jött új gazdáknak bagolai és szentgyörgyi hegyekben lévő allodiálisból interimaliter földeket kimérni."[316]

Így alakult ki az a sajátságos helyzet, hogy míg a földesúr egyrészről minden rendelkezésre álló úton módon nagyobbítani igyekezett az allódium területét, addig ugyanő görcsösen ragaszkodott a jobbágy teherbíró képességének fenntartásához. Így támadt nagy becsülete a „juhos, ökrös, szőlős értékes" jobbágynak,[317] akit örömmel telepítettek meg a földesurak és akit nehezen akartak elengedni. Ezért tiltották egyes földesurak a jobbágyföldek felosztását is. „Mivel földeknek felosztása, ha egy sessiónál kevesebb az egész quantitas, nemcsak az Uraságnak káros, azon okbul, gyenge erővel fizethet és dolgozhatik a jobbágy... felosztás meg ne engedtessék."[318] Hiszen ha a jobbágy elszegényedett és tönkrement, csökkent a felhasználható roboterő is.

Az árutermelés fejletlensége miatt a Heves megyei földesurak még az úrbérrendezés korában is igyekeztek földdel ellátni a falusi termelőt A jobbágytelki állomány az úrbérrendezés előtti 90.000 holdnyi szántóterülethez viszonyítva 1771-ben 18.414 hold gyarapodást mutat.[319] Ha összehasonlítjuk a gödöllői Grassalkovich-uradalom 14 községében az egyes telekkategóriák megoszlását 1770, 1782 és 1798-ban, kitűnik, hogy a polgári termelőviszonyok hiánya itt még inkább szükségessé tette a jobbágy teherbíró képességének fenntartását:[320]

É v	2	1 ½	1	¾	½	⅓	¼	⅛	Összes telek állomány
1770	2	11	222	—	354	—	—	—	417½
1782	—	—	192	—	440	21	496	—	543
1798	—	—	132	6	434	21	571	17	506¼

Azt a tényt, hogy a magyar nagybirtokosok kényszerű helyzetükben sok esetben igyekeztek földdel ellátni jobbágyaikat, az elmult rendszer történetírása szerette a nagybirtok nemzetfenntartó tudalának példájaként beállítani, — a valóságban azonban ezt a törekvést a tőkehiány, az ország gyarmati helyzete idézte elő, végső soron tehát nem utolsó sorban a nagybirtokosok hazaárulásának volt következménye.

D) Jobbágyok teljes elűzése

A robot érdekében kímélt sessionalis föld viszonylag dacolt a földesúri kisajátítással, de a községi tulajdon egyéb közös haszonvételeinek nagymérvű kisajátítása éppen az ellentétes törekvéseket mutatja, amelyek a ter-

[316] U. o. LM Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1772 febr. 28. — *Sz. I.*
[317] BCsL LM Fasc. 45. Szeremley György levelei Nr. 20. 1744 jún. 20. — *V. K.*
[318] KCsL Conscriptio Nr. 10. — *H. L.*
[319] HMKl AU — *S. I.*
[320] Wellmann 109. l.

melőnek földtől való megszabadításán alapulnak. A falusi földközösségnek nagymértékű szétrombolása és a kisajátítások egyes hullámai, továbbá az a körülmény, hogy a földesúri, egyházi és állami kizsákmányolás nem egy esetben behatolt a parasztok szükséges termékébe és lehetetlenné tette az önálló parasztgazdaság vezetését, nagy tömeg szabad prédává vált földnélküli parasztot dobtak a munkapiacra.

Gróf Erdődy György mindszenti uradalma főnöke, Bezur Ferenc, „az a zsarnok, ki nevét és szent vallásunkat legdühösebben üldözte s örök infamissá tette", kiverte az algyői református vallású népet házaiból s a falu egész lakossága 1751 pünkösd harmadnapján Hódmezővásárhelyre menekült.[321] Boglárd és Visz (Somogy m.) falvak a Bárány földbirtokos család tagjainak osztozkodása következtében teljesen föld nélkül maradtak, mivel minden földet és rétet az egyes földesurak allódiumához csatoltak.[322] Kisasszonyfán (Vas m.) két üres hely volt 1767-ben, mindkettőt az uraság bírta, az egyikről 14 éve megszökött a jobbágy, a másikat 6 éve „szüksége volt az uraságnak, magának vette s a jobbágyot kiűzte".[323]

Az újudvariak (Zala m.) 1766-ban panaszkodtak Inkeyre, hogy elveszi a földet, rétet és szőlőt azoktól az árváktól, akik a robotnak nem tudnak megfelelni.[324] Ezért sor került az olyan jobbágyoknak a földtől és tartozékaitól való megfosztásra, akik valamilyen oknál fogva a földesúr által megkövetelt szolgálatot nem tudták teljesíteni. Közéjük tartoztak az árvák, özvegyek, de közöttük találjuk azokat a jobbágyokat is, akiknek állatai elhullottak és így képtelenekké váltak a földesúri terhek viselésére. Egy zsámboki (Pest m.) öregasszony panaszolta 1788-ban: „Beniczky Ferenc földes ura eőtet az férjétül reá maradott házából, és hozzá tartozandó urbarialis földgyébül ok nélkül kizárván, és ennek helyében mást helyheztetvén: most tsak ugyan a tekintetes nemes vármegyének kegyessen megteendő decisiojáig nem várakozván, hanem ez folyó október holnapnak 22-ik napján az hajdúja által az házbul az instánst kihányatta."[325]

Kacorlakon (Zala m.) úgy maradt 1760 körül 4 házhely pusztán, hogy „földes urak megosztozkodván magok részire foglalván kiűzték belüle" a jobbágyokat.[326] Csillag Ádám vejei, Vörös József és Czirmon János, és fia, Csillag Imre, jobbágyaiktól négy házhelyet vettek el a sequestratio alkalmával, „minden hozzá tartozandó szántóföldekkel és réttyekkel együtt s maguk hasznára fordították." A házhelyek kb. 11 pozsonyi mérő alá, a földek 32 pozsonyi mérő alá, a rétek pedig $6^1/_2$ kaszásra valók lehettek. Gelsén Berta uraság egyik jobbágya helyébe tisztjét szállította. Azoknak a jobbágyoknak földjeit és rétjeit, „ki elhalván, ki elszegénkedvén és azoknak munkálására magokat elégteleneknek állítván, esztendőktől fogva földes uraink (Steffaicsné, Bessenyei László) birják."[327] A jobbágyok teljes elűzésére azonban együttvéve kevés példát találunk, mivel a pénzhiányban szenvedő földesuraknak nagy szükségük volt a jobbágy robotmunkájára.

A községi földek elkerítése, a jobbágyok jogilag nem úrbéres jellegű

[321] *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története, Bp, 1944, 379. l.
[322] SMKl TU 3128. 5. pont (Boglárd), 3139. 5. pont (Visz), — *I. E.*
[323] VMKl RNP 2/20. Kisasszonyfa. — *V K.*
[324] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[325] PMKl AU IV/10. 1786. — *V. J.*
[326] ZMKl AU RNP Kacorlak, 1777. — *Sz. I.*
[327] U. o. Ebergény, 1777. — *Sz. I.*

földjeinek elkobzása, az úrbéres telkek megcsonkítása, a földesúri terhek ugrásszerű megnövelése több helyen a jobbágyok éles tiltakozásával és ellenállásával találkozott. Ezekről könyvünk következő tanulmányában fogunk megemlékezni.

6. A parasztság rétegeződésének előrehaladása

Ahhoz, hogy a feudális földesúr kapitalista módon juthasson több jövedelemhez, szüksége volt földnélküli, gazdaságot nem folytató munkásokra, akik kénytelenek eladni munkaerejüket a „szabad" munkapiacon. A jobbágyfelszabadítás előtt a munkapiac csak viszonylag volt „szabad", mivel a „pénzes munkás"-ra a mindinkább erősödő gazdasági kényszeren kívül még a gazdaságonkívüli kényszer súlya is ránehezedett. Ez a folyamat Magyarországon is igen egyenlőtlenül ment végbe. „A bérmunkások osztályának kialakulásával együtt ott látjuk a patriarchális rendszert és egy új, tőkés rendszer kialakulását."[328] Ezek a „pénzes munkások" és a majorsági cselédek már nem voltak tisztán feudális úrbéri viszonyok között, de még nem is voltak kizárólag bérmunkások. Ezek a bérmunkások olyan osztályt alkottak, „amely egy vagy más formában kapcsolatban van a földdel".[329]

A jobbágyság többsége elnyomorodásának alapvető oka kétségtelenül a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása volt azáltal, hogy egyre nagyobb mértékben megfosztotta termelőeszközétől.[330] Ha a parasztság elnyomorodásának mértékét vizsgáljuk, „...a gazdaságokat nem a család nagysága, nem a munkások száma, hanem feltétlenül az egyes porták gazdasági vagyonossága (vetésterület, igásállatok száma, tehenek száma stb.) alapján kell csoportosítanunk".[331]

A) Nagyarányú zselléresedés

A földközösségben élő úrbéres parasztságnak kezdetben alapvető vonása, hogy ebben az osztályban nincsenek még lezárt, időtálló, szilárd keretek. Ezek a keretek lazák, rugalmasak, köztük állandó áramlás folyik fölfelé és lefelé egyaránt, a jobbágy vagyoni erejében bekövetkezett változásoknak megfelelően. Aki ma egészekés, jövőre, — ha esetleg ökrét, lovát eladni kényszerül, — félekés, esetleg gyalogszeres lesz és megfordítva: aki „lovacskára", ökörre szert tesz, gyalogból félekés, egészekés jobbággyá lehet.

A földközösség földnélküli szegényei, a házatlan zsellérek sem alkotnak állandó „szegényparaszti" réteget. A fluktuáció egyébként itt a legerősebb.

1728-ban a Tiszavidék jobbágysága már a következő rétegeződést mutatja: 1. egészekés jobbágyok (hospites integra aratra habentes), 2. mással összefogó, cimborás, félekés jobbágyok (hospites aratra conjungentes), 3. gyalogosok (manualistae domos et terras habentes sine aratris), kiknek földje, háza van, de ekéje, igája nincs, 4. házatlan zsellérek (inquilini sine domibus).[332] Ezen osztályozás szerint a gyalagok földkiosztásban részesül-

[328] Lenin, Az agrárkérdésről, I. 273. l.
[329] S. Sándor 16. l.
[330] Spira 182. l.
[331] Lenin, A kapitalizmus fejlődése 52. s köv. l.
[332] HMKl Jobbágyösszeírás 1728. Nr. 109. — *S. I.*

nek. A 18. század harmadik évtizedére ugyanis a konjunktúrális marhatenyésztés kellően ellátta igásállatokkal az ekés parasztokat, ezek a nyári idénymunkákra szívesen kötötték le a gyalogok kézinapszámát s ennek ellenében megszántották azok földjeit. A gyalogok tehát földet igényeltek. Az egész manualista, gyalogszeres réteg, mely eredetileg földnélküli volt, a 18. század harmincas éveiben így fölemelkedett a földkiosztásban részesülő, földdel bíró jobbágyok rétegének legalsó lépcsőjére. A földnélküliek rétegében most már zsellér (inquilinus) lett az, akinek földje nem volt, de háza igen, házatlan zsellér (subinquilinus) az, kinek se földje, se háza nem volt, más házában lakott.

Az árutermelés meginduiása magával hozta, hogy a parasztság differenciálódásnak indult, rétegekre tagolódott. Így pl. Békés megyében:[333]

Gazdák csoportja:		1719	1790
Szegények:	igásállattal, ill. földdel nem rendelkező:	27%	30%
	1—3 « ill. 5—15 hold földdel rendelkező: ..	36%	41%
Közepesek:	4—6 « ill. 16—30 hold földdel rendelkező: .	27%	17%
Gazdagok:	7 és több igásállattal, ill. 31 és több hold földdel rendelkező:	10%	12%

Vessük össze a parasztok három csoportját mind az 1719-i, mind pedig az 1790-i adatok alapján. A szegények (igásállattal, ill. földdel nem rendelkezők és 1—3 igásállattal, ill. 5—15 hold földdel rendelkezők) százalékaránya 1719-ben: 63%, 1790-ben viszont: 71%-ra emelkedett. A gazdagok százalékaránya 1719-ben: 10%. 1790-ben viszont már 12%. Szintén emelkedést mutat. Az elszegényedés folyamata az egyik oldalon, a gazdagodás folyamata a másik oldalon nyilvánvaló. De a gazdag parasztság nemcsak a parasztság alsó csoportját szorítja ki, hanem a középsőt is. Táblázatunk szerint a közepesek csoportjának százalékaránya 1719-ben: 27%, 1790-re már 17%-re csökkent.

Az egyik új típus Békés megyében is a jómódú (főleg mezővárosi) parasztság, a másik új típus a szegényparasztság s ezen belül a teljesen földnélküli parasztság, akikről Teschedik írja: „A paraszt napról napra jobban és jobban érzi, hogy ebben a természettől megáldott Kánaánban nem olyan jó lakni, mint azelőtt."[334]

[333] A Békés megyei parasztság rétegeződését Hanzó Lajos statisztikai felvételei alapján ábrázoljuk. — Hanzó Lajos 1719-ből és 1790-ből 18 helységről készítette el a statisztikai felvételeket s ezek alapján állítottuk össze a fenti táblázatot. Az egyes rétegeket az igásállattulajdon és a földbirtok együttes nagysága szerint különböztettük meg. Pl. »1 igásállattal rendelkező« paraszt olyan parasztot jelent, akinek az igásállatállománya és a földbirtoka együttesen megfelel a Berzeviczy Gergely által közölt 1791. évi dicalis adatok szerint egy átlagos igásállat dicaértékének. Az igásállatok és a föld egymásra való átszámításának kulcsát ugyanez a dicajegyzék adja meg. Békés megyében 1 igásállat egyenértékű 5 hold földdel (Somogy megyében, mint alább látjuk, 3 hold földdel).

[334] Teschedik 98. l.

Somogy megyében a következő táblázat szemlélteti a parasztság differenciálódását 1725—1760 között:[335]

Gazdák csoportja		1725	1760
Szegények:	igásállattal, ill. földdel nem rendelkező	11%	18%
	1—3 « ill. 3—9 hold földdel rendelkező	40%	36%
Közepesek:	4—6 « ill. 10—18 hold földdel rendelkező ..	23%	17%
Gazdagok:	7 és több igásállattal, ill. 19 és több hold földdel rendelkező	26%	29%

Somogy megyében az igásállattal, ill. földdel nem rendelkezők százalékaránya 1725—1760 között 11%-ról 18%-ra emelkedett. A szegények csoportja (beleértve az 1—3 igásállattal, ill. 3—9 hold földdel rendelkezőket is) 51%-ról 54%-ra ugrott. Növekedett a gazdagok csoportjának százalékaránya is; az 1725. évi 26%-ról 29%-ra. Feltűnő, hogy Somogy megyében viszonylag elég nagy százalékarányú a módos parasztok csoportja, pl. Békés megyéhez viszonyítva. Viszont a közepesek csoportja 1725—1760 között 23%-ról 17%-ra csökkent. Itt is nyilvánvaló, hogy a gazdag parasztság nemcsak a parasztság alsó csoportját szorítja ki, hanem a középsőt is, sőt az 1—3 igásállattal rendelkezőket is lemorzsolja.

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásának korszakában a parasztság differenciálódását Vas megyére vonatkozóan az 1767-i úrbéri tabellák alapján 75 falu anyagán vizsgáltuk. Közülök 49 nagybirtokos falva volt. A háztartások száma majdnem teljesen megegyezik az 1743-i adatokkal: 1743-ban 3892, 1767-ben 3977 háztartást találunk. Bár ebből nem vonhatunk le túlzott következtetéseket, ezek az adatok is kétségtelenül bizonyítják, hogy a jobbágytelki állomány növekedésének lehetőségei már nagy mértékben csökkentek s a lakosság is — ha esetleg egyedeiben nem is — de összegszerűleg már feltétlenül megrögződött. 1767-ben tehát a telkek megoszlása a következő volt:

Házatlan házas zsellér		1/8	1/4	3/8	1/2	5/8	3/4	7/8	1	1 1/8	1 1/4	1 3/8	1 1/2
283	814	583	541	406	406	176	163	55	248	14	11	2	5

Összesen: 3977 háztartás.

Látható tehát, hogy a zsellérek a lakosságnak már valamivel több, mint a negyedét teszik ki, s az is látható, hogy az 1/8—3/8, 1/2—3/4, 7/8—1 1/2 telkes kategóriák aránya: 4 : 2 : 1, tehát a differenciálódás meglehetősen fejlett.

Igen tanulságosan változik meg azonban ez az arány, ha ezt a táblázatot uradalmi, tehát nagybirtok — és járási, tehát kis-, illetve középbirtok kezén lévő falvak differenciálódásának táblázataira bontjuk:

[335] A Somogy megyei parasztság rétegződését Iványi Emma statisztikai felvételei alapján ábrázoljuk. Somogy megye 49 falujáról 1725-ből és 54 falujáról 1760-ból készített statisztikai felvételeket.

Házatlan	házas	1/8	1/4	3/8	1/2	5/8	3/4	7/8	1	1 1/8	1 1/4	1 3/8	1 1/2
zsellér		telkes jobbágy											
I. *Járási:*													
32	60	74	83	105	92	46	79	26	159	13	11	1	1
II. *Uradalmi:*													
221	754	779	458	301	314	330	84	29	89	1	—	1	4

Összesen: 782 járási és 3195 uradalmi háztartás.

Az arány, illetve aránytalanság még szembetűnőbb, ha a járási és uradalmi falvak háztartásszámának megfelelő arányban (1 : 4) elosztjuk az uradalmi falvak adatait:

Házatlan	házas	1/8	1/4	3/8	1/2	5/8	3/4	7/8	1	1 1/2	1 1/4	1 3/8	1 1/2
zsellér		telkes jobbágy											
I. *Járási:*													
32	60	74	83	105	92	46	79	26	159	13	11	—	1
II. *Uradalmi*													
56	188	195	114	75	78	32	91	7	22	0,25	—	0,25	1

Összesen: 782 járási és 792 uradalmi háztartás.

A területek aránya akkor sem javul sokat, ha a nagybirtokon fekvő két mezőváros (Rohonc és Hodász) adatait levonjuk. E két mezőváros differenciálódása a következő képet mutatja:

Házatlan	Házas	1/8	1/4	1/2	3/8	3/4	Összesen
58	167	296	132	13	48	1	715

Megfelelően arányba állítva most már nagybirtok, kis-, illetve középbirtok és mezőváros differenciálódását a következő táblázatot kapjuk:

Házatlan	házas	1/8	1/4	3/8	1/2	5/8	3/4	7/8	1	1 1/8	1 1/4	1 3/8	1 1/2
zsellér		telkes jobbágy											
I. *Járási:*													
32	60	74	83	105	92	46	79	26	159	13	11	1	1
II. *Uradalmi:*													
62	190	155	105	93	86	42	27	9	29	0,33	—	0,33	1,33
III. *Mezővárosi:*													
64	185	399	146	14	53	—	—	—	—	—	—	—	—

Világosan látható tehát, hogy a differenciálódásban — az egészen speciális körülmények folytán így tekintetbe nem vehető mezővárostól eltekintve — a nagybirtok vezet. A telkesrétegek közül az 1/8—3/8, 1/2—3/4, 7/8—1 1/2 arány a járási falvaknál 8,5 : 7,2 : 7-hez, az uradalmiaknál 8,7 : 4,8 : 1-hez. Az uradalmiaknál ugyanakkor fokozott mértékben állapítható meg a középrétegek megcsappanása, viszont a legfelső kategóriák változatlanul maradnak, sőt bővülnek.[336] Ez ugyanaz a jelenség, mint amelyre Békés és Somogy megyénél már utaltunk.

[336] VMKl TU — *V. K.*

A gróf Festetics-család egyes uradalmaiban az alábbi statisztikai táblázat vet fényt az elzselléresedés méreteire, illetve a parasztság differenciálódására az 1768—1793. évek között.[337]

Házatlan	házas	1/8	1/4	3/8	1/2	5/8	3/4	7/8	1	1 1/8	1 1/4	1 1/2
zsellér		telkes jobbágy										
I. Kemendi és vasvári jószágban:												
42	193	—	—	—	219	—	9	—	142	—	1	9
II. Keszthelyi uradalomban:												
19	188	20	26	24	52	38	20	10	45	—	—	—
III. Csurgói uradalomban:												
110	112	—	—	—	368	—	—	—	95	—	—	—

Keszthelyi uradalom É v	Telkek száma	Telkes jobbágy	Házas	Házatlan	Összesen zsellér %	
			zsellér			
1768	135 1/8	236	188	19	207	46,7%
1793	165	308	834	158	992	76,3%

É v	1/8	2/8	3/8	4/8	5/8	6/8	7/8	1	háztartás
	telkes jobbágy								
1768	20	26	24	52	38	20	10	45	235
1793	—	6	—	285	—	—	—	17	308

E statisztikai adatok rávilágítanak arra, hogy a gróf Festeticsek 1768 és 1793 között még igyekeztek telkesíteni: a telkek száma 32 5/8 sessióval, a háztartások száma pedig 73-mal emelkedett 1768—1793 között. Ennek okát már az előzőkben láttuk. Ugyanakkor nőtt a háztartások száma, tehát arányosítva kevesebb lett az egy háztartásra jutó birtokátlag. Egy-egy átlagos háztartásra jutott 1768-ban: 0,58 sessio, 1793-ban: 0,53 sessio. Átlagosan tehát fél telek. A zsellérek száma pedig 1768—1793 között 46,7%-ról 76,3%-ra ugrott fel a keszthelyi uradalomban.

Az úrbérrendezés után a jobbágyság szaporodásával együttjárt a telkek felaprózódása is, mivel az 1767-ben megállapított földterület a 18. század második felében csekély változással, a 19. század első felében majdnem változás nélkül szállt a jobbágyok kezén apáról fiúra, s a parasztság vagyoni helyzete hosszú ideig az 1767. évi úrbérrendezés alkalmával lerögzített keretek között állott. Az egésztelkes jobbágyok száma a keszthelyi uradalomban 1768—1793 között 45-ről 17-re szállott le, viszont 1793-ban a telkes jobbágyok 92%-a féltelkes volt. Ennek okát abban látjuk, hogy a földesúrnak még mindig égető szüksége volt a „juhos, ökrös, szőlős, értékes" jobbágy robotmunkájára. Ez magyarázza, hogy a Festeticsek keszthelyi uradalmában a nagyarányú elzselléresedés mellett a jobbágytelkek fél telek felé való integrációjával találkozunk.

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásának korszakában a parasztság differenciálódására országos méretekben Schwartner statisztikája alapján kapunk feleletet. A 18. századvégi Magyarországon élt 643.215 telkes

[337] FCsL AU Zaladiensia Nr. 1760. DrL 1793. — Zaladiensia Nr. 1783. — LM Hodászy József tiszttartó levele Festetics Pálhoz, Csurgó, 1768. — *Sz. I.*

jobbágy (rusticus) és 783.364 zsellér (inquilinus és subinquilinus) család. Az 1,426.579 parasztcsaládnak közel 55%-a már zsellér volt, vagyis nem rendelkezett az élete fenntartásához szükséges termelőeszközökkel.[338] Ez a hatalmas zsellérsereg Schwartner szerint a szőlőművelésből, bányászatból, fuvarozásból, béres-, és pénzes munkából igyekezett megkeresni belévő falatját.[339] A termelőerők fejlődése szétrepesztette a termelési viszonyok kereteit, „a jobbágy egyre nagyobb mértékben megfosztva termelőeszközeitől... kénytelen bérmunkásként felajánlani munkaerejét annak, aki megveszi."[340] De nemigen volt, aki megvásárolja azt.

B) Gazdag- és szegényparasztok élesedő ellentétei

Az árutermelés kialakulásával nemcsak egy birtoktalan s fizetségért elszegődő napszámosréteg alakult ki, hanem a falusi mezőgazdasági árutermelők rétege is. „A jobb helyzetben lévő járadékköteles parasztok közt szükségszerűen fejlődik ki az a szokás, hogy a falusi bérmunkásokat ők maguk is kizsákmányolják."[341] Ez vezetett a gazdag- és szegényparasztok egyre élesedő ellentétéhez.

A fellendülő árutermelésből az egyes paraszti rétegek nem egyformán vették ki részüket. Eladásra a jómódú, esetleg a középparasztság egy része termelt. Gabonán és állaton kívül bor és méz eladásából is szerezhettek jövedelmet. Szőleje nem minden falunak volt s ha volt is, a lakosság nem minden rétegének; méze pedig megint inkább csak a középrétegeknek és a jómódúaknak.[342] A parasztok számára egyedül elérhető belső piac, bár a század elejéhez képest fejlődött, általában mégis szűk volt. Ennek ellenére kialakult falun is egy árutermelő réteg az ország egyes kedvező fekvésű vidékein, kialakult a gazdag- és szegényparaszt ellentéte, amely a 18. század derekán, — amint ezt a szórványos adatokból megállapíthatjuk, — már éles formában áll előttünk. Itt természetesen nem általánosíthatunk az egész ország területére. Voltak olyan kedvezőtlen piaci és értékesítési lehetőségekkel rendelkező, vagy rossz termőtalajú vidékek, pl. a Tiszavidék, ahol még 1770 körül sem alakult ki olyan gazdagparaszti réteg, melynek vagyoni ereje elsősorban a földterületen alapult volna. Földesúr és paraszt csak annyi gabonát termelt, csak annyi szántót művelt meg, amennyi a szükséges terméknek, létfenntartásának biztosítására feltétlenül szükséges volt. A Tiszántúl talaja a többi megyékhez viszonyítva kétszerannyi munkát igényelt, de feleannyit fizetett. Itt a gazdagparaszti réteg vagyoni ereje elsősorban az állatvagyonon alapult.

Ez a falusi árutermelő réteg azonban kétségtelenül megvolt már a 18. században, éles ellentétben állott a szegényparasztsággal. Ez az ellentét néha mint a (gazdagparaszt) bíró és a (többségében szegény) falu ellentéte jelentkezett. Így értesülünk 1767 februárjában, hogy a harasztfalusiak (körmendi uradalom, Vas m.) az esküdtek vezetésével a bírót „maguk hatalmával a bíróságtól... gyalázatosan levetették, otthon nem létében a kalodát és a

[338] Schwartner I. 204. l.
[339] U. o. 105. l.
[340] Spira 184. l.
[341] Lenin, A kapitalizmus fejlődése 166—167. l.
[342] OL Széchenyi-uriszék X. k. 4. cs. 1. sz. III. sorozat, »L«. — *I. E.*

falu ládáját tőle elvitték és maguknak minden hír nélkül bírót választottak".[343]

1769-ből az ugyancsak körmendi uradalomhoz tartozó Hidas- és Egyházashollós községek esküdtjeinek panaszait ismerjük meg Tóth Gergely ellen. Ez a Tóth Gergely gazdagparaszt, falu-gazda is volt. „Gazdagságában elbizakodva senkinek szavára nem hajt, azt tselekszi mit akar maga megh hittségében." A szegényparasztság kiuzsorázása által szerzett vagyonára gőgös, pökhendi kulák ősét bélyegezhetjük meg benne. Tiszta jövedelmének fölöslegét uzsoraműveletekbe fektette: „... Az kiknek közülünk 1—2 forintot kölcsön megh adás fejében ád, attul esztendő el tellése előtt 2—3 napig robotot húz, vagy minden forintra 10 pénzt kell fizetni és mégh többet... Mindgyárt igen rútít és kevesbít bennünket... azt mondotta a bírónak te koldus kutya fellyebb való vagyok én mint sem te... és azt is sokszor mondotta, akit akarok felmagasztalok, akit pedig nem akarok azt földhöz verek, mert egy Vice Ispánynak nincs több esze, mint nékem vagyon."[344]

A bírót más alkalommal „koldus kutyának, atta teremtette hunczfut khujonnak és más fertelmes káromkodással" tisztelte meg. „Száma nélküli másokat kisebbítő nyelveléseivel mocskositott veszekedettt, javaiban, pénzében, feleségében és prázna beszédében ditsekedett", felesége pedig a bíró feleségét „eöszve szajházta, kurvázta s motskositotta."

A falu, miután hasztalanul ostromolta a földesurat kérvényeivel, hogy Tóth Gergelyt rendszabályozza meg, végül is népítéletet tartott. A körmendi vásáron Tóth Gergely belebotlott három falujabelibe, s kezdte nekik — saját szavai szerint — „csöndes és szép szókkal" a falu érdekében tett kiadásait magyarázni. Azoknak azonban nyilván más véleményük lehetett, mert — mint a jeles férfiú elpanaszolja — „meg borosodván hajamba estenek, ez elég nem lévén, másnap az... falubélieket öszve parancsoltatják és újra engemet kalodába vertenek, kopasz vén hunczfut szókra fakadván."

Persze, nem véletlen az, hogy az uradalom nem avatkozott be a falusiak kérésére az ilyen és ehhez hasonló ügyekbe, sőt a bírájukat letevő haraszti-falusi jobbágyok panaszára a tiszttartó ezt írta rá: „méltók a büntetésre". Hiába bizonygatták a falusiak, hogy a bíró az uradalmat is szidta, hogy „az Eördög a tiszteket elviszi". Az uradalom nagyon jól tudta, hogy kikre számíthat. Számíthatott rájuk nemcsak abban, hogy mint egy — valószínűleg az említett Tóth Gergellyel azonos — Tóth nevű kisbíró a parasztoktól irgalmatlanul behajtotta a szolgáltatásokat, hanem másban is. Minden magyarázat nélkül is ékesen beszélnek Horváth Zsigmond hidas- és egyházashollósi öregbírónak, Csepregi Mihály uradalmi plenipotentiariushoz 1771-ben intézett sorai: panaszkodik, hogy három évig teljes erővel viselte a két község bíróságát: „... Tellyes igyekezettel s tehetségemmel azon iparkottam, hogy az Méltósághos Földes Urunknak tartozó Jobbágyi kötelességemnek minden felül megfeleltessék, ezt némellyek közülök meg orrolván és ellenem nehéztelvén olly praetextus alatt, mintha én a falunak holmi aprólékos jövedelmit magam hasznára fordétottam volna, engem nem tsak a bírói hivatalombul kivetkőzvén, de még az Esküdtségbül is ki toltak, amellyet igen nagyon szégyenlem. Oka pedig neheztellésöknek nem egyébb hanem az Földes Uraságunkhoz úgy az Tiszt Uraimékhoz mindenkor szentül megtartott hivségem.

[343] BCsL Nr. 12. Fasc. Lit Nr. 5. Nr. 3. — *V. K.*
[344] U. o. Fasc. J. Nr. 5. — Instantiae Hollosiensium 1762—71. Nr. 3. — *V. K.*

a minél jobban látom, hogy éppen azok, akik az Méltóságos Uraság ellen való akaratlanságra Hellységet föll indétották volt... és a kikre én az Tisztartó Uram inviatiojából nagyon vigyáztam, raitam el hatalmaskottak, kétség kivül azért engem az Eskütségbül ki toltak, hogy hol mi alattomban való factiojoknak tudóssa ne lehessek és azokat Tiszt Uraiméknak szokása szerént tuttára ne adhassam."[345]

Ilyen szolgálatok fejében persze az uradalom nem bánta azt sem, ha a falu vezetői bérelték a korcsmát, a falu földjeivel pedig nem törődtek. Tóth Gergelyt sem bántotta a földesúr, hiszen egy 1766-ban írt levélben méltatlankodva panaszolta be jobbágytársait, hogy csak hetenként egy napot robotolnak s arról is folyton elkésnek.[346] Erről az oldaláról tekintve a dolgot, a földesurak pártfogása mellett még jobban megértjük a jobbágyok gyűlöletét is a Tóth Gergely és a hozzá hasonlók iránt. A földesurak igyekeztek azzal is gyengíteni a parasztok antifeudális harcát, hogy azoknak egyes rétegeit szembeállították egymással. A kizsákmányoló földesúr és a szipolyozó kulák-ős egymásra talált.

A falusi gazdagparaszti réteg kialakulását még az úrbérrendezés is elősegítette. Ugyancsak a hidas- és egyházashollósiak instanciái között olvasunk egy Balogh Ádám nevű parasztról, aki a földek felmérése során 3½ hold többletet szerzett magának, persze egy másik paraszt rovására.[347] Számtalanszor előfordult, hogy a tehetősebb jobbágy elfoglalta a bajbajutott jobbágy földjét. Szolga Mihály visontai (Somogy m.) lakos panaszkodott az 1785-i csokonyai úriszéken, hogy felesége meghalt, öt gyermeke maradt, s ő maga is súlyos betegségbe esett, mindenből kifogyott. Ezalatt „egy darab szőlőjét lábjával együtt" Bakonyi János fiai a babocsai uraság gazdájának adták vissza, mondván, hogy ő elégtelen annak bírására.[348]

Gyakori eset volt, hogy a jómódú parasztok kölcsönöket nyujtottak a szegényebbeknek irtásföldjük lekötése, vagy szolgálat fejében, de legtöbbször busás uzsorakamatért. De az is előfordult, hogy a nehéz anyagi helyzetbe jutott kisnemes földbirtokos kért kölcsön pénzt, gabonát, vagy állatot a gazdag jobbágytól. Szabolcs megyében 1758-ban Palaticz Anrás Tóth Ferenc és Tóth András nevű jobbágyaitól 150 magyar forintot vett fel és 24 köböl gabonát. Ezért a két jobbágy felszabadult a jobbágyi kötelességek alól és örökös szabadságot nyert.[349]

A vékony gazdagparaszti réteg kialakulása is összefüggött a széles paraszti tömegek elnyomorodásával. A parasztok egyre nehezebben tudták fizetni a porciót, a földesúri taxát és mind gyakrabban maradtak vélek hátralékban. A falvak lakossága egyre jobban eladósodott. A kis földdel rendelkezők élelemre, a gyakori marhavésztől sujtottak új állatszerzésre veltek fel kölcsönöket a gazdagoktól. Amíg pl. Pest megyében az 1740-es években a földesurak legtöbbször új fejében juttatták gabonához megszorult parasztjaikat, most mindenütt megjelent a kölcsönre fizetendő kamat. A váci járás parasztjait 1766-ban 83.738 forint adósság terhelte. Az adósság a következőképpen oszlott meg:[350]

[345] U. o.
[346] U. o. Nr. 1. — *V. K.*
[347] U. o.
[348] OL Széchenyi-úriszék X. k. 4. cs. 2. sz. I. sorozat Nr. 6. — *I. E.*
[349] SzSzMKl INP Nr. 65. — *V. Á.*
[350] PMKl APM 1766. — *V. J.*

Cenzus, portio, árendahátralék	7.115 frt	
A községek egésze által a földesúrtól, vagy tisztartótól búzára, vagy marhára felvett összeg	4.354 «	+ 639 kila búza
A községek által idegenektől felvett összeg	7.144 «	
Egyesek által a földesúrtól élelemre, vagy marhára felvett összeg	5.169 «	
Egyesek által idegenektől és a falu gazdagabb parasztjaitól felvett összeg	60.165 «	

Ez annyit jelent, hogy egy-egy parasztcsaládra a járás területén — minthogy 1760-ban 7303 család lakott itt — hozzávetőlegesen 11 forint adósság esett.

Láttuk tehát a differenciálódás útján előrehaladt parasztság egyik új típusát: a jómódú parasztot, a parasztság maroknyi kisebbségét. A nagy többséget kitevő másik új típus, a szegényparasztság s ezen belül a teljesen föld-, és igásállatnélküli parasztság is, tenyérnyi földön, rendkívü alacsony életszínvonalon tengette életét. Az úrbér behozatalával „... a jobbágy munkája — egyebe soha nem volt — felosztatott, megtartá ennek egy részét az uralkodó, és kiadásainak fedezésére vagyis biztosítására tűzeték ki az adózó föld. Mi föld megmaradt, az uralkodó, papság és nemesség szabad tulajdona lett. Mi a paraszt munkájából fennmaradt, a hagyatott, mennyi elmulhatatlanul szükséges a föld félig művelésére; termesztményeiből pedig annyi, mennyi éppen elég, hogy az életmű fennállhasson."[351]

A parasztságon belüli ellentét azonban még mindig nem döntő.

C) A földnélküli parasztok tömeges munkanélkülisége

A parasztság differenciálódásával megindult a nincstelen zsellérségnek a munkapiacra való mind tömegesebb felvonulása. Az „elvándorlások" a népességet mozgásba hozták. A belényesi (Bihar m.) román nincstelenek nem egyszer mentek le Békés megyébe kaszálásra, aratásra.[352] Az 1770-es években a Felvidékről jártak le a csurgói (Somogy m.) uradalomba olyan aratók, „akik aratásig pinzért kaszáltak."[353] A tiszttartó levele szerint „... Noha sok munkás emberek Tótságból gyakorta ezen lejárnak Bácskára, de egyet sem lehet megtartóztatni, hogy nálunk megmaradnának, jobban mind csak Bácskára sietnek, ahol nagyobb nyereséggel munkát és kaszálást találhatnak".[354]

A felvidéki szlovák aratók olyan helyre mentek, ahol magasabb munkabért fizettek, ahol helyzetük mint munkavállalóké előnyösebb volt. De az eredeti felhalmozás hullámai által kisepert nincstelenek nem tudtak elhelyezkedni, mint bérmunkásokok, nagy tömegükben a gyarmati Magyarországon. Schwartner 1809. évi statisztikája szerint fejletlen manufaktúráink csak 9395 s a bányászat csupán 30.000 munkást foglalkoztattak.[355]

Magyarország elmaradt gazdasági viszonyai valósággal tétlenségre kár-

[351] Századunk, 1841. 78. sz. 602. l.
[352] KCsL Conscriptio Nr. 41. — *H. L.*
[353] FCsL LM Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1769 máj. 23. — *Sz. I.*
[354] U. o. LM Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1769 jún. 3. — *Sz. I.*
[355] Schwartner I. 230. l.

hoztatták a munkaerőt. A nincstelenek zömükben egyáltalán nem tudtak elhelyezkedni, mint „pénzes munkások". Az exisztenciájukat vesztett és munkaerejüket áruba bocsátani nem tudó nincstelenek különösen nagy tömegével találkozunk Magyarországon a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása következtében.

Egy magyar államférfiú 1782-ben a koldusok (pauperes ostiatim mendicantes) számát 24.995-re becsülte. De magát a tényt, amely szerint akkor 300 ember közül kb. csak egy koldus lenne, Schwartner nem tartja valószínűnek. A statisztikus Schwartner szerint Magyarországon minden helységben lehet vagy 6 koldus és 70.800-ra becsüli az utcai koldusok számát. Ezek szerint minden 113. ember koldus volt a 18. századvégi Magyarországon.[356]

A törvényhatóságok a saját kebelükön belül tettek lépéseket a szegényekről való „gondoskodás" irányában s ezzel hivatalosan is elismerték a pauperizmust. Zala megye már az 1740-es években meghagyta egyik körlevelében, hogy „a koldusoknak fárán kívül járni nem szabad".[357] „Hol pedig koldusok vannak, — rendelkezik egy 1750 körüli kurrens, — amely helységben vagyon, azon helyen maradjon, kijárni nem szabad."[358]

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása előtt a jobbágyok egy része a Békés megyei Harruckern-birtokra úgy tekintettek, mint földi mennyországra, Kánaánra, Jeruzsálemre: „Áldott föld az, amellyet Báró Herők (Harruckern) bir! mi baja vagyon az ő jobbágyainak? ők azt sem tudgyák, mitsoda a jobbágyság? mitsoda a nyomorúság!"[359]

A század végén Teschedik Sámuel már azon gondolkodott, miként lehetne Békés megyében megoldani a kolduskérdést. A földesúr „keresztényi szeretet"-étől várt támogatást; hasítson ki egy-egy sessiót, hogy minden falúban a munkanélküli, de amellett még erős és egészséges koldusok számára szegényházat (fonó- és dologházat" lehessen felállítani kórházzal együtt.[360]

De nemcsak „munkállan szegényekkel, házatlan zsellérekkel" találkozunk a 18. század második felében Magyarországon, hanem csavargókkal, rablókkal és betyárokkal is, mégpedig igen nagy számban.

Az úrbérrendezéssel kapcsolatos parasztmozgalmak idején Festetics Kristóf Kemendről (Zala m.) a következőket írja Bécsben tartózkodó fiának: „Somogyon már az útonállás és rablás Dráva mellett is kiütött, úgy szintén jobbágyságnak zendülése és naponkét való confederációja ... Kanizsa vásárjára sem mertek a vevők menni ..."[361]

A parasztok tömegesen szökdöstek erdőkbe, hegyekbe, de nem a földművelés, hanem „rablás" céljából.[362] Mi kényszerítette a parasztokat a „banditizmusra"? Feleljen erre a kérdésre a Békés megyei Harruckern-birtokok ügyeit legfelső fokon intéző tulajdonos, Jozefa bárónő, akit bizonyára

[356] U. o. I. 109—110. l.
[357] KVL Currens 1739 jún. 22, — 1742 febr. 13, 12. l. — *Sz. I.*
[358] U. o. Currens 1751 febr. 12, — 1754 szept. I., 12. l. — *Sz. I.*
[359] Teschedik 101. l.
[360] U. o. 38., 41—45. l.
[361] FCsL LM Festetics Kristóf fiához, Pálhoz, Kemend, 1766 máj. 17. — *Sz. I.*
[362] A parasztbanditizmus a 18. század második felében már nem volt újkeletű jelenség. Mint kötetünk más helyén láthattuk, a század elején is sokfelé jelennek meg bujdosók, akik a volt kuruc katonák közül kerülnek ki. Most azonban a parasztok elbujdosásának már más okai vannak.

Kolduló jobbágyasszony gyermekeivel

G. Opitz metszete a 19. század elejéről

Történelmi Képcsarnok

nem gyanúsíthatunk meg elfogultsággal a nép javára: „A megvesztegetett erkölcs és közönséges ínség naponként neveli a gonosztevőket... a népnek elkeseredésétül és lázadásától bizonyára félhetünk, mert itten a gabonának ára naponként nevelkedik".[363]

A Harruckern-uradalmi tiszttartó egy, az uradalomban elkövetett rablással kapcsolatban terjesztette elő, hogy a bárónő ezt ne tulajdonítsa másnak, mint „a mostani iszonyú nagy szükségnek, mert amire kényszeríti az idevaló népet... közönségesek ezek nálunk... Nyilvánságosan beszélek, hogy ha nem segítünk rajtok, tehát reánk törnek és mindeneket erőszakosan kirabolnak. Honnan lehessen pedig segítenünk? midőn már mind kihordták a búzát a granáriumból, kit hitelbe, kit pénzért, midőn megszűnt a munkának ideje is és a szegény embereknek semmi keresete nem lévén, sehol segítséget nem talál".[364]

Zala megye az 1770—80-as években meghagyta, hogy minden helység iparkodjék megfogni és a vármegye fogságába vezetni a korcsmákon passzus nélkül kóborlókat, „mivel sok lopások történnek egyáltalában úton, útfélen."[365] A megye nem fukarkodott a véres rendszabályokkal a kisajátítottak, a koldusok és csavargók ellen. Hertelendy János főbíró 1785 jún. 6-án a következő köriratot intézte a Zala megyei községekhez: „Sok éhetetlen dologtalan emberek vannak, kik minden napi élelmekre valót munkájukkal s iparkodásukkal megszerezni vagy nem tudják, vagy pedig restellik, innéd sokféle tolvajságokra, utonállásra, prédálásra, lappangásra, főképpen hol erdőssebb helyek vannak, vetemedni szoktak s azokat gyakorlani mindenünnen hallatik, azért a bírák, hogy mind lakós, mind utazó felebarátinak bátorságot szerezzenek, kárait eltávolítsák, ezennel parancsolom, hogy minden héten legalább határbéli erdejeket alattomban megjáratni, vadásztatni s azokban lappangókat, passzus nélkül lévőket megfogattatni el ne mulasszák".[366]

A vármegye meghagyta a helységek előljáróinak, hogy a vendégfogadókat, korcsmákat „szorgalmatosan, váratlan, vagyis, hogy még az vendég fogadósok se tudják meg odameneteleket, megjárják". Ezt a főszolgabírói parancsot az váltotta ki, hogy „több féle csavargók, tolvajok és illyetin más rossz személyek többire az ollyas félreeső épületekben, mellyek az ország úton kívül vannak, lappangani tapasztaltatnak".[367]

E kisajított csavargókat, „dologtalanokat" az uralkodóosztály úgy tekintette, mint a társadalom rákfenéit és tőle telhetőleg igyekezett megszabadulni tőlük. A telkesjobbágyok fiai helyett, — akiknek robotmunkájára szüksége volt, — ezeket a nincsteleneket verbuváltatta be a hadseregbe is. Hertelendy János Zala megyei szolgabíró 1778-ban utasította a községek előljáróit, hogy a helységbeliek a cigányokon kívül a „káromkodókat, feslett életűeket, dologtalanokat, csavargókat, passzus nélkül járókat, egy szóval minden erkölcsteleneket" fogadjanak fel katonának.[368]

[363] KCsL — *H. L.*
[364] U. o.
[365] KVL Currens 1774 dec. 5. — 1779 ápr. 2., 28. l. — *Sz. I.*
[366] U.o. Currens, 1784 ápr. 16., — 1785 aug. 26., 1785 jún. 6., — *Sz. I.*
[367] U. o. Currens, 1786 jún. 1. — 1787 máj. 11., 24—25., és 64—65. l. — *Sz. I.*
[368] U. o. Currens, 1774 dec. 5. — 1779 ápr. 2., 68. sköv. l. — *Sz. I.*

7. Bérmunka kismértékű alkalmazása a majorságokon

Soronlévő feladatunk annak a megvizsgálása, hogy a mezőgazdasági technika fejlődése milyen mértékben szorította ki 1790-ig a feudális munkamódszereket és tette szükségessé a bérmunka bevezetését. A robot és az azzal elválaszthatatlanul egybekapcsolódó patriarchális parasztgazdaság ugyanis, saját legbensőbb lényegénél fogva, a maradi technikán és az ósdi termelési módszerek megőrzésén alapszik. De a nagyarányú árutermelés aláásta a roboton alapuló gazdasági rendszert már a jobbágyfelszabadítás előtt. A tőkés termeléshez szükséges feltételek születőben voltak: megszületett a bérmunkára jelentkező emberek rétege Emellett szükséges volt, „hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést földesúri felszereléssel helyettesítsék; szükség volt arra, hogy a földművelést úgy szervezzék meg, mint bármely más kereskedelmi és ipari vállalatot s ne ‚úra módra' foglalkozzanak vele".[369]

Mindezek a feltételek csak igen fokozatosan jöttek létre Magyarországon a 18. század folyamán. A század első felében, 1738-ban, a Festeticsek kemend—ollári uradalmában és a Vas megyei jószágokon, még csak az ollári (Zala m.) kúriális pusztán épültek cselédházak, amelyeket az uraság konvenciós cselédei foglaltak el.[370] A század derekán a Mária Terézia-korabeli konjunktúra, az úrbérrendezéssel maximált jobbágyrobot elégtelensége és nem utolsó sorban a paraszti harc intenzitásának megnövekedése tette szükségessé, hogy paraszti mezőgazdasági felszerelést földesúri felszereléssel helyettesítsék. Festetics Pál 1766-ban azt írta atyjának: „... De egyébiránt is más mód eleintén nem lészen, hanem hogy az uraságnak béreseket kell fölállítani."[371]

Festetics Kristóf 1767-ben, a jobbágymozgalmak alkalmával „fölfordult" gazdaságát „cselédnek több fogadásával és ekék fölállításával" kívánta helyreállítani. Ugyanakkor gyarapította az uradalmi gazdasági felszerelést is: szénás és gabonás színek építtetésén fáradozott.[372] Utóda, gróf Festetics Pál (1768—1782) egymásután építtette birtokain a majorokat, istállókat, birkás-házakat, cséplőpajtákat, granáriumokat, vendégfogadókat, pálinkásházakat, göbölyhízlalókat, „svajcéria-házakat".[373]

De a földművelési technika és a termelési módszerek átalakítására irányuló széleskörű mozgalom csak a 18 század végén kezdődött meg Magyarországon. Gróf Festetics György 1793-ban szervezte meg a kormányszéket (directio), olyan központi hivatalt, „amelynek parancsai és intézkedései feltétlen érvénnyel bírnak". A kormányszék feladatai: 1. az uraság jussainak törvényes úton való védelmezése, 2. a gazdatisztek gazdálkodásának serkentése és szemmel tartása, 3. a bevételek és kiadások számonkérése, 4. a crediti cassának kezelése. Tagjai: a director, inspector, exactor, secretarius, actuarius és cancellista.[374]

Ugyancsak gróf Festetics György alapította 1797-ben a keszthelyi (Zala m.) Georgikont, amelynek célja az volt, „hogy a gazdaságban ezután alkalmazandó hivatalnokoknak elméleti és gyakorlati képzés által készséget

[369] Lenin, A kapitalizmus fejlődése 183. l.
[370] FCsL Zaladiensia Nr. 1087. — *Sz. I.*
[371] U. o. Memorabilia Nr. 71 — *Sz. I.*
[372] U. o. LM Festetics Kristóf levele, Csurgó, 1767 ápr. 8. — *Sz. I.*
[373] U. o. DrL Rendezetlen. A Vas megyei jószágok összeírása. — *Sz. I.*
[374] U. o. DrL 1793 Nr. 843/912. — *Sz. I.*

adjon arra, hogy célszerűen intéztessenek el minden olyan dolgot a mezőgazdaság terén, ami a termelésre, gyártásra, adás-vevésre vonatkozik . . ."[375]

„Egyrészt éppen a kapitalizmus az a tényező, amely a mezőgazdaságban életrehívja és elterjeszti a gépek alkalmazását; másrészt a gépek alkalmazása a mezőgazdaságban tőkés jellegű, vagyis a tőkés viszonyok kialakulásához és továbbfejlődéséhez vezet."[376] Milyen mértékben alkalmaztak az árutermelő magyar földesurak a 18. század végén mezőgazdasági gépeket? Általában az egész országban a legnagyobb figyelmet vonták magukra a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben a jó szántó ekék, hengerek, vetőboronák, a rétgyalú, szénagyűjtő és vontatógép, a szelelőrosta, szecskavágó, kukoricamorzsoló, a sorozó, kapáló, irtóekék, vetőgépek és cséplőgépek.

A „méregdrága" gépek azonban még olyan birtokon sem, még a 19. század közepén sem tudtak elterjedni, hol „a gazdasági munkák körül a kézihiány nagyon érezhető".[377] A földesúri inventáriumokban foglalt szerszámokat, gazdasági eszközöket majorbéli mesteremberek készítették az uradalmak számára (ekék, boronák, szekerek stb.). A béresek, kocsisok „az unalmas, esős és havas időkben s a téli hosszú estvélen" gazdasági szerszámokat faragtak (villa, gereblye, kasza-, fejszenyél, szekéroldalak, tézslák, ekék, lőcsök stb.) a tavaszi és nyári munkákhoz.[378]

Az uradalmak a gazdasági munkák legnagyobb részét jobbágyszerszámokkal és a jobbágyok igásállataival végeztették. Még a gazdasági újításoknak keszthelyi georgikoni gócpontján is észre lehetett venni a magyar gazdaság nagy elhanyagoltságát. A fejlett angol mezőgazdaságot ismerő R. Bright orvos még 1815-ben is azt írta a georgikoni gazdaságról: „Fedetlen szénakazlakat találtunk, a gabonát lovakkal, vagy ökrökkel tipratták és olyan cséphadaróval csépelték, amely helyett, hogy egész hosszával esett volna a szalmára, a végén súlyos ólomgolyóval volt ellátva, ez azután szétzúzta azt néhány kalászt, amelyre rázuhant."[379]

A mezőgazdasági technika fejlődésének lassúsága is jele Magyarország gyarmati kiuzsorázottságának.

A) Silány és elégtelen robot

Miután a feudális társadalomban a földbirtokos és a paraszt gazdasága térben megoszlott, a paraszt a két helyen különféle intenzitással dolgozott.[380] „. . . Többnyire olly gyenge erejű marhával, rossz készületű szekérrel, ekével s egyéb szerszámmal áll elő, hogy vele nagyobbszerű vagy jó munkát tétetni teljes lehetetlenség."[381]

[375] FCsL Georgikoni akták. — *Rumy G. K.:* Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely, Ödenburg, 1814, 16. l. — *Csanády Gusztáv:* Georgikon-Emlékkönyv, Keszthely, 1897.

[376] Lenin, A kapitalizmus fejlődése 221. l.

[377] *Galóczy Károly:* Magyarország mezőgazdasági statisztikája, Pest 1855, 231—232. l.

[378] Nagyváthy, Instructioi 65., 122. l. Kézirat. Keszthelyi Helikon könyvtár Quart. 66. — *Sz. I.*

[379] *Szerecz Imre:* Angol szemmel Keszthelyen százhúsz ávvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright M. D. 1815. évi útleírásból, Keszthely, 1935, 31. l.

[380] Erdélyi, Nemzeti iparunk, 138. l.

[381] U. o. 139. l.

A jobbágy kelletlenül teljesítette kötelességét, munkájának értéke romlott. Ennek következtében pl. a gödöllői Grassalkovich-uradalomban az abszentizmus idején egész táblák maradtak műveletlenül.[382] A jobbágy gazdasági harcának másik módja az volt, hogy igyekezett „restáns" maradni a köteles heti robottal. A jelszó ez volt: a lehető legkevesebbet és a lehető legrosszabban dolgozni![383]

A gróf Festetics-uradalmak számára zsinórmértékül szolgáló Nagyváthy-féle instructio már 1804-ben kénytelen volt számolni azzal, hogy „... A robotok a pallérozottabb és tökéletesebb gazdaságot sok tekintetben akadályoztatják is. Ezért lehetetlen: hogy a robotos munkások, mivel sokszor gyengék a marháik és szerszámaik hibásak és nem egyenlők, oly tökéletesen mívelhessék a földet és oly jól dolgozzanak: mint a helyesen elintézett major erő és a mi időnkbe használtatni szokott némely hasznosabb földmívelő eszközökre nézve; a mélyebben szántó ekékre, a kapáló és töltő ekékre s egyébb szerszámokra nézve, nem is lehet kívánni, hogy a jobbágyok azokat megszerezzék s azokkal dolgozzanak; mivel költséggel járnak, melyet a paraszt nem győz. Ezen és több más okból, mind a földesurakra, mind a jobbágyokra nézve, hasznos lehet: ha a robotok, bizonyos alku mellett, illendő és igazságos áron megváltatnak."[384]

Az alcsúti uradalom, hazánk egyik kétségtelenül legkorszerűbb mezőgazdasági üzeme, lehetőleg csak ott használta a robotmunkát, ahol az „ügyetlen, lomha" jobbágy szándékosan sem tehetett kárt. Mivel azonban a magyar földesuraknak általában nem volt pénzük, hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést saját felszerelésükkel pótolják és nagyobb mértékben bérmunkásokat alkalmazzanak — akik pedig több jövedelmet hozhattak volna számukra — megmaradtak a feudális munkamódszereknél, a robotnál és a cselédek és „pénzes munkások" munkájának mindvégig csak az a szerep jutott, hogy kitöltse a robot elégtelensége miatt mutatkozó munkaerőhiányt.

Hiába hirdették a keszthelyi Georgikon tanárai Széchenyi Istvánt 30 évvel megelőzve, hogy a robot haszonnal nélkülözhető, hogy a földesúr cselédekkel és „pénzes munkásokkal" több jövedelemre tehet szert, mint a haszontalan úrdolgával.[385] Szavuk pusztába kiáltó szó maradt. A gyarmati sorban sínylődő, tőkeszegény Magyarországon a belső piac szűkössége, az elnyomó vám-, és árpolitika következtében a cselédek, sőt a napszámosok napszámát is többnyire nem pénzben, hanem terményrészesedéssel fizették.

A földesurak a robotos erő pótlására általában csak akkor fogadtak fel pénzes munkásokat, „ha az elérés, vagy rossz idő miatt az aratással, vagy takarítással sietni kell".[386] Amennyire lehetséges volt, minden munkát robotos és „beneficiatus" erővel végeztettek.[387] Az aprólékos és „magános" munkákat cselédekkel és „tehetetlenebb" robotosokkal és olcsó pénzesekkel hajtották végre, „hogy eképpen az urbariális és innend, onnand szaporodó nagy erő a nyári munkáknak nagyságához képest annál nagyobb számmal

[382] Wellmann 113. l.
[383] Ungarische Miscellen, III. 47—48. l.
[384] Nagyváthy, Instructioi 25. l.
[385] U. o. 616. l.
[386] U. o. 598. l.
[387] U. o.

állhasson ki egyszerre a mezőre."[388] „... feles földek után járó napszámok a legsürgetőbb munkaidőre alkudhatnak ki."[389]

Miután a telki állomány után járó munkamennyiség a földesúr számára kevésnek bizonyult, ezt növelni igyekezett. Ennek módját úgy találta meg, hogy nem új telkeket osztott ki, hanem majorsági földeket bocsátott a parasztok rendelkezésére. A földesúr természetesen nem véglegesen akarta a parasztok kezére adni ezt a földet, hanem a pillanatnyi munkaerőhiány kiküszöbölése végett.

A „pénzes" munkás gyarmati helyzetünkből adódó tőkehiányunk miatt a legtöbb földbirtokos számára megfizethetetlen volt.

Mi volt ez az „innend, onnand szaporodó beneficiatus erő", amelyet az egykori források is különválasztanak a jobbágytelek után szolgálandó robottól? Az urbáriumban foglalt telek annak a munkának volt a természetbeni díjazása, amellyel a parasztok megmunkálták az uraság számára az uraságí földet. De mit kaptak a jobbágyok e „beneficiatus" szolgálat fejében, amely jellegére nézve ugyancsak robot volt? Olyan juttatott, az allodiumból „lehasított" földeket, vagy beneficiumokat, amelyek az urbárium szerint nem competáltak a jobbágyoknak. A juttatott föld, vagy beneficium volt „az az eszköz, amely olcsó munkáskezeket hivatott biztosítani a földbirtokos számára".[390]

A Nagyváthy-féle instructio felhívja Festetics gazdatisztjeinek figyelmét, hogy abban az esetben, ha munkásokban fogyatkozást látnak, „... A benficiumokat aratás, kaszálás és egyéb előforduló munkások fejébe osszanak ki mindenek felett a helységbelieknek. Ha még ez sem elég: szakasszon ki annyit külön, mennyinek tisztességesen megfelelhet; a többit pedig adja ki a szegénységnek kilenced, vagy munka fejébe oly contractus mellett, hogy a polgár az ilyen földet meg is trágyázza."[391]

Gróf Festetics György utasította gazdatisztjeit, hogy „... Azon földektől és rétektől, pascuumoktól és egyébb féle beneficiumoktól, melyek egyébb eránt urbarialiter a jobbágynak nem competálnának, vagy föllül volnának, amint leghasznosabban lehet, napi számokra fog alkudni, mind ezekben caeteris paribus az uraság jobbágyaié az elsőség, de egyébképpen, ha külsők nem volnának, azokat legerősebb munkára, úgymint kaszálásra ... hasznos applicálni."[392]

A „beneficiatus" munka fajtái rendkívül sokfélék. A kemendiek (Zala m.) 1738-ban a haszonbérben bírt majorsági földek fejében az uraságí szőlőket „seregestől" tartoztak megművelni. A Nagyerdő füveléséért Alibánfa 20 kaszást, 10 szénagyűjtőt, Szentlőrinc 10 kaszást, 8 szénagyűjtőt, Boldogasszonyfa 25 kaszást, 15 szénagyűjtőt, Győrvár 10 kaszást, Tilaj 15 kaszást, 10 szénagyűjtőt, Pakod 25 kaszást, 20 szénagyűjtőt, Istvánd 15 kaszást s annyi szénagyűjtőt adott, amennyi a 15 kaszás által lekaszált füvet felgyűjtheti (Kemendi uradalom, Zala m.).[393]

Mivel a bagolai (Somogy m.) jobbágyoknak az elkülönözés következtében olyan helyre esett legelőjük, hogy marháik nem élhettek meg rajta,

[388] U. o. 259. l.
[389] Magyar Gazda 1842, 1418—19. l.
[390] Lenin, A kapitalizmus fejlődése 193—194. l.
[391] Nagyváthy, Instructioi 556. l.
[392] FCsL Gróf Festetics György Instructioi. — *Sz. I.*
[393] U. o. Zaladiensia Nr. 1087. — *Sz. I.*

könyörögtek a jószágkormánynak, „hogy a tőlük elesett előbbi ökörlegelő bizonyos évenkénti napszámokért nékik engedtessék által".[394] A mindinkább elégtelennek mutatkozó robot pótlására a csurgói (Somogy m.) uradalom a taranyi, háromfai és vízvári lakosoknak 1769-ben földeket mutatott ki a kilenceden és tizeden felül 3 napi munka fejében.[395] A balatonkeresztúri (Somogy m.) jobbágyokat a számtartó „az helyhez tartozandó réttyeik végében lévő csekély bozóttyaiktul" 3—3 napi szolgálatra fogta.[396]

Előfordult az az eset is, hogy a parasztok gabonát, vagy pénzt vettek kölcsön s arra kötelezték magukat, hogy vagy az egész adósságért, vagy annak kamataiért robotolni fognak. A Nagyváth-féle instructio a következőkben rendelkezik a gabonakölcsönről: „Sokszor megtörténvén, hogy vagy betegség, vagy más terh viselése miatt egy vagy több polgárok kenyérnek valót magoknak a többiekkel együtt nem kereshetnek. Akkor megengedtetik, hogy a kormányozó az ily szegényeknek 2—3 köböl gabonát adjon hitelben napi számokért."[397]

A ságiak (Sopron m.) 1749 tavaszán szorult helyzetükben kenyérnek való gabonát kértek Festetics Kristóftól, aki munka fejében hajlandónak is mutatkozott kölcsöngabonát adni aratásig.[398] „Olyan szegények is vagynak közülök némelyek, hogy egy falatra sem véradhatnak."[399] A földesúr több alkalommal adott gabonakölcsönt a ságiaknak és a családiaknak (Sopron m.) „munka fejében". „... A családiak már nagyobb részint le is szolgálták, trágya hordással többnyire, s alkalmasint ha többet nem, másfél ezer szekérrel kihordattak ..."[400]

Amikor a ságiak 1767-ben vonakodtak az urbárium szerint szolgálni, szemükre is vetette Thar Mihály tiszttartó, hogy „tartoznak hálaadók lenni, mennyi kegyelmeket vették az uraságnak, hány száz frt-al, hány köböl gabonával segíttettek, melyik uraság cselekedte azt embereivel!"[401]

Úgy látszik, hogy a ságiak nem érezték magukra nézve kötelezőnek a a háladatosságot a munkazsarolás olcsó és könyörtelen módszere miatt. A ságiak a „capitalisoknak interessét" vagy kézi, vagy pedig marhás munkával szolgálták le, a családiak is munkával fizettek.[402]

A „beneficiatus" munkának ebbe a csoportjába tartozik a marhakölcsön is. „Sok béresnek tartása az uraságnak igen terhes lévén, mindazonáltal, ha a gazdák a major erők szaporítására befogni való marhákat szaporítanak és azokat contractus mellett 2—3 esztendeig szabados haszonvételre adják az igyekezőbb polgároknak; és azok minden pár ökörtől 15, sőt több napokat szolgálnak."[403]

A „beneficiatus erő" a fejletlen majorsági gazdálkodásban nélkülözhetetlen volt. Az 1766. évi parasztmozgalmak idején Hodászy József csurgói

[394] U. o. Direct. Prot. 1847 ápr. 14. adven. Nr. 32/40. — *Sz. I.*
[395] U. o. LM Polacsek Pál tiszttartó levele, Csurgó, 1769 márc. 7. — *Sz. I.*
[396] U. o. Direct. Prot. 1793 jún. adven. Nr. 501/568. — *Sz. I.*
[397] Nagyváthy, Instructioi 1804, 603. l.
[398] FCsL LM Festetics Kristóf sági tiszttartójához, Keszthely, 1749 ápr. 9. — *Sz. I.*
[399] U. o. LM Thar Mihály sági tiszttartó Festetics Pálhoz, 1766 jún. 13. — *Sz. I.*
[400] U. o. LM Thar Mihály levele, 1766 jún. 24. — *Sz. I.*
[401] U. o. LM Thar Mihály levele, 1767 dec. 17. — *Sz. I.*
[402] U. o. LM Thar Mihály levele, 1769 máj. 29. — *Sz. I.*
[403] Nagyváthy, Instructioi 1804, 628—629. l.

tisztartó az uraság (Festetics) parancsára visszaszedte a „hálátlan" jobbágyoktól büntetésképpen a kikölcsönzött ökröket, de attól tartott, „hogy ha elszedem tőlük, el nem tudom vetni az őszit".[404]

Az 1795. évi robotkalendárium szerint a keszthelyi (Zala m.) ispánság a következő haszonvételekből nyert napszámokat:[405]

1. Napszámos szántóföldektől	1 506 ½	napszám
2. Fától	1 184	«
3. Szénától, réttől, pascuumtól	450 ½	«
4. Büntetésekből	166 ¾	«
5. Makkbérből	850	«
6. Fonásért	199 ½	«
7. Vad gyümölcsért	3	«
8. Trágyáért	135 ¾	«
Összesen	4 496	napszám

Az „innend-onnand szaporodó beneficiatus erő"-nek két alapformájával találkozunk. Az 1795. évi robotkalendáriumban szerepelnek olyan munkák, amelyeket csak saját állatállománnyal és felszereléssel rendelkező önálló parasztgazda végezhetett el.[406] Ezek a parasztok a haszonbéres szántóföldekért, trágyáért stb. éppúgy dolgoztak, mint a robotos jobbágyok. Ők végezték a keszthelyi ispánságban a jobbágytelkek után járó roboton kívül stipulált „beneficiatus erő" 73%-át. Mivel Magyarországon a földesúrnak még mindig égető szüksége volt a „juhos, ökrös, szőlős, értékes" jobbágy robotmunkájára, s a parasztság szakmánymunkát vállaló középső csoportjára, ezzel magyarázhatjuk a Festeticsek keszthelyi uradalmában a nagyarányú elszelléresedés mellett a jobbágytelkek fél telek felé való integrációját. Az uradalomban 1793-ban a telkes jobbágyok 92%-a féltelkes volt. Ez a gyarmati helyzetünkből fakadó „beneficiatus" rendszer lassította a parasztság differenciálódását.

A másik alapforma: amelyet az is elvégezhetett, akinek semmiféle mezőgazdasági felszerelése nem volt.[407] A keszthelyi uradalomban haszonbérben szerzett 4496 gyalog napszámból 1250 nap fű- és makkbéres munkát (27%) olyan falusi nincstelenek végeztek, akiket mezőgazdasági felszerelésük hiányában aratásra, kévekötésre, gabonarakodásra és kaszálásra használtak. Ez a forma Lenin szerint egyenes átmenetet mutat a tőkés gazdaságba. Általában robotmunkával tartoztak a jobbágyok a telki competencián felül: haszonbéres földekért, legelőért, feles szénáért, őszi legeltetésért, káposztáskertekért, makkoltatásért. Ez a munkatípus a keszthelyi (Festetics) uradalom munkaerőszükségletének 1795-ben 11.5%-át jelentette.

„Az innend, onnand szaporodó beneficiatus erő" — vagyis, hogy az allodiális földeket a közelben élő parasztok felszerelésével műveltették meg, — a munka természetbeni díjazásán alapult s alapvetően feudális természetű forma volt: robot. De az árugazdaság nem fér össze sem a robottal, sem pedig a „beneficiatus" rendszerrel.

[404] FCsL Simigiensis Nr. 921a., 1766 júl. 4. — *Sz. I.*

[405] FCsL DrL 1795 Nr. XVII. 5. — Roboth calendarium az keszthelyi ispánságban pro anno 1795. — *Sz. I.*

[406] Lenin. A kapitalizmus fejlődése 196. l.

[407] U. o.

A következőkben arra próbálunk feleletet adni, hogy a bérmunka tőkés formája milyen mértékben ásta alá Magyarországon 1790-ig a robotrendszert.

B) Majorsági cselédek

A cselédek olyan munkások voltak, „kik erejeket egy bizonyos gazdaságnak bérbeadják s ezért általjában fizettetnek és tápláltatnak".[408] Cselédnek számítottak: a jágerok, erdőpásztorok, hajdúk, béresek, kocsisok, méhészek, keréskgyártók, kovácsok, kádárok, téglások, cséplők és egyéb konvencióra, vagy kontóra dolgozó mesteremberek.[409] Az állandó cselédekhez tartoztak a szolgák, kik a jármos marhákra viseltek gondot s a marhás munka körül foglalatoskodtak, továbbá egyes férfi-, és asszonycselédek, „kik szüntelen tartó foglalatosságokra kívántatnak, mind a mezőn és a marhák tenyésztetése körül; mind pedig a házi gazdaság mellett".[410]

A 18. század közepéig általában az állattartásban merült ki a majorok legfőbb gazdasági tevékenysége (juh-, marha- és sertéstenyésztés). A major személyzetét, a cselédséget, — még ha szántógazdálkodás folyt is, — általában csak az állatok gondozása céljából alkalmazták.[411] A németújvári (Vas m.) majorságban 1712-ben a következő konvenciósokat találjuk: majorispán, majorné, két szolgáló, bivaly-, tehén-, disznópásztor, vincellér, juhász, pásztor, kocsis. A vár személyzete a következő személyekből állott: praefectus és deákja, fő- és vicepokoláb és két legénye, sáfár, ácsmester, kőműves, „kőművesinas, ki az uraság számára taníttatik jobbágyfi", kertész és cselédje, „öregasszony" szolgálója, zsindely-csináló, halászmester és „pater franciscanus".[412] A szenteleki (Vas m.) majorságban ispánt, bérest, béresgyereket találunk.[413]

Gróf Károlyi Sándor „felesége mellett itthon való cselédek" száma az 1724 évi konvenciólajstrom alapján kb. 50-re tehető: lovászmester, orgonista, pohárnok, szőnyegszövő, inasok, szakácsok, lovászok, „fejér cselédek, öregh asszonyok, franczimérek", mosó leányok, kisleányok, „kordás" asszonyok. Pápai Pál udvarbíró felügyelete alatt kb. 45—50 külső cseléd állott: majorné, borjúpásztor, ménespásztor, sertéspásztorok, bivalyos béresek, juhászok, gulyások, béresgazdák, méhészek, kertész, kertészmester, kerti inasok, „tanító asszony", kőműves, pintér, szakácsmester, téglavetők, asztalos, kovács, lakatosinas és pecérek.[414]

Az uraságí épületek sem álltak másból, mint néhány cselédhajlékból és a nyomorúságos juhaklokból. „De ezek a rozzant aklok új világ előhírnökei voltak."[415]

A 18. század első felében, a háborús konjunktúráig, a Festetics-birtokokon is alárendelt szerepet játszottak a cselédek. 1738-ban még csak az ollári kúriális pusztán álló cselédházakban éltek uraságí konvenciósok.[416] A sop-

[408] Nagyváthy, Instructioi 16. l.
[409] U. o. 622. l.
[410] U. o. 18. l.
[411] Soós 11—12. l.
[412] BCsL Rendezetlen anyag. 1712 jan. 1. — *V. K.*
[413] U. o. 1719 szept. 4. — *V. K.*
[414] KCsL Conventionale Anni 1724. — *Sz. I.*
[415] Soós 11—12. l.
[416] FCsL Zaladiensia Nr. 1087. — *Sz. I.*

roni, családi és sági (Sopron m.) jószágokban 1759-ben a következő cselédeket találjuk: soproni kasznár, kertész, vincellér, gazda, kocsis, házmesterné, családi gazda, béres, leány, gulyás, sági tiszttartó, kasznár, pintér, kertész, kerti legény, szíjjártó, kovács, gazda, hajdú, két kocsis, két bivalyos, gulyás, borjúpásztor, kasznárné, majorosné, konyhaszolgáló, majorszolgáló és bükki vincellér.[417]

A Festetics-uradalmakban a háborús gabonakonjunktúra, az úrbérrendezéssel maximált jobbágyrobot elégtelensége és a parasztellenállás ereje tette szükségessé a majorsági cselédek számának megnövelését. Amikor a parasztmozgalmak során a jobbágyok megtagadták a szolgálatot, Festetics Kristóf a következőket írta Bécsben élő fiának, Pálnak: „... A jobbágyság megfeszült és robotozni nem akar; kénytelen vagyok minden dolgot majorbeli emberek által végeztetni... Szentmiklóson (Somogy m.) az jobbágyok engedetlensége miatt feles cselédeket kellett az gazdaságnak véghez viteléhez fogadnom."[418]

Festetics Kristófnak 1766-ban Keszthelyen kb. 80 és négy másik uradalmában (Balatonkeresztúr, Csurgó, Szentmiklós (Somogy m.), Kemend (Zala m.) vagy 100 konvenciós cselédje volt.[419] A Festetics-uradalmak fizetett tisztjeinek és cselédeinek száma ezután állandóan emelkedett. A mezőgazdasági cselédség különösen akkor kezdett nagyobb szerepet játszani, amikor az ingyenes és silány robot nem elégítette ki az uradalom munkaerőszükségletét, amikor a patriarchális parasztgazdaság maradi technikája és ósdi termelési módszerei csak akadályozták a pallérozottabb termelési módszereket, amikor a földesúr finomabb szerszámokat állított be a termelésbe.

A gödöllői uradalom személyzete az 1790-es években a majorosgazdából, a 8—16 béresből, a majorosnéból, szolgálóiból, majorbéli gulyásból, borjú- és bivalypásztorból állott.[420] A cselédek munkájának mindvégig csak az a szerep jutott, hogy kitöltse a robot után fennmaradt hiányokat. Polacsek Pál csurgói (Somogy m.) tiszttartó 1769-ben megírta földesurának, hogy „a béresek és a bivalyosok valahányszor Szentmiklóson annyira nem kívántatnak, Csurgóra applicáltatnak szántásra, szénahordásra és egyéb munkára, hogy a robotot megkímélhessük".[421]

Eleinte a béresek sem jelentettek kvalifikált munkaerőt. Festetics Kristóf 1744-ben így írt sági tiszttartójának: „Hogy Családra béreseket fogadjak, az lehetetlen, mert ezer lesz a galiba véle."[422] — A csurgói tiszttartó 1766-ban így panaszkodott a béresekre: „Szentmiklóson tiszttartó úr szénahordásra 13 szekeret küldött, de a béreseknek éppen nem sok hasznát veszem, mert nem tudnak az ökrökkel járni és szekeret rakni, csak a szekereknek föl, s alá való döntögetésekkel tölti idejeket."[423]

Az uradalom később is nem a kényesebb, hanem az „occurrens" mun-

[417] U. o. Rendezetlen. A soproni, családi, sághi konvenciós cselédek fizetésének lajstroma 1759-ből. — *Sz. I.*
[418] Szabó Dezső 124. l.
[419] FCsL Zaladiensia Nr. 16820. *Sz. I.*
[420] Wellmann 121. l.
[421] FCsL LM Polacsek Pál csurgói tiszttartó levele, Csurgó, 1769 jan. 20. — *Sz. I.*
[422] U. o. LM Festetics Kristóf levele, Pozsony, 1744 jún. 2. — *Sz. I.*
[423] U. o. Simigiensia Nr. 921a. — *Sz. I.*

kákat végeztette béresekkel: réttisztogatás, trágyahordás, széna-, sarjú-, gabona-, bor-, ölfa-, épületfa-, tégla-, kő-, mész-, murva-, és nádhordás stb.

Festetics György gróf a cselédek nevelésére nagy gondot fordított. A cselédek ép és jó elméjű gyermekeit a keszthelyi industriális iskolában kitaníttatta a mezei gazdaságra és kézi munkára. Ezekből lettek annak idején kertészek, méhészek, vincellérek, hajdúk, pajtamesterek, téglások, ácsok, kőművesek.[424] A Festetics-uradalmak között a legélenjáróbb keszthelyi (Zala m.) uradalomban 1795-ben a 39.068 gyalognapszámból már 11.806 napszámot, tehát az összmunkaerőszükségletnek 30,23%-át cselédek látták el.[425] Ez a százalékarány azonban példátlanul magas még a 18. század végén is.

Némely helyen a cséplőket is valósággal konvenciós cselédeknek tartották, mivel a cséplés egész éven át tartott. Ezektől elvárták, hogy a gabonát alább csépeljék el az olyan majorokban, hol esztendőn át dolgoztak.[426]

Ugyancsak hasonlítottak a mezőgazdasági cselédekhez azok a munkások (telepítvényesek), akiknek az uradalom és a földtől s háztól járandó censust robotmunkájukkal törlesztették le. Fennmaradt idejükben a vármegye limitációja szerint dolgoztak: a cséplők nyáron kaszáltak, aratták, kapáltak s béreskedtek, télen pedig csépeltek, göbölyöket hízlaltak, vagy fát vágtak. A kőművesek, ácsok és téglások nyáron mesterségük szerint dolgoztak, télen pedig a gazdaság szükségletéhez képest tevékenykedtek.[427]

A kúriális népek a földesúr adómentes kúriájában, allódiumaiban, majorházaiban kaptak lakást s az uraságí udvar belső cselédségét, a majorok szolganépét, konvenciós cselédeit, béreseket, az uraságí állatállomány gondozóit, pásztorait képezték. A kúriális népek a 18. században lényegesen kisebb rétegét alkották a parasztságnak, egyedeik a földesúr kizárólagos joghatósága alatt állottak, sem az államhatalom, sem a vármegye, sem a szolgabíró a kúriális népek kérdésébe bele nem szólhatott.[428]

Az uraságí allodiális, kúriális föld ugyanis nemesi ingatlan lévén, mentes volt mindennemű állami, vármegyei adó és a közterhek egyéb fajtái alól, még akkor is, ha történetesen paraszt bérelte. A paraszt kapva kapott az allodiális földek bérlete után, szívesen fizetett érte drágább bérletet a földesúrnak, mert ez a bérösszeg még így is kevesebb, mint az ugyanakkora telki föld együttvéve. Kettős adótól terhelt úrbéri földjeit szívesen egészítette ki majorsági földek bérletével. E bérföldeknek az állami adótól való mentessége következtében földesúr is, paraszt is megtalálta a számítását (heted dézsma). Megindult a parasztság beáramlása az allodiális földbérletekbe nemcsak mellékes haszonvétel formájában, az úrbéri földek kiegészítése céljából, hanem kialakul egy olyan kisparaszti réteg is, melynek úrbéri földje, telke egyáltalán nincs, kizárólag allodiális földek bérletéből él (kúriális zsellérek).

A gazda és cseléd közti viszony olyan szerződésen alapult, amellyel egyik fél kötelezte magát bizonyos házi, vagy mezei munka, foglalatosság és szolgálat teljesítésére meghatározott napig szakadatlan tartó időre, a másik

[424] Nagyváthy, Instructioi 646. l.

[425] FCsL DrL 1795 Nr. XVII. 5. — Roboth calendarium a keszthelyi ispánságban pro anno 1795. — *Sz. I.*

[426] Nagyváthy, Instructioi 643. l.

[427] U. o. 612. l.

[428] *Mályusz Elemér:* A reformkor nemzedéke, Századok 1923/24., 47. l.

fél pedig e szolgálatért kötelezte magát bizonyos meghatározott bér fizetésére. A készpénz mennyisége, „amint az idő szűkebb, vagy olcsóbb", változó volt. A díjazásnak csak kisebb része történt készpénzben: a természetbeni deputátum volt túlsúlyban. A cselédek olyan réteget alkottak, akik egy, vagy más formában még kapcsolatban voltak a földdel. A cselédrendszer országos viszonylatban egészen 1848-ig rendezetlen volt Magyarországon.

A Károlyiak 1724. évi konvenciólajstroma elénktárja a cselédek 18. századeleji díjazásának formáit: Egy béres konvenciója 8 magyar forint készpénz, 30 font só, 2 fejér ruhapár, 2 köböl kenyérnek való búza, vagy helyette 2 véka liszt, 2 köböl vetni való búza, szalonna, vagy egy sertés, havonta egy font túró, 4 véka főzelék, egy szűr, egy dolmány, egy nadrág, egy süveg fél bocskor felbőr. A kocsis kapott 8 magyar forint készpénzt, egy fekete süveget, egy nadrágot, egy dolmányt, egy remek mentét, 3 pár csizmát, két esztendőre egy köpönyeget, 2 pár fehér ruhát és egy köböl vetni való búzát.

A felsorolt esetekből is világosan elénktűnik a díjazás természetbeni formájának túlsúlya. A Festeticsek soproni, családi, sági (Sopron m.) konvenciós cselédeinek 1759. évi lajstroma szerint egy béres konvenciója: 16 forint készpénz, 6 köböl búza, 10 köböl rozs, egy pár csizma, 50 font tehénhús, 25 font só, $^1/_4$ véka lencse, $^1/_4$ véka borsó és egy marhatartás. Kocsis konvenciója: 72 forint készpénz. „Vagyon készpénzül fizetése az ételével együtt havi 6 forint." Gulyás konvenciója: 16 forint készpénz, 4 köböl búza, 10 köböl rozs, 25 font só, 50 font tehénhús, $^1/_4$—$^1/_4$ véka lencse és borsó, 2 pár bocskor egy marhatartás és egy zsellérházban szabad lakás.[430]

A Széchenyi-uradalom csokonyai (Somogy m.) jövedelemkimutatása szerint 1789-ben a csokonyai uradalom jövedelme 56.281 forint volt, s ebből 2994 forintot költöttek konvencióra, azaz majorsági emberek fizetésére, ami a jövedelemnek kb. 5%-át jelentette.[431] A keszthelyi (Zala m.) Festeticsuradalomban 1795-ben 94 cseléd díjazására kifizettek 4855 forint készpénzt. A deputátum értéke 5985 forintot tett ki.[432]

Az Alföldön és a keleti országrészben a majorsági cselédség száma igen kicsiny volt. Jellemző erre, hogy Pest megye legnagyobb birtokán, a gödöllői uradalomban a 18. század végén mindössze 8—16 bérest alkalmaztak.[433] Az alkalmazottak negyedévenként kaptak állandó javadamazást, amely készpénzből (salarium) és terményből (deputatum) állott. „Sok béresnek tartása az uraságnak igen terhes lévén", — gróf Festetics György megparancsolta, hogy „... Az uraságnak híre nélkül nem szabad a cselédeknek fizetéseket, vagy conventiojokat nagyobbra felvenni, avagy azoknak számát szaporítani".[434]

Mégis mi térítette meg a földesuraknak „azon tetemes költségeket, melyeket számos cselédjeikre, jármos marháikra s egyéb gazdaságbéli erejükre" fordítottak? A cseléd köteles volt „rendesen minden idejét és tehet-

[429] KCsL Conventionale Anni 1724. — *Sz. L.*

[430] FCsL Rendezetlen. A soproni, családi, sághi konvenciós cselédek fizetésének lajstroma 1759-ből. — *Sz. I.*

[431] SzCsL A csokonyai dominium iratai, II. — *I. E.*

[432] FCsL DrL 1795. — Status personalis officialium et servitorum inclyti dominii Keszthely pro anno 1795. — *Sz. I.*

[433] Wellmann 121. l.

[434] FCsL Gróf Festetics György Instructioi. Rendezetlen. — *Sz. I.*

ségét" gazdája szolgálatjára fordítani s „munkáját gazdája akaratjához képest végezni". [435] A gróf Festetics-uradalmakban a konvenciós cselédek „üres" idejükben szecskát vágtak, mezőgazdasági szerszámokat készítettek, vagy fát vágtak.[436] Gróf Festetics György instructiojában olvashatjuk a következőket: „Mivel a henyélés a legnagyobb ellensége a gazdának és a henyélés által a cselédek excessusokra fakadnak, tehát a szorgos gazda, ha egyébféle munkájok az nap megszűnik, a béreseket, kocsisokat, mindenféle munkára applicállya, sőt még szép móddal a conventionatus cselédeknek felesége is, mivel kender, kukorica és káposzta földekkel bírnak, némely aprólékos segítségre ösztönözheti.[437]

Nagyváthy János arra a kérdésre: mi téríti meg a földesúrnak cseléd-jeire, jármos marháira s egyéb gazdasági erejére fordított költségeit, megjegyzi, hogy „mind ennek a földből kell kikerülnie; mely ha helyes mívelés által gazdag termést nyujt, nemcsak minden költségeket vissza fog adni, hanem nevezetes tiszta nyereséget is fog hozni".[438]

Vajjon a föld szüli a tiszta nyereséget? Abban van igaza a 18. század-, és 19. századfordulón élt jeles gazdasági szakírónak, Nagyváthynak, hogy „a munkának, mely valamely dologra fordíttatott, mennyisége és minősége által meghatároztatik azon dolognak becse, vagy természeti ára".[439] A polgári közgazdászokkal egyetemben azonban nem veszi észre, hogy a földesúr — bár a munkaerőt értékén vásárolta meg — de a munkásokat, cselédeket hosszabb ideig dolgoztatta, mint amennyi idő alatt munkaerejük értékével egyenlő új értéket hoztak létre.

Az uraság nem fizette meg a cselédek, munkások által termelt termékek értékét, hanem csak saját munkaerejük értékét. Ezt pedig Festetics is a munkás és családja puszta létfenntartásához szükséges termékekkel (készpénz + deputátum) fizette ki. Akkora bért rendelt a cselédeknek — saját szavait idézzük , — „hogy abból elélhessenek és szükséges erejeket fenntarthassák".[440] A cselédeknek „minden feleslegvaló kérdéseiket és alkalmatlankodásaikat minden lágyság nélkül, férfiúi állandósággal" igazította el.[441] A készpénzfizetést csak angaria (negyedév) végén fizette ki konvenciósainak, „mikor a számtartó az előforduló kártételeket le is tartóztatja".[442]

A cselédekkel való bánásmód szigorú, sokszor megalázó volt. A konvenciósokkal az ispán sokszor teljhatalmúan rendelkezett. A lábodi (Somogy m.) lakosok feljelentették a helybeli ispánt, aki az uraságot lépten-nyomon csalta és lopta. Egyik eset a sok közül: „A gulyás pedig Csokonyából a gulyának hozott 3 kősót, egyiket erővel el akarván húzni a csapodi gulyástól magának az ispány úr, hogy a gulyás nem engedte, kivelette a szolgálatból."[443]

Gróf Festetics György instructioja értelmében „az cselédet jó fenyítékben kölletik tartani és pro demerito azon tiszt által, az kinek jurisdictiojában vagyon, valami csínt cselekedett, büntettessék, — mert lágy pásztor

[435] Századunk, 1844. 81—82. l.
[436] Nagyváthy, Instructioi 86—87. l.
[437] FCsL Gróf Festetics György Instructioi. Rendezetlen. — *Sz. I.*
[438] Nagyváthy, Instructioi 26—27. l.
[439] U. o.
[440] U. o. 27—28. l.
[441] U. o. 20. l.
[442] U. o. 625.l.
[443] OL Széchenyi-úriszék, X. k. 4. cs. 1. sz. IV. sorozat, 1777. XII. 31. — *I. E.*

előtt gyapjút hány a farkas".[444] De a fizikai terror mellett a cselédek ellenállásának erejét vallási ráhatással is igyekeztek bénítani. Festetics Kristóf 1729. évi instructiojában olvassuk: „Mi a cselédtartást illeti, elsőben is tökéletes és jámbor, amennyire lehet, pápista szolgáknak fogadásában iparkodni, az megfogadottakat istenyi félelemben tartanyi, átkozódásrul, káromkodásrul keményen egyszer-kétszer feddenyi, az nem használván, pálcával igazétani..."[445]

Nagyváthy János nézete szerint a vallás formál legjobb cselédet: „A vallás ugyanis mindég jobban kötelezi a cselédet kötelessége végbenvitelére, mint a Cato keménysége. Innen szokták mondani: mentül jobb keresztyén valaki, annál jobb szolga s jobbágy is".[446]

C) Időszaki munkások

Az eredeti felhalmozás egyes hullámai által kisepert parasztoknak csak egy kis hányada tudott beállni majorsági cselédnek. Az egészen elszegényedett jobbágy, zsellér tehát alkalmi napszámosmunkával kereshette volna meg betevő falatját. Nem is hiányzott a munkaerőkínálat, viszont a kereslet csekély volt. A pénzes munkás a tőkehiány miatt drága, a legtöbb birtokosnak megfizethetetlen volt.

Maga Festetics György gróf is meghagyta utasításában a gazdatisztnek: „... A pénzes munkásokkal kémélve bánjon és csak ott, ahol elkerülhetetlen, applicállya, nagy judiciummal kölletik élni, hogy ahol olcsóbban jut az uraság hozzája, avagy szaporábban végezni kölletik valami dolgot, azt fontollya meg... az pénzes munkákat vagy rövid napokra, avagy gyöngébb munkákra, úgy mint gyomlálásra, gyűjtésre stb., ahol gyermekeket és asszonyokat olcsó pénzen lehet találni, fordétani tanácsos."[447]

Az uraság csak abban az esetben engedte meg, hogy a részes aratók mellé a gazdatisztek pénzes aratókat fogadjanak „a robotos erők pótlására", ha kedvezőtlen időjárás veszélyeztette a gazdasági munkát. Festetics Kristóf 1742-ben kedvezőtlen időjárás miatt a következő utasítást adta sági tisztjének: „Isten kegyelmébül talán megfordul az üdő, valami nyomorúsággal ugyan csak elvégezzük az aratást az magunk embereivel is, ha pedig nagy káromra láttya az aratásnak hallasztását, tehát pénzen fogadgyon (aratókat)."[448]

1741-ben így rendelkezett a földesúr: „... Az szántáshoz hozzá láttass s azon légy, hogy Szent István nap előtt elvégeztesd az parlag szántást, ha másképen nem lehetne, valami 24 ekét pénzben fogadj."[449]

A Festetics-uradalmakban az 1765/67. évi „paraszti zenebona" idején alkalmaztak először nagyobb mennyiségben pénzes munkásokat, ugyancsak a robot pótlására. A szentmiklósi tiszttartó írta 1765-ben: „Mert nemcsak az épület körül dolgozó gyermekeknek, hanem kaszásoknak, gyűjtőknek, irtók-

[444] FCsL Gróf Festetics György Instructioi. — *Sz. I.*
[445] U. o. Zaladiensia Nr. 971.
[446] *Nagyváthy János:* A szorgalmatos mezei gazda, Pest, 1791, I. darab. 14. l.
[447] FCsL Gróf Festetics György Instructioi. — *Sz. I.*
[448] FCsL LM Festetics Kristóf Constanczy György sági tiszttartójához, Pozsony, 1742 júl. 2. — *Sz. I.*
[449] U. o. Festetics Kristóf Constanczy Györgyhöz, 1741 jún. 4. — *Sz. I.*

nak, szőlő kapásoknak és gabona gyomlálóknak csak az idén több 300 ft-nál füzetett a T. Uraság".[450]

Festetics Kristóf kemendi (Zala m.) tiszttartója 1769-ben a búzát munkásokkal gyomláltatta. „Jobbágyokat arra applicálni nem lehet." Az öregének fizetett 9 krajcárt, az aprajának pedig „ki miként érdemli", 6—7—8 krajcárt. A szénagyűjtést ugyancsak pénzesekkel végeztette.[451]

A nagybirtok a majorsági szőlővel kapcsolatos munkákat többnyire ugyan robotmunkával végeztette, de a pénzes munkásokra is szüksége volt a finomabb műveletekhez. Grassalkovich az igényesebb munkát kívánó szőlőgondozás robotját megváltatta jobbágyaival és így a robotváltság címén kapott pénzen fogadott fel munkásokat, akiket viszont a jobbágyok kötelesek voltak maguk közül kiállítani.[452] A 18. század elején a németújvári (Vas m.) uradalomhoz tartozó majorsági szőlőket a környező falvakból a lakosság a következő módokon művelte meg: 104 kapást robotban, 457 kapást roboton kívül, 100 kapást zálogosok kapáltak, 380 kapás „minden census és robot nélkül mívelletik", 125 kapást és kukmériek 80 forint census elengedése fejében műveltek, 44 kapást a cálingaiak 100, illetve silovicniaiak 50 forint kamat fejében dolgoztak meg.[453]

A gróf Festetics-uradalmakban a munkások napkeltétől napnyugtáig tartoztak dolgozni. A déli egy órán kívül a reggeli- és ozsonaidő fél-fél óra volt. A téli hónapokban a déli órán kívül reggel 7 órától esti 6 óráig egyhuzamban tartoztak dolgozni.[454] A robotkalendáriumok tanúsága szerint a következő munkákra használták fel a pénzes napszámosokat: búzagyomlálásra, aratásra és kévekötésre, kaszálásra, gyűjtésre, baglázásra. A bérmunkára való áttérés itt is különösen a szőlőművelésben játszott jelentősebb szerepet.

Meg kell még emlékeznünk azokról a nincstelen zsellérekről, ide-oda-utazó idénymunkásokról is, akik mind tömegesebben áramlottak oda, ahol magasabb munkabért reméltek, ahol helyzetük mint munkavállalóké előnyösebb volt. A bihari belényesi román nincstelenek Békés megyébe szoktak lejönni kaszálásra, aratásra.[455] Az 1770-es években a Tótságból jártak le Somogyba, sőt a Bácskába is olyan aratók, „akik aratásig pinzért kaszáltak".[456] A Szabolcs megyei elszegényedett jobbágyok kapálni, kaszálni jártak le az Alföldre, vagy pedig szőlőmunkára mentek a hegyaljai és érmelléki szőlőkbe.[457]

A napszámosok, vagy pénzes munkások „meghatározott munkákra fogadtatnak; és vagy minden napra, vagy minden különös munkáért, darab számra kapnak bért".[458] A földesúr a parasztot úgy használta ki többlet-

[450] U. o. Polacsek Pál levele csatolva Festetics Kristófnak fiához, Pálhoz intézett leveléhez, Keszthely, 1765 okt. 4. — *Sz. I.*

[451] U. o. Vargha Ferenc kemendi tiszttartó Festetics Pálhoz, Kemend, 1769 máj. 19. — *Sz. I.*

[452] PMKl APM 1768—69. Nr. 34. — *V. J.*

[453] BCsL Rendezetlen anyag. — *V. K.*

[454] Nagyváthy, Instructioi 253. l.

[455] KCsL Conscriptio Nr. 41. — H. L.

[456] FCsL LM Festetics Kristóf levele, Csurgó, 1767 ápr. 8. — *Sz. I.* U. o. Polacsek Pál Festetics Pálhoz, Csurgó, 1769 máj. 23. — *Sz. I.*

[457] SzSzMKl INP — *V. Á.*

[458] Nagyváthy, Instructioi 16. l.

csinálásra, hogy pár garasért kényszerítette pénzes munkára, munkaerejének eladására.

Az eredeti felhalmozás egyik lényeges mozzanata, hogy „a feltörekvő burzsoázia él az államhatalommal és felhasználja arra, hogy a munkabért ‚szabályozza' azaz a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé szorítsa, hogy a munkanapot meghosszabbítsa, magát a munkást pedig szokásos fokú függőségben tartsa".[459] Az osztrák gyarmatosítástól sujtott magyar árutermelő nemesség a vármegyét használta fel a többletcsinálás érdekében, majd a Mária Terézia-féle urbárium kimondotta, hogy a jobbágy bérmunkájára elsősorban földesurának van joga.[460]

A földesurak ezt a jogot már előbb is próbálták maguknak biztosítani. A Sopron megyei hidegségi jobbágyok 1765-ben panaszkodtak: „... Egy darab szőllőt is kölletik dolgoznunk 25 forintért, amelyet a vincellér 70 forintért meg nem dolgozna."[461]

Zala megyében Inkey Boldizsár szerdahelyi, kacorlaki, bocskai jobbágyai 1766-ban panaszos folyamodásukban megemlítették, hogy Inkey „munkára olykor elparancsoltat bennünket, hogy megfüzet, ily formán csalja az szegény jobbágyságot, — négy ökrös szekeresnek egy napért hol egy garast ad, hol 2 kr-t füzet".[462]

A Somogy megyei földesurak olyan értelmű szerződéseket kötöttek újonnan települő jobbágyaikkal, hogy jogot szereztek alattvalóik bérmunkájára. Nagyatádi Czindery Rókus „nagyatádi Kis utcát állandó lakosokkal kívánván megszaporítani", az új lakosokkal 1759-ben kötött szerződés 6. pontjában azt kötötte ki, hogy ha „... Az Uraságnak munkásokra, vagy szántásra vagy másféle állapotra szüksége volna, ilyen szükségben kötelesek fognak lenni egy napi szántást 50 pénzért és 25 dénárért egy napi boronálást végbevinni, item 25 dénárért egy kaszást és egy más gyalog munkást 15 dénárét 1 napra adni, nemkülönben két vonómarhával 25 dénár napszámért szolgálni".[463]

A megyék limitálták a béreket. Pest megyében a limitáció szerint az öregbéresnek járt 1726-ban az ételen és ruhán kívül 10, 1771-ben 12, 1805-ben, az infláció éveiben 50 forint.[464] Vas megyében egy 1724-ből való statutum szabályozta a napszámosok béreit. Nem haszontalan összevetni ezeket a béreket ugyanakkor Sopron és Moson megyék ugyanebből az évből kelt bérmegállapításaival.[465]

Munka	Vas	Sopron	Moson
Metsző kapás étel nélkül	20 den.	20 den.	
Szőlő-kötözőnek	12	12	
Kaszásnak étel nélkül	20	20	25—30 den.
Gyüjtőnek	20	20	12—15
Boglyarakónak	25	15	
Aratónak étellel	10	10	7—8
Aratónak étel nélkül	15	15	10—12

[459] Marx, A tőke I. 797 .l.
[460] Mária Terézia-féle urbárium, 3. pont.
[461] H. Balázs 217. l. 137. sz. oklevél. — 1765.
[462] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[463] SMKl TU 3135. Nagyatád, 6. pont. — *I. E.*
[464] Wellmann 128. l.
[465] Kolozsváry—Óváry: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye, V. 1. rész. 372., 389. l.

Pozsony vármegye 1744-ben a következőkben jelölte meg a bérmaximálás célját: „... Mivel Csallóközben az béres szolgák és más félék is oly excessive kívánják magokat fizettetni, hogy a gazdaember teljességgel nem állhatja és minden gazdaságbéli jövedelmét annyira insumálják, hogy az gazdának semmije sem marad".[466]

Sopron megye 1759-i limitációjánál világosan látható, hogy ott az eddig adott bérek leszállításáról van szó. A vármegye egyszerűen azzal fenyegette meg a többet követelő napszámosokat, hogy besoroztatja őket a katonasághoz.[467] E megyei limitációk szigorúan megparancsolták, hogy „az napi számú munkásokat az N. Vármegye rendelésén föllül ne füzessék, mert aki tapasztaltatik, keményen megbüntetődik".[468] Aki a kiszabott napi béren felül nagyobb fizetést kívánt kézi munkájáért, ha nemtelen volt, 12 pálcával bűnhödött, ha pedig nemes, 24 forintra büntették Zala megyében.[469]

Somogy megye 1767 júl. 30-i közgyűlési jegyzőkönyve a következő indokolással vezeti be a bérmaximálást: „Minthogy... a napszámosok és oly munkások, kik bérért szoktak dolgozni s állatjaikkal másoknak dolgoztatni, túlzásba mennek abban, hogy saját tetszésük szerint, kelleténél és méltányosnál több bért követelnek az új lakosoktól, s főleg a szükséghez képest fizettetik meg magukat..."[470]

Kétségtelen, hogy ezeket a szigorú limitációkat nem a munkaerőhiány, hanem a gyarmati helyzetünkből fakadó tőkehiány diktálta. Hisz munkáskéz akadt volna bőven, ha megkapták volna méltó bérüket s nem éhbéren kellett volna nyomorogniok. A munkaerőkínálat természetesen nagy mértékben leszorította a béreket.

Amikor a vármegye limitálta a napszámosok bérét, csak a felső határt szabta meg, vagyis azt az összeget, amennyinél többet nem lehetett adni. Kevesebbet természetesen adhattak az urak! Ha Kisatádon (Somogy m.) Czinderinél egy kaszás kapott 25 dénárt, a megyei limitáció szerint $28\frac{1}{2}$ dénár járt volna érte. A tiszttartó a keszthelyieket (Zala m.) kirendelte kévét kötni és aratni. A napszámot nem írta le a robotból, hanem „20—20 pénzzel kifizetődtek, holott a n. vármegye limitatioja szerint egy máriást kellett volna fizetni, az aratóknak pedig 3 garasával fizetődtek".[471]

A vármegye limitálta az aratók és cséplők részét is. Amíg kevés volt a munkaerő, addig persze aránylag kedvező a napszámosok helyzete. Pest megye 1729-ben a búzából $^1/_8$-, kétszeresből, rozsból, árpából és zabból $^1/_6$-részben maximálta az aratóbért.[472] Az alsólendvai (Zala m.) uradalomban a 18. század első felében a cséplők $^1/_{11}$-részt kaptak munkájukért. Ugyanebben a korban Vas megyében $^1/_{13}$-rész és $^1/_{14}$-rész, Sopron megyében $^1/_{12}$- és $^1/_{13}$-rész járt.[473] Az előrehaladottabb dunántúli vármegyék sokkal

[466] Wellmann 128. l. Hóman—Szekfü IV. 485. l.
[467] U. o. IV. 485. l.
[468] KVL Currens 1751 febr. 12, — 1754 okt. 1., 4. l. — *Sz. I.*
[469] U. o. Currens 1802 nov. 1., 1804 nov. 30., 21—22. l. — *Sz. I.*
[470] *Melhard Gyula* Somogyvármegyei gazdaságtörténeti adatok, Kaposvár, 1896, 6—7. l.
[471] KVL é. és jelzet nélkül. — *Sz. I.*
[472] Hóman—Szekfü IV. 485. l.
[473] Csapody 35. l.

kisebb aratórészt engedtek, mint pl. a Pest megyei és a tiszavidéki aratórész volt. Szabolcs megyében minden nyolcadik vagy kilencedik búza- vagy rozskereszt az aratóé volt.[474] Zala vármegye az 1780-as években az aratók és cséplők részét mind az őszi, mind a tavaszi termésben a vármegyebelieknek $^1/_{11}$-részben, a más vármegyebelieknek $^1/_{12}$-részben szabta meg.[475] A Pest megyei aratórészek és cséplőrészek csak az 1848-i forradalom évtizedében zuhantak le eddig a színtig.

Aki a részes aratókat, vagy a „napi számú munkásokat" a vármegye rendelésén felül fizette, kemény büntetésben részesült. Rajky György pötrétei (Zala m.) telkes jobbágyai a 18. század 60-as éveiben az aratást és cséplést kénytelenek voltak kiadni, „mert a robot miatt magukéra nem érhettek". Mivel pedig eggyel alább adták ki — a vármegye által limitált $^1/_{10}$-rész helyett $^1/_9$-déből, — Skublics László főbíró kijött helységükbe és 137 forint 12 garasra büntette meg őket. A rajkiakon (Zala m.) Rajky György alattvalóin, 6 forintot és 2 máriást vett meg a főbíró a vármegye limitációjának áthágása miatt.[476]

Zala megyében az 1780-as években némely uraság panaszkodott, hogy a jobbágyok nem akarnak cséplésre előállani. Ezért külső országokból jövő munkásokat voltak kénytelenek felfogadni. Hertelendy János főbíró körlevélben közölte a falvakkal, hogy „akik az ily dologban magokat fejesekké tenni fogják, azok az ott lévő magistratualisbéli személyeknek nevenként bejelentessenek, hogy ez által a méltó büntetést megkapják".[477]

Napszámra elsősorban a zsellérsorban élő, földnélküli parasztok szorultak. Ilyenek voltak pl. a Bárány-család bog'árdi és viszi (Somogy m.) jobbágyai. A két falu vallomása szerint a földesúr és rokonai a földeket teljesen szétosztották maguk között s így a lakosságnak semmi sem maradt. Ezért, ha nem kapnának néha a földesúrtól 1—2 hold földet, akinek földjén csak házuk és kertjük van, kénytelenek lennének mindennapi kenyerüket kezük munkájával megkeresni. De földet vagy kaszálót rendesen csak minden második évben kaphatnak.[478]

Ez az adat élesen rávilágít arra, hogy a munka természetbeni díjazása miként tartóztatta fel a parasztság felbomlását. A boglárdiak és visziek bérmunkásokká váltak volna, éle'üket saját kezük munkájával kényszerültek volna fenntartani (quotidianam vitam propriis manuum laboribus sustentare cogantur), ha az árugazdaság gyenge fejlődése miatt nem kaptak volna földet az uraságtól haszonbér fejében.

Hasonló helyzetben volt 310 Somogy megyei helység közül 15, ezenkívül további 9 arról panaszkodott 1767-ben, hogy alig egy calcaturára terjedő földjük van. A két számadatot összevetve, összesen 26 helyen (a helységek 8%-ában) nem volt a lakosságnak telki állománya s ezért zsellérsorban éltek, illetve csak egészen kevés telki állományuk volt. De ezek, éppen azért, mert a földesúrtól időnként kevés földet és rétet kaptak a „lehasított" földekből, elsősorban nála dolgoztak s így nem kerültek nagyobb forgalomba

[474] Hóman—Szekfü IV. 485. l.

[475] KVL Currens 1786 jún. 1, — 1787 máj. 11., 47. l. — Currens 1751 febr. 12. — 1754 okt. 1., 4 l. — 1751 júl. 28. — *Sz. L.*

[476] ZMKl PSD Fasc. 4. Nr. 1A — *Sz. I.*

[477] KVL Currens, 1786 jún. 1, 1787 máj. 11., 47. l. — *Sz. I.*

[478] SMKl TU 2128 Boglárd 5. pont. — ... quotidianam vitam propriis manuum laboribus sustentare cogantur ... — *I. E.*

a munkapiacon. Újabb bizonyítéka annak, hogy Magyarországon a földdel való ellátás rendszere lassította a parasztság differenciálódását, illetőleg a középparasztság hanyatlását.

A parasztoknak már egy másik része viszont olyan helyzetbe jutott, hogy „főfoglalkozásnak" a földesuraknál, vagy a jómódú parasztoknál vállalt bérmunkát (béresek, napszámosok). Lenin szerint „a jobb helyzetben levő járadékköteles parasztok közt szükségszerűen fejlődik ki az a szokás, hogy a falusi bérmunkásokat ők maguk is kizsákmányolják".[479] A béresek és napszámosok alkalmazására utalt gazdagparaszti réteget megtaláljuk Magyarországon is a 18. században Egy az 1785-i csokonyai (Somogy m.) úriszéken tárgyalt ügyből kitűnik, hogy Bárány István 8 évig szolgált két gazdánál 27 forintért. Egyik gazdája, Jónás Gergely szennai lakos, azt vallotta, hogy nála egy esztendeig szolgált „mindennemű szükséges dolgokra alkalmaztatott" s kapott 8 forint fizetést. Tőle elment ugyancsak Szennában (Somogy m.) lakozó Zoka Péterhez, ott 6 évig szolgált, szintén készpénzfizetést kapott, összesen 18 forintot.[480]

A fentiekben igyekeztünk megvizsgálni, hogy a mezőgazdasági technika fejlődése milyen mértékben szorította ki Magyarországon 1790-ig a feudális munkamódszereket, hogy a bérmunka tőkés formája mennyire ásta alá a feudális robotrendszert. A kutatások hiányossága miatt országos viszonylatban hozzávetőlegesen sem tudnánk feleletet adni erre a kérdésre. De a bérmunka tőkés formájának felső és a feudális munkamódszer alsó határát megközelítő pontossággal regisztrálhatjuk az ország egyik kétségkívül legélenjáróbb uradalmának, a Georgikon-alapító Festetics György gróf keszthelyi uradalmának 1795. évi robotkalendáriuma alapján:[481]

Gyalognapszám (1795)	Nap	%	Összesen	Munkarendszer
I. 1. Robot	17.525	44,85%	56,35%	*feudális átmeneti forma*
I. 2. »Beneficiatus erő«	4.496	11,50%		
II. 1. Cselédek (majorerő)	11.806	30,23%	43,65%	*tőkés*
II. 2. Bérmunka	5.242	13,42%		

A keszthelyi (Zala m.) uradalomban a munka 1795-ben már 43,56%-ban tőkés rendszeren nyugodott, csak 56,35%-ban végezték a munkát robotos munkások. De az ország nagy részére nem ez volt a jellemző. Kétségtelen, hogy a 18. század végén, a 19. század elején gyarmati helyzetünk ellenére is megindult bizonyos átmenet a tőkés gazdálkodásra a fejlettebb nagybirtokon, gyarmati helyzetünk azonban akadályozta ezt a fejlődést.

[478] Lenin, A kapitalizmus fejlődése 166—167. l.
[480] OL Széchenyi-uriszék 1785 nov. 4. — *I. E.*
[481] FCsL DrL 1795 Nr. XVII. 5. — Roboth calendarium a keszthelyi ispánságban pro anno 1795. — *Sz. I.*

*VÖRÖS KÁROLY**

AZ 1765—66-I DUNÁNTÚLI PARASZTMOZGALOM ÉS AZ ÚRBÉRRENDEZÉS[1]

1. Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom

A) A bécsi udvar törekvései az adóalap védelmére és az 1763—65-i országgyűlés

A majorsági gazdálkodásnak az a nagymértékű kifejlődése és a parasztság életviszonyainak az a rohamos romlása, melyről könyvünk előző tanulmányában volt szó, természetesen nem kerülhette el az udvar figyelmét sem. Annál kevésbbé, mert az örökösödési, majd a hétéves háború hatalmas kiadásainak fedezésére szolgáló adók kivetésénél, főleg pedig az azok felemelésére irányuló törekvéseknél a rendek részéről állandó panaszként hangzott fel az, a magyar országgyűléseken a Habsburgokkal szemben immáron évszázados, évszázadok óta többé-kevésbbé be is vált szólam, hogy az állami terhek növekedése a nyomorult adózó népet, a jobbágyságot teljesen tönkreteszi. Míg azonban az udvarnak a negyvenes évek közepétől kezdve az egyre növekvő hadikiadások és államadósságok fedezésére hatalmas összegekre volt szüksége, pénzügyi tanácsadói egyre növekvő felháborodással állapíthatták meg, hogy egyedül a háború által közvetlenül is sujtott Cseh- és Morvaország összegszerűen kétszer annyi adóval járult hozzá a hadsereg fenntartásához, mint az 1729 óta összesen évi 3 és fél millióval adózó Magyarország. Ezért az udvar, mely ekkor Ausztriában már a nemesi birtok adómentességét is megszüntette, az 1751-i országgyűlés alkalmával, ha formában nem is, de lényegileg Magyarországon is hasonló kísérletet tett. Úgy számították ugyanis, hogy a kért 1.200.000 forintnyi évi adóemelést már a magyar rendek is csak úgy fogják tudni előteremteni, ha a nemesi birtokot is adó alá vonják. A rendek azonban már az adóemelési kísérletnek is a végsőkig ellenálltak s több-kevesebb joggal célzásokat téve az ország gyarmati helyzetére, kijelentették, hogy a jobbágyság általános elszegényedése következtében az adót inkább csökkenteni, mintsem emelni kellene. A nemesi adózás kérdése így persze nem is kerülvén szóba, az ismét teljes egészében a jobbágy vállára nehezedő adót csak nagynehezen lehetett 700 000 forinttal felemelni. Az országgyűlés végén viszont a rendek kegyes szavakkal fohászkodva könyörögtek: „Isten segítse és áldja meg a szegény adófizetőket ebben

* E tanulmány kidolgozásában a munkaközösség tagjai közül a szerzőn kívül részt vettek: Szántó Imre, Varga János, Esze Tamás és Iványi Emma.

[1] E tanulmány szerzőjének a megíráshoz rendelkezésére álló idő rövidsége folytán nem volt módjában elvégeznie mindazokat a még szükséges — elsősorban levéltári — kutatásokat, melyek pedig a tanulmány teljessététele érdekében — elsősorban az úrbérrendezés hivataltörténetét és a rendelet végrehajtásának körülményeit illetőleg — feltétlenül elvégzendők lettek volna. A tanulmány így nem is kíván fellépni az összes felvetett probléma *megoldásának* igényével; — bizonyos problémáknak inkább csupán *felvetésére* kíván szorítkozni.

az új megterhelésben, hogy eddigi terheik ilyen gyarapításának eleget tehessenek. Erre irányul mindenki óhaja és kívánsága."[2]

Az előző tanulmányokból láthattuk, hogy az udvar az épülő abszolut Habsburg-állam magvát képező Ausztria és az örökös tartományok legfőbb jövedelmi forrásaként végrehajtja Magyarország gyarmati sorba való juttatását és az ötvenes évek közepétől kezdve Magyarország gyarmatosításának rendszerét már minőségileg is magasabb fokra emeli. A 17. századi szervezetlenséget, a katonaság, állami szervek pillanatnyi szükségleteinek megfelelő alkalmi fosztogatást, zsarolást a 18. századra az államhatalom egyre céltudatosabbá váló, rendszeres, intézményesen megalapozott, szervezeti rendszabályai váltják fel. Az 1751-i országgyűlés azonban azt is megmutatja, hogy ugyanakkor a Magyarországból, a gyarmatosítás következtében, az abszolutizmusban egyre nagyobb szerephez jutó osztrák burzsoázia számára biztosított jövedelmek mellett az udvar nem hanyagolja el, sőt egyre nagyobb figyelemmel kíséri az egyenes adó, a kincstár legkézenfekvőbb és legközvetlenebb jövedelme növelésének kérdését is.

Ezzel pedig az egyenes adózás alapjául elsősorban szolgáló jobbágyság terheinek kérdése is együtt jár. „... Ahogy tehát mindig szükséges erős és fegyelmezett katonaság, úgy szükséges mindenkor az adó is. Márpedig földesurak és nemesek szabadságaik és előjogaik erejénél fogva mentesek lévén, az adó minden terhe a nemtelen falusiak és a jobbágyok vállaira nehezedik, annyira, hogy ezeken kívül a királyságban a közadónak más alapja nincs is. Így ebből következik az is, hogy minden törekvéssel mindig ezen alap megtartásán legyünk, mivel ettől függ a köz java. Az alap megszüntével ugyanis megszűnik az adó, melynek megszüntével megszűnik a rendes katonaság tartása is, következésképpen a királyság fenntartásának és a közérdek megőrzésének eszköze is. Tehát szükséges, hogy a nemtelen falusiak és a jobbágyok számára mindig megőriztessenek azok a körülmények, melyek közt ezt a szükséges és elkerülhetetlen adót mindig képesek lesznek elviselni, fenntartani"[3] — írja egy névtelen referátum a 60-as évek közepén.

Az adóalap és parasztkérdés ilyen összefüggésének felismerése most már érthetővé teszi az udvarnak azt a törekvését, mellyel az 50-es évek közepétől fogva a parasztkérdés felett valamilyen ellenőrzés gyakorlására törekedett. Az udvar most már tisztában volt azzal, hogy a Magyarországról befolyó *egyenes adó* valóban azért olyan *csekély* (1752-ben 14,700.000 forintból a határőrvidékkel együtt csak *3.130.000 forint*[4]), mert a parasztból nem lehetett többet kisajtolni. De rájött ugyanakkor arra is, hogy ennek oka: a földesúri kizsákmányolás, olyan nagymértékű, hogy a földesúri igények kielégítése után lehetetlenné teszi a parasztság számára a felemelt állami adó megfizetését. Ebben a feltevésében még jobban megerősítette az 50-es évektől kezdve még ritkán ugyan, de már előforduló körülmény, hogy *jobbágyok instanciáikkal a trónhoz fordulnak* és az egyre tűrhetetlenebbé váló földesúri kizsákmányolással szemben a királynő védelmét

[2] Minderre: *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp, 1923, 254—255. l.

[3] *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában I. Bp, 1933, 275. l.

[4] Eckhart 255. l.

kérik. Így panaszkodnak pl. 1755-ben a Vas megyei Alsóbeled jobbágyai az udvarnál földesuraik, a soproni jezsuiták ellen,[5] és így járulnak ugyanebben az évben a trón elé Esterházy herceg Sopron megyei Tamási falujának paraszljai is, akik nem tudtak belenyugodni az igazságtalan úrbéri regulációba. Mária Terézia a tamásiak kérvényét illetőleg, a helytartótanács javaslatát mellőzve, úgy döntött, hogy ha a parasztok az úrbéri regulációba belenyugodni nem akarnának, a reguláció eredményeképpen létrejött helyzetet az úriszék szabályszerű urbárium-formában dolgozza fel és azt a megyei ítélőszéken történt felülvizsgálat s a helytartótanácshoz való továbbterjesztés után, utóbbi a maga véleményének csatolásával, végső jóváhagyás végett az uralkodóhoz terjessze fel.[6] Az úrbéri ügyek intézésének ez az új formája gyökeres szakítást jelentett az eddig szokásos ügymenettel. Eddig ugyanis az úriszéken elindult pert fellebbezés esetén a megyei törvényszék, majd legfelső fokon ismét bírói hatóság: a királyi tábla vizsgálta felül s hozott benne végső ítéletet. Az új rendszer ezzel szemben a királyi tábla helyett közigazgatási szervet: a helytartótanácsot bízta meg az urbáriumok revideálásával. Azzal pedig, hogy a helytartótanács — a királyi táblával ellentétben — úrbéri ügyben köteles lett még az uralkodó esetenkénti jóváhagyását is kikérni, az udvarnak — egyelőre legalábbis elvben — sikerült a parasztügyet közvetlenül az uralkodó ellenőrzése alá helyezni. S hogy az udvar ehhez az álláspontjához — az úrbéri ügyek közigazgatási úton való intézéséhez — a továbbiakban is ragaszkodni kíván, azt a fejlemények megmutatták. Mikor ugyanis az ugyancsak Esterházy herceg ellen panaszkodó kapuvári és gartai jobbágyok ügyében a herceg a megyei törvényszék ítéletével szemben mégis a királyi táblához fellebbezett, a királynő elrendelte, hogy ezt a pert a királyi tábla ne tárgyalja.[7]

Jóllehet a királyi hivatal létére mégis erősen rendi érdekeket képviselő helytartótanács maga is a végsőkig ellenállt az ilyen intézkedéseknek, s az utóbbi pert évekre el is fektette, az udvarnak ezen intézkedései mégis teljes joggal indíthatták arra az érdekelt vármegyéket, hogy „a törvény megtartása végett nyugtalan és aggódó feliratokkal"[8] árasszák el a helytartótanácsot. Az új rendszerű eljárás ugyanis azáltal, hogy a parasztkérdés intézéséből kikapcsolta az évszázados nemesi jog és szokás szerint ítélkező királyi táblát, arra engedett következtetni, hogy az udvar mostantól kezdve még a szatmári béke megkötése utáni országgyűléseken hozott s azóta csendben elfeledett törvényeken is túllép és a magyarországi jobbágykérdés rendezését saját különleges tervei szerint szándékozik megoldani. A parasztnak az urbáriumon túlmenő jogtalan földesúri követelések ellen való megvédését már az említett törvények (1715 : 101, 1723 : 18, 63 tc.) is a megyék kötelességévé, tehát végeredményben közigazgatási feladattá nyilvánítják. Az érdekelt földesuraknak viszont könnyű volt átlátni, hogy már ezek a csak általánosságokban mozgó törvények is olyan jogalapot teremtenek az udvar számára, melyből kiindulva, megfelelő végrehajtási utasítás segítségével, az elsősorban a számukra oly nagy hasznot hajtó allodiális gazdálkodás létalapjára: a robotterhek növelésére és a kezdődő kisajátításokra bármikor

[5] VMKl TUT 1. kötet 55. sz. — *V. K.*
[6] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 272.
[7] U. o. I. 186. l.
[8] U. o. I. 273. l.

súlyos csapást tud mérni. Az udvar szemmelláthatólag erre is törekedett. Meg is állapítható, hogy a parasztság terheinek ellenőrzésére az udvar által ez úton, e módszerrel tett első lépések egyelőre tényleg sikerrel is jártak, sőt a bírói út kizárásával és a közigazgatási eljárás egyelőre ugyan még inkább csak elméleti bevezetésével a törvénynek már meg is adták azt az értelmezést, melyből kiindulva az udvar már további és még veszélyesebb támadásokat is indíthatott.

Jóllehet ezen az úton 1755 után még aránylag kevés paraszti panasz kerülhetett az uralkodó elé, a nemesség mégis állandó gyanakvással figyelte az udvar parasztpolitikájának fejleményeit és várta az alkalmat, hogy a hiábavaló „aggodalmaskodó és nyugtalan" feliratokon túlmenőleg, végre a siker reményében szállhasson szembe Bécs törekvéseivel. 1764-ben a hétéves háború befejezése után úgy látszott, hogy eljött az alkalom. A királynő 1764 június 17-re Pozsonyba összehívta a 13 éve össze nem hívott magyar országgyűlést, mégpedig azzal a céllal, hogy vele az állami adónak, a válságos pénzügyi helyzetre tekintettel az udvar számára feltétlenül szükséges, új, minden eddiginél nagyobb méretű, 3,300.000 forintról 4,300.000-re való felemelését megszavaztassa.[9]

Az 1751-es tapasztalatok után nyilvánvaló volt, hogy az adóemelés kérdése azon áll vagy bukik: sikerül-e az udvarnak ennek során a nemességet a földesúri kizsákmányolást korlátozó intézkedések, vagy legalább azok valamilyen más, minden jogi kibúvót lehetetlenné tevő, egyértelmű jogalapjának törvénybeiktatására kényszerítenie. Az adóemelés megszavazása és főleg az adó behajtása ugyanis mindaddig kilátástalannak tűnhetett, míg a paraszt a felemelt állami adót az egyre növekvő földesúri kizsákmányolás miatt nem tudja megfizetni. Hogy azonban a nemesség minden ilyen, a kizsákmányolást korlátozó rendelkezést már eleve is elhárít magától, azt világosan mutatták a helytartótanács felterjesztései, melyek már az országgyűlés előtt, a nemesség elégedetlenségére hivatkozva, sürgetve kérték a királynőt, hogy az úrbéri ügyek intézésében újonnan bevezetett, a magyar törvényekkel élesen ellentétes módszert változtassa meg s a királyi táblához való fellebezést újból lehetővé téve, térjen vissza a régi, törvényes módszerekhez.[10]

Az udvar azonban akkor már végleg el volt tökélve a kérdés gyökeres megoldására, hiszen már eddig tett intézkedéseit is évekig húzódó tárgyalások előzték meg. Ezek a tárgyalások az uralkodó legfelső tanácsadó szerveként 1760-ban megszervezett államtanácsban folytak. Az államtanács megalakulásától fogva a Habsburg-birodalom szempontjából egyik legfontosabb problémának éppen a magyar parasztkérdést tartotta. Megoldására fennállásának első három éve alatt már számos különböző, észszerűnek tetsző ötletet vetett fel, melyeket azonban a magyar viszonyok alaposabb megismerése után sajnálkozva volt kénytelen ismét elejteni. Konkrét eredményként egyelőre már 1761-ben is a jobbágykérdésnek az 1723 : 18. tc. alapján közigazgatási útra való terelését és a jobbágyság helyzete javításának a kamarai uradalmakban való megkezdését határozták el. A parasztkérdés intézésében a közigazgatási út bevezetése, mint láttuk, járt is bizonyos eredménnyel, de ez egyelőre még inkább csak elméleti volt. Az udvar

[9] Eckhart 256. l.
[10] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 6., 271—274. l.

ilyen módon csak abban az aránylag ritka esetben léphetett fel, ha a jobbágy panaszt emelt földesura ellen. Ilyenkor is, — mint gyakorlati végrehajtásánál már láttuk — a nemesi érdekekkel átszőtt magyar hivatalszervezet évekre el tudta húzni az ügy intézését. A kamarai birtokokon pedig a jobbágyság sorsának enyhítése érdekében egyelőre nem történt semmi, csupán az új telepesek kaptak a magyarországi jobbágyénál általában kedvezőbb feltételeket.[11]

Az udvar azonban a megteremtett jogalapból kiindulva, a közigazgatási út továbbfejlesztésével, szívesebben intézkedett volna továbbra is rendeleti úton. Előrelátható volt viszont, hogy a fenyegető pénzügyi helyzet miatt szükségszerűen összehívott országgyűlés az adóemeléssel kapcsolatban éppen ezt a kérdést is fel fogja vetni.

Ilyen körülmények között az udvar egyszerre abba a helyzetbe került, hogy az adóalap védelmének még csak kezdeti stádiumában lévő tervét olyan formában kellett előterjesztenie, hogy az a várható országgyűlési támadások során a kérdés megoldására általánosabb érvényű, esetleg törvény formájában is kibocsátható alapul szolgálhasson. E váratlanul felmerült nagy feladat megoldására az udvar az országgyűlés előkészítése során több, ma már részben ismeretlen szakértő véleményét is meghallgatta. Ezek a jobbágy helyzetét a legsiralmasabbnak látva („... a rájuk zúduló teher alatt csakhamar leroskadnak és az adó megfizetésére képtelenekké válnak...“ „... koldusbotra jutottak...“ „... kénytelenek lesznek elvándorolni...“)[12] a földesúri kizsákmányolás ilyen hatalmas és egyre nagyobb méreteket öltő megnövekedésével szemben a kérdés megoldásaként egyhangúlag a paraszti terheknek végre állami beavatkozás útján történő egységes szabályozását és rögzítését: az *általános* úrbérrendezést ajánlották.

Az általános úrbérrendezés gondolata önmagában nem jelentett különösebb újdonságot az udvar számára. A paraszti terhek ilyen egységesítése és az ennek során megállapított normák állami ellenőrzés alá helyezése az 1755. évi nagy horvátországi parasztfelkelés után Horvátország 3 megyéjében már megtörtént.[13] A kérdés Magyarországon való felvetését azonban megnehezítette az a körülmény, hogy egyrészt még az elvi alap: a közigazgatási út kérdése sem volt véglegesen tisztázva, másrészt a speciális magyar viszonyok következtében az egységes szabályozás normáit sem lehetett egykönnyen megállapítani. Hiszen az említett tervezetek is mind megegyeztek abban, hogy az egységes urbárium behozatala Magyarországon csaknem keresztülvihetetlen, tekintettel a népesség egyenlőtlen eloszlására s a jobbágyterhek teljesen különböző voltára. „Ismeretes az is, hogy a királyságban nagy a szolgáltatások és robotok behajtásánál és szolgáltatásánál mutatkozó különbség“[14] — fogalmazza meg a problémát az egyik referens. Az udvar emellett attól is félt, hogy a kérdés időelőtti — az adóemeléssel

[11] Minderről részletesen *Ember Győző:* Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács, A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve V, Bp. 1935, 103—149. l.

[12] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 275—276. l.

[13] Részletes ismertetése *Pauly, Carolus:* Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae, Viennae, 1817, 567—646. l.

[14] Szabó, A magyaroszági úrbérrendezés I. 275. l. A teleknagyság országrész szerinti változásaira u. o. 284—286. l.

együtt történő beterjesztése a rendeknek az úrbéri kérdésben tanusítandó feltétlenül erős ellenállása által veszélyeztetni fogja a vele egybekötött adóemelés sikerét is.

Éppen ezért üdvözölte nagy örömmel az udvar azt a javaslatot, mely mindezeket a nehézségeket aránylag egyszerű módszerrel látszott leküzdeni s amellett a kérdés megoldására gyakorlati javaslatot is tett. A javaslat benyujtója Festetics Pál volt, kamarai tanácsos és a királynő egyik legbizalmasabb embere. Ugyanakkor azonban fia is volt a Dunántúl egyik leghatalmasabb és parasztnyúzásáról híres földesurának, Festetics Kristófnak és így jövendő birtokosa a hatalmas kiterjedésű és a majorsági gazdálkodásban — mint láttuk — aránylag már messze előrehaladt Festeticsuradalmaknak. Az ő tervezete, éppen azáltal, hogy az úrbérrendezést illetőleg gyakorlatilag aránylag könnyen keresztülvihető megoldást javasolt, végül is döntően szabta meg az udvarnak a parasztkérdésben az országgyűlésen, sőt az után is elfoglalt álláspontját. Ugyanakkor azonban igen élesen mutat rá arra is, hogyan igyekezett a királynő környezetében élő befolyásos magyar nagybirtokos réteg — jóllehet az udvart minden egyéb vonalon maradéktalanul kiszolgálta — e kérdésben az udvar tisztánlátását már a tárgyalások első stádiumában is megzavarni.

Festetics javaslatait elsősorban az urbárium rendeleti úton való behozatalára építette fel. Szerinte a kérdést az országgyűlésen legfeljebb már csak az adó megszavazása után, utolsó pontnak érdemes felhozni, készen arra, hogy a rendek kedvezőtlen válasza esetén az országgyűlést minden további huza-vona nélkül azonnal fel lehessen oszlatni. Az általa javasolt eljárás lényege az, hogy a parasztok elnyomásáról leghírhedtebb vármegyékben az urbáriumon kívüli, szokáson alapuló szolgáltatásokat rendeleti úton meg kell vizsgálni, azokat a helyi viszonyoknak megfelelően a vármegye segítségével egységes formába kell önteni, s az így létrejött normák azután a többi megye számára is mintául szolgálhatnak.

Bár Festetics tervezete bevezetésében maga is elismerte, hogy parasztjaikat a nagy földesurak terhelik meg a legjobban s ezért a felemelt adó megfizetésére ezek képtelenek lévén, az adóterhek legnagyobb része a kis- és középbirtok kevésbbé kizsákmányolt parasztjaira hárul, — megoldása mégis alapjában véve éppen ezeknek a nagybirtokosoknak érdekeit szolgálja. Hiszen a már meglévő s kétségtelenül nagyrészt már szintén — s éppen a legnagyobb földbirtokosok uradalmaiban — erős földesúri nyomás alatt létrejött régi urbáriumokat érintetlenül akarja hagyni s csupán az azokon felüli terheket, visszaéléseket akarja szabályozni. Jellemző, hogy mit tekint ilyen visszaélésnek: beszél itt későn történő tizedszedésről, melynek következtében a gabona elrothad a mezőn, a súlyos pénzbüntetésről, a különböző földesúri haszonvételekről, a földesúr által nem értékesített feleslegeknek a parasztra való kényszerítésről, szóval általában az allodiális gazdálkodásra még rá *nem* tért, elsősorban a parasztok termék- és pénzszolgáltatásain alapuló birtokon fennálló terhekről. De a robot hatalmas emelkedéséről, a telkek nagyságának korlátozásáról: az allodiális gazdálkodás e kísérő jelenségeiről az egész beadványban szó sem esik. Sőt Festetics javaslata arra is kísérleteket tesz, hogy a kiadandó úrbérrendezés által felbontathassa a parasztokkal kötött régi szerződéseket, melyek azonban a legtöbb helyen még a paraszt számára előnyös helyzetet rögzítettek.

Festetics javaslatának e hátsó gondolatairа főleg azért érdemes rámu-

tatni, mert úgy lehet kellően értékelni azt a módot is, melyet a rendezés lebonyolítására ajánl. Ő ugyanis a rendezést nem felülről kiinduló s a normákat már előre megszabó rendeletek alapján akarja lebonyolítani, hanem úgy, hogy a megyékre bízza a paraszti panaszok kinyomozását, az új urbárium rendszerének kidolgozását, melyet ők referálnának a helytartótanácsnak is. Kétségtelen, hogy ez az elképzelés igen tetszetős, és az udvar számára azért volt előnyös, mert minden előkészület nélkül volt megindítható s a felmerülő problémákkal szemben egyelőre teljesen tanácstalan udvar számára ezeket az eljárás során hozta volna elő. E megoldás azonban hatalmas nehézségeket is rejtett magában: azzal, hogy az ügyet éppen döntő fázisában: a parasztság helyzetének megvizsgálásában és referálásában az elsősorban érdekelt uralkodóosztályra — a nagybirtokosok által erősen befolyásolt megyeszervezetre — bízza, alapjában veszélyezteti az egész terv sikerét s alkalmat ad a földesuraknak részben a parasztság helyzetének egyoldalú beállítására, részben az ügynek végsőkig való elhúzására — mindezek által módot adva arra is, hogy a parasztságnak eddig elsősorban földesuraival szemben érzett elkeseredése most fokozottan az udvar ellen forduljon.[15]

Az udvar számára azonban pillanatnyilag mégis ez a tervezet látszott a legelőnyösebbnek, mivel egyedül ez adott gyakorlati tanácsot, s mert így egyelőre elkerülhetőnek látszottak a felesleges országgyűlési tárgyalások s ezeknek során az adóemelés veszélyeztetése. S bár nem tudunk arról, hogy Festetics terve az államtanácsban, mely Mária Terézia legfőbb tanácsadószerve volt, s mely minden uralkodói elhatározás elkészítésében résztvett, milyen fogadtatást nyert, kétségtelen, hogy a továbbiak során az udvar magatartását nagyjából Festetics tervezete határozta meg.

Mivel az udvar most már végleg elhatározta a kérdésnek továbbra is közigazgatási úton való intézését, az országgyűlés megnyitásakor a hovatovább már úgyis csak fikcióvá vált nemesi felkelés megszüntetésével együtt csupán az adóemelésre vonatkozó javaslatát terjesztette a rendek elé. A két javaslat közt persze belső összefüggés volt, hiszen a rendek a nemesi felkelésre hivatkozva tagadták meg eddig az adó fizetését. Az adóemelés körül azonnal heves és hónapokig nyúló viták törtek ki, melyekben a rendek újból a parasztok csökkent teherbíróképességére hivatkoztak. Az udvar megállapította, hogy „ha az ország rendjei..., az adózó nép megvédésére alkalmas eszközöket fognak alkalmazni, nem kétséges, hogy az a felemelt adó elviselésére képesnek fog bizonyulni".[16] A rendek erre a parasztot teljesen tönkretevő állami terheket emlegették, az udvar viszontválaszában az 1723 : 18 tc.-re hivatkozva a rendek kötelességeként említette, hogy a parasztokat az ország érdekében rájuk rakott állami terhek elviselésére képessé tegyék s őket törvénytelen és meg nem engedett bármilyen elnyomástól és zsarolástól hatékony eszközökkel megvédjék.[17] De az országgyűlés

[15] U. o. I. 288—293., 53—54. l.

[16] U. o. I. 13., 287. l.

[17] Az 1723. évi 18. t. c. a puszták benépesítéséről szól, megkönnyíti az odairányuló paraszti vándorlást, megtiltja ennek akadályozását s az újra még csak részben betelepült falunak az egykor teljes lakosságú falu adóterheivel való megterhelését: »...hogy a földesurak a jobbágyokat és lakosokat (inquilini = zsellérek V. K.) a szabályszerűen (rite) készült urbáriumon felül semmiféle szokatlan, úrbérellenes terhekkel a község kárára ne terheljék arra a megyei tisztviselők ... felügyelni s a jobbágyokat a földesurak minden elnyomástól menten tartani s az ily földesurakat tiszti hatalmukkal büntetni tartozzanak s kötelesek legyenek.«

még az udvar nyomásának hatása alatt is az adónak az eredeti millió helyett csak 600.000 forintos emeléséhez járult hozzá. Ebben is a nagyurak voltak a főmozgatók, akik, mivel parasztjaikat legjobban tudták kizsákmányolni, csakhogy a parasztkérdés kiéleződését és ennek esetleges következményeként valamilyen törvényes formájú rendezés felvetését elkerüljék, minden módon, ha kellett fenyegetésekkel is rábírták a kisnemeseket az adó megszavazására. Azzal rémítgették őket, hogy még unokáik is meg fogják bánni, ha nem emelik fel az adót.[18] A mágnások fenyegetése akadályozta meg a magánhelyen panaszkodó nyitrai követet is abban, hogy véleményét az országgyűlésen mondja el. „A mágnások erőszakossága zárja be szájukat, ők ezt (t. i. a parasztok elnyomásának hatalmas voltát V. K.) már meglehetősen megértették a főrendi táblával, de további kijelentéseket nem kockáztathatnak, mert szerencséjük és jólétük függ a mágnásoktól."[19]

December elején tehát látható lett, hogy a parasztkérdést az adóemeléssel együtt nem lehet elintézni. De látható lett az is, hogy ha a kérdést most már nyíltan felvetik, az elsősorban a nagybirtokosok ellenállásába fog ütközni. Az udvar azonban az adó megszavazása után lényegében már mit sem kockáztatva s bízva abban, hogy a kisnemesi követek talán mégis a rendezés tárgyaltatása mellett lesznek, utolsó kísérletképpen megkísérelte a kérdés olyan felvetését, mellyel legalább az elvi alapot, a közigazgatási utat törvényesíthette. Az adóemelés megtörténte után 1764. november 23-án felhívta a rendeket a nép törvénytelen elnyomásának megszüntetéséről való állandó gondoskodásra, hozzátéve, hogy a kérdést az uralkodó maga is a szívén viseli és a rendektől intézkedést kér. A kérdés ilyen előterjesztése egyúttal válaszul szolgált a rendek feliratára, melyben a királyi táblához úrbéri ügyekben való fellebbezés eltiltását kifogásolták.

Hosszadalmas lenne annak a most meginduló további négy hónapos küzdelemnek az ismertetése, mely az országgyűlés 1765. március 21-én tartott bezárásával végződött s mely anélkül zajlott le, hogy végül törvény maradt volna utána.[20] A harc egyrészt az 1723 : 18. tc. értelmezése körül zajlott, melyből az udvar azt a következtetést szerette volna levonni, hogy a rendek már negyven évvel azelőtt elfogadták az úrbéri ügyek nem bírói, hanem közigazgatási úton való intézésének jogosultságát, — másrészt miután nyilvánvaló lett, hogy a rendek a közigazgatási út törvénybe iktatását nyílt formában soha elfogadni nem fogják, az urbáriumok feletti legfelsőbb királyi ellenőrzés törvénybeiktatása körül folyt. Utóbbi is végeredményben az újonnan bevezetett rendszer állandósítását: az urbáriumoknak továbbra is a királynő elé való terjesztését jelentette volna. Mindkét megoldás a nemesség befolyásának csökkenését és végső fokon a parasztkérdésnek teljesen az udvar irányítása alá kerülését jelentette volna. A nagybirtokosoknak azonban időközben a nemesi szabadságok védelmének jelszava alatt a kis- és középnemességet az úrbérrendezéssel szembeni ellenállásban is sikerült érdekeltté tenni, s ezzel az ellenállással törvényes formák közt az udvar tehetetlen volt. Ezért visszatérve Festetics eredeti javaslatához, az országgyű-

[18] A tárgyalások menetére Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 13—16. l., a főurak fenyegetésére u. o. 14. l.

[19] U. o. I. 352. l.

[20] U. o. I. 15—47. l. ismerteti az országgyűlés tárgyalásait.

lést bezárta, hangoztatva azonban, hogy „mindig szilárdan szem előtt tartva mindazt, ami királyi méltóságához, továbbá a közbiztonságra és közhaszonra vonatkozik, következésképpen a nyomorult adózó népnek épségben tartására... a neki adott hatalomnál fogva... azon fog munkálkodni, hogy az adózó népnek meg nem engedett és tövénytelen elnyomása és elgyengítése... hathatósan megszüntettessék".[21]

Hogy pedig az udvar e valóban sikertelennek bizonyult taktikai lépés után most már elhatározott szándékkal látott neki a magyar parasztkérdés zavaros állapotában való rendcsinálásnak, azt az alig néhány nappal később meginduló események bizonyították be.

Annak a ténynek, hogy az udvar határozta el magát a parasztság terheinek valamiféle egységes szabályozására, okát nem kereshetjük Mária Terézia asszonyi jószívében, de nem kereshetjük az abszolút állam felvilágosodott szellemében sem. Annak a ténynek a megállapítása viszont, hogy az állam az adóbevételek csekély volta miatt kezdeményezte az úrbéri ügyek valamilyen formában történő rendezését, önmagában még nem elegendő magyarázat és nem elégséges az a továbbkövetkeztetés sem, hogy az adóbevételek csekély volta a jobbágynak földesúri kizsákmányolás miatti csökkent teherbíróképességéből származik. Ebből a csupán ökonomista okfejtésből ugyanis az következnék, hogy az úrbérrendezés csak az uralkodóosztályon belüli kisebb-nagyobb ellentéteknek a következménye.

Ha ellenben abból a tényből kiindulva, hogy az udvar az adóbevételek csekély voltára hivatkozva a rendektől ennek felemelését követeli, s a nemesség ezt csak nehezen, akkor sem a kívánt mértékben vállalja el, tovább következtetünk, következő lépésként az állapíthatjuk meg, hogy a nemesség azért viselkedik így, mert — és ezt világosan látja is — az adóemelés végső fokon eddigi jövedelmeinek szükségszerű csökkenésével jár. Jár pedig azért, mert a parasztról elsősorban az állami adót hajtják be, az így felemelt állami adó viszont egy bizonyos határon túl lehetetlenné teszi a földesúr számára azt, hogy a parasztról továbbra is a régi értékű és összegű szolgáltatásokat kapja meg. Ez nem azért lehetetlen persze, mert a földesúr felismeri, hogy a jobbágy földesúri terhei nem növelhetők tovább úgy, hogy a földesúri jövedelmek a felemelt adó mellett is változatlanok maradjanak, hanem azért (és ezt a földesúr maga is tudja), mert az így kirótt terheknek az adóval arányos növelése már a parasztság ellenállásába ütközik.

Könyvünk előző részében számos példát láttunk annak illusztrálására, hogyan jelentkezik ez a paraszti ellenállás egyelőre még szétszórva az országban, főleg azokon a területeken, ahol a majorsági gazdálkodás következtében a jobbágyterhek a legmagasabbak voltak. Nem összefüggő és nem szervezett mozgalmak ezek, csupán itt-ott felbukkanó kisebb-nagyobb megmozdulások. Mégis a helyzet egészében olyan, hogy az 1764-i országgyűlés követeinek minden okuk megvan az adó felemelése ellen való hadakozásra. Az adóemelés kierőszakolásában a nagybirtokosok szerepe ugyancsak ezt igazolja, hiszen a kisnemesnek néhány jobbágya mellett sokkal több veszíteni valója volt a parasztság ellenállása esetén, mint a különben is nagy elnyomó apparátussal rendelkező nagybirtokosnak. Hogy a nemesség maga is tisztában van a parasztok növekvő ellenállásának várható következményei-

[21] U. ó. I. 46., 350. l.

vel, mutatja az, hogy a mozgalmak első jelére azonnal katonai karhatalom kirendelését kérik, s az udvart állandóan országos méretű lázadás kitörésével rémítgetik.

Az udvar tehát, bár az úrbérrendezésre látszólag a földesuraknak az adóemelés elleni tiltakozása kényszerítette, valójában — végeredményben mégis csak a paraszti ellenállás erejének hatása alatt cselekszik. Nem az udvar állambölcsességének gyümölcsét, hanem a paraszti osztályharc eredményét láthatjuk tehát mindazokban az intézkedésekben, melyek ezekben a hónapokban elkezdődve végül is az úrbérrendezés megtörténtéhez vezetnek.

B) A parasztmozgalom

Az első ilyen intézkedések megtételére csakhamar el is érkezett az alkalom. Három nappal az országgyűlés bezárása után 1765 március 22-én a királynő elé kerültek gróf Batthyány Lajos nádor körmendi, bozsoki és szerdahelyi parasztjainak panaszai, melyeket néhány napon belül gróf Batthyány Ádám tárnokmester jóformán valamennyi falujának, Sibrik László bozsoki és az Erdődy grófok monyorókeréki jobbágyainak instanciái is követtek. Az első panaszok kapcsán a királynő rögtön szabályozta a további panaszok elintézésének módozatait is. Tekintettel arra, hogy a parasztok sérelmeiket nem az úriszék elé terjesztették, illetve nem a vármegyéhez fellebbezték, hanem egyenest a trónhoz vitték, a királynő az ügymenet további szabályozásában teljesen szabad kezet nyert. A panaszokat a helytartótanácson át a megyéhez küldte felülvizsgálatra, tehát a bírói út kizárását, sőt még a helytartótanács szerepének lecsökkentését is — fordított sorrendben ugyan, mint azelőtt — de mégis újra elérte. A panaszok kivizsgálása rövidesen valóban meg is indult. Nemsokára még újabb kérvények és panasziratok is érkeztek az udvarhoz. Május és június hónapban további 17 ügy elintézését bízta a királynő a helytartótanácsra. A panaszok egytől-egyig az országgyűlés rendi ellenállását vezető nádor és tárnokmester hatalmas birtokait magábanfoglaló Vas vármegyéből s túlnyomó többségükben éppen ezekről a birtokokról érkeztek a királynő elé. A panaszok nyár folyamán és az ősz elején már roppant mennyiségre növekedtek, kiterjedtek az összes Batthyány birtokokra, sőt túlmenve Vas megye határain, Zala és Somogy vármegyére is. Tárgya valamennyinek azonos volt: az elviselhetetlenül nagy földesúri szolgáltatásokat, különösen pedig a robot hatalmas arányú növekedését panaszolták.[22]

E pontnál felmerülhet azonban a kérdés: miért éppen Vas megye nyitotta meg a parasztok panaszainak hosszú sorát, sőt kezdetben miért éppen jóformán *csak* Vas megyéből jöttek panaszok a földesúri kizsákmányolás mértéktelen megnövekedése miatt? Vajjon más megyékben, az ország más részein nem volt nagyobb a földesúri elnyomás, vagy legalábbis nem voltak legalább akkorák a robotterhek? Mi különböztette meg Vas megyét, az ottani parasztság helyzetét és terheit az ország más, már jóval sűrűbben lakott, a majorsági gazdálkodásba már korábban is intenzívebben bekap-

[22] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 57. l.; a további panaszokról 94—95. l.; október végére már egyes felvidéki megyékből is jöttek panaszok: I. 97.

csolódott megyék parasztságának viszonyaitól? Válaszul két dologra kell röviden rámutatni, két olyan körülményre, melyekről már az előző fejezetekben is részletesen szó volt. Egyrészt arra, hogy Vas megye a volt Habsburg-Magyarország területén feküdt, tehát a török háborúk pusztításai kevésbbé sujtották, fekvése révén közel volt az értékesítési lehetőségekhez s hogy mindezek következtében az árutermelés szempontjából Vas megye birtokai egész Magyarországon a legkedvezőbb helyzeti adottságokkal rendelkeztek. Ezzel természetszerűleg járt együtt az, hogy mikor ennek az árutermelésnek lehetőségét a 18. század közepének nagy háborúi megteremtették és hirtelen nagyra növelték, a robotterhek növelése is — éppen Vas megyében — ugrásszerű gyorsasággal következett be. Rövid néhány évtized leforgása alatt, a parasztság nemcsak az öregek beszédeivel, vagy mendemondákkal való összehasonlítás útján tudta felmérni sorsának romlását, hanem saját legközvetlenebb és legszemélyesebb tapasztalatain. E fejlődés során éppen egy évvel a mozgalom kezdete előtt Vas megye legnagyobb birtokosai egyre-másra kezdenek el regulációs eljárásokat birtokaikon. Két évvel azután, hogy Nádasdy József gróf Füzt, Bögöte, Alsószilvágy, Vát, Kis- és Nagycsömöte lakosait veti új reguláció alá a robotok és dáciák tárgyában, hogy Esterházy Ferenc gróf alsópatyi[23] és szőcei jobbágyainak terheit „szabályozza“[24] — 1764-ben Draskovics Lipótné a sárvári uradalom négy községét (Ikervár, Sótony, Nyögér, Szentpéterfa)[25] vonja reguláció alá, Batthyány Lajos nádor beperli a rohonciakat szerződéses kötelezettségeik káros elhanyagolása által okozott károk megtérítése és a „turbulens és seditiosus összeesküvésre vetemedett bűnösök megbüntetése tárgyában“.[26] Ugyanakor a tárnokmester Batthyány Ádám a németújvári uradalom robotját és szolgáltatásait készül újból megállapítani[27], ugyanezt cselekszi Batthyány Zsigmond a szalónaki uradalom jobbágyaival,[28] s a szentgotthárdi apát az apátság alattvalóival.[29] Ebben az évben szűnik meg Szentlőrinc és Bartalfalú szerződése „a terhek növekedése miatt“.[30] Ebben az évben nyomja le az úriszéki ítélet Körmend mezővárosát az uradalmi községek közé. A földesurak tehát ezekben az években több oldalról is támadást indítanak parasztjaik legmesszebbmenő kizsákmányolására.

Hogy a felsorolt úrbéri regulációs eljárásokban valóban a parasztság legmesszebbmenő kizsákmányolásáról volt szó, azt világosan mutatják maguk a legelsőnek beérkezett panaszok is. A bozsokiak és kőszegszerdahelyiek szerint, — noha szerződésük csak heti egy napi robotot ír elő — mégis az egész év alatt egy napjukról sem lehetnek bizonyosak, vajjon nem hívják-e őket uradalmi munkára, út-, vagy hídjavításra, vagy tűzifa hordására. A rendes roboton felül minden paraszt évi 20 nap rendkívüli robotot is ad. Állataik a hegyes vidéken való fuvarozásban tönkremennek. A zsellérek ugyancsak heti egy napot dolgoznak, de az aratás idején négy-öt hétig csak a

[23] VMKl UP Fasc. 6. Nr. 3. — *V. K.*
[24] U. o. Nr. 4. — *V. K.*
[25] U. o. Nr. 8. — *V. K.*
[26] U. o. Nr. 10. — *V. K.*
[27] U. o. Nr. 11. — *V. K.*
[28] U. o. Fasc. 7. Nr. 1. — *V. K.*
[29] U. o. Nr. 3. — *V. K.*
[30] VMKl Vegyes úrbéri iratok Fasc. 2. (benne az 1767-i »9 pontok«-ról készült kimutatás.) — *V. K.*

földesúrnak robotolnak. A dobrafalvai és rödönyi parasztok robotját szintén egy napról emelték fel heti két-három napra, sőt az aratás idején szinte napról-napra robotolnak, minden elmulasztott napért pedig egy forint bírságot fizetnek. Rétjüket rosszabbra cserélték, az elhalt jobbágy telkét csak váltság ellenében engedik át utódjának, a közös erdő legnagyobb részét elvették, az úr gabonáját Grácba kell fuvarozni és még a vámot is velük fizettetik meg. Dohányukat potom pénzen csak a földesúr veheti meg, de az uraság megszüntetve korcsmatartási jogukat, most borát erőszakolja rájuk. A protestáló körmendiektől megvonták az ügyvédállítás jogát, az urasági végrehajtókat pedig, akiket az új terhek behajtása végett a földesúr nyakukra küld, mindaddig nekik kell tartaniok, míg a rájuk rótt kötelezettségeknek eleget nem tettek. Sibrik László bozsoki parasztjai ünnepnapokat kivéve, mindig az uraságnak robotolnak, fuvaroznak, s mikor a földesurat a régi urbárium betartására kérték, válaszul addig ütötték őket, míg ki nem jelentették, hogy mindig az uraság tetszése szerint fognak robotolni.[31] Amellett a Batthyány falvak egybehangzóan panaszkodnak azért is, mert a földesurak megvonták tőlük a szabad bíróválasztás jogát. Az uraság által kinevezett bíró u. i. az úr tetszése szerint jár el, nem a falu érdekeit védi, bünteti a panaszkodókat és ilyeneket mond: „Én vagyok a ti uratok és istenetek, nekem senki sem parancsol, nektek pedig az én parancsaim szerint kell mindent cselekednetek."[32] Bár a földesurak néhány hét mulva adott válaszukban egyes panaszoknál kijelentették, hogy az régi szokás, vagy, hogy erre az uradalomnak joga van, más pontoknál pedig — főleg a robot és szolgáltatások tárgyában — a vádak egy részét tisztjeik nyakába igyekeznek varrni, letagadják, vagy a valóságnál kevésbbé súlyosaknak tüntetik fel azokat,[33] végeredményben mégis megállapítható, hogy a parasztok panaszai, ha egyes részletekben talán túlzottak is, alapjában véve mégis igazat mondtak. Az elmult 2—3 évtizedben, főleg pedig az utolsó 3—4 évben a terhek valóban hatalmas méretű emelkedése következett be, s így a megye különleges helyzete eléggé indokolja azt, hogy a vasi parasztság 1764-ben elsőnek jelenjék meg panaszaival a királynő trónusa előtt. Ha hozzávesszük még, hogy az osztrák határhoz való közelségük, a bécsi, pozsonyi, gráci hosszú fuvarok révén általában jól és pontosan értesülhettek a világ folyásáról, a királynőnek látszólag osztályuk érdekében tett lépéseiről, úgy teljesen érthetővé válik számunkra nemcsak az, hogy elsőnek jelentkeznek panaszaikkal, de érthetővé válnak azok az események is, melyek nem sokkal a panaszok benyujtása után Vas megyében kezdetüket vették.

A királynőhöz felterjesztett panaszok sima elintézését u. i. már rögtön az eljárás legelején váratlan események zavarták meg. A kancellária március 25-én utasította a helytartótanácsot, hogy hívja fel Vas megyét mindkét fél: földesúr és paraszt meghallgatására, a parasztok állami adóterhének és adóhátralékának megállapítására, mindezt pedig véleményével együtt jelentse az uralkodónak. A helytartótanács ezt a rendeletet április 1-én továbbküldte a megyének, mely ugyancsak a fenti úton és a fenti utasításokkal együtt az uralkodótól április folyamán pótlólag még további három panaszt is kapott, — köztük az Erdődy grófok ellen panaszkodó vörösvári

[31] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 62. l.
[32] U. o. I. 59—62. l., az idézet: 62., 364. l.
[33] U. o. I. 66—74. l.

és monyorókeréki parasztok instanciáit. A megye valóban megindította a vizsgálatot, s a parasztok panaszai tárgyában úriszékeket tartott — mégis mire a vizsgálat eredményéről május 11-én jelentést tehetett, abban a főhelyet már egészen más jelentenivalók foglalták el. A jelentés mellett u. i., mely a földesurak már ismertetett magyarázkodását, és a vizsgálatra kiküldött megyei tisztviselők jelentéseit tartalmazta, a földesúri levelek már felháborodva emlegetik „az ezen megye összes jobbágyai közt legújabban létező mozgalmat".[34] „Biztos és kétségtelen jelentésekből tudott dolog, hogy az alattvalók egyik faluból a másikba járnak s egyik a másikat a földesurak ellen izgatja s egymás közt gyűléseket tartanak, ezekben kölcsönösen adott hittel megesküsznek, hogy egyik a másikat el nem hagyja, s nem is fognak elállni (követeléseiktől V. K.) mindaddig, míg kedvező döntéseket nem érnek el. Azokat pedig kik haboznak hozzájuk csatlakozni, különböző fenyegetésekkel kényszerítik erre, sőt nemcsak az én, hanem más földesuraknak helységeiben is maguknak a földesuraknak, tisztjeiknek engedetlenséggel már nyiltan ellenállnak. Vonakodnak teljesíteni a megyei munkákat és egymásközt különféle zavargó és lázadó beszédeket hoznak fel", — panaszkodik a nádor, ki a megye beavatkozását kéri.[35]

Az Erdődy-örökösök gyámjai szintén felpanaszolják, hogy a monyorókeréki és vörösvári uradalom jobbágyai „a szomszéd uradalmak jobbágyaival kölcsönös tárgyalásokba bocsátkozván az ... uradalmilag már elintézett panaszok ismétléséve! őfelségéhez menekülve nemcsak hogy minket a legméltánytalanabb módon befeketítettek, hanem Bécsből hazatérvén, ezen uradalmak majdnem minden lakosát rosszindulatúan annyira felizgatták, hogy az uradalmi embereknek és tiszteknek engedelmeskedni nem akarva, ezeket veréssel és testük megcsonkításával, az uradalmi allodiumokat pedig felgyujtással fenyegetik. A megszokott urbariális robotokat a gazdaság jelentős kárával már megtagadták és fejességük sok más nyílt jelét is megmutatták."[36]

Az Erdődyek panaszos levele már utal a parasztok hirtelen megmozdulásainak okára is akkor, mikor a falvak Bécsbe járó követeit emlegeti. Egy másik jelentés pedig részletesen le is írja egy ilyen parasztküldöttség bécsi instanciázását. A parasztok között szárnyrakelt csodás híreket, a radafalvai Talkner Mihály terjesztette, aki bécsi útjának eredményét sorstársaival részletes körlevélben közölte: „ Hogy minekutána az panaszkodó jobbágyságnak instantiait azoknak Bécsben küldött követi az udvarhoz bé adták, elsőbben az fölső kamorához relegáltattak, az hol is négy papi és négy világi úri személlyektül meg kérdeztettek, igazak legyenek-é panaszai? Ők pedig igazaknak lenni declarálván azon úri személlyek által az magyar kamorához küldettek; itt ismét instantiájuknak minden punctumira hasonlóképpen megkérdezletvén az alsó magyar kanczellária relegáltattak, az hol is groff Brunczviktul ollyan tanácsat nyertek, hogy az proxime tartandó dominális széken semmire se accedállyanak, (ne egyezzenek bele

[34] Az udvar intézkedéseire : Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 58., 62. l., — az idézet : 374. l.

[35] U. o. I. 374. l.

[36] U. o. I. 378. l.

semmiféle földesúri döntésbe V. K.) mely ha kedvek szerént nemlészen, ismét Bécsben mennyenek." A körlevél szerint Talkner végül a királynővel is beszélt, aki néki azt mondotta, hogy „a groff Ádámtúl Radafalvát elveszi azon okbúl, hogy igen lator".

A körlevél híre a parasztok között futótűzként terjedt el, — erről is Talkner gondoskodott. A körlevél „végin az következendő szók németh nyelven írva valának: Ezen levél a panaszolkodó falurul falura küldessék és az uraság tisztyei kezéibe ne adattassék". De megindult a személyes agitáció is a paraszti panaszoknak Bécsben minél nagyobb számban való előterjesztésére. A rábafüzesi korcsmában Batthyány Ádám egy jobbágya így ingerli az Erdődyek parasztjait: „Mennyenek föl Bécsben, és ott az Aranyos Szitánál keressék föl azon németujvári dominiumbéli jobbágyot, kit az többi közönséges akaratbul ott fönnt hagyott, ez el fogja őket vezetni az Szent Háromságnál lakó Szonlaitnerhez, kinek az föl téendő instantiáért két forintot köl nékik fizetni s utána semmit se busullanak többé."

Az ennek következtében szélesen elterjedő nyugtalanság központja Dobrafalva és Rábakörtvélyes volt, hová nemcsak „gyakorta postákat küldenek, az robot eránt kérnek tanátsat és azon tanács adáshoz tartyák magokat", hanem gyűlésre is összejöttek a bécsi hirek megbeszélése és közös eljárásuk megállapítása végett. Az egyik ilyen gyűlés határozatairól így számol be egy szemtanú: "... ezen dominiumbéli jobbágyságh az elmult napokban Körtvélyessen gyűlést tartván azt végeztik, hogy minekutána csak 12 napot fognak egy esztendőben robotolni, az ki pedigh többet robotol, azt agyon verék, s azon hellyen eltemetik, s nem is engedik az czemetériumban vinni. Azt is hasonlóképpen köz hirül halotta, hogy említett gyülekezisben az vigeztetett, hogy az uraságh majorjaihoz bizott földeket viszszafoglallya az jobbágyságh."

A jobbágyság valóban ennek megfelelően járt el: „... az jobbágyságh miulta fölzöndült csak egy napot marhával és kettőt gyalog robottol egy hétben és az szokott adót nem fizeti az uraságnak", „az portio pénzt sem hozza szokás szerént bé", „közönségesen beszélik, hogy ha dolgának mentül előbb vége nem szakad semit sem fognak robotolni." De a parasztok ennél is tovább mennek: „nagyobb része az dominális helységeknek más bírót választott magának", — a farkasdifalvi uraságí bírót pedig egyenesen felakasztással fenyegetik.

Az elsőnek feltámadó falvak egyidejűleg már erőszakos eszközökkel, fenyegetésekkel is terjeszteni igyekeznek az ellenállást a többi még egyelőre nyugodt községben is: „Ha azok is az uraságh ellen vilek nem tartanak tehát a falujokat föl gyuittyák", „hogy ha föl nem támodnak és vilek edgyütt nem tartanak az uraságh ellen az várost négy helen föl gyuitván meg igetik" — fenyegetik őket.

Ugyanilyen fenyegető kijelentések hangzanak el az uradalmak és az uraságí tisztek ellen is. „A grófnak nem elég egy major, másokat is épít, de nem sokáig fognak állonyi, mert fel fogjuk égetni", „... addig semminémű igazság nem lesz valameddig az grófot és tisztjeit agyon nem verik" „... ördög néki — kívánják a földesúri majornak — ha meggyullad is, ugyis mind elégetyük." „Ha a grófnak most minden cselédjeit és tisztjeit agyon verjük is, nékünk azért semmi bántásunk nem lesz" — mondogatják egymás között. „Az uraságh nimeth cziklini majorját és paitáját mivel jobbágy

funduson fekszik el kölletik igetni", „nem kár volna föl gyujtani mint hogy sok károkra és galibájokra vagyon" — fenyegetőznek a németcziklinek.

Több helyen valóban már az általános robotmegtagadáson is túlmutató tettekre kerül a sor: kihajtják az urasági birkákat a legelőkről, saját kondáikat hajtják be az uraság földjére agyonveréssel fenyegetve a tiltakozó ispánt, erdőket irtanak. A már említett németcikliniek „seregessen magokat öszve vervén feiszékkel, dobszóval azon földre ki mentek az gyepütt el szaggatták, azon irtáson szélel szurták és az robotosokat oda nem bocsátották".[37]

A megrémült megye mindezt azzal a megjegyzéssel terjesztette fel a helytartótanácsnak, hogy a paraszti panaszok orvoslása végett mindenesetre úriszékeket fog tartani a lázongó falvakban, a közrend és a paraszti szolgáltatások további fenntarthatása végett azonban katonaságot kér. Bár a helytartótanács utóbbit jóváhagyólag javasolta, a kancellária nem látván veszedelmesnek a helyzetet, megelégedett azzal, hogy a királynőnek egy olyan felhívás kibocsátását javasolta, melyben a parasztokat ügyük törvényes elintézéséig, vagyis az úriszékek ítéletéig és azoknak a megyénél történő felülvizsgálatáig a földesuraknak tartozó engedelmességre szólítja fel. Június 6-án (május 25-i kelettel) a királynő hozzá is járult egy ilyen rendelet kibocsátásához, belevéletve azonban azt a kitételt is, hogy a további rendezésig a földesurak is tartózkodjanak törvénytelen szolgáltatások követelésétől.[38]

A mozgalomnak ezen első hullámában tehát *megindul a jobbágyok szervezkedése,* mely végül, mint arra a helytartótanács is rámutat, már nemcsak a kezdetben panaszkodó községek lakosságára terjed ki, hanem a három legnagyobb uradalom teljes egészére, sőt azon túl is, a királynő kohelt rendeletére hivatkozva, *egyre több helyen fordul elő a földesúri szolgáltatások, elsősorban a robot megtagadása,* sőt itt-ott földfoglalásról is hallunk.

Ezt a megindult mozgalmat rendeletekkel már nem is lehet lecsillapítani. A királyi rendeletet Vas megye szolgabírái június 16. és július 3. között hirdették ki a mozgolódó falvakban, de a parasztok magatartása nem változott meg, sőt a jelek azt mutatták, hogy mozgalmuk egyre szélesebb körben terjed tovább és az első hullámban történtek egyre szélesebb körben válván ismeretessé, egyre szervezettebb formákat vesz fel. A királynő rendeletére a parasztok most már az *összes* nagy uradalmakban majdnem egyhangúlag tagadták meg a robotok teljesítését és ahol megígérték, ott sem dolgoztak. Legfeljebb bizonyos tetszésük szerinti robotmennyiség kiállítását vállalták. Volt hely, ahol nem is jöttek el az úriszékre, máshol egyes falvak elmondták, hogy a nádor és az Erdődyek parasztjaitól félve, — akik nagyon buzdítják őket a Bécsbe való menetelre, — nem merik a régi robotokat teljesíteni.[39] A parasztok — mint Vas megye panaszos felterjesztése összefoglalólag elmondja — a panaszok kivizsgálására rendelt úriszékek előtt is tiszteletlenül viselkedve jelentek meg, más uradalmakból és községekből csapatosan csődítve össze a felizgatott embereket. Az úriszé-

[37] A parasztok magatartására vonatkozó valamennyi idézet: Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 406—411. l. passim.
[38] U. o. I. 78—81., 84. l.
[39] U. o. I. 98—101. l.

ket zavargással és lármás szavakkal szakították meg, a királyi rendeletet semmibe sem vették „azt nem királyi parancsnak, hanem koholmánynak nevezték". Batthyány Ádám parasztjai kijelentették, hogy havi egy napnál több robotot nem vállalnak s „készpénz fizetésért sem akarnak uraik számára bizonyos munkákat elvégezni, sőt azokat is, akik más uradalmakból a munkák elvállalására összegyültek, szóval és halálos fenyegetéssel visszatartották a gazdaság nem közönséges kárával főleg az aratásnak és más sürgető mezei munkáknak jelenlegi idejében".

De kiszélesedik a mozgalomnak a földek, legelők elfoglalására irányuló tendenciája is: „erőszakosan lekaszálják az uradalmi réteket és saját használatukra elhordják, azokat, akik józanabb észt követve, a földesúri engedelmességre vissza akarnak térni, nyiltan házaik felgyujtásával és elhamvasztásával s a legnagyobb veszedelmekkel fenyegetik, az eddigi szokás szerint a földesúri hatalom alapján választott vagy megerősített bírákat leteszik s tetszésük szerint másokkal pótolják, az ispánokat és más urasági embereket ütlegekkel s megsebesítésekkel illették". Mindezek a jelek a megye szerint a „közeljövőben kitörni készülő nyilt lázadás" előjelei.[40]

A mozgalom továbbfejlődését bizonyítja az is, hogy júliusban már a földesúri mezővárosok is bekapcsolódtak a „lázadás"-ba. A nádor július 5-én kelt panaszos levele szerint a körmendiek és rohonciak „új izgatás és kölcsönös összeesküvés folytán — ahogy a körülményekből kitűnik — először a bírót, jegyzőt és a többi hivatalbelit zavarogva megrohanták, a városi ládát az összes iratokkal együtt a bíró házából kiragadták, a hivatali alárendeltség lerázását, végül pedig a nép hatalmas összecsődülése, lármája és hangoskodása közben a szabadság megtartásának ürügyén az összes szerződés megsemmisítését s számukra bizonyos képzelt jogokkal együtt (melyről semmiféle feljegyzés nincs) (a szabadság) helyreállítását kérték".[41] A nádor egy másik levele elmondja, hogy a bíró a fenyegetések elől a várba volt kénytelen menekülni, a rohonci magyar bíró és egy esküdt kertjeit teljesen feldúlták és elpusztították, azután pedig megtagadták a földesúri szolgáltatásokat. A nádor levele igen ügyesen arra hivatkozik, hogy a parasztok makacssága következtében elmaradó munkák miatt az adózásnak lesz nagy kára, végül pedig kimondja, hogy a helyzet igen veszélyes, s ha a mozgalmat még most sem fojtják el, akkor igen nehéz lesz majd lecsillapítani.

A legfenyegetőbb az egész helyzetben az volt, hogy a mozgalom Vashoz hasonló formákban kezdett átterjedni Zala megyére is s ott elsősorban a Festetics-birtokokon és az Althánok muraközi hatalmas uradalmában jelentkezik. A mozgalmat itt is megelőzik, sőt egy darabig vele párhuzamosan futnak a parasztoknak a királynőhöz intézett instanciái, melyek a királynő iránti nagy bizalom mellett a megye iránti határtalan bizalmatlanságról tesznek bizonyságot. A kemendiek szerint Festetics „Magyarország összes törvénye és urbáriumai ellenére rendkívül súlyosan terheli őket".[42] A rigácsiaknak a királynőhöz intézett kérvénye utóiratában ez áll: „Kérjük Fölséges Királyné Asszonyunkat, hogy az minémű igazságot vagy robotunk

[40] U. o. I. 447—448. l.
[41] U. o. I. 457. l.
[42] U. o. I. 458—459. l., részletes ismertetésük: 104—105. l.
[43] HtL AU 1765 jul. 29. — *Sz. I.*

számát kiadja, méltóztassék tulajdon magunk kezébe adatni, mert ha az N. Vármegyére adatik, el sikkasztatik, nem adatik kezünkre". Az újudvariak is arra kérték a királynét, hogy a választ saját kezükbe adja, „mert ha más tiszt uraimék kezébe adatik, nem jön a kezünkbe, mert hamar el tévesztik, hogy a szegénységnek ne használhasson".[44] „A megyénk kebelében élő paraszti nép" — panaszkodik a megye 1765 nyarán összefoglalva az eseményeket — „valamilyen képzelt szabadság reményétől megérintve, a szomszéd Vas megye joghatósága alatti nép példájára, minden reményünk ellenére, e napokban megyeszerte olyannyira megmozdult, hogy alapos félelmünk van, nehogy ez nyílt felkelésben robbanva ki, a királyság szerencséje... egy pillanat alatt összeomoljon... mert a parasztok közt állítólag az a közös vélemény, hogy császári királyi apostoli Felséged nekik a legnagyobb szabadságjogokat engedélyezte, de azokat a megyei hatóságok és földesurak szántszándékkal eltitkolják. Mindenfelé több községből és faluból összegyűlve összejöveteleket tartanak, követek járnak egyik faluból a másikba, kik az addig még nyugton levőket is felizgatják és tájékoztatják, hogy most jött el végre az az idő, mikor együttes erővel is elég erősek sorsuk újraformálására. Jelen közgyűlésünkre a földesurak különböző jószágairól oly számosan gyűltek egybe, hogy maga ez a sokaság nyilvánvaló bizonyíték arra, hogy panaszaikat megbeszélésük szerint nem annyira a méltányossággal, mint inkább sokaságukkal akarják alátámasztani". A parasztok valóban már Zalában is megtagadják a földesúri szolgáltatásokat, elsősorban itt is a robotot. „Más földesurak is panaszkodtak a parasztok ilyenféle engedetlenségéről abban a tárgyban, hogy nem akarnak sem robotot teljesíteni, sem napszámosokat szolgáltatni és kiállítani."[45] Zala megye ugyanekkor közölte, hogy a zavargások lecsillapítása végett intézkedett a régi s a megye által is jóváhagyott urbáriumok betartásáról, ahol pedig ilyen nem lenne, ott sürgősen készíttet, és a megye ítélőszéke elé terjeszteti. Hozzátette azonban, hogy nem bízik a parasztok ilyen eszközökkel való lecsillapításának lehetőségében.

A fenyegetően terjedő mozgalommal szemben Vas megye és a nádor egyaránt újból csak karhatalom kiküldését kérte és ezt a helytartótanács is pártolta. Az udvar, melyet szintén váratlanul ért a parasztok további mozgolódása, hajlott is erre az álláspontra. Zala megyében még nem látta ilyen sürgetőnek az intézkedést, ezért a megye eddigi eljárását jóváhagyva, egyelőre elegendőnek találta a zalai parasztokhoz királyi rendelet kibocsátását. Hozzájárultak azonban Vas megye katonai megszállásához, katonaság „összevonás"-ához, de elrendelték, hogy az csendben, minden feltűnés nélkül történjék, ne legyen a parasztok ellen irányuló látszata, s különben is a katonaság „ezen a csapatösszevonáson kívül ne avatkozzék a dologba, hanem minden beavatkozástól, főleg pedig a tettleges részvételtől a leggondosabban tartsa távol magát." Ugyanakkor felhívta az udvar Vas megyét, hogy az úriszéki eljárást meggyorsítva, végre vizsgálja ki a földesurak ellen indított panaszokat, mert a mozgalomnak ez a késlekedés a főoka. Egyben újból nyomatékosan felhívta a királynő mindkét megyét arra, hogy a parasztok tételes törvényekkel ellenkező szolgáltatásait azonnal szüntessék meg, s az úriszéki vizsgálatokat gyorsítsák meg. A hely-

[44] ZMKl PSD Fasc. 2. Nr. 2. — *Sz. I.*
[45] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 449—450. l.

tartótanácshoz intézett rendelet azonban már a parasztokkal szemben is tartalmaz intézkedéseket: meg kell akadályozni a paraszti gyülekezeteket, levelezést és ki kell nyomozni az izgatókat. „Mert amint arról kegyelmesen gondoskodni akarunk, hogy a parasztoknak minden igazságtalan és törvénytelen elnyomása és kizsarolása előzetesen véghezvitt vizsgálat által orvosoltassék, úgy semmiképpen sem akarjuk megengedni, hogy a parasztok részéről szenvedélyesség, vagy zavargással egybekötött támadás történjék."[46]

Vas megye július 31-i jelentése szerint azonban a parasztok engedetlensége, most már a megyével szemben is megmutatkozott. „Ezen megye majd minden községének földesuraival, azoknak tiszttartóival és ispánjaival szemben való vakmerősége és állhatatos makacssága ... már odáig jutott, hogy nemesak az uradalmi hatóság gúnyos megvetésétől, hanem a kegyes királyi intézkedés becsmérlő lenézésétől sem riadnak vissza." A megye által a paraszti panaszok megvizsgálására a márciusi királyi rendeletnek megfelelően végül is elrendelt úriszékeken u. i. a parasztok — hiába magyarázták nekik a királyi rendeleteket, — újból kijelentették, hogy nem hajlandók robotolni, sőt megfenyegették az úriszéket is. Németújváron egy paraszt: „a többinél szemtelenebb", nem vette le a kalapot és „szégyenletesen káromkodott".[47] A megye jelentése szerint Krámer János és Simics György (az előbbi dobrafalvai esküdt, az utóbbi rábakörtvélyesi volt földesúri bíró) izgatják a parasztokat, előbbi az Innsbruckba utazó királynővel állítólag Grácban beszélt és olyan írást kapott tőle, mely szerint a fellázadt parasztokat nem szabad bántani. A parasztok tehát most már meg lévén győződve arról, hogy nem lehet őket megbüntetni „már a nyílt lázadásra lévén a leghajlamosabbak, nem fékezhetők meg rendes karhatalommal, annál kevésbbé kényszeríthetők engedelmességre, úgy, hogy a minden segélytől elhagyott földesuraknak ... a leggyorsabb és gyorsan elkövetkezendő végtől kell félniök."[48] A parasztok viszont július 14-én Dobrafalván újabb gyűlést tartottak, ahol Krámer már a földesúrral szembeni ellenállás konkrét formáiról beszélt: „társainak elejekbe adván, hogy eö fölségitül ki nyert levele mit foglallon magában. „... elsőbben, hogy se zabbul se hajdinábul, se kölesbül a tizedet, úgy szintin az hegy vám zabbot, kostoló pintet és czédula pénzt ezután ne adgyanak, másodszor, hogy egy egész helytül minden hol-napon csak egy egész napot szolgalyanak, harmadszor, hogy egy egész helytül nem többet, hanem csak ött forintott az uraságnak fizessenek". „... akkor minyajon úgy megh egyeztek, hogy minyájon egy helyet, és egy minyájok helyet megh fogh allani." ... „minyájan egy akaratvok és magok között egy értelemmel lett végezés szerint az engedetlenségre liptek." Most derül ki, hogy a parasztok a Bécsbe menő kérvényekre és ügyvédekre szükséges pénzt egymásközt gyüitötték össze: igy adott pl. Strémen a hegybíró a községi pénzből, Szombatfán minden gazdára 3 garast vetettek s így 10 gazdára 1 tallér jutott. Németsámánd a községi pénzből adott 2 forintot, Nagymedvesen „az instantiakra szükséges kölcségekre magok között föl vetést tettek, és minden gazdára 25 pénzt vetettek, és ugyan elsőbben negyedfél forintott az Kramer és Szimicsnek, másodszor ugyan ismét azoknak két

[46] U. o. I. 106—108. l.; az idézet: 108, 455. l.
[47] U. o. I. 110., 471. l.
[48] A megye jelentése: Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 110—112., 470—473. l.

forintott le tettek, és fizettek." Ugyanígy Lipóczon is „az instantiakra szöksiges kölcség vigith az parasztok között föl terjesztettek, hol egy hetes, hol két garas esset egy gazdára, és haromszor a mit kölcsigre adtak tizen ött forintott".[49]

A mozgalom most már nemcsak területileg terjedt egyre jobban, hanem a parasztok is egyre többre vállalkoztak. Ezt az is mutatja, hogy Krámer felhívásai a föld visszavételére mindenfelé eredménnyel jártak. A megye augusztus 7-i jelentése e pontban is riasztó híreket közöl az udvarral. Raubort község lakosai a németújvári uradalomban úriszéki ítélettel az uradalomnak ítélt rétet az ítélet másnapján „egymásközt felosztva lekaszálták és a termelt szénát elszállították." A szentgotthárdi apátság jobbágyai „egy teljes uradalmi jószágot s az itt épített majorságot, kihajtva onnét az urasági marhákat s a majorsághoz tartozó réteket saját hasznukra lekaszálva maguk számára elfoglaltak s a korcsmáltatást az uradalom összes falvaiban hasonló foglalás útján bitorolják." Batthyány Ádám birtokain a parasztok már csaknem az összes urasági szántót elfoglalták, az uraság juhászát pedig megölték. A vörösvári uradalom Erdődy-jobbágyai az urasági tilos erdőket irtják. Monyorókeréken egy paraszt az uriszéken kijelentette, hogy legokosabb lenne annak tagjait botot ragadva agyon verni. Rődönyben ez majdnem meg is történt: az úriszék tagjait, köztük a megye alispánját majdnem agyonverték a feldühödött parasztok, mikor azok nem akarták elismerni a földvisszavételek jogosultságát.

A megye a rohamosan fejlődő mozgalommal szemben a szervezők elfogatását és újból csak katonai karhatalmat kért, de a királynő úgy döntött, hogy míg a katonai összevonás hatása nem válik érezhetővé, semmi intézkedés ne történjék.[50] Augusztus végén azonban kiderült, hogy maga az összevonás sem érte el a kívánt hatást, mert a lakosság a katonáktól, tudván, hogy azok vele szemben nem léphetnek fel, nem fél. Ezért a jobbágyság „inkább az összevonás legfőbb helyein kezd el jobban megvadulni." Az uradalmak learatott vagy még éppen lábon álló termése a földeken rothad. Kramer viszont mai napig is szabadon jár, lázítja a szomszédos falvakat, és vármegyéket, most pedig éppen Bécsbe készül. S legriasztóbb hírként azt említi az alispán, hogy a parasztok állítólag Stájerországból vásárolt fegyverekkel fegyverzik fel magukat.[51]

Vas megye, hogy szorult helyzetében valahogy segítsen magán, végülis megkísérelte, hogy a parasztokat a katonákkal szembeállítsa, előbbiek előtt olyan látszatot keltvén, mintha az udvar a megye mellé állna. A megye az összevonást u. i. úgy kommentálta, hogy a katonaság összevonása az engedetlen parasztok engedelmességre kényszerítése végett történt, s ezért a katonák addig maradnak a parasztok nyakán, a parasztoknak addig kell ezek ellátásáról gondoskodni, míg előbb teljesített robotjukat újból nem veszik fel. Erre egyes falvak azonnal kijelentették, hogy vállalják a robotot, mások, főleg a jobbmódú, gazdagabb községek ellenben megmondták, hogy inkább a katonát tartják, semmint robotoljanak. A megye ezenkívül a katonaság ellátásának megnehezítésével is megpróbálta elrontani paraszt-

[49] Kihallgatási jegyzőkönyvek: Szabó, A magyarországi úrbérrendezés. I. 475—484. l.; az idézetek passim.
[50] U. o. I. 115—118., 494—497. l.
[51] U. o. I. 118—119., 499—500. l.

ság és katonák jóviszonyát. Az udvar azonban átlátott a szitán, a megyéhez keményhangú leiratok mentek, vizsgálat indult, s a vége az lett, hogy az udvar szeptember végén — mivel szándékai és tervei időközben úgyis megváltoztak — elrendelte a katonai összevonás megszüntetését. Meg kell állapítani, hogy az összevonás a földesurak számára inkább kárral járt, mintsem haszonnal, mert a parasztok méginkább meggyőződhettek arról, hogy az udvar *nem feltétel nélkül* áll az urak oldalán.[52]

A mozgalom ebben a második hullámában tehát területileg kiszélesedik, kiterjed Vas megye összes nagybirtokára, és átcsap a zalai nagybirtokokra is. A parasztok a földesurak után most már a megyével is egyre jobban szembekerülnek. Szervezetük egyre erősebb és ekkor már nem csak a robotokat tagadják meg mindenhol, hanem egyre több helyen foglalják el és osztják fel az urasági szántót, legelőt és réteket. A mozgalom továbbfejlődésében ekkor már a katonai összevonás sem jelent különösebb akadályt.

Mindennél világosabban bizonyítják ezt azok a parasztdeputációk, melyek 1765 szeptemberének vége felé — a vasi vagy zalai küldöttségekhez hasonlóan — most már Somogy megyéből is megindultak, hogy sérelmeiket és panaszaikat Bécsben az uralkodónő színe előtt adják elő. A panaszkodó parasztok itt is elsősorban Batthyány- és Festetics-jobbágyok: beszámolóik tehát részletesen foglalkoznak azzal, hogyan szégyeníti meg a Batthyányakat a királynő, mikor azok letagadják előtte parasztjaik rossz sorát. Az egyik elbeszélésben a királynő erre behivatja a nyomorult parasztokat: „rongyos szűrökben és háncsból kötött bocskorokban" s így pirít rá a nádorra, — egy másik beszámoló szerint egyenesen elcsapja méltóságairól és elveszi birtokait is. Leglényegesebb azonban az elbeszélések azon része, melyben a királynő a parasztokat biztatja: „egy óránál tovább az mostani császárral (a későbbi II. Józseffel, aki apja halála után német-római császár lett V. K.) és az Fölséges Asszonyunkkal beszéllettek volna" — meséli az egyik szentmiklósi követ. „Midőn az ablegátus Petrákovics Ádám letérdepülve fölséges Asszonyunknak az Cabinetjében instantiát nyujtotta volna, eő Fölsége elolvasván az instantiát, megnevezett Petrákovics Ádámot az állványál fogva simogatta ezt mondván: Áj! ti szegények; ez után az instantiát Herczeg Josephus magához vette és az ablegátusnak nevét föl irván azt mondotta, hogy három hét mulva postán fog lejönni írás... Többi között azt is mondotta volna Herczeg Josephus, hogy nem sokára le fog menni Magyarországba és megvizsgállya a szegénységnek állapottyát."[53]

De míg Somogy megyében a parasztok ilyen instanciázásának a beszámolók által keltett nagy reményeken s a „jó királynő" parasztbarátságáról szóló legendák nagy agitatív hatásán kívül egyelőre még nincs komolyabb folytatása és a mozgalmak még Zala megyében sem jutnak el a tényleges kitörésig, addig Vas megyében már közvetlenül a katonai összpontosítás szétoszlatása után történt események az udvarnak egyre komolyabb aggodalmakra adhattak okot.

„Mivel méltóságos gróf Batthyány Zsigmond úr dobrai uradalmi jobbágyai az úriszék megtartása után az uradalom részére még a közelgő vetés

[52] U. o. I. 119—125. l.

[53] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálhoz, 1765 okt. 4. — *Sz. I.* Valamennyi idézet innen van.

idejében sem akartak munkát szolgáltatni, — tudósít egy szeptembervégi jelentés — az uradalmi provizor a királyi rendelet értelmében a jobbágyokat a munkák elvégzésére kívánván szorítani, szeptember 15-én három főkolomposukat... elfogatta és vasraverve a dobrai várba (kisebb kastély volt V. K.) vitette. Mit is megtudva a nép, felizgatva a foglyok visszakövetelése végett, az említett helységek (Dobra és Mühlgraben V. K.) jobbágyai követeiket más helyekre is elküldték, úgy hogy másnap, szeptember 16-án százonfelüli számmal egybegyűlve körülvették a provizor házát s merészen követelték a foglyok kiadatását. A kiadatás azonban meg nem történvén, a várat ostromzárral körülvették s délutáni két órakor erőszakkal a várnak kapuját s a börtönök ajtaját feltörvén, említett foglyokat bilincseikkel együtt a börtönből kihozták."[54] November 6-án a megye jelentése már megállapíthatja, hogy a parasztság „lerázva minden földesuraival szembeni engedelmességet nemcsak hogy a földesurak rendelkezéseinek áll ellen, de nem fél maguknak a földesuraknak kuriáit és lakhelyeit éjjeli időben ellenségesen megtámadni, az uradalmi erdőket elpusztítani, a nyájakat elhajtani, földesurainak embereit megtámadni, megverni és megsebesíteni."[55] Ezekben a hetekben pusztítják el Sallér István jakabházi erdejét is. Ugyancsak októben végén panaszkodik Batthyány Imre gróf is rödönyiek ellen, akik „valamiféle szabadság elnyerésének reményében őt földesuruknak el nem ismervén, vélekedésük szerint szabadok lévén, minden szolgáltatást, szolgálatot és minden tiszteletet gyalázkodó kifejezésekkel nyiltan megtagadtak, őt mintegy száműzöttként elűzték földjéről, rétjeiről, erdeiből, melyet most kényükre pusztítanak és korcsmáltatásától továbbá minden őseitől maradt haszonvételétől megfosztották."[56]

Vas vármegye azonban időközben minden zavargás ellenére mégis befejezte az úriszékek egyrészét, ítéleteket is hozott, melyekben bár intézkedett a jogtalan szolgáltatások megszüntetéséről, azt is elrendelte, hogy a földesuraktól elfoglalt földeket a jobbágyok hagyják el s a robotokat vegyék fel. Ezeket némi változtatások után a megyei ítélőszék jóváhagyta s bár az ítéleteket — jellemző módon az udvar elképzelésével teljes ellentétben — mindkét fél — tehát a földesurak által félrevezetett parasztok is — a királyi táblához fellebbezte, a helytartótanács mégis a királynőhöz terjesztette fel. Ennek alapján Mária Terézia (később még részletezendő tárgyalások után) úgy döntött, hogy a Vas megyei törvényszék ítéletei a fellebbezés eldöntéig is végrehajthatók (tehát a földesurak egyelőre visszahelyezhetők jogaikba), de a legfelsőbb ellenőrzés jogát fenntartja magának, tehát nem engedi meg a fellebbezésnek a királyi táblán való végleges elintézését. A helytartótanács november 14-i rendelete alapján a megye el is határozta, hogy a parasztok előtt az ítéleteket ki fogja hirdetni és végre fogja hajtatni.[57]

Az ítéletek foganatosítása, tehát a királyi parancs végrehajtása azonban sehogy sem sikerült. A parasztok a végrehajtás végett december második felében kiküldött szolgabíráknak mindenhol egybehangzóan jelentették ki, hogy vagy egyáltalán nem, vagy helyenként csak évi 12 napot fognak robotolni. Volt hely, ahol elhatározták, hogy még majd megkérdezik a többi falu lakosait is. Dobrafalván maga Kramer is jelen volt az ítéletek felolva-

[54] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 134—135., 529. l.
[55] U. o. I. 136., 543. l.
[56] U. o. I. 137., 546. l.
[57] U. o. I. 162—166., 183—184. l.

sásakor, s miután azokat szemmelláthatóan türelmetlenséggel hallgatta végig, kijelentette, hogy ez nem lehet őfelsége rendelete, „a papír, amelyről az említett kegyes rendeletet felolvasták, nagyon türelmes és mindent felvesz, a megye, a főispán és a földesúr egy húron pendül és együttesen törnek az ő (t. i. parasztok V. K.) elnyomásukra." Végül kijelentette, hogy havi 1 napnál többet nem hajlandók robotolni. Mikor a szolgabíró megintette, hogy ne vezesse félre a parasztokat, azt felelte: „mi mindnyájan vagyunk egyért és egy mindnyájunkért", amit a többi paraszt is „taglejtésekkel, bólintgatással és nagy kiáltozással" helyeselt.[58] A megye mindenesetre buzgón megragadta az alkalmat, hogy az udvar előtt bebizonyíthassa a parasztok nyilvánvaló lázadását és annak előrelátható veszélyeit.

A parasztoknak ez az újabb egységes állásfoglalása ismét Kramer alapos szervezőmunkájának volt az eredménye. Megtudva, hogy az uralkodó az ítéletek végrehajtását elrendelte, s azokat a megye néhány napon belül ki fogja hirdetni, régi módszer szerint körleveleket küldött a falvakba „két okos embert magok közül"" december 15-re Dobrafalvára rendelve. Óvatosságára jellemző, hogy a körlevél végén figyelmeztette az olvasókat, hogy „az utolsó falu azon currenst okvetlen a Kramer kezéhez visszavigye". Az ott történtekről a szem-, illetve fültanúk a következőket vallották: „... dobrafalvai Kramer házánál több emberek voltak, mint sem búcsú alkalmatosságával egy templomnál szoktak lenni." „Kramer azt mondotta, hogy csak nem rég vett Bécsből levelet, hogy rövéd nap mulva a vármegye meg akarja ieszteni a jobbágyságot, de meg ne rettennyenek a vármegye iesztésétül, mert nem igaz, valóságos parancsolattyat magyaráztottya ő felségének, kihez képest ... megparancsolta, (t. i. Kramer V. K.) hogy akármit beszél a nemes vármegye bírája, ők semmire se állanak."[59]

A paraszti szervezettség ekkor már különben is kiválóan kifejlődött: a mozgalom központjában levő három község: Dobrafalva, Radafalva és Ókörtvélyes kihirdeti, hogy esetleges váratlan megrohanás vagy letartóztatási kísérlet esetén a megtámadott falunak 400 vagy még több főnyi segítséget is tudnak nyujtani.[60] „Különben is a parasztság mindenhol éber és meg nem engedett módon körültekintő az ilyesféle eseménnyel (váratlan megrohanás V. K.) szemben, mert több helyen dobok vannak, melyeknek jelével egy több szomszédos községet szokott felriasztani" — panaszkodik a megye, mikor az „összeesküvő és kölcsönös veszélyre és segítségre összeszövetkező és szerződő jobbágyság"-ról beszél.[61]

Hogy a jobbágyság ezeket a jelzőket valóban megérdemelte, azt az alig néhány nappal az ítéletek kudarcba fúlt kihirdetése utáni események bizonyították be. Az uralkodó november 29-én elrendelte a dobrai zavargás és a jakabházi erdőirtás főizgatóinak letartóztatását. A letartóztatás azonban nem sikerült, mert a megyei katonaság mindenfelé már előre felriasztott parasztságot talált. A falvak egymást előre értesítették s a megyei katonákat vagy izgatott, nyugtalan vagy éppen teljesen üres falvak fogadták. Az előreküldött őröket vagy a lemaradt katonákat pedig elfogták és összeverték. Jakabházán a parasztság megtámadta a katonákat. A parasztok

[58] U. o. I. 234—236., 719—722. l.
[59] U. o. I. 237—238., 722—723. l.
[60] U. o. I. 250—251., 746. l.
[61] U. o. I. 716. l.

„mindenfelől kiáltván, üsd verd agyon őket, és egyet se eresszünk ell közülök, a mint hogy vass-vellákai, durungokai, puskákai, fejszékei ell kiszőve lévén a parasztok, már kezdettek is ütni és dobni bennünket, a mint magamat is egy darab fával mingyást elsőben főben ugy meg dobtak, hogy meg szidóltem bele, és a többin is maid mindenikén jobbára kin ütés, kin dobás esven, kintelenittettünk magunkat oltalmazni", a megye katonái szégyenkezve, üres kezzel voltak kenytelenek visszatérni Szombathelyre.[62]

Most már az udvar is megértette, hogy a helyzet valóban komolyra fordult. A kancellária referense karhatalom kiküldetését javasolta, és azt, hogy Kramert és Talknert fogják el, állítsák statáriális bíróság elé, s a halálos ítéletet a katonaság jelenlétében hajtsák végre. Az államtanács többségének javaslata alapján azonban a királynő úgy döntött, hogy a katonai karhatalom kirendelésébe beleegyezik, Kramer és Talkner elfogatását és ügyüknek rendes bíróság előtti letárgyalását is engedélyezi, de elrendelte, hogy végrehajtás előtt az ítéletet az összes nyomozási iratokkal együtt megerősítés végett hozzá kell felterjeszteni. Ugyanakkor azonban minden megelőző javaslattétel nélkül a királynő azt is elrendelte, hogy a panaszok kivizsgálása és a rend helyreállítása céljából Brunswick Antal udvari tanácsos, királyi biztosi minőségben Vas megyébe menjen s a parasztokat a királynő nevében szólítsa fel a nevében kihirdetett és kihirdetendő parancsok iránti teljes engedelmességre.[63]

A királynő intézkedése Vas megyében már rendkívül feszült helyzetet talált. A megyének egy 1766 január 7-én kelt felterjesztése szerint a lázadás most már kiterjedt a megye összes nagybirtokaira. E fellázadt területeken a parasztok földesuraiknak legnagyobbrészt mindenféle engedelmességet megtagadtak.[64] A helyzet feszült és válságos voltát még fokozta az a körülmény, hogy nem sokkal később hasonló, sőt még erősebb, majdnem a nyílt felkelésbe átcsapó események történtek az eddig még általában nyugodtabban viselkedő Zala vármegyében is. Itt a Zala megye északi részén fekvő Festetics-birtokokon történtek viharos események. Azonkívül hogy a Vas megyei parasztok és agitátorok nagy tömege Zalába is átjutott, az izgatás központjában Zalabéren egy Nagy István nevű paraszt is a nyílt ellenállásra biztatta az elégedetlenkedőket. A megye január 12-én saját katonáinak multkori kudarcán okulva, Zalabérre sorkatonaságot küldött ki Nagy István elfogatására. A katonaság Nagyot észrevétlenül el is tudta fogni: „Szalabéri Nagy Istvánt pedigh midőn meghfogták, jóllehet kétfelől két háznál egész szalabéri lakosok együtt voltak egész éczakán, mégh is észre nem vették, hanem midőn már elvezették, az után esett lárma, s az harangot félreverték, és magokat trupban vervén, mégh az asszonyok is kiáltottak, hogy csak verjék a németeket, azután pedigh a dominalis széken levő urakat a kastélbul hajcsák és huzzák ki." A katonaság visszafelé menet Zalaistvándon többszáz főnyi felizgatott parasztcsoporttal találkozott, „már ott készen várta közel ött száz paraszt ember vasvellákkal, durongokkal, fejszékkel nyársokkal és hosszú fában csinált hegyes vasakkal", „magának is fő hadnagy uramnak három nagy hosszúnyelű vasvellával és fejszével s durungal nékiálván, fejéhez fogták ütésre az eszközöket."[65] A foglyot

[62] U. o. I. 718—719., 723—726. l.
[63] U. o. I. 246—248. l.
[64] U. o. I. 247—250., 734—744. l.
[65] U. o. I. 253—254., 751—753. l.

végülis kiszabadították s a katonák, bár nem bántották őket, mégis üres kézzel voltak kénytelenek hazatérni. A parasztok a történtek utáni napokban többezer főnyi tömegben gyülekeztek Zalaistvándon s köztük sok Vas- és Somogy megyei is volt. „Óránként szaporodnának a parasztok, nemes Vas vármegyéből több parasztság mintsem Szalábul."[66] Az a hír terjedt el, hogy a parasztok Zalaegerszeg ellen akarnak vonulni elfogott társaik kiszabadítására. A megye messzemenő védelmi intézkedéseket tett, megerősítette a megyeházát, sorkatonaságot helyeztetett el az útbaeső Szepetken. A parasztok előzőleg azonban követet küldtek az alispánhoz, hogy közölje velük a királynő által újonnan meghatározott terheiket.[67]

Zala megye ugyancsak a legszorultabb helyzetben lévén, szintén a királynőhöz fordult újabb karhatalom miatt. „... hogy ezen összeesküdött zenebonáskodó nép, vagy a szomszédságban lakozo vármegye tisztjein, vagy az uraság emberein valamely gonoszságot el ne kövessen". Ezért kért „ezen gaz nép ellen in tempore elégséges assistentiát, s példás büntetést, mert bizonyára fölttébb véres és iszonyatos lesz kimenetele."[68] Az udvar úgy döntött, hogy Brunswick a szükséges karhatalommal Zala vármegye területére is megbízást kap a paraszti panaszok lecsillapítására. Mindkét megyében meg fogja kapni a katonaság teljes támogatását az izgatók elfogatásához s a rend helyreállításához. A megyei hajdukat ilyen törekvéseikben a katonaság is teljes erővel támogassa, ha azonban a parasztok tettleg ellenállnak, és megtámadják a katonaságot, annak joga van az erőszakos lépésekre is, — a parancsnokló tiszt azonban ne menjen túl a megengedhető határokon.[69]

A mozgalom harmadik hullámában, tehát a katonaság eltávozása után, nemcsak hogy a kezdődő somogymegyei nyugtalanságok által területileg is továbbterjed, de az október-december hónapban történt vasi és zalai események már valóban kitörés előtt álló általános nagy feikelés képét mutatják. Az udvar számára legfenyegetőbb az, hogy a parasztok már az állami adó ellen is zúgolódnak[70] s maguk az események is arra engednek következtetni, hogy panaszaik hosszú ideig tartó vizsgálata és Zala megye esetében a végleges döntésnek reményeikhez képest súlyosan kedvezőtlen volta megrendíti bizalmukat az udvarban is és végül kénytelenek lesznek vállalni a királyi rendeletekkel való szembenállást is.[71]

E harmadik hullámmal s Brunswick kiküldetésével lezárult a dunántúli parasztmozgalom első szakasza. Ez a kiküldetés nemcsak mechanikus időhatárt jelöl: valóban szerves lezárása ez a parasztmozgalom egy szakaszának, de azonkívül a másik oldalon a nemesség taktikája és a látszólag köztük álló udvari politika egy szakaszának is. A parasztok ebben a szakaszban 1765 áprilisától 1766 januárjáig két irányban is növelik mozgalmukat: területileg is egyre jobban kiterjed, egyre szélesebb szervezéssel s ugyanakkor az uralkodóosztállyal is egyre élesebben kerülnek szembe. Az 1765 áprilisában a királynőnél instanciázó s a földesurat még csak szavak-

[66] U. o. I. 762—783. l.
[67] U. o. I. 256—257., 765. l.
[68] FCsL Zaladiensia Nr. 1676/a. — *Sz. I.*
[69] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 263—265. l.
[70] U. o. I. 182. l.
[71] FCsL Zaladiensia Nr. 1676/a. — *Sz. I.*

kal fenyegető parasztok 1766 januárjában már megszalasztják a megyei katonaságot, a vármegye székhelyét fenyegetik és szembekerülnek az uralkodónő katonáival, és akaratával is.

A mozgalom ezen első szakaszának — s ebben tulajdonképpen genezisének is — teljes megértése céljából azonban alaposabban kell megvizsgálnunk a mozgalomnak az államhatalomhoz való viszonyát is. Indokolt ez a vizsgálat különösen azért, mert a mozgalom eddigi lefolyásából azt láthatjuk, hogy az — a legutolsó heteket kivéve — élesen megkülönbözteti egymástól a földesurakat és az udvart. S amíg az előzőknek kíméletlenül ellenáll, addig a másikat, az udvart respektálja, sőt mozgalmát ennek védnöksége alá igyekszik helyezni.

E problémával kapcsolatban főleg két kérdés szorul tisztázásra. Hogyan lehetséges az, hogy az udvar, mely a földesurak mellett az állami adóteher révén a parasztság másik nagy kizsákmányolója volt, most a parasztok szemében mégis átmenetileg védelmezőként tűnik fel? Másrészt: volt-e aktív része az udvarnak a mozgalmak kirobbantásában?

Az első kérdés felvetése annál is indokoltabb, mert az államhatalom ugyanakkor, mint láttuk, az egyre növekvő állami adóterhek, katonatartás révén maga is egyik legfőbb okozója a parasztság elnyomorodásának. Sőt az ország jelentékeny részében — amint erre már az udvar referensei ismételten is rámutattak — a parasztság legsúlyosabb terheit még mindig nem a földesúri szolgáltatások, hanem az állami adó, a katonai beszállásolások kötelezettségei jelentették.

Az 1765 tavaszán felkelő nyugatdunántúli parasztok előtt azonban az államhatalomnak a parasztság felé mutatkozó kettős jellege átmenetileg elmosódik s az udvar elsősorban mint a parasztok védője jelentkezik. E területek parasztsága számára az állami adóterhek jelentősége ekkor pillanatnyilag háttérbe szorul az ugrásszerűen megnövekedett földesúri adóterhek mellett. Ez már csak azért is érthető, mert az állami adó a földesúri terhekkel, elsősorban a robottal szemben állandó volt, rendszeres volt, és a paraszt nem állt oly közvetlenül az adóztató államhatalom ellenőrzése alatt, mint amennyire a földesúri tiszteké alatt. Ezért érthető, hogy a földesúri terhek miatt panaszkodó Vas megyében oly nagy az állami adóhátralék. A parasztok hirtelenül megnőtt, roppant nagy méretű földesúri kizsákmányolása eredményezte azt, hogy vele szemben az állami kizsákmányolás egyelőre mellékesnek, az államhatalom pedig szövetségesnek tűnhetett fel. Ez utóbbit nagyban erősíti az a körülmény is, hogy a 18. század közepétől kezdve az udvar Magyarországon általában tekintélyt szerez a néptömegek szemében azáltal, hogy az őket közvetlenül nyomorgató földesurakkal egyre jobban szembekerült. A nép, mely persze nincsen tudatában annak, hogy a parasztvédő, adóalapvédő politikára az udvart tulajdonképpen az ő ellenállása kényszerítette, mindenesetre ellenségének ellenségében saját barátját látja. — Ez a földesurak és az államhatalom között elsősorban éppen a nyugati területek parasztsága számára egyre erősebben észlelhető ellentét, ezen ellentéten belül az udvar látszólagos parasztvédő szerepe és az állami adóterhek viszonylagos háttérbe szorulása együttesen eredményezik a parasztságnak azt a bizalmát az uralkodóval szemben, amely bizalom csak akkor kezd megrendülni, mikor a parasztság felismeri, hogy az udvar mégsem *olyan* ellensége a földesuraknak, mint ahogy ezt ő gondolta.

Az elmult rendszerek történetírása — és itt vetődik fel a másik kérdés

— a parasztoknak a mozgalom elején az uralkodó iránt jelentkező ilyen bizalmában is hajlandó volt annak a feltevésnek egyik bizonyítékát látni, hogy a parasztokat e megmozdulásra Bécsből izgatták fel, szervezték meg, — máskülönben azok erre nem is gondoltak volna. E felfogás követői azonban — mint láttuk — azzal, hogy már a jobbágyvédő politikában is túlbecsülik az udvar kezdeményező szerepének jelentőségét, nem vehetnek tudomást a parasztságnak az egész feudalizmuson végighuzódó állandó ellenállásáról sem, mert különben nem titkolhatnák, hogy a feudális kizsákmányolás súlya szükségképpen szakadatlan ellenállásra kényszeríti a parasztságot. Világos tehát, hogy e felfogásnak a továbbiakban és a mozgalmak kitörésében is Bécset kell kezdeményezőként beállítania, különben a mozgalmat az udvar terveitől külön kezelve, önmagával kerülne ellentmondásba.

Mikor a mozgalmak kitörésében az udvar szerepét emlegetjük és vizsgáljuk, túlzás lenne elsősorban bécsi ügynökök, titkos utasítások jelenlétét keresni, s az udvart úgy állítani be, hogy a mozgalmat az adózni nem akaró nemesség terrorizálására egyenesen megszervezte. Láttuk viszont, hogy az udvar, mikor az úrbérrendezés kérdését felvetni kényszerült, tisztában volt a jobbágyság nagy részének nyomorult helyzetével és azt is tudta, hogy ha a közvetlenül az udvarhoz intézett panaszkodást lehetővé teszi, úgy az igen nagy méreteket fog ölteni. Nem voltak azonban teljesen tisztában azokkal az energiákkal, melyek az elkeseredett parasztságban felhalmozódtak s nem látták teljes egészében azt a lavinát, melyet egyszerűen az indít meg, hogy a panaszkodást szabaddá teszik. Ezzel kapcsolatos kisebb-nagyobb átmeneti engedetlenségekre számítottak,[72] de az ellenállás ilyen széles kiterjedésére és olyan magas fokára, mint ameddig az tényleg eljutott, nem voltak elkészülve. Az udvar azt hitte, hogy a panaszok szabaddá tételével a felszabadítandó paraszti ellenállás mindvégig meg fog maradni eszköznek, eszköznek abból a célból, hogy segítségével a parasztság terheit, kötelezettségeit a lehető legalaposabban megismerve, a paraszti szolgáltatások egységes rendezésével biztosíthassák a szükséges adót a háborúban megrendült birodalom további fennmaradására.

Az udvar ilyen elképzeléseivel szemben azonban az események megmutatják azt, hogy a nyugatdunántúli parasztságban a földesúri terhek gyors növekedésének évei és évtizedei alatt olyan célok és törekvések alakultak ki, melyek már messze túlmennek az udvar pillanatnyi céljain és tervein, és hosszú ideje élnek a parasztságban csak arra várva, hogy adandó alkalommal nyílt formát ölthessenek. Az alkalom 1765-ben látszik elérkezettnek. A pillanatnyi lehetőség, hogy panaszaikat a trón elé vigyék, olyan alkalmat teremt, melyben lehetővé válik az a szervezkedés, mely számukra addig tilos volt. Az udvarnak 1765-ben csupán azért volt szüksége paraszti panaszokra, hogy intézkedései számára jogalapot teremtsen s ennek érdekében valószínűleg elő is segítette az ilyen panaszoknak illetékes helyre való gyors eljuttatását. Az eddig még földesura tiszttartójánál is hiába instanciázó paraszt ezekben a napokban a birodalom főhivatalaiba is beléphet, sőt a császár színe elé is eljuthat és ott megértéssel hallgatják panaszát.[73]

[72] *Eckhart Ferenc:* Mária Terézia és a magyar parasztkérdés, Klebelsberg Emlékkönyv, Bp, 1925, 510. l.

[73] A küldöttek által elmondott történetek kétségtelenül nem voltak alaptalanok, hiszen még nevekre is helyesen hivatkoznak (Brunswick).

Valószínűtlen dolog, hogy az udvar, mikor esetleg a további panaszok nyílt feltárására biztató szavak kíséretében átvette az első panaszokat, ennek következményeként parasztmozgalomra számított volna. Az udvar azt várta, hogy ilyen módon régi tervei valósulnak meg: az összes paraszti panaszok első fokon az udvarhoz fognak befutni, s így a továbbiakban tetszése szerint fogja irányítani az ügyek rendi hatóságoktól független intézésének menetét. Nem számított azonban arra, hogy a parasztok e biztatást panaszaiknak közvetlenül az udvarnál történő beadására, azoknak váratlanul megértő fogadtatását és azt a tényt, hogy panaszaikat nem földesuraikhoz, hanem a helytartótanácshoz továbbították, félremagyarázzák és úgy értelmezik, hogy az udvar most már feltétel nélkül, összes céljaikban mellékük áll. A paraszti elégedetlenségnek az udvar akaratlan segédkezése mellett ilyen váratlanul erős kirobbanásában Bécs — hangsúlyozzuk: nem tudatos — szerepét csupán annyiban láthatjuk, hogy a még csak lappangó mozgalomnak, mely előbb-utóbb a terhek további, nyakló nélküli növelése esetén úgyis kitört volna, megadta az alkalmat arra, hogy éppen 1765-ben törjön ki és az erőviszonyokat lebecsülve, a mozgalmat csak eszköznek nézve, alkalmat adott arra, hogy az néhány hónap alatt szélesen kiterjedve megerősödhessék.

Az udvarnak azt, a mozgalom első szakaszában vallott nézetét, hogy a mozgalom még változatlanul kezében van, nagyban erősítette az a körülmény, hogy a parasztok egészen 1765 végéig mindvégig hangoztatták is az uralkodóhoz való hűségüket s mikor a királyi rendeleteknek ellenszegültek, azt is arra hivatkozva tették, hogy ez nem lehet az uralkodó akarata. Ennek az érvnek hangoztatásával elérték azt, hogy az udvar közel 8 hónapon keresztül várakozó magatartást tanusított mozgalmukkal szemben, — várakozó magatartást, melyet legjobban rendészeti intézkedései illusztrálnak.

Az államtanács legbefolyásosabb tagjainak egyike, a Habsburg-abszolutizmus leglelkesebb híve, báró Borié az első zavargásokat tartalmazó jelentések felett valósággal örvendezve kiált fel: „Itt az alkalom, amelyben segíteni lehet az alattvalók ily nagy elnyomásán." De az adóemelés megbuktatása után az államtanács többi tagja is tagadhatatlan kárörömmel figyeli a mozgalom eseményeit. Az udvar el is utasítja a megyéknek katonai segítségért való első könyörgéseit, mert még ő maga is abban a hitben él, hogy egyetlen kiadandó rendelettel bármikor meg tudja állítani a mozgalom továbbterjedését, sőt azt esetleg végleg meg is szüntetheti. Ezért fogalmazódik meg a mozgalom első szakaszát lezáró május 25-i királyi rendelet úgy, hogy nemcsak a parasztokat szólítja fel a köteles engedelmességre, hanem a földesurakat máris eltiltja az eddig törvénytelenül, szokás és urbárium ellenére élvezett szolgáltatások további követelésétől. A rendelet tehát még elsősorban a földesurak és csak másodsorban a jobbágyok számára tartalmaz tilalmat.[74] A mozgalom második fázisában a hang már mindkét fél felé egyformán keménynek látszik. „Mert amint arról kegyelmesen gondoskodni akarunk, hogy a parasztoknak minden igazságtalan és törvénytelen elnyomása és kizsarolása előzetesen végbezvitt vizsgálat által orvosoltassék, úgy semmiképpen sem akarjuk megengedni, hogy a parasztok részéről szenvedélyesség, vagy zavargással egybekötött támadás történjék."[75] De még a

[74] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 84. l.
[75] U. o. I. 543. l.

mozgalom harmadik hullámában kelt intézkedésekben is megfigyelhetjük az udvar várakozó álláspontjának nyomait: nem engedik meg a parasztok vezetőinek statáriális kivégzését s a katonaságnak is csak végső esetben engedélyeznek fegyverhasználatot.[76]

A parasztok az udvarba naivul vetett bizalom szavainak hangoztatásával azt is elérték, hogy az udvar egyre növekvő gyanakvással kezdte figyelni az érdekelt vármegyék és a helytartótanács működését. Az államtanácsosok szavaiban állandóan felbukkan az a gyanú, hogy a megyék nem teljesítik a királyi parancsokat és rendeleteket, nem tesznek idejében jelentéseket, vagy ha tesznek, akkor mellébeszélnek és nem a parasztok panaszait, hanem saját sérelmeiket fejtegetik. Vádolják a megyét azzal, hogy lassan és szándékos vontatottsággal intézi a mozgalmakkal kapcsolatos ügyeket, késedelmesen tartja meg az úriszéket, a felterjesztéseket és ítéleteket hiányosan felszerelve küldi fel. S vádolják a megyét azzal is, hogy éket igyekszik verni a parasztok és az udvar közé. Egyszóval: ahogy a mozgalom kitöréséért a nemességet teszik felelőssé, úgy annak elhúzódásáért szintén őt vádolják.[77]

Hozzátehetjük: teljes joggal. Míg az udvar abszolutista tanácsosai a magyarországi paraszt elnyomatását a természetjog alapján törvénytelenségnek nevezik, addig a nemesi megye 1514-re hivatkozva védi az álláspontját, felháborodottan beszélve a parasztokról, kik lerázták a szolgaság igáját, melyre „egykor a királyság és a király szavazatával törvényesen elítéltettek".[78] Ennek megfelelően kér állandóan karhatalmat, igyekszik megbénítani az eljárást, elhúzni az időt, szembeállítani katonaságot és parasztságot. Nyilván nem véletlen az sem, hogy az udvar az első szabályszerűen kidolgozott és mintául szolgálható urbáriumot is csak ismételt sürgetések után szeptember hónapban s akkor is csak Zalából kapja meg, — hogy az úriszéki ítéletek kihirdetésére Vasban csak decemberben kerülhet sor, s hogy ez utóbbi megye még 1766 közepén sem küld olyan felterjesztést, melyből a parasztok pontos szolgáltatásai és régi kötelezettségei megállapíthatók lennének. Míg az udvar mindent megtesz, hogy a parasztot a nemességgel szembeállítsa, a parasztot a maga számára nyerje meg, a megye taktikája viszont — az udvar szerencsétlenségére, annak aggodalmaira rácáfolva — úgy igyekszik a parasztot az *udvarral* szembeállítani, hogy ugyanakkor semmit sem tesz a parasztnak a *saját* oldalára való állítására. Felesleges magyarázni, hogy ezzel a viselkedéssel alapjában véve éppen az udvar terveit segíti elő.

Gyanakvással figyelte az udvar magukat a magyar központi hivatalokat is, melyekben túlnyomó többségben ugyanennek a nemességnek tagjai ültek, így elsősorban a helytartótanácsot. A helytartótanács magatartása az egész idő alatt alapjábanvéve az udvar érdekeinek és céljainak feltétlen kiszolgálását, illetve az arra való állandó törekvést mutatja, de hivatalnokai nemesi származásúak és amellett mint az udvar politikáját a nemesség felé képviselő hivatal tagjai túlságosan erősnek ítélték a nemességet, — erősnek arra, hogy az udvar ilyen terveit meg tudja akadályozni. Ezért az udvar felé tett előterjesztéseikben állandóan igyekeznek az udvar politikáját a nemesség számára elfogadható formák alkalmazására bírni. A megye és a

[76] U. o. I. 262—264. l.
[77] U. o. I. 81., 91., 106., 151., 153., 194. l.
[78] U. o. I. 471. l.

helytartótanács magatartásának különbségét azzal jellemezhetjük, hogy a megyék *nem akartak* az úrbérrendezést és ezért ragaszkodnak a régi jogszokásokhoz, — a helytartótanács kötelességszerűen *támogatta* a rendezést, de mert a fentemlített okoknál fogva abban a meggyőződésben él, hogy Magyarországon a nemesség beleegyezése nélkül úgysem lehet semmit sem csinálni, ép a *rendezés sikere érdekében* ragaszkodott a régi jogszabályokhoz. Bécsből azonban másként és általában helyesen látták a helyzetet és helyesen mérték az erőviszonyokat. Az államtanács tagjai éppen ezért többnyire megrovó királyi rendeleteket adatnak ki a megyék és a helytartótanács felé, melyekben ezeket az ügyek gyorsabb vitelére, pontosabb jelentéstételre, részletesebb tájékoztatásra, régi jogszabályok félredobására hívják fel. Ugyanakkor pedig felfelé tett jelentéseikben elítélőleg szólnak a helytartótanács nemességbarát felterjesztéseiről.

Az udvart a mozgalmakkal szemben várakozó álláspontjának kialakításában végső fokon nagyban befolyásolhatta még egy körülmény. Bécs a hosszas háborúk után nem merte vállalni azt a kockázatot, hogy kíméletlen fellépése esetén a parasztságot a földesurak megint a maguk oldalára állítva a kiépülő gyarmati rendszert egy újabb Rákóczi-korra emlékeztető nemzeti összefogással veszélyeztessék. Bár ennek az összefogásnak objektív feltételei ebben az esetben már nem is voltak meg, — lehetetlen lett volna a földesúri kizsákmányolás ellen harcoló parasztoknak a semmiféle engedményre sem hajlandó földesurakkal való bármilyen szövetkezése is, — mégis az udvar, mielőtt az erélyes intézkedésre magát rászánná, még egyszer megpróbálja a békés egyezkedés lehetőségét. Vezeti őt ebben az a félelme is, hogy a mozgalmak esetleg Bécsre is átterjednek.

Kétségtelen, hogy Brunswick kiküldésével nagy lehetőség nyílik a tisztázatlan kérdések elintézésére: kiderülhet, hogy a parasztok valóban hajlandók-e az uralkodónak engedelmeskedni, hogy a megyék jelentései mennyire voltak túlzottak, s lehetségessé válik, hogy a paraszti panaszok lassú elintézése a megye-szervezet munkájának állandó ellenőrzésével meggyorsuljon. De ismerve a paraszti ellenállás fejlődésének irányát, nem lehetett kétséges, hogy az udvart végül mégis csak csalódás fogja érni. A parasztság mozgalmai már túljutottak azon a fokon, hogy egyszerűen eszköznek tekinthessék őket, a parasztok ekkor már nem instanciáznak, hanem egyre határozottabban félretéve a királyhű hangot, cselekedni fognak.

Pedig Brunswick kiküldetése az udvar számára biztató körülmények között indult. A december végén és január elején történt események rémülete még ott lappang a nemességben: „igazságos Isten — jajong Batthyány Imre nagycsákányi tisztartója, Nazpár József ezekben a napokban — végülis mi lesz belőlünk, a földesurak figyelembe veszik királyunk rendeleteit, a parasztok ellene szegülnek teljesen büntetlenül, és mikor tavasz felé az erdők zöldelni fognak, ki fog saját házában vagy útközben biztonságban maradni?“[79] A megye jelentése szerint a parasztok engedetlensége tovább tart, egy napnál tovább nem hajlandók robotolni, s újból felbukkan a hír: állítólag Stájerországban 200 puskát vásároltak, „közbeszéd tárgya, hogy

[79] *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés II. (Kéziratban. A benne foglalt anyag kiadatlanságára tekintettel az innen történő idézésnél az iratnak a kéziratban adott sorszáma után a levéltári jelzetet is közölni fogjuk.) 2. sz.: LCtt 1766 : 50.

a parasztok vezetőiknél sűrűn összejönnek és már a nyílt lázadásra készülődnek."[80]

Az öt nappal később megérkező Brunswick azonnal körleveleket fogalmaz és küld szét a falvakhoz, melyekben megmagyarázza, hogy ő a királynő személyes küldöttjeként azért jött, hogy „a szegénységet magam elé híván annak panaszát önönmagam meghallgatnám... egyszersmint kegyes királyi akarattját és tetszését... elevenyen eleiben adnám és kiadott kegyes resolutioinak értelmét voltaképen megmagyaráznám", s ezért minden helységből két ember azonnal keresse fel őt Szombathelyen. Nyilván az ő kiküldetése hírének is része van abban, hogy a zalaistvándi és környéki parasztgyűlekezet feloszlott.[81] Az imént még oly hevesen forrongó parasztság most hirtelen lecsendesedni látszik. Alig néhány nappal később Brunswick elégtétellel mutathat rá arra a körülményre, hogy Vasban a nép „nemcsak hogy nem mozgolódik tovább, hanem azok is, akiket idézőleveleim által idecitáltam már megérkezvén... ismételve bizonygatják, hogy Ő Felsége minden kegyelmes rendeletének teljes alázatossággal engedelmeskedni akarnak". Ugyanakkor Zalából is megnyugtató hireket kap: az ottani parasztság „ellenállását könyörgésre és ígéretekre változtatta."[82] Brunswickot többszáz Vas- és Zala megyei község küldöttsége kereste fel és ezek kijelentették, hogy a királynő parancsa szerint készek visszatérni a földesúrnak tartozó engedelmességre.[83]

A továbbiakban azonban Zala vármegye mozgalmait az összes többi parasztmozgalomtól elkülönítve fogjuk tárgyalni. Zalában ugyanis 1766 januárjától kezdve az előző év végén kiadott királyi rendeletben megadott normák szerint már a végleges úrbérrendezési eljárás indul meg. A királynőnek 1765 végén kiadott rendelete ugyanis Zala megyére nézve végleges normákat állapít meg. A zalai parasztság mozgalma ettől kezdve a vasiakéval ellentétben már *az úrbérrendezés ellen*, a királynő által kiszabott normák ellen irányul. Ezért részletesen majd az úrbérrendezés végrehajtásáról szóló részben fog tárgyalásra kerülni.

Brunswick működése kapcsán február közepére Bécsben már olyan vélemény alakult ki, hogy „a magyarországi alattvalók teljesen megnyugodtak és közöttük való felkeléstől nem kell tartani".[84] Az udvar, hogy most minden eszközzel lecsillapíthassa a mozgalmat, rendeleteket adott ki az elfogott és bebörtönzött parasztagitátorok szabadlábra helyezéséről is, amit Brunswick nagy buzgalommal végre is hajtott. Sőt az udvar addig megy el az engedékenységben, hogy Kramert és Talknert, aki a királyi biztos kiküldetésének hírére azonnal Bécsbe utazott, a megye és a kancelláriа sürgető javaslataira sem fogatja el, hanem az államtanács egyik tagjával a lelkükre beszéltet. Ez az államtanácsos igyekszik meggyőzni őket arról, hogy minden további ellenállás hiábavaló és a további mozgalmakért személyükben is felelőssé teszik őket.[85] Brunswick ugyanakkor az uradalmi tiszteket is min-

[80] U. o. II. 3. sz.
[81] U. o. II. 4/a. sz.: CE 1766. jan. 102.
[82] U. o. II. 5. sz.: LCtt 1766: 52.
[83] U. o. II. 5., 9/a., 11/a., 13/a.,14., 16/a., 18/a., 19/a., sz.: az idézés sorrendjében LCtt 1766: 52., OR 1766: 97., 5., 76., 92., 99., 104., 194.
[84] U. o. II. 16/d. sz.: StRA 1766: 367.
[85] U. o. II. 7. sz.: OR 1766: 38., 8/a. sz.: OR 1766: 95., 8/b. sz.: StRA 1766: 184., 9/a. sz.: OR 1766: 97., 9/b. sz.: StRA 1766: 182.

denhol felhívja a parasztokkal való tisztességes bánásmódra és ugyanígy utasítja a megyei tisztviselőket is, hogy a földesurak közül „senki sem merje valamelyik esetleg bármiben is ellenszegülő jobbágyát megbüntetni, hanem törvényes oltalmat a megyétől kérjen."[86]

Brunswick optimizmusa azonban nem sok megértésre talált Berlichingen altábornagynál a katonai karhatalom parancsnokánál, aki február közepén már aggasztó jelenségekre hívja fel a figyelmet. „Még mindig tart — jelenti a haditanácsnak február közepén — Zala és Vas megyékben a földesurak és tisztjeiknek kemény bánásmódja a paraszttal szemben és ez ha megmarad, új és még aggasztóbb baj kitörésével számolhatunk."[87] A parasztok pillanatnyi engedelmességére és a mozgalom elcsitulására támadt földesúri reakcióval Brunswick is számol, ezt intézkedései is mutatják. A mindamellett bekövetkezhető bajok egy további okát azonban Vas megyében a megye szabotázsában is látja: „a még folyamatban levő perekben az elintézés nem olyan módon történt, ahogy lenni kellett volna, mivel a megyei sedria által hozott ítéletek nem fejezték ki világosan a szabályos teleknagyságot és a kisebb vagy nagyobb appertinentiák (itt valószínűleg telkiállományt kell érteni V. K.) szempontjából a jobbágyok közt nem tétetődött különbség. Innen van, hogy a rohonci, szalónaki és németújvári uradalmak alattvalói majdnem ugyanolyan állapotban vannak, mint ahogy voltak," robotot, censust a régiek szerint követelnek tőlük, holott azt az élelem hiánya miatt nem is tudják megfizetni. Aggodalmai jogosultságát eléggé bizonyítja az, hogy a fenti uradalmak úriszék elé idézett jobbágyainak képviselői az úriszék előtt az ítélet hallatára „nevetésben törnek ki" s távozásra biztatják egymást, hiszen nem is érdemes végighallgatni az ítéletet. Más falvak küldöttei kijelentik, hogy nem ígérhetnek semmit, mert ilyen ítéletek után az otthoniak úgy sem fognak engedelmeskedni. A szabariak arra hivatkoznak, hogy otthon már megállapodtak a havi egynapos robotban s ha ezt a reményüket nem teljesítik, elvándorolnak. Más községek kijelentik ugyan, hogy elfogadják az ítéletet, de csakis a királynő döntéséig.[88] Ennek a szabotázsnak volt következménye az, amit Brunswick nem sokkal később így ír le: „a parasztok minden egyes nap állandóan hozzám jövén, robotjaik számának bizonytalanságával panaszkodnak, ez a bizonytalanság pedig onnét van, hogy sem a teleknagyság nincsen arányba hozva a szabályossal, sem ez a szabályos nagyság sem határoztatott meg rendesen az ítélet és a végrehajtók által. Ezért a földesúri tisztek az úriszékek ítéletei után majdnem ugyanazokat a munkákat és szolgálatokat akarják behajtani az alattvalókon, melyeket egykor, és ugyanolyan szigorúsággal, mint azt behajtani szokásuk volt."[89]

A tavasz közeledtével, mikor az allodiumokon a mezőgazdasági munka ismét megkezdődött, valóban újabb kiéleződéssel fenyeget ez a kérdés. Brunswick kénytelen megállapítani, hogy a jobbágyok heti robotjaikat nem mindenhol állítják ki olyan pontosan, ahogy a földesurak akarják. Ebben nyilván nagy része volt a földesurak és tisztjeik magatartásának is, akik bízva az úriszéki ítéletek pontatlanságában a kiéhezett és lesoványodott

[86] U. o. II. 20/a. sz.: OR 1766 : 238.
[87] U. o. II. 17/b. sz.: StRA 1766 : 512.
[88] U. o. II. 19/a. sz.: OR 1766 : 194, 125.
[89] U. o. II. 20/a. sz.: OR 1766 : 238.

parasztokat újból munkára kényszerítik „a robotot és szolgáltatásokat úgy akarják behajtani mint azelőtt, a nélkülözőket viszont senki sem akarja gabonával segíteni és ha gabonáért instálnak kigúnyolásul azt a választ kapják: menjetek Kramerhez, ő fog titeket megsegíteni."[90]

A mozgalom második szakaszának első hulláma most március közepén lezárul. A parasztok, akik átmenetileg a királyi biztos rendelkezéseinek hatása alatt hajlandók voltak felhagyni mozgalmaikkal, most, amikor a tavaszi mezőgazdasági munkák idején újból csak a régi földesúri követelésekkel állnak szemben és látják azt, hogy a királyi biztos és a királyi rendelet végeredményben nem hozott számukra semmiféle pozitív javulást, újból és ezúttal még nagyobb erővel fellépnek. Március közepén Brunswick még általában nyugodtnak jellemzi a vasmegyei helyzetet, április közepén a királynő a fenyegetően megindult mozgalmakkal szemben komoly pátenssel kénytelen a parasztokhoz fordulni. A pátens világosan jellemzi az egy hónap leforgása alatt újból fellángolt parasztmozgalom jellegzetességeit: „... értésünkre esett, hogy ezen Vas és Szala s ne talántán más szomszéd vármegyékben is földesuraik ellen felindult jobbágyság még mindenütt le-nemcsendesedett, s föl háborodott ellenkező elméit ekkoráig sem nyugtatta meg ... némely földes uraknak jobbágyi ... úr-dolgát, vagy is robotott és egyéb szokott adózásokat, melyekkel földes uraiknak tartoznak ... vagy annak rendje szerint ... meg nem teszik, a vagy meg tenni tellyességgel nem akarják és el is mulattyák, sőt inkább némelly akaratossabbak s a többinél vakmerőbbek, hibás és bal vélekedésbül, mintha a határnak tulajdonsága nem a földes uraké hanem az eövék volna az uraságoknak szántó földeit és tábláit erő hatalommal föl szántani és saját magvokkal bé vetni, földes uraik réttyeit magok között felosztani, tilalmas erdőket ..., vágni s pusztítani ezen föllül pedig egyben gyülekezni s egy mást engedetlenségre bátorítani merészelték."[91] A megyének egy héttel később tett jelentése így kesereg: „ámbár igen szép remény volt arra, hogy a paraszti mozgalmak Vas megyében vagy maguktól lecsillapodnak, vagy a királyi biztos úr visszaérkezése után valamilyen alkalmas módon és eszközökkel lecsillapíttatnak, eközben ellenkező események minden reményt reménytelenséggé változtattak azáltal, hogy a jobbágyok nemhogy rosszul kezdett engedetlenségüktől elállnának, sőt inkább nem szünnek meg földesuraikat naponként egyre nagyobb jogtalanságokkal ingerelni, amennyiben azoknak kuriális allodiális földjeit erőszakosan elfoglalják, az erdőket elpusztítják, minden robotot megtagadnak, a vetéseket lelegeltetik és minden módon, ahogy csak tudják és akarják, földesuraikat naponta zaklatják ... így a jogtól, földesúri hatalmuktól és majd minden jövedelmüktől megfosztott földesuraknak gazdaságuk végső romlásán és önmaguk pusztulásán kívül nincs mire várniuk."[92]

A változás tehát, melyet a királyi rendeletek és intézkedések eredménytelensége, a megye rosszhiszemű időhúzása és a földesurak újból kezdődő zaklatása váltott ki a jobbágyságból, egy hónap alatt teljesen felfordította Vas megyét. Az udvar szempontjából azonban még sokkal súlyosabb és fenyegetőbb jelenség volt az, hogy a mozgalom átcsapott Somogy megyére is. Somogy megyéből már az előző év szeptemberében paraszti küldöttségek

[90] U. o. II. 24/a. sz.: StRA 1766 : 807.
[91] U. o. II. 29/b. sz.: OR 1766 : 229.
[92] U. o. II. 33. sz.: LCL 1766 : 300.

mentek a királynőhöz és emlékezhetünk, hogy milyen szines történeteket meséltek bámuló sorstársaiknak bécsi fogadtatásukról. E követjárásoknak azonban akkor még nem lett következménye. Az ősz beállt, a mezőgazdasági munkák csökkentek és így a királyi biztos kiküldetésének híre arra bírhatta a somogyi parasztságot, hogy sérelmeinek elintézését egyelőre békés módszerektől várja. A vas- és zalamegyei mozgalmak hatására azonban tavasszal itt Somogy megyében is fellángolt az elégedetlenség. Május elején a megye alispánja a következő paraszti megmozdulásokról számol be: „a mozsgói uradalom jobbágyai az elkövetkező kuruc háborúra és a földesúri tisztek megölésére magukat elhatározott lelkűeknek jelentették ki, — a dencsháziak és lukafaiak fenyegetődznek, hogy a földesurak ha csak nem adják ki nekik a 12 napi robotról szóló kegyes királyi rendeletet, mihelyt a fák kizöldülnek, a jobbágyok mészárszékére fognak kerülni. — A szennai jobbágyok a megyei közmunkára sem akarnak menni és Salamon András a megyei tekintély ellen káromkodva törvénytelen dolgokat mondott és egy megyei katonát megsebesített, végül segítik a rablókat és akadályozzák az üldöző megyei embereket és több más... lázadó tettet követnek el... A földesurakat és tisztjeiket nemcsak hogy halállal fenyegetik, hanem ezt meg is mondják nekik ... rablásokat és latorságokat követnek el."[93] A Somogy megyei parasztmozgalmakra igen jellemző a fentemlített azon körülmény, hogy a parasztok rablóbandákba tömörülnek és úgy veszélyeztetik a közbiztonságot. Emiatt a kereskedés szünetelt, a kanizsai vásárra vevők nem mertek elmenni, a marha ára esett. Festetics Kristóf, aki nemcsak Zalában, hanem Somogyban is a leghatalmasabb földesurak egyike volt, attól tartott, hogy „aligha paraszti respublika nem fog következni és erigáltatni."[94] A félelemre meg is lehetett az oka, mert a vasi mozgalmak kezdeteihez hasonlóan most már a somogyi falvakban is megkezdődnek a parasztgyűlések, — olykor 200—300 résztvevővel. A szervezkedés egyik központja a Niczky Kristóf birtokát képező Berki volt. Niczky tiszttartója, — akit a parasztok azzal fenyegetnek, hogy „a Kapos vize legmélyire örökös másvilági mészárosnak felszabadítják"[95] — félelemtől rettegve így írja le a legnagyobb parasztgyűlést: Este összegyültek a parasztok „erőszakosan maguk közzé hajtván" az öreg bírót, „az után hasonlóképen a mestert is, fejenként megh kölletett őket esküdtetni, hogy vérek ki ontásáigh egyik a másikat el nem hadgya, soha egy napot nem szolgálnak, amit egyik akar azt a másik is, és aki nem akar azt lehúszták, keményen, megtsapták, s még aki a későbben jött is a gyűlésekben lehuzatták, megverték, úgy hogy majd két százig összegyülekeztek. Az ajtóra két strását tévén, káplárt magok között tettek .. nagy elkészített dorong az udvar közepén, nagy rúd leütve zászló helyett vagyon, mai napon pedigh már vagyon valami öttszáz és mint a víz, úgy follyik összve a parasztságh nagy iszonyú durungokkal, az kastélnál esküsznek, a mezőben akarják a tábort szállétani."[96] Egy másik jelentés azt írja erről a gyűlésről, hogy ott vagy 700 jobbágy gyült össze. Maguk között azt a végzést vették, hogy „nem fognak egy napot is robotolni prop-

[93] U. o. II/b. sz. LCL 1766 : 318.
[94] U. o, II. FCsL Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1766. máj. 17. — *Sz. I.*
[95] FCsL Memorabilia Nr. 78. Festetics Lajos - Festetics Kristófnak, 1766 máj. 28. — *Sz. I.*
[96] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 38/a. sz.: OR 1766 : 276.

ter metum aliorum, (a többiektől való félelem miatt V. K.) meddig jobbra, vagy rosszabbra nem fordul a világ, míg őfelsége kegyes parancsolatja meg nem érkezik, hogy mennyi napszámot dolgozzanak." Ha királyi kommisszáriust küldenének hozzájuk, nem hisznek annak sem. Előbb felmennek őfelségéhez és megkérdezik, „igaz-e, hogy fölséges asszonyunk adta ki a pátenset."[97]

Az ilyen és ehhez hasonló agitáció, gyűlések eredményeképpen május közepére Somogy megye már teljesen felfordult képet mutatott és a helyzet a földesurak szempontjából igen fenyegető volt. Mindenhol megmozdult a nép. A csurgói Festetics-jobbágyok egy Dolovcsák nevű Horvátországból átszökött ember biztatására megtagadták az úrbéri tartozásokat.[98] Zimány, Vámos, Bari, Polány, Toponár népe a katonaság közeledtére támadt fel.[99] A parasztok már a legszélsőségesebb lépésektől sem riadtak vissza. „Nem tudom magam is — írja apjának Festetics Lajos, a somogyi alispán — mikor szalasztanak meg."[100] A bizonytalanságra minden oka megtehetett: május 21-én a dombóvári úriszéken csak a katonaság közbelépésének köszönhette, hogy el tudott menekülni az őt agyonverni akaró parasztok elől. Rémületében katonasággal tömette meg az egész házát és a mozgalmak továbbterjedése esetére, — mint írja — egy rést fog keresni, melyen át Szigetvárba recipiálhatja magát.[101] Később azután meggondolta magát és Keszthelyre akart menni apjához — feleségét és gyermekeit el is küldte Festetics Kristóf nem kis aggodalmára, aki attól félt, hogy a feldühödött somogyi parasztok ide is utánuk jönnek.[102]

A mozgalom május végére tovább fejlődött és már az egész Dunántúlra kiterjedt. Somogyból átterjedt Baranya, majd Tolna megyére is, — mindenhol a 12 napos robot híre kísérte és mozgósította a parasztokat. Paraszt-agitátorok járják a megyéket, s az ő révükön terjednek a hírek. Egy pécsi vendégfogadóban egy somogymegyei paraszt, „alacsony termetű, vörös ábrázatú és vastag vörhenyeges hajú, alkalmas nagy óxu, (?) görbén vagyis előre bukván jár, a ruhája közönséges szürbül áll és parasztmódra kötözött ruha harisnyája a bocskorral edgyütt" így agitál: „de ugyan bizony meg lesz a 12 nap, mert maga mondotta a királyné és most csak várjuk az uraktul a 12 nap kiadássát, ha pedigh ki nem adják addig méglen a nyirnek levele akkora lesz mint az egér füle, az itt való urakat mind agyon verjük."[103] Az izgatásoknak azután mind itt, mind Tolna megyében meg lett a maguk hatása. Ozorán a parasztok összeverekedtek, betörtek a várba, bort kértek, majd pedig a régens urat, (jószágkormányzót) a tiszteket, a diákot, katonákat, hajdukat „kihúzták" a várból és nagyon megverték, „úgy hogy talán abban kell némelynek meghalni." A régens urat elszállították Fehérvárra, az inspektor Földvárra ,a többi tiszt pedig Simontornyára

[97] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos Festetics Kristófnak 1766 máj. 28. — *Sz. I.*

[98] FCsL Simigiensia 596. — *Sz. I.*

[99] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos Festetics Kristófnak 1766 máj. 28. — *Sz. I.*

[100] U. o.

[101] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos Festetics Kristófnak, 1766 máj. 30., — a dombóvári eseményekre : *Szabó Dezső:* A herceg Festetics család története, Bp, 1928, 122—123. l.

[102] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1766 máj. 31. — *Sz. I.*

[103] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 27. sz. : LCL 1766 : 301.

nenekült.[104] Tolna megyében 3—400 paraszt verődött össze és pusztítja az urak jószágait, — Pécsre egy levél szerint 3000 paraszt rontott rá és fel is gyujtotta volna a várost, ha rabjaikat ki nem eresztik a tömlöcből.[105]

A parasztok szervezkedése, mely most már a megyehatárokon is átnyúlik, a földesurakat a legnagyobb rémülettel tölti el. A parasztok elfogott leveleiből riasztó dolgokat olvasnak ki. A göllei bírónak Tolna megyéből írják, hogy nekik is van dolguk vármegyéjükkel, „azért pro succursu nem jöhetnek, mindazonáltal si extrema necessitas asfuerit, eljönnek"[106], azaz ha a végszükség úgy kívánja, ők is ott lesznek. Hogy min lesznek ott, azt nem volt nehéz kitalálni, miután a parasztok május végén Somogyban azt hirdették: lesz, ami lesz, két hét mulva vér fog folyni.

A földesurak rémületét csak fokozhatta az a körülmény, hogy a királynő rendeletét a parasztok semmibe nem vették. Tolnában a pátens pecsétjét „sárga szép szagú viasszal" mázolták be, Somogyban megégették.[107] A délkelet dunántúli mozgalmak állását július közepén így foglalja össze egy földesúri levél: „Az ide való nemes Somogy vármegyei parasztoknak revolutiója Április havának közepe táján kezdődvén Junius havának első napjaiban annyira terjedet, hogy Berki nevű falunál, (melly gróff Niczki Kristóf úr jószága) 300-ig egy seregben öszve verték magokat, feiszékkel, botokkal, vas villákkal provideálva lévén. (Ez a sereg rémítette meg a berkii tiszttartót. V. K.) Másik sereg circiter 200-ig való Gyuta nevű falunál (melly eöhercegsége Botyányi Károly úré) egyebet nem tettek, ha nem egy más között meg esküdtek, hogy valameddig az földes urai az 12 napi robotot esztendőnként acceptalni nem akarnák, addig semmit szolgálnyi, sem adot vagyis daciát földes urainak fizetni nem fognak; egy mást egész halálig el nem hadgyák. — Ezen declaratiot egy más között nagy szóval és szomszéd más falukba is meg izenték." ... „Az berki seregbül az anti signanusok (vezetők V. K.) még engedték magokat fogni, de az gyutaibul nem hanem magokat védelmezték. Ellent állván a gyutaiak, kettő agyon lövetet és három megsebesítetet globiccsal közülük a vármegye hajdúi által. Ez megtörténvén azonnal Bécsben gyutai parasztok közül ött ember panaszra az udvarunkhoz elment.

Mink földes urak ütten nagy nyomorúságban vagyunk, mert pénzért kell az mezzei munkát végben vitetni, sem az földes uraknak, sem a vármegyének a parasztság szavait fogadni nem akarja. Sok közülük pénzért sem megyen el dologra. Sok, sőt legh több közülük azt beszélli, hogy az Úr Istené a föld."[108]

A mozgalom június vége felé Sopron megyére is átterjedt, ahol a majorsági legelők pusztításában és földek elfoglalásában nyilvánult meg, de más formákban is megnyilatkozott. Esterházy herceget 1766 július 3-án, mikor süttöri kastélyában ebédnél ült, nagy tömeg boldogasszonyi paraszt megrohanta és azt követelték tőle, hogy egyszersmindenkorra engedjék el nekik a kilencedet és kijelentették, hogy addig nem távoznak el a kastélyból, míg

[104] FCsL Memorabilia 78. Roll János egy kasznárhoz, 1766 máj. 29. — *Sz. I.*
[105] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1766 aug. 27. — *Sz. I.*
[106] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos Festetics Kristófnak, 1766 máj. 30. — *Sz. I.*
[107] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1766 aug. 27. — *Sz. I.*
[108] KCsL LM Malik László Károlyi Sándornak, 1762 (nyilván téves 1766 helyett V. K.) júl. 25. — *E. T.*

a herceg kívánságukat nem teljesíti. Egyéb kívánságuk orvoslását is kívánták, megpedig hercegi pecsét alatt kiállított oklevéllel. Az esemény hírére a környező uradalmakból egyre többen csődültek össze és a herceg csak ügyel-bajjal tudott megszökni a közeli erdőbe, míg a parasztok egész éjjel a kastélyban tanyáztak.[109]

A kastélyban ülő parasztok elől az erdőbe menekülő és ott bujkáló herceg története igen alkalmasnak látszik arra, hogy a mozgalom második szakaszát lezárja. A mozgalom kétségtelenül most állt csúcspontján. E második szakaszban két nagy hullámot különböztethetünk meg: az elsőt a parasztság átmeneti lecsillapodása és a királyi rendeleteknek való engedelmessége jellemzi (ez kb. a téli hónapoknak felel meg), a második hullámban a tavasz közeledtével és a mezőgazdasági munkák megindulásával a paraszt felfedezi, hogy tulajdonképpen még semmit sem kapott, újra mozgolódni kezd és az előző évi eseményeknél is messzebbmenően nyílt ellenállásban tör ki. E két hullám a mozgalom területi kiterjedésének változásaival is egybeesik: az első hullámban Vas megye játssza a főszerepet, a második hullámban bekapcsolódó Somogy megye csakhamar a mozgalom főszerepét veszi át közvetítve a zalai mozgalmak hatását a Dráva—Duna környékére, Baranya és Tolna megyébe is.

A mozgalom most, 1766 nyarán kiterjed már a Dunántúl egész nyugati és déli peremvidékére, mindazokra a területekre, melyeknek hatalmas nagybirtokai az értékesítési lehetőségek gyors növekedése miatt elsőnek térnek rá a majorsági gazdálkodásra. A mozgalom egyes hullámai — legalább is a parasztok mende-mondái szerint — a Tiszához is elérnek: „Oda voltam kilenc nap a kálvinista földön — mondogatják a zalai parasztok — már mind készen vannak ott is az emberek fegyverben s mégh a horvátok is csak azt várják, hogy itt mi kezdjünk lármát az földesuraink ellen, mindjárt segítségül jönnek."[110] „Már a Tisza táján is zene-bonáskodnak a parasztok" — beszélik Somogyban.[111]

A megmozdulások most már valóban az ország jelentős részeire terjednek ki. Bár nem minden adat áll rendelkezésünkre, tudunk Veszprém és Fejér megyei zavargásokról és elég részletes képünk van a Pest megyei mozgalmakról. Ez utóbbi mozgalmaknak azonban már jellemző közös vonásuk az, hogy nem alkotnak olyan összefüggő tömböt, mint a dunántúli, elsőnek megmozduló megyékben. A magyarázat egyszerű; ezeken a területeken a földesúri árutermelés az értékesítési lehetőségek csekélyebb volta következtében még nem érte el azt a fokot, hogy a parasztságból egységes nagy megmozdulásokat válthasson ki. Soroksáron a Grassalkovich,[112] Óbudán a kamarai,[113] Nagytétényben a Rudnyánszky-jobbágyok[114] megmozdulásáról tudunk: — olyan helyek ezek, ahol a város közelsége aránylag kedvező értékesítési lehetőségeket teremt az árutermelés megindítása számára. De ezek a mozgalmak sem hosszú életűek és főleg nem egységesek, — hamar leszerelik és elnyomják őket.

[109] Eckhart, Mária Terézia 510. l.
[110] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 30. sz.: HtL AU 1766 ápr. 20.
[111] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos feleségéhez, 1766 máj. 1. — *Sz. I.*
[112] PMKl APM 1768—69. No. 202. — *V. J.*
[113] Parasztzendülés Óbudán 180 évvel ezelőtt (Amiről a Fővárosi Közlevéltár aktái beszélnek), Világosság 1952 febr. 22.
[114] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos feleségéhez, 1766 máj. 1. — *Sz. I.*

A dunántúli mozgalmak azonban ugyanakkor felszabadító hatással vannak azokra az ellentétekre is, melyek eddig peres utakon vezetődtek le. Még akkor is felszabadítják ezeket, ha az ellentét oka nem olyan közvetlenül úrbéri sérelem, mint a Dunántúlon volt. Így kerül sor például a nagykőrösi zendülésre 1766-ban[115] és nyilván a dunántúli mozgalmak eredményeképpen mutatkozó országos nyugtalanság engedi szabadjára azokat a mozgalmakat is, melyeknek okairól eddig még semmi közelebbit nem tudunk: a kiskőrösiek, solliak, vecseiek mozgalmait.[116] Pest megye 1766 nyarán arról tanácskozik, hogy a lázongások, engedetlenségek miatt befogott parasztok már annyian vannak, hogy a megyei hajdúk száma őrzésükre sem elegendő.[117]

A mozgalom kiterjedésben és, mint az elmondottak mutatják, intenzitásban is csúcspontján állva, ilyen körülmények között igen alkalmas arra, hogy osztályjellegét, harci eszközeit és a benne részvevő parasztság taktikáját alaposabban megvizsgálhassuk.

A harci eszközöket illetőleg meg kell állapítani, hogy azok alapjában véve a földesúri szolgáltatások — elsősorban pedig a robotszolgáltatás megtagadásából állnak. Ez az a közös pont, mely a mozgalomba bekapcsolódó valamennyi községben megtalálható. Sok helyen ez még tovább is fejlődik: földesurakat és tiszteket fenyegetnek, bántalmaznak, földet foglalnak (ez a robot megtagadásához hasonló szervezettségben csak Vas vármegyében fordul elő, máshol csak helyi keretek közt mozog) majorokat pusztítanak, erdőt irtanak, stb. Amilyen szervezetten és egységesen történik a szolgáltatások megtagadása, olyan szervezetlenek és rendszertelenek az ellenállásnak ezek az igen gyakori, de az egységes mozgalom fokán tömörülni már nem tudó formái.

A harci forma tehát szervezett és általános szolgálatmegtagadás, a paraszti ellenállás szervezetlen és helyi magasabb fokú formáival átszőve, — parasztmozgalom, mely szervezettsége és nagy kiterjedése révén felette áll az elmult évtizedek sok kis helyi megmozdulásának, de egészében egyelőre mégsem tud a nyílt felkelésig továbbfejlődni.

Első pillanatra talán hajlandók lennénk a mozgalom ilyen korlátozottságának okait földrajzi formákban keresni. Kétségtelen, hogy a harci eszközök megválasztásánál a táj arcának igen nagy szerepe van. A mozgalmat megindító 18. századi Vas megye területe jól tagolt táj, sűrűn betelepítve, egymáshoz közeleső falvacskák, mezővárosok, erdők, ligetek.[118] A terület át van szőve az ország leghatalmasabb urainak váraival, uradalmainak jól szervezett hálózatával. Az alföldi parasztmozgalmaknál tapasztalható hirtelen nagy felzendülések itt gyakorlatilag végrehajthatatlanok. Nagyobb csapat ember itt órákig sem lehet meg a felfedeztetés és állandó szemmeltartás veszélye nélkül. Nincsenek nagy folyamok, hatalmas árterületek, melyeknek óriási mocsaraiban hónapszámra rejtőzködhetnek a buidosók csapatai. Viszont nagy lehetőségeket is rejt magában ez a terület. A falvak közel vannak egymáshoz, éjjel, de akár nappal is nyugodtan közlekedhetnek az agi-

[115] PMKl APM 1764 : 1768—69. Nr. 20. — *V. J.*
[116] PMKl PC 1766 : 1180. — *V. J.*
[117] PMKl PC 1766 : 1188. — *V. J.*
[118] *Bél Mátyás:* Notitia Hungariae, Vas. m. Kézirat. Főszékesegyházi könyvtár, Esztergom, B nr. 3., 4—9. l. — *V. K.*

tátorok, a bajba jutott falu vészharangja percek alatt mozgósíthatja a másik falut is. A hír gyorsan tud terjedni, az egyes falvak egy pillanatig sem érezhetik magukat elszigetelve s ugyanígy állandó ellenőrzés alatt tarthatók: nincsen-e köztük olyan község, mely meg akarja szegni a felzendült parasztok törvényét, melyet Kramer Mihály így fogalmaz meg: „Mi mindnyájan vagyunk egyért és mindegyikünk van mindnyájunkért."[119] A terület erős tagoltsága miatt, mint arra Vas megye alispánja is rámutat, lovas és nehézfegyverzetű katonaság is használhatatlan, mert a terület a cselvetésre igen alkalmas.[120] Amennyire kedvezőtlen tehát e terület hatalmas, egyszerre kirobbanó felkelés, felkelő csapatok szempontjából, annyira alkalmas lappangó, hosszan szervezett mozgalom, hosszú ideig tartó sikeres, csendes ellenállás megszervezésére. A kérdés ilyen a földrajzi tényezőkön alapuló megválaszolására még inkább csábít az a körülmény, hogy Somogy megye, ahol a mozgalom radikálisabb formákat vesz fel, már sokkal nyíltabb, ritkábban telepített táj, nagy erdőkkel, pusztákkal és a folyók árterületeivel.

Bár kétségtelen a földrajzi tényezők nagy jelentősége, de az ilyen természetű mozgalmaknál elsődleges indoknak semmiképpen sem fogadható el. A mozgalom formáját — ilyen formáját — egészen más tényezők alakítják ki. Ezek kutatásánál három — az előzőekben már részletesen tárgyalt és bizonyított — megállapításból kell kiindulnunk. Először abból, hogy a mozgalom elsősorban a nagybirtokra terjed ki, másodszor abból, hogy ezen a nagybirtokon a robotterhek rövid idő alatt hatalmasan megnövekedtek, harmadszor újból meg kell állapítanunk, hogy a mozgalom elsősorban ezek ellen a robot erhek ellen irányul.

Abban, hogy a mozgalom csaknem kizárólag a nagybirtokra terjedt ki, és csak itt-ott a kisebb birtokokra, semmi különösebben csodálatos nincs. Az efelett csodálkozóknak az a felfogása ugyanis, hogy a nagybirtokon a paraszt helyzete jobb volt, mint a kisbirtokon, így önmagában nem igaz. Érvelésük szerint a kisbirtok parasztja sokkal jobban ki volt használva, mert a megnövekedett földesúri terhek itt sokkal kevesebb jobbágy között oszlottak meg, mint a nagybirtokon. A tétel azonban csak akkor lenne igaz, ha az árutermelés lehetőségeinek megnövekedése a 18. századi gyarmati helyzetben lévő Magyarországon egyformán érintené a nagy- és a kisebb birtokot. Ez azonban nem így van. Világos dolog, hogy a gyarmati helyzet által is korlátozott értékesítési lehetőségek között Magyarországon elsősorban a nagybirtok tud bekapcsolódni az árutermelésbe: hiszen az a szállítási nehézségek, magas vámok, bizonytalan piaclehetőségek miatt elsősorban csak az ő nagytömegű árui a mellett fizetődik ki. Nem zárja ki ez persze azt, hogy a kis-, vagy középbirtok ne igyekezzék hasonló bekapcsolódásra. De a Vas megyei parasztság differenciálódásáról az előző tanulmányban közölt statisztikai adatok világosan mutatják, hogy a parasztság helyzete a nagybirtokon sokkal nehezebb volt, hogy a nagybirtok az árutermelés fejlődésével párhuzamosan szegényíti el, kényszeríti egyre kisebb telkekre jobbágyait. Mindezek a jelenségek pedig ugyanezen statisztika szerint kis- és középbirtokon nem észlelhetők ilyen élesen. Persze ott, ahol kis- vagy még inkább középbirtok próbál áttérni az árutermelésre, a paraszt kisajátítása vagy terrorizálása a birtok arányaiból természetszerűleg következően valóban sok-

[119] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 236., 720. l.
[120] U. o. I. 241., 716. l.

kal kegyetlenebb formák közt történik. De éppen az arányok különbözősége s az a körülmény, hogy csak kevés közép- vagy még inkább kisbirtokos tud áttérni az árutermelésre, okozza azt, hogy az ilyen területeken a földesúr törekvései nem tömegeket, hanem inkább csak egyes jobbágygazdaságokat sujtanak. Ebből aztán sok minden más is következik, pl. az, — ami számunkra döntő jelentőségű — hogy tömegmozgalom is könnyebben keletkezhet ott, ahol egész falvak, egész járások ugyanolyan körülmények között, azonos helyzetben, azonos elnyomás alatt élnek, mint ott, ahol a falvakon belül is több kisebb földesúr különböző feltételek mellett zsákmányolja ki parasztjait.

A mozgalom kialakulásában a robotterhek nagy és feltétlenül elsődleges jelentőségét hangsúlyozva, rá kell mutatni arra a szintén jelentős hatásra is, melyet a földesúri kisajátítások gyakoroltak a parasztságra, — főleg szegényparaszti és nincstelen zsellér rétegére. Itt elsősorban nem a telkek, hanem sokkal inkább a községi legelők, községi erdők elvételére, tilalmazására kell gondolni. A döntő jelentőségű momentum azonban mégis a robotszolgáltatások emelkedése, az a közös veszedelem, amelyben a parasztságnak minden egyes rétege érdekelt volt. Érintette ez a zsellért, mert mint Brunswick is rámutat, akkor kénytelen ingyen munkát végezni, mikor egész évben egyetlen alkalma nyílnék arra, hogy napszámmal keressen pénzt. Érintette a középrétegeket, mert ezek saját kisebb-nagyobb telküket nem tudják megművelni az állandó robotoltatás miatt. Elsősorban rájuk vonatkoznak az udvar egyik névtelen tanácsadójának sorai is, mikor az elmondja, hogy az ország egy részében „az alat valók dolgozni kényszerülnek akkor és addig, míg az úr parancsolja, nincsenek meghatározva bizonyos napok, úgy hogy hetenként nincs nap elfoglaltság nélkül, a nyomorultnak nincs ideje, hogy saját kis gazdaságával is törődjék".[121] Sőt, a terhek növekedése érinti bizonyos fokig még a gazdag parasztot is, hiszen ha ő maga nem is robotol, de cselédjének mégis jelentős ideje vész el.

Érinti a robotteher növekedése a contractualistákat is, hiszen Vas megyében 1767-ben már aránylag nagy számú olyan falu van, amely csak arra emlékszik, hogy valamikor contractusa volt, de már semmi mást nem tud róla, vagy ha évszámra emlékszik is, nem tudja szerződését előmutatni. Vagy még elő is tudná mutatni, de már nem megy vele semmire: — világos jelei annak, hogyan nyeli el a majorsági gazdálkodásra áttérő nagybirtok az összes előjogot, privilégiumot, hogyan tagolja be hatalmas szervezetébe ezeket az immár teljesen tehetetlen, — bár azelőtt bizonyos szabadsággal rendelkező rétegeket.

Mikor azonban azt mondjuk, hogy a mozgalom a *teljes* parasztságra támaszkodhatik, ugyanakkor élesen rá kell mutatni arra is, hogy — mint láttuk is — ez a parasztság nem homogén egység, hanem a differenciálódás előrehaladottságától függően egyre inkább széteső társadalmi osztály. Az ellentéteket egyszerű és kezdetleges formában annak a jelentésnek alapján is megfigyelhetjük, melyet Vas megye 1767 elején készített s amelyből kiderül, hogy a nagybirtokon levő olyan falvak, amelyekben a lakosság differenciálódása még kevésbbé volt feilett (pl. a körmendi, sárvári, vagy kőszegi uradalom) nem léptek rá a teljes engedetlenség útjára, míg az erősebben differenciálódott s ugyanakkor teljesen a legszegényebb rétegek felé eltoló-

[121] U. o. I. 275. l.

dott németújvári uradalom teljes egészében megtagadja az engedelmességet.[122] A mozgalmat gyökerében azonban csak a differenciálódás hatásának a falvakon belüli vizsgálataival tudjuk megrajzolni és kiértékelni, hiszen ennek a differenciálódásnak megfelelően alakult ki azután az egyes rétegeknek a robotterhek elleni mozgalmakhoz való viszonya.

A mozgalomról leghamarabb a gazdag paraszt válik le. Az ok nyilvánvaló: a gazdag paraszt attól eltekintve, hogy sok esetben a földesúr bizalmi embere, a falu bírója is maga is részben már a differenciálódás terméke, annak hasznát ő fölözi le, idejekorán felismerheti tehát, hogy ekkor, mikor a differenciálódást elősegítő földesúri hatalom ellen túlságosan is agitál, bizonyos fokig saját maga alatt vágja a fát. Kétségtelen, hogy a gazdag paraszt számára a földesúri hatalom végig az egész feudalizmuson elsősorban még ellenség, hiszen őt is kizsákmányolja, de a fejlődés során látnia kell már azt is, hogy ugyanakkor — kisebb mértékben ugyan — de már pártfogója is, hiszen a gazdagparaszt elsősorban a növekvő földesúri kizsákmányolás okozta differenciálódás során gyarapodik.

Maga a gazdagparaszt ennek megfelelően legfeljebb csak passzív lesz, — konkréte a földesúr *mellett* csupán bizalmi emberei, személyes kreatúrái: földesúri bírák, uradalmi tisztviselők (erdőpásztor, stb.) állnak ki, míg majd őket is el nem sodorja a mozgalom.

A mozgalom ellenkező pólusán a zsellérség és a szegény parasztság áll. Kétségtelen, hogy a mozgalomban ők képviselik az igazi lendületet, ami érthető is, hiszen nekik kettős okuk volt a földesurak elleni lázadásra: a robotterhek növekedése és a kisajátítás, melynek részben áldozatai; mint a kisajátított zsellérek, — részben pedig eljövendő áldozatai: mint a már úgyis kevés földdel bíró szegény parasztok. Míg a mezővárosokban szintén — mégpedig igen hevesen — megmozduló mezővárosi szegény plebejus réteg nem tud kapcsolatot találni a parasztsággal, sem Rohoncon, sem Körmenden, sem Keszthelyen, addig ez a zsellér- és szegény paraszt-réteg nagyjelentőségű szerepet tölt be a mozgalomban. Ez az a réteg, melynek jelenléte mindenhol kimutatható, amerre mozgalom jelentkezik. Kimutatható — a kisbirtokhoz vagy középbirtokhoz viszonyítva aránylag nagy számmal — általában a nagybirtokon. Kimutatható konkréte különösen ott, ahol a mozgalom a kezdődő ellenállás formáját veszi fel: Zalában a január eleji, decembervégi mozgalmakban: Istvánd, Szepetk, Gyűrűs, Kemendollár jóformán kivétel nélkül zsellérek által lakott községek és minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy abban az idegyülekező nagy tömeg vasi és somogyi parasztban is, akiket a jelentések „szegénység" szóval neveznek, valóban — eltérőleg a korabeli szóhasználattól, mely általában e szóval a jobbágyságot jelölte — tényleg zselléreket és szegényebb parasztokat lássunk. Ugyanígy Somogyban is nyilván nem a házzal, telekkel bíró rétegek szöknek meg a falvakból, hogy a mozgalom egész történetének legharcosabb szervezetében, a paraszti ellenállás egyik sajátságos formájában, rablóbandában tömörüljenek. (Hogy maga a nép mennyire nem rablóbandának, hanem elsősorban az urak ellen létrejött szervezetének tekinti őket, azt világosan mutatja, hogy a rablókat a somogyi parasztság segíti, az üldöző megyei embereket pedig akadályozza.) Általában — később a mozgalom ideológiájánál még részletesen lesz róla szó — azok a mozgékony elemek, melyek olyan könnyen haj-

[122] U. o. I. 743. l.

landók vállalni távoli falvakban, uradalmakban való agitációt, postahordást, üzenetközvetítést, bujdosást, kuruccá menést, töröktőlre menekülést, akik kálvinista földre járnak, erdőkbe menekülnek: a mozgalom legradikálisabb hangokat megütő rétege, nyilván újból csak nem abból a rétegből kerülnek ki, melyet háza, földje, állata, a gazdaságával kapcsolatos állandó napi munkája a faluhoz köt, és amelynek veszíteni valója van.

Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy lehet az, hogy ilyen körülmények között, mikor a mozgalom ennyire elkeseredett harcos rétegeket is fel tud mutatni, nem következik be tényleg az urak megölése, kastélyaik felgyujtása, s a föld közös volta többszázados jelszavának megfelelően („az Úr Istené a föld" — mondják a baranyai parasztok,) valamilyen nagyobbméretű, szervezett földfoglalási kísérlet?

Ha választ keresve megnézzük az előző tanulmánynak a parasztság differenciálódásáról pl. Vas megyei vonatkozásban készített táblázatát, láthatjuk azt, hogy zsellérség és szegényparasztság a lakosságnak erősen kisebbik felét képviseli. (Hozzá kell tenni ehhez még azt is, hogy az itt zsellérnek beírt emberek legtöbbjének van legalább 1—2 kapás szőlője és sokszor tehénkéje is.) A lakosság legnagyobb részét még mindig egy jelentős középréteg alkotja, számszerűleg is komoly túlsúlyban a zsellérréteg felett. A differenciálódás bár már megindult, de még nem jutott odáig, hogy ezt a tagadhatatlanul *egészében is egyre szegényedő*, de még mindig *nem nincstelen* réteget felbontsa. S bár kétségtelen, hogy a mozgalmakban a zsellérek és szegény parasztok a legharcosabb csoport, de — és ez döntő jelentőségű — e középréteg sem áll passzive vagy éppen ellenségesen a mozgalmakkal szemben, hanem maga is tevékenyen, határozott iránnyal beleavatkozik azokba. Már csak azért is, mert a robotterhek óriási emelkedése, mely ellen az egész mozgalom tulajdonképpen irányul, az egész parasztságot érintette. Ezért tehát a középrétegek is éppen olyan gyorsan — ha nem gyorsabban — reagálnak az udvar részéről történt lépésekre, mint a zsellérek és a szegény parasztok. A már az országgyűlés alatt is lassan kitörni készülő mozgalmat alig egy-két héttel az országgyűlés bezárása után ők kezdik megszervezni: Kramer, Talkner, meg a többi parasztküldöttek elsősorban az ő pénzükön járják meg Bécset s így első perctől kezdve ők veszik kezükbe a mozgalom irányítását is. Belőlük kerülnek ki a mozgalom vezetői is: Talkner és Kramer községi esküdtek, tehát nyilván nem a lakosság legalsó rétegéből származnak, utóbbiról tudjuk is, hogy féltelkes volt.[123] Egy hidashollósi paraszt instanciájában pedig egy ilyen jobbmódú contractualista parasztról olvashatunk, aki az elmult „zene-bona dolog" alkalmával „a legnagyobb coriphaeus (volt) ... eő biztatta eöket, hogy ne hadják magokat valamennyi pénz szükségh ad és így ezzel is nagyobb szarvat kapván felbojtotta az fölháborodásra".[124] A vasi magyar parasztok vezetője a nemesi Bejczy István felesége révén inscriptionalistája a nádornak,[125] Zalabéren fordítva egy agilis, „felesége után földesúr, de nem legitimálta még a nemességét" Fekete János biztat legjobban az emberhalálra.[126] Egy másik jelen-

[123] U. o. I. 483. l. »Kramer János feles«

[124] BCsL rendezetlen anyag »F. 8. Instantiae Hollosiensium« c. csomó Nr. 11. — *V. K.*

[125] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 472. l.

[126] U. o. I. 762. l.

tős agitátor, Simics György volt földesúri bíró.[127] Somogyban a nagymartoniakat bujtogató Brenko János egész-, Domján Mihály pedig féltelkes.[128]

A mozgalom irányítását annál könnyebben vehették kezükbe, mert amint a terhek növekedése az egész parasztságot érinti, úgy az egész parasztság is egységes az ellenük való védekezésben. A tizenkét nap évi robot követelése olyan követelés, mely zsellért és gazdag parasztot is egyesíteni tud:[129] a szántók, rétek, erdők, legelők visszafoglalásánál sem hallunk érdekellentétekről az egyes rétegek között. A telkekből kihasított földek visszafoglalásán kívül hallunk a községi legelők, erdők, visszavételéről is, melyek alkalmasak voltak, hogy a zsellérek és szegény parasztok igényeit legalább is kezdetben ki tudják elégíteni. A mozgalom első szakaszában, mikor a középrétegek és a szegénység előtt első lépésként tehát az egyaránt rájuknehezedő robotterhek likvidálása állott, valóban nem lehetett semmi akadálya annak, hogy a még fejletlen differenciálódás következtében számszerű túlsúllyal — s ami talán még fontosabb — anyagi helyzeténél fogva a faluban tekintéllyel is bíró középréteg ezt a túlsúlyát ne érvényesítse. S ez annál is könnyebb, mert ekkor még a szegény rétegeknek sincs okuk arra, hogy a középrétegekkel szembenállva, azoktól különböző úton induljanak el. A középrétegnek a túlsúlya nyilvánul meg abban, hogy a mozgalom 8—9 hónapon keresztül nem fejlődik túl a szolgálatmegtagadás és a helyenkénti földfoglalás fokozatán, azt a valóban meglevő forradalmi energiát, mely az időközben itt-ott kirobbanó kisebb helyi tettlegességekben muta kozik meg. senki sem igyekszik összefogni és nagy, nyílt felkelés formájára megszervezni. Sőt, a mozgalom vezetői nem is fektetnek súlyt az ilyenirányú szervezésre, s a mozgalmat kifejezetten az eddig elért fokon, a szolgálatmegtagadás és csupán a valóban jogtalanul, régi szokást és urbáriumot megsértve elvett földek, erdők vagy rétek visszavétele fokán akarják rögzíteni. Mintegy ezzel is dokumentálva azt, hogy számukra az allodizálás kiterjesztése előtti állapotok alapjában véve megfelelnek s a régi jogos helyzet visszaállításával a kérdés nagyjából már meg is oldódott. Szemmelláthatóan remélik, hogy csupán a régi, jogszerű állapotok visszaállítására való törekvésük hangsúlyozásával minden félreértés el fog oszlani, mozgalmuk jogosnak fog feltűnni, s ez a magatartás minden további nélkül alkalmas arra, hogy a még hátralévő eredményeket is el lehessen érni. Igen jellemzőek erre a felfogásra éppen magának Krámernek szavai is, melyekben — még 1765 nyarán — így határozza meg a mozgalom további teendőit: „Említett Kramer azt ugyan mondotta a jobbágyságnak: édes barátim, ha mingyárt kilenczvenkilencszer el ásva vagyon is, még is elől köll jönni az réghi igasságunk, csak egyet ércsenek, és egyet tarcsanak, hozzá tévén azt is, hogy *senkinek rossz szót ne adgyanak, és senkit ne is bántsanak*".[130] (Kiemelés tőlem V. K.)

Persze, nem véletlen az, hogy a középrétegek a mozgalom ilyen fokon való rögzítését ajánlják. Ez a forma világosan következik legégetőbb gazda-

[127] U. o. I. 397. l.

[128] HtL TU Somogy vm. Szentmiklós. — *I. E.*

[129] Egyes jelek szerint az évi 12 nap robotot a középrétegek elsősorban önmagukra vonatkoztatták: »Az a botránkoztató hír, mintha ő felsége kegyelmes resolutioja szerint a jobb gazda esztendőnkint 12 napi robotnál többel nem tartozna adott okott az engedetlenségre« — írják Somogyból. — OL SzCsL Uriszéki iratok X. köt. 4. csomó 1. sz. 1766 szept. 20-i. Uriszék jegyzőkönyve. — *I. E.*

[130] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 482. l.

sági problémájukból. Látszik, hogy ennek a rétegnek van vesztenivalója. A földesúri kizsákmányolás megtámadta ugyan a paraszti gazdaság magvát, de a támadás hirtelen volta, a robotterheknek aránylag rövid idő alatt történő ugrásszerű megnövekedése idejekorán tudatosította a parasztban azt a felismerést, hogy bár kis gazdasága még néhány évig ki tudná elégíteni a földesúr követeléseit, a robotnak hasonló gyors növekedése mellett azonban ez sem tarthat soká. Ugyanakkor azonban fékezte ellenállásának erejét az a tudat, hogy a nyílt felkelés kudarca mellett momentán fenyegetett, de mégis még meglevő gazdaságát teljesen el is veszítheti. Így a paraszti középrétegnek az az ingadozása, melyet akár a német parasztháborúban, akár Péró felkelésében a *felkelés folyamán* figyelhettünk meg, itt 1765-ben már *„in statu nascendi"* jelentkezik és ennek következménye az, hogy jóllehet minden külső feltétel meglenne a nyílt felkelés kirobbantására, ez a kitörés mégsem következik be.

Ez a középréteg annál is nagyobb hatást tudott elérni e magatartás propagálásával, mert olyan ideológiával rendelkezett, amely alkalmas volt a forradalmi hajlamú szegénység megnyugtatására is. Ez volt a „jó királynőbe" vetett bizalom kétségtelenül öntudatlan, de makacs propagálása. Az előzőkben már láttuk, milyen körülmények okozták azt, hogy a parasztok előtt az udvar parasztvédő szerepben tűnhetett fel. A középréteg ingadozó és szükségképp kompromisszumra hajló magatartásának ismételjük öntudatlanul, de éppen megfelelő volt ez az elmélet arra, hogy ennek védőszárnyai alá menekülve saját politikáját igazolja. S mindaddig, míg a helyzet valóban azt mutatja, hogy az udvar a mozgalmakkal szemben várakozó álláspontot foglal el, érthető, ha ez az elmélet a szegénység körében is megértésre talál és fékezi annak a mozgalom nyílt felkeléssé való átalakítására irányuló törekvéseit.

A mozgalom második szakaszában azonban már megváltozik a helyzet. A jó királynő legendája össze kellett hogy omoljék, hiszen a jó királynő nevében jelennek meg azok a rendeletek, melyek a földesurakat visszahelyezik jogaikba, katonaságot küldenek az ellenállás leverésére s a paraszti terheket ezen ítéletek és kegyes királyi rendeletek" — jóllehet itt-ott enyhítik, — általában mégis olyan magasságban állapítják meg, mely óriási távolságban van attól az évi 12 nap robottól, melyről a mozgalmon végig a parasztok álmodoztak. A mozgalom jellege most valóban megváltozik. A parasztok 1766. tavaszától kezdve, miután a királyi biztos ténykedése ráébreszti őket arra, hogy a királynő sem akar rajtuk abban a mértékben segíteni, mint ahogy várták — újból megmozdulnak. Ebből a megmozdulásból azonban már erősen hiányzik az a lojális, királyhű hang, mely az előző mozgalmat jellemezte. Szabadon tör elő az alsóbb rétegek ideológiája: az emberek kurucoknak akarnak állni, egész falvak jelentik ki Somogyban, hogy a kuruc háborúra számítanak és a kurucokra várnak, mások inkább töröknek mennének.[131] A mozgalmak maguk is radikálisabbak: láttuk, hogy rablóbandákat alakítanak, majdnem agyonverik a somogyi Festeticset, kastélyokat rohannak meg s nyíltan készülődnek az általános felkelésre.

Az előzőkben rámutatva a kuruc-ideológia és a szegény rétegek össze-

[131] Pld.: Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 27. sz.: LCL 1766: 301. 32/b. sz.: LCL 1766: 318., 20/a. sz.: OR 1766: 238.; — FCsL Memorabilia 71. Festetics Pál Festetics Kristófnak, 1766 márc. 7. — *Sz. I.*

függésére, s hozzátéve azt is, hogy a mozgalmak e második fázisban általában már mindenhol többet követelnek és többet is cselekszenek, mint az első szakaszban bármikor is, — joggal következtethetjük azt, hogy a mozgalom e második fázisában a szegényebb rétegek veszik át a vezetést. Minden okuk meg is lehet rá. A visszafoglalt rétek, legelők, erdők, földek visszaadatása, az igás robot ellenértékének háromszoros gyalognapszámban való megállapítása, az irtásföldek visszavételének csakhamar gyakorlatban is megmutatkozó lehetősége, mindez a teher és sérelem, mely a telkesekkel szemben elsősorban őket érinti, eléggé indokolja megmozdulásuk hevességét. A középrétegek háttérbe szorulni látszanak. Kramer és Talkner előbb említett utolsó bécsi útján, mikor már a királyi biztos kiküldetése *után* az államtanács egyik tagja megmagyarázza nekik a királynő álláspontját s a további elégedetlenkedőknek súlyos büntetést helyez kilátásba, a két ember hazamegy és a mozgalmakban többé már nem is hallunk róluk.[132] Mintegy szimbóluma ez a középrétegek visszavonulásának. De meg kell ugyanakkor állapítani, hogy ez a réteg, bár a vezetés már kicsúszik kezéből, azért mégsem hagyja cserben a mozgalmat. Azzal, hogy kezdeti követelései mellett most is kitart, a robotokat nem veszi fel s nem hajlandó elhagyni jogosnak vélt foglalásait, tömegeivel mégis megadja a mozgalomnak azt a számszerű alapot, melynek hiányában a csak a szegénységre támaszkodó mozgalom önmagában nem tudna tovább fennmaradni.

A középréteg ilyen számszerű túlsúlya választ ad arra a még esetleg felmerülhető kérdésre is, mely annak az okát igyekszik megtalálni, hogy a mozgalom még a szegény rétegek egyre nagyobb szerepe mellett sem tudott nyílt, általános felkeléssé alakulni. A nincstelenek aránylagos kisebbsége okozza azt, hogy bár egyre nagyobb számban fordulnak elő olyan esetek, melyek már a nyílt felkelés határán járnak, ezek sohasem tudnak olyan általános egységes mozgalomba egyesülni, mint amilyen a robotok megtagadása volt. Lehetséges — de ennek végérvényes kimondásához a konkrét helyzet és erőviszonyok sokkal mélyebb tanulmányozása lenne szükséges, mint amelyet e tanulmány keretei közt végezhettünk. — lehetséges talán, hogy ha a „szegénység"-nek sikerül még az udvar erélyes fellépése előtt — ne felejtsük el: a mozgalmat végül mégis csak a karhatalom töri le — beszerveznie és nyílt felkelésre aktivizálnia a gazdasági körülményeik folytán az ellenállás alacsonyabb fokán megrekedt középrétegeket, a mozgalom eljut a felkeléséig, kollektív erőszak alkalmazásáig a fennálló körülmények felszámolása céljából.

A mozgalmak ilyen formájához nagyban hozzájárul az is, hogy a parasztság tulajdonképpen csak egyetlen szövetségesre támaszkodhatott, a szegény értelmiségre. Ez a réteg többnyire szegény ügyvédekből áll, akik bár részben még nemesi származásúak, de nyilván a nemesség legalsó, paraszti sorban élő rétegéből emelkednek ki, abból a rétegből, mely a parasztokkal már összeházasodik, vagy szükségében még szolgálni is elmegy a gazdag paraszthoz.[133] Így pl. nemesi származású az a Bejczi István ügyvéd, aki a vasi magyar parasztokat bujtogatja, sőt tudjuk róla, hogy (talán paraszti származású) felesége révén a nádor inscriptionalistája vagyis

[132] Ld.: 85. jegyzet.
[133] Ilyen parasztnál szolgáló nemes pld.: VMKl UP Fasc 1. nr. 14. — *V. K.*

ideiglenesen szabad jobbágytelke van.[134] Keszthelyen viszont egy szegény ügyvéd — nemessége bizonytalan — foglalja össze a parasztok panaszait és viszi a harcot a korrupt magisztrátus ellen.[135] Ezek a szegény értelmiségiek — nemcsak ügyvédek, de tanítók, jegyzők, esetleg az alsópapság szegényebb tagjai — beadványaikban a paraszti panaszokat olykor el is túlozzák és felnagyítják, csakhogy nagyobb eredményt érjenek el. Nyilvánvaló, hogy a panaszoknak ilyen eltúlzása azután erősen visszahat a mozgalom további folyására s nagyban radikálizálja a parasztokat. Az udvar éppen ezért már arra gondol, hogy a törvény szigorával lép fel ellenük, s bár Borié államtanácsos szerint „az ügyvédek megbüntetése még korai dolog lenne" rendelet megy ki, hogy a panaszok felvételénél már a megszövegező neve után is érdeklődjenek.[136] Turócban is egy okmányhamisítás miatt elítélt ember (nyilván az értelmiséghez tartozik) vezeti a parasztok ellenállását az ottani jezsuiták ellen, sőt Bécsbe készül velük.[137] Az úrbéri ügyek intézésében nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező Balogh László helytartótanácsos, mint Sopron megyei királyi biztos, nyilván nem ok nélkül hivatja össze az úrbérrendezés megkezdésekor az ottani „ágenseket és prokurátorokat" ügyvédeket és ügyvivőket, kifejtvén előttük, hogy „hogyan kelljen a netalán hozzájuk folyamodó jobbágyokat alaposan kihallgatni, és ezeknek ügyeit előmozdítani azzal az elővigyázatossággal és mérséklettel, hogy ezeknek célja a legcsekélyebb izgatás vagy bátorítás nélkül mindig oda legyen irányozva, hogy a jobbágyok ügyeit a kérvények beadásához szükséges hivatali út betartásával és ezeknek érett megfontolásával és előrelátó irányításával vállalják fel és irányítsák ... és egész munkájukat arra irányozzák, hogy egyik oldalról a hozzájuk folyamodó jobbágy számára járó igazság kiszolgáltatását elősegítsék, másrészt mind a földesuraknak, mind a megyei hatóságnak tartozó minden engedelmesség és alárendeltség a legteljesebb békében és nyugalomban tarttassék meg és evégből ... a jobbágyok ügyeit, félretéve zaklatásra és kényelmetlenkedésre irányuló minden törekvést, megfelelő helyen terjesszék elő ... és a panaszok megfogalmazásában teljességgel tartózkodjanak az írásnak ... gunyoros stílusától, az ügyek vitelében pedig az izgatástól és a kedélyek felkorbácsolásától".[138] Ezek a szavak sejtetni engedik számunkra azt, hogy ez, az udvar politikájában beállott új irányzatot jó előre megérző réteg, tanácsolta a parasztok számára a közbeeső törvényes út mellőzésével, közvetlen a királynőhöz való folyamodást és ezzel a mozgalom oly gyors és széleskörű elterjedését tulajdonképpen megindította. Az alsópapságból is van olyan, aki rokonszenvez a mozgalommal. Egy segesdi franciskánus — már a mozgalmak alatt — a portiozás, tehát az állami adóteher istentelen voltáról beszél a népnek, — „bizony szentül mondja" bólogatnak rá a parasztok.[139] Egy-két év múlva ugyanígy hallunk a szőcei plébánosról, aki a falu harcát vezeti Rima-

[134] Bejczyre lásd: 109. jegyzet

[135] A keszthelyi mozgalomra FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1766. máj. 31., továbbá FCsL Zaladiensia 1682/c. »Projectum Mis. Contribuentis plebis Keszthelyiensis« — *Sz. I.*

[136] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 90—91. l.

[137] LP 1768 : 1. — *V. K.*

[138] LP 1767 : 556. — *V. K.*

[139] FCsL Memorabilia 78. Festetics Lajos Festetics Kristófnak, 1766 máj. 28. — *Sz. I.*

nóczy Antal ellen. A plébános arra is hajlandó, hogy maradék pénzén a királynő elé vezesse a parasztokat, a földesúr kizsákmányolását törvénytelennek nevezi, és ha a földesúrtól valamilyen rendelet jön, a parasztok a plébánián összegyűlve vitatják meg és fogadják el, vagy utasítják vissza azt.[140]

A földbirtokososztály viszont nagy rémülettel szemléli a mozgalmakat, Dózsára emlékezik és hatalmas lázadástól retteg. Zala megye közönsége attól fél, hogy „az egykor Ulászló király alatt a közrend ellen irányított oly igen gyászos szerencsétlenség fog bekövetkezni".[141] Grassalkovich, a magyar kamara elnöke szerint tartani kell olyan mozgalomtól, „melyeknek Magyarország szomorú példáját látta Ulászló király alatt, az istentelen, lázító Székelytől". (Dózsa György)[142] Hogy az urak éppen Dózsától félnek igen érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy nemcsak a jobbágyszolgáltatások tételes megfogalmazása alapszik 1514 törvényén, hanem maguk a földesurak is álláspontjuk védelmezése közben még mindig erre hivatkoznak. Vas megye felbáborodva beszél a parasztokról, akik fellázadtak az ellen a szolgaság ellen „melyre egykor már királyi és országos szavazattal törvény által ítéltettek". Ugyanígy hivatkozik a megye arra is, hogy parasztjainak ő a természetes ura.[143] A félelem megvan a legnagyobb földesurakban is. Láttuk, hogy Festetics Lajos feleségét és gyermekeit Keszthelyre küldi a lázadó Somogy megyei parasztoktól való félelmében, de mikor a már említett berki tiszttartó akar ugyanoda húzódni, Festetics Kristóf elutasítja: „netalántán a somogyiak is ide jöjjenek és mindnyájunkat elkergessenek innen is".[144] A A félelem persze ugyanígy, sőt fokozott mértékben található meg az uralkodó osztálynak a mozgalmak legközvetlenebb hatását érző, legalsóbb rétegeiben és az uralkodó osztály kiszolgálóiban is. „Egy lábig agyonvernek s ödvöznek bennünk" — kesereg egy tiszttartó. „Bizonyára írhatom az úrnak, hogy én ilt feö képpen a pusztában magánosan lakván félve és rettegve az éjszakát, de örvendve várom a nap fényét" — jajgat egy zalai kisbirtokos.[145] A berki tiszttartó, akit ha emlékezünk, a parasztok a Kapos vizébe vetve másvilági örökös mészárosnak akartak felszabadítani, megkönnyebbülten sóhajt fel a királynő pátensének hallatára: „Hála Istennek, jölt patentálisunk eö Felségétül, királyné asszonyunktul" — a vásárosdombai plébános azonban, akinek mindezt elmondja, rezignáltan válaszolja: „Kettő még hátra vagyon, de ha az harmadik érkezik, akkoron nagy vérontás lesz".[146] (Erre azután mint láttuk — a tiszttartó is Keszthelyre igyekszik.) A messzebbre látó embereket persze a mozgalom távolabbi következményei is rettegtetik. A Dózsától félő Grassalkovich azt fejtegeti, hogy a lázadás könnyen átterjedhet Liptóra, Árvára, Tiszántúlra, sőt Morvaországra és mint ezt többször, nyilván az udvar megmozgatására hangsúlyozza, Bécsre is.[147] Festetics Kristóf paraszti respubli-

[140] VMKL TUT 3. kötet 6. sz. — *V. K.*

[141] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 449. l., Ugyanez a megye jegyzőkönyvében így van megfogalmazva: »Ezek a kezdetek rémülettel teljesen intenek minket az egykor Ulászló király alatt megkísérelt oly igen gyászos szerencsétlenségre.« ZMKl KJk 1766/67., 284—295. l.

[142] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 28/a. sz.: StRA 1766 : 1096.

[143] U. o. I. 471. 497. l.

[144] FCsL LM Festetics Kristóf Festetich Pálnak, 1766 máj. 31. — *Sz. I.*

[145] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 30. sz.: HtL AU 1766 : 276

[146] U. o. II. 38/a. sz.: OR 1766 : 276.

[147] U. o. II. 28/a. sz. StRA 1766 : 1096.

kától fél, és így kesereg: „már az Ur Isten irgalma legyen szegény hazánkkal, ha a parasztságra hagyatik országunk vezérlése, boldogítása, gyarapítása".[148] „Ha a paraszság büntetlen marad, nagy és csúnya consequentiától félhetünk."[149] S szinte páni félelemmel, a hirtelen rátört veszedelemmel szemben szinte értetlenül, magánkívül kiáltanak fel a már idézett déldunántúli levél végső sorai: „Fekszik ez alatt rettenetes nagy misterium, mert csak sehonnét nincs segítség! Nincsen oltalom! Ellenség országunkban nem lévén, az magunk jobbágyitul erőszakot szenvedünk".[150]

2. A mozgalom eredménye: az úrbéri rendelet

A) A rendelet megszületése

Ilyen körülmények között persze nem csodálható, ha a földesurak a mozgalom második szakaszában még sokkal inkább megrémülve egyre újabb meg újabb karhatalomért ostromolják az udvart. Ez a karhatalom igaz, hogy csak a mozgalmak második szakaszának vége felé, de végül meg is érkezik. Bécset mindenesetre megnyugtathatta az a körülmény, hogy parasztság és földesurak viszonya ekkorra már tökéletesen elromlott, annyira, hogy ezeknek különben is valószínűtlen szövetkezésétől végleg nem kellett tartania. De ettől függetlenül is a mozgalmak ezen szakaszában az udvar rendészeti intézkedései egyre szorosabban fonódnak össze az udvar előtt ekkor már egyre tisztábban álló politikai teendők végrehajtását célzó intézkedésekkel.

Persze a mozgalmak és az udvar rendelkezései már az első panaszok befutásától kezdve is egybefonódnak, megfelelően annak a körülménynek, hogy magának az adóalapvédő politikának bevezetését is tulajdonképpen a jobbágyság egyre érezhetőbbé váló csendes ellenállása kényszeríti rá az udvarra. Most, mikor az udvarnak a mozgalommal kapcsolatos — a fentiekben eddig részletesen még nem említett politikai intézkedéseit vesszük sorra, nyilván nem szükséges a kérdés újbóli részletes tárgyalása, épp úgy, mint az udvart a rendezésre közvetlenül és éppen 1764-ben rászorító körülmények újbóli ismertetése sem. De fontos az előzmények, az állandó paraszti ellenállás tényének megismétlése, — fontos azért, mert csak így értékelhetjük helyesen azt, hogy ezen ellenállásoknak nyílt formában való megjelenése hogyan gyorsítja meg az udvar intézkedéseit, — s hogyan teszi rugalmasabbá is sok olyan részletkérdésben, melynek simán való megoldására a mozgalom kitörése előtt gondolni sem mertek volna.

Mikor az udvar 1765 márciusában nagyjából Festetics terve szerint a parasztkérdés rendezésére irányuló előmunkálatait megkezdte, első lépésként a panaszok kapcsán a megyéket utasítják azok kivizsgálására s az erről készült jelentéseknek a helytartótanácson át az udvarhoz való felterjesztésére. Az udvar azonban, mikor ezzel belement abba, hogy az ügyet elsőfokon a földesurak szervezete, a megye adminisztrálja és véleményezze — bár akaratán kívül, sőt akarata ellenére is — de már az eljárás elején kiengedte kezéből a parasztkérdés közvetlen irányításának lehetőségét.

[148] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1765 aug. 19. — *Sz. I.*
[149] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1767 jún. 18. — *Sz. I.*
[150] Ld. a 108. jegyzetet.

Az udvar u. i. nyilván úgy képzelte el a dolgok menetét, hogy a panaszok jogosultságát közigazgatási úton igazolni fogják, s az udvar számára nem marad más hátra, mint hogy a földesurakat a törvénytelen követelésektől eltiltsa. Nem számoltak azonban azzal, amire Festetics — mint már rámutattunk — terveinek készítésekor nyilván számított, hogy t. i. a földesurak nem fogják simán engedni jövedelmeik ilyen nagyarányú csökkentését, hanem minden bizonyító eszközt, jogi érvet megragadnak kizsákmányolásuk jogosultságának igazolására. Ezáltal pedig az eljárás már a legalsó fokon is hosszú időre el fog húzódni. Nem számoltak másrészt azzal sem, hogy a parasztság, mely már a végső feszültség állapotában volt, nem fogja kivárni ennek a hosszadalmas eljárásnak a befejezését, hanem erőszakkal is igyekszik magát a visszakövetelt jogok birtokába helyezni. A földesurak időhúzó taktikája egyrészt, a parasztok megmozdulása másrészt alig néhány héttel az eljárás megindulása után megmutatta azt, hogy az udvar helytelen úton indult el, kicsúszott kezéből a vezetés s már a legelső lépéseknél súlyos időveszteséget szenvedett.[151]

Kétségtelen, hogy magában az államtanácsban is voltak hangok, melyek kezdettől fogva az udvar fokozottabb, közvetlenebb beavatkozását sürgették. Elsősorban a már említett báró Borié, aki mindvégig következetesen hangoztatta, hogy a parasztkérdést legalsó fokon sem szabad a nemesség befolyásának átengedni s aki az ügyek intézését kezdettől fogva külön királyi biztosra bízta volna. Borié radikális eljárást követelt: a földesúri jogtalanságok, a további allodizálások megszüntetését és állandóan azzal gyanúsította a helytartótanácsot, hogy összejátszik a földesurakkal. Az udvart is óvta olyan intézkedésektől, melyek a parasztnak valamely formában is szembeállítanák. A vármegyék számára követendő normául kidolgozandó minta-urbáriumot a kamarai kézen lévő uradalmakban, tehát teljesen az államhatalom befolyása és irányítása alatt akarta elkészíttetni és bevezettetni.[152] Azt azonban, hogy az udvar elképzelések és tények hiányában még mennyire rá volt szorulva a megyék által szolgáltatandó adatokra, azok a semmitmondó jelentéktelen intézkedések mutatják legvilágosabban, melyeket — Borié javaslatának megfelelően — a kamarai uradalmak jobbágyainak érdekében még 1765 tavaszán tettek. Ezekben a csupán általános, a parasztokkal való enyhébb bánásmódra intő felhívások mellett a pénzbüntetések testi fenyítékké való átváltoztatásáról, a paraszti adásvétel körüli földesúri kényszer megszüntetéséről, a kilenced és tized idejében való beszedéséről rendelkeznek és arról, hogy a földesúri szolgáltatásokat csak az állami adók beadása után szabad követelni.[153]

Az udvar ilyen tanácstalanságának és bizonytalanságának következményei a mozgalommal szemben 1765 nyarán kiadott felemás, eredménytelen rendeletei is, melyekben földesurakat és parasztokat egyaránt igyekezett engedelmességre kényszeríteni. De a megyék huzavonái és az, hogy a mozgalmak a földesúri koholmányként kezelt királyi rendeletek ellenére is egyre rohamosabban terjednek, már augusztus vége felé rákényszerítik az udvart arra a gondolatra, hogy a parasztkérdésbe erélyesebben, közvetlenebbül, királyi biztos kiküldetése által avatkozzék be. Ez már annak a körülmény-

[151] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 139—140. l.
[152] U. o. I. 64. l.
[153] U. o. I. 200. l.

nek felismeréséből származott, hogy az udvar a váratlan erővel kitört mozgalmak még tovább terjedésének veszélye nélkül nem maradhat meg pusztán szemlélő és ítéletet megerősítő szervnek, hanem már az első fokon lezajló eljárást is aktívan irányítania kell.

Erre a lépésre az udvar annál is inkább elszánhatta magát, mert a nyár folyamán Balassa Ferenc br. helytartótanácsos és szerémi főispán a parasztkérdés megoldásában követendő olyan eljárásmódra hívta fel figyelmét, mely eredményesnek ígérkezett, viszont éppen azt követelte meg, hogy az udvar a rendezés munkájában az eddiginél nagyobb szerepet vállaljon magára.

Balassa, akinek megyéjében még 1755-ben, a nagy horvát parasztfelkelés után úrbérrendezést hajtottak végre, most az itt követett eljárás alapelveit igyekszik az udvarral elfogadtatni.

Javaslata szerint az úrbérrendezésnek arra kell törekednie, hogy mindenhol az országban, „szabályszerű" urbárium legyen. Az urbárium szabályszerűsége pedig abban áll, hogy benne a paraszti szolgáltatások arányosak a földesúrtól kapott beneficiumokkal (föld, ház, erdő stb.). Ez pedig akkor állapítható meg, ha az udvar elkészít egy szabályzatot, melyben pontosan meghatározzák elsősorban a jobbágytelket, azután a jobbágy egyéb jogait. Ezt a szabályzatot az egész országra nézve érvényesnek kell kimondani s a megyék azután ennek a szabályzatnak az alapján, tekintetbe véve a helyi viszonyokat, megállapítanák a jobbágy kötelezettségeit és elkészítenék az egyes községek urbáriumait. Az urbáriumokat először az úriszék állítaná össze. Ezeket a megye minden esetben felülvizsgálná és — mivel Balassa helyesen rámutat arra, hogy a megyei ítélőszéken is végeredményben földesurak ülnek — a helytartótanácshoz terjeszti fel. Innét azután Bécsbe kerülnének, ahol azokat a királynő fogja megerősíteni. Ezekután válnak az úrbáriumok szabályszerűekké és ezekre most már a megyének lesz állandó kötelessége felügyelni.

Balassa még a nyár folyamán pótlólag beterjesztett javaslataiban végül oda jutott, hogy mind a parasztok lecsillapítása, mind a megyék ellenállásának megtörése végett egyelőre Vas megyébe, később azonban a terve szerinti rendezés alá vonandó minden megyébe királyi biztos szálljon ki.[154] S mivel közben az államtanács is rájött arra, hogy tényleg kár volt az elsőfokú eljárást minden további megkötés nélkül a megyéknek engedni át és azoknak munkáját részben irányítás, részben pedig már eljárás közben is állandó ellenőrzés nélkül hagyni, Balassa javaslatának megfelelően a királynő és az államtanács királyi biztosok (egy katonai és egy polgári) kiküldése mellett határoz. Ugyanakkor — talán szintén Balassa országos méretű, felülről kezdeményezett normákkal dolgozó szabályzat-tervezete hatására is, — a kancelláriának 2 hónap alatt olyan általános úrbéri szabályzat kidolgozására adtak utasítást, mely most már minden további eljárás alapjaként állapítsa meg egész pontosan egy jobbágytelek nagyságát és az érte járó összes szolgáltatásokat.[155]

A magyar kormányszervek azonban — a kancellária és a helytartótanács — tiltakoztak a királyi akarat ellen. Bonyolult és hosszadalmas köz-

[154] U. o. I. 140—155. l. Balassa valamennyi tervének részletes ismertetése.
[155] U. o. I. 156—159. l.

jogi fejtegetések alapján a királyi biztos kiküldését törvénytelennek találták, ugyanakkor viszont védelmükbe vették azokat a Vas megyei földesurakat, akik az udvar immár évtizedes álláspontjával szemben is az időközben meghozott és a földesúri túlkapások tárgyában véleményt adó első úriszéki ítéleteket a megyétől a közigazgatási út mellőzésével nem a helytartótanácshoz, hanem továbbra is a királyi táblához fellebbezték. A kancellária jellemző módon azzal érvelt, hogy ha a parasztok a nemességgel szembeni ellenállásuk sikerét észreveszik, vérszemet kapnak s legközelebb már az udvarnak is ellenállnak.

A királynő a kancellária fejtegetéseinek hatása alatt átmenetileg tényleg lemondott a királyi biztos kiküldéséről s ezzel az ügy irányítását egyelőre még mindig a megyék kezében hagyta. Kárpótlásul a felsőfokú ellenőrzést igyekezett megszilárdítani azzal, mikor makacsul kitartott a közigazgatási út betartása mellett, s hogy az ügyeknek esetleges további elhúzódását megakadályozza, 1765 október 31-i rendeletében a megyéktől ezekután felterjesztendő úriszéki ítéletek gyorsabb elintézése végett a helytartótanácsban négytagú bizottságot alakított. A rendelet lerögzíti azt, hogy az úrbéri kérdés közigazgatási úton oldandó meg, megfelelő szervként kijelöli a helytartótanács újonnan felállított bizottságát, meghatározza az ügymenetet: úriszék, megyei ítélőszék (az itt hozott ítélet azonnal végrehajtandó, de egyúttal tovább is terjesztendő), helytartótanács úrbéri bizottsága, majd teljes ülés, kancellária, királynő. A királynő eltiltotta a földesurakat attól, hogy a kihirdetett rendeletek ellenére a paraszttól mást is követeljenek, a rendelet ellen engedetlenkedő paraszttal szemben azonban — bizonyos adminisztratív formaságok után — katonai karhatalom használatát helyezte kilátásba.[156]

Mindezek a lépések eléggé bizonyítják azt, hogy az udvar a mozgalmak hatása alatt a rendezés adminisztrálásába egyre inkább be kíván avatkozni s a megyékkel szemben az ügyek intézését gyorsító befolyását egyre jobban igyekszik érvényesíteni. E törekvését nagyban elősegítette az a körülmény is, hogy Zala megyében, ahol a nagybirtokosok nem gyakoroltak oly nagy befolyást a megye munkájára, augusztus végén elkészült a jelentés a parasztok járandóságáról, telki állományáról, s kötelezettségeiről. Az út, melyet a paraszti terhek meghatározása úriszéken, megyén, kancellárián s végül a királynő kezén át megtett, s a változtatások, melyeket e fórumok rajta végeztek, eléggé világosan illusztrálja a kérdés összes nehézségeit. A zalaszentgrótiak esetében pl. az uradalom azt kérte, hogy a parasztok minden egész telek után hetenként négy marhával 2 napig, vagy ehelyett gyalog 4 napig robotoljanak (a töredéktelkek után természetesen a szolgáltatásokból arányos törtrész járna). Az úriszék a 4 marhával teljesítendő robotot heti egy napra, az egyenértékét jelentő 4 napi kézirobotot 3 napra szállította le. 18, illetve 12 napra szállította le a zsellérekre az uradalom által évi 24, illetve 16 napban megállapított robotját is. A kancellária ezt a normát elfogadta, a királynő ellenben a munkák elvégzéséhez a 4 állat helyett kettőt is elegendőnek tartott és a 4 ökörrel teljesítendő robotot 2 ökörrel teljesítendő robotra változtatta át. A kancellária erre tiltakozott, mondván, hogy Zala megyében a földműveléshez 4 igásállat szükséges, ha tehát ezt a csökken-

[156] Az iratváltás részletekbe menő ismertetése u. o. I. 159—193. l.

tést végrehajtják, gyakorlatilag a földesúr robotjainak fele elvész. Ezt az érvelést azután a királynő is elfogadta.[157]

A Zala megyei ítéletekkel szemben azonban a Vas megyeieket nem lehetett jóváhagyni, azok nem szolgálhattak általános norma alapjául, mivel hiányosan voltak felszerelve, fontos iratokat nem terjesztettek fel s belőlük sem a jobbágytelek nagysága, sem a szolgáltatások mértéke nem volt pontosan meghatározható. A Zala megyére nézve azonban így véglegesen elfogadott szabályzat szerint, melynek alapelvei azután nagyjából végig az egész rendezésen érvényesülni fognak, az egész jobbágytelek (a föld minőségétől függően) 18—20—22 hold és heti 1 napos 4 ökörrel végzendő robot terheli, mely heti 3 gyalog napszámmal egyenértékű. A jobbágytól csak úgy szabad ingyen munkát követelni, ha azt a robotba beszámítják. Beszámít az 52 napba az évi egy-két napos hosszú fuvar, melyet négy egész telkes együttesen szolgáltat. A rendelet általánossá teszi a kilencedet, szabályozza a földesúri korcsmáltatást, s végül — nyilván, hogy a paraszt adózásképességét a földesúr rovására növelje — a konkréten megállapított pénzadón kívül minden földesúri pénzbüntetés helyett — láthatólag a kissé megcsorbult földesúri tekintély növelése végett is — botbüntetést rendel el.[158]

A zalai rendezéssel egyidejűleg az udvar újra felvetette az általános úrbéri rendszabály gyors kidolgozásának tervét, melytől augusztus végén még a kancellária ellenvetéseinek hatására átmenetileg elállt. Ennek mintegy előmunkálataként a kancelláriát azzal bízta meg, hogy állítsa össze a tételes törvényekkel ellenkező jobbágyterhek jegyzékét.

Az udvart azonban a parasztmozgalom váratlanul továbbfejlődő eseményei még gyorsabb intézkedésekre is ösztönözték. A felkelt parasztok nagy reményeit, melyek havi egy napos robotra számítottak, az udvar ilyen rendeletei nem elégíthették ki. Az október 31-i rendelet után pontosan az ellenkezője történt annak, amire az udvar számított. Zala megyében ugyanis minden eddiginél magasabbra csapott a mozgalom lángja. Így került sor a mozgalmakkal kapcsolatban már elmondott súlyos zavargásokra, a katonaság megtámadására.

Ezek az események s ugyanakkor Vas megyének az ügyek intézését tovább halogató magatartása végül rábírták az udvart, hogy alkotmányos aggályokkal mitsem törődve arra a lépésre szánja el magát, amit néhány hónappal ezelőtt még hajlandó volt elhalasztani. 1766. január 17-én Brunswick udvari tanácsost királyi biztosként küldik Vas és Zala megyébe. A küldetés célját a fellázadt parasztok megnyugtatásán túl maga a királynő foglalja össze az aktára írt végzésében: „Örülök ennek az alkalomnak" — írja — „mert így komolyan beláthatok azokba a dolgokba, melyeket a magyar hivatalnokok sohasem ismertek volna meg és intéztek volna el úgy, ahogy kell".[159]

Brunswick kinevezése után az udvar intézkedései gyorsan követik egymást. Egymásután születnek meg az intézkedések, melyek mind azt mutatják, hogy az udvar az ügy érdemi részét most már maga veszi a kezébe.

[157] A Zala megyei parasztok helyzete: U. o. I. 126—129. l., a zalaszentgrótiak urbáriumára U. o.: 210—218. l.

[158] U. o. I. 192—193., 652—658. l.; a Vas megyei szabálytalanságokra u. o 194. l.; a Zala megyei normákra u. o.: 194—196., 769—774. l.

[159] U. o. I. 266., 786. l.

A királynő januárban bizottságot nevez ki a szabályozáshoz szükséges norma kidolgozására, annak a három államtanácsosnak a bevonásával, akik az udvarnak a mozgalommal szemben eddig is követett politikáját irányították. (Borié, Blümegen, Stupan).[160] Február elején intézkedés történik, hogy Brunswick foganatosítás végett kapjon meg egy már jóváhagyott zalai urbáriumot.[161] Február közepén kiadják a paraszti panaszok orvoslására szolgáló ú. n. Puncta Specialiat, melyek, mint alcímük is mutatja, a Zalára nézve már kiadott, az előzőkben ismertetett alapelveket tartalmazzák. Egyidejűleg jelennek meg a Puncta Generalia, melyek azokat a szolgáltatásokat sorolták fel, melyeket mint tételes törvényekkel ellenkezőket (elsősorban készpénzszolgáltatásokról volt szó) a földesurak többé nem követelhetnek parasztjaiktól. Főleg jogtalan vámokról, különféle eladhatatlan uradalmi termékeknek a parasztságra való rákényszerítéséről van szó; a punctumok tilalmazzák a földesúr elővételi jogát is olyan cikkekre, melyekért a paraszt szabad piacon többet kaphat, tilalmazzák a földesúri személyzet visszaéléseit és a jogtalan bírságokat.[162] Alig egy héttel később újabb igen fontos döntés érkezik: abban az esetben, ha a parasztokra eddig a normánál nagyobb szolgáltatás nehezedett, alkalmazható a királyi norma, tehát könnyíteni lehet helyzetükön, de ahol a paraszt eddig ennél kevesebbet szolgált, ott nem lehet terheit a rendeletben megállapított színvonalig felemelni.[163]

Március folyamán a királynő még tovább szándékozott menni. Miközben egy királyi rendelet állásvesztéssel fenyegeti meg a Vas és Zala megyei fő- és alispánt, ha a parasztokkal kegyetlenkedő földesurakat és tiszteket nem rendszabályozzák meg, egy Brunswicktól érkezett felterjesztés alapján el szándékozik rendelni azt, hogy a punctumoknak a hosszú fuvarról és kilencedről szóló pontjait úgy változtassák meg, hogy azok csak ott legyenek kötelezők, ahol a szolgáltatások eddig is szokásban voltak, — s ugyanakkor tilalmazni szándékozik a hegyvám szabálytalanul nagy mértékkel való kivételét is.[164]

Mindezek az intézkedések illetve kísérletek világosan mutatják, hogy az udvar milyen komolyan vette az időközben újból még erősebben fellobbanó parasztmozgalmat, hiszen a gyors egymásutánban következő rendeletek, végső fokon gyakran kifejezetten meg is mondva, mind annak — a lehetséges legnagyobb engedmények árán is — minél gyorsabb megszüntetésére irányultak. Az utóbbi rendelet kiadása ellen azonban a kancellária már élesen tiltakozott. Kifejtette, hogy helytelen lenne a rendeletet, mely szerint már sok helyen történt is intézkedés, olyan lényeges pontokban, mint a kilenced és hosszú fuvar, megváltoztatni; kifejti azután, hogy az évi egy hosszú fuvar, amit négy egésztelkes ad együtt, nem elviselhetetlen teher, a kilencedet illetőleg pedig annak törvényes alapjaira hivatkozik. Elismeri, hogy az jelenleg Magyarország sok helyén valóban egyáltalán nincsen szokásban, a földesurak azonban e helyett már évtizedek óta különféle vele

[160] U. o. II. 8/b. sz.: StRA 1766: 184.
[161] A Brunswicknak megküldendő urbárium: U. o. II. 11/c. sz.: StRA 1766: 228.
[162] U. o. II. 15. sz.: a megelőző tanácskozás jegyzőkönyve: OR 1766: 599., StRA 1766: 241., 326.
[163] U. o. II. 16. sz.: a legfelsőbb elhatározás: 16/d. sz.: StRA 1766: 394.
[164] U. o. II. a fő és alispánokra 17/b. sz.: StRA 1766: 512., Brunswick felterjesztése a kilenced tárgyában (1766. febr. 17., febr. 28.), és a legfelsőbb elhatározás: 21. sz. StRA 1766: 326, továbbá NN.

egyenlő értékű, más szolgáltatásokat kaptak. (Magasabb robot, készpénzszolgáltatás stb.). Mivel azonban a punctumok ezeket a szolgáltatásokat csökkentik, vagy egészen el is törlik, a földesúr tulajdonképpen kétszeres veszteséget szenved, úgy, hogy a kilencedet kárpótlásul meg kell kapnia. Miután a kancellária érvelését az államtanács is elfogadta, a királynő a punctumokat egyelőre változatlanul hagyta. De az események április legelején a kérdés újbóli elővételére kényszerítették s a hó végén a kancellária ismételt tiltakozása ellenére is, egyidőben a parasztokhoz intézett komolyhangú, a további engedetlenkedést 5 évi börtönnel, sőt halállal fenyegető pátensének kibocsátásával úgy döntött, hogy kilenced mindazokon a helyeken, ahol eddig akár természetben, akár megváltás formájában szokásban volt, maradjon meg, de a paraszt a két megoldás közt szabadon választhasson, olyankor azonban, ha kilencedet még soha semmiféle formában sem adtak, minden esetről a királynőnek tegyenek jelentést. A kilencedet a parasztnak kell beszállítania, a tizedet azonban már nem.[165] Elrendelte azonban a királynő, hogy egyes, különösen termékeny, vagy nagy piacokhoz közel fekvő falvak telki állományát csökkentsék és 14—16 holdban szabják meg. De az ilyen eseteket is mindig hozzá kellett felterjeszteni. Lerögzítette azt is, hogy a szolgáltatások és robotok nem a kisebb-nagyobb földdarabokat, hanem a telket terhelik, és ha vitás az, hogy a földdarab melyik kategóriába tartozik, mindig az alacsonyabbat, tehát kisebb teherrel járót kell számítani.[166]

Néhány nappal később rendeli el a királynő, hogy az úrbéri rendezésnél egy nyolcad teleknél kisebb földet egészen kivételes esetet kivéve, nem szabad kimérni, ahol nem lehet így eljárni, ott a földesúr a sajátjából pótolja a hiányt. Elrendeli továbbá, hogy minden további úrbéri perben közöljék vele előbb a jobbágyok előző telki állományát és szolgáltatásait, a Vas és Zala megyei szabályozásról pedig állandó jelentéseket kér. A szabályozás alá még nem vont megyékben pedig az általános rendezésig is elrendeli az úriszékek gyakori tartását a nagyobb uradalmakban negyedévenként, kisebbekben pedig legalább évenként.

Ugyanakkor jóváhagyta a királynő a kancellária által elkészített urbáriumot is, egyelőre csak Vas és Zala megye számára. Ez az urbárium pontról-pontra végigmegy a rendezés valamennyi, az eddigiekben felmerült problémáján és minden előfordulható eset figyelembevételével rendelkezik. Bár még nem olyan részletes, mint az 1767. januárjában megjelenő végleges úrbéri rendelet, de attól a legfontosabb kérdésekben már nem sokban tér el. A főkülönbség az, hogy a marhás robotot négy marhával végezteti. (1767-ben csak a szántásra követelnek négyet) és a marhás robot ellenértékét heti három gyalognapszámban állapítja meg (1767-ben 2 nap az ellenérték). Viszont az 1767. rendelethez képest kedvezőbb azért, mert itt a kilencedet

[165] U. o. II. udvar és kancellária vitája 22/a. sz.: OR 1766 : 616, 22/b.: StRA 1766 : 1712., Az április 25-i rendeletre 26/d. sz.: StRA 1766 : 990., a megelőző iratváltás: 25. sz.: StRA 1766 : 829, 26/a-c. sz.: OR 1766 : 186.

[166] Brunswick március közepén tabellát készített, melynek segítségével bármilyen nagyságú telekhez tartozó robotot azonnal ki lehetett számítani (Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 20/a. sz.: OR 1766 : 238.) Az udvar viszont ezzel a rendelettel kiköti, hogy a paraszt kezén levő földet nem az éppen meglevő terjedelmében kell felvenni, hanem a rendezés során mindig valamely törvényes teleknagysággnak (1, ¾, ½, ¼, ⅛,) megfelelő nagyságúra kell kiegészíteni, még pedig mindig felfelé. Ha felfelé nem lehetne valamilyen oknál fogva, úgy a telket az alacsonyabb telekkategória terhei terhelik.

csak azon a helyen fizetik, ahol „tudnya illik az vagy a helett más adó vagy szolgálat eddig is szokásban volt". 1767-ben viszont szabad választás szerint természetben vagy egyenértékben, de mindenképpen szolgáltatandó kilencedről hallunk.[167]

Az eddigiek során megállapítható volt, hogy az udvar az úrbérrendezés egyes újabb lépéseit általában szorosan a mozgalmakhoz csatlakozva, lépre nem ismerhetően azoknak mintegy nyomására teszi meg. Először visszavetett intézkedések hónapok, később már hetek múlva újból aktuálissá válva, végül is megszülenek, s a parasztokra háruló teher is szemmellátható ütemben egyre jobban csökken. S végső lépésként a déli és délkeleti Dunántúlon váratlanul fellángoló mozgalom így viszi bele az udvart abba, hogy az eredetileg még csak Vas és Zala megyék területére korlátozott rendezést a tervezettnél hamarabb, az egész országra kiterjessze. A déldunántúli mozgalmak hatására az udvarnál egyre határozottabban alakult ki az a nézet, hogy nemcsak a már megindult mozgalmak lecsillapítására megindított úrbérrendezési eljárásban kell megszereznie a vezetést, hanem preventív rendszabályokra is szükség van. Ezeket a preventív rendszabályokat pedig már igen jellemző módon csakis az egész országra kiterjedő általános úrbérrendezés előkészítését célzó intézkedésekben látják. A május 15-én Pozsonyban összegyűlt értekezlet, melyen a királynő maga is résztvett, a magyar főhivatalnokok és főpapok bevonásával már az általános rendezés általános elvi kérdéseit vitatta meg.

Mindenek előtt azt javasolta, hogy a többi vármegyéből is megindulható panaszokkal és esetleg kitörő mozgalmakkal szemben nem szabad készületlennek lenni. A hosszadalmas és éppen emiatt veszélyes hivatalos adminisztrációs út helyett a megyéknek már előre kellene tudniok, hogy ilyen esetben mi lesz a teendőjük. Ezért a fő-, illetve alispánok utasítandók lennének arra, hogy a megyebeli tisztviselőkkel és más „becsületes és keresztény" emberekkel együtt, akik a helyi viszonyokat legjobban ismerik, titkos tanácskozásokat tartsanak, melyen a megye különleges adottságainak megfelelően megállapítanák a jobbágy jogait és kötelességeit, továbbá egy jobbágytelek nagyságát. Felvetette továbbá az udvar az értekezleten azt is, hogy az úrbérrendezés során elsősorban a törvényekre, vagy a szokásra legyenek-e tekinteltel, — mindjárt hozzátéve, hogy szerinte legjobb a kettőnek valamilyen kombinációja lenne. Felvetette továbbá azt a kérdést is, hogy a földesurak és parasztok között eddig megkötött szerződések közül melyik tekinthető szabályszerűen elkészített, tehát törvényesen is elfogadható urbáriumnak.

Mire azonban a konferencia eredményeit az államtanács kiértékelhette volna, e kérdések mellett ismét már más, sokkal sürgetőbb kérdésekre kellett választ találni: — a parasztmozgalom ezúttal is túllép e az udvar terveit. Vas megyében teljessé válik a felfordulás, az udvarhoz befutó jelentések szerint az országban izgatók járnak, akik egész vidékeket igyekeznek felázítani. Ilyen körülmények között fogalmazza meg Blümegen gróf az utolsó intézkedéseket, melyeknek alapján azután a rendezés végeredményben az

[167] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés II. 31/a. sz.: BM 1766. ápr. 28. az urbárium: ú. o. OR 1766: 194.: jóváhagyva: 31/b. sz.: StRA 1766: 2096. Jellemző, hogy a királynő nem megy bele a hozzá személyesen fordulni kívánó parasztküldöttségek eltiltásába.

egész országban meg fog indulni. A javaslat az összes lázongó megyében erélyes rendelkezéseket ajánl: a királynői patens újra való kihirdetését, katonai és polgári kir. biztos kiküldését (Brunswick is vegyen maga mellé katonai biztost), mivel a katonai személy jelenléte szét fogja oszlatni a parasztoknak a katonaság semlegességébe vetett reményét. A panaszok elintézésére is ennek megfelelő tanácsokat ad: a királyi biztosok az udvar által jóváhagyott urbáriumokat karhatalommal hajtsák végre: az ellenálló falut szállja meg a katonaság és addig maradjon ott, míg a parasztok nem engedelmeskednek; ahol elintézett, de a királynőhöz még fel nem terjesztett urbárium van, ott állapítsák meg maguk a biztosok, hogy szükséges-e az ügyek felterjesztése. Ha úgy találják, hogy a királynő elképzelésével megegyezik, úgy hajtassák végre azt is. Ahol még semmiféle ítélkezés nem történt, ott a királyi biztos elnöklete alatt üljön össze az úriszék és ítéletét azonnal hajtsák végre. Ehhez azonban a királyi biztosok számára általános utasítás szükséges, melyet a kancellária állítson össze és amely legalább az alapelveket tartalmazza. A telki állományt elvben meg lehet határozni, a robotokra és a hosszú fuvarra pedig konkrét rendeletek is vannak. A királyi biztosok csak arra vigyázzanak, hogy a részletekben ne vesszenek el. A parasztok ellenállása esetére Blümegen a karhatalom felhasználását javasolja: az ellenálló falu megszállását, a vezetők elfogatását, esetleg különösen súlyos esetben statárium hirdetését és a főkolomposok felakasztását. A vándorló agitátorokat, akik egész vidékeket igyekeznek fellázítani, azonnal le kell fogni és bíróság elé kell állítani. Mindezeknek erkölcsi alapjául pedig Blümegen megállapítja azt, hogy jobb egy embernek meghalni, sem minthogy félrevezetett ártatlan emberek százai pusztuljanak el.[168]

A mozgalom második szakaszának végére tehát udvar és parasztok útja végleg szétvált. A parasztság nem lett eszköz az udvar kezében, a szellem, melyet az udvar engedelmes szolgának hivén a palackból kiszabadított, szabadítója fölé kerekedett. Az elmúlt második szakaszban a mozgalom nagy eredményt ért el: az udvar és a magyar uralkodóosztály ellentétét hatalmasan kimélyítette azáltal, hogy Bécset a földesúri kizsákmányolást erősen korlátozó rendelelek kiadására és azoknak — mint látni fogjuk — a földesurakkal szemben való erélyes végrehajtására kényszerítette. Mindebben döntő jelentősége annak volt, hogy a mozgalom első szakaszának végén megteremtődött a frontok tisztázódásának a lehetősége: az udvar láthatta, hogy a parasztságra nem számíthat, a parasztság pedig felismerhette, hogy az udvar minden parasztvédő igyekezete ellenére sem hajlandó kívánságainak teljesítésére és alapjában véve mégis a földbirtokosok oldalán áll.

A mozgalom harmadik szakaszának történetét tanulmányunk elején említett okok folytán csak nagy vonalakban tudjuk ismertetni. Az udvar mindenesetre nagyjából végrehajtja Blümegen javaslatait: a legnyugtalanabb megyékbe királyi biztosokat küld, és igaz, hogy még mindig óvatosan, de az ellenállás letörésére már katonai karhatalmat is használ. A parasztság azonban szívós: nyílt összecsapásra nem igen kerül sor, s bár a katonai karhatalom kiküldése — mint már utaltunk rá — megszüntette annak lehető-

[168]. U. o. II. a konferencia jegyzőkönyve: 35. sz: StRA 1766 : 1376., a tanács kozáson résztvevők véleménye a követendő eljárásról: 36/a-k. sz.: StRA 1766 : 376. 36/1: jelzet nincs megadva, 36/m: FCsL. Rendezetlen rész. Az államtanács és Blümegen véleménye: 39/a. sz. StRA 1766 : 1376.

ségét, hogy a mozgalom nyílt felkelésbe fejlődjék át, az ellenállás részleges formái még mindig megmaradnak. Egy 1766 nyarán a Dráva mellékéről kelt jelentés szerint a jobbágyok a robotokat még mindig csak tetszésük szerint teljesítik s a földfoglalások sem szünnek meg. Ez persze nagy hatással van az udvar további politikájára. Végnélküli konferenciák vitatják meg, hogy a már lerögzített alapokon hogyan lehetne a törvényes eljárást gyorsítani és lehetőleg egyre több végleges urbáriumot elkészíteni. A tárgyalások során főleg az 1765. október 31-i rendeletet, (a punctumokat), melyről mint elfogadható és végrehajtható alapról nem akartak letérni, igyekeznek rugalmasabbá tenni, de csekély eredménnyel. 1766 decemberében még mindig csak 20 urbárium elkészítését tudták felmutatni eredményként.[169]

Végül 1767 január 13-án hosszas tanácskozások után „mivel a parasztok mostanig elhúzódó mozgalmai, nyugtalankodásai és állandó panaszai teljességgel gyors és minél gyorsabb orvoslást követelnek, és nem remélhető, hogy lecsillapíthatók mindaddig, míg azokon a többi részeken, ahol az efajta mozgalmak kirobbantak, azon adózók között, kik a máshogyan megszerezhető könnyebbség reménye és ürügye alatt megfigyelhetően nyugtalankodnak, mindenütt egyforma és egységes szabályozás nem vezeltetik be" — megjelenik a végleges úrbéri rendelet, mely a magyar feudalizmus utolsó 80 évét oly jelentősen fogja befolyásolni.

A rendelet különben erősen magán viseli annak jeleit, hogy a paraszti ellenállás, annak fenyegető elhúzódása hozta létre. A fenti idézeten kívül még más helyen is világos utalások történnek erre a körülményre. A rendezés súlyponti feladatainak kijelölése után is pl. leszögezi a rendelet, hogy az eljárás minél gyorsabb megindítására azért is szükség van, „nehogy a szolgáltatások és kötelezettségek ilyen alapon keletkező egyenlőtlensége, főleg a jelenlegi körülmények közt, mikor a köznyugalom még mindig nincs teljesen helyreállítva, könnyű alkalmat és lehetőséget adjon új mozgalmakra és nyugtalanságokra". A rendelet kiadásának okát maga a pátens is részletesen fejtegeti: a cél az, „... hogy általa az állami és ezen keresztül nem kevésbbé a hivatali és földesúri tekintély és cselekvőképesség is megszilárduljon, és a ... kellő rend mielőbb helyreálljon".

A rendelet a rendezés főfeladatát abban látja, hogy „ahogy a telki állomány, úgy az igásrobot állítási kötelezettség és a természetben vagy egyenértékben beszedendő kilencedek az úrbérrendezés példányaiba (az úrbéri táblákba V. K.) pontosan, kifejezetten és meghatározottan irassanak be".[170] A rendelet tehát a rendezés középpontjába igen helyesen a telki állomány megállapítását s a már megállapított telkiállománynak, az állami adó alapjának a földesúri allodizáció elleni megvédését, a robot és a kilenced kérdését állítja.

Az eszmei adóalap: az *egész telek* nagyságának megállapítására a rendelet nem ad határozott mértéket: „a telki állomány pedig nem mindenütt egyforma, hanem a földek fekvéséhez és minőségéhez és a jogokhoz és kötelességekhez alkalmazandó". — Az egész telek tehát a fenti szempontoknak megfelelően változó nagyságú területet jelent. Nagyságát — mint

[169] Szabó Dezső professzor szíves közlése.
[170] A rendelet szövege: Pauly 342—351. l.

majd látni fogjuk — megyénként állapítják meg. A rendelet egyedül a belső telek (házhely és tartozékai) nagyságát állapítja meg egy egész telek után egy holdban, amelyet ha nincs meg, a külső telekből kell pótolni. (Megjegyzendő, hogy a továbbiakban a felsorolt szolgáltatások mindig *egész* telekre vonatkoznak, — a telek tört részei a szolgáltatásoknak is arányos tört részeivel tartoznak.) Egységes mértéket állapít azonban meg a telki nagyság kimérésére: szántóföldnél két pozsonyi mérő veendő egy holdnak, a réteknél pedig a termésnek egy szekérben kifejezett összege a mérték. A királyi biztosok számára kiadott utasítás ezt még pontosabban határozza meg: egy 2 pozsonyi mérő befogadóképes gű hold nagysága a föld termékenysége szerint 1100—1200—1300 négys ögöl.[171] Az így megállapított adóalapot pedig a földesúr a továbbiakban már nem csökkentheti.

A paraszti ellenállás eredménye legjobban a rendeletnek a robotokat meghatározó pontjában mutatkozik meg. A rendelet a robotokat egész telek után (a három téli hónapot kivéve) napkeltétől napnyugtáig, az oda- és visszautat is beszámítva heti 1 napban állapítja meg, melyet a szántáskor négy, máskor két igásállattal kell végezni. A marhásrobot helyett azonban — szemben a korábbi 3 napos ellenértékkel — csupán 2 nap gyalogrobot van megállapítva. A rendelet meghatározza azt is, hogy a heti robotszámot mindig be kell tartani, a földesurak legfeljebb aratás, kaszálás és szüret esetén emelhetik a heti robotszámot a duplájára, de ezt a következő hetek robotjába bele kell számítani. A robotnak legalább negyedrésze azonban így is a hat téli hónapra kell, hogy essék. A zsellérek robotja 18 (házas zsellér), illetve 12 (házatlan zsellér) nap évente. De méltányos, hogy a földesúrnak a roboton túl szükséges munkákat is a paraszt végezze el „vagy egyezkedés útján megállapított, vagy pedig a megyei litimációkban megszabott készpénzbérért". Hosszú fuvart évente egyszer négy egész telek összefogva köteles adni négy állattal, de nem rossz úton és két napnál nem hosszabb időre. Az azon túl eltöltött időt a rendes robotba kell beszámítani és minden készkiadásukat (vámok, szállás stb.) a földesúrnak kell fizetnie.

A terményszolgáltatások gerincét a kilenced alkotja. A rendelet a kilencedet, melyről látjuk, hogy az ország nagy részén nem volt szokásban, ismét bevezeti, mégpedig úgy, hogy ahol eddig szokásban volt, ott továbbra is fizetik, mégpedig természetben, ahol pedig még nem volt szokás, ott az urbáriumot elkészítő bizottság állapítja meg a megváltása fejében fizetendő készpénzt vagy robotot, úgy azonban, hogy annak a gabonán kívül is minden más kilencedköteles termék értékét is tartalmaznia kell.

Az irtásföldekre vonatkozólag a rendelet kimondja, hogy azokat a földesúr nem veheti el és nem csatolhatja a telki állományhoz, csak a ráfordított munka ellenértékeként a megye által külön megállapított becsár fejében. Azok az irtásföldek azonban, melyek már több kézen mentek keresztül, vagy más módon elvesztették irtásjellegüket, nem esnek e rendelkezés hatálya alá.

A paraszti korcsmáltatást is szabályozza a rendelet és annak időtartamát attól függően szabja meg, hogy van-e a parasztoknak szőlőhegyük vagy nincs?

[171] Pauly 378. l. Ez is és a parasztok terheinek meghatározása is az a szöveg amely később a rendezés során az egyes falvak urbáriumainak nyomtatott részében s zerepel.

A parasztoknak legelőszerzés végett megengedi, hogy állatállományuk számának megfelelő nagyságú területet hasíthassanak ki, melyre a földesúri állatok közül csak az igás állatokat lehet beengedni. Szabályozza a parasztoknak az erdőhöz való jogát is: a földesúr vagy erdőrészletet köteles átadni a parasztoknak, vagy pedig köteles őket épület- és tüzifával ellátni.

Ezekben a pontokban szabja meg a rendelet és a hozzácsatolt általános urbárium a parasztok jogait és kötelességeit. Igen jellemző vonása e rendeletnek az, hogy a parasztot lehetőleg minden készpénzbeli fizetéstől meg akarja kímélni. Az évi 1 forint füstpénzen kívül jóformán semmiféle módot nem engedélyez a paraszttól való pénzszedésre. A királyi biztosok számára szóló rendelet kifejezetten meg is mondja, hogy mindenütt, ahol a paraszt a kilenced természetbeni fizetését meg akarja váltani, egyenesen le kell beszélni róla, nehogy így pénzt kelljen kiadnia. Ugyanígy tiltja el a rendelet azt, hogy a parasztoktól bírságok címén hajtsanak be pénzt, — ehelyett robotot és testi büntetéseket szab ki. Megszünteti a rendelet a különféle vámokat is, melyek a parasztot terhelték, s már említettük, hogy a hosszú fuvart végző paraszt összes kiadásait is a földesúrral fizetteti. Már itt meg kell állapítani, hogy a rendelet ezen a ponton továbbfejleszti és betetőzi azokat az intézkedéseket, melyeket az udvar már előzőleg, főleg az egy évvel előbb 1766 februárjában kiadott punctumokban, eltiltva a különböző címen rendszeresen élvezett földesúri pénzszolgáltatások további behajtását, kezdeményezett.[172]

Végeredményben: a rendelet értékelése nem könnyű feladat. Maga a szöveg, az ott elrendelt intézkedések ugyanis önmagukban még nem nyújtanak elégséges támpontot a rendelet kielégítő értelmezéséhez. Ezért mielőtt a rendelet értékelésébe belebocsátkoznánk, meg kell vizsgálnunk a rendelet végrehajtását is. Ennek megismerése ugyanis kiegészíti a rendeletet és világosan értékelhetővé teszi azokat a pontjait is, melyek esetleg önmagukban véve vita tárgyát képezhetik.

B) A rendelet végrehajtása

Az úrbéri rendelet elsősorban csupán elvi jelentőségű intézkedés volt, hiszen ahhoz, hogy ennek alapján bármilyen rendezési eljárás megindulhasson, az illető megyéhez vagy megyékhez külön királyi biztost kellett kiküldeni és a rendezés megindítását is minden egyes megyére nézve külön kellett elrendelni.

A rendelet megjelenésekor még mindig az 1765 október 31-i rendeletben megállapított elvek alapján már folyt a rendezés Zala megyében, ugyanazon elvek alapján 1766 július 21-én Vas, december 4, illetve 8-án pedig Baranya és Tolna vármegyében indították el az eljárást. A rendezést királyi biztosi minőségben Vasban és Zalában továbbra is Brunswick, Tolnában és Baranyában pedig Győry Ferenc helytartótanácsos vezette, akit a fenyegetően terjedő parasztmozgalmak lecsillapítására Brunswickhoz hasonló jogkörrel már a mozgalom második szakaszának végén, 1766 nyarán küldtek le a vármegyébe. Január 19-én alig négy nappal az általános rendelet

[172] Általában ld. az előző jegyzetet; a parasztok készpénzfizetésére vonatkozólag Pauly 379—380. l.

megjelenése előtt, rendelték el a rendezést Sopron megyében. (Ide Balogh László helytartótanácsost küldték ki). Az általános rendelet után májusban Fejér, decemberben Pozsony megyében kezdték meg a nagy munkát. Az úrbéri rendelet megjelenése után persze azok a megyék is átvették az ott előírt eljárási módot, ahol a rendezés már megindult, — ugyanígy a későbbiek folyamán is adtak még ki kiegészítő rendelkezéseket. A rendezés 1774-ig megszakítás nélkül folyt, azután 1778 májusában Zemplénben, 1779. januárjában pedig Barsban való rendezéssel fejezték be.[173] 1780-ban a temesi bánságban vezették be a magyarországitól erősen eltérő állami urbáriumot. Erdélyben, mint Magyarországtól különálló nagyfejedelemségben, az úrbéri ügy mindvégig szabályozatlanul maradt; utóbbinak okairól s főleg következményeiről a következő tanulmányban még részletesen lesz szó.[174]

Az 1767 január 13-án kiadott pátens előzményei ismeretében is elsősorban nem azért olyan döntő jelentőségű, mert a szolgáltatásokat szabályozza, hiszen láttuk, hogy azokat a megelőző rendeletek nagyjából már megállapították, — hanem azért, mert a benne megállapított eljárás alapján a rendezés most már az *egész országban* aránylag gyorsan végrehajthatóvá vált, s a megyék kezéből végleg kikerült annak lehetősége, hogy az eljárást a végtelenségig húzva, továbbra is elszabotálják. Valóban, a rendelet kibocsátása után egész megyék rendezése 8—10 hónap alatt lebonyolódik.

Az új rendszer szerint u. i. a királyi biztosok az őket kiküldő rendelet kiadásától számított 15 napon belül megyegyűlést tartatnak. Mivel — mint láttuk — a rendelet a telek területét országosan nem határozta meg, a megyegyűlés feladata — tekintetbe véve a jobbágytelkeknek a megyében szokásos átlagnagyságát — annak megállapítása, hogy a megyében az egész telek hányféle nagyságú legyen és hogy az így megállapított egyes osztályok konkréte mekkora földterületet jelentsenek. Ezekután a megyegyűlés bizottságot küld ki, annak megállapítására, hogy az egyes falvak a fentieknek megfelelően hányadik osztályba sorolhatók. Az osztálybasorolásnál a föld termékenysége és az értékesítési lehetőségek mellett nagy szerepet játszott az is, vajjon a falunak van-e elegendő legelője, megfelelő faizási joga, makkoltatási stb. lehetősége, „hasznos gváraknak (fabricarum) közelsége", gyümölcsösei és kertjei. A bizottságok a földesurakat felhívják az 1766. évi punctumok pontos betartására, a jobbágyoknak pedig kilenc kérdést tesznek fel, melyeknek alapján a községek úrbéres volta, vagy esetleges privilégiumai, régi és jelenlegi terhei, beneficiumai és maleficiumai[175] megállapíthatók. Mindezeknek alapján kell elvégeznie a bizottságnak a községeknek a legmegfelelőbbnek látszó osztályba való sorolását. Ez a rendezés első fázisa, az osztályozás: classificatio.

A második fázisa a rendezésnek a helység összeírása, melyben a házatlan zsellérekig lemenően mindenkit fel kell venni, aki a községben valamilyen földesúrral úrbéres viszonyban áll, megjelölve telkének nagyságát is. Itt a pillanatnyi helyzetet kell feltüntetni. Ugyanekkor történik a hegyvám

[173] Hogy egyes vármegyékben a rendezés milyen időpontokban kezdődött meg, erre: Pauly 432—433. l.

[174] A bánsági urbáriumról: Pauly 387, 391. l.

[175] Beneficium: mindaz, ami a jobbágy termelését könnyíti (jó föld, közeli piac, szőlőhegy stb.). Maleficium: mindaz, ami nehezíti (rossz föld, piac hiánya, állandóan visszatérő elemi csapás pl. árvíz). Pauly 410—412. l. egész részletesen.

alá eső szőlőknek, az irtásföldeknek és a puszta telkeknek összeírása is. Ez a fázis az összeírás (conscriptio).

Ezután az eddigi összes iratot, összeírásokat stb. a királyi biztoson át (aki észrevételekkel látja el) a helytartótanácshoz kell felterjeszteni, mely szintén átvizsgálja és észrevételeivel együtt szükség esetén az uralkodóhoz juttatja el. A felsőbb rendelet megérkezése után a bizottság ismét kiszáll a helységbe, megállapítja, hogy a kilencedet a lakosság terményben akarja-e fizetni vagy megváltja és ezt bevezeti az urbáriumba. Ezek után következik a telik állomány kiszabása (persze egyelőre csak papíron), az esetleges kisebb telkek kiegészítése, vagy a felesleg leválasztása. E harmadik fázist, a végrehajtást (executio), az úrbéri tabella összeállítása fejezi be, melybe most már végérvényesen, névszerint szerepelnek az összes úrbéresek s mely telkük nagyságát és ehhez képest szolgáltatásaiknak konkrét mértékét is tartalmazza. Az úrbéri tabella összeállítása egyúttal átvezet az eljárás negyedik fázisához, az urbáriumok kihirdetéséhez, a publicatiohoz. A bizottság ugyanis a teleknagyságok megállapítása után a táblázatba bevezeti a teleknagyságnak sematikusan megfelelő kötelezettségeket is, az eljáró tisztviselők a tabellát aláírják, megpecsételik majd a kilenc pontot és az összeírást két példányban, a tabellát, urbáriumot, hegyvámösszeírást 4 példányban a királyi biztosnak bemutatják. Ő ezt revideálja és utána a megye saját pecsétjével hitelesítve kiadja. Az eljárás a helyszínen a községben fejeződik be, ahol az urbáriumokat kihirdetik, bizonyos kérdéseket megmagyaráznak és felhívják a lakosokat, hogy a szabályozáshoz most már pontosan ragaszkodjanak. Végül közlik a lakosokkal, hogy az urbárium az esetleges tiltakozásoktól függetlenül is hatályba lép, az összes szolgáltatások a kihirdetés napjától számítanak és hogy az esetleges helyesbítésekre már csak a földek kimérésekor kerülhet sor.

A rendelet a felsorolt tennivalókat mind megyei kiküldöttekre bízza. A királyi biztos tulajdonképpen nem is avatkozik a közvetlen végrehajtásba: ő csak irányítja és a bizottságok által naponként részletesen vezetendő munkanaplók alapján ellenőrzi az egész eljárást, s ha kell, sietteti a munka menetét. Viszont ő rendelkezik a karhatalommal, tárgyal felsőbb hatóságokkal és ahol valamilyen fontos ügyről van szó, pl. a parasztokkal való ellentétekről, ott ő maga lép fel, mint a királynő személyes képviselője.[176]

Jellemző, hogy az udvar királyi biztosoknak valóban — talán éppen Balassa egyik régi tanácsának megfelelően[177] — csupa kisnemesi hivatalnokembert küldött ki. Kamarai tanácsosok, a helytartótanács köznemesi tanácsosai, kancelláriai tanácsosok, intézik az úrbérrendezést, olyan emberek, akik inkább már csak jogilag tagjai a földbirtokos osztálynak, a nemességnek, valójában alig van már földjük, szegény kisnemesi családokból származnak és egyedül hivatali állásukból élnek. Ennek révén azután különösen rá vannak utalva az udvar jóindulatára és munkálataikat mint azt befutott jelentéseik is bizonyítják, valóban az udvar szempontjainak legmesszebbmenő szem előtt tartásával, annak engedelmes eszközeiként végzik.

A rendelet azonban gondoskodott arról is, hogy eredményei fennmaradjanak és a fő'desurak néhány év elmúltával ne tehessenek úi kísérleteket a régi visszaélések feleleventésére, a rendezés megsemmisítésére. Ezért

[176] Az eljárás szabályszerű menete a királyi biztosok és a megyei kiküldöttek utasításaiból rekonstruálható (kivonatosan ismerteti őket: Pauly 434—44. l.).

[177] Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 169., 626. l.

elrendelik az évenkénti úrbéri vizsgálatokat (urbarialis investigatiokat). Minden év decemberében a megyéknek végig kell vizsgálniuk a falvakat és írásbeli nyilatkozatokat kell követelniök, hogy vajjon „a meglátogatott helységben az úrbéri tabella, az úrbérrendezés végrehajtásáról szóló bizonyítványok, a puncta generalia, a hegyvám összeírása" megvan-e, s az uradalom részéről nem történt-e valami ezzel ellenkező lépés? „A vizsgálat indítóoka a parasztok megtartása", — azaz adózó képességüknek fenntartása, — mondja a rendelet, mely a továbbiakban az eljárás miként járól részletesen intézkedik. (Pl. az esetleges urbáriumon túl kicsikart robotért készpénzben kell kárpótolni a parasztot.) 1772 májusában újabb részletes rendelet fejleszti tovább ezeket a rendelkezéseket. A parasztok panaszaival szemben meg kell hallgatni a földesúr ellenvetéseit is: ezt az eljáró megyei biztos a maga véleményével együtt a sedria döntése alá tartozik terjeszteni és miu án ezt a helytartótanács is jóváhagyta, következhetik az ítélet foganatosítása (effectuatio).[178]

Súlyos hiba lenne azonban, ha végignézve az úrbérrendezés megszületésének történetén, olyan szemlélet alakuina ki bennünk, mely a rendelet megalkotásában végül is egy osztályok felett álló, azoktól független célokat követő államhatalom irányító akaratának eredményeit látná. Ha e szemlélet felszámolására nem is lenne elegendő annak tudata, hogy az abszolút államhatalmat már a parasztvédő politika bevezetésére is végeredményben éppen a parasztság további ellenállásától való félelem kényszerítette, nagyban elősegíti a kérdés helyes megítélését az, ha magának az abszolút monarchiának lényegét, osztálytartalmát vesszük vizsgálat alá.

„Az abszolutizmus a feudális állam fejlődésének legmagasabb és legutolsó stádiuma, amely felváltotta a rendi monarchiát és amelyet a maximális politikai centralizáció jellemez.

Az abszolutizmus keletkezése és fejlődése a különböző országokban különbözőképpen ment végbe, de mindenütt abban az átmeneti periódusban keletkezett, mikor a gazdasági fejlődés olyan fokát érték el, amelynél — mint Marx rámutat, — a régi feudális rend felbomlik és a polgárok középkori rendje a modern burzsoá osztályba megy át.[178a] A feudalizmus felbomlásának ilyen körülményei között erősen kiéleződik a parasztok harca a feudális kizsákmányolás ellen, maximális erőt érnek el az antifeudális mozgalmak . . ." Osztályjellegét tekintve „az abszolutizmus a nemesi osztály, a földbirtokosok diktatúrája. Ennek a diktatúrának a megvalósítására erős államapparátust hoznak létre, mely nincs közvetlenül alárendelve az uralkodó osztálynak, vele szemben viszonylagos önállósággal rendelkezik, de védi közös, létfontosságú érdekeiket".[179]

Az abszolút államnak ez az értelmezése világosan rámutat e kormányzati formának alapjában véve feudális jellegére, és rámutat arra is, hogy bár ez az államapparátus nincs közvetlenül az uralkodóosztálynak alárendelve, tehát vele szemben viszonylag önálló, de — és a továbbiak szempontjából ez különösen lényeges — végeredményben mégis közös létfontosságú érdekeiket, azaz nyilván a feudalizmus fenntartását védi és szolgálja. Az alap és felépítmény viszonyának klasszikus élességű, sztálini meghatározása

[178] Pauly 428—434. l.
[178/a] Marx-Engels művei. 5. köt. 212. l. oroszul.
[179] Абсолютное время. Большая Советская Энциклопедия I. h. és é. n. 36.

után világosan látható, hogy ez szükségszerű is: a feudális abszolút állam szükségképpen védi saját feudális alapját.

Az államhatalom osztálytartalmának — és Magyarországra nézve gyarmattartó jellegének — ismeretében most már az úrbérrendezést is helyes szempontokból értékelhetjük. Az úrbérrendezés lényegében kompromisszum, mellyel az udvar a feudális kizsákmányolásnak a paraszti ellenállás által megingatott rendjét igyekszik újból megszervezni, s ennek érdekében az elsajátításnak azt a határát keresi és igyekszik megtalálni, mellyel a jobbágy terméktöbblete még eltulajdonítható anélkül, hogy vele szemben a parasztság ellenállásának felkelésszerű formájára kerülne sor. Gyakorlatban ez úgy valósul meg, hogy az udvar a nagy feudálisok egyéni érdekeinek messzemenő szem előtt tartásával ugyan, de mégis olyan úrbéri szabályzatot igyekszik létrehozni, melyből — éppen az adóalap védelmén keresztül — elsősorban a feudális államszervezetnek származik a legnagyobb, legközvetlenebb haszna. A nagybirtokosok csakhamar felismerik azt, hogy a valójában a feudalizmus általános érdekeit védelmező államhatalom eljárása végső fokon az ő érdeküket is szolgálja, nekik is védelmet nyujt egyre elkeseredettebbé váló parasztjaikkal szemben. S mint látni fogjuk — a kezdeti ellenálláson túl — az udvar és nagybirtokosok szövetsége az úrbérrendezés után még erősebbé válik, bár a rendezésből kezdetben a nagybirtokosok is csupán a rájuk háramló anyagi hátrányokat látják, s szembeszállnak az államhatalommal, mely a jobbágytól elsajátítható terméktöbbleten az úrbérrendezés által végeredményben úgy akar osztozkodni, hogy magának az eddiginél lényegesen nagyobb részt biztosítson. Ellenállásuk azonban a kis- és középnemesség ellenállásához viszonyítva nem hosszú életű.

A nemességnek a rendezéssel szemben 1766 folyamán átmenetileg országossá váló ellenállása tulajdonképpen csak hevesebb folytatása annak a politikának, mely az 1764-i országgyűlés előtt „aggódó és nyugtalan feliratokkal" tiltakozott a parasztügyeknek a nemesi előjogokat veszélyeztetni látszó közigazgatási úton történő intézése ellen. A felzúdulásra a közvetlen okot végül az adta, hogy az 1766 február 13-án kiadott punctumokban az udvar rendeleti úton állapítva meg a teleknagyságot és a paraszti terheket, országos méretekben tette meg azt a lépést, amellyel az országgyűlés hónapokon keresztül küszködött, azaz a paraszti panaszok elintézését végleges, országos méretű rendezésben is — ráadásul országgyűlés megkérdezése nélkül — közigazgatási útra terelte.

A megyék — még pedig igen jellemző módon — elsősorban a kis- és középbirtokos nemesség által lakott megyék: Tolna, Nógrád, Trencsén, Lipló, Pozsony, Hont, Nyitra stb. izgatott hangú feliratokban tiltakoztak a rendelet ellen. E megyékben a nagyobb népsűrűség miatt a jobbágy már a normálisnál kisebb telken élt, úgy hogy az előírásos teleknagyság kimérése a kisebb földesurak kis allodiumait teljes pusztulással fenyegette. Valamennyien a bírói út megtartása érdekében emeltek szót s a királynőt intézkedésének visszavonására kérték. E kisnemesség gondolkozására mi sem jellemzőbb, — és méltán Zala megyének 1514-re hivatkozó felirata mellé sorolható — Nógrád megye tiltakozása, mely szerint téves felfogás az, hogy a parasztot azért kell védeni, mert az adózik, mivel a nemes is fizet adót, mégpedig vérével. Az udvar eltökélt szándékát látva azonban, hangjuk egyre élesedik: a feliratok a királynőt itt-ott már mintegy törvénysértéssel

is vádolják. Tolna megye közgyűlésén 1766-ban a főjegyző és egy Perczel (mindketten középbirtokosok) ellenállást szítanak a királyi biztossal szemben, aki szerintük nem lehet törvényes elnöke a megyei ítélőszéknek. (Holott a királyi rendelet ezt világosan kimondja.) A megye egyúttal újból a bírói út megtartása mellett foglal állást. Az államtanács persze aggodalmában a dolog távolabbi perspektíváit nézte, szerinte ezek a jelenségek „ősfelségének az urbáriumok ügyében kiadott rendeleteit is törvénytelennek jelentik ki, sőt azzal vádolják őfelségét, hogy túllépi a királyi hatalmat és a nemzet szabadságát nem tartja tiszteletben". Nógrádhoz és Tolnához hasonlóan éles hangot használt Nyitra és Pozsony megye is. Ellenállásuk már az úrbéri rendelet kiadása utáni időkbe is átment. Pozsony megye ismételt királyi rendeletek ellenére még 1767-ben is azt vitatta, hogy az úrbéri perek a királyi tábla és nem a közigazgatási hatóság elé tartoznak. Ekkorra azonban a megye már egyedül marad ezzel az álláspontjával, mert a többi, csupán feliratokban ellenálló megye látván azt, hogy az udvar nem hajlandó meghátrálni, sőt keményhangú leiratokban fordul ellenük, meggyőződvén továbbá arról is, hogy megmozduló parasztjaikkal szemben egyedül már csak az udvar nyujthat segítséget, megszünteti tiltakozását.

Pozsony megye tovább való ellenállását igen jellemző módon indokolja az a körülmény, hogy ott a mozgalom a megye főispánjára, gróf Pálffy Károly tábornagyra, az államtanács egyik tagjának Stahrembergnek sógorára is számíthatott, aki — bár Bécsben tiltakozott e gyanú ellen — mégis ottani nagy birtokaira való tekintettel, nyilván jóindulattal nézte az ellenállást. Ez a körülmény rámutat arra is, hogy a kis- és középnemesség már mennyire csak a nagybirtokosokra támaszkodva tudja ezt az egész papiros-ellenállást végigharcolni. Ezt mutatja Nógrád megye esete is, mely mihelyt főispánja, Grassalkovich Antal, megjelenik, és engedelmességre inti, abbahagyja az ellenállást. Holott annak kirobbantásában nyilván nem kis része volt a nagy befolyású kamaraelnökben való bizalmuknak, akit részben az országgyülésen, részben már a dunántúli parasztmozgalmakkal szemben elfoglalt álláspontja a rendezés és a parasztmozgalmak nagy ellenfelének mutat.[180]

Az ellenállók sorában Nyitra megye az utolsó. 1768 folyamán szintén egy nagybirtokos mágnásra, gróf Berényi Ferencre támaszkodva próbálja meg a rendeletnek olyan elszabotálását, hogy megtagadja hozzájárulását az urbáriumok hitelesítéséhez. A nyitraiakat az is belekényszerítette az ellenállásba, hogy egész Magyarországon aránylag itt élt a legtöbb nemes ember,[181] akik közt nagyon sok volt az alig 1—2 jobbágytelekkel rendelkező kisnemes. Hogy ezek számára mit jelentett az úrbérrendezés, azt világosan mutatja az a körülmény, hogy 1790-ben itt merül fel elsőnek az a terv, mely szerint a még valamennyire tehetős birtokos nemesek a megye pénztárába fizetendő s az az által egyenlően kiosztandó termény-, élelmiszersegéllyel támogassák immár teljes nyomorba jutott nemes társaikat.[182] De persze, végeredményben Nyitra megye ellenállása is hiábavaló volt.

[180] Az egész nemesi ellenállásra: *Szabó Dezső:* A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben, Akadémiai Értekezések a Történettudomány köréből XV. 3., Bp, 1934.

[181] Nyitra ellenállására: Szabó, A megyék ellenállása 36—44. l., és LP 1769 : 28., 81., 83. — *V. K.*

[182] *Ballagi Géza:* A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig, Bp, 1886, 376. l.

Hogy a kis- és középnemesség valóban ilyen kényszerhelyzete miatt állt ellen a rendező törekvéseknek, azt világosan mutatja az a körülmény is, hogy a nagyobb számú kis- és középnemességgel nem bíró, különösen tág határú, ritkán lakott megyék részéről ekkor még semmi tiltakozás sem érkezett. Egyszerűen tudomásul veszik a rendeletet, vagy éppen külön írásban is helyeslik, mint Arad, Békés, Szatmár, Borsod stb.[183]

A nagybirtok, bár még az országgyűlésen is kényszeríti a kisebb birtokosokat a rendezés törvénybeiktatásának elgáncsolására, a nyílt ellenállásban általában azért hagyja cserben a kis- és középbirtokost, mert egyrészt megrémíti a mozgalmak kezdeti, rohamos terjedése, másrészt fel ismeri azt, hogy a nagybirtokost jövedelmeinek csökkenése nem érinti olyan katasztrofálisan, mint a kisbirtokost. Látja azonkívül azt is, hogy a rendeletekben rejtőző különféle kibúvók felhasználásával még ezt a jövedelemcsökkenést is megpróbálhatja ellensúlyozni, amire a gazdaságilag és politikailag egyaránt súlytalan kisbirtokos képtelen. Míg tehát a nagyurak, a Batthyányak, Festeticsek stb. az országgyűlésen tanúsított magatartásukat váratlanul meghazudtolva, a rendeletek végrehajtásánál látszólag igen lojálisan viselkednek és ehelyett a rendeletben rejtőző lehetőségeket igyekeznek — mint majd látni fogjuk — a végsőkig kihasználni, addig a kis- és középbirtokos rétegek a sikertelen és kudarccal végződő megyei ellenállással kénytelenek próbálkozni.

A kompromisszum másik oldalán — és az úrbérrendezés elleni harcnak nem a nemesség Verbőczire támaszkodó ellenállása, hanem *ez* a lényeges frontja — a parasztság harcol az úrbérrendezés ellen. Ez a harc szintén két oldalról folyik: azoknak a területeknek parasztsága, mely 1765—66 emlékezetes esztendeiben éppen az évi 12 nap robot jelszavával küzdött a földesurak ellen, most teljes joggal érezheti súlyosnak azokat a terheket, melyeket az oly nagy várakozással övezett jó királynő rakott rájuk. Az új normákat nem az eddig egyre emelkedő munkajáradék végre valahára bekövetkezett megrögzí éseként értékelik, hanem úgy, hogy az azon elviselhetetlen terheknek rögzítése, melyek ellen két évig harcoltak. Ezért válik érthetővé az, hogy a nyugat- és déldunántúli parasztság az urbárium bevezetése után sem csillapodik le azonnal. Ők többet vártak annál, amit kaptak.

Természetszerűleg kerül szembe most a rendezéssel azoknak a területeknek a parasztsága is, ahol eddig még nem is volt megmozdulás. Nem volt pedig azért, mert e területeken a parasztok kizsákmányolása még nem érte el azt a fokot, mint az ellenálló vidékeken, vagy pedig olyan egyes községekről vagy mezővárosokról van szó, melyek régebbi kiváltságaik, szerződéseik révén, — melyeket most az egységes normák szerint történő rendezés elvesztéssel fenyegetett — eddig is mentesek voltak a többieket sujtó hatalmas terhektől. Érthető tehát ezeknek elégedetlensége is, hiszen olyan terhek zúdulnak rájuk, mint amelyek már az ehhez hozzászokottabb nyugatdunántúli parasztok ellenállását is kihívják.

A parasztság szembenállása tehát általában a magasan megszabott terhek, — főleg a robot- és készpénzszolgáltatások új rendje ellen, s a telkeiknek, irtásaiknak a rendezés során a földesúr által történő kisajátítását — nem is alap nélkül — sejtető intézkedései ellen irányul. Hogy ez az

[183] Szabó, A megyék ellenállása 3., 4. l.

elégedetlenség mikor és hol válik a rendezés egyes fázisaival szemben nyílt ellenállássá, az mindig attól függ, milyen erővel, pontossággal és következményekkel hajtják végre a földesurak a rendezést. Mint látni fogjuk, ez az ország különböző részein az árutermelés lehetőségei szerint fog változni.

A legnagyobb ellenállás természetszerűleg az 1765 óta már úgy is állandóan nyugtalankodó dunántúli területeken mutatkozott meg, ahol a földesúr is — eddigi törekvéseit folytatva — arra törekedett, hogy a rendelet végrehajtásánál az átmenetileg veszettnek tűnő fejszének legalább a nyeléből a lehető legnagyobb részt menthesse meg. E törekvésekkel később még részletesen úgyis foglalkozni fogunk, hiszen legnagyobb részük időben messze túlnyúlva a rendezést közvetlenül követő esztendőkön igyekszik megkeseríteni a jobbágy életét. A közvetlenül a rendezés kihirdetése után megindult mozgalmak azonban még szorosan kapcsolódnak a nagy mozgalomhoz, annak mintegy folytatásai és világosan mutatják azt a mély ellentétet, mely a mozgalmak alatt csak még erősebbé válva egyrészt immáron véglegesen elválasztja egymástól a földesurakat és a parasztot, másrészt ellenállásra készteti a parasztot a hosszú ideig jótevőjeként tisztelt, szövetségesének tartott királynő rendeletével is. Pl. a Vas, Zala, Somogy és Sopron megyékre kiterjedő Festetics-birtokon a jobbágyság általában ellenállt a rendezésnek, főleg földjei összeírásának és a régebbi állapotára tudakozó kilenc kérdőpontra eskü alatt történő válaszadásnak. „Conscribáltatni nem hagyja földeit, kilenc punctumra nem akar esküdni, úrszékére nem gondol, Őfelsége minden rendeletét kineveti."[184] „Az urbarialis regulatiot a parasztok éppen nem akarták bevenni",[185] írják a kortársak. A családiakat alig lehetett rávenni a földek megmérésére, esküdni nem akartak,[186] s ugyanígy tagadták meg a földjeik igaz bevallására vonatkozó eskű letételét a Somogy megyei csurgói és nagymartoni bírák és esküdtek is. Utóbbiak azt hozták fel ürügyül, hogy ebben a dologban nem kívánnak elsők lenni.[187] Más helyeken be sem eresztették a falvakba az összeírókat, a Rábaközben kereken megmondták nekik, hogy távozzanak s ne is „gondolják ezt, hogy ők engedik jószágaikat conscribálni". Fenyegetőleg lépnek fel s megszalasztják az összeírókat. A sági uradalom jobbágyai pedig azt mondják „hogy ha fölséges királyi parancsolat nem lett volna, nékik a conscriptiora s új regulatiora nem lett volna szükségük, megelégedtek volna avval, amivel eddig voltak, az uraság abban hagyta volna meg őket, ők is azt megadták volna, amit eddig".[188] Utóbbi kijelentés tükrözi legjobban a parasztban egyre inkább elharapódzó bizalmatlanságot, melyet földesuraival szemben érez. A rossznak érzett régi most egyszerre olyan jónak tűnik fel, amit minden erővel meg kell tartani.

Az így kiélesedő ellenállásban az eddig is urbariálisan kezelt jobbágyokon kívül jelentős szerepet játszanak azok a falvak is, melyek eddig valamilyen privilégiumot, szabadságot élveztek s most azok elveszítésétől félnek. A Vas megyei Püspöki község lakosai pl. eddig szabadköltözésűek voltak, az úrbérrendezés után viszont minden robotot megtagadnak és attól féltükben,

[184] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1767 máj. 23. — *Sz. I.*
[185] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1767 jun. 18. — *Sz. I.*
[186] FCsL LM Thar Mihály (Festetics Kristófhoz?), 1767 aug. 8. — *Sz. I.*
[187] FCsL Simigiensia 960/a. — *Sz. I.*
[188] FCsL LM Thar Mihály (Festetics Kristófhoz?), 1767 aug. 21. — *Sz. I.*

hogy a rendezés következményeképpen örökös jobbágyi sorba jutnak, a szomszéd faluba költözködnek. Karhatalommal kell őket visszatelepíteni.[189] A siófokiak, akik viszont szerződésesek voltak — mint írják — „esküttyeinknek tilalmaztuk, hogy hitet le ne tegyenek és kérdésekre ne felellenek úgy szintén declaráltuk azt is, hogy mi az Urbariumot bé nem vesszük és mind addig miglen az Contractusunkban foglalt Esztendő el nem mulna, magunkat ahoz tartyuk és attul el állani semmi képen nem kíványuk . . ."[190] A siófokiak kontraktusa ugyanis hosszú harc eredménye volt, melyet a veszprémi káptalannal vívtak és végül igen kedvező szerződéssel fejeztek be, mely csak 1770-ben járt volna le. A bizottság azonban minden ellenállásuk ellenére rájuk vetette az urbáriumot.

A szerződéses viszony megtartásáért vívott harcban különösen tanulságos Tolna mezőváros küzdelme. Főleg azért, mert élesen rávilágít a parasztság erős gyanakvására minden, az uraktól jövő, még a sorsát valóban javító kezdeményezésekkel szemben is. Tolnának rendkívül kedvező szerződése volt, mely főleg a gazdag parasztoknak kedvezett, akiknek majdnem ugyanolyan kevés robotjuk volt, mint a szegényeknek. Jóval 250 feletti számban vannak szegények, akik eddig a kb. 40 főnyi gazdagabbakkal majdnem egyenlően viseltek minden terhet.[191] A királyi biztos teljesen értetlenül áll szemben azzal, hogy a szegény réteg, melynek robotja az urbárium által még csökkenne is, hajlandó exponálni magát a gazdag paraszti érdekekért. Tény az, hogy ennek a 40 gazdagabb parasztnak sikerült az egész várost annyira felizgatni, hogy a lakosok kijelentették, inkább felakasztják magukat, mint hogy elvállalják az új urbáriumot. A vezetőket lefogták, 40—50 holdas gazdák voltak, erre az egész lakosság az erdőkbe szökött, az utánuk küldött és őket visszahívni próbáló kisbírót és jegyzőt összeverték. Végül határidőre közkegyelmet hirdettek nekik, a határidőn túl pedig katonai karhatalommal fenyegették meg őket, mire valóban visszatérnek és engedelmeskedni kezdenek.[192]

Az urbárium kompromisszum-jellegének hangoztatása és az érdekelt felek elcsituló ellenállásának ismertetése azonban önmagában nem nyujt elegendő támpontot a rendelet jelentőségének jellemzéséhez. 1767-ben pillanatnyilag kétségtelenül kompromisszumot jelent, de 80 éves életének, sőt egyes vonatkozásaiban még jóval tovább is érezhető hatásának értékelésénél ezzel a megállapítással nem elégedhetünk meg.

Az urbárium értékelésénél ugyanis egyedül abból a kérdésből kiindulva nyerhetünk reális képet, ha eredményeit az őt létrehozó intenciókkal vetjük össze: tényleg megállította-e a jobbágyság meginduló kisajátítását, terheinek emelkedését? — és mintegy ellenpróbaként fel kell vetnünk a másik kérdést is: megállította-e tehát az urbárium a parasztmozgalmakat, sikerült-e kifognia a szelet a paraszti nyugtalanságok vitorláiból, mint ahogy azt megalkotói eredetileg tervezték?

Kétségtelen, hogy magának a rendeletnek végrehajtása során a kiküldött királyi biztosok a rendelet eredeti intencióinak mindenütt a lehető legpontosabban igyekeztek megfelelni. A rendelet pontos végrehajtása érdeké-

[189] LP 1767 : 541. — *V. K.*
[190] LP 1767 : 477. — *V. K.*
[191] LP 1767 : 503. — *V. K.*
[192] LP 1767 : 486., 492—495., 497., 503., 507—508. — *V. K.*

ben parasztokkal és földesurakkal egyaránt szembeszállnak. Karhatalommal törik le a parasztok ellenállását, ugyanakkor azonban pl. Isztiméren (Fehér megye) ahol az egész falu irtásföldre települt, a királyi biztos ezeket az irtásokat telkekként kezeli és megakadályozza azt, hogy a földesúr visszaváltva őket, az egész falut zsellérsorba taszíthassa.[193] Hasonló eset miatt panaszkodik a királyi biztosokra Esterházy herceg is, kinek viszont megkérdezése nélkül cenzuális földjeit változtatták a biztosok jobbágytelkekké.[194] Így akadályozza meg Győry királyi biztos Festeticsnek a felmérés színe alatt tervezett kisajátító-terveit is,[195] és így lép közbe a királyi biztos Heves megyében, ahol a jobbágytelkeket 14—20 holdban megállapító megyével szemben a királyi biztos rögzíti meg a 26—32 holdas teleknagyságot.[196] A rendelet betűihez való ilyen pontos ragaszkodás persze alaposan indokolt: az udvar a mozgalmak minél gyorsabb lecsillapítása érdekében hajszolja át saját elképzeléseit még a földesurakkal szemben is. A feladat sokrétűségére és arra, hogy megoldása érdekében *minden irányban* milyen körültekintő intézkedésekre volt szükség, igen jellemző példa Balogh László helytartótanácsos, királyi biztosnak Sopron megyébe érkeztekor való bemutatkozása. Balogh először a földesúri tiszteket hívta össze, felhívta őket a jobbágyokkal való rendes bánásmódra, arra, hogy panaszaikat részrehajlás nélkül intézzék el „mindenféle zaklatástól és elnyomástól és fenyegetésektől is" kíméljék meg a jobbágyot, hogy azok „a jobbágyoknak elmult teteire, (nyilván a lezajlott mozgalomra V. K.) soha többé ne akarjanak emlékezni". Utána a megyei tisztviselőket inti a jobbágyügyek rendes kezelésére, végül a jobbágyok megmozgatásában oly jelentős szerepet játszó ügyvédeket figyelmezteti az előzőkben már ismertetett beszédben.[197] De az udvar békülékeny magatartásának gyökerére, a jobbágymozgalmak továbbterjedésétől való félelemre öntudatlanul is Brunswick világít rá legjobban, mikor Keresztury Józsefet, a muraközi jobbágyok ügyvédjét dícséri, aki jóllehet valóban mindent megtett a jobbágyok érdekében, mégis a földesurak felé is tárgyalóképes. „Az úriszék összes ülnökei őt szívesen hallgatják és azt mondják, hogy ha Fricz (nyilván az előbbi ügyvéd V. K.) lett volna a jobbágyok ügyvédje, az egész sziget (Muraköz) tűzben és lázadásban lenne".[198]

A rendezés, melyet a királyi biztosok a parasztok aktív ellenállása és a földesurak heves, de csakhamar kudarcba forduló tiltakozása közben az udvari rendeletek legmesszebbmenő szem előtt tartásával hajtottak végre, így a parasztság további sorsának alakulására nagyjából háromféle formában gyakorolt hatást. E formák mindegyike jellemző annak az országrésznek gazdasági fejlődésére, társadalmi állapotaira, mely vidéken általában megtalálható.

Az ország északi, felvidéki területein a majorsági gazdálkodás folytonossága tulajdonképpen lényeges törést nem szenvedett s ha olykor csökkent mértékben is, de fenntartották az aránylag nagyszámú iparűző városi lakos-

[193] LP 1768 : 73. — *V. K.*
[194] LP 1767 : 526. — *V. K.*
[195] FCsL LM Festetics Kristóf Festetics Pálnak, 1767 szept. 10. — *Sz. I.*
[196] *Pach Zsigmond Pál:* Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Bp, 1952, 168. l.
[197] LP 1767 : 556. — *V. K.*
[198] LP 1769 : 152. — *V. K.*

ság, a hódoltsági területekről elmenekült s itt összezsúfolódott, megnövekedett népesség és a végvárak és átvonuló katonaság szükségleteinek fedezéséből származó belső piac, értékesítési lehetőségek. Itt tehát, ahol a majorsági gazdálkodás folytonosságát nem szakította meg évtizedes, sőt évszázados török uralom, a parasztság helyzete már a 17. század folyamán is rendkívül súlyos és nehéz volt. A Thököly- és Rákóczi-kor nagy parasztfelkelései világosan mutatják a parasztság elkeseredettségét. A szabadságharcok leverése után szélesen kibontakozó vándormozgalom átmenetileg csökkenti ezt a feszültséget, de a 18. század folyamán a lakosság szaporodása ismét betölti a rendelkezésre álló kereteket. A terhek azonban nem emelkednek ugrásszerűen, a nagyobb piacok távolsága, a megcsappant értékesítési lehetőségek viszonylagos korlátozottsága egyelőre nem csábítja a földesurakat arra, hogy az évtizedek, sőt az évszázadok alatt már különben is lassan az úrbérrendezésben megállapított szintre emelkedett jobbágyterheket egyelőre még tovább emeljék. A világtól elzárt, Bécstől távolélő parasztság ezért a dunántúli mozgalmak idejében itt még passzíve viselkedik s nem támad fel már generációk óta nagyjából azonos súlyt jelentő terhei ellen. Ezeken a területeken az úrbérrendezés is nagyobb zavarok nélkül zajlik le, de a jobbágy a szűk határú, rossz termőföldű falvakban már kevés földet kap: ezeken a területeken a legkisebbek a jobbágytelkek. Az urbárium ezeken a területeken a már újból és már sokkal nagyobb arányokban kezdődő elszegényedési folyamatot nem is tudja megállítani, a szűkreszabott telkeket már megállapításuknak időpontjában is szétfeszíti az egyre inkább összezsúfolódó lakosság. Amellett itt már a rendezés időpontjában is jelentékeny számú nincstelen elem van, akik egyelőre még időleges bérmunkából igyekeznek fenntartani magukat. Az úrbérrendezés ezek számára már nem tud semmiféle orvosságot nyujtani. Az a földterület, amit 1767-ben a jobbágy számára kihasítanak, már ekkor sem elegendő eltartására. Az úrbéri kötelékből azonnal egyre nagyobb méretekben meginduló kiszorulás pedig a munkaalkalmak terén a teljesen nincstelenek számára is egyre növeli a konkurrenciát. A kezdetben is már kicsiny, szinte azonnal tovább osztódni kezdő jobbágytelkeken feltartóztathatatlanul és rohamosan szegényedő jobbágyság és a már meglévő nagyszámú nincstelen réteg rohamos növekedése folyamán egy generáció multán a lakosságnak óriási tömege válik földönfutó nincstelenné, melynek soraiban az időnként visszatérő éhinségek vágnak óriási rendeket. Ezt a folyamatot jelentősen elősegíti a földesurak telhetetlensége, mellyel még ezekből a nyomorúságos földdarabkákból is minél nagyobb darabokat igyekeznek lehasítani a konjunkturális évek folyamán itt is egyre terjeszkedő allodiumaik javára. Az 1831-i felvidéki parasz felkelésben rettenetes erővel tör majd ki a parasztság minden elfojtott gyűlölete és elkeseredése és áll véres bosszút sanyargatóin.

Az országnak azokon a területein viszont, ahol, mint pl. az elsőnek megmozduló Vas megyében, vagy Somogy, Zala megye Murára, Drávára hajló uradalmaiban, — de nyilván ugyanígy a hasonló fejlődési fokon álló peremvidéki megyékben is — 1765-ben a földesúri törekvések már a jobbágy szükséges termékének határát fenyegetik: a robot akkora terhet jelent a jobbágyon, hogy akár legkisebb továbbnövelése már a parasztgazdaság magvába hatol be, vagy a telek már akkorára zsugorodott, a legelő vagy erdő már annyira hiányzik, hogy néhány éven belül a jobbágygazdaság már nem lenne képes sajátmaga fenntartására — ezeken a helyeken az

úrbérrendezésben megállapított, a megelőző évek terheihez képest viszonylag könnyítést jelentő normák valóban az utolsó percekben állítják meg a jobbágy munkaerejét, vagy földecskéjét fenyegető földesúri törekvéseket. A felvidéki állapotoktól azonban az itteni viszonyok egy pontban lényegesen különböznek: mint már utaltunk is rá, a parasztság elszelléresedése, pauperizálódása itt még nem öltött olyan nagy arányokat, mint Felső-Magyarországon. Itt még vannak erős középrétegek, amiket az allodizáló nagybirtok éppen most fenyeget a zsellérségre juttatással, de a jobbágytelkek még megvannak, s a zsellérek kezén is vannak még kisebb-nagyobb irtásföldek, szőlőbirtokok. S bár ez az elsősorban, tömegeiben még telkes jobbágyi mivoltának további fenntartásában fenyegetett jobbágyság közel 2 éves ellenállásának eredményeként kétségtelenül többet vár az udvartól — évi 12 nap robotot vagy az évtizedek során jogtalanul elfoglalt földjei azonnali visszaadását — a kezdeti kétségbeesett zavargásokon, ellenállásokon túl, a végleges kimérések után foggal-körömmel kapaszkodik bele az urbáriumban megállapított szabályokba s ezekben szilárd hátvédet találva elkeseredetten harcol pontos betartatásukért.

Ezeken a területeken az urbárium valóban az első perctől fogva támasza lesz a jobbágynak, — támasza kell, hogy legyen, hiszen annak merev rendszabályain kívül már semmi más segítsége nincs a földesúr elleni harcában. Ezeken a teljesen benépesített, felesleges földekkel már nem rendelkező területeken, ahol az árutermelő nagybirtok mellett már nem igen találhatók újonnan birtokba vehető, bérelhető, kiirtható földterületek, melyeken a földesúr — jobbágy ellentéte, ha átmenetileg is, de levezetődhetne, a jobbágyság, megjelenésének első hónapjaitól kezdve megtanulja megismerni, — hiszen fegyverként kénytelen használni — az urbárium minden egyes paragrafusát. Ezeken a vidékeken, ahol a jobbágyok eddig is görcsösen őrizgették ládáikban az őseik verejtékén szerzett inscriptionális leveleket, melyek az 1—2 holdnyi kis szántót vagy legelőt évtizedek, vagy évszázad óta védelmezték számukra, s akik ugyanakkor a földesúr ravaszságával, csalásával szemben saját bőrükön érezték meg, mit jelent, illetve mit nem jelent a falvak, vagy egyének paraszti joga a nagy földesurak hatalmával szemben, — ezek most először érzik maguk fölé kiterjedni egy országos királyi rendelet meg nem változtatható, minden földesúri hatalommal szemben felhasználható erejét. És hogy a parasztságnak az úrbérrendezési eljáráson túl, a további években is a földesúri kísérletek milyen változatosságával kellett számolnia, azt éredekesen mutatják Vas megye az úrbérrendezést követő évekből származó úrbéri investigatioi.

Itt a földesurak már az urbárium bevezetésekor támadásra indulnak a parasztok ellen. Egyes helyeken $^1/_8$ teleknél kisebb földre is $^1/_8$ telkes robotot vetnek ki. Máshol nincs a jobbágyoknak erdejük, de megpróbálkoznak a faszállítás kierőszakolásával. Máskor legelője nincs a községnek, de vajat is követelnek.[199] Azonban végül rájönnek arra is, hogy az urbárium, bár a leglényegesebb pontokban gátat szabott kizsákmányolási kísérleteiknek, mégis sok kisebb pontban váratlan lehetőségeket csillantott fel előt-

[199] VMKl Vegyes úrbéri iratok 2. csomó. Az 1767-i »9 pontok«-ról készült összesítés ; VMKl TUT 4. kötet 3. szám : Harasztifalu és Berkifalu 1771 évi urb. investigatiója. ; 4. kötet 4. szám : Csajta 1772. urb. investigatio ; 6. kötet 3. szám : Kisnárda 1773. urb. investigatio. — *V. K.*

tük. Így kísérleteznek a földesurak a most következő években új felmérésekkel, sokszor jelentéktelen eredménnyel, de mégis kifizetődőleg;[200] kisebb mértékkel mérik a telket, hogy a holdszám nagyobb legyen, akaratuk ellenére telekre ültetnek zselléreket,[201] az elhagyott zsellérház után küiön követelik a robotot,[202] ugyanúgy külön-külön robotot követelnek a zsellérház és a hozzátartozó appertinentiák után.[203] Máshol magasabb osztályba sorolják be a földet, hogy a telek kisebb legyen.[204] Megpróbálkoznak az irtások elvételével is, egyes helyeken egyszerűen a telkiállományhoz szabják őket,[205] máshol bekérik a vételről szóló leveleket s azután az ott említett összegért visszaváltják,[206] vagy téli robotoknak nyárra való összehalmozásával és egyszerre való behajtásával kísérleteznek.[207] Nem fizetik ki pontosan a béreket, nem számolják el pontosan a robotokat.[208] Egy paraszt zálogba adja a földjét egy másiknak, mire az uradalom elveszi tőle, de a robotokat továbbra is rajta követeli. Elhalt jobbágyok telkét rendszeresen nem telepítik újra. A megmaradt legelőkön birkákat legeltetnek, melyek azonban természetszerűleg be-bekapnak a parasztok legelőibe, földjeibe is.[209] A kisbirtokos is úgy segít magán, ahogyan tud: korcsmát, vendégfogadót nyit saját nemesi kúriájában, a paraszti korcsmáltatás nagy sérelmmére.[210] Az úrbérrendezés előtti korszak panaszaihoz képest jelentéktelen szürke ügyek, egy-két hold földről, egy-két nap robotról, egy-két forintról van csak szó, a legtöbb esetben a parasztok mégis komplikált jogi érveket, hatalmas apparátust vonultatnak fel ügyük védelmére.

Egyelőre nem hallunk már az úrbérrendezést megelőző korszak nagyarányú kisajátításairól, hatalmas méretű túlrobotoltatásokról. De a parasztgazdaság magvának az úrbérrendezésben rögzített határán folyó harcban minden forint vagy pozsonyi mérőnyi föld exisztenciális kérdéssé válik. S ezeken a területeken, ezekben a létfontosságú kérdésekben az urbárium valóban segítséget nyujt a fennmaradásáért küzdő parasztembernek. A fenti

[200] VMKl TUT 3. kötet 20. szám: Zarkaháza 1771. urb. investigatio. — *V. K.*

[201] VMKl TUT 6. kötet 2. szám: Radafalva 1774 urb. investigatio. — *V. K.*

[202] VMKl TUT 4. kötet 4. szám: Radafalva 1772. urb. investigatio; 5. kötet 5. szám: Radafalva 1777. effektuáció. — *V. K.*

[203] VMKl TUT 4. kötet 4. szám: Poppendorf, Királyfalva, Cáling, Németcsencs 1772. úrbéri investigatio; 6. kötet 6. szám: Rábafüzes, Rábakörtvélyes, Radafalva 1774, úrbéri investigatio. — *V. K.*

[204] VMKl TUT 6. kötet 3. szám: Pornói uradalom 1773. úrbéri investigatio — *V. K.*

[205] VMKl TUT 4. kötet 14. szám: Pinkamindszent 1770 Urbéri investigatio — *V. K.*

[206] VMKl TUT 3. kötet 21. szám: Rábaszentmihály 1785. úrbéri correctio; VMKl UP Fasc. 20. Nr. 6. — *V. K.*

[207] VMKl TUT 3. kötet 14. szám: Alsóbeled, Németkeresztes 1770. úrbéri investigatio; 3. kötet 20. szám: Geregye 1771. úrbéri investigatio; 4. kötet 4. szám: Nagykölked, Tótfalu, Pornói uradalom 1772. úrbéri investigatio; 6. kötet 3. szám: Csém 1773. úrbéri investigatio; 5. kötet 4. szám: Geregye, Gyanó 1772—73. úrbéri investigatio — *V. K.*

[208] VMKl TUT 6. kötet 3. szám: Szerdahely 1773. úrbéri investigatio; 8. kötet 1. szám: Rum 1775. Tömörd 1775. Urbéri investigatio: 9. kötet 2. szám. Tömörd. 1776. úrbéri investigatio — *V. K.*

[209] VMKl TUT 9. kötet 2. szám: Geregye 1776. úrbéri investigatio; 8 kötet 1. szám: Acsád 1775. úrbéri investigatio; 9. kötet 2. szám: Acsád 1777. úrbéri investigatio effectuatioja; — VMKl UP Fasc. 24. Nr. 6., 19., 24., 21. — *V. K.*

[210] VMKl TUT 8. kötet 1. szám: Torony 1774. úrbéri investigatio — *V. K.*

esetek nagyrészében a jobbágy a változatos formájú földesúri mesterkedésekkel szemben majd minden esetben védelmet talál az urbáriumnak tulajdonképpen az állami adót védő paragrafusaiban.

Az ország területének egy nagy részén azonban — s éppen a legjobb termőterületeken, pl. Pest megyében — még bővebben van föld, és többnyire a jobbágytelek is nagyobb a rendeletben megállapított méreteknél. A nagyobb arányú értékesítési lehetőségek hiánya itt még nem ösztökéli a földesurat allodiumának kiterjesztésére. S a mozgalmak idején — egyes nagyobb piacokhoz közeleső helyeket kivéve — zavargásokról sem igen hallunk. Így azután mikor megindul a rendezés, a teleknagyság bevallása, összeírása, felmérése, a parasztok legtöbb helyen valóban értetlenül állnak szemben az intézkedéssel, nem látják át teljesen annak jelentőségét, céljait, s főleg következményeit. Pest megyében pl., ahol a paraszt a hivatalos teleknagysággal általában még nincs tisztában, az összeíráskor a maga nagyobb telekfogalmának megfelelő teleknagyságot mond be, ami persze a kisebb normáltelekre átszámítva kevesebb földet fog jelenteni. Ugyanígy a parasztság tájékozatlanságának is része volt abban, hogy sok helyen a két nyomás közül csak azt a földdarabot vallották be, mely éppen művelés alatt állt s így a kiosztásnál eddig bírt földjüknek csak a felét kapták. Világos, hogy a parasztok fel nem világosítása mögött a földesurak mesterkedései lappanganak, mint ahogy az is valószínű, hogy — mint az Tolnában és Zalában is megtörtént[211] — a parasztot a nagyobb telek után fizetendő nagyobb adóval fenyegették s így az rémületében tagadta le a tényleges teleknagyságot. Mindenesetre a földesuraknak itt nincs szükségük különösebb peres eljárásokra vagy jogi huzavonákra, a sok felesleges föld egyszerűen az ölükbe hullott. Hiszen a megoldás egyszerű volt: „az telkes gazdáknak számát ne szaporítsa" — mondják a mérnöknek — „hanem kinek-kinek menynyit bevallott excindáljon".[212]

A maradványföldek ilyen szinte magától történt megnövekedése következtében támadt aztán az olyan helyzet, mint Domonyban, ahol „az földjek, akiket tülünk elszedtek, csak úgy hevernek".[213] Ezekből a bő remanenciális földekből azután könnyen ki lehetett egészíteni a jobbágyok hiányzó rétjeit a rendelet szerinti szántóterületekkel, s az allodiumokhoz még mindig nem kellett hozzányulni, sőt azok a rendezésből hatalmasan megnövekedve kerültek ki. Amellett egyelőre még a jobbágykézen is elegendő föld maradt ahhoz, hogy jónéhány év teljen el addig, míg a földesúr törekvéseit a paraszt gazdasága határainál érezze.

Ami azonban ezeken a területeken váratlanul súlyos csapásként zúdult a parasztra, az a robot és terményszolgáltatás váratlan és hirtelen emelkedése volt. Emlékezhetünk, hogy a szolgáltatások különbözősége már a szabályozás kezdetén és a mozgalmak alatt is sok gondot okozott az egységes rendezésre törekvő udvarnak. Kétségtelen azonban, hogy a szolgáltatások egységesítésén kívül más lehetséges megoldás nem volt, hiszen ha ezt nem teszik, az országban olyan újabb népmozgalmakat indítanak el, mely egyrészt újból felborította volna a nagy nehezen stabilizálódott települési rendet, részben pedig — és ez volt az udvar számára a döntő félelem — ren-

[211] LP 1767 : 481. — *V. K.*
[212] PMKl Földváry család levelesládája — *V. J.*
[213] PMKl APM Fasc. I/18. Nr. 10. — *V. J.*

dészeti szempontból is hatalmas veszedelmeket rejtett magában. Így viszont ezeken az alföldi területeken az úrbérrendezés a terhek hatalmas emelkedését hozza magával. Az új robotterhek még ott is igen súlyosnak tűnnek fel, ahol a paraszt kezén lévő föld mennyisége esetleg átmenetileg még emelkedett is: „... ahogy pedig több földért többet szolgáljunk, arra elégtelenek lévén ... előre láttuk csak egy esztendő alatt is romlásunkat."[214]

Persze nem arról volt szó, hogy a birtokosok ezt a munkajáradékot azonnal igénybe is vették. A remanenciák nagyrészét is még bérletek formájában hasznosították. A robotjáradék csak az árutermelés fejlődésével párhuzamosan fog előtérbe nyomulni. De az úrbérrendezés már az alföldi vidékeken is megteremti annak a jogi alapját, hogy szükség esetén a birtokosok parasztjaikat a törvény áthágása nélkül is az eddiginél magasabb robotokra kényszeríthessék. Ugyanígy teremtődik meg a jogalap az irtásföldek későbbi elvételére is: ezeket a földesurak még a paraszt kezén hagyták, de az összeírásokban hangsúlyozzák, hogy csupán a ráfordított munka díjának kifizetéséig, — így is fenntartva jogukat az irtások szükség esetén történő visszaváltására. Amellett, ha nem is a robotot, de a robotváltságot kezdik már behajtani, s ugyanakkor ellentétben ugyan az urbárium kifejezett rendelkezéseivel, de hátuk mögött érezve annak azt a nyilvánvaló tendenciáját, hogy a jobbágyoktól beszedendő készpénzt minimálisra akarja csökkenteni, az eddigi pénzjáradékot termékjáradékká kezdik átváltoztatni. Ez valóban már érzékenyen érinti a jobbágyot, hiszen ezekben az években kezd a termények ára emelkedni s kezdi felülmulni a pénzszolgáltatások értékét. Ha tehát a telki állomány csökkentésében nem is, de a terményszolgáltatás és a robotterhek kérdésében az úrbérrendezés a megye jobbágyainak helyzetét nem egyszer azonnal megnehezíti, hacsak a parasztok ellenállása ezt még egy ideig fel nem tartja.

Persze az a körülmény, hogy Vas megyében és a hozzá hasonló területeken a földesurak már erősen szegényedő, nagyrészében töredéktelkeken élő parasztsággal állnak szemben, míg az alföldi területeken — s a Pest megyei állapotokat legalább is fővonalaiban joggal tekinthetjük az alföldi fejlődés típusának — a jobbágyok kezén lévő föld általában ennél nagyobb, olyan eltéréseket jelent, melyek ezután igen jelentősen befolyásolják a két vidék parasztságának további fejlődését.[215] A kérdést befolyásolja még az értékesítési lehetőségek megnövekedése, s az allodizálás ezzel párhuzamos kiterjesztése során a két terület fejlődésében mutatkozó fáziskülönbség.

Végeredményben azonban, ha a rendelet betűszerinti végrehajtását nézzük, nem zárkózhatunk el attól, hogy a rendeletet pozitíven értékeljük. Alapgondolata: az adóalapot jelentő paraszti földnek az uraságtól való megvédése valóban a parasztság javát szolgálta és amint az elmondottak mutatják, gyakorlatban végrehajtható volt s valóban végre is hajtották. Hiányossága viszont, mely az ország egy részén a parasztság sorsát megnehezítette, a rendezésen kívül álló, változtathatatlan tényezők következménye volt. De általános pozitívumai itt alföldi viszonylatban is megvannak, csak később érvényesülnek: a jobbágytelek határának pontos megállapítása — s a ren-

[214] PMKl APM Fasc. I/18. — *V. J.*

[215] Vö.: *Révai József:* Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp, 1949, 225. l.: a dunántúli parasztság Révai meghatározása szerint »a nagybirtok határába zárva a porosz fejlődés normális kálváriáját járta végig.«

deletnek elsőleges célja az is volt, — itt is gátat fog vetni a földesúr nemsokára megindúló allodizációs törekvéseinek.

Mielőtt azonban a rendelet ilyen egyértelműen pozitív értékelését végkövetkeztetésként kimondanók, ellenpróbáját is el kell végezni. Megszüntek-e tehát a jobbágymozgalmak? — valóban sikerült-e az udvarnak a rendelet megalkotásával s következetes végrehajtásával kifognia a szelet a parasztság mozgalmainak vitorlájából?

Minden várakozásunk ellenére azt látjuk, hogy ez nem történik meg. Itt nemcsak az úrbérrendezési korszak utánrezgéseiről van szó, melyek még néhány évig itt-ott nyugtalanságban tartják a parasztságot. A helyzet egészen más: a parasztságnak az az ellenállása él itt tovább, melyet, mint a feudalizmus egész korszakán át végigvonuló ellenállást, már bevezetésünkben említettünk. Ez az ellenállás csak látszólag csillapodik le, a hamu alatt tovább él a lappangó parázs. Világosan mutatja ezt pl. a Vas megyei parasztságnak úrbérrendezés utáni története.

Az évente megismétlendő urbariális investigaciók alkalmával a parasztok készségesen aláírják a nyilatkozatokat, melyekben elismerik, hogy a földesúr részéről semmiféle túlkapás nem történt, — szükség esetén a törvényhez is folyamodnak, — de ugyanakkor éber szemekkel figyelik ellenfelük minden mozdulatát, készen arra, hogy akár a törvényes úton túlmenő eszközökkel is védekezzenek bármilyen támadás ellen. A parasztok továbbra is összetartanak, elrejtik az urasági hatalom elől menekülő társukat, a jogtalanságok ellen ügyvédet fogadnak és úgy védekeznek. Ezzel szemben az uralkodóosztály aggodalmára mi sem jellemzőbb, mint az 1774-es megyei statutum, mely a bíró kötelességei közt a következőket rendeli el: „urbariális regulatio alkalmával vigyázzon a bíró, nehogy a község gyűléseket tartson, gyüjtéseket rendezzen, sőt ha ilyesmit észrevenne, ne mulassza el súlyos büntetés terhe mellett a földesúri hatóságnak, vagy a megye tisztviselőinek feljelenteni". „Ha pedig a megye kebelében olyanok találtatnának, kik rosszakaró lélektől sugalmazva, elhatározott szándékkal és kifejezetten rontási törekvéssel másoknak kárt okoztak"[216] — ezeket rögtön adja át a megyének. 1781-ben elrendelik a parasztoknál levő fegyverek beszedését is (a vadászati tilalomról szóló középkor-végi törvény, és annak többször megújított rendelkezései alapján) s eredményét azután időnkint ellenőrzik.[217] De mindez az óvóintézkedés nem használ akkor, mikor a harc a parasztot a végsőkre kényszeríti. Ilyen végső szükségben tör ki pl. 1784-ben a nagymedvesiek megmozdulása is. A zendülés itt is a természetbeni szolgáltatások miatt robban ki. A parasztok ellenállnak a hegyvám, a kétszeres és a zab erőszakos összegyűjtése végett érkező Batthyány-tiszteknek, s mikor azok éjjel megyei katonasággal jönnek rájuk, hogy elfogják az izgatókat, a falu felzendül, a foglyokat kiszabadítják, a megyei katonákat megszalasztják, a tiszttartókat elfogják és egész éjjel gúzsbakötve tartják.[218] Így robban ki a 80-as évek közepére a muraközi uradalom nagy felkelése[219] és így — ennek

[216] *Kolozsvári Sándor — Óvári Kelemen:* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye, Magyarországi Jogtörténeti Emlékek, V/1. Bp, 1904., 675. l.

[217] U. o. 689. l.

[218] VMKl II. József-kori közigazgatási iratok. Úrbéri investigatiók 5. füzet 24. pont. — *V. K.*

[219] *Kring Miklós:* A muraközi országhatár a magyar-horvát viszony történetében. Különlenyomat a Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyvéből, Bp, 1942, 38—42. l.

a csendes, ismét visszafojtott ellenállásnak hatására remeg majd meg a föld korszakunkon már túlmenőleg egészen 1848-ig csaknem minden évben — hol itt, hol ott — a földesurak lába alatt. Nem lehet feladatunk s már nem is e könyv keretébe tartozik e mozgalmak részletes elemzése, okaiknak részletes feltárása. De közbevetőleg rá kell mutatni néhány olyan vonásukra, melyek világosan mutatják, hogy 1765—66 emléke ettől kezdve milyen mélyen rögződik bele elsősorban a dunántúli parasztság tudatába, milyen példákat, tanulságokat nyujtva, hogyan szabja meg még évtizedekkel később is ellenállásának formáját. Ennek nyomán fejlődik ki a parasztságban a kollektív ellenállás sikerességének tudata, a kollektív ellenállásé, mely elsősorban a vezetők személyét hagyva homályban a mozgalom komoly megbüntetését lehetetlenné teszi. Innen származnak a parasztságnak az egész falut összehívó, az ellenállás szándékát az egész parasztsággal megtárgyaló, az esetleges költségekre már jóelőre pénzeket gyüjtő tömegszervezési módszerei. S a királyi urbáriumban biztosított panaszjog, a földesúr elleni törvényes keretek közt biztosított ellenállás, a királyhoz közvetlen való instanciázás lehetősége abban a mértékben növeli meg az urbérrendezés esztendeitől fogva a parasztságnak az uralkodóba vetett objektív, nyilván nem is indokolt bizalmát, amilyen mértékben növekszik és tágul az őket földesuraiktól elválasztó szakadék. Egészen 1848-ig nem kell félnie az udvarnak a földesurak és parasztok ellene irányuló összefogásától.

E hagyományoknak ilyen aktív továbbélése s ál alában a 48-ig oly gyakori parasztmozgalmak végeredményben egyre élesebben világítják meg az úrbérrendezés hiányosságait, melyek minden igyekezet ellenére is lehetőséget adnak a földesuraknak a kizsákmányolás fokozására.

Az urbárium ugyanis természetszerűleg nem tudta kiküszöbölni az okokat, melyek a földesurakat a jobbágyokat fokozatosan tönkretevő majorsági gazdálkodás egyre szélesebb kiterjesztésére rábírták: az árutermelés, az értékesítés megnövekedett lehetőségeit. Csupán annak tudta útját állni, hogy a földesurak ennek érdekében a jobbágyot — elsősorban a föld után járó terhek mérhetetlen emelésével — tökéletesen tönkre tegyék. Világos azonban, hogy a földesurak ezzel szemben más utakat is fognak keresni a lehetőségek továbbra is lehető legalaposabb kiaknázására.

Kétségtelen, hogy a rendezés következtében a földesurak hatalmas veszteségeket szenvedtek. A kisbirtokosság jelentős része a nemesi ellenállás során már ismertetett okok következtében végleg elszegényedett. De megérezte az ingyenmunka hatalmas méretű kiesését a legnagyobb birokos is. Egyedül a körmendi uradalomban 17 ezer nap robotot vesztett a földesúr a túlrobotoltatások eltiltásával, ami gyakorlatban kb. 60, évi 300 napon át dolgozó állandó munkaerő kiesésével egyenlő értékű.[220] Az így elvesztett munkaerő helyébe a szükséges munkák elvégzésére a földesúr egyszerre bérmunkások tömegét lesz kénytelen beállítani. Hozzájárul e kezdeti nehézségekhez az is, hogy a jobbágyok robotmegtagadása miatt ezekben az években a rendes jobbágymunka sem teljes értékű. Festetics Pál helyzetképét nagyon is reálisnak tekinthetjük, mikor így panaszkodik: „Már úgy is másfél esztendőtül fogva pénzes munkásokkal kölletett csekély gazdaságomat folytatnom, igazán megvallom, súlyos adósságokban lévén az interesemet is (kamat V. K.) kölcsönzött pénzzel kölletik fizetnem, idevaló jószágaimban is

[220] BCsL Rendezetlen anyag 1768 febr. 24-i összeállítás. — *V. K.*

(Baltavár V. K.) csak amúgy dolgoznak jobbágyaim, végre el köll romlanom".[221] S a jobbággyal együtt persze kiesett annak munkaeszköze is, mely eddig szintén a földesúr földjét munkálta meg.

A változott viszonyok között, mikor pl. a világosan látó Festetics érezhette, hogy az allodizálás szempontjából a jobbágytelki földek végleg elvesznek, apjával együtt különféle terveket készítenek gazdálkodásuk lehetséges átmentésére. Terveik lényege az, hogy az úrbérrendezés során a lehető legnagyobb földterületet kell saját részükre megtartani, ahova azután jobbágyokat már nem is telepítenének, hanem arra, rövid időre szóló magánszerződés alapján, tehát bármikor az elűzés rémével terrorizálható nincsteleneket, zselléreket kell ültetni. Ezek a föld fejében — nem állván a jobbágyot megillető törvényes védelem alatt — magasabb robotkötelezettséggel is terhelhetők. „... venne curiális jószágot, — ajánlja apjának — mert eljönnek (ugyan Isten távoztassa) az idők, hogy a curialis fundusok lesznek ultima tabula e naufragio (utolsó deszka a hajótörésből V. K.) s ezen jószágra jobbágyokat nem kölletnék szállítani, hanem zsölléreket az kézi munkáért s a többire béreseket állítani" biztatja apját. „Az Istenért, uram atyám, méltóztassék minden inpopulatiotól praescindálni (minden telepítéssel felhagyni V. K.) ennek utána egy gazdát sem köll fogadni, hanem csak zsölléreket s ezekkel mindenikkel in individuo (egyénileg) egy esztendőre való contractust tenni s azon contractusokat minden esztendőben reiterálni (megújítani) s az árendás számokat csupán kaszás és arató név alatt exprimálni (feltüntetni) s a földeket is csak esztendőről esztendőre kiadni s így nemesi rendünket lehet salválni (megőrizni), az oeconomia három-négy esztendeig szenved, de utóbb meglátja uram atyám, az úr fog nyerni, — hanem bajok lészen az contributionalis fundust administráló (az adóalapot kezelő — a zárójeles fordítások mind tőlem V. K.) uraknak"[222] — teszi hozzá leplezetlen kárörömmel a királynő hű szolgája, az udvari kamara alelnöke. Ugyanilyen szempontokból értékeli azonnal azt a hírt is, hogy egyes jobbágyok a magas robot miatt le akarnak mondani a telki-állományról: „ezeknek nincs eszük s az uraságnak két kézzel kell amplectálni, (kapni rajta V. K.) mert így bizonyosan nyomorúságba dőlnek s az uraságnak markába esnek a sessiók s árendában annak adja, akinek akarja, csakhogy vagy két-három esztendeig egészen megbomlik a gazdaság folyamatja, de egyébiránt is más mód eleintén nem lészen, hanem, hogy az uraságnak béreseket kell fölállítani".[223]

A fenti idézetek elég világosan, saját szavaikkal mutatják, hogy a nagybirtokosok az úrbérrendezésben elszenvedett veszteségeikbe nem hajlandók simán beletörődni. S ugyanezt világosan mutatják azok a konkrét kísérletezések is, melyekről a Vas megyei parasztság helyzetének vagy a királyi biztosok működésének ismertetése kapcsán már beszámoltunk. S azok az eredmények, melyeket a földesurak nagyrészt már tárgyalt korszakunk után is a napoleoni háborúk gabonakonjunktúrájának hatása alatt a jobbágyság rovására elértek, élesen rámutatnak az úrbéri rendelet súlyos hiányosságaira, melyek lehetővé teszik, hogy a földesúr réven elszenvedett veszteségeit a vámon kárpótolhassa.

[221] LP 1767 : 497. — *V. K.*

[222] FCsL Memorabilia 71. Festetics Pál Festetics Kristófnak, 1766 ápr. 11. *Sz. I.*

[223] FCsL LM Festetics Lajos Festetics Pálnak, 1769 jún. 9. — *Sz. I.*

Mindenekelőtt nagy lehetőséget nyujtott a rendelet a földesuraknak a falusi földközösségek ellen vívott, az előző tanulmányokban részletesen ismertetett harcukban. Az udvarnak ugyanis a jobbágytelekre mint az állami adózás eredményessége szempontjából biztos és állandó adóalap egységre volt szüksége a rendezetlen és bizonytalan földközösségi formákkal szemben. Ezért az úrbérrendezés előírta, hogy „ha ezen vagy azon a helyen a jobbágyoknak szántói és rétjei nincsenek állandóan kimérve, hanem ezeket egymás között évről évre kisorsolva használják, akkor ezt a nehézséget... úgy kell áthidalni, hogy a szántóknak és reteknek utolsó évi felosztását kell általában pontosan összeírni".[224] Persze a földközösség a rendelet hatására sem szűnt meg mindenhol. Egyes helyeken — főleg az árutermelésbe még be nem kapcsolódott alföldi területeken — még évtizedekig továbbélt, nagy összetartó erejével szemben a földesurak is tehetetlenek voltak. De ezek az egyedi jelentőségű kitételek nem változtatnak az általános összképen: azon, hogy az úrbérrendezéssel gyakorlatban Magyarországon megszűnt a földközösség.

Eredeti intencióival ellentétben segítséget nyujtott az úrbérrendezés a földesuraknak abban a pontban, melyben tulajdonképpen szintén elsősorban az adóalap védelmét célozva előírja, hogy a teleknagyságok megállapításánál lehetőleg 1, $^1/_2$, $^1/_4$, $^1/_8$ telkeket igyekezzenek létrehozni, s kisebb telkiállomány esetén a telkek mindig felfelé történő kiegészítése végett igénybeveendők a visszaváltásra kerülő irtások, puszta helyek, vagy cenzus ellenében birt földdarabok, sőt az allodiális földek is.[225] A teleknagyság kategórikus megállapításából következett viszont az is, hogy a felosztás következtében azokon a vidékeken, ahol a parasztok a megállapított telkiállománynál nagyobb kiterjedésű telken ültek — s mint láttuk ez az Alföldön nem volt rendkívüli jelenség — a telkek megállapítása után felesleg földek is fognak maradni. Ennek lehetőségét nagyban fokozta az a körülmény, hogy a paraszt a terhek növekedésétől való félelmében tényleges telkiállományát gyakran kisebb kiterjedésűnek vallotta be. A földesúr persze kapva kapott az alkalmon és a földek mérnöki felmérése során az ilyesmivel nem számító boldogtalan paraszttól az így támadt különbözetet elvette.

Hogy az ilyen felesleges földeknek viszont a földesúr által való igénybevételét s az allodium növelését megakadályozza, a rendelet telt is intézkedéseket, elrendelte, hogy „az ilyen feleslegben lévő földek, amennyiben és addig is, míg netalán több újonnan hozzájáruló, újonnan telepítendő telek számára szükségesek nem lesznek, a róluk arányosan viselendő terhek fejében főleg nem annyira azoknak a jobbágyoknak osztassanak ki, akik módosabbak a földek megművelésére, hanem azoknak, akik legjobban rá vannak szorulva".[226] A földesurak azonban — mint általános tapasztalat mutatja — ezeket az ú. n. remanentialis (maradvány) földeket ritkán használták fel újabb telepítésre, hanem kezdetben valóban bérbeadták, s miután évek multával a hosszas bérletben létel remanentialis jellegüket már kezdte elfeledtetni, felhasználva az úrbéri szabályozásokat, allodiumukhoz csatolták. Tehették ezt elsősorban azokon a főleg alföldi területeken, ahol

[224] Pauly 4, 385. l. — v. ö.: Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894.
[225] Pauly 382. l. A rendezésben eljáró tisztviselők instructiója 16. pont.
[226] Pauly 382—383. l.

a jobbágyság kezén még az állandó telekegység behozatala után is elég nagy mennyiségű föld maradt, úgy hogy a remanenciák lecsatolásának következményei nem voltak rögtön élesen érezhetők. A Károlyiak például egyedül Hódmezővásárhelyen több mint 8 és fél ezer hold remanentialis földet szedtek össze.[227]

Igen nagy lehetőséget adott a rendelet pontatlan megfogalmazása a földesuraknak az irtásföldek visszavételénél. A rendelet általánosságban leszögezi, hogy a földesúr irtásföldet csak a befektetett munka ellenértékének kifizetése ellenében vehet vissza. Abban az esetben azonban, ha a jobbágyság számára a pillanatnyilag kezén levőnél több földet kell kimérni, (tehát mikor az adóalap további megnövekedéséről van szó) a rendelet egyenesen előírja a kiegészítésnek szükség esetén az irtásokból való végrehajtását. Kötelezővé teszi azonban a földesúrnak, hogy az így telkesített irtás értékét a jobbágynak fizesse meg. Nem elég pontos a rendelet megfogalmazása ott, ahol az irtásjellegüket már elveszített irtásföldeknek a földesúr számára minden kárpótlás nélkül lehetséges visszaadásáról beszél. Az irtásföld ugyanis elveszítheti irtásjellegét, azzal, hogy már régebben a telki állományhoz csatolták, vagy eredeti létrehozója elvándorolt s jelenlegi birtokosa üresen találta, vagy ha már több kézen átment s végül minden ellenszolgáltatás nélkül birtokolják. Ezzel a rendelkezés erős fegyvert adott a földesurak kezébe, hiszen a jobbágyokkal szemben, kiknek az irtásokról általában nem igen voltak évtizedekre visszamenő dokumentumaik, a földesúri levéltárak többnyire tudtak irtásaik jogtalan használatát bizonyító adatokat produkálni. S a közbecsű egyszerű letétele útján minden különösebb adminisztratív eljárás nélkül lehetővé tett irtásvisszaváltás a pénz értékének csökkenése folytán egyre kevesebbet érő alacsony becsűösszeg mellett mégjobban fokozta a földesurak étvágyát a nagy kínnal művelhetővé tett irtásokra.[228] Soós Imre adatai Sopron megyére vonatkozólag plasztikus, teljes képet adnak az ottani visszaváltások hatalmas méreteiről,[229] de az ország más részeiről ugyan csak töredékesen felbukkanó adatok elénk tárják ennek a folyamatnak országos méretekben történő megindulását. Persze még mindig felmerülhet a kérdés, hogy a rendelet pontatlan megfogalmazásával az udvar nem a földesurak közvetett kárpótlását célozta-e?

A remanenciáknak és az irtásoknak az allodiumokhoz való kapcsolásán kívül eredményesen kísérleteztek a földesurak a magában a telki állományban végzett szabályozásokkal is. A rendelet u. i. lehetővé tette azt, hogy a földesúr úrbéri szabályozás (urbarialis regulatio) címén az egész faluhatárt új rendezés alá vethesse, a földeket — megtartva természetesen az adóalapnak felvett teleknagyságot — újból új rendszer szerint kioszthassa. S mivel 1767-ben a teleknagyságot általában bemondás, az illető földet birtokló jobbágy bevallása alapján állapították meg, az ilyen új, mérnöki, pon-

[227] Pach 169. l. — Itt azután persze rövid időn belül érezhető lett a földhiány és már 1774-ben nagy lázadás tört ki. Hozzájárult az elkeseredéshez a város bírájának mesterkedése is, aki megyei és földesúri tisztekkel megváltoztatta az urbáriumot is: »a lakosokat ... földektül, rétektül megh fosztatván« KCsL LM Hódmezővásárhely község Károlyi Sándornak, 1774. júl. 9. — *E. T.*

[228] Pauly 86. l.

[229] *Soós Imre:* Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében, Sopron, 1941, 60. l.

tos felmérés mindig a jobbágytelkek nagyarányú csökkentésével, vagy a telkeknek silányabb földön való kihasításával, tehát végeredményben a terheknek nagyméretű emelésével járt. Éppen ezért egészen 1848-ig a földesurak fegyvertárában mint a parasztság kisajátításának egyik legkedveltebb — mert törvényes formába burkolható — formájaként szerepel. S jelentőségére világosan mutat rá az a nem véletlen körülmény, hogy a parasztság mozgalmai végig egészen 1848-ig elsősorban éppen ezek miatt a rendezések miatt, ezeknek kapcsán törnek ki.

A parasztok számára a legnagyobb nehézséget azonban a továbbiakban az urbáriumnak éppen az a rendelkezése okozta, mely 1767-ben a legnagyobb segítséget jelentette: a jobbágytelkek nagyságának és ezáltal a jobbágyok kezén lévő földterület határának megrögzítése. Ez a megrögzítés 1767-ben a jobbágyság akkori számának megfelelően szabta meg a földbeli illetőséget. Nem számított azonban a rendelet a jobbágyság számának további növekedésére, természetes szaporodásukra s erre vonatkozóan a remanenciák további telepítésekre való felhasználásán túl semmiféle más rendelkezést nem adott. Az urbárium megalkotói a parasztmozgalmak által rájuk kényszerített nagy sietségben megrögzítették ugyan a jobbágybirtok határát a földesurral szemben, de nem gondoltak arra, hogy egy generáció alatt a lakosság megnövekedése folytán ezek az immár királyi szentesítés erejével védett határok már a jobbágy érdeke ellen fognak felhasználtatni s a jobbágy számára teszik lehetetlenné a teleknagyságnak *javára* történő, számottevő megváltoztatását.

Persze nem az urbárium állja útját a jobbágyföld további kiterjesztésének, hiszen az csak azt a minimumot állapítja meg, mely a jobbágytelek adózóképességének fenntartásához szükséges. Jobbágytelepítésekre, falvak benépesítésére még 1767 után is sor kerül. A továbbiakban majd látni fogjuk azokat a körülményeket és okokat, melyek a földesurakat erre kényszerítik. De ezek nem általános, — ezek már kivételes jelenségek. Általános az a jelenség, hogy a földesúr a jobbágyság 1767-es létszámának megállapított *minimumot* évtizedek mulva is *maximumnak* fogja tekinteni valahányszor az időközben lélekszámban már megnövekedett jobbágyfalu terjeszkedni akar. Hiszen nyilván nem szorul bővebb magyarázatra az a körülmény, hogy azok a földesurak, akik 1767-ben sok helyen már a jobbágy csökkentett telkiállományát is fenyegetik, egy-két generációval később még sokkal kevésbbé fognak lemondani allodiumaiknak a jobbágy terjeszkedése számára szükséges területeiről. Annál kevésbbé, mert az időközben kibontakozó gabonakonjunktúra, a mezőgazdasági termények fokozott értékesítési lehetőségei egyre jobban ösztönzik őket allodiumaik kiterjesztésére.

Valóban azt láthatjuk, hogy a nagy földesurak a század 70-es éveire nagyjából túljutnak a gazdálkodásukban az ingyen roboterő bizonyos hányadának kiesése következtében ideiglenesen mutatkozó holtponton. A nagybirtokon egyre jobban szaporodik az allódiumok száma s alkalmazni kezdik a gazdálkodás fejlettebb technikáját is. A francia háborúk korára a háborús konjunktúra következtében hatalmasan megerősödött földesurak újból támadásra készen állanak jobbágyaik exisztenciája ellen. Elsősorban már nem azzal, hogy az urbáriumban megállapított parasztbirtok-határt akarják áttörni — ezzel szemben az urbárium általában elégséges védelmet nyujtott — hanem azzal, hogy az egyre szűkebbé váló faluhatárokból nem engednek semmiféle kitörést, semmiféle terjeszkedést a jobbágy számára. Az

Jobbágy és nemesúr

Metszet a 18. század végéről R. Townson: Travels in Hungary c. könyvében (London, 1797)

1828-i országos összeírás megyei összesítő tabelláinak egy rovata, mely az 1767-i úrbéri telkiállományt hasonlítja össze az 1828-ival, általában megnyugató képet ad: általában a telkiállomány 60 év alatt nem csökkent. De ijesztő az, hogy az időközben hatalmasan megszaporodott lakosság ellenére sem *nőtt*. Az a körülmény, hogy a jobbágycsaládok másod- és harmadszülött fiai zsellérsorba kényszerülnek, mert a jobbágytelek $^1/_8$-on aluli továbbosztódását már az urbárium tilalmazza, vagy a túlzsúfolt Sopron megyei falvakban egy-egy jobbágytelken egymás hegyére-hátára épített jobbágyházak, melyekben a továbbterjeszkedni már nem tudó, irtásföldjeitől megfosztott s utolsó menedékként a kis jobbágytelket osztatlanul birtokló jobbágycsaládok szoronganak — mindezek világosan mutatnak rá a nagybirtok egyre jobban erősbödő nyomására, fojtogatására, mely előbb-utóbb teljes pusztulással fenyegeti a telkiállomány határai közül kitörni már nem képes parasztságot.

Ha tehát az úrbérrendezést önmagában, csak betűin keresztül vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy valóban segített a parasztságon és készítőitől sem lehet elvitatni azt, hogy — saját osztályérdekeiknek megfelelően persze — de valóban becsületesen és pontosan igyekeztek rendeletüknek érvényt szerezni. A rendezés valóban segítséget nyujtott a parasztságnak a jobbágybirtok megvédésében, a túlrobotoltatás ellen megvédte a parasztot és javára szolgált a földesúri zsarolások, különféle törvénytelen adónemek elleni küzdelmében. De ha hatásában, következményeiben nézzük, igazat kell adnunk azoknak a magyar földesuraknak, akik büszkén dicsekedtek a királynő akaratának kijátszásával, a rendezés megkerülésével. A jobbágytelek határának megrögződése, az irtások visszavétele, és a kisajátítás felé nyitvahagyott kibúvók valóban élesen rámutatnak a rendelet hiányosságaira.

Az ellentét azonban csak úgy válik megérthetővé, ha a rendezést és eredményeit végre a konkrét történeti folyamatba állítjuk be. Ekkor megláthatjuk az ellentét főokát: az urbárium elsősorban az államhatalom szükségleteinek, a feudalizmus fenntartásának megfelelően minden vonalon az 1767-i állapotokat igyekezett megrögzíteni s az allodizálások egyszerű megállításával megállítani vélte azt az egész folyamatot is, melynek a magyarországi allodizációk már csak egy kis részletét jelentették: a feltartóztathatatlanul megindult árutermelésen keresztül a kapitalizmus csíráinak kezdődő behatolását a 18. századi Magyarországra. 1767-ben még jelentéktelen kis csírák, de vissza már nem szoríthatók többé. Néhány évtized alatt hatalmasra nőnek és menthetetlenül elsöpörnek és visszájára fordítanak minden olyan intézkedést, mely szembenáll velük, vagy korlátozni akarja őket. Az urbárium 1767-ben még a jobbágyság szempontjából is helyes és eredményesnek nevezhető adóalapvédő intézkedéseiből így válik a kapitalizálódó nagybirtokosok kezében alig néhány évtized leforgása alatt fegyver a jobbágy ellen. Ezt nagyban elősegítette az, hogy sok minden, ami 1767-ben a fenyegetett adóalap pillanatnyi megszilárdításán túlmutatott volna, a parasztság hirtelen fellángoló ellenállásától megrémült udvar számára a nagy sietségben szemmelláthatólag nem is jelentett problémát. Mindez az adóalap pillanatnyi védelméhez közvetlenül nem kapcsolódó s így meg nem oldott, akkor legfeljebb csak negatíve megfogalmazott, konkrét intézkedés formájában soha ki nem fejtett probléma — pl. külön intézkedni arról, hogy a jobbágyok szaporodásának megfelelően a földesúr is növelje a jobbágytelki állományt — egy generáció multán már égető valósággá válik: azok

a kibúvók és lehetőségek, melyeket 1767-ben észre sem vettek, ennek a fejlődésnek a során fedeződnek fel, tárulnak fel a földesurak előtt. A megalkotása utáni évtizedekben az urbárium és általában az úrbéri ügy roppant bonyolult kérdéssé változott; kiegészítések, elvi döntések, új meg új rendeletek próbálják betömni az alaprendelet egyre jobban megmutatkozó réseit. Mindez hiába: a kormányhatóságok irattáraiban egyre hatalmasabbra tornyosuló, évtizedekig húzódó úrbéri perek s a velük járó, a parasztságban egyre jobban összehalmozódó türelmetlenség világosan mutat rá a fejlődés során egyre kendőzhetetlenebb nehézségekre.

Az urbárium tehát így szükségképpen válik nagyrészben ellenkező előjelűvé. Mégis, azzal, hogy a földesúr minden terjeszkedési igyekezete ellenére legalább az 1767-i adóalapot: az 1767-i faluhatárt általában mindenhol megrögzítette s általában mindenhol egészen 1848-ig sikeresen védte a jobbágyot a túlrobotoltatás és a földesúri adóztatás túlhajtásával szemben, jelentős segítséget adott a jobbágyságnak a létfenntartásáért folytatott küzdelemben. S az a körülmény, hogy a 19. század elejétől kezdve a kapitalizálódó földesurak földfoglalási, irtásvisszavételi, szerződéseket megszegő törekvéseivel szemben a jobbágy egyre nagyobb sikerrel használja fel az urbáriumot, mutatja, hogy a rendelet hatása ezen a ponton is visszájára fordult: a feudalizmus fenntartása helyett itt a rendelet bizonyos fokig a paraszt kezében is sikeres fegyverré válik a földesurak ellen. Ebben a harcban azonban a paraszt objektíve már nem a feudális viszonyok konzerválásáért küzd, ez a harc már része a „jobbágyok forradalmának", mely 1848-ra fel fogja számolni a gyarmattartó hatalom által is védett feudális viszonyokat.

Mindezen kétségtelen pozitívumai ellenére sem szabad azonban abba a hibába esnünk, hogy az urbárium javára írjunk olyan eredményeket is, melyek valójában már nem rendelkezéseinek következményei.

Kétségtelen tény u. i. az is, hogy a magyarországi parasztság helyzete nem romlott el annyira, mint ahogy azt a fenti megfontolások után várhatnók. Az elmult rendszer történetírása, mely ugyanakkor a többi, kelet-európai ország hasonló körülmények között élő parasztságának történetében valóban a legszomorúbb jelenségeket, a kisajátítás és kizsákmányolás hihetetlen magas fokát láthatta, ezzel szembeállítva a magyarországi paraszt helyzetét, a magyar nagybirtok nemzetfenntartó szerepéről, nagybirtokososztályunk bölcs mérsékletéről, nemzeti természetünk szélsőségeket nem kedvelő voltáról szeretett beszélni. S a tények kétségtelenül azt bizonyították, hogy a magyar parasztság helyzete, ha itt-ott súlyos volt is, de korántsem volt annyira terhes és megrázó, mint pl. a keletnémet allodiumokon élő sorstársaié. Mindenre a választ azonban Magyarország gyarmati helyzete adja meg. Az abszolutizmusnak az a törvényszerűsége, hogy „fennállásának kezdeti időszakában hozzájárult a kapitalista rendszer fejlődéséhez (merkantilizmus)"[230] a Habsburg-abszolutizmusra is áll. S mivel tengerentúli gyarmatosításra nincs módja, a magyar nagybirtokos réteg kétségtelen asszisztenciája mellett Magyarországot alakítja át gyarmattá. Eszközeinek részletezésére itt felesleges újból kiterjeszkedni. De rá kell mutatni arra, hogy e merkantilista gazdaságpolitikára jellemző védővámoknak a gyarmat felé való

[230] Абсолютное время, Большая Советская Энциклопедия, I. h. és é. n. 36. l.

kiterjesztése milyen hatással van Magyarországra. Nálunk u. i. megakad a tőkeképződési folyamat s vele együtt meglassul a magyar mezőgazdaság továbbfejlődése is. Csupán a közeli piacok miatt a vámrendszer ellenére is kifizetődő exportlehetőségekkel rendelkező legnyugatibb területeken vagy a gyenge belső piac néhány felvevőhelyének környékén jut el a parasztság kizsákmányolása olyan fokra, hogy mozgalmai 1767-ben az udvart az úrbéri kérdés rendezésére kényszeríthetik.

Indokolatlan lenne az úrbérrendezésben az osztrák gyarmatpolitika tudatos eszközét is látni; — eszközt arra, hogy a földesúr számára felhasználható ingyen munkaerőmennyiség csökkentésével, a jobbágyok jogtalan készpénzzsarolásának megakadályozásával a tőkeképződés lehetőségeit gyengítsék.[231] Az úrbérrendezés nem a gyarmatosító államhatalom különleges, gyarmatokkal szemben használt módszere. Egyedüli célja valóban az állami egyenesadó alapjának védelme, hiszen nem sokkal a magyar rendezés után, 1771—78 között nagyjából hasonló alapelvek szerint hajtják végre az örökös tartományokban is. Eredményességét Magyarországon persze a gyarmati helyzet is *előmozdítja:* a mezőgazdasági terményeket sujtó magas vámok miatt bizonytalan és ki nem fizetődő export, az ugyancsak a gyarmati helyzet miatt a hazai ipar s ezáltal belső piac képződésének megakadályozása — mindezek együttesen lassítják meg a földesurak allodizációs lendületét. Azokban a Festetics-uradalmakban, ahol a földesúr az úrbérrendezéskor a jobbágyság hatalmas méretű kisajátítását tervezi, a 70—80-as években különösen élesen figyelhető meg a megtorpanás: a meglevő lehetőségek ki nem használása.

A földesúr nem fosztja meg a jobbágyot földjének egészétől, hanem csak annak egy részétől, mert a tőkehiány miatt az uradalmi munkák legnagyobb részét még mindig robotban végeztetik. Ahol bérmunkásokra van szükség, ott is lehetőleg megkerülik a készpénzfizetés kérdését: makkoltatásért, fáért, fűbérért dolgozó embereket szerződtetnek, az aratást is inkább részesekkel végeztetik, sőt még a szőlőmüvelést is robotos erővel végzik.[232] Az uradalom biztatja a parasztokat, hogy vegyenek fel telket. A szökni készülő jobbágyokat földdel kecsegtetik: egész helyet ígérnek nekik. A jobbágyok azonban nem állnak kötélnek, mert az egész hely után járó robotterheket nem tudják vállalni. Ugyanígy folynak még ez években is egész falvakra kiterjedő telepítések pl. a pestkörnyéki Grassalkovich-uradalomban. Így él egymás mellett úrbérrendezés és gyarmati helyzet összefonódott következményeinek eredményeként a nagybirtokon a jobbágyot földjétől megfosztó és ugyanakkor őt földdel ellátó tendencia. De, hogy ebben a folyamatban mennyire nem az urbárium adóalap-, tehát jobbágyvédő hatása, hanem az allodizálás teljes kibontakozásának a gyarmati függés által előállo't korlátozottsága játssza a főszerepet, világosan mutatja az a körülmény, hogy mikor a francia háborúk során az udvar kénytelen huzamosabb időn át kedvezőbb feltételeket adni a magyar gabona kivitelének és ugyan-

[231] — mint azt Pach feltételezi: 170. l.

[232] FCsL Régi gazdasági levéltár. Rendezetlen anyag: Angaricalis relatio pro Anno 1794, 1788; a keszthelyi, kereszturi, csurgói, szántói, vállusi, kemendi uradalmak, ill. ispánságok 1776—1785 közti különféle robotkimutatásai, továbbá FCsL DrL: 1796-os bérmunkaelszámolás, — keszthelyi uradalom 1794. évi robotkalendáriuma s a nagy számban megmaradt különféle gazdatiszti jelentések. — *V. K.*

akkor az országban állomásozó, átvonuló nagy hadseregek révén a belső piac is megerősödik, s Magyarország is bekapcsolódik a konjunktúrába, a nagybirtok hirtelen taktikát változtat és egyszerre minden rendelkezésére álló eszközt megragad a lehetőségek minél teljesebb kiaknázására: mint annyi más magyar nagybirtokon, így a Festetics-birtokon is egyszerre hatalmas lendülettel indul meg a jobbágykisajátítási folyamat, elsöpörve az alig egy-két évtizeddel előbb még követendő aranyszabályként leírt jobbágyvédő intézkedéseket. Egy évtized mulva erre a korra mint a földművelés különösen jövedelmező korszakára s ezzel együtt: a nagy allodizálások, regulációk korszakára emlékeznek vissza.[233]

Végső mérlegként rámutathatunk az urbárium kétségtelen pozitívumaira: a jobbágykézen lévő föld — mint az állami adó alapja — határának, ha 1767-i állapotban is, de mégiscsak megrögzítésére a földesúr törekvéseivel szemben. S ki kell emelni a jobbágyterhek egységes szabályozását is, mely egészen 1848-ig általában útját állotta a földesúr minden mértéktelen túlrobotoltatási vagy túladóztatási kísérletének. A negatív oldalon inkább azokat a hiányosságokat kell megállapítani, melyek a rendelet megalkotói számára az adóalap védelme szempontjából akkor nem jelentettek problémát, s így nem is szabályozhatták azt; — hogy a jobbágybirtok határának megrögzítése megfojtja a falut, rohamosan elősegíti a zselléresedést, a regulációk lehetősége pedig még a megmaradt telkiállományt is veszélyezteti. Mindezek a hibák azonban csak a további fejlődés során bukkannak elő, annak a fejlődésnek során, mely 1767-ben még csak csíráiban volt meg, melynek váratlan meggyorsulása azonban elsodorja az urbárium minden jobbágyvédő rendelkezését s végül el fogja sodorni azt a társadalmi rendet is, melynek védelmére 1767-ben magát az urbáriumot is megalkották. Önmagában az a körülmény, hogy a rendezésnek az adóalapot védő intézkedései sokkal időtállóbbak voltak, mint jobbágyvédő funkciója, világosan mutatja, hogy megalkotásában melyek voltak az irányító szempontok. Az urbárium, mely végső fokon a feudalizmus konzerválása végett készült, a jobbágyot is elsősorban a feudalizmus konzerválása végett részesíti védelemben. A feudalizmus immáron mélyreható válságának korszakában az urbárium így szükségképpen változik ellenkező előjelűvé; a feudalizmus védelme helyett bizonyos vonatkozásában — mint láttuk — fegyverül szolgál a feudalizmus ellen harcoló jobbágynak; az adóalap védelme helyett szükségképpen ad egyre nagyobb lehetőséget a parasztság sorsának nehezítésére.

Az úrbérrendezés hatásával kapcsolatban azonban még egy kérdést kell felvetnünk: olyan kérdés ez, mely az előzőkben elmondottak alapján, ismerve az udvar és a magyar nemesség viszonyát, nem látszik indokolatlannak: milyen volt az úrbérrendezés hatása az osztrák és magyar uralkodó osztály ellentétének további kimélyítésére?

A kérdés megválaszolásánál azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, amiről már a nemességnek a rendezéssel szemben tanúsított ellenállásánál is szó esett, — hogy a magyar uralkodóosztály egysége ekkor már igen erősen megbomlott. Nagy- és kis-, illetve középbirtokos immáron többévszázados szembenállásába a 18. század óta egy új motívum

[233] Ungarische Miscellen 1818. Idézi: *Mérei Gyula:* Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848, Bp, 1948, 14. l.

vegyült, mely a kettejüket elválasztó szakadékot még mélyebbé és egyúttal véglegessé is tette. Azt előző fejezetek részletesen tárgyalták már azt a politikát, mely a szatmári béke óta a nagybirtokot Bécs oldalára állítja. A magyar nagybirtokos jól sikerült behódolása ellenértékeképpen most Bécs támogatását várja az allodizálás által fokozott mértékben elnyomott parasztjaival szemben. Ez a réteg elsőnek ébred rá a feudális Habsburg diktatúra szükségességére és hasznos voltára. Annak gyarmatosító tendenciáival nem törődött: a parasztság fokozott kizsákmányolásának lehetőségéből már nagyobb biztos haszna származott, mint a gyarmati viszony esetleges bizonytalan, háború útján történő felszámolásából. Sőt a jobbágytól elsajátítható terméktöbblet egy részéről még a gyarmatosító államhatalom javára is lemond, hiszen világosan látja, hogy elnyomott parasztjaival szemben csak ez a hatalom képes őt megvédeni De kétségtelen, hogy egyelőre a lemondásban sem hajlandó bizonyos határon túlmenni, hiszen az 1764-i országgyűlésen inkább az adó emelését vállalja, mintsem az úrbérrendezés megszavazását. Viszont, mikor a mozgalmak meggyőzik arról, hogy a kizsákmányolás további fenntarthatása szempontjából az államhatalom erősítése végett feltétlenül szükséges engedményeket tenni, nem ellenkezik tovább. Ilyen magatartás kialakulásához nagyban hozzájárul az a már említett körülmény is, hogy az úrbérrendezés nem érinti túlságos tragikusan a nagybirtokot: kétségtelen, hogy átmenetileg hatalmas kára származik belőle, de ez a kár előbb-utóbb megtérül azoknak a manipulációknak révén, melyeket az úrbéri rendelkezések közötti kibúvók megengedtek számára.

A közép- és főleg a kisnemesség sorsa ezzel szemben egyre nehezebb. A nemesi kisbirtokok, melyeknek gyarapítására a szatmári béke óta már nincs többé mód, természetes szaporodás révén egy-két generáció alatt darabokra hullanak. A nemesi kisbirtok széthullását sok helyen elősegítette a nagybirtok is, mely kíméletlenül elnyeli az útjában álló — birtoktestei közé ékelődő — kisebb birtokost is. Hozzájárul ehhez az, hogy a kisnemes nem tudja parasztját megvédeni az egyre fokozódó állami kizsákmányolással szemben, melynek terheit a nagybirtok ekkor már egyre inkább a kisbirtok jobbágyára hárítja.[234] A kis- és tegyük hozzá középbirtokosnak ezekután a jobbágy terméktöbbletéből már csak az jut, amit az állam meghagy. Ugyanakkor nincs meg neki az a lehetősége, elnyomó apparátusa, hogy parasztját a nagybirtokhoz hasonló módon zsákmányolja ki, amellett 4—5 parasztjának fokozott kizsákmányolása különösen a gyarmati viszonyok között nem jelenti számára azt a jövedelmet, mely elégséges lenne birtoka esetleges modernizálására, vagy technikai felszerelésének javítására. A gyarmati viszonyok között ilyesmi csak a nagybirtokon érdemes és kifizetődő. Így marad ki lassanként ez a réteg az árutermelés lassan mégis csak kibontakozó lehetőségeiből.

Ilyen módon gazdasági és kulturális, általában életszínvonala a század folyamán főleg a sűrűbben települt peremvidéki megyékben állandóan süllyed és ezzel együtt elveszti politikai jelentőségét is. 1764-ben saját bevallásuk szerint „szerencséjük és boldogulásuk a mágnásoktól függ". Bécsnek már a továbbiakban sincs rájuk szüksége nem úgy, mint a nagybirtokra. Érthető tehát, ha velük szemben kíméletlenül járnak el, tiltakozásaikkal senki nem törődik úgy, mint azt az úrbérrendezéssel szemben kudarcba

[234] A nagybirtok terheinek a kisbirtok jobbbágyaira való áthárításáról: Szabó, A magyarországi úrbérrendezés I. 20. l.

fulladt ellenállásuk is mutatja. Kisbirtokos nemesség és főnemesség — a század folyamán egyre jobban elmélyülő ellentétében, ha nem is döntő, de igen jelentős szerepe van az úrbérrendezésnek is, mely a kisbirtokos elszegényedését nagy mértékben meggyorsítja. E folyamat részletei még nincsenek tisztázva, de nagy szerepe van benne annak a körülménynek is, hogy a rendelet kijátszására a kisbirtokos nem tudja mindazt megtenni, amit a nagybirtokos. Az úrbéri regulációk, melyek egész jobbágyfalvak szabályozása esetén jelentékenyen növelték az allódiumot, 4—5 jobbágy birtokosa számára haszontalanok. A kisbirtokos telkén a jobbágy úgyis a normálisnál kisebb földön élt és a telkiállomány kiegészítése után a kisbirtokosnak jóformán nem marad semmije, sőt olyan esetről is tudunk, hogy jobbágyai egy részét nem tudja földdel ellátni, hanem szélnek ereszti őket, keressenek maguknak valami helyet.[235]

Ennek is eredménye az a jelenség, hogy a nagybirtokos főnemesség Bécshez csatlakozó állásfoglalásával ellentétben a közép- és kisnemesség az egész 18. század első felében még legfeljebb semlegesnek tekinthető, majd a rendezés éveitől kezdve egyre inkább osztrákellenessé válik és ugyanakkor egyre erősebb nagybirtokellenes magatartása is. Ekkor válik világossá előttük u. i., hogy a megelőző évszázadok kis- és nagybirtokos küzdelmeinek állandóan változó eredményeivel szemben most végleg csatát vesztettek. Nincs hatalom többé, mely végleges lezüllésüket, elszegényedésüket, pozícióvesztésüket megakadályozza. Gyűlölik, vesztüknek és tönkremenetelüknek okozóit látják a nagybirtokban és gyűlölik Bécset is, mely egyrészt ezt a nagybirtokos réteget adományokkal és ajándékokkal támogatja, másrészt őket magukat parasztjaiknak fokozott adóztatásával végromlásba juttatja.

Az így kialakuló politikai helyzetkép azonban most már végleg nem egyszerűen magyar kisbirtokos és magyar nagybirtokos szembenállása, még kevésbbé (és itt nyúlunk vissza az előzőkben felvetett kérdéshez) az egész magyar és osztrák uralkodóosztály egymásközti ellentéte. A valóságban a *magyar kis- és középbirtokos* ellenállásáról van szó az *összmonarchia uralkodóosztályával* szemben, azzal az osztrák uralkodóosztállyal szemben, melynek ekkor már a magyar nagybirtokosság is szövetségese, s amely uralkodóosztály ekkor már kénytelen a feudális elnyomás legmagasabb formájához, az abszolutizmushoz menekülni az egyre fenyegetőbbé váló külső és belső ellenséggel szemben. Az így szükségképpen nemzetivé váló köznemesi ellenállás ezzel az abszolutizmussal szemben ideológiai fronton kénytelen ugyanakkor a felvilágosodás ideológiáját is felhasználni, annak persze saját céljai számára átalakított formájában. A felvilágosodás ideológiáját használja egyrészt, s azt a köznemesi színezetű nemzeti politikát másrészt, mely együttesen jellemzi Bécs és a főnemesség elien vívott 1790-i nagy harcát.

Mert korszakunk lezáródásakor az 1790-1 országgyűlés a vízválasztó. Itt látható, hogy a nagybirtokos réteg, csekély kivételtől eltekintve, egységesen áll Ausztria oldalán. E pillanatban a nemzeti követeléseket a kis- és középbirtokos réteg képviseli, mert az ő követelései azok, melyek az ország gyarmati helyzetének megszüntetését célozzák. De e politikával szükségsze-

[235] FCsL LM Polacsek Pál Festetics Pálnak, 1772 febr. 28. — *Sz. I.* (itt szegény Vas megyei kisnemesek jobbágyairól van szó).

rűen el kell buknia, mert a gyarmati helyzet felszámolását a parasztsággal szemben régi feudális jogainak visszakövetelésével kapcsolja össze. Ez a körülmény világosan jelöli meg a nemzeti erők útjának irányát is az elkövetkezendő évtizedekre: a gyarmati rendszer alóli felszabadulást, az ország függetlenségének kivívását már csak a feudális rendszer likvidálása, és a polgári rendszer bevezetése útján lehet elérni. S ugyanezt a tanulságot szolgáltatják a századvég parasztmozgalmai is, amelyek méreteikben, jelentőségükben túltesznek a 18. század korábbi antifeudális harcain is.

BERLÁSZ JENŐ

AZ 1784-I ERDÉLYI PARASZTFELKELÉS ÉS II. JÓZSEF JOBBÁGYPOLITIKÁJA

A Horia-felkelés sajátosan az erdélyi román jobbágyság antifeudális mozgalma volt: a román nép történetének egyik legnagyobb hagyománya. Ennélfogva a vele való tudományos foglalkozást kiválképpen a román történetírás tekintheti feladatának. S ha a magyar történetírás is indíttatva érzi magát foglalkozni e tárggyal, ezt azért teszi, mert tudatában van az esemény rendkívüli történeti jelentőségének. A mozgalom tudvalevőleg messze túlnőtt tényleges tér- és időbeli keretein. Híre nemcsak Erdélyt járta be, hanem Magyarországot is, sőt az egykorú sajtón keresztül eljutott a Lajtántúlra is. S a hír Magyarország felett nem röppent el hatás nélkül: 1785-ben a magyarországi parasztság Szatmár megyétől a Muraközig — nemzetiségre való tekintet nélkül — mozgásba, forrongásba jött s a földesúri kizsákmányolás elleni harcát hirtelen felfokozva, többfelé nyílt ellenállással is megpróbálkozott. De túl ezen a mozgósító hatáson — amely 1785-öt a magyar jobbágyság történetében is emlékezetessé teszi — messzemenően belejátszik a magyar parasztságtörténetbe a Horia-felkelés azáltal is, hogy döntő módon hozzájárult a jozefinus jobbágypolitikának a magyar nép sorsára is kiható reformintézkedéseihez. E tanulmány is bizonyítja, hogy a bécsi udvar 1785 utáni társadalmi reformjait jelentékenyen előmozdította az a felkelés, amelyet az erdélyi román jobbágyság az Erchegységben és a Marosvidéken megvívott.

E felismerés alapján tanulmányoztuk újból a Horia-felkelés történetének magyarországi forrásanyagát s készítettük alábbi tanulmányunkat.[1]

[1] A Horia-felkelés történetének nálunk is, a románoknál is gazdag irodalma van. Magyar történetírók a múlt század közepe óta kutatják az események lefolyását. Az első részletes, levéltári anyagra alapozott feldolgozást *Teleki Domokos* végezte el a Hóra-támadás története, Pest, 1865, című munkájában. Forrásául több nagy kiadatlan erdélyi okmánytár szolgált: a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött iratok, az erdélyi kormányzósági levéltár egykori igazgatójának, Mike Sándornak többnyire hivatalos iratokból összeállított gyüjteménye, Kemény József történetíró hasonló jellegű iratkötegei és Bánffi György egykori erdélyi kormányzó okmánygyüjteménye. Sokkal szélesebbkörű kutatást végzett a tárgy második szakszerű feldolgozója, *Szilágyi Ferenc*. Műve (A Hóra világ Erdélyben, Pest, 1871) a Teleki Domokos által használt forrásokon túl tartalmazza a kolozsvári Erdélyi Múzeum összes idevágó gyüjteményeinek, továbbá a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban és a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban (ma Országos Széchényi Könyvtárban) őrzött kéziratok anyagát. Szilágyi használta fel elsőnek a felkeléssel foglalkozó régi nyomtatványanyagot is. A hajdani bécsi kancelláriai iratanyagban rejlő nagymennyiségű anyagot elsőnek *Marczali Henrik* használta a Horia-felkelés leírásánál (Magyarország története II. József korában, III. Bp, 1888, 1—35. l.). Kutatása azonban szűkkörű és felületi jellegű volt; ami kevés aktát használt, annak tanulmányozásában sem mélyedt el. A századfordulón készült utolsó részletes magyar feldolgozás *Jancsó Benedek* munkája (A román nemzetiségi törekvések története, II. Bp, 1899, 1—219. l.) nem épült önálló kutatásra; előadása túlnyomórészt Szilágyi és a román történetirodalom közléseire támaszkodik. A Horia-felkelésről író jelen századi történészeink sem fordítottak többé figyelmet a kiadatlan anyagra. Nagyobb

1. A felkelés társadalom-gazdasági háttere

A) Az árugazdaság fejlődésének hatásai

Az 1784-i délerdélyi román jobbágyfelkelés a 18. századi Közép-Európában a legnagyobb arányú fegyveres paraszti megmozdulások közé tartozott. Hullámai többezer négyzetkilométernyi területen 300—400 község népét, mintegy 20 000—30 000 jobbágyot mozgattak meg. Ekkora mozgalom nem lehetett jelentéktelen erők játékának eredménye. Mögötte hatalmas gazdasági-társadalmi feszültségeknek kellett működniök.

munkák keretében vagy folyóiratokban megjelent tanulmányaik (köztük *Braun Róbert* figyelemreméltó cikke: A százötven év előtti Hóra-világ (Bp, 1935) csupán az események értelmezésében és értékelésében adtak újat. A román feldolgozások közül kettő emelkedik ki: *Densuşianu Nicolae* Revoluţiunea lui Horia in Transilvania şi Ungaria. 1784—1785, Bucureşti, 1884, és *Prodan David* Răscoala lui Horia in comitatele Cluj şi Turda, Bucureşti, 1938. Mindkettő javarészt levéltári anyag alapján készült: Densuşianu a Teleki és Szilágyi által használt iratanyagon kívül először kutatott e tárgyban az Országos Levéltár nagy gyüjteményeiben (a kancelláriai, guberniumi és helytartótanácsi levéltárban), valamint a nagyszebeni szász nemzeti levéltárban és az erdélyi megyei levéltárakban. Kutatása tehát eddigelé a legszélesebbkörű volt, de korántsem kimerítő. Bizonyság erre megyei vonalon éppen Prodan műve. A Kolozs-Torda megyei levéltárak közzé nem tett anyagából egy egészen új monográfia született. Pedig a kolozstordai részek nem főszínterei voltak a felkelésnek, csak szélei. Bizonyos, hogy hasonló eredményre vezetne a Hunyad—Alsó-Fehér megyei levéltárak új, rendszeres átvizsgálása is. Jelen tanulmány új megállapításai is amellett szólnak, hogy az elődök által megjárt ösvényeken nem felesleges újból végigmenni. Ugyanazon Országos Levéltári anyagot vizsgálva, melyet Densuşianu használt, új megállapítások egész sorát alátámasztó új adatoknak jutottunk birtokába. Pedig a feladathoz képest szűkreszabott időbeli lehetőségeink miatt, gyüjtésünket kénytelenek voltunk erősen korlátozni. A felkelés 150 éves fordulója alkalmából íródott román tanulmányokat (Stoicanescu, C.: Revoluţia lui Horia, Timişoara, 1937. — Firu, Nicolae: Date noi referitoare la revoluţia lui Horia 1784—1785, Culese din arhiva judeţului Bihor, Oradea 1937. — Horea, Cloşca, Crişan. 1784—1785. 14 Octobre 1937, Bucureşti, 1937. — Ionică, Ion I.: Horia. Oameni şi locuri. Braşov, 1937. — Suciu, Coriolan: Ce »porunca« a adus Horia de la Imparatul? Cultura Crestină 1937. — Cucuiu, Virgil: Moartea eroilor Horia, Cloşca şi Crişan, Cluj 1937. — Crăciun, Andrei: 150 ani dela sfârşitul lui Horia, Oradea 1937. — Auner, M.: Participarea lui Salis la răscoala ţeranilor din Ardeal, Revista Istorică 1937. — Göllner, Carol: Participarea emisarilor Mihail Popescu şi Salis la revoluţia lui Horia, Anuarul Institutului de Istorie Naţională, 1936. — Petrescu-Sava G. M.: Un apostol al Moţilor. Ploeşti 1936. — Suciu, Coriolan: Blajul şi revoluţia lui Horia. Cultura Creştina 1937.) sajnos, nem volt módunkban megismerni. Nem jutottunk hozzá a marxista román történetírás idevágó alkotásaihoz sem. — Az eseménytörténet felülvizsgálatát úgyszólván csaknem teljesen mellőznünk kellett. Figyelmünket főképpen az események gazdasági-társadalmi hátterére fordítottuk. Anyagunk javát a Jankovics-féle vizsgálati iratokból *(Acta investigationis contra Hora et Kloska. M. udvari kancelláriai vegyes iratok)* merítettük. Az egyesített Magyar-erdélyi udvari kancellária levéltárának törzsanyagát csak válogatva használtuk: a mutatókönyvek alapján fontosnak ítélt iratokat emeltük ki. Az átvizsgált iratok száma így is százakra megy. Átnéztük ezenkívül a kancelláriának II. József rendeleteit tartalmazó *Normalia* című gyüjteményét. Csak részlegesen használtuk a *kormányzósági (guberniumi) levéltár* rendkívül gazdag anyagát is: átnéztük a felkelés területére nézve az 1750., az 1785—86. és az *1819. évi országos* összeírást, valamint ugyancsak a *Normalia* gyüjteményt. Kutattunk végül az *Erdélyi fiscalis levéltárban* a zalatnai uradalomra vonatkozó urbáriumok és összeírások között. Voltaképpen tehát egész kutatásunk az *Országos Levéltárra korlátozódott*, ott is csak a gyüjtemények egyes részleteire. Erdélyi anyag használatára ezúttal nem került sor. Némi bécsi anyagot (Staatsrats-Akten) az urbér-kérdéssel kapcsolatban felhasználtunk. — Eseménytörténeti előadásunkban újat alig mondunk; e tekintetben összefoglalásunk javarészben az irodalomra támaszkodik. — *I. Tóth Zoltánnak* e tanulmánnyal egyidejűleg

Erdély népét és földjét a török és német dúlások korának lezáródása után a 18. században nem pusztították háborúk. Két emberöltő során a kis országban a *termelőerőknek* számottevő kibontakozása ment végbe. Eltűntek a 16—17. századi megpróbáltatások nyomai: a felperzselt, elnéptelenedett falvak százai újratelepültek, a fejlődésében megakadt városi élet lassú bontakozásnak indult, a döbbenetesen meggyérült népesség száma csaknem megkétszereződött 865 000-ről 1 441 000-re emelkedett.[2]

A termelőerők gyarapodása szükségszerű változásokat eredményezett a feudális gazdasági élet szerkezetében.

Átalakuláson ment át mindenekelőtt az erdélyi parasztság társadalomgazdasági környezete. A 14—15. században kialakult, de a török világban jelentékenyen lehanyatlott árugazdaság ismét fejlődésnek indult. Ennek alapvető mozzanata a különnemű gazdasági egységek szaporodásában általánosan megfigyelhető. Bár az ország gazdasági arculata még az 1787-i népszámlálás szerint is szélsőségesen őstermelő jellegű volt (2615 lakott helység között csak 9 szabad város és 65 mezőváros akadt, országos viszonylatban mindössze 1,6%-nyi polgári lakossággal),[3] mégis az ősi naturál-gazdasági képletek: a patriarchális parasztcsalád, a kezdetleges faluközösség és a feudális földbirtok mellett már jelentékeny tényezőkként tűntek fel a társadalmi munkamegosztás előhaladását tükröző bányász-, iparos-, kereskedő- és értelmiségi elemek. Az említett II. József-féle 1787-i népszámlálás adatainak közelebbi vizsgálata meggyőzően bizonyítja ezt. Ha a férfinépességre vonatkozó főeredményeket nézzük, kitűnik, hogy a tulajdonképpeni ősi parasztréteg, az önellátónak tekinthető telkes jobbágyság a lakosságnak csak mintegy 50%-át alkotta. A falvak népének szinte fele, mintegy 43% a gazdaságából megélni nem tudó, bányász, szénégető, ipari, szállító vagy különféle mezőgazdasági napszámosmunkát (cséplést, szőlőművelést, aratást), esetleg állandó szolgálatot vállalni kényszerülő zsellérelemekből állt.[4]

A társadalmi munkamegosztás előhaladását jelzi a városokban és falun szétszórva élő közel 1%-nyi értelmi foglalkozású réteg (tisztviselők, honoratiorok, papok), sőt a 4,4%-ot kitevő nemesség egy része is: a mezővárosokban többnyire kisiparból élő birtoktalan nemesség. Ténylegesen tehát nem 1,6%-nyi számarányú iparos-kereskedő városi polgárság képviseli a mezőgazdasági életformáktól távolodó vagy elszakadóban lévő népességet, hanem a lakosságnak mintegy 47%-nyi tetemes rétege.[5]

A különnemű gazdasági egységek gyarapodásának ezt a folyamatát a mezőgazdaságon belül is fokozódó megosztódás kísérte. A mezei gazdálkodás minden ágát kiaknázó gazdaságok még általános jelenségei Erdély agráréletének, de mellettük észrevehetően szaporodnak, erősödnek a külön-

készült munkáját (Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig, Bp 1951.) munkánk megírása után háromnegyed évvel olvashattuk. Előadása és eredményei lényegileg nem különböznek a mienktől. Egyes vonatkozásokban I. Tóth értekezése hoz bővebb új anyagot, másokban a mienk. A két tanulmány szerencsésen egészíti ki egymást.

[2] *Thirring Gusztáv:* Magyarország népessége II. József korában, Bp, 1938, 36. l.

[3] Thirring 18., 57. l.

[4] Thirring 57. l. Hozzávetőleges számítás a parasztok, örököseik és a sarjadék megfelelő arányú összegezéséből.

[5] Thirring 57. l.

leges, a kiváltképpen gabona- vagy bortermesztésre, fakitermelésre, illetve juh-, marha- vagy sertéstenyésztésre berendezkedő gazdaságok, ami azt tükrözi, hogy elindulóban van a mezőgazdaság iparszerűsödése, árutermelő gazdasággá való átalakulása.[6]

A mezőgazdasági árutermelés bontakozása a földesúri és a paraszti termelés vonalán egyaránt megmutatkozott. A nagybirtokos nemesség és a kincstár — a familiaritás intézményének bomlása következtében is — a piaci termelés követelményeinek megfelelően, lassan, fokozatosan, de céltudatosan fejleszthette sajátkezelésű gazdaságainak, a majorgazdaságoknak üzemét. A majorsági átszerveződés mennyiségi és minőségi változásának menete azonban erdélyi viszonylatban egyelőre tisztázatlan; feltárása kívül esik e munka feladatkörén is.

Ami a parasztgazdaság átalakulását illeti, ez világosan áll előttünk. Meggyőző jelei a paraszti vagyonegyenlőtlenség széleskörű érvényesülésében mutatkoznak meg. A parasztcsalád létét biztosító kiegyensúlyozott hagyományos gazdaság, az ősi telek (sessio antiqua) az egyre fokozódó földesúri és állami kizsákmányolás következtében igen nagymértékben felmorzsolódott. A feudális korlátok közé szorított faluhatárban földszerzésre képtelen új nemzedékek kénytelen-kelletlen az ősi gazdasági egységeket hasogatták széjjel: az egy kenyéren vagy egy füst alatt élni nem kívánó apák és fiúk vagy testvérek az eredeti teljes gazdaságot (belsőséget és külsőséget) felosztották maguk között. Az így előállt töredékgazdaságok rendszerint nem szolgálhattak elégséges alapul egy-egy család fenntartásának: egy módos parasztcsalád helyét több szegény család foglalta el. Az elszegényedés — ismételt osztozkodás következtében — természetesen egyre nagyobbfokúvá és szélesebbkörűvé vált. Korszakunkban a 43%-os szegényparasztréteg beszédesen tanúskodik a parasztság tömegeinek anyagi romlásáról.[7]

A paraszti birtokelaprózódás és birtoktalanná válás azonban csak egyik jelensége a vagyonegyenlőtlenség kialakulásának. Vele párhuzamosan ellenkező irányzat érvényesülése is megfigyelhető: a paraszti vagyonosodás. Erre elsősorban az állattenyésztés vonalán adódott lehetőség. Ahol nagy erdei vagy havasi legelőket szabadon vagy mérsékelt díjfizetés mellett lehetett használni, ott a módosabb parasztcsaládok kis befektetéssel és munkával felesszámú, piacra vihető haszonállat tartására tehettek kísérletet. Fáradságosabb, lassúbb útja volt az árutermelésből eredő vagyonosodásnak a bérelt vagy vásárolt szőlők művelése. A parasztcsalád munkaereje ugyanis nagyobb szőlők megművelésére rendszerint nem volt elegendő s a termelés így igen szűk keretek között mozoghatott. Ugyanez okból nem lehetett az állattartáshoz hasonló mértékben folytatni a gabonaárutermesztést sem; ezen kívül az irtásföldeken, árendált vagy zálogos szántókon, sőt az osztatlan telki gazdaság keretében termeszthető gabonafelesleg a szerény gabonaárak miatt sem indíthatott nagyobbarányú vagyonosodást. A nem szorosan vett mezőgazdasági tevékenységek némely ága (halászat, vadászat, bányászat, malomüzem) vagy a kereskedés (kupeckedés) és fuvarozás (tutajozás) is alapjául szolgálhatott parasztvagyonok kialakulásának. Ezeket a vagyonszerzési lehetőségeket azonban általában erősen korlátozta a feudális társadalmi rend sokféle kötöttsége. A személyes szabadság hiánya, a teleknek és

[6] Megfigyelésünk főleg az EL 1785—86-i összeírásra és a CCz-re támaszkodik.
[7] EL CR 1750. és Conscriptio 1785—86., továbbá CCz.

tartozékainak elidegeníthetetlensége, a munkaerőfelesleget lekötő robotkényszer, a termésfelesleget elnyelő járadék- és adórendszer, a hasznothajtó üzemeket és tevékenységeket kisajátító földesúri jog mindmegannyi gátja volt a paraszti vállalkozásnak és az általa végbemenő vagyonosodásnak. A parasztpolgárság irányába való fejlődés tehát csak kivételesen kedvező körülmények között, szórványosan érvényesülhetett, következésképpen csak igen vékony réteget érinthetett. Ez a jelenség aránytalanul csekély volt a parasztelszegényedés tömeges folyamatához képest.

Mindez közelebbről a felkelés színhelyén fennállt sajátos viszonyok között is kimutatható.

B) A jobbágyság gazdasági és társadalmi viszonyai a felkelés területén

Az 1784-i jobbágyfelkelés azon a területen zajlott le, amelyet az Erdélyi Érchegység, a Pojána-Ruszka, a Retyezát[a] és a Kudzsiri havasok zárnak körül. Közigazgatásilag ez a vidék javarészt az egyesített Hunyad—Zaránd megyéhez, illetőleg Alsó-Fehér megyéhez tartozott, csak keskeny széleivel érintette északon Kolozs—Torda—Aranyos[b] egyesített megyét, délen Szászváros és Szászsebes-széket[c]. Közelebbről a folyóvölgyek határozzák meg a mozgalom színhelyét: az Alvincztó,[d] nyugatra az országhatárig terjedő Marosvölgy[e], valamint a hozzá észak-délről csatlakozó völgyrendszer: a jobbparton az Aranyosvölgy egész hosszában, továbbá az Abrud—Ompolyvölgy[g] valamint a Fehérkörös[h] és a Kaján patak által meghatározott völgy Halmány'ól Dévaig; a balparton a Sztrigy-völgye[j] és ennek kiterebélyesedő középső része, a Hátszegi[k] medence.

Gazdaságföldrajzilag ez a vidék nagyjából két különböző jellegű termelőterülethez tartozik.

A Marosvölgy átlag 10—20 km szélességben dombvidéki típusú termelőterület. A kedvező időjárási és talajviszonyok biztosítják a különböző művelési ágak arányos megoszlását, a termelés kiegyenlítettségét. Kenyérmag-szükséglet tekintetében a vidék önellátó terület volt: kivitelre nem igen termelt, de bevitelre sem szorult. Általában erdeje is elégséges volt, bár a századok óta tartó irtás helyenként jelentős fahiányt idézett elő. Jellemző volt a vidékre a fejlett gyümölcstermesztés is, különösen a déli domboldalakon (Homoród vidékétől Guraszádáig) folyó kiterjedt szőlőművelés. Hasonló termelőterület volt a Sztrigy-völgy alsó része és a hátszegi medence is.

A többi folyóvölgyek gazdaságföldrajzi adottságai merőben mások vol-

[a] Poiana Rusca, Retezat. *(A román földrajzi neveket második s harmadik előfordulás esetén nem ismételjük.)*
[b] Judeţul Hunedoara, Judeţul Alba de Jos, Judeţul Cojosna-Turda-Arieş.
[c] Oraştie, Sebeş
[d] Vinţul de Jos
[e] Mureş
[f] Arieş
[g] Ampoi
[h] Crişul Alb
[i] Hălmeag
[j] Streiu
[k] Haţeg

tak. A felső Sztrigy-völgy csakúgy, mint az Aranyos- és Kőrösvidék a hegyvidéki gazdálkodás övezetébe tartozik. Az 1500—2500 m magasságig emelkedő széles kiterjedésű hegységek között az időjárás zord, a termőföld elégtelen és gyenge minőségű. A táj arculatának uralkodó eleme az erdő és a havasi legelő. Ehhez képest a lakosság zöme erdőmunkával és hegyi pásztorkodással foglalkozott, illetőleg, ahol lehetett bányaművelést (arany-, ezüst-, réz-, vas-, és sóbányászatot, illetve aranymosást) folytatott. A bükkös és fenyves erdő kitermelése, a szénégetés, a fakészítmények előállítása, a juh- és marhatenyésztés általánosan elterjedt termelőtevékenységek voltak; bányászkodásra azonban csak az Érchegység középső vidékén, a Verespatak—Brád—Nagyág—Zalatna[l] négyszögben (közel 40 községben) illetőleg a Pojána-Ruszka keleti peremvidékén adódott lehetőség. Mezőgazdaságilag az egész hegyvidék a szomszédos magyar Alföldre volt utalva. Kenyérszükségletét a nép vagy árucserével, vagy aratómunkásként szerezte meg az aradi síkságon, illetőleg a Bánságban.[8]

E kétfajta termelőterület mind Hunyad, mind Alsó-Fehér megye területén végighúzódott. A széles vidékekre kiterjedő bányászattal (s részben kohászattal) a városiasodás egyáltalában nem állt arányban. Alsó-Fehérben 11, Hunyadban 9 kisebb-nagyobb (500—3000 lélekszámú) mezővárost találunk, s mindössze 1 „nagyvárost", a 4800 lakosú Gyulafehérvárt[m]. Az uralkodó települési képlet mindkét megyében a falu volt: a II. József-féle statisztika Alsó-Fehérben 168, Hunyadban 432 falut mutatott ki.[9] A települési-jogi osztályozás hagyományos naturálgazdasági színezetű felülete alatt azonban itt is érvényesült az országos viszonylatban megfigyelt erőteljes társadalom-gazdasági elkülönülés. A végső szegénységre nem jutott (telkes) jobbágyság Alsó-Fehérben csak mintegy 44%-os (azaz az országos átlagnál kisebb), Hunyadban mintegy 51%-os (az országos átlagnál alig nagyobb) arányszámban szerepelt. A vidéki nép, a parasztság másik fele mindkét területen (Alsó-Fehérben 51%-os, Hunyadban 45%-os arányban) elszegényedett, önálló mezőgazdasági tevékenységet csak részben folytató, tehát szolgálatból (napszámból, szakmányból, bérből) élő zsellérelemekből adódott. A különnemű gazdasági egységek számát Alsó-Fehérben még 2.5%-nyi értelmiség-nemesség, Hunyadban 3,6%-nyi értelmiség-nemesség szaporította.[10]

A társadalmi munkamegosztásnak ez az előrehaladott állapota szükségképpen számottevő árucserét táplált. A bányász-szénégető-aranymosó szegénység csakúgy, mint a sóhajósok és tutajosok — saját gazdaság híján vagy szűkében — piacon voltak kénytelenek gabona-, főzelék-, és bússzükségletüket beszerezni, miként ruhájukat, lábbelijüket is. Ugyanez állt többé-kevésbbé az elkülönült kisiparűzőkre. A havasok pásztornépe kenyérért, sóért, szerszámért piacra vitte a saitiát, gyapját, élőállatját, a paraszt pedig gabona-, bor-, gyümölcs- stb. feleslegének árából szerezte be a maga szük-

[l] Roşia, Brad, Săcărâmb, Zlatne
[m] Alba Iulia
[8] U. o., továbbá : *Fodor Ferenc* (szerk.) : Magyarország gazdaságföldrajzi térképe, h. és é. n. — *Fodor Ferenc:* Magyarország gazdasági földrajza, Bp 1924, különösen 50—51., 68—69. l.
[9] Thirring 18., 21., 128. l.
[10] Thirring 137. l.

ségleteit. Ez a csereszükséglet és a belőle eredő piaci forgalom Hunyadban is, Alsó-Fehérben is eleven életet mutat.

A természetes árucsereközpontok elsősorban a folyóvölgyekben sorakoztak, mint a hegyvidéki és síkvidéki gazdálkodás találkozóhelyén, főképp az alkalmas átkelőhelyek közelében, a közlekedési utak csomózódásánál. A vidék főfolyója, a Maros vonalán, Nagyenyed, Tövis, Gyulafehérvár, Szászsebes, Alvinc-Borberek, Szászváros, Déva, Dobra, Marosillye[n] voltak a legfontosabb piachelyek; forgalmi jelentőségénél fogva mindegyik közigazgatási központul, vagy katonai állomáshelyül szolgált s ez visszahatott piacszerepük erősödésére. A mellékvölgyekben ugyanígy sorakoztak a kisebb-nagyobb jelentőségű vásárhelyek. A marosjobbparti részeken az aranyosmenti Torda és Torockó, a háromvásáros Lupsa, az ötvásáros Topánfalva, az ompolyvölgyi Zalatna és Magyarigen, a fehérkörösvölgyi Brád, Körösbánya és Halmágy; a marosbalparti területen pedig a sztrigyvölgyi Hátszeg és Orlyaboldogfalva.[o] E völgyi vásári találkozóhelyek mellett természetes piacokul kínálkoztak a fontosabb bányaközségek is, amelyek állandó nagyfokú árukeresletükkel, hetivásáraikra és sokadalmaikra nemcsak a környékbeli, hanem a távolabbi mezőgazdasági, havasi és iparosnépet is magukhoz vonzották. Ilyen volt a pojána-ruszkabeli Vajdahunyad az Érchegység zarándi kerületében Hondol, Nagyág, Csertés, és Algyógy, az Aranyos-vidéken pedig a négy országos vásárt tartó Abrudbánya.[p]

Ezeken a belső piacokon kívül az aradi és krassószörényi síkságon alkalmas külső piacok is kínálkoztak a hunyad-zarándi nép számára. A Maros- és Körös-völgyön át vízi- és országúton egyaránt könnyen felkereshették Belényes, Zaránd, Arad, Világos, Facsád, Lugos és Karánsebes[r] forgalmas vásárait.[11]

Az árucsereforgalom alkalmas lehetőségeit a jobbágylakosság tőle telhetőleg iparkodott kiaknázni. Úgy látszik, a nép nemzedékeken át folyó megfeszített munkával és leleményességgel az úrbéres viszony súlyos terhei és kötöttségei ellenére is fokozni tudta gazdasága termelékenységét s előállított többlet-termékének kisebb-nagyob hányadát piacra vihette. Nagy ügyességgel puhatolták ki a helyenként megnyilvánuló szükségleteket, aztán hol ki mit tudott, igyekezett előállítani vagy megszerezni s belőle pénzt csinálni. A sík- és dombvidéken, akinek elegendő földje, szőleje, legelője volt, gabonáját, veteményeit, gyümölcsét, borát, marháját bocsátotta áruba; a szegényebbek háztájukból (baromfiból, tojásból) igyekeztek árut termelni, a zsellérnép pedig a természettől ingyen megszerezhető termékeket (vadalmát, áfonyát, málnát, fenyőmagot, szurkot, hárslevelet, csigát, borvizet) vitte vásárra. Ahol a földesuraság nem tiltotta el az erdők használatát, a folyóvizek halászatát, ott a vadászat, zsindelycsinálás, halfogás is bő áruképzésre adott módot. Mindezeken a lehetőségeken túl a maros- és sztrigyvölgyi nép között széles körben gyökeret vert a kupeckedés is: fontos terményeknek

[n] Aiud, Teiuş, Ilia
[o] Turda, Trˇscău, Câmpeni, Ighiu, Baia de Criş, Sânta Maria Orlea
[p] Certege, Geˇg iu, Abrud
[r] Beiuş, Şiri˙, Fˇget, Lugoj, Caransebeş
[11] *Benkő, Josephus:* Transylvania specialis, lib. I. vol. I. 147—371., lib. I. vol. II. 393—415. l. Magyar Tudományos Akadémia kézirattára, Földr. 4° 20. — EFL IX. a szekr. 48. fasc. H. (Jelzetközlés a következőkben így: IX a: 48: H.) — EL Conscriptio 1750. és Conscriptio 1785—86., valamint CCz.

bőtermésű területeken való összevásárlása és szűkölködő vidékeken nyereséggel való eladása. Kernyesd[8] falu népe erről az árukereskedésről találó módon így nyilatkozott: „A szomszéd Bánátusból gabonát, italokat és marhákat hozunk ki, mikor ott ótsóbb; mikor pedig itt ótsóbb, innen viszünk hozzájuk, és szép nyereséget hajtunk ezen szomszédságunkban magunknak". Ugyancsak ők mondták: „Három órányira jó szőlőhegyek vannak, honnan nyereségre borokat, jutalmason vehetünk".[12]

Munkájának és törekvésének legtöbb hasznát az érchegységi jobbágyság látta. Itt a népnek kitűnő lehetőségei voltak termékfölösleg előállítására, mind a juhtenyésztés, mind az aranybányászat terén. Mindkét munka olyan körülmények között folyt, hogy a földesuraságnak nem igen volt módja a termelés csalhatatlan ellenőrzésére. Az érchegységi nép ugyanis csak részben települt a folyópartokra, túlnyomó többségében fenn élt a havasokban. Az aranyos- és ompolymenti falvak nem olyan aránylag kis területen tömörült zárt házcsoportok voltak, mint a sík- és dombvidékek települései, hanem gyakran több mérföldnyi területen szétszórt egyes házakból és házcsoportokból álltak. Tulajdonképpen hegytetőkön és hegyoldalakon települt magános tanyák sokasága alkotott egy-egy községet. Az ilyen községek lakói a völgyekben zajló élettől, az „országtól" (ţara-tól) távol, kevéssé zavart, meglehetősen önálló életet éltek.[13] Nemzedékeken át akadálytalanul folyt az erdőirtás, s nem kellett engedély hozzá, hogy a tanya körül a szükséghez mért legelőt, kaszálót, szántóföldet létesítsen a jobbágycsalád. Így aztán, ha a növénytermesztés a mostoha természeti viszonyok miatt sok hasznot nem is hajtott, a juhtenyésztés annál inkább jövedelmezett. A havasra kiszálló uradalmi közegek sohasem szerezhettek biztos meggyőződést egy-egy család valóságos állatállományáról. Az uradalmi tisztek, dézsmások azonban többnyire be sem járták a távolabbi veszélyes havasi területeket. Innen van az, hogy ezekről a községekről úgyszólván sohasem készültek pontos összeírások.[14] Nem véletlen tehát, ha éppen ezen a területen következett be legkorábban és legfeltűnőbben a parasztság gazdasági-társadalmi elkülönülése: a gazdagokra (fruntaşii), középrendűekre (mijlocaşii) és szegényekre (codaşii) való rétegződés. Hatalmas mértékben elősegítette ezt a folyamatot az aranykitermeléssel való foglalkozás is. Az országos bányatörvény és a helyi bányaszabályzat mind a szabad arányásást, mind a szabad aranymosást korlátlanul megengedte a népnek, csupán beváltási kötelezettséget írt elő.[15] Pontos ellenőrzést foganatosítani azonban ebben a vonatkozásban sem lehetett. Mindenki csak annyi aranyércet vagy aranyport vitt be a zalatnai királyi beváltóhivatalba, amennyit a lát-

[8] Cărneşti

[12] CCz — Ld. még Benkő lib. I. vol. II. 161—327. l.

[13] Alsó-Fehér vármegye monográfiája, I/2. Nagyenyed, 1899, 728—731., 832—834. l.

[14] Kitűnik ez az 1746-i uradalmi összeírás (EFL IX/a : 48 : H), EL Conscriptio 1750., valamint az 1772-i és az 1775-i uradalmi kimutatás (MKL AG 1775 : 285) összevetéséből.

[15] A vagyonegyenlőtlenség kialakulására ld. EL Conscriptio 1750. — Vö. Alsó-Fehér vármegye monográfiája, I/2. 790., 834. l. — A bányajogra ld. *Wenzel Gusztáv:* A magyar és erdélyi bányajog rendszere, Buda, 1866, 55—56. l., valamint *Sófalvi Alexius:* Institutiones juris metallici in usum m. principatus Transylvaniae, Claudiopoli, 1834, 173—206., és 207—210. l. — A bányászatra: *Veress Endre:* Hunyadmegye bányászatának multja, A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1910, 120—157. l.

szat kedvéért beszolgáltatni jónak látott, a többit elrejthette és zugkereskedőknél magas áron értékesíthette. Az ügyeskedő aranytermelők ezen az úton hosszabb-rövidebb idő alatt megvagyonosodhattak.[16]

A havasi nép körében már a század közepén élesen kiemelkedett a gazdagok rétege. A juhnélküli és az 1—10 juhos szegény gazdák, valamint a 10—30 juhos középrendűek mellett szép számmal voltak 30—50 juhhal rendelkező nagygazdák. Ez a csoport egyes helyeken (Bucsumban, Kisaranyoson) 5%-át, másutt (Offenbányán, Ponoron, Kerpenyesen[t] 10%-át alkotta az összlakosságnak. Szórványosan sok helyen olyan parasztgazdák is akadtak — egy-két százalékos arányban — akik még nagyobb, 60—70—80—100—120 darabnyi juhnyájat mondhattak magukénak. Természetesen az egész gazdagparasztság jól el volt látva igaerővel is: általában 5—8 igásállata volt egy-egy gazdaságnak, de kivételesen 10—12—15 igásállatot is kimutatnak az összeírások.[17]

Az állatértékesítésből, illetőleg az arany-zugkereskedelemből összegyűlő pénzüket a tehetős parasztok többféleképpen befektették. Voltak, akik kihelyezéssel iparkodtak haszonra szert tenni. A század közepén a zalatnai uradalom majd minden falvában számos ú. n. külső birtokost (extraneust) mutatnak ki az összeírások. Ezeknek jórésze zálogjogon (jure pignoris, jure hypothecario), azaz kihelyezett pénz biztosítékaként birtokolt kisebb-nagyobb szántókat, réteket, belsőségeket. Petrozsánban, Galacon, Fenesben, Topánfalván, Bisztrán[u] általában 15—20 db zálogos földről történik említés, Bucsumban 48-ról, Abrudfalván 94-ről, Zalatnán 126-ról. Ezek a földek többnyire kicsinyek (1—3 köblösök, illetve 1—2 szekér szénát termők) voltak, de előfordultak 8—10—15 köblös szántóföldek és ugyanennyi szekeres zálogrétek is. Bizonyos azonban, hogy a befektetésnek ez csak mellékes módja volt, hiszen a legnagyobb zálogos helységekben, Zalatnán és Abrudfalván[v] is csak 1500—2000 forintos összegek kihelyezéséről volt szó.[18]

A nagymérvű befektetések formája: a malomépítkezés, illetve malomvásárlás volt. Ha a megvagyonosodott gazda állandó, a földnél, rétnél biztosabb, gyakoribb és nagyobb jövedelmet nyujtó termelőeszközre akart szert tenni, a hegyekből lezúduló nagyerejű folyók, patakok fölé gabonaőrlő, gyapjúványoló, vagy érczúzó malmot, esetleg fűrészmalmot építtetett, illetve már meglévő malmot megvásárolt. A zalatnai alsó uradalom falvaiban (Fenes, Petrozsán, Galac, Preszáka)[w] aránylag kicsiny (1—7) volt a malomtulajdonos parasztok száma, de a középső és a felső uradalomban számottevő. Abrudfalván pl. 20 zúzómalom volt parasztlulajdonban, Topánfalván 9 őrlő- és 25 zúzómalom, Kerpenyesen 3 őrlő- és 80 zúzó-, Bucsumban pedig 1 ványoló- és 93 zúzómű. Mindezek a század közepéről való számada-

[t] Bucium, Ofenbaia Ponorel, Cărpiniş
[u] Pătrânjeni, Galaţ, Feneş, Bistra
[v] Abrudsat
[w] Presaca

[16] Sófalvi 194—195. l. — A későbbi időkre: Alsó-Fehér vármegye monográfiája I/2. 868—869. l.

[17] EL Conscriptio 1750. — A zalatnai uradalombeli parasztság életének közelebbi vizsgálója, I. Tóth Zoltán szíves volt közölni velünk, hogy a parasztvagyon főtényezőjét nem annyira a juh-, mint inkább a marhaállományban látja. Mi e tekintetben számszerű anyag híján nem tudtunk jellemző képet alkotni.

[18] EL Conscriptio 1750. és EFL IX a: 48: H.

tok, valószínű, hogy a század végén még több ilyen gazdagparaszti üzem állt fenn.[19]

A megvagyonosodó, tulajdonossá váló parasztságnak ettől a vékony, 5—10 százalékos rétegétől kirívóan elkülönült a nincstelen, vagy szerény körülmények között élő szegény nép tömege. Ez a szegénység nem csupán a külső telki járulékokkal nem rendelkező zsellérnépre korlátozódott, hanem a külső földeket bíró jobbágynép tekintélyes részére is kiterjedt. Vagyis volt egy csoportja a parasztságnak, amely a havason is csak kalyibában szorongott, többnyire kicsiny állatállományból, vagy éppen jószág nélkül, mint szénégető vagy szolgaember tengődött. Lenn a völgyben az ilyen szegényember többnyire másnak bányászta és zúzta az aranyérceket, másnak úsztatta a tutajokat, másnak fuvarozott és gyakran messzi síkvidéki tájakon más gazdának aratott. De amit magának termelt a szegénység, annak se látta komoly hasznát, mert folytonos szorultságában ki volt szolgáltatva a nagy bányabirtokosok (főkép az abrudbányai bányászpolgárok és bányásznemesek), a falusi módos gazdák és az arany-zugkereskedők uzsorás tevékenységének. Közülük kerültek ki a különféle pásztorok, a havasi felügyelők (gornyikok) és uradalmi begyűjtők (krajnyikok). E réteg nagysága helyenként változó volt. Néha éppen ott mutatkozott a legnépesebb szegénység, ahol leginkább feltűnt a gazdagság is. Egy századközepi összeírás szerint Abrudfalván és a teljesen terméketlen határú Kerpenyesen élt a legtöbb juhnélküli család: a lakosságnak mintegy 35—40 százaléka. A legkevesebb juhnélküli családot pedig Topánfalván és Kisaranyoson mutatták ki, mintegy 5—7 százaléknyit. De azért az utóbbi helyeken is megvolt a széles szegényréteg, csak éppen nem nincstelenül, hanem néhány darabnyi juhállománnyal. E kis juhosgazdákkal rendszerint kiegyenlítődnek a feltűnő számbeli különbségek; százalékszámuk többnyire ott magasabb, ahol a juhnélküliek kisebb számban szerepelnek: Abrudfalván, Bucsumban, Topánfalván 25—55%, Kisaranyoson, Offenbányán, Kerpenyesen 15—20%, Ponoron pedig 4%.[20]

Az igaerő vonalán is hasonlóképpen rajzolódik ki a szegényparasztság rétege. Kerpenyesen, Offenbányán és Ponoron a népnek 25—40%-a teljességgel nélkülözte az igásállatot; Abrudfalván és Bucsumban ez a réteg 15—20%-nyi volt, Topánfalván és Kisaranyoson 3—7%-nyi. Az 1—2 igásjószággal rendelkezők csoportja — amely kiegészítő része az előbbinek —, Abrudfalván, Bucsumban, Topánfalván, Offenbányán és Ponoron 10—20%-os, Kisaranyoson és Kerpenyesen pedig 30—65%-os számarányt mutat.[21]

A legelőben, fában, aranyban annyira gazdag vidéken tehát, amelyen némelyek jelentős gazdagságra tehettek szert, a nép egy része nyomorgott. Elviselhetetlenül nehezedett rá a bányakincstár kizsákmányolása. Úgy látszik, ez ellen a szegénység egyszerűbb eszközökkel alig tudott védekezni. Nyílt ellenállásra nem volt elegendő ereje; amikor tehát úgy érezte, hogy pusztulás fenyegeti, szükségképpen az elvándorlásban, a szökésben keresett menedéket.[22] Ez a szökési mozgalom a század közepétől a végéig mind

[19] EFL IX a : 48 : H. — Ld. még Sófalvi 180—183. l.
[20] EL Conscriptio 1750.
[21] U. o.
[22] Az elvándorlást, mint a feudális kizsákmányolás elleni védekezés egyik formáját, a parasztság már évszázadok óta ismeri, a 18. században azonban minden korábbinál nagyobb mértékben alkalmazza.

hatalmasabb méretekben bontakozott ki. A zalatnai uradalom 1745—46-ban évtizedekre visszamenőleg még csak 323 szökött kincstári jobbágyot mutatott ki[23], negyedfél évtized mulva, 1781-ben pedig már 2086 idegen földesuraknál élő családfőt tartott nyilván.[24] Az elmenekültek zöme (959, illetve 424, illetve 270 család) Kolozs, Hunyad és Torda megyében talált új otthont, a többiek pedig vagy saját megyéjükbe, Alsófehérbe, vagy a szomszédos Zarándba, Aranyosszékbe, vagy a távolabbi Dobokába, Krasznába, Közép- és Belsőszolnokba[x] szöktek, különös módon, szinte következetesen észak felé. Némelyeknek sikerült az új életviszonyok között megerősödniök, a többség azonban továbbra is bányász-, hajóvontató-, földműves- vagy pásztorzsellérként tengődött. A személyi adót rajtuk mindenütt behajtani igyekvő kincstár nagyrészüket nehéz körülmények között, kétségbeejtő szegénységben találta. Sokuk alig különbözött a faluvégeken tanyázó kóboroktól és cigányoktól.[25]

A paraszti vagyonegyenlőtlenség kialakulásának ez a sajátszerű aránytalansága, a szórványos, korlátozott vagyonosodás és a széleskörű, nagymértékű elszegényedés a feudális rendszernek szükségszerű következménye volt. A parasztság a fennálló termelőviszonyok között nem rendelkezett szabadon sem munkaerejével, sem munkájának eredményeivel: a földesúr gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer-hatalma alatt állt. Igaz, hogy a földesúri hatalom az abszolút gyarmattartó államhatalom terjeszkedésével a 18. század végéig sokat veszített hagyományos teljességéből, mégis lényegében messzemenőleg érvényesült. A jobbágyállapotú paraszt személyileg elsősorban ura joghatósága alá tartozott, s köteles volt munkaerejét és előállított termékeit olyan mértékben urának átengedni, amint azt a helyi „szokás" megkövetelte. Ez a személyi kötöttség és járadékszolgáltatási kényszer egyfelől jelentékenyen megbénította a parasztság feltörekvését, a polgárosodás irányába való fejlődését, másfelől tetemesen előmozdította elszegényedését, tönkremenetelét.

A felkelés területén érvényesülő földesúri kizsákmányolás — mint a parasztfelkelés elsőrendű oka — különös figyelmet érdemel.

C) A földesúri kizsákmányolás

a) A kincstári uradalmak

Az 1784-i parasztfelkelés főszíntere — mint említettük — az Erdélyi Érchegység aranyos-, abrud- és ompolyvölgyi része volt, olyan terület, amelyen a feudális hatalmat évszázadok óta osztatlanul a feudális állam tartotta kezében, vagyis ahol a földesúri jogok sem voltak magánföldesurakra átruházva. Ez a községekkel gyéren betelepült terjedelmes terület, mint fő jedelmi kincstári birtok, a zalatnai, illetőleg részben az offenbányai uradalom szervezeti keretébe tartozott. A zalatnai uradalom összesen 12 községet foglalt magába: az Ompoly mentén Zalatna mezővárost, Fenes, Petroz án, Galac és Preszáka falvakat (alsó kerület vagy uradalom), az Abrud men-

[x] Judeţul Arieş, Judeţul Dobâca, Judeţul Crasna, Judeţul Solnoc
[23] EFL IX a : 48 : H.
[24] EFL IX a : 15 : L. és IX a : 15 : P.
[25] U. o.

tén Abrudfalvát, Kerpenyest, és Bucsumot (középső kerület), az Aranyosok völgyeiben pedig Topánfalva, Nagyaranyos[y] és Kisaranyos, valamint Bisztra községeket (felső kerület). Az offenbányai uradalomhoz 5 település tartozott: Offenbánya városa, Csora, Muncsel, Brezesty és Szártos[z] falu.[26]

A zalatnai uradalom a 18. század második felében hangos volt a nép meg-megújuló panaszaitól. A kincstári igazságszolgáltatási szervek, Alsó-Fehér vármegye, az erdélyi kormányzóság, sőt a bécsi udvari hatóságok is ismételten foglalkoztak az uradalom jobbágyságának különböző sérelmeivel és az ezek miatt időnként támadt zavargásokkal. Az 1784-i felkelést is évekig tartó nyugtalanság, panaszlás, a feudális hatóságok előtt folytatott jogorvoslási eljárás, „csendes harc" előzte meg. A zalatnai parasztoknak e törvényes keretek között folytatott antifeudális harca, helyesebben e harc során keletkezett iratanyag — főképp az 1780-i összefoglaló panaszirat — az a forrás, amelynek alapján a kincstári földesúri kizsákmányolás kérdését tisztázni lehet.[27]

A zalatnai uradalmi községek 1780-i történelmi jelentőségű panaszirata a jobbágyság mindennemű úrbéri bajainak főokát a régi urbárium félretételében, vagyis — ugyanúgy mint a legtöbb parasztkiáltvány — a „régi jó szokások" elhagyásában jelöli meg.

Ez az utalás nem valami ősrégi, képzeletbeli állapotra vonatkozik, hanem csak egy emberöltővel korábban fennállt, az 1746. évi úrbéri szabályzatban rögzített rendre.[28] A 80-as évek parasztjai úgy tekintettek vissza a harminc év előtti viszonyokra, mint valami aranykorra. Pedig az általuk panaszolt sérelmek többé-kevésbbé már apáikat is érték, s a legendás 1746. évi úrbéri szabályzatban már mint törvényes előírások szerepelnek. Ha nem is az aranykort, de mindenesetre a nemzeti fejedelmek által részben fenntartott természeti gazdálkodási viszonyokat úgy látszik, már a század közepe előtt elmosta Habsburg-kincstár mohó, mind több haszonra törekvő birtokkezelése.

A zalatnai kincstári uradalomban az utolsó erdélyi fejedelmek még erősen természeti (naturális) gazdálkodást folytattak.[29] Olyasféleképpen adóztatták a havasi pásztorokat és a bányásznépet, amint az általában a 14—15. században volt szokás: bizonyos juh- és bárányhányaddal, vajjal, vadbőrökkel, különböző fakészítményekkel (abroncsokkal, teknőkkel, zsindelyekkel), illetőleg bizonyos mennyiségű mosott vagy bányászott arannyal. A munkaszolgálat is minden bizonnyal hasonlóan egyszerű volt; aligha állhatott egyébből, mint a kincstári kohók táplálására szolgáló fa és szén szállításából és a kincstári igásállatok ellátására szükséges széna lekaszálásából. Ennek ellenében szabadon élték a havast: sem legeltetésüknek és vadászásuknak, sem fahasználásuknak és irtásuknak nem állta útját tilalom. A bányásznép is oly szabad volt, aminő semilyen más jobbágyság sem: nemcsak a patakok fövenyét szűrhette díjfizetés nélkül, hanem a föld alatt is

[y] Albac
[z] Cioara, Muncel, Brăzești, Sartăș
[26] EFL IX/a: 48 : H.
[27] MKL AG 1783 : 1342.
[28] EFL IX a : 48 : H.
[29] Bornemissza Anna gazdasági naplói, Bp 1911, 30—43., 151—177., 179—185., 329—352., 478—492. l. — A bányavidék megtelepülésére ld. *Iczkovics Emma:* Az erdélyi Fehér megye a középkorban, Bp, 1939, 30—32. l.

kedvére kutathatott, sőt érczúzó malmok állításának és fenntartásának jogával is rendelkezett. Általában nem volt elzárva a nép használata elől a másutt rendszerint földesúri haszonvételként tekintett halászat sem. És úgy látszik — ha nem is díjtalanul — a parasztság gyakorolta a bormérés és a húsmérés jogát is. Mindezen felül pedig nem kezelte a fejedelmi kincstár az uradalom népét röghözkötött jobbágyságként, hanem — nyilván a régi pásztorszabadság folyományaként — elnézte nekik az elköltözést, egyszersmind — bár úrbérrel terhelten — telke, földje elidegenítését is. Ebben az általánosan kedvező helyzetben — jó helyi adottságok mellett, — a parasztság könnyen vagyonosodott s módját városi és egyéb kiváltságok szerzésére fordította. Így emelkedett hetivásáros várossá Zalatna, s szerzett évi öt országos vásár tartására szóló jogosítványt Topánfalva, így váltotta meg Apafi fejedelem engedélyével úrbéri tartozásait bizonyos aranymennyiség évi szolgáltatásával Abrudfalva, Kerpenyes, Bucsum és Nagyaranyos, s nyert a Báthoryaktól és Rákócziaktól vám- és harmincadmentes gabona- és élelembehozatali engedélyt az egész felsőuradalom. A 18. század elején valószínűleg még fennállt ez a kedvező rend. A nép emlékezete szerint az 1715. évi urbárium állítólag még rögzítette egyik-másik kiváltságot.[30]

A század közepére azonban, egy hosszantartó folyamatos változás eredményeképpen, nagyot fordult a világ a zalatnai uradalomban. Az 1780 körül élő jobbágyok által visszakívánt 1746-i urbárium már merőben más állapotokat tükröztet. Az összeírás még említést tesz ugyan az egyes községek és uradalomrészek által emlegetett fejedelemkori kiváltságokról, de megjegyzi azt is, hogy mivel az illetékesek már régóta nem tudják a kiváltságleveleket felmutatni, nem élnek kiváltságos helyzetben. A Habsburgok kincstára tehát — a vásártartás kivételével — hatályon kívül helyezte az összes községi és területi kivételezettségeket.[31] Sokkal nagyobb csapás volt ennél az uradalom népére az úrbéri rendszer átalakítása.

Az újítás e téren három tényben fejeződött ki: a termékjáradéknak pénzjáradékká való maradéktalan átváltoztatásában, a munkajáradéknak részleges megváltásában, illetve sajátszerű újraszervezésében, s végül a földesúri haszonvételek paraszti élvezetének megszüntetésében.

Az élőállatokra, állati termékekre, vadbőrökre, erdei termékekre és faművekre való igényjogosultság a 18. század közepe felé mind erősebben kibontakozó pénzgazdasági keretekben értelmetlenné vált a kincstár számára. Pénzt követelt tehát helyettük. Kötelezte az uradalom mindhárom kerületét, hogy községenként — megállapított kulcs szerint — váltsa meg a régi tartozásokat. Zalatna, az alsó uradalom főhelye pl. 10 rókabőr, 5 nyestbőr, 25 őzbőr, 50 ürü, 50 juh és ugyanennyi bárány, 5 vödör vaj, 38 szekér tüzifa, 1200 faabroncs és 60 szarufa helyett 198 forintot fizetett, s példája szerint aránylagosan fizettek a kerület többi községei (Fenes, Petrozsán, Galac és Preszáka). Maga Zalatna évi 4 mázsa higanyszolgáltatását is tartozott megváltani 240 forint értékben. A középső uradalom falvai (Abrudfalva, Kerpenyes és Bucsum) 100—100 nehezék (pisetum) arany, az abrudbányai beváltóhivatal ellátása és 8—8 bárányos juh helyett egyenként 338 forint taksát róttak le készpénzben. A felső uradalom falvai (Topánfalva, Nagyaranyos, Kisaranyos és Bisztra) ismét különböző mértékű, de aránylagos

[30] EFL IX a : 48 : H.
[31] U. o.

váltságdíjat adtak. Abrudfalva pl. 10 rókabőr, 5 nyestbőr, 5 mázsa szurok, 5 mázsa faggyú, 5 vödör vaj, 100 bárányos juh, 17 ürü, meg nem határozott halmennyiség, 180 kisebb-nagyobb gerenda, 215 szarufa, 5000 zsindely, 37 szekér tüzifa és néhány teknő ellenértékeként 352 forinttal tartozott.[32]

Megváltatásra törekedett a kincstár a szokásos méh- és sertésdézsmák lerovása tekintetében is. Természetben csak tíznél több méhkas és tíznél számosabb konda után vette el a tizedet, egyébként egy-egy kost, illetőleg egy-egy disznót 2 krajcárjával dézsmált, a makkoló hízókat 5 krajcárjával.[33]

Még inkább megmutatkozott a kincstár pénzéhsége a munkajáradék átalakítása körül. Ugyanakkor, amikor a parasztság robotkötelezettségének egy részét, amelyre t. i. feltétlenül szüksége volt, változatlanul fenntartotta, — más részét, amelyet átmenetileg nélkülözni tudott, pénzjáradékká változtatta. Ezzel a mesterkedéssel a terménymegváltást jóval felülmúló jövedelemforrást nyitott. Az alsó uradalom községeiben pl. személyenként 12 krajcárt szedett a gyulafehérvári uradalom számára végezni szokott 6 napos szénahordás váltságdíjául. Zalatna esetében ez 120 forintot jelentett s másutt is a munkásszám szerint jelentős tételt. Hasonlóan járt el a kincstár a középső uradalomban is. Itt a megszűnt verespataki üveghuta számára egykor teljesíteni szokott munkát értékelte át készpénzzé, falvanként 50 forinttal. Végül a felső uradalom községeit ugyanezen a címen hasonló összeggel, továbbá az ugyancsak megszűnt topánfalvai uradalmi fűrészmalomhoz szállítani szokott 100—100 fenyőtörzs fuvarának ellenértékével (60 forinttal) terhelte meg.[34]

E mellett továbbra is jelentős teherként nehezedett a nép vállára a ténylegesen teljesítendő robot. Az alsó uradalomban négy feladatot kellett ellátnia a jobbágyságnak: a zalatnai majorsági rétet lekaszálni és szénáját begyüjteni, a zalatnai kincstári udvarnak hetente 1—2 szekér tüzifát szállítani, a gyulafehérvári pénzverőház számára elegendő faszenet, végül a zalatnai korcsma számára elegendő bort fuvarozni. A középső uradalom kevésbbé volt megterhelve: 14—14 öl tüzifát kellett szállítani az abrudbányai aranybeváltóhivatalnak, 4 ölet pedig a zalatnai beváltónak. Végül a felső uradalom ugyancsak részt vett a zalatnai majorságszéna kaszálásában és begyüjtésében, továbbá évi 90—90 öl fát tartozott vágni és ölbe rakni a zalatnai kohóüzem számára. Két fuvarért (a pénzverdeiért és az olvasztóüzemiért) az urbárium díjmegtérítést írt elő; az utóbbiért ölenként 15 krajcárt. Ez a térítés az első jele annak a gyakorlatnak, amelyből később rendszert csináltak: a formailag díjazott kötelező uradalmi szolgálatnak.[35]

Ugyancsak a fizettetés szándékával felszámolta a kincstár a földesúri haszonvételi jogok paraszti élvezetének rendszerét is. A havasi nép számára csaknem teljesen tilalmas lett a havas: megszűnt a szabad legeltetés, a korlátlan fahasználat s természetesen az irtás is. Az 1746-i urbárium már az összes tölgyes és bükkös erdőket majorsági erdőknek könyveli el, s használatukat — makkoltatási különjövedelem biztosítása végett — 12 forint

[32] U. o.
[33] U. o.
[34] U. o.
[35] U. o.

bírság terhe alatt általánosan eltiltja. De tulajdonképpen nemcsak a makkos, hanem mindennemű erdők, tehát a fenyvesek használata is uradalmi engedélytől vált függővé. Hasonlóképpen tilalom alá kerültek a különféle halakban (lazacban, pisztrángban, keszegben) bővelkedő folyók és patakok; ezentúl az orvhalászokat is 12 forinttal büntették. Végül megszűnt a szabad korcsma és mészárszék. Az uradalom néhol egészen, másutt az év háromnegyed részében kisajátította a borárulást, sőt a kincstári bor kimérésével is a parasztközségeket terhelte meg. Zalatna városa pl. 4400 veder bort és 200 veder pálinkát tartozott évente kiárulni, illetőleg ennek megfelelő ellenértéket, 1700 forintot az uradalmi pénztárba befizetni. A többi alsóuradalmi községekre aránylag kisebb korcsmaváltság volt kivetve: 8—38 forint. A középső uradalomban fennmaradt a tényleges kimérés kötelezettsége: Kerpenyes 1, Abrudfalva és Bucsum 2—2 negyven vedres hordó bort mért ki a kincstár hasznára. A felső uradalomban ismét a megváltás dívott 22—45 forintos díjakkal.[36]

Ezt a jellegzetes pénzgazdálkodási rendszert az alsó és felső uradalomban egy nem váltságszerű, hanem kifejezetten pénzbeli tartozás tetőzte be. Az alsó uradalom községei census urbarialis címen 11—75 forintig terjedő összeggel tartoztak évente, a felső uradalom falvai pedig taxa pecuniaria címen 100—250 forintnyi díjjal. A középső uradalmat aranyadója mentesítette a külön cenzusfizetéstől.[37]

Az úrbér mellett — jellemző módon — a gazdaságon kívüli kényszer szervei is messzemenő pénzügyi kizsákmányolás eszközei voltak. Az uradalom széleskörű, a pallosjogot is magába foglaló bírói kiváltságot élvezett. Vétségi és kisebb bűnügyekben az igazságszolgáltatás a községek bírái (falusbírók, uradalmi bírók) előtt kezdődött, de — a dolog természete szerint — előbb az ispáni széken (sedes spanalis), majd az udvarbírói széken (forum provisorale) folytatódott s esetleg csak a kamarai főigazgatóságon fejeződött be. A büntetések között igen gyakoriak voltak a bírságolások. Az elkövetett vétség mineműsége szerint általában 1—12 forintig terjedő bírságok voltak szokásban, de magasabbak is előfordulhattak. Az 1 forintos bírságok a községi bírókat illették, a 4 forintig terjedők az ispánt, a 12 forintig terjedők pedig kétharmadrészben az udvarbírót (provisort), egyharmadrészben az uradalmi számtartót (rationistát). Hogy milyen súlyos teher volt ez a bíráskodás a jobbágynép nyakán, azt elegendőképp érzékelteti az a tény, hogy még a legkisebb, az egyforintos bírság is, egy juh értékével volt egyenlő.[38]

Nem számítva a bírságokból és egyéb esetleges forrásokból (vásárvámokból, malomhasználati díjakból, makkolásból, különböző árendékból) eredő hasznot, a zalatnai uradalom állandó úrbéri jövedelme az 1746-i úrbéri kimutatás alapján 7056 forintot tett ki. Ebből az összegből az alsó uradalom 2834, a középső 1165, a felső pedig 3057 forintot szolgáltatott.[39]

Az 1746-i urbárium rendszere tehát az Apafi-kori viszonyokhoz képest nagy romlást jelentett a zalatnai uradalmi jobbágyság helyzetében. A kincstár azonban csak átmenetileg lehetett megelégedve ezzel az eredménnyel.

[36] U. o.
[37] U. o.
[38] U. o.
[39] U. o.

Idővel rá kellett jönnie, hogy az új úrbér tételei és a parasztnépesség tényleges száma között nagy az aránytalanság. Erre a felismerésre talán már az 1750-i országos közadó-összeírás[40] rávezette az illetékeseket. Az összeírási ívekből ugyanis kiderült, hogy az uradalomban sokkal több jobbágycsalád él, mint amennyit az uradalmi igazgatóság a maga összeírásaiban nyilvántartott. Az 1750-i országos kimutatásban mind a népesség, mind a vagyoni állomány vonalán rendszerint többszáz százalékos többlet mutatkozott az uradalmi nyilvántartás adataival szemben. A középső uradalom[41] esetében ez a különbség a következőképp alakult:

Község	Összeírás	Jobbágy gazdák száma	Jobbágy özvegyek száma	Zsellérek száma	Szántó (köböl)	Kaszáló (szekér)	Igásállat	Tehén (borjú)	Juh	Sertés	Méhkas
Ahrudfalva	Uradalmi	90	7	3	87	220	229	409	699	52	22
	Országos	249	13	46	645	1252	694	555	2429	63	262
Kerpenyes	Uradalmi	38	16	1	50	136	142	240	829	86	54
	Országos	86	10	14	310	651	271	265	1128	51	256
Bucsum	Uradalmi	109	3	1	136	217	321	447	849	113	45
	Országos	266	14	69	1527	1651	1067	597	3150	176	351

A felső uradalom[42] két jellegzetes községének összevetése a következő eredményeket mutatja:

Község	Összeírás	Jobbágy gazdák száma	Jobbágy özvegyek száma	Zsellérek száma	Szántó (köböl)	Kaszáló (szekér)	Igásállat	Tehén és borjú	Juh	Sertés	Méhkas
Topánfalva	Uradalmi	216	6	—	197	206	396	557	1465	304	100
	Országos	629	33	2	2231	842	993	1218	5150	226	52
Kisarnyos	Uradalmi	130	8	9	61	107	220	432	667	147	23
	Országos	490	23	2	1078	528	1034	1100	3670	340	145

Zalatna[43] esetében pedig ilyen különbség adódott.

Zalatna	Uradalmi	156	—	72	497	538	476	760	2263	225	86
	Országos	335	21	104	2649	2291	1022	667	5079	504	420

Ezeket az óriási eltéréseket természetes szaporodással megmagyarázni nem lehetett. Nyilvánvaló volt tehát, hogy az uradalmi összeírások nem tükrözik a valóságos viszonyokat. A kincstár a következő idők folyamán csakugyan ismételten elrendelte a házi összeírás helyesbítését. Megbízható eredményre azonban alig sikerült jutni. Amikor 1772 és 1775 között gyors egymásutánban két új összeírás[44] készült, ezek között is messzemenő eltérések mutatkoztak. Íme néhány példa az uradalom három területéből.

[40] EL
[41] EFL IX a : 48 : H. és EL Conscriptio 1750.
[42] U. o.
[43] U. o.
[44] EKL AG 1775 : 285.

Község	Összeírás	Adózó gazdák száma	Szántó (hold)	Kaszáló (hold)	Igásállat	Tehén és borjú	Juh	Kecske	Sertés	Méhkas
Zalatna	1772-i	691	877	739	629	390	1727	—	169	47
	1775-i	994	900	851	964	517	1529	10	328	97
Kerpenyes	1772-i	86	94	231	74	127	294	4	46	3
	1775-i	175	104	438	35	111	367	1	38	24
Topánfalva	1772-i	352	531	718	600	432	1362	—	140	35
	1775-i	1330	693	993	1188	1067	3050	57	950	393
Kisaranyos	1772-i	233	230	460	433	318	546	94	57	29
	1775-i	1081	444	621	1134	1066	2774	95	509	124
Nagyaranyos	1772-i	232	353	611	674	511	174	46	126	27
	1775-i	1383	755	783	1763	2040	5104	258	816	199

Bármennyire nem tudott is a kincstár — akár a havasok bejárásának nehézségei, akár az uradalmi tényezők tudatos félrevezetési szándéka következtében — tiszta képet nyerni a zalatnai községek valóságos állapotáról, a termelőerőknek 1746 óta végbement hatalmas arányú fejlődését mégis kétségtelenül megállapíthatta. Amit megtudott, az is elegendőkép meggyőzte egy új úrbéri rendszer bevezetésének indokoltságáról. A változás hamarosan be is következett. 1776 február 7-én az udvari bányakamara az erdélyi pénz- és bányaügyi kincstartósághoz intézett rendeletével[45] mindenestől hatályon kívül helyezte az 1746. évi úrbéri szabályzatot és a faluközösségekre kivetett sokféle kisebb-nagyobb váltságdíj helyett bevezette az egyes gazdákra kirótt egyrendbeli szolgáltatási váltságot (taxa dominalist). Ez az egytételes váltság nem igazodott az egyes jobbágycsaládok rendkívül változatos vagyoni viszonyaihoz, hanem csak ökrös és ökörrel nem rendelkező gazdák között tett különbséget: az előbbiekre nézve napi 3 krajcárt, az utóbbiakra nézve napi 1½ krajcárt tett ki.[46] S az új rend, — anélkül, hogy az uradalom népével bármiféle formai megegyezés jött volna létre — életbelépett. Pedig ekkor már hat esztendeje érvényben volt a Mária Terézia-féle Bizonyos Punctumok című országos úrbéri rendelet, amely I. szakaszának 11. pontjában kimondta, hogy az úrbéresek földesuraikkal szolgálatuk ideiglenes vagy örökös pénzbeli megváltása tekintetében egyességre léphetnek, de erre nem erőltethetők, sőt ha az egyesség mellől elállni kívánnának, s szolgálatukat inkább a régi szokás vagy urbárium szerint kívánnák

[45] CCz ld. a Kerpenyes vallomásához csatolt B. jelzetű mellékletet.

[46] U. o. A rendelet úgy állította be az újítást, mint jelentős könnyítést: mintha a megváltási kulcs (a hetenként kétszeresen előírt napi 3, illetve 1½ krajcáros díj) kedvezőbb helyzetet teremtett volna a kincstári jobbágyság számára, mint aminőben a magánföldesúri jobbágyság volt.

tenni, az is szabadságukban álljon.[47] Úgy látszik, maga a királyi kincstár sem tartotta magára nézve kötelezőnek a király rendeletét. Az új rend mindenesetre beváltotta a hozzáfűzött reményeket. Az 1775. évi összeírás által kimutatott 7000—7500 úrbéres gazda után, akiknek zöme ökrös volt — mintegy 2100—2200 forint évi jövedelemre tett szert a kincstár, tehát háromszorosára az eddigi összegnek.[48]

De nem maradt hatás nélkül az új úrbér a parasztság körében sem. Egy olyan fizetési rend, amely az aranybánya- vagy zúzómalom-tulajdonost és a szegény 1—2 holdas parasztot azon az alapon, hogy mindegyik igaerővel rendelkezik, ugyanolyan teherviselésre kötelezi, önmagában is alkalmas volt a legnagyobb elégületlenség kiváltására. Amde ez nem volt minden. A kohóüzemmel rendelkező uradalom nem tudta nélkülözni a lakosság munkaszolgáltatát: be kellett tehát vezetnie a bérmunkát, mégpedig — minthogy a bérek alacsonysága miatt elegendő önkéntes munkavállalóra számítani nem lehetett, — kötelező formában. Így vált általánossá az egész uradalomban a korábban részlegesen érvényesülő fizetett robot. Hiába váltotta meg tehát a parasztság minden úrbéri kötelezettségét, néhány krajcár ellenszolgáltatásért megint kénytelen volt az uradalomban adódó minden terhes szállítómunkát magára vállalni. A zalatnai kohóüzem számára 1776—1778-ban évente átag 13 717 mázsa ércet, 73 679 mázsa faszenet és 411 öl fát szállítottak összesen 4826 fuvarral. További 2872 fuvart követelt az uradalom a zalatnai zúzómalmokhoz, 80 fuvart pedig az aranypróbaüzemhez. Ezenkívül újból bevezették a gyulafehérvári pénzverde számára teljesítendő szállítást 592 fuvar mennyiségben s a higanykezelő hivatalhoz adandó segítséget 116 fuvar mennyiségben. Mindezt a roppant szállítómunkát, 8590 fuvart a zalatnai alsó uradalom falvainak kellett ellátnia. Ugyanezt a körzetet terhelte még 1740 gyalogmunkás állításának kötelezettsége is. Ezekkel a gyalogszeresekkel végeztette el a kincstár a szénszállító utak karbantartását, s a kohók körüli rakodómunkát.

A középső és felső uradalom összefogva az offenbányai uradalom öt községével (Offenbánya várossal, Csora, Muncsel, Brezesty és Szártos falukkal) évente 7898 öl fát tartozott a kohók és az uradalmi tisztek háztartása számára kitermelni és elszállítani. Az offenbányai községek ezenkívül teherhordó lovakkal 14 385 mázsa ércet szállítottak a zalatnai zúzdákba. Valamennyien pedig 1466 gyalogmunkást adtak a kohóüzemhez, illetve a szénutak javításához, s többezer napszámost állítottak az uradalmi rétek kaszálására.[49]

A parasztság munkaerejének ilyen mértékű igénybevétele mellett tovább folytak a földesúri haszonvételekkel, különösen a korcsmálással való felháborító mesterkedések is.

A kincstár ugyanakkor, mikor a parasztság italmérési és pálinkafőzési jogát a legszűkebb keretek közé szorította, saját korcsmái számára nagy távolságokról állandóan a falvakkal fuvaroztatta a bort. Tetézte ezt az eljárást a halászati és korcsmajog bérbeadása. 1782-ben az örmény korcsmabér-

[47] EKL AG 1769 : 606.

[48] EKL AG 1775 : 285. — Egy 1783. évi hivatalos táblázat (MKL-AG 1785: 10939) már csak 6500 gazdát mutat ki a négy uradalomban és a robotváltságból befolyó évi jövedelmet csak 14769 forintnak tünteti fel.

[49] EKL AG 1779 : 771.

lők visszaélései miatt Topánfalván nagyarányú zavargás támadt, kétségtelen bizonyságául annak, hogy a nép hangulata a robbanásig feszült.

Az illetékesek azonban nem fogták fel ennek a csetepaténak a mélyebb jelentőségét, amint a nép elkeseredésének egyéb jeleit sem. Kíméletlenül hajszolták a parasztot tovább. Senkit sem érdekelt, mennyi időt kellett a szegényembernek nyár folyamán ölfakészítéssel eltöltenie, milyen fáradságos volt ősszel a hegyoldalakon a facsúsztató zsilipek elkészítése, s mit kínlódtak kemény téli éjszakákon az ölfák lecsúsztatásával, majd tavasszal a patakokon és az Aranyoson való úsztatásával, illetve megjelölt helyen való kiszedésével.

Mindezért a kincstári fizetség — vallotta egy parasztelőljáró — „legfeljebb többre nem mégyen, mint amennyiben annak a ki ezt a szolgálatot fojtattya, fél esztendei lábbelije kerülne . . ."[50]

Ebben a vigasztalan helyzetben határozta el az aranyosmelléki nép, hogy a bécsi udvar segítségével megkísérli visszaállítani az 1776 előtti állapotokat. Így született meg 1780 és 1784 között több részletbeadvány formájában a zalatnai uradalom panaszlajstroma.[51]

Hatalmas vádirat ez a panaszlevél a kincstári gazdálkodás ellen. Vádlóként benne a zalatnai felső és középső uradalom mellett a velük szomszédos offenbányai uradalom is fellép, tehát voltaképpen az egész Alsó-Fehér megyei Aranyos-mellék. (Az ompolyvidéki alsó uradalom nem csatlakozott a panasztevőkhöz, amint később a felkelőkhöz sem.) Növeli a folyamodvány jelentőségét az a tény, hogy benne nem csupán a kifejezetten úrbéri sérelmek szerepelnek, hanem az uradalmon kívülálló tényezők által elkövetett visszaélések, jogtiprások is. Tulajdonképen az uradalmi kizsákmányoláson túl leleplződik benne az állami kizsákmányolás és a vele kapcsolatos sokféle szabálytalanság is.

Ami az úrbéri panaszokat illeti, ezek elsősorban és kifejezetten az 1776-i rendszer ellen irányulnak, másodsorban azonban — bár nem tudatosan — felsorolják a kincstár régebbi bűneit, az ősi parasztkiváltságok elkobzását is. Jellemző továbbá, hogy szinte valamennyi panasz a szegényparasztság részéről hangzik. A jómódúak érdekeinek sérelméről nem esik szó.

A folyamodványt a felső uradalom előadása vezeti be. Minden bajt az uradalmi tényezők — elsősorban a jószágkormányzóság (provisoratus) hatalmaskodásaként, önkényeskedéseként fog fel. Így állítja be az 1776-i új rendszer előírásait is. Kifogásolja, hogy az uradalmi munkára kihajtott dolgosok csak 1,5 krajcár napszámot kapnak, viszont az úrbéri váltság a régi urbárium szerintinél jóval magasabb, 2 forint 36 krajcár. (Az ökrös gazdákat érintő 5 forint 12 krajcáros váltságra nézve nincs észrevétel.) Bátran megjegyzi: furcsa, hogy megváltották a szolgáltatásokat s mégis szolgálniok kell. Beszél arról, milyen terhes a népre az ölfakitermelés nemcsak a megnövekedett mennyiségek miatt, hanem azért is, mert a nagy dologidőben kell végezni; hogy egy öl elkészítése többnapi munkát jelent s mégis csak 15—30 krajcár a fizetség érte; hogy gyakran több mint egy napi távolságra kell menniök az erdőben, de úti térítést nem kapnak. Jogtalan dolognak tartja a korcsmárlási és mészárszék-váltságot; mint különösen kirívó esetet említi a

[50] CCz

[51] MKL AG 1783 : 1342.

bisztraiakét, akik a rendes váltságon kívül 60 forint rendkívüli korcsmadíjat is fizetni kötelesek. Több pontban történik említés a szegénység egyik legérzékenyebb sérelméről: a havasi legelők és erdők tilalom alá helyezéséről. Lehetetlen az, hogy amikor a Bánffi-havas után a nép a kincstárnak adózni köteles, ugyanakkor eltiltassék az ottani faizástól, egyáltalában csak 6 krajcáros díjlevonás ellenében kapjon tűzifavágási engedélyt, s hogy az engedély nélküli favágást 1 forintos bírsággal büntessék. Mindez a kincstári erdőhivatal részéről nem lehet jogosult eljárás, ahogy az irtás és a kecsketartás eltiltása sem lehet az. Különös méltatlankodással hangsúlyozódnak ki az uradalmi és községi közegek visszaélései. Ilyen elsősorban az az eljárás, hogy a gyermektelenül elhunyt parasztok javait nem a régi szokás szerint, 6—12 forintos díjlerovás mellett, hanem önkényes becsléssel kivetett illeték ellenében adják át. Ilyen továbbá, hogy fölös számban állítanak a községekben bírókat (külön uradalmi és külön falusbírót) és hajdúkat (gornyikokat, krajnyikokat), akiket aztán a néppel fizettetnek; így az uradalmi bírónak magának több mint 40 forint évi fizetést kell adni. Ilyen a bíróállítási gyakorlat: a községtanács mindig a gazdagok közül s a szokásos előzetes kihirdetés mellőzésével választja a falusbírót. Végül a legsúlyosabb visszaélések közé tartozik a parasztok durva bántalmazása, amelynek halálos áldozata is volt.[52]

Nagyrészt ugyanezek a tárgyak szerepelnek a középső és az offenbányai uradalom panasziratában is: a magas váltságdíj, az ölfacsinálás és egyéb terhes munkák, a kisajátított korcsmárlás, a díjfizetés ellenében való havasi legeltetés, az eltiltott irtás és a különböző uradalmi és községi visszaélések. Mint sajátos sérelem említődik a középső kerület részéről az Apafi-féle kiváltság, a háromszor 300 nehezéknyi aranyadás gyakorlatának megszüntetése; a mondott aranymennyiség csak 825 forint terhet jelentett az egyes községeknek, az új váltság viszont 2922 forintot tesz ki. Ugyanez az uradalom panaszkodik az aranybeváltás önkényesen leszállított díjtételei miatt.[53]

De túl az úrbéri kizsákmányolás „törvényes" és törvénytelen gyakorlatán, keserves panaszra késztette a kincstári jobbágyokat az állami közterhek súlyossága is. Ebben a vonatkozásban azonban — lehet, hogy politikai megfontolásból — majdnem kizárólag csak a hivatalos tényezők nyilvánvaló kisiklásait tárják fel, s aránylag kevéssé méltatlankodnak maguknak a közszolgáltatásoknak a rendje ellen. Utóbbi vonatkozásban csak a következő megjegyzéseket teszik: igen magasnak tartják a 2 forintos fejadót, igaztalannak látják terméketlen vidéküknek a III. közadózási osztályba való sorolását, illetőleg az adónak egyazon ősi telken ülő család minden férfitagjától való szedését, végül nehezményezik a megyei közmunkáknak (útjavítás, katonai szállítás stb.) saját gazdaságuk kárával történő teljesítését. Ezen túl csak a falusbírák és a végrehajtó közegek zsarolásairól beszélnek: a vagyonkimutatásoknak a gazdák meghallgatása nélkül önkényesen véghezvitt módosításáról, községi házikiadások címén történt rendkívüli kirovásokról, az eltitkolt vagyonrészek után behajtott bírságoknak a bírák által való elsikkasztásáról, a végrehajtóbiztosnak és a kíséri katonáknak jogtalan napidíj szedéséről, a végrehajtók különböző sikkasztásairól stb. Az adózási és közmunka-

[52] U. o. I. szakasz 15. pont, IX. szakasz 8. pont.
[53] U. o. IX. és XI. szakasz.

rendszernek számos nyomasztó terhét kellőkép kihangsúlyozni, részben megemlíteni is elmulasztja a folyamodvány. Így pl. nem kap alkalmas beállítást, hogy a felsőuradalom 4484 lakosa 5495 forint vagyonadót s 8458 forint fej- és védelmi adót fizet évente, az a tény pedig szóba sem kerül, hogy a tordai bányákból a gyulafehérvári kikötőbe 8294 mázsa sót szállít. Hasonló adatok említése a másik két uradalomnál is teljesen hiányzik.[54]

A panaszirat azzal zárul, hogy a folyamodók kérik a régi urbárium helyreállítását, kiváltságaik (főleg vámmentes gabonabehozatali engedélyük) *visszaadását,* a községi bírónak a királyi pénztárból való fizetését.[55]

Íme az 1784-i felkelést megérlelő zalatnai uradalmi sérelmek egy százados életalakulás távlatában.

Hogy mennyiben érintették a végbement változások, a megnövekedett úrbéri és állami terhek a parasztság szükséges termékének és szükséges munkájának állományát, azt megnyugtatóan csak további finomabb részletkutatások után lehet majd megállapítani. Annyi azonban bizonyos, hogy a vidék szegényparasztságának megterhelése mind a pénzfizetés, mind a munkaszolgálat terén 1776 óta állandóan közeljárt ahhoz a vonalhoz, amely a többletet a szükségestől elválasztja.

Olyan vidéken — mint aminő az Aranyosvölgy volt —, ahol a lakosság zömének (90—95%-ának) gazdasága ½—4½ holdas köves szántóból és 1—6 szekér szénát adó kaszálóból állt, ahol 4—6 ökörrel és 3 ember igénybevételével sem lehetett naponta 1 holdnál nagyobb földet felszántani, ahol az elvetett mag alig kétszeresével fizetett, s egy gazdaság évi termése — ha tönkre nem tette a gyakorta beköszöntő augusztusi köd vagy hóharmat, mindössze 2—22 véka gabonát[56] adott —, ott a nép nem tudott telkének jövedelméből megélni. Ezen a vidéken életszükséglet volt, hogy ki-ki a gazdaságán kívüli munkával teremtse elő háztartásának szükségleteit. Ezért ment az aranyosmelléki paraszt más bányájába, zúzómalmába dolgozni, ezért próbált szerencsét aranymosással, ezért vesződött zsindelykészítéssel, s ezért ment nyaranta az Erdélyi Medencébe vagy a Magyar Alföldre aratni, kaszálni, csépelni. Így szerezte meg egész évre való gabonáját, így teremtette elő 1—2 vonó vagy teherhordó állatjának téli takarmányát, s tehenei, juhai havasi legeltetésének költségeit, s mindezen felül úrbéri váltságát és állami adóját. Ennek a parasztnépnek nem volt közömbös, hogy mennyire rendelkezik munkaerejével. Ha kincstári ölfakészítésben és szekerezésben, a kohók melletti munkában, vármegyei sószállításban és útcsinálásban töltötte ideje javát, vagy akárcsak leginkább hasznosítható nyári napjait, akkor megjelent fölötte az éhség szörnyű réme. S az éhínség — az összeírások tanúsága szerint[57] — valóban meg is jelent időnként e vidékeken — kétségtelenül nemcsak a természet csapásaként.

[54] U. o. VI. szakasz. — A fejadóról: EKL AG 1775 : 285. — A sószállításról: EKL AG 1779 : 771.

[55] MKL AG 1783 : 1342. VIII. szakasz 3. pont, IX. szakasz 1. pont.

[56] EL Conscriptio 1750 és Conscriptio 1785—86, valamint CCz — Erdélyben a 18. század végén a *szebeni véka* volt az uralkodó gabonamérték. Egy szebeni véka *két pozsonyi mérővel* volt egyenlő. (StRA 1784 : 2328.) Egy pozsonyi mérő ekkoriban 53,30 liternek felelt meg. *(Lederer Emma:* Régi magyar űrmértékek, Századok 1923, 150. l.). Egy szebeni véka tehát 106,6 liter űrtartalmú volt.

[57] EL Conscriptio 1750 és CCz.

b) A magánföldesúri kizsákmányolás

A zalatnaitól lényegesen különböző módon alakult a magánföldesúri jobbágyság úrbéri helyzete. A magánföldesúri uradalom s egyáltalában a nemesi birtok a 18. században nem ugyanazon a fejlődési vonalon haladt, mint a kincstári bányauradalom. A magángazdaságban a termelőerők hatalmas arányú megnövekedése nem váltott ki olyan kíméletlen pénzgazdálkodási cselekményeket, mint aminők a zalatnai uradalomban végbementek. A magángazdaság nem követte a kincstár sajátos birtokkezelési gyakorlatát, mely a termék- és munkajáradéknak pénzjáradékká való maradéktalan átalakításával, illetőleg az üzemi munkaszükségletnek krajcáros kényszermunka által való ellátásával iskolapéldáját szolgáltatta a mohó, gátlástalan gyarmati jellegű kizsákmányolásnak. A magyar földesúri osztály — a nyílt parasztellenállástól való félelmében — nem merte megkockáztatni a kizsákmányolásnak ezt a szélsőséges módszerét. Ha szórványosan tett is kísérleteket a termékjáradék átértékelésére, illetve átváltoztatására, azok kényszer nélküli próbálkozások voltak.

Az új idők jele a magánuradalmakban inkább a majorgazdálkodás területi fejlesztésében mutatkozott meg, ami a parasztságra nézve a földközösségi berendezkedés bomlását, a községi földek javarészének kisajátítását s a robotkötelezettségek emelését eredményezte. De ez a fejlődés is lassú, egyenetlen folyamat volt, amelynek menetét Hunyad- és Alsófehér megye területén különösképpen fékezte és százféleképp alakította a földesúri birtoklás különös tagoltsága. Mindkét megyét ugyanis a nemesi kisbirtok hatalmas arányú térfoglalása jellemezte. Alsófehér 190 községéből csak 40-et foglalt el a nagybirtok (a zalatnai, offenbányai, gyulafehérvári, balázsfalvi uradalom), 21-et bírt osztatlanul egy-egy földesúr, a többi 129 pedig több nemesi család között oszlott meg.[58] Hunyadban 328 községből 49 tartozott uradalmi keretekbe (dévai és vajdahunyadi uradalom), 17 volt egy-egy uraság birtokában, 262-ön több-kevesebb család osztozott.[59] S ez a megosztottság általában igen jelentékeny méreteket öltött. Voltak vidékek (ilyen volt elsősorban a Hátszegi medence), ahol már a középkorban egymás hegyénhátán ültek egy-egy faluban a kenézi eredetű kisnemes családok. Másutt a fejedelmi kor apró részadományai töltötték meg a falvakat birtokosokkal. Ismét másutt a bonyolult családi örökösödés tépte szét a falubirtok egységét. Korszakunkban már az esetek többségében nem 2, 3 vagy 5 család birtokolt egy falut, hanem 8—10—15—20, sőt Hunyadban néha 30-nál is több.[60] Kevésbbé mutatott kisbirtokos arculatot a zarándi kerület. Ennek 95 községéből 63-at osztatlanul birtokolt a nemesség (Bethlen és Gyulai uradalmak, Telekiek), s csak 32-ben tanyáztak kisnemesek, bár nem csekélyebb sűrűségben, mint Hunyadban vagy Alsófehérben.[61]

Kisföldesuraságok csoportos együttélése valamely területen természetesen eleve határt szab a majorsági üzemépítésnek. Olyan faluban, ahol egy-egy földesúrnak csak 2—3 vagy 4—5 jobbágya volt, ott a feudális munkaviszonyok mellett nem lehetett komoly földesúri üzemgazdaságot létesíteni.

[58] CCz
[59] U. o.
[60] U. o.
[61] U. o.

Az ilyen községek száma pedig meglehetősen nagy volt. Itt a földesúri major csak egy nagyobb parasztgazdaság méreteit ölthette s a jobbágyok munkaerejének módfelett való kihasználására nem volt szükség. Egyáltalában tovább élhetett a régi szokás által meghatározott úrbéri szolgáltatási rend. A községi földek kisajátítása tekintetében persze nem teremtett kedvezőbb helyzetet ez a sokbirtokosság. Sőt a sok szegény kisbirtokos — szinte a létfenntartás ösztönével — rohanta meg és kebelezte be a község erdejét, legelőjét, sőt részben nyilas szántóit és rétjeit is, többé-kevésbbé megcsonkítván a parasztgadaságok szükséges terjedelmét. Ez a kisajátítási folyamat Erdélyben már a 18. század előtt megindult s ebben a században — ha egyáltalában még lehetséges volt a parasztság rovására terjeszkedni — csak fokozódott. Az osztatlanul birtokolt falvak esetében ugyanez a fejlődés kevésbbé ösztönösen, erősebb piaci tájékozódással s természetesen kiterjedtebb majorosodással összekötve ment végbe.

Amikor az 1784-i felkelés lezajlása után 1785—86-ban II. József rendeletéből összeírták az úrbéri birtok- és szolgálati viszonyokat,[62] a falusi földközösségnek már vajmi kevés nyoma volt e területen. Igaz, hogy a helyzet megítélésénél mind Hunyadban, mind Alsó-Fehérben figyelmen kívül kell hagyni a 14—15. században benépesült vidékeket, mert hiszen ezeken a helyeken a falu fokozatos irtás által alakult ki s így a parasztgazdaság kezdettől fogva állandó jellegű és szabálytalan nagyságú tartozékokkal rendelkezett. De ha csupán a Marosvölgy ősi településű lapályát és dombvidékét tekintjük is, mint olyan vidéket, amelyen a 17—18. századi újratelepülés előtt okvetlenül élnie kellett a földközösségnek, akkor is meglepő a helyzet. Ugyanakkor, amikor a szomszédos Kolozs-Torda-Aranyos megyében még széles területeken eleven valóság a falu művelés alatt álló határának (a szántó- és kaszálóterületnek) nyilazás által való évi újraosztása, s ennek révén a falu népének a közföldekből való arányos részesedése, — a hunyadi és alsófehéri Marosvölgyben emléke sincs ennek a birtoklási módnak. Amikor a kolozs-tordai magyar közbirtokosok sok helyen aprólékos gondossággal felsorolják az összeírók előtt, hogy egy-egy egész-, fél- vagy fertálynyilas gazdának „egyaránt" hány darab s mekkora szántó-, illetve rétilletőség jár,[63] a marosvölgyi románok más-más fogalmazásban, de végeredményben mindig és mindenhol ugyanazt mondják: „A mi emlékezetünkre szokásban sem volt, hogy a külső appertinentiát egymás közt felosszuk, hanem ki többet, ki kevesebbet bír a határon".[64] Valóban a belsőségek és külsőségek arányossága, amely a földközösségi életformára, majd a belőle eredő örökös birtoklási rendre is olyannyira jellemző, nem otthonos ezeken a területeken. Itt nem áll a szabály: ahány falu, annyiféle teleknagyság, ellenben áll: ahány gazda, annyiféle teleknagyság, csakúgy mint az irtásvidékeken. Csak elvétve ismerik már a parasztok az eredeti telek, „antiqua vagy egész sessio", „a régi ülés"[65] fogalmát s az ezzel összefüggő szabályszerűséget, sőt sok helyen a faluhatárnak, mint a parasztközség birtokának a tényét is elmosódott a nép emlékezetében. „Egész és fél házhelyek között semmi különbség még eddig nem volt — mondják mindenfelé az

[62] FL Conscriptio 1785—86.
[63] U. o. Ld. főként Káján, Visa, Szováta községeket.
[64] U. o.
[65] U. o.

összeíróknak, — a külső appertinentiák a belső sessiók mineműségéhez képest fel nem osztattak; a hol az uraság ád, ott szántunk s kaszálunk . . ."[66] Nyilvánvaló tehát, hogy az ősi földközösségi rend védelmi szervezetéből itt már régen kiesett a jobbágyság s a földesuraság önkényesen úgy rendezte a határt, ahogy azt saját érdekei megkívánták, a betelepülő egyes jobbágycsaládokat pedig akként látta el földdel, amilyen munkabírásúak voltak azok eredetileg vagy lettek idők folyamán. Olyan falu sem akad az egész vidéken, amely valahol félúton volna a földközösség és az állandó birtoklás között, ahol az örökös határdarabok mellett még nyilas osztású részek fordulnának elő. A földközösség ezen a vonalon maradéktalanul eltűnt. Valamivel kedvezőbben alakult a helyzet az erdők és legelők tekintetében: ezekből itt-ott még maradt valami „a paraszt közönységnek" közvetlen birtokában. A legtöbb helyen azonban a „falu szabad erdejé"-re, „közerdejére", főleg az épületfát szolgáltató öreg erdőkre már rátette kezét a földesuraság: többnyire az észszerű használat, a kímélet ürügyével eltiltotta a korlátlan vágást, de a „tilalmas erdő" megjelölés tulajdonképpen egyértelmű volt a majorsági birtokbavétellel.[67]

A lassú, de határozott majorosodási folyamat meglehetősen egyöntetűvé tette az egykori földközösségi vidék és az irtásterület parasztságának gazdasági viszonyait.

A parasztbirtok méretei tekintetében a 18. században nem volt a két terület között szembetűnő különbség: a legnagyobb gazdaságok — s szántó- és kaszálóterületek együttvéve sehol sem voltak 24—30 holdnál nagyobbak, a közepesek 10—12 holdnál, a kicsinyek pedig 1—8 holdnál. Nagyméretű gazdaság azonban rendkívül kevés úrbéresnek jutott, a lakosság zöme még csak nem is közepes, hanem kicsiny gazdaságra volt utalva. A falvak parasztlakosságának és paraszti földterületének összevetése bámulatosan alacsony arányt mutat. Ritkaságszámba ment az olyan helység, ahol a parasztművelés alatt álló föld holdszáma meghaladta a családfők számának négy-ötszörösét. A viszony általában két-háromszoros volt.[68]

Ezt a szűkösséget a Maros mentén valamennyire enyhítették a kitűnően termő szőlőhegyek, a Sztrigy-medencében és a Körös-völgyben a közeli havasok s a szórványosan mindenfelé előforduló irtások. A szőlős falvakban meg is jegyzik az írók, hogy „a gazdák inkább arra fordítják munkálkodásukat."[69]

A szántóföldi termelés a század közepén még igen gyakran két fordulóban történt, a század végén azonban már elég elterjedt volt a háromfordulós gazdálkodás is. Hunyad megyei gyakorlat szerint az egyik fordulót állandóan tilalomban tartották s minden esztendőben törökbúzával vetették be, a másik kettőt pedig felváltva őszi és tavaszi gabonával szokták bevetni.[70] Voltaképpen tehát éven át pihenő ugart nem hagytak. Zarándban (pl. Ribicén, Brádon, Kristyorban) [aa] a három forduló közül egy szintén állandóan tilalmas volt, egy (1 vagy 2 évig) nyomásul, ugarul szolgált, egy pedig váltólag használódott. Ősz- és tavaszbúzán, illetve kukoricán kívül termeltek még

[aa] Ribiţa, Criştior
[66] U. o.
[67] U. o. és CCz.
[68] EL Conscriptio 1750 és Conscriptio 1785—86., továbbá CCz.
[69] CCz
[70] EL Conscriptio 1750 és Conscriptio 1785—86, valamint CCz.

elegyes búzát, rozsot, árpát, zabot, kölest, haricskát és tatárkát. A „téres" vagyis sík helyeken kívül idők folyamán irtással a domb- és hegyoldalakon is létesítettek szántókat. Az „oldalas" földekben sok kárt tett a lezúduló esővíz; emiatt trágyázni sem lehetett őket. Jó időjárás esetén általában 4 ökörrel végezték a szántást. A legtöbb helyen őszi vetés alá háromszor szántottak: júniusban ugarolták, júliusban kevertek, szeptemberben pedig „maglás alá" szántottak. Ha elemi csapás nem jött közbe, a termés — Zarándban is, a hátszegi kerületben is — megadta „a munka illendő árát." De a Marosvölgyben is háromszoros-négyszeres szemet hozott az őszi búza.[71]

A réteket mind a Marosvidéken és a Sztrigyvölgyben, mind Zarándban általában jóknak tekintették. Csak kivételesen hallatszottak panaszok a kiöntések és a szénafű megsátéjosodása miatt. Hozamuk holdanként 10—18 mázsa között mozgott. Majd mindenütt lehetett sarjút is kaszálni. Erre azonban a Marosvölgyben rendesen nem került sor, mert a marhákat legelő szűkében a kaszálókon tartották.[72]

Elkülönített, „különös kiszakasztott" legelőknek általában csak a Sztrigy és Körös vidékén jutott hely a határban. A Marosvölgyben ilyen „nyomás" híján aratásig, kaszálásig, törökbúzaszedésig az erdőben legeltettek, aztán pedig az ugaron.[73]

A szántóföld szűke miatt Hunyadban is, Zarándban is odaadással foglalkozott a nép kerti vetemények, (borsó, lencse, fuszulyka, zöldség, káposzta) és gyümölcs termesztésével is.[74]

Általában a lapályos területek jobbágysága nagy igyekezettel gazdálkodott s iparkodott az úrbéri gazdasági keret szűk lehetőségeit munkabefektetéssel pótolni.

Hogy mennyiben volt módja a jobbágynak erre a munkabefektetésre, az mindenütt azon fordult meg, milyen mértékű volt a földesúri gazdaságban való igénybevétele, mekkora robotteher nyomta a vállát.

Az összeírások e tekintetben rendkívül tarka változatosságot mutatnak, amelyben első tekintetre semmiféle rendszer nem mutatkozik. Előfordul ugyan, hogy két vagy több faluban ugyanolyan szolgálati rend érvényesül, ez azonban kivételes, sőt többnyire véletlen jelenség. A szabályszerű a falvanként változó, sőt egyazon falun belül az uraságonként változó mérték. A közelebbi vizsgálat nyomán azonban e szertelen változatosság mögött igen feltűnő közös vonások mutatkoznak: kibontakoznak egy hajdani közel egyforma gyakorlat vonásai.

Az első ilyen közös vonás, hogy az egész kiterjedt területen a Hunyad és Alsó-Fehér megyei Marosvölgyben csakúgy, mint a Sztrigy és Körös vidékén csaknem általános a minőségileg és mennyiségileg, „szerében és számában" meghatározott robot. Nem az a helyzet tehát, ami a zalatnai uradalomban, ahol 1776 óta semmiféle munkaelőírás nem volt, s a teljesítendő napszám mindig az éppen adódó szükségtől függött, hanem a fordítottja. Egy másik jellegzetesség az, hogy egyes kiváltságos mezővárosokat kivéve, a robot sehol sem a közösségre van kivetve, mint a zalatnai területeken régi idők óta, hanem mindig az egyes gazdákra. Feltűnő egyezés az is, hogy a robotszolgálat megváltása rendkívüli, szórványos jelenség: a munkát általában a maga

[71] EL Conscriptio 1785—86 és CCz.
[72] EL Conscriptio 1750 és Conscriptio 1785—86, továbbá CCz.
[73] EL Conscriptio 1785—86 és CCz.
[74] U. o.

valóságában igénylik a földesurak. Továbbá: a szolgálat mineműsége és mértéke szinte sehol sincs írásba foglalva. A községeknek sem urbariumuk, sem szerződésük nincs, minden a szokás őrizetére van bízva.[75]

De túl ezeken a keretbeli egyezéseken, éles vonalakkal rajzolódik ki a közös rendszer tartalmi egyneműsége is. A szolgálat, úrdolga, vagy rabota korszakunkban majd mindenütt három munkacsoportból áll: a férfiak rendes évi gazdasági munkájából, az asszonyok folyamatos udvari vagy kerti munkájából, valamint a férfiak főidénybeli rendkívüli gazdasági munkájából.

A férfiak rendes szolgálata a földesúri gazdaság vagy udvar bármely szükségére felhasználható volt: földmegmunkálásra csakúgy, mint erdőmunkára vagy szekerezésre. Minőségét, „szerit" rendesen a jobbágy teljesítőképessége — van-e igásállata vagy nincs — szabta meg. A külsőségekkel (szántóval, kaszálóval) rendelkező gazda szükségképpen kellett, hogy igavonókat is tartson, ezért a szolgálatot is rendesen igásállatokkal kívánták tőle. A csupán belsőséget (házhelyet, kertet) haszonélvező paraszt, akinek jármos marhája általában nem volt, rendszerint csak két keze munkájával („tenyérrel", gyalogszerben) tartozott szolgálni. Mennyiségileg a marhás vagy ökrös gazdák szolgálata egyrészt „a földnek s örökségnek mennyiségéhez", azaz a külsőségek terjedelméhez igazodott, másrészt még inkább meglévő igaerejükhöz. Teljes értékű szolgálatnak leginkább a négyökrös szolgálatot tekintették, mivel annál kevesebbel nem igen lehetett eredményes munkát végezni. „Két ökörrel sáros időben a határokon üres szekérrel is bajosan járhatnánk: — valamint magunknak úgy földesurainknak sem tehetjük meg négy marhánál kevesebbel szolgálatunkat" — mondták a parasztok. Aki bármi okból nem tudott négy igásállattal úrdolgára menni, az egy másik kétökrös gazdával összefogva „cimborában" jelentkezett, de ez esetben napszáma feleértékűnek számított. A robotkötelezettség korunkban szabályszerűen az együttlakó családot, pontosabban a családfőt terhelte. Eredetileg a szilárd telekrendszer korában azonban nem a családra (füstre, házra) volt a szolgálat kivetve, hanem egy egész telekre (örökségre). Ha egy ilyen örökségen három vagy négy család lakott, akkor is csak egységnyi robot ot kellett róla teljesíteni. Ez azonban a 18. században már alig fordult elő valahol (Oláhbrettyén[bb] Orlvaboldogfalván). De nemcsak az egész telekre, hanem az egész igában való kirovás is eltűnőben volt. Mind kevesebb helyen számította a földesuraság négymarhás jobbágyra az egységnyi robotot; a rendes kiállási mód korszakunkban már a kétökrös cimborás kiállás volt. Mennyiségileg a kétökrös gazda szolgálata többnyire heti két napban állapodott meg, hasonlóképp a gyalogszeres robot heti mértéke is általában két napszám lett. Eltolódások persze föl- és lefelé is gyakran előfordultak, úgyhogy az igás- és gyalogszolgálat egyaránt egy-négy napos keretben mozgott. Ez az egyenlősítő gyakorlat persze aránytalanul nagyobb súllyal nehezedett a szegényparasztra, mint a módosra. Az értékbeli különbségtétel annyira háttérbe szorult, hogy sok helyen csak a napok számát hangsúlyozták, a földesúr időszerű szükségétől függött, hogy az ökrösgazda gyalog vagy igával volt-e köteles szolgálatra menni. Az olyan gyakorlat, hogy valamely gazda évente s nem hetenként tartozott bizonyosszámú napot szolgálni, vagy a

[bb] Bretea Română

[75] U. o.

kisebb-nagyobb összeggel való robotmegváltás a kivételes jelenségek körébe tartozott, s inkább csak a zsellérsorban élőknél fordult elő.[76]

A rendes szolgálat kiegészítésére, főképpen a fontos gazdasági idénymunkák folyamatosságának biztosítására szolgált az úgynevezett segítség vagy kaláka. Ez a szolgálatfajta mind Hunyad-Zaránd-ban, mind Alsó-Fehérben gyakran előfordult. Tulajdonképpen ez is kötelező munka volt, csakhogy nem feltétel nélkül, hanem a földesuraság és a parasztság között létrejött egyesség alapján. A kaláka fejében t. i. a földesúr elengedte az úrbéresek bizonyos tartozásait, még pedig következetesen az úrbéri dézsmát vagy annak bizonyos részét. „A helybeli colonusoknak — mondja a zeykfalvi[cc] összeírás — azért engedték el a dézsmát a földesurak, hogy aratás és búzahordás alkalmával a rendes robotán felül is segedelmezzenek és előmozdítsák a földesúr oeconomiáját". Szőlős vidéken a segítést a földesurak aratáson és hordáson kívül, szüretkor is igénybe vették. A teljesítés füstönként történt, módja a szükséghez igazodott. Bevett szokás volt, hogy a kalákásokat a földesúr kenyérrel, némely helyeken itallal is ellátta. Krakkó[dd] vidékén egy-egy kalákás három cipót és fél kupa bort vagy fél fertály pálinkát kapott.[77]

A kalákával szoros belső kapcsolatban volt a rendkívüli asszonyi (fehérnépi) munka. A kalákát ugyanis egymagában nem mindenütt tekintették a teljes (mindenféle termékre kiterjedő) dézsma egyenértékű váltságának, hanem sok helyen csak az asszonyi munkákkal egyetemben. „A dézsmáért — mondották a klopotivaiak — melyeket szántóföldeinkről s apróbb marháinkból nem kívánnak, adunk asszonyi szolgálatot, és segítünk a nyári szorgosabb mezei munkában..." Zarándban is (pl. Brádon) a földesurak „a fontatást, tehénpásztorlást a dézsma titulus alatt" követelték. Az asszonyok szolgálata nyáron kerti gyomlálásból, télen rostálásból, sertésbéltisztításból, esetleg fonásból-szövésből állott. A teljesítés füstönként történt egy-egy személy (gyakran gyermek) által. Mértéke Hunyadban heti egy napnál sehol sem volt több; Zarándban a fonás általában két nap volt, de a Szent Mihály vagy Szent Demeter naptól Szent György napig tartó téli idényre korlátozódott. Egyes helyeken (pl. Zeykfalván) azonban ezt sem hajtották be. Ahol az asszonyi szolgálat terhes volt (mint Oláhbrettyén), ott a parasztság inkább visszatért a dézsmaadásra. Néhol (Nagyrápolton, Bábolnán[ee]) azonban a nemzedékeken át tartó gyakorlat során az asszonyi munka dézsmaváltság jellege feledésbe merült; ilyen helyeken a fehérnépek szolgálata, — rendszerint mint fonás-szövés vagy általános kenderfeldolgozás — megrögződött a rendes úrbéri szolgálatok rendjében, s esetleg a zsellérasszonyokra is kiterjedt. A jobbágyasszonyok kötelesek voltak a földesúr kenderét megfonni és megszőni, néhol előzőleg kinyűni, áztatni, megtilolni is. A fonás-szövést már nem is napszám, hanem mennyiség szerint végezték. Egy-egy személynek évente átlag 3—4 font (12—17 pászma) kendert vagy szöszt (Zarándban néhol jóval többet) kellett megfonnia, esetleg 10—12 sing vásznat megszőnie. Ha nem volt elegendő feldolgozandó kender, esetleg gyapjúval pótolták. Ettől a megrögződött fonás-szövési munkától már csak megváltás útján tud-

[cc] Streiu
[dd] Cricău
[ee] Rapoltul mare, Bobâlna
[76] CCz
[77] U. o.

tak az asszonyok szabadulni. A fonást, szőlős helyeken (pl. Bábolnán) füstönként 1—1 veder musttal, a szövést (Gyertyánoson), Borréven[ff] füstönkint 20—40 krajcárral, a fonás-szövést általában 1—1 forint körüli összeggel váltották meg.[78]

A munkajáradéknál kevésbbé jelentős terhe volt a jobbágyságnak a termékjáradék. Ez Hunyadban, Alsó-Fehérben egyaránt igen egyszerű formában jelentkezett, nevezetsen: dézsma, illetőleg ünnepi ajándék (adomány, datio) gyanánt.

A dézsma korszakunkban némely községben mint *fiskális* vagy *királyi* tized, másutt mint földesúri (dominális) tized jelentkezett. Ez a kétféleség a megelőző századokban végbement történeti fejlődés eredménye. A dézsma a középkori Erdélyben püspöki jövedelem volt. A reformáció győzelmével azonban a protestáns erdélyi rendek 1556-ban a püspöki dézsmákat secularizálták: a fejedelmi kincstár szükségleteinek fedezésére rendelték. Ettől kezdve Erdély magyarföldi részeiben, a vármegyékben a dézsma kincstári jövedelemként szerepelt. A Szászföldön — mivel az itteni községek már 1556 előtt lelkészi illetménnyé változtatták a dézsmát — kincstári kisajátításra nem került sor. Tulajdonképpen a magyarföldi is csak háromnegyed részben lett a kincstáré; egynegyed része, mint eredetileg is lelkészi illetmény a községi lelkipásztorok járandósága maradt (papi quarta). Minthogy a kincstár nem szívesen vesződött a dézsmák természetben való behajtásával, a 16. századtól kezdve egyre általánosabbá vált a bérbeadás gyakorlata. A 17. század vége óta — a hosszasan gyakorolt szokás alapján — a földesurak szinte elvitathatatlan jogot formáltak a kincstári dézsma árendás haszonélvezetére. A Diploma Leopoldinum 16. pontja az erdélyi nemességnek ezt az előjogát ünnepélyesen elismerte.

A földesurak által szedett kincstári dézsma mellett azonban találkozunk Erdélyben — a vármegyékben — kimondottan földesúri dézsmával is. A kétféle dézsma sajátszerűen, egymást kirekesztő módon fordult elő: amely faluban kincstári dézsmát szedtek, ott ugyanazon termék után nem járt földesúri dézsma, s megfordítva. Ez a jelenség is a középkori gazdasági viszonyok következménye volt. A püspöki dézsma ugyanis eredetileg csak a földművelő magyar lakosság falvait terhelte, a román pásztorok szállásaira, lakótelepeire nem terjedt ki. S mivel a secularisatio csak a püspöki jövedelmeket juttatta a kincstár birtokába, a fiskális dézsmaszedés nem érvényesülhetett a középkori dézsmaköteles falvak körén túl. Amint azonban a román pásztorszállásoknak földművelő falvakká való átalakulása tömeges jellegűvé vált, dézsmamentességük nem volt sokáig fenntartható: a földesurak lassanként dézsma alá vették őket, kialakítván az ú. n. dominális dézsmaszolgáltatás kötelezettségét. Ezt a gyakorlatot 1653-ban az Approbata Constitutiok (III : 5 : 2.) szentesítették.

A kincstári dézsma egységesen előírt s csak egyféleképp értelmezhető terményhányadot jelentett. Hasonlónak lehetne gondolni a földesúri dézsmát is. Az a körülmény azonban, hogy a földesurak századokon át úrbéri járadékként kezelték a dézsmavételt, különféle helyi sajátszerűségek kialakulását tette lehetővé.

A dézsmaszedés kötelezettsége a 18. században elvileg a földművelő és

[ff] Carpinis, Buru
[78] EL Conscriptio 1785—86. és CCz.

állattenyésztő parasztokra egyaránt kiterjedt, az örökös jobbágyokra éppúgy, mint a szabadköltözésű zsellérekre. A dézsmaszolgáltatás alapját nem annyira az úrbéri föld, mint inkább a paraszti haszonvétel ténye alkotta; a majorsági földbe vető vagy majorsági területen legeltető paraszt is dézsmaköteles volt.

A dézsma legősibb német — a középkori magyar és szász parasztság termelésének megfelelően — a gabona- és bordézsma képviseli. Mindkét dézsmanem fennmaradt a 18. században is. Szolgáltatásukra nézve mindenütt a tényleges termelés volt irányadó. Bordézsmát csakis ott szedtek, ahol bortermelés folyt, s csakis attól szedtek, akinek művelt szőlője és termése volt. A gabonadézsma köre is a helyi és egyéni adottságokhoz igazodott. A gabonaféléken (búza, rozs, kétszeres, árpa, zab, köles, pohánka) kívül a 18. században az ipari növények (kender, len) a különböző hüvelyesek (bab, borsó, lencse) is dézsma alá kerültek az újonnan meghonosult kukoricával együtt, de rendszerint csak akkor, ha szántóföldi s nem kerti veteményként művelték őket. Az utóbbiak tekintetében azonban egységes gyakorlat a század végéig nem alakult ki. A gabona- és bordézsma többnyire a kincstári dézsmák közt szerepelt, csak a román pásztorszállásokból kialakult falvakban mutatkozott földesúri dézsmaként.

A vetés- és bordézsmát juh-, sertés- és méhtized toldotta meg. A juhtized a 16.—17. században csak a havasi románokat terhelte, mint földesúri járadék, lassanként azonban kiterjedt a juhtenyésztéssel foglalkozó falusi parasztságra is: románokra és magyarokra egyképpen. A kincstár eredetileg nem dézsmálta meg a juhtenyésztést, a 18. században azonban a bárányszaporulatra korlátozva, már a kincstári dézsmajog is érvényesült.

A sertéstized kizárólag földesúri járadék gyanánt szerepelt. Jogalapja a földesúri makkoserdők használata volt. A 18. században csakis ott szedték, ahol tölgyesek voltak s csakis oly esztendőkben, amikor makk termett. A pázsiton legelő vagy makkot nem termő erdőkbe hajtott kondák után rendszerint nem kellett dézsmát adni.

A méhtized-szedés joga sajátszerűen kincstári jog volt; földesúri jogként csak kivételképpen szerepelt. A dézsmálás alapjául a rajméhek szolgáltak; az anyaméhet nem tizedelték.

Az állatdézsmálás gyakorlatában Erdélyszerte elterjedt szokás volt, hogy természetben csakis a nagyobb, tíznél több darabot számláló állományokat (nyájakat, kondákat, rajokat) dézsmálták meg; a tíznél kisebb számú, „csonka számú" állatállományok után pénzben vették meg a dézsmát (váltó, váltság). Egy juh váltója 2 dénár, egy bárányé 1 dénár, egy hízott disznóé 8—10 dénár, egy malacé és egy méhkasé 2—4 dénár volt.

A másik terményjáradék-csoport, az ünnepi adomány egyszerű konyhaszolgáltatás volt s legfeljebb évi 2 tyúkot (karácsony és húsvét tyúkja), vagy 1 tyúkot és 1 kappanozni való csirkét (pünkösdi csirke) és ezenkívül 10—20 tojást jelentett füstönként. A hátszegi kerületben itt-ott (Klopotiván, Kernyesden) és Zarándban (Mihelyenben[gg]) ezt a „majorság"-adományt minden jobbágynak a földesúri erdőben szedett 1—5 kupa mogyoróval, esetleg 1 véka vadalmával, 100 csigával s más effélével kellett megtoldania.[79]

Nem érvényesült a kincstáréhoz hasonló üzleti magatartás a földesúri haszonvételi jogok kiaknázásban sem. A korcsmárlás, vadászat, halászat

[gg] Clopotiva, Mihăleni
[79] U. o.

bérbeadása általában nem volt szokásban. Szórványosan (pl. Kernyesden) előfordult, hogy az uraság bizonyos mennyiségű bort (füstönként egy-egy 40 vedres hordóra valót) a faluval meretett ki, de olyan fajta jogtiprásra, mint a községnek a korcsmárlásból való kizárása sehol sem volt példa. Régi országos szokás szerint mindenütt szabad volt a jobbágyságnak szürettől újévig kupával, azután pedig veder számra bort mérni. Csaknem általános volt az a gyakorlat is, hogy földesuraság nem zárta ki a falvakat a majorsági erdők és vizek haszonélvezetéből. Ahol a községi erdők maradéktalanul majorságerdőkké váltak, ott nemcsak az ingyenes tüzi- és épületfahordás volt megengedett, hanem többnyire (Illyén, Nagyrápolton, Bábolnán, Klopotiván, Tiborban) a dézsmamentes makkoltatás is. E mellett erdős, hegyes vidékeken nem tilalmazták a szén- és mészégetést sem, sőt a feudális törvény által mindenütt kisajátított úri jogok, a vadászat és halászat gyakorlását sem.[80]

Mindezek a járadékok kevés korszerűséget mutatnak. Majdnem mindenestül az előző századokból mentődtek át — a szokás megőrző ereje folytán — a 18., sőt a 19. századba. A jobbágyok maguk is tisztában voltak járadékaik régiségével. Valahányszor úrbéri kötelezettségeik összeírására sor került, sohasem mulasztották el hangoztatni, hogy: „Nintsen urbáriumunk, sem contractusunk földesurainkkal a szolgálat aránt, hanem teszszük azt a bé vett régi szokás szerént", vagy: „mi az emberi emlékezetet meghaladó időtől fogva a mostani mód-szerént szolgáltunk és szolgálunk máig is", vagy: „mostani szolgálatunk maradott apáinkról".[81] S ezeket a vallomásokat teljes mértékben alátámasztja a fejedelemkori Erdély úrbéri rendjével való összehasonlítás. Robot, dézsma, ajándék, sőt gyakran a váltság is nemcsak jellegében, hanem mértékében is ugyanúgy megvolt a 17. században, mint korszakunkban.[82]

Végső fokon tehát — nyilván elsősorban az egymást követő parasztnemzedékek szívós ellenállása folytán — magánföldesúri területen a járadékrendszer korszerűsítésére nem került sor. A szokásszerű gyakorlat fennmaradása általában véve megmentette a hunyad-zarándi és Alsó-Fehér megyei parasztságot attól a sorstól, amely a zalatnai kincstári jobbágyoknak osztályrészül jutott. Helyi visszaélések természetesen mindenfelé állandóan szép számban előfordultak: nagy uradalmak tisztjei és néhány jobbágyos kisnemesek többé vagy kevésbbé egyképpen megsértették a hagyományos rendet és erősen kiélezték a jobbágy—földesúri ellentéteket.[83] A különféle kisiklá-

[80] U. o.
[81] U. o.
[82] *Jakó Zsigmond:* A gyalui vártartomány urbáriumai, Kolozsvár, 1944.
[83] Az országszerte szokásos leggyakoribb visszaéléseket a Mária Terézia által kibocsátott ú. n. *prohibita generalia* c. rendelet foglalta össze 15 pontban. Ebben a királynő eltiltotta: 1. a dézsmálással kapcsolatban a penna- és sarlópénz szedését, 2. kimustrált marhák húsának a népre való ráerőszakolását, 3. sait, vaj és megromlott bor vagy égett bor kényszerű kiméretését s más a korcsmálás körüli jogtalanságokat, 4. a földesúri elővétellel kapcsolatos erőszakosságokat, 5. az urasági hajdúk zsarolásait, 6—7. a falu közterheinek behajtása körüli rendellenességeket, 8. a parasztbirtok átruházása alkalmával előforduló jogtalan földesúri illetékszedést, 9. a bírságolási túlkapásokat, 10. a vámszedési visszaéléseket, 11. az urasági malom használatára való kényszerítést, 12. a jobbágyok adás-vételének korlátozását, 13. a szőlő megmunkálásnál előforduló túlköveteléseket, 14. a pozsonyi mérőn kívül más mérték használatát és 15. a parasztludaknak az uraság számára való fosztását. M. Tud. Akadémia kézirattára, Tört. 2° 215.

sok, erőszakoskodások, jogtiprások élesen tükröződnek a felkelés után Jankovics királyi biztos előtt tett nagyszámú vallomásokban, illetőleg az egyes jobbágyközségek által benyujtott panasziratokban.[84]

Hangot kap e panasziratokban mindenekelőtt a kisajítás. Volt olyan község, amely megírta a királyi biztosnak, hogy az uraságok tetszésük szerint elveszik a nép szántóföldjeit, rétjeit és erdőit, s az erdeiktől megfosztott jobbágyok a fát kénytelenek drágán megvenni, egy öl fáért olykor 30 napot szolgálni, s állataiknak az erdőbe hajtásáért kemény büntetést szenvedni.[85]

Bőségesen ömlött a panasz a robotvisszaélések miatt is. Egy falu lakói elmondják, bármennyire elaprózódnak (akár 8—12 részre osztódnak) is a parasztgazdaságok (moschiae = mosie), a töredékgazdaságoktól ugyananynyi szolgálatot követel a földesuraság, mint az osztatlantól, s a szolgálaton felül még készpénzt és terményt is. Más falubeliek panaszolják, hogy télen rendszerint 4 napot, nyáron egy hetet is eltöltenek úrdolgán; olykor a vasárnapot is robotban töltik.[86] Ismét másutt az ú. n. hosszúfuvar körüli sérelmeit emlegeti a nép: hogy a földesúr gabonájának Magyarországra szállítása közben barmaik megrokkannak, elhullanak, s kárukat nem térítik meg.[87] Szóba kerülnek az asszonyi munkák is. Néhol az asszonyok és lányok beszámítás nélkül kénytelenek dolgozni, másutt szolgálatuk váltságdíjaként 1 forintot, szövésükért külön 30 krajcárt kötelesek fizetni.[88]

Számos sérelem esett a népen a földesúri haszonvételek gyakorlása körül is. Szokás volt, hogy az uraságok, vagy korcsmabérlőik gyenge minőségű bort erőltettek a falura kimérés végett, s ha a bor el nem fogyott, vagy megromlott, akkor is meg kellett adni az árát.[89] A halászatot néhol csak bizonyos vizekben engedélyezték s a fogott halak felerészét a földesúri udvarnak kellett adni.[90]

Súlyos nyűg volt egyik-másik helyen a nép nyakán a konyhai szolgáltatás és az uradalmi dézsma is. Akadt olyan falu, amelytől földesura potom áron évente két ökröt kívánt és ingyen több malacot. A sertésekből egy helyen tized helyett ötödöt szoktak venni, a soványakat pedig 17 krajcárjával váltatják meg.[91] A makkoltatásért egy helyen disznónként a szokásos 3 krajcár helyett 6 krajcárt vett az uradalom.[92] Előfordult, hogy két kecske legeltetéséért egy napi robotra kötelezték a parasztot.[93]

Többrendbeli panasz hangzott el a külső gazdasággal nem rendelkező szegény elemek (zsellérek, hajóvontatók) részéről az önkényesen (51 krajcár-

[84] AIHK V. 506. Gravamina per subditos mihi exhibita. A 15 pontból álló sérelemjegyzéket kivonatosan — jónéhány félreértéssel — közölte Teleki 64—68. l. Megjegyezzük, hogy az AIHK iratai az egyes fasciculusokon belül nincsenek rögzített jelzettel ellátva. Számozásuk csak ellenőrző célzatú, ideiglenes ceruzaszámozás. Jelzetmegadás az alábbiakban így V. 506 (= V. fasciculus 506 folio).

[85] AIHK V. 506. 8. pont.

[86] U. o. 5/a pont.

[87] U. o. 5/d pont.

[88] U. o. 5/b és c pont.

[89] U. o. 5/l pont.

[90] U. o. 7. pont.

[91] U. o. 5/o pont.

[92] U. o. 5/s pont.

[93] U. o. 5/r pont.

ról 4 forint 30 krajcárra) felemelt úrbéri fizetség s a megváltás ellenére való robotoltatás miatt.[94]

S végül keserűséggel töltötték el a szegénységet a személy és vagyon elleni jogtalanságok vagy erőszaktételek: a szabad emberektől származó, le zsellérsorban élő szegényembereknek jobbágyokká tevése, a testi bántalmazások és bebörtönzések, iparűzők ingyen dolgoztatása, az elhalt jobbágy örökségének elkobzása, szőlők, pénzen szerzett földek elvétele, árváknak uradalmi szolgákká tétele, stb. stb.[95]

A Jankovics-féle sérelemjegyzék rendkívül sokatmondó. Bizonyságot tesz arról, hogy a feudális rendben a paraszt — minden látszat ellenére — voltaképpen védtelenül ki volt szolgáltatva a földesurak és közegeik kényének-kedvének. Évszázados szokás által szabályozott viszonyok erőszak alkalmazásával végtére bárhol, bármikor egyoldalúan felbonthatók voltak s új, az időszerű földesúri érdekeknek megfelelőbb kapcsolatokkal voltak helyettesíthetők. S ha új rend bevezetésére nagy általánosságban csak hosszas átmenetek beiktatásával, vontatottan került is sor, a gyakorlat minden nap kitermelt a paraszt számára valami kellemetlent: anyagi kárt, személyi sérelmet. Írott jog, folytonos tábla, kormányszék, császár, mint a feudális kizsákmányolási forma belső rendjét védelmező tényezők nem voltak alkalmasak a helyi erőszak érvényesülésének gátat vetni. Bár a paraszthháztartásra vonatkozó széleskörű anyaggyűjtés híján egyelőre nem lehet kellő számszerű következtetésekre jutni, mégis bizonyosra vehető, hogy a magánföldesúri kizsákmányolás általában ugyancsak közeljárt a parasztcsalád szükséges termékének és munkájának határaihoz, sőt valószínűleg számos helyen, különösen a szegényparasztság rétegeiben be is hatolt a létfenntartást biztosító nélkülözhetetlen állományokba.

Ez ellen a behatolás ellen a parasztság teljes magárahagyatottságában állandóan önvédelmi harcot volt kénytelen folytatni. Védekezése mindenkor olyan volt, amilyen a körülményekhez képest éppen lehetett: esetleg nemzedékeken át a rejtett ellenállás módszerével küzdött s aztán, ha alkalom adódott, a felkelés végső eszközével.

2. A felkelés története

A) A parasztság osztályharcának irányvonala

A jobbágyfelkelések mindenkor ösztönös mozgalmak voltak. Az elnyomott nép, ha a földesúri-állami kizsákmányolás létét veszélyeztette, ösztönösen kelt érdekei védelmére, ösztönösen szervezkedett, és harcolt ellenségei ellen. A harcrakészülő nép különösen a legcselekvőbb tényezők, a vezetők részéről azonban mindig érvényesültek okszerű megfontolások is. Ezek között a legfontosabb az általános politikai helyzet ismerete és mérlegelése volt. A parasztfelkelők minden időkben meg voltak győződve róla, hogy két ellenség: a feudális földesurak és a feudális állam ellen egyszerre nem lehet sikeres harcot folytatni. Ezért a fegyveres felkelések általában mindig csak az egyik hatalommal fordultak szembe, s ugyanakkor a másik irányában barát-

[94] U. o. 9 pont.
[95] U. o. 6., 14., és 15. pont.

ságos magatartást tanúsítottak, vagy ha lehetett, szövetkeztek vele. Hogy mikor melyik ellenség ellen lehet és kell fellépni, ez volt a politikai tájékozódás döntő jelentőségű értelme. Ki kellett várni oly helyzet kialakulását, amelyben a két elnyomó tényező között megbomlik az összhang, s fel kellett ismerni, melyik az a fél, amelyik inkább hajlandó a nép bajait, sérelmeit orvosolni, illetve a másik hatalom túlkapásait letörni.

Az események kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy a felkelésre készülő román jobbágyság s különösképpen a vezérek tisztában voltak azokkal a sajátos politikai körülményekkel, amelyek a 18. század végén Erdélyben uralkodtak, bár a politikai tájékozódás itt sokkal nehezebb volt, mint más országokban.

Az az alapvető társadalmi helyzet ugyan, amely a jobbágyság, a földesuraság és a feudális állam egymáshoz való viszonyát Európaszerte félreérthetetlen egyszerűséggel kifejezte, Erdélyben különleges formában jelentkezett. Ez a rendkívüliség abban nyilvánult meg, hogy a szóbanforgó tényezők nem egyazon népi (etnikai) és politikai közösség tagjai voltak, hanem különbözőkéi. Más szóval: az osztályharc Erdélyben nem magyar jobbágy és magyar földesúr, illetőleg magyar államhatalom között folyt, hanem elsősorban román jobbágy, magyar földesúr és osztrák államhatalom között. Ez a különleges helyzet egyfelől Erdély középkori állami és társadalmi fejlődésének, főkép a román területi önkormányzat ki nem alakulásának következménye volt, másfelől a Habsburg-gyarmatosításé. Az előbbi lehetetlenné tette a külön román földesúri rend szerveződését, az utóbbi pedig megsemmisítette a korábbi önérdekű magyar államhatalmat. Így adódott az a helyzet, amelyben általánosságban a román jobbágyságot földesúri jogon magyar nemesség zsákmányolta ki, viszont román jobbágyság és magyar nemesség egyképpen osztrák állami elnyomás alatt állt. Ez azonban csak a leegyszerűsített képlet. A valóság még bonyolultabb volt. Az erdélyi jobbágyosztály ugyanis nem kizárólag román jobbágyokból tevődött össze, hanem magyarokból, illetve székelyekből és kis részben szászokból is. Hasonlóképpen a földesúri osztályt sem csupán magyarok, illetve székelyek alkották, hanem szászok, sőt kis hányadban — mint a magyar nemesi osztály tagjai — románok is.

Az erdélyi jobbágyság azonban ebben a zűrzavaros helyzetben bizonyos mértékig el tudott igazodni s ezért úgy vélte, megtalálta érdekeinek pártfogóját.

A 18. század elején, amikor az erdélyi magyar nemesség fegyveres harcot folytatott a nyers kíméletlenséggel fellépő Habsburg-gyarmatosítás ellen, a román jobbágyság s általában az egész erdélyi jobbágyság — mint a gyarmati kizsákmányolás leginkább szenvedő alanya — a nemesség elleni osztályharcát mérsékelve, maga is az osztrák államhatalom ellen fordult. A Rákóczi-szabadságharc után azonban, amikor a Habsburgok és az erdélyi uralkodó osztályok megegyeztek egymással — a jobbágyság magára maradt: a gyarmati és a földesúri kizsákmányolásnak egyképpen ki volt szolgáltatva. Ez a helyzet 1770 körül kezdett megváltozni. Amikor a Mária Terézia-féle ú. n. felvilágosult abszolutizmus adóügyi, katona- és jobbágypolitikai újításai kikezdték a magyar feudális jogrendnek idáig érintetlen területeit (a megyei és széki önkormányzat és az úrbér területét) az erdélyi nemesség kezdett szembefordulni a bécsi kormánnyal. II. József trónfoglalásával a helyzet tovább romlott. Az óvatos teréziánus politikát felváltó kíméletlen jozefiniz-

mus az erdélyi kiváltságos osztályok körében az ellenőrzés erősödésére, majd a leplezett tevőleges politikai gáncsvetés módszerének fokozódó alkalmazására vezetett.

A feudális állam és a feudális nemesség közötti politikai viszony megromlását a jobbágyságnak nem volt nehéz felismernie.

A vásáros helyeken megforduló román parasztok 1780 óta mind gyakrabban hallhatták az „Imperatu" egy-egy katonai vonatkozású parancsának vagy a polgári életet szabályozó rendeletének kihirdetését. E hirdetmények pontos értelmét valószínűleg nem mindig fogták fel, különösen, ha közzétételük nem is román nyelven történt, de a városokban mindig akadtak, akik jó-rossz magyarázattal szolgáltak nekik: kereskedők, mesteremberek, vagy katonák. Az utóbbiaknak különösen fontos szerepük volt a nép politikai tájékoztatásában, társadalmi magatartásának alakításában. Nemcsak a falujukba hazatérő szabadságos katonák beszéltek arról, mit rendelt el vagy mire készül a császár[96] hanem felvilágosítást adtak a hozzájuk forduló érdeklődőknek a városi helyőrségek tisztjei is, akiknek szolgálati utasításuk volt a nép hangulatának figyelésére. Egy-egy katonai parancsnokság valóságos panaszhelye lett a közeli vagy távoli környék parasztságának. Így kerültek bele az erdélyi főparancsnokságnak a bécsi haditanácshoz intézett jelentéseibe a szorosan vett katonai érdekű közlések mellett a földesúri túlkapásokról és a megyei közigazgatás visszaéléseiről szóló híradások is. Hasonlóképpen a katonai magatartást szabályozó utasításokból került vissza a parasztsághoz a haditanács állásfoglalása. A legismertebb ilyen katonai tájékoztató- és panaszközpontok a felkelés területén Gyulafehérvárt és Hátszegen működtek: az előbbi Ortmayer főhadbiztos, az utóbbi Karp alezredes vezetése alatt. Előfordult, hogy a katonai szervek, ha illetékességi körük megengedte, pl. a határőröktől és földesúri jobbágyoktól vegyesen lakott községek esetében — szószólói lettek a jobbágyügyeknek. Általában azonban tevékenységük a meghallgatásra és tájékoztatásra szorítkozott.[97] Ezek a közlések azt a meggyőződést keltették a jobbágyságban, hogy az osztrák államhatalom, a császár a nép barátja. Ezért valahányszor perbe szálltak földesuraikkal, várva-várták azt az időt, amikor folyamodványuk fellebbvitel útján a bécsi udvarba kerül és a császár kimondja a döntő szót. Mivel azonban a fellebbvitel általában évekig elhúzódott, gyakran megtörtént, hogy a panaszló jobbágyok — a Mária Terézia kora óta kialakult szokást követve — küldöttséget menesztettek Bécsbe, hogy az érdeklődjék ügyük állása felől s ha kell, közvetlen az udvarnál keressen jogorvoslást. A bécsi követjárás, az udvari jobbágyügynökökkel s más hivatalnokokkal való beszélgetés, nem is szólva az esetleges fejedelmi kihallgatásról, rendszerint betetőzte a korábbi hatásokat: a császár iránti bizalom rendíthetetlen hitté erősödött a küldöttekben, s rajtuk keresztül a népben is.

Homlokegyenest ellenkező benyomásokat szerzett az igazát kereső jobbágyság a magyar közigazgatási és kormányzati hatóságokkal való érint-

[96] Adalékok a kiszolgált, szabadságos vagy szökött katonáknak erre az előkészítő és helyi vezetőszerepére: AIHK II. 113, 122, III. 315, 336., valamint VII. és VIII. vizsgálati jegyzőkönyvek.

[97] *Kun Róbert:* Adalékok a Hóra lázadás történetéhez, A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1885/86. 57—58. l. — Levéltári anyag: a gyulafehérvári tisztek szerepére AIHK III. 336., 337., IX. 159—170; a hátszegi tisztek magatartására II. 190., 198., III. 266, V. 521, 566.

kezésben. Bár a Mária Terézia által 1763-ban felállított vármegyei jobbágyügyi bíróságokról, az ú. n. folytonos táblákról, az egykorú földesúri közvélemény azt állította, hogy mindenkor két kézzel veszik be a parasztoknak minden alaptalan, méltatlan panaszait, s nem a haza törvényeinek és régi jó szokásainak védelmezői, hanem a bécsi kormánytól jövő parancsolatok végrehajtói; hogy ők oltják be „a természete szerint minden nyugtalanságra hajlandó" román nép szívébe az ura iránt való engedetlenséget,[98] — semmi nyoma sincs annak, hogy a román jobbágyság e megyei szervben hatásos védelmezőjét látta volna a földesurak, gazdatisztek vagy éppen megyei tisztek kisiklásai ellen. A folytonos táblák ülnökei ugyanis, bár rendszerint a birtoktalan nemesség soraiból kerültek ki és kineveztetésüket végső fokon az udvarnak köszönhették, mégis függő viszonyban voltak a birtokos nemességgel; tőlük függött nemcsak a jelöltetésük, hanem egész megyei pályafutásuk is. Ezek tehát többnyire nem igen hozhattak jobbágypárti ítéleteket, de ha hoztak is ilyeneket, azok rendszerint nem emelkedtek jogerőre, hanem fellebbezés útján a kormányzósághoz kerültek, s ott az Approbata és Compilata Constituliók szellemében, szabályszerűen a földesúri álláspont nyert igazolást. S ha végül a bécsi udvar legfelsőbb fokon ismét a jobbágyság érdekében döntött is, a jobbágypanaszok többnyire akkor sem nyertek orvoslást, mert a megye nagybirtokos vagy középbirtokos vezetői, akiktől a végrehajtás függött — az iratokat elsüllyesztve —, nem igen foganatosították az előírt intézkedéseket.[99] A kormányzatnak és közigazgatásnak a zsarnoki idegen államhatalommal szemben ilyen módon gyakorolt ellenállása annál inkább elkeserítette a jobbágyságot, mert ez nemcsak a helyi érdekű peres ügyek vonalán érvényesült, hanem az országos jelentőségű, a nép egészét érintő udvari rendeletek tekintetében is. Ha a császári nyiltparancsokat figyelmen kívül hagyni nem is lehetett — hiszen az országban kinyomtatott példányokból mutatványt kellett küldeni Bécsbe — a kihirdetésre pedig a katonai hatóságok éberen figyeltek, az elrendelt intézkedések gyakorlati kivitelére általában nem került sor. Hiába hallotta s hiába tartotta emlékezetében a nép, hogy a császár ebben vagy abban a kérdésben valamikép rendelkezett, a megye és a kormányszék elfelejtésre szánva, irattárba tétette a császári parancsokat. Ez lett a sorsa Mária Terézia 1769-i ideiglenes úrbéri szabályzatának, a Bizonyos Punctumoknak és az ezt kiegészítő 1771-i pótrendeletnek is: előírásaikat az illetékesek meg sem kísérelték az életbe átültetni.[100]

Az erdélyi jobbágyközvéleményben e jelenségek és tapasztalások nyomán egyre erősödött a haladónak látszó államhatalom iránti bizalom és egyre nőtt

[98] Jancsó, i. m. II. 135. l.

[99] Horiáék bécsi panasziratán (MKL AG 1783 : 1342) és a kihallgatási jegyzőkönyveken kívül (AIHK VIII., IX.) jellemző bizonyságát adja ennek a fondorlatosságnak Brukenthal Mihály kormánybiztosnak a felkelés alatt a megyei tisztekhez intézett rendelete; ebben egyebek mellett a következőket mondja: »*A minden napi tapasztalat és bizonyittya, hogy akár melly hasznos és köz jóra célozó rendelések ha idején koránt véghez nem vitetnek, semmit érnek, tsak ollyanok mintha nem is tétettek volna, innét sajnálva láttyuk hogy a felséges k. Guberniumnak hazánk köz javára készített sok rendelései, azért hogy, azoknak jó móddal való végben vitelét senki nem munkálódja tsak füstben mennek és semmi jó gyümöltsöt nem hoznak . . .*« AIHK VI. 617. (A kiemelés tőlünk.)

[100] A *Bizonyos Punctumok* című rendelet pontos szövege mindmáig csak az egykorú nyomtatott rendeletben olvasható. Ezek a rendeletpéldányok ma már igen ritkák. Mi a MKL AG 1769 : 606. számú aktához csatolt példányt használtuk. A Bizonyos Punctumok Jancsó-féle felsorolása *Dósa Elek* közlésére (Erdélyhoni jogtudomány, II. Kolozsvár, 1861, 106—112. l.) támaszkodik, de hiányos és pontatlan.

a kétségtelenül haladásellenes feudális nemesség iránti ellenszenv, ennek következményeképp pedig szilárdan kialakult a nép időszerű osztályharcos tájékozódása. A népi szájhagyományban még élő, de a nemesség magatartása miatt értelmét vesztett kuruc tájékozódást felváltotta a magyar földesúri osztály ellen megvívandó, az államhatalom támogatásával számoló harc beállítottsága. Az osztályharcnak ez az arcvonalváltoztatása természetesen nem sajátos román nemzeti vagy erdélyi politikai igazodás volt, hanem a felvilágosult abszolutizmus jobbágypolitikájának az egész Habsburg-birodalomban, Magyarországon, a magyar jobbágyság körében is érvényesülő szabályszerű folyománya. Az ismertetett etnikai különbségek és a belőlük eredő vallási és műveltségi ellentétek azonban ezt a jellegzetes harci csoportosulást kétségtelenül előmozdították és fokozott mértékben kiélezték.

Az érchegységi és a délhunyadi parasztság felkelés előtti és felkelés alatti magatartása mindezt világosan tükrözteti.

B) A felkelés lefolyása

1784 november 12-én érkezett a bécsi Burgba a hír, hogy Dél-Erdélyben nagyarányú jobbágyfelkelés tört ki. II. József császár megütődve fogadta a jelentést; úgylátszik a dolgoknak ilyen alakulásával nem számolt.[101]

Alig egy év előtt, 1783 május—júniusában utazott át a császár másodízben Erdélyen, s ez alkalommal ismételten módja volt közvetlen megfigyelések, tapasztalások alapján véleményt alkotni birodalma e legfélreesőbb tartományának gazdasági-társadalmi-politikai viszonyairól. Benyomásai most sem voltak jobbak, mint 1773-i első utazásakor. Mindenfelé megismétlődtek előtte a tíz év előtti jelenetek: ismét láthatott az út porába elébe térdepló panaszkodó-könyörgő jobbágyküldöttségeket, ezúttal is összeszedhetett egy kocsirakományra való folyamodványt, újból meggyőződhetett a feudális közigazgatás-igazságszolgáltatásnak az udvari kívánalmakat ki nem elégítő működéséről és megfigyelhette a magyar és szász uralkodóosztály kicsinyesen önző, egymás iránt ellenséges, de egyképpen népelnyomó magatartását.[102] A látottak és hallottak hatása alatt rendelte el nagyszebeni tartózkodásakor, 1783 június 4-én a jobbágyok személyes szabadságát elsőízben kinyilatkoztató rendeletének kiadását.

„Nem lehet ismeretlen Ön előtt — írta idevágó rendelkező kéziratában Pálffy kancellárnak — hogy a felbonthatatlan személyes szolgaságot és az úgynevezett jobbágyságot valamennyi örökös tartományomban egyaránt megszüntettem; nem lehet kivétel e tekintetben Magyarország és Erdély sem . . . Minthogy itt Erdélyben a természetes szabadság rovására még érvényesül-

[101] November 15-én kelt levelében a következőkép tudósítja öccsét, Lipót főherceget a felkelésről: »*Nous avons un événement fort désagréable; il y a des paysans valaques qui, excités par un coquin qui porte la Toison et a une patente comme s' il était envoyé de ma part, se sont attroupés et allument les maisons des seigneurs hongrois, en touent aussi; enfin croient qu'ils seront militaires et que les seigneurs hongrois sont leurs ennemis. Ceci se passe sur les frontières de la Transylvanie et du Banat et Hongrie. On a avisé aux moyens sérieux de reprimer cette frénésie.*« Ld. Joseph II. und Leopold von Toscana. Die Briefwechsel von 1781 bis 1790. Herausgegeben von *Alfred Ritter von Arneth*. I. 229—230. l. — Ld. még Densusianu 299—300. l.

[102] József második erdélyi útiáról: *Teutsch, Friedrich:* Geschichte der Siebenbürger Sachsen, II. Hermannstadt, 1907, 287—290. l.; *Zlamál Ágost:* II. József császár erdélyi utazásai különös tekintettel Gyulafehérvárra, Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve 1891, 53—78. l.

nek a régi visszaélések, s mivel nem remélem, hogy ugyanezek Magyarország némely vidékein is elő ne fordulnának, azonnal készítse el Ön szokás szerint az idevágó hirdetményt, hogy az emberiségnek ez a szolgai, rabszolgai lealacsonyítása mindenütt minden további nélkül megszűnjék."[103]

Az osztrák-cseh minták szerint összeállított, s a császár által augusztus 16-án aláírt rendeletet az erdélyi kormányzóság szeptember 9-i kelettel latinnyelvű nyomtatvány formájában küldte meg kihirdetésre a vármegyéknek. Elrendeljük — így hangzott a császár parancsa — „először: hogy minden jobbágynak, örökös kötelezettségűnek és szabadköltözésűnek egyaránt szabad legyen földesurának hozzájárulása nélkül, saját elhatározásából házasságot kötni, elméleti és ipari szakmákat tanulni és gyakorolni, s mindazzal, amit a haza törvénye szerint mint sajátját bír, tetszés szerint rendelkezni, szabad legyen azt eladnia, eladományoznia, elcserélnie vagy elzálogosítania; másodszor: az örökös és szabadköltözésű jobbágyok közül senki se legyen urának hatalma által törvényes bírói határozat nélkül telkéről és gazdaságából elmozdítható, s egyik helységből vagy megyéből a másikba áttelepíthető; harmadszor: mindaddig, amíg az új úrbéri szabályzat megvalósul, ne követeljenek a jobbágyoktól a már kiadott ideiglenes rendelkezésekkel ellenkező szolgálmányokat."[104]

A császári kézirat és kiáltvány ünnepélyes hangja arra vall, hogy II. József a bennük foglalt rendelkezéseket nagy társadalom-politikai újításnak szánta. A személyes szabadság általános biztosítását úgy tekinthette, mint a felvilágosult állam részéről a jobbágyságnak nyujtott korszakos jelentőségű ajándékot. Elvi síkon ez a korszakos jelentőség valóban kifejeződik. Amitől az 1514-i törvény megfosztotta a parasztságot, s amiért a nép századok óta kemény harcokat vívott, azt a rendelet most törvényszerűen visszaállította. Gyakorlati, életátalakító hatást azonban — amennyire idevágó részletkutatások híján megfigyelhető — nem igen tett a császári újítás. Nehéz megállapítani azt is, volt-e valamiféle befolyása a kiáltványnak az erdélyi jobbágyság hangulatára, magatartására, mert nem tudható, hol, mikor, milyen módon jutott a szabadsághír a nép tudomására, vagy egyáltalában eljutott-e hozzá. Mégis bizonyosra vehető, hogy ott, ahol a császár kiáltványát kihirdették — bármi kevéssé is értette meg a nép, miféle jogokat nyert, s bármily csekély hatását érezte is az úgynevezett felszabadításnak —, az államhatalom iránti rokonszenve ennek folytán is növekedett. Ha a császár a közvetlen hatások mérlegelésénél erre számított, nem csalódott. Ha azonban megnyugtató, megbékéltető hatást vár tőle, a kilátásba helyezett úrbérrendezés türelmes kivárását, tévedett.[105]

[103] MKL AG 1783 : 5395.

[104] Egy eredeti példánya ATHK V. 488.

[105] II. József jobbágypolitikáját a polgári történetírás haladó és maradi irányzata, bár különböző értékeléssel, de egyaránt »forradalminak« minősítette, amely a feudális társadalmi rend lerombolására, s polgári társadalom felépítésére irányul. Ez a nézet még a legújabb marxista osztrák történeti összefoglalásban is érvényesül *(Priester, Eva:* Kurze Geschichte Österreichs, Wien, 1949.). A régi irodalomban leginkább valószerű Mitrofanov szemlélete *(Mitrofanov, Paul:* Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit, I—II. Wien—Leipzig, 1910.), bár magyar vonatkozásokban gyakran hiányos és téves. — Általában a jozefinizmus politikai-társadalmi rendszere megérett egy új történeti feldolgozásra; ezt nemcsak az elmélyültebb szemlélet kívánná meg, hanem a fel nem tárt óriási mennyiségű levéltári anyag is. *Marczali Henrik* egykor kimerítőnek vélt munkája (Magyarország II. József korában I—III. Bp, 1885—1888.) pl. elsőrangúan fontos társadalompolitikai reformokról tudomással sem bír.

Dél-Erdélyből már 1784 nyarán olyan parasztmozgalmakról érkeztek hírek, amelyekben határozottan észlelhetők voltak egy közelgő társadalmi kirobbanás előjelei.

Aratás után a Hunyad és Alsó-Fehér megyei Marosvidék román jobbágynépe pópáinak vezetésével tömegesen vonult Gyulafehérvárra, hogy ott — tudomása szerint a császár felhívására — határőrszolgálatra jelentkezzék. Az országúton hullámzó parasztok „veress keszkenyőből rudra emelt zászlót" hordoztak s lelkesen, de egyszersmind fenyegetőzve kiáltozták, hogy a császár „15 nap mulva fegyvert osztat nékiek", hogy „már ők földesurat nem szolgálnak", „a földesurak jószága mind nékiek adatik örökség szerént", s majd „így s amúgy bánnak a magyarokkal".[106]

Az események kibontakozása a következőkép ment végbe. 1784 január 31-én a császár a határőrezredek megerősítése céljából utasította Erdély katonai parancsnokát, kormányzóságát és kincstartóságát, hogy a határőrség körzetébe eső falvakban önkéntes jelentkezés alapján vegyes bizottságok által végeztessenek kísérleti összeírást. A kísérlet azonban valami oknál fogva késett. Júniusig komolyabb lépésre nem került sor. Ekkor azonban egy kétes értelmű újabb, katonai rendelet váratlanul időszerűvé tette az összeírást. A Gyulafehérvárott összegyűlt vásáros parasztság úgy fogta fel az előtte felolvasott hirdetményt, hogy megkezdődik az új határőrösszeírás. A hír egyszeriben felbolygatta a középső Marosvidék parasztságának nyugalmát, különösen ott, ahol már eddig is voltak határőrfalvak: a déva—fehérvári Maros-szakaszon, a Sztrigy, a Cserna és a Riu mare[hh] folyók völgyében, Hunyad, illetőleg Alsó-Fehér megyében. A jobbágylakosság itt együtt élt a korábban határőrré lett parasztokkal s évtizedek során úgy látta, hogy a határőrsors könnyebb a jobbágysorsnál: hogy a határőrök katonai gyakorlatai elviselhetőbbek, mint a robot és közmunkaszolgálat; hogy a határőrök gazdálkodása zavartalanabb és gyümölcsözőbb, mint a jobbágyoké; hogy a határőröket kötő katonai fegyelem korántsem oly súlyos, mint a földesúri-megyei önkény. Nem csoda tehát, ha az összeírás hírére a felszabadulás mámoros érzése vett erőt a jobbágyságon, s annyira lelkesült, harcos hangulatban özönlött Gyulafehérvár felé, mint az egykorú tudósítások írják. Elsőnek július közepén Herepe község[ii] lakói próbáltak szerencsét, s mivel sikerrel jártak, példájukat egyre több falu követte. A mind tömegesebbé váló jelentkezések miatt a fehérvári tisztek lassanként nem győzték az összeírást végezni; rovatos összeíró íveket adtak a jelentkezőknek, amelyeket azok falujukban vagy másutt németül tudó egyénekkel, papokkal, jegyzőkkel, kisnemesekkel, sótisztekkel töltettek ki. A nagyarányú forgalom lebonyolítása még így is nehezen ment. Gyulafehérváron kívül egy másik összeíró központot kellett nyitni Hátszegen a délhunyadi területek számára. A vármegyék — nem merve ellenszegülni a katonai intézkedéseknek — megdöbbenve, tehetetlenül szemlélték az egyre

[hh] Cerna, Râu-mare

[ii] Herepea

[106] Az 1784. évi nyári parasztmozgalom története az irodalomban még alig tisztázott. Mind az események, mind a mögöttük rejlő történések megérdemelnék a tüzetes vizsgálatot. Különösen gyümölcsöző lenne a haditanács iratanyagának tanulmányozása a bécsi Kriegsarchiv-ban. — Néhány jellemző új adatot itt is közlünk. Fenti idézetek: AIHK III. 336. További idevágó anyag: U. o. III. 322, 337.

félelmetesebben kibontakozó folyamatot. Augusztus közepén már mintegy 80 falu népe jelentkezett katonának: földművesek, sószállító hajósok és bányászok. Közben a nép és a földesurak közötti feszültség egyre növekedett, s az összeírt községekben csaknem mindenütt zavargások támadtak. A súrlódásokat és összetűzéseket egyrészt az okozta, hogy az összeírt jobbágyok közül sokan megtagadták földesuruknak az engedelmességet, nem voltak hajlandók robotolni, — másrészt az, hogy a parasztságnak azokat az elemeit, nyilván a módosabb gazdákat, akik nem akartak katonákká lenni, a többiek fenyegették, velük erőszakoskodtak.[107]

Az események fejlődésének ebben a szakaszában a nemesség is megmozdult. A megyék hangos panaszaira a kormányzóság augusztus 18-án többrendbeli intézkedéseket tett. Mindenekelőtt jelentette a történteket Bécsbe s nehezményezte, hogy a katonai főparancsnokság a polgári hatóság tudta és hozzájárulása nélkül, saját hatáskörében ilyen nagyhorderejű eljárást kezdeményezett. Egyidejűleg átírt a főparancsnokságra is: magyarázatot kért a történtek dolgában és intézkedést az összeírás azonnali megszüntetésére. Végül Halmágyi István[108] személyében vizsgálóbiztost küldött ki a nyugtalankodó megyékbe.

A nemesi kormány harcias fellépése, a császárhoz intézett tiltakozó panasza, úgy látszik zavart támasztott a bécsi és erdélyi katonai vezetőkörökben, s az erdélyi főparancsnokság — nyilván felsőbb utasításra — jónak látta lefújni az egész önkényes mozgalmat s megtagadni saját kezdeményező szerepét. Br. Preiss tábornok főparancsnok,[109] a kormányzósághoz intézett válaszjegyzékében tagadta, hogy az összeírásra ő adott volna parancsot s késznek nyilatkozott a kormányzó kívánsága szerint az összeírást megszüntetni, sőt a nyugalom helyreállítására karhatalmi segítséget nyujtani. A kormányzóság meg volt elégedve a válasszal s aggódása elmult. Halmágyi kormánybiztos is úgy vélte, nincs sok tennivalója. Beérte azzal, hogy Gyulafehérvárt a várparancsnok társaságában kihirdette a feliratkozásra váró parasztságnak a további összeírások megszüntetését, s kinyilatkoztatta az eddig történt jelentkezések érvénytelenségét; másfelől a megyei hatóságoknak utasítást adott hogy az esetleges további felvonulásokat, a hidaknál, réveknél megállítsák s a népet hazatérésre utasítsák.

Szeptember 1-én már küldetésének teljesítését jelentve, elhagyta a forrongó vidéket. A kormányzóság a nemesség megnyugtatására, szeptember első felében a különösen nyugtalan területeken (a Sztrigy völgyében és Déván felül a Maros mentén) katonai kíséretttel járó polgári tisztviselők által helv-

[107] Az erdélyi határőrség életére ld. *Benigni, Joseph H.:* Statistische Skizze der siebenbürgischen Militär-Grenze, Hermannstadt, 1816. — Az összeírásra vonatkozó irodalmi részek: Teleki 10—13. l.; Szilágyi 27—47. l. Densuşianu 116—122. l.; Prodan 153. l. — Levéltári adatok a 106. jegyzetben említetteken kívül: AIHK II. 190., 193., 198, III. 266.

[108] Halmágyi marosszéki jókirálybíró korának neves naplóírója volt. Naplója fennmaradt részeit és a Horia-felkelésre vonatkozó iratait kiadta *Szádeczky Lajos* (Monumenta Hungariae Historica. II. oszt. 38. k. Bp, 1906.). Biztosi küldetéséről: Densuşianu 124. l.

[109] Preiss tábornok életére és működésére vonatkozó adatokat nem sikerült találnunk. *Wurzbach, Constantin* (Biografisches Lexikon XXIII. 256—257. l.) említést tesz ugyan egy Johann Peter Freiherr von Preiss Feldzeugmeisterről, de ezt nem lehet azonosítani az egykorú erdélyi források által Preiss Ferencnek nevezett főparancsnokkal.

színen is kihirdettette a végbement összeírások megsemmisítését és a parasztokat földesuraik iránti engedelmességre intette. A nép néhol lehangolan, másutt észrevehető elkeseredéssel fogadta a nemvárt fordulatot, de lassankénti megnyugodni látszott.[110] A befutott jelentések alapján Brukenthal kormányzó, Erdély politikai vezetője nem kételkedett benne, hogy az olyannyira kellemetlen mozgalom végleg el van temetve.[111]

Fölényes ítélettel zárta le az ügyet a bécsi udvar is. II. József — akinek személyes szerepe e kérdésben tisztázatlan — jónak látta az erdélyi katonai vezetőket a nemesi kormány ellenében védelmébe venni, a további vizsgálatot megszüntetni. A kancellária szept. 23-i zárójelentésére írt császári végzés így hangzik:

„Minthogy a dolog már elcsendesült és befejeződött, semmiféle további nyomozást végezni nem kell; a főparancsnokság és a károlyfehérvári hadbiztos semmivel sem hibásabbak, hogy ilyen téboly támadt, mint a parasztok. Egyébként hagyják meg az uraságoknak, hogy bánjanak emberibben parasztjaikkal, s ne késztessék őket állapotuk megváltoztatására.“[112]

A császár ezek szerint nem ismerte fel az összeírási kísérletben a közelgő vihar előszelét, sőt végzésének utolsó mondatát, mintha céltudatos figyelmeztetésnek szánta volna a nemesség felé: jó lesz, ha az urak a jobbágyaikkal törődnek s felhagynak a politikai ellenkezéssel. A határőrösszeírással csaknem egyidejűleg ugyanis megkezdődtek az országos népszámlálás előkészítő munkálatai,[113] — amelyekkel, minthogy az általános közteherviselés behozatalára irányultak — a nemesség mind merészebben szembehelyezkedett. II. József egyre felháborodottabban figyelte ezt a magatartást és októberben már ott tartott, hogy kész volt erőhatalommal fellépni az ellenszegülőkkel szemben, *„A magyar urakkal* — írta öccsének — *sok bajom van; esztelenül és arcátlanul ellenkeznek az összeírással. Előfordulhat, hogy kénytelen leszek olyan példaszerű ütést mérni rájuk, amely véget vet elbizakodottságuknak, de halasztom, amíg lehetséges.“*[114]

Ugyanazon a napon, 1784 október 31-én, amikor a császár — a nemesi ellenállás növekedésétől félve, e fenyegető sorokat írta, — az Erdélyi Érchegység egy eldugott kis falvában, a zarándkerületi Mesztákonban[jj] elszánt hangulatú román parasztтömeg gyülekezett, s rá harmadnapra kirobbant az a nagyarányú jobbágyfelkelés, amelyet a történelem Horia-felkelésként emleget s amelynek első hírét a bevezetőben említett november 12-i posta vitte Bécsbe.[115]

A mesztákoni és a rákövetkező események elindítója, egy Crişan (Mark) Zsurzs nevű zalatnai uradalombeli, de inkább Zarándban otthonos kamarai

[jj] Mestacăn

[110] Densusianu 124—134. l.

[111] Brukenthal erdélyi jobbágypolitikai szerepéről ld. *Berlász Jenő:* Az erdélyi úrbérrendezés problémái 1770—1780, Századok 1941, 236—277., 344—362. l. — A Brukenthal-irodalom fontosabb adatai u. o. 18. l. — Jelzett véleménye: Szilágyi 45. l.

[112] A német szöveget közli Szilágyi 46. l. jegyzetben (A kiemelés tőlünk.)

[113] Thirring 4—6. l.

[114] »Je vous envoie en même temps les extraits usités. *Contre messieurs les Hongrois j'ai bien du fil à retordre; contre la conscription ils s'opposent avec déraison et impertinence. Il se pourrait bien que je fusse obligé de frapper un coup d'exemple qui ferait finir leur arrogance, mais je le diffère autant que possible.*« Arneth. I. 228. l. (A kiemelés tőlünk.)

[115] Szilágyi 50—51., 118. l.

jobbágy volt. Az ő szavára gyűltek össze október 31-én a Fehérkörös-vidéki falvak küldöttei — csupa magánföldesúri jobbágyok — s hoztak olyértelmű határozatot, hogy felvonulnak Gyulafehérvárra határőri felvételüket és felfegyverzésüket kérni. Ezzel a határozattal váratlanul felújult a katonai összeírás megtiltott mozgalma. Hogy ez a vidék, amely a július—augusztusi tömegfelvonulásokban nem vett részt, miért tett most egyszerre ilyen lépést, azt a nép között elterjedt és Crişan által most egy állítólagos császári irat felmutatásával megerősített hír magyarázza meg. E szerint Bécsből parancs jött az általános katonai fegyverfelvételre, azaz a földesúri kötelék levetésére. Az események — amelyeket végső fokon nem Crişan, hanem Mesztákonban jelen nem volt más két zalatnai uradalmi jobbágy, Horia (Urs) Nicola és Cloşca Ioan irányított — egy nem zarándi érdekű hosszú folyamat eredményeképpen jutottak ide.[116]

A zalatnai kincstári uradalom jobbágysága ekkoriban már hat esztendeje forrongott.

Az ismertetett áldatlan úrbéri viszonyok, a pénzgazdálkodás és a célszerűsített kohóüzemi gazdálkodás érdekében történt önkényes járadékátmagyarázások, mértéktelen robotoltatások, haszonvételi, különösen korcsmakezelési visszaélések, s minden úton-módon való csalárd kijátszások 1775 óta egyre fokozták a népnek az uradalmi kizsákmányolás elleni harcát.[117]

1782-ben Topánfalván nyílt zavargás tört ki, amelynek vezetőit többévi börtönre, a benne vétkesnek talált községeket pedig többezer forintos kártérítésre ítélték. A tehetősebb községek (Nagy- és Kisaranyos, Kerpenyes, Bisztra, Topánfalva stb.) megpróbáltak az országos kormányhatóságoknál (a kormányzóságnál és kincstartóságnál) orvoslást keresni, majd midőn ez eredménytelennek, sőt hátrányosnak bizonyult, panaszaikat saját soraikból választott követek által ismételten a bécsi udvarba küldték. Az 1784-ig Bécsben járt négy parasztküldöttségben minden alkalommal szerepelt Horia — aki a topánfalvai események miatt bujdosni volt kénytelen — s háromszor Cloşca is. A császárvárosban való eljárás azonban éppoly hatástalan maradt, mint a kilincselés a kormányzóságnál. Az írásban benyujtott panaszokra az udvari kancellária a kérelmezőknek minden alkalommal megnyugtató választ adott, sőt az erdélyi kormányt is utasította, hogy a kincstartósággal karöltve, tartson vizsgálatot a zalatnai uradalomban, — de az ügy mégsem tudott dűlőre jutni: reménytelenül keringett a hivatalos tényezők útvesztőjében. A kormányzóság az illetékes megye (Alsó-Fehér) folytonos táblájának ülnökeit bízta meg a vizsgálattal; a vizsgálóbizottság a megyének, a megye Nagyszebenbe a kormányzóságnak, a kormányzóság Bécsbe a kancelláriának, a kancellária pedig az uralkodó tanácsadó szervének, az államtanácsnak jelentett. Mindez rendkívül hosszadalmasan, nagy szünetekkel, nehézkes iratváltással történt. Végül is évekig tartó várakozás után, 1784 április 13-án Horia — aki ekkor császári kihallgatáson is megjelenhetett, olyértelmű írásos közlést nyert az udvari kancellárián, hogy a kormányzóságnak kötelességévé tétetett a panaszos községek lakóit az uradalom és a megye üldözései ellen mindad-

[116] A vezérekről: Densuşianu 137—144. l.; Szilágyi 55—58. l. A mesztákoni gyűlésre: Densuşianu 152—155. l.

[117] Szilágyi 16—22. l.; Densuşianu 81—88. l.

dig védelmezni, amíg az uralkodó a felterjesztett vizsgálati iratok alapján veghatározatot hoz.[118]

Horia és társai ezután tavasztól őszig kezükben a kancelláriai leírattal, egyre-másra kérték a kormányzóság, illetve a megye pártfogó intézkedését. Mindhiába. Érthető, ha most már végképp elvesztették a hatóságok iránti bizalmukat, sőt azt is feltételezték, hogy időközben valószínűleg megérkezett a várvavárt császári döntés is, de az urak titokban tartják, nem akarják tudomásukra hozni. Türelmüket vesztve, odafordultak, ahová már régóta járt az erdélyi parasztság panaszkodni, a nemesi hatóságok ellen: a gyulafehérvári katonai parancsnoksághoz. Megjelentek a nyári összeírás főintézője, Ortmayer főhadbiztos előtt s ügyüket elébe tárva tanácsot kértek, mitévők legyenek. A főhadbiztos állítólag a császár közeli látogatásával igyekezett megnyugtatni őket.[119] Valószínű azonban, hogy Gyulafehérvárt hallaniok kellett valamit a panaszló jobbágyoknak a határőrösszeírás új lehetőségéről is, különben aligha jutott volna eszükbe azt a hírt terjeszteni, hogy Horia a császártól fegyverfelvételi parancsot kapott, s még kevésbbé mertek volna az augusztusi katonai tilalom ellenére Mesztákonból elindulni Gyulafehérvár felé. Az összeírás hírének újbóli elterjedése miatt egyébként a kormányzóság október 26-án szükségesnek látta újabb nyomtatott körrendeletben felvilágosítani a népet az ügy állásáról; ebben — mintha csak megérezte volna a közeli kitörést — megjegyezte: *„A mi őfelsége parantsolatjából a maga idejébe rendeltetni fog, a mostani állapotjokban tsendességgel várják el,* teljes reménységgel lévén, hogy ha az őfelsége kegyelmes akaratjához, mint hív és engedelmes jobbágyokhoz illik, alkalmaztatják magokat, magok javakra fog szolgálni; ellenben pedig akik ezt nem tselekednék, az ő tselekedeteknek érdemlett terhes büntetését várhatják." Erre a figyelmeztetésre azonban a végsőkig elkeseredett nép már nem hallgatott.[120]

A mesztákoni határozatot követő felvonulás nem zajlott le olyan simán, mint a marosmenti községek nyári tüntetése. Ellenkezőleg: röviddel az elindulás után, olyan eseménybe torkollott, amely alkalmat adott a nyílt felkelés kirobbantására. A mesztákoni tömeg elkerülve a Brádon át vezető közlekedési főútvonalat, november 1-én indult el Gyulafehérvár irányába. A 2-ára virradó éjtszakát egy Kuretv[kk] nevű faluban töltötték. Itt alvásukból megyei hajdúk lármája riasztotta fel őket: ezeket a gyülekezésről értesült zarándkerületi alispán küldte rájuk két szolgabíró vezetésével. A nép érezve túlerejét, elkergette a hajdúkat, a szolgabírákat pedig többekkel együtt megölte. A

[kk] Curechiu

[118] Az 1782-i eseményekről és a bécsi követjárásról: Densuşianu 88—96., 105—114. l. — Az április 13-i kancelláriai irat szövegét szószerint közli Szilágyi 26. l.; nem közli azonban ennek a fontos forrásnak, amint egyetlen másiknak sem a lelőhelyét. Általában a Horia-felkeléssel foglalkozó történetirodalom — Teleki Domokos kivételével — mellőzte az egyes aktákra való pontos levéltári utalást. Ezt a mulasztást megkíséreljük pótolni. — Fenti irat, csakúgy mint az összes többi végzések (számszerint 7), amelyeket Horiáék a bécsi magyar kancellárián nyertek, másolati példányban a vizsgálati iratok között vannak: AIHK IX. 128—135. E példányok ugyanazok, amelyeket Horia tarisznyájában elfogatásakor megtaláltak: mindegyiken rajta van Kray alezredes eredeti láttamozása. — Horiáéknak a visszaélések elleni küzdelméről a császár kellőkép tájékozva volt. Ld. Arneth I. 241. l.

[119] Jancsó II. 48. l.

[120] GT LN 1777—1784. II. — A császár idevágó értesültségét ld. Arneth I. 241—242. l.

véres esemény lezajlása után Crişan és csapata nem azt tette, amit a megrettent tömegek ilyenkor gyakran tenni szoktak; nem futott széjjel, hogy a várható megtorlás ellen bujdosásban keressen menedéket, hanem együttmaradva, bátran elhatározta, hogy fegyveres harcba száll a nemesség ellen. A nyári tanulságok alapján azonban a nép, úgylátszik, nem bízott az osztrák katonatisztek feltétlen támogatásában: nem folytatta tehát útját Gyulafehérvár felé, hanem visszafordult a Fehér-Körös völgyébe, s azonnal megkezdte harci tevékenységét.[121]

Az egyre növekvő tömeg gyors egymásutánban felkereste a környék udvarházas falvait, tiszti székhelyeit, bányaközségeit és elégtételt vett szenvedéseiért. A kíméletlen kizsákmányolásból, a durvaság és méltánytalanság okozta sérelmekből nemzedékeken át felhalmozódott keserűség elemi erővel tört ki a lelkekből. Rombolták az uradalmakat, felgyújtották a kastélyokat és udvarházakat, elvették a földesurak gabonáját és egyéb készleteit, és szétosztották az éhezők között. Először (még november 2-án) egy sűrű nemesi településű bányahelység, Kristyor és a járási székhely, *Brád* került sorra; a két hely 40-nél több kúriájában véres jelenetek játszódtak le. A következő napon (3-án) hasonló harcokra került sor huszonnégy ribicei és egy mihelyéni udvarház körül. November 4-én tovább hömpölygött a szegénység nyugat felé és elérte Körösbányát, ahol 16 nemesi és tiszti házat ostromolt meg. E napon (4-én) túl a cselekmények részletei elmosódnak. A felkelés ugyanis erre az időre eláradt egész Zaránd-kerületben. Amerre a felkelők elvonultak, mindenütt tömegesen csatlakozott hozzájuk a nép s özönlött a vezetők által megjelölt házak felé.[122]

Crişan — látva a mozgalom hatalmas arányú kibontakozását — már 3-án elhagyta Zarándot és seregének egy részével északnak indult, hogy a zalatnai felső uradalomban (Topánfalván) Horiával és Cloşcával találkozzék s velük együtt mozgósítsa az ottani népet. A helyi vezetőkre maradt s kisebb-nagyobb csapatokra szakadozott zarándiak pedig 5—6-ika körül végezvén a halmágyi és csucsai járás nemességével is, északnyugaton a Körös folyása mentén kiözönlöttek a magyarországi területekre s fegyverre szólították román sorstársaikat egészen Borossebes, Borosjenő[11] vidékéig.[123] Egy másik seregrész, minden bizonnyal több csapatban, Brád felől kiindulva, déli és délkeleti irányban a Kaján-patak völgyében benyomult Hunyad megyébe és ott is egykettőre felkelésre bírta a lakosságot.[124]

A Hunyad megyei felkelés kibontakozásának folyamatát nem lehet pontosan nyomon követni: nem lehet időrendi sorban térképre rajzolni azokat a sugarakat, amelyek mentén a mozgalom egyes gócokból szétterjedt. Nem egészen bizonyos, hogy az Érchegységből előtörő felkelés faluról-falura lépcsőzetesen ereszkedett le a Maros völgyébe, s terjedt tovább a Sztrigy-völgyön át a déli országhatárig. A mozgalom olyan gyorsan borította el Hunyadot, hogy szinte egyidőben — november 5 és 10 között — az egész

[11] Sebiş, Ineu

[121] Szilágyi 52—91. l. ; Densuşianu 156—158. l.

[122] Szilágyi 61—67. l. ; Teleki 17—22. l. ; Densuşianu 159—172. l. ; *Merényi Lajos:* A Hóra világ kismartoni krónikája, Történelmi Tár 1901, 23—24. l. — Ugyanezt a krónikát kivonatosan magyar fordításban közli *Veress Endre* Siess Lajos tudósításai, A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1902, 85—101. l.

[123] Szilágyi 84. l.

[124] Teleki 24. l.

megye tűzben-lángban állt: az Érchegység tájai (az algyógyi és almási[mm] járás) csakúgy mint a Maros északi sík- és dombvidéke (a guraszádai, marosillyei, marossolymosi és keménd[nn] járás) és déli partja (a dobrai, lesneki, devai, barcsai, pestesi, vajdahunyadi, hosdáti és kilidi járás), vagy akár Hátszeg körzete, a Sztrigyvölgy (a klopotivai, totesdi és demsusi[oo] járás).[125] Sőt a felkelés hullámai a Marosvölgyön át innen is kicsaptak Magyarországra. Egy seregrész Zám irányában már november 7-én Arad megyébe nyomult és sikerrel mozgósította az ottani parasztságot Soborsintól[pp] Radnáig.[126] Átlépték a Hunyad megyei felkelők a megye határát kelet felé is, de erre (Alsó-Fehér megye délkeleti zugában) nagyobb mozgalmat nem keltettek; az itteni cselekmények kiemelkedő eseménye Alvinc-Borberek mezőváros és néhány környékbeli földesúri udvar (Karna, Akmár, Szaraszó[rr] megsarcolása (november 6—7).[127]

Amíg Hunyad népe vezér nélkül, terv nélkül magárahagyatva működött, addig a harmadik felkelőterület, Alsófehér megye parasztsága, Horia, Cloşca és Crişan utasításai szerint indult el a felkelés útján s állandó vezéri irányítás alatt működött. Ennek ellenére az események itt is csupán szervezetlen portyázásokban merültek ki, akár Zarándban és Hunyadban. Harcászati megfontolások nyomait sehol sem lehet megfigyelni. A felkelés a zalatnai uradalom területén kezdődött. A Topánfalva környékén lezajlott november 4-i hármas vezéri megbeszélés után Crişan és Cloşca népes csapattal az Abrud patak völgyében dél felé vonult az Érchegység főhelye, Abrudbánya ellen, Horia pedig Topánfalvára indult. Crişanék november 6-án reggel minden nehézség nélkül benyomultak Abrudbányára és 3 napon át járták a várost és szomszédos tartozékait, Verespatakot és Kornát,[ss] emlékezetes bosszút állván a népelnyomó osztályokon: megyei és uradalmi tiszteken, uzsorás nemeseken és polgárokon.[128] Kisebb mértékben ugyanez történt Topánfalván. Itt is bűnhődniök kellett a parasztság életét megrontó elemeknek: szolgabírónak, harmincadosnak, kamaraispánnak, kincstári aranyváltónak s az uralkodóosztály papjainak. Kemény megtorlást alkalmazott Horia Topánfalván, s a következő napokban Nagy- és Kisaranyoson, Ponoron, Bisztrán és Bucsumban azok ellen a román parasztok, falusbírák és egyéb vezetők ellen is, akik korábban vagy újabban elárulták saját osztályukat.[129]

Amíg Horia a zalatnai felsőuradalomban működött, alvezérei folytatták felvonulásukat. Útjuk két irányban haladt: egyrészt az Aranyosvölgyben

[mm] Georgiu, Almaş
[nn] Şoimuş, Chemindia
[oo] Dobrai, Leşnic, Baria, Peşteş, Haşdas, Chitid, Clopotiva, Toteşti, Demşuş
[pp] Săvârşin
[rr] Cerna, Acmar, Saracşan
[ss] Corna

[125] A hunyadmegyei eseményekről: Szilágyi 67—75. l.; Teleki 24—31. ; l. Densuşianu 172—181. l.; Merényi 16—21. l. és Kun 1883—1884, 33—47. l., valamint 1885—1886, 41—74. l. — Levéltári adatok: AIHK II. 121, 182, 183, 190, 192, 193, 198, IV. 390, V. 596.

[126] Szilágyi 83—84. l.: Densuşianu 223—229. l. — A felkelők vonulásáról térképvázlat: AIHK I. 32.

[127] Szilágyi 82. l.; Teleki 31—32. l. — Levéltári adatok: AIHK III. 322, 282 IV. 390, VI. 683.

[128] Szilágyi 75—83. l.; Densuşianu 199—207. l. — Levéltári adatok: AIHK II 198, IV. 390, VI. 683, 684.

[129] Szilágyi 80. l. — AIHK VI. 683.

északkeletnek, másrészt az Ompolyvölgyben délkeletnek, majd kelet-északkeletnek. Az előbbi vonalon a Cloşca vezetése alatt álló csapatok Muszka és Lupsa[tt] falvakon keresztül a zalatnai uradalom kiegészítő részét alkotó offenbányai uradalomba igyekeztek és 8-án bevonultak Offenbánya városába. Cloşca serege itt kétfelé oszlott: az egyik rész folytatta útját az Aranyos mentén, és 10—11-én Kolozs—Torda—Aranyos megye területére lépve, az ottani felkelt lakossággal együttesen Gyetyános, Bedellő, Szolcsva, Torockószentgyörgy és Torockó[uu] község nemesi udvarházait és kastélyait sarcolta,[130] a másik pedig a vezért követve, délnek fordult és a hegyeken át a magyarigeni járásba vonult, hogy egyesüljön az Ompoly völgyéből kijövő sereggel. Az ompolyvölgyi felkelők a katonai őrizet alatt álló Zalatnát elkerülve — Horia fiának vezetésével — a Metesd—Ompolyica—Igenpataka—Celna[vv] útvonal végigjárása után Krakkóban november 11-én találkoztak Cloşca aranyosvölgyi csapatával.[132]

Krakkóban november 11—12-én a felkelés fordulóponthoz érkezett: itt történt, hogy a felkelőket felkereste a császári hadsereg két tisztje és a nép sérelmei orvoslásának kilátásba helyezésével megállapodott velük, hogy mozgalmukat november 19-ig, a felsőbb intézkedés várható időpontjáig beszüntetik.

A Horia-felkelés az említett széles területeken olyan hirtelenül, annyira egyidőben és olyan nagy méretekben bontakozott ki, hogy a meglepett vidéki nemesség nemhogy védelmi intézkedésekre nem gondolhatott, hanem igen sok helyen még elmenekülni sem tudott a felkelők elől. A vármegye mint elnyomó szerv tökéletesen csődött mondott: tisztviselői — ha idejük maradt rá — hanyatt-homlok futottak a legközelebbi megerősített városba vagy várba: Dévára, Vajdahunyadra, Hátszegre, Gyulafehérvárra, esetleg tovább is, még biztosabb menedéket nyujtó helyekre.[132]

A felkelés megszüntetését a nemesség a Szebenben székelő kormányzóság és az ugyanott elhelyezett katonai főparancsnokság egyeztető gyors intézkedéseitől várta. A két főhatóság azonban a szükséges tennivalók iránt nem juthatott közös elhatározásra. A főparancsnok ugyanis súlyos zavarban volt a felkelés politikai megítélése tekintetében. Képtelen volt az udvarnak az eseményekkel kapcsolatban várható állásfoglalására következtetni. Úgylátszik, haditanácsi utasításai kétséget hagytak aziránt, célirányos dolog-e jobbágymozgalmak esetén a nemességnek feltétel nélkül fegyveres védelmet nyujtani. Így történt, hogy november 4-én, amikor Brukenthal kormányzó értesült a Zarándban kitört felkelésről és felszólította Preiss tábornokot, hogy a közcsend helyreállítására indítson elégséges katonai erőt a zavargások színhelyére, a tábornok kitérő választ adott. Közölte, hogy a Déván és Dobrán állomásozó kisebb katonai egységeket utasította a környék szemmeltartására, de nagyobb számú csapatokat addig nem vezényelhet ki, amíg a kormányzóság a katonák elszállásolásáról és élelmezéséről megnyugtató módon nem gon-

[tt] Musca, Lupşa

[uu] Bedeleu, Săleina, Trascău-Sangeorgiu, Trascău

[vv] Metești, Ompoița, Igbel, Telne

[130] Szilágyi 81. l.; Teleki 38. l.; Densuşianu 217—218. l. AIHK III. 285, IV. 390, 430.

[131] Szilágyi 81—82. l.; Densuşianu 209—213. l.; Teleki 39—40. l. AIHK II. 198.

[132] Kun 1885/86. 60—62. l.; Szilágyi 104., 107—108. l.

doskodik. Lehetetlen kívánság volt, hiszen a kormányzóság azt sem tudta, hol mi történik, nemhogy ellátásról és elszállásolásról gondoskodhatott volna. November 5—6-án újabb semmitmondó iratváltás történt a két főhatóság között. Ugyanekkor a dévai, dobrai, lozsádi gyalogos és lovascsapatok — állítólag a Marosvonal biztosítására — megkezdték tervszerűtlen látszatvonulgatásukat, közben azonban (7-én) a hátuk mögött a Sztrigy völgyében is kitört a felkelés.[133]

November 8-án a kormányzóság — nehogy a főparancsnokság kötelességmulasztással vádolhassa — a kormányzó öccse, Brukenthal Mihály személyében széleskörű hatalommal polgári biztost rendelt ki a felkelés állásának felderítésére, okainak kinyomozására és békés eszközökkel való lecsendesítésére. Segítőtársul rendelték mellé Nikitics Gedeon görögkeleti püspököt, hogy a főesperesek és pópák közreműködésével igyekezzék a népet fegyverletételre bírni. Felhatalmazást nyert Brukenthal Mihály, a vezetők és szervezők elfogatása, az egyszerű felkelők kegyelemben részesítése és bármiféle esetleg szükségessé váló rendkívüli eljárás iránt intézkedni. Feladatkörébe utalták a katonai csapatparancsnokságokkal való együttműködés megszervezését is: a kölcsönös hírszolgálat biztosítását és a katonai beavatkozás helyeinek kijelölését.[134]

Mindezeken az intézkedéseken túl a főparancsnoksággal szemben is határozott sakkhúzást tett a kormányzóság. November 9-én kelt átiratában olyan kérdést tett fel Preiss tábornoknak, amellyel a katonai segítségnyujtást biztosan kikényszeríteni vélte, nevezetesen megkérdezte: nem volna-e célszerű a nemesség felfegyverzése és felkelése. Ám a főparancsnok, akinek e tekintetben aligha voltak kétségei, átlátott a kormányzóság tervén: a nemesi felkelés gondolatát kereken elutasítva, továbbra is tartózkodott a csapatok mozgósításától.[135]

A magáramaradt vidéki nemesség azonban első meglepetéséből felocsúdva, ott, ahol a katonaság nem akadályozta, felsőbb engedély nélkül is megkísérelte a fegyveres felkelést. November 10-ig két ilyen önhatalmú nemesi cselekmény történt. Az egyik 7-én a dévai vár alatt folyt le; itt a lóra ült megyei nemesség a helybeli huszároktól támogatva, megütközött a felkelőkkel s 56 foglyot rögtönítéleti eljárás alapján kivégeztetett.[136] A másik, jelentéktelenebb nemesi rajtaütés Torockónál történt november 10-én, ahol a környékről összeverődött nemesek nagyenyedi huszárokkal egyesülten szálltak szembe a parasztfelkelőkkel.[137] 10-e után széles területeken megindult a szervezett nemesi ellenállás előkészítése is. Egy ezidőből keltezett katonai jelentés aggodalommal közli, hogy a nagyenyedi, tordai és kolozsvárvidéki, úgyszintén Hunyad megyei nemesség fegyverkezik, csoportosul; fél, hogy a parasztfelkelésből nemesi felkelés lesz.[138] Figyelemreméltó az is, hogy a dévai és torockói csetepatékban nemcsak nemesek léptek fel, hanem katonák is, akik felsőbb utasítás ellenére (hiszen csak önvédelmi fegyverhasználatra volt engedélyük) ütöttek rajta a felkelőkön. Ilyesféle katonai öntevé-

[133] Densuşianu 241—247. l.; Teleki 24—25. l.; Kun 1885/86, 50—51. l.
[134] Kun 1885/86, 53., 54. l.; Szilágyi 109—110. l.; Densuşianu 250—254. l.
[135] Kun 1885/86, 54—55. l.; Szilágyi 111. l.: Densuşianu 247—249. l.
[136] Szilágyi 72—75. l.; Densuşianu 181—196. l.; Teleki 26—30. l.; Kun 1885/86, 61. l.
[137] Szilágyi 98—99. l.; Teleki 38. l.
[138] Kun 1885/86, 67. l.; Densuşianu 290—298. l.; Prodan 177—184. l.

kenység különben több is előfordult: Szászvároson, Csórán, Krakkóban, Magyarigenben, éspedig többnyire magyar vagy székely huszárok részéről.[139]

Így álltak a dolgok, amikor november 10—11-én a fehérvári Marosszakaszon portyázó székely huszárok két német tisztje, előbb Probst hadnagy, majd Schultz alezredes — valószínűleg a főparancsnokság megbízásából — felkereste a Krakkó és Tibor[ww] között táborozó Cloşca—Horia-féle egyesült sereget, s a felkelés okaira és abbahagyásának feltételeire nézve nyilatkozatot kért tőlük.[140] A tisztek kérdéseire ifjabb Horia és Cloşca előadták, hogy az ő ügyük a „zarina" (țariná = uradalom) ügye,[141] s elmondták, mi mindent tettek két év óta a zalatnai uradalomban elszenvedett sérelmeiknek törvényes úton való orvoslására s mennyire nem értek célt. Aztán kijelentették, hogy az elkövetett vérontásokért nem érzik magukat felelőseknek, mert azokat nem az ő népük, a zalatnai kincstári jobbágyok követték el, hanem útközben hozzájuk sodródott idegen jobbágyok; ők az öldöklésekről nem tudtak és nem adták hozzá beleegyezésüket. Hangsúlyozták, hogy köztük rablók nincsenek, seregük kizárólag zarina-beliekből áll. A többi vidékek békétlenségének okát abban látják, hogy az urak és a tisztek mindenütt igaztalanul bánnak a jobbágyokkal, panaszaikat nem hallgatják meg, hanem szidalmazzák őket, pedig a parasztok a császár adófizető alattvalói. A zarina kívánsága az, hogy felszabadíttassanak a jobbágyság alól, hogy katonákká lehessenek, s hogy az elmult években az uradalomból elhurcolt s a gáldi megyei börtönben sínylődő társaik szabadon engedtessenek.[142] Végül mozgalmuk igazolására felmutatták a bécsi magyar kancellária április 13-i leiratának románnyelvű másolatát.

Cloşcáék előadására Schultz alezredes megígéérte, hogy panaszaikat és kívánságaikat illetékes helyen előterjeszti. Kötelezte azonban őket, hogy hagyják abba pusztításaikat s vonuljanak haza, oszoljanak szépen. A felkelők esküvel fogadták, hogy ehhez fogják magukat tartani s megállapodtak abban, hogy az illetékesek válaszával az alezredes személyesen fogja őket november 19-én Topánfalván felkeresni, ahol a fővezér, Horia is jelen lesz. A Cloşca—Horia-féle felkelősereg a megállapodás után csakugyan visszavonult a zalatnai felső uradalomba.[143] Ugyanebben az időtájban lecsillapodott a Hunyad megyei mozgalom is; a felvonulásokban kimerült felkelők — a portyázó katonaságtól és az erődített helyekről ki-kilovagoló nemességtől is mindinkább zavarva — lassanként visszatértek falujukba. Nem érkeztek

[ww] Tibru

[139] Az önvédelmi fegyverhasználatra nézve ld. Preiss november 12-i jelentését a haditanácshoz: Kun 1885/86, 55—56. l.; a katonaság részvételére pedig a 136. és 137. jegyzetek adatait. A krakkói és a magyarigeni csetepatékra: AIHK V. 590, VI. 684.

[140] Probst és Schultz jelentésének teljes szövege: AIHK I. 78; román fordításban Densuşianu 255—265. l. — Feldolgozás: Szilágyi 130—138. l.; Densuşianu 254—268. l.; Kun 1885/86, 64—67. l.

[141] Schultz alezredesnek arra a kérdésére, mi indította a népet a nagyarányú csoportosulásra, a felkelők a jelentés szerint »ausdrücklich sich erkläret haben, dass ihre Sache die ganze Zarina betreffe . . .« Ezt Jancsó (II. 91. l.) így értelmezi: »az ő ügyük egyúttal az egész ország ügye is«. Pedig nyilván nem az országról, hanem csupán a zalatnai felső uradalom panaszló községeiről van szó.

[142] AIHK I. 78. és Merényi 8. l. — Ld. még egy román felkelő előadását Schultz látogatásáról: Prodan 139. l.

[143] Szilágyi 139. l.

újabb mozgalmi hírek Zarándból sem; nem lévén többé a helyszínen nemes és tisztviselő, a nép bizonyára hazatért. Minthogy azonban Zarándban alig egy század katona volt, s ez a csapat is a megye nyugati szélén, Halmágyon húzódott meg, a parasztság minden órában újra talpraállítható volt.[144]

A felkelésnek váratlanul bekövetkezett elcsendesülése észrevehető önbizalmat keltett a kormányzóságban. Amikor Schultz alezredes november 12-én vagy 13-án Nagyszebenben Preiss tábornoknál tett jelentése után, a tábornok utasítására kihallgatást kért Brukenthal kormányzótól, hogy krakkói tárgyalásáról beszámoljon, a kormányzó nem volt hajlandó fogadni. Így akarta kifejezésre juttatni a kormányzóság álláspontját, amely szerint a katonaságnak nincs joga a politikai szervek tudta és hozzájárulása nélkül a felkelőkkel tárgyalni, s bármilyen megállapodást kötni. Ugyanezt különben a főparancsnok hivatalos közlésére írásban is kifejtette, hozzátévén, hogy a felkelők kívánságai minden jogalapot nélkülöznek, hiszen a határőrösszeírást az udvar jóváhagyásával tiltották meg, a gáldi rabok pedig, hacsak a császár meg nem kegyelmez nekik, nem bocsáthatók el.[145]

Ugyanakkor, amikor a kormányzóság ilyen határozottan és élesen szembefordult a főparancsnokság Schultz-féle kísérletével, a felkelőkkel való tárgyalást maga is megkísérelte. Utasította Szászsebesen működő biztosát, hogy a felkelés okainak és céljainak megismerésére küldjön a felkelők táborába egy megbízható román nemzetiségű követet. A kormánybiztos választása Molnár János szemorvosra esett, a román művelődés később jeles alakjára.[146] Molnár egy gyalogos katona kíséretében elindult a felkelők táborába, de nem Horiához, a zalatnai felső uradalomba, hanem Zarándba. November 16-án Brád vidékén találkozott Crișannal, akit a Körösvidék minden falvából összegyűlt többszáz főnyi tömeg kísért. Molnár felszólítására Crișan és más szószólók (pópák és öregek) részletesen feltárták a zarándi jobbágyság sérelmeit, közbe-közbe szőve némely zalatnai uradalombeli visszaéléseket is. Beszéltek arról, milyen elviselhetetlen úrbéri kötelezettségek nehezednek rájuk; mennyi visszaélést kell földesuraságaik és az örmény bérlők részéről elszenvedniök; milyen eredménytelen volt minden kísérlet, melyet a hatóságoknál tettek bajaik orvoslására; hogyan iratkoztak fel a községek küldöttek útján júliusban határőrnek; mikép hívta őket össze Horia Mesztákonba az úri hatalom alól való felszabadítást és a katonai fegyverfelvételt elrendelő császári parancs meghallgatására. Egyben „térdre hullva és könnyes szemekkel" kérték a császárt, bocsássa meg bűneiket, szabadítsa meg őket a jobbágyság igájától, s fogadja katonai szolgálatba. „Hogy ha (pedig) a császár nem akarja, hogy katonák legyünk — mondották — mi ebbeli parancsának is alávetjük magunkat, ha nem kell újból jobbágyokká lennünk, s ha német tisztviselőket kapunk, akik egy hiten vannak a császárral, nem magyarokat". Molnár felhívására egyébként nyilván Crișan is megígérte, hogy amíg a hatóságok válasza meg nem érkezik, kész a mozgalmat szüneteltetni és seregét szétoszlatni. A megállapodást november 12-én Molnár és kíséről, valamint a

[144] E század az Orosz-gyalogezredhez tartozott és Csepi László kapitány vezetése alatt állt. Teleki 20—21. l.; Szilágyi 171. l.

[145] Szilágyi 140. l.; Kun 1885/86. 66. l.

[146] Molnár (Piuariu) János életrajzi adatait közli Densușianu 269. l. Művelődéstörténeti szerepéről *I. Tóth Zoltán:* Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792, Bp. 1946, számos helyen.

Horia és Cloşca

Egykorú metszet

Történelmi Képcsarnok

pópák aláírásukkal, a körösvidéki parasztvezetők pedig ujjlenyomatukkal erősítették meg.[147]

A kormányzóság nem tudott mit kezdeni a Molnár-féle jelentéssel, hiszen benne a parasztság — nyilván nem véletlenül — ugyanazokat a kívánságokat fejezte ki, mint Schultz alezredes előtt. Mivel Molnár amúgyis felszólította a felkelőket, hogy térjenek nyugalomra, mert Horia félrevezette őket, s mert különben a felvonuló katonaság le fogja verni őket,[148] — úgy vélte, nincs több mondanivalója a felkelők számára. De különben is nem sokkal Molnárnak Szászsebesre[xx] való visszatérése után, legkésőbb 23-án megérkezett Szebenbe a császár különfutára azokkal a (november 15-én kelt) kéziratokkal, amelyek minden tétovaságot mellőző, erőteljes, határozott fellépésre adtak parancsot: a kormányzónak röglönbíráskodás alkalmazására, a főparancsnoknak pedig minden erő, szükség esetén a Magyarországról elindított két gyalogos és két dragonyos ezred s ezek mellett nehéz tűzérütegek bevetésére.[149] Érthető tehát, ha a kormányzóság nem kívánt többé tárgyalni. A Molnár által tolmácsolt kívánságokat éppoly komolytalanoknak tekintette, mint Crișanéknak november 11-én kelt, Hunyad megyéhez intézett ultimátumszerű jegyzékét, amely még a harcos önbizalom hangulatában a nemesség görögkeleti hitre való áttérését, jogállásáról és birtokairól való önkéntes lemondását, az adófizetésben való részvételét és majorságföldjeinek szétosztását követelte.[150]

Egy-két nappal előbb (17—18-án) azonban, amikor még nem volt ismeretes a császár elhatározása, a főparancsnokság a maga vonalán kész volt Horiáékkal tovább egyezkedni. Schultz alezredes — a krakkói megállapodáshoz híven — Probst hadnaggyal és egy huszárszakasszal fellovagolt a zalatnai felső uradalomba és 21-én Topánfalván fogadta a Horia és Cloșca vezetésével megjelent parasztküldötteket. Most alkalma volt eredetiben is megtekinteni a Horiánál levő kancelláriai kiadványokat s hallani vallomásukat, hogy amit tettek, azért tették, mert ilyen módon akarták nyomatékosan felhívni a császár figyelmét kiadott intézkedéseinek a hatóságok részéről történt semmibevételére. Mivel Schultznak a kormányzóság nevében közleni valója nem volt, arra utasította Horiáékat, hogy a császár parancsának meghallgatására küldjenek követeket Szászsebesre Brukenthal kormánybiztoshoz. A főparancs-

[xx] Sebeșul-Săsesc

[147] A jelentés teljes szövegét ld. AIHK I. 81., IX. 159—170.; román fordításban közli Densușianu 270—275. l. — Feldolgozás: Szilágyi 143—149. l.; Densușianu 268—277. l.

[148] AIHK I. 81., IX. 159—170.

[149] MKL AG 1784 : 13393. — Szilágyi 118—121. l. A rendeletek teljes szövegét közli román fordításban Densușianu 300—304. l. — Ld. még a császárnak Lipót főherceghez intézett csaknem egyidejű levelét: Arneth I. 231. l.

[150] A november 11-i békefelhívást s az annak keretéül szolgáló Brünek-féle levelet magyar fordításban közli Szilágyi 141—142. l. román fordításban Densușianu 196 — 198. l. A békepontok egykorú magyar szövege: AIHK II. 198. Az eredeti német szöveget ld. AIHK IX. 76—77. — A követelések így hangzanak: »Erstlich: das Löbl. Comitat sonst allen Besitzern und deren Familien unter uns auf das Kreutz schwören. Zweitens: künftighin kein Adel mehr seyn, sondern wer einen Herrn Dienst überkommen könne, solle daher leben. Dann drittens: solten die adeliche Besitzer von Ihren Gü hern völlig vergehn. Ferner viertens: solten die Adeliche eben solche Contribuenten, als die übrige seyn. Fünftens: dass die Edel Gründe nach denen zu erfolgenden Verordnungen unter das Gemeine Volck aufgetheilet werden solten.« — Egy másik egykorú német szövegváltozat: Merényi 29. l.

nokság nevében pedig megpróbálta rávenni őket, hogy fegyvereiket és fővezéreiket neki kiszolgáltassák. Ebbeli igyekezete azonban eredménytelen maradt, s így tulajdonképpen siker nélkül fejezte be küldetését, amelyre különben már nem is volt szükség.[151]

A császár november 15-i rendelete a kormányzóságot erőteljes felvilágosító és lecsendesítő munkára indította. Brukenthal kormánybiztos és a mellé beosztott Nikitics püspök már előbb is tettek ilyenirányú kísérleteket. Így például november 15-e körül eljuttatták Zalatnára a kormányszék első románnyelvű békefelhívását, melyet az oltani helyőrség parancsnoka sikertelenül próbált a környéken kihirdeltetni.[152] Nagyobb hatású volt a görögkeleti püspök tevékenysége. November 16-án kelt körlevelét — melyben a császár nevében minden románt eltiltott attól, hogy „az Isten, a császár, az egyház és a püspökség törvényeivel szembehelyezkedő Horiát és társait segítse, vagy meghallgassa — az illetékes esperesek nemcsak a hunyadi nép között, hanem a zarándi kerületben, sőt a zalatnai felső uradalom falvaiban is kihirdették. Személyes intelmei pedig, amelyeket Szászvárosban, majd Déván a kihallgatásra rendelt marosontúli vidékek papsága és parasztvezetői előtt a felkelés veszélyességéről és az engedelmesség célszerűségéről elmondott, méginkább megfélemlítették a népet. Nem is szólva azokról az őrizetbevételekről, amelyeket a nemesség által gyanusnak megjelölt pópákkal szemben elrendelt.[153]

Maga a kormányzóság november második felében három nyomtatott körrendeletet bocsátott ki. A november 18-án kelt első rendelet azok ellen a „fellázasztó személlyek" ellen intézkedik, akiket a „megbódult rebellis sokaság" a falvakba széjjel küld, hogy „kigondolt hazugságokkal... a népet magok társaságokra" hivogassa. Azoknak, akik ilyen ügynököt elfognak s a hatóságoknak átadnak, 30 forint jutalmat ígér. Azokat a helységeket viszont, amelyek befogadják a csábítókat s magukat rossz útra téríttetni engedik, bírájuknak s három vezetőjüknek nyársbavonásával fenyegeti.[154]

A november 22-én kelt második hirdetmény nagy büntetés kilátásba helyezésével újból inti a román népet, hogy ne csatlakozzék a „zenebonát indítókhoz" s ne fogadja be őket, hanem engedelmeskedjék földesurainak s a megyei tiszteknek, s teljesítse „az hazánk törvényével és királyi rendelésekkel megegyező szolgálatokat".[155] Végül a harmadik, november 23-i nyílt parancs már a 15-i császári rendelkezéseket közli: a „minden kedvezés nélkül való keménységgel és gyorsasággal" elbánást, vagyis a rögtönbíráskodást, továbbá a fővezérek elfogóinak 300 arannyal való megjutalmazását.[156]

A szebeni kormánynak és biztosainak ez a nagy igyekezete azonban nem sokat nyomott a latban. A felkelővezérek ugyanis látva, hogy az alkudozások kátyuba kerültek, újból szervezkedni kezdtek. Zarándból hírnököket indítottak a Maros völgyébe, — ezek ellen szólt az ismertetett körrendelet — hogy előkészítsék az újabb gyülekezést. A pópák egyetértésből vagy félelemből engedelmeskedtek Horia parancsának, mindenfelé kihirdették a meghagyásokat. A vezérek újból a városok elleni támadásra készültek: Déva,

[151] Szilágyi 149—157. l.; Densuşianu 280—289. l.
[152] Jancsó II. 84—85. l.
[153] Densuşianu 277—279. l.
[154] MKL LN 1777—1784. II.
[155] U. o.
[156] U. o. és Merényi 12. l.

Abrudbánya, Zalatna, Nagyenyed és Gáld ellen.[157] A sarcoláson már átesett városok rettegve néztek a készülő események elé s kétségbeesetten keresték a védelmi lehetőségeket. Az offenbányai német bányatisztviselők például önvédelmükről olymódon iparkodtak gondoskodni, hogy november 29-én kölcsönös védelmi szerződést kötöttek a helybeli románsággal: a románok Horiáék ellen ígértek védelmet, a német bányatisztek pedig a magyarok ellen.[158] Hogy a felkelők mindenre el voltak szánva, azt a katonai őrjáratok ellen egyre gyakrabban megismétlődő támadásaik mutatták.[159] A „zenebona" bármely órában újból megkezdődhetett.

Amikor azonban a dolgok idáig jutottak, a császár olyan újabb intézkedéseket tett, amelyek nem hagytak kétséget aziránt, hogy a felkelők második támadása nem bontakozhatik ki. II. József a hónap közepe táján vette kézhez a kormányzóság (8-án kelt) és a főparancsnokság (12-én kelt) részletes beszámolóját az eddig lezajlott eseményekről.[160] A jelentések rendkívül kedvezőtlen hatást tettek rá. Nem teszett neki, hogy a főparancsnokság leplezetlenül szabad folyást engedett az eseményeknek, de felháborította az az egykedvűség is, mellyel a kormányzóság a november 8—9-i dévai törvénytelen tömegkivégzést és a szervezkedő nemesi felkelést tudomásul vette, nem is szólva arról az egész Erdélyben elterjedt hírről, hogy a parasztok a császár tudtával sőt megbízásából fogtak fegyvert. II. József a személyét és politikáját ilyen kellemetlen helyzetbe hozó kormányzati magatartást mérlegelve, úgy találta, hogy Brukenthal kormányzó és Preiss tábornok egyaránt alkalmatlan e kényes ügyben szándékai szerint való eljárásra. Levonta tehát következtetéseit. November 19-én kelt kéziratával[161] a felkelés okainak, törekvéseinek kivizsgálására, a büntetőintézkedések megtételére, a nyugalom helyreállítására és a bajok orvoslását célzó javaslatok előterjesztésére — a kormányzó és az összes illetékes hatóságok mellőzésével — bizalmas emberét, gróf Jankovics Antalt[162] királyi biztossá nevezte ki. Ezzel az intézkedésével azt kívánta közérthetően kinyilatkoztatni, hogy a felkelést felszámoló közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatoknak tárgyilagos elvégzését csakis Erdélyen kívüli tényező által látja biztosítottnak. Hogy Jankovicsnak a katonai intézkedésekre is befolyást biztosítson, melléje társbiztosul Papilla tábornok személyében egy magasállású katonát nevezett ki.[163] Ezen túl a nemesség megnyugtatása és a katonai kormányzat elleni hangulat eloszlatása érdekében november 20-án kelt rendeletével Preiss tábornokot — miután eddigi magatartását egy előző kéziratában már helytelennek minősítette — állásából elmozdította, nyugalomba helyezte és helyére gróf Fabris Domonkos altábor-

[157] Jancsó II. 143—147. l.

[158] A kétoldalú szerződés szövegét ld. AIHK IX. 57—58.; románul közli Densuşianu 372—373. l.

[159] Mesterházy főhadnagy megöletésére: AIHK V. 548. — Egyéb katonaellenes cselekményekre: Szilágyi 170—172. l.; Merényi 15.; Prodan 128—130. l.

[160] Kun 1885/86, 55—56. l.; Jancsó II. 1 k.

[161] Szilágyi 123—124. l.

[162] Jankovics főbb életrajzi adatait közli: Szilágyi 157. l. jegyzetben. Ld. még Wurzbach X. 74—76. l. — A kinevező császári kézirat: AIHK I. 35.; teljes szövegét közli román fordításban Densuşianu 309—310. l.

[163] Paul Freiherr Dinich von Papilla tábornok személyére nézve: Wurzbach III. 306—307. l. — A kinevező kézirat: AIHK I. 35.; Densuşianu 309—310. l.

nagy személyében új főparancsnokot nevezett ki.[164] Végül a felkelő jobbágyság iránti jóindulatának és megbocsátó készségének kifejezésére november 22-én kelt leiratával megszüntette a november 15-én engedélyezett röglönítélő bíróságokat, elrendelte a felkelőknek — a fővezérek kivételével — közbocsánatban részesítését s megtiltotta a nemesi felkelés szervezését.[165]

A császári rendelkezések november 27—28-án válhattak ismeretessé Nagyszebenben. Hatásuk a következő napokban már megmutatkozott. Brukenthal 30-án kihirdettette a közbocsánatot, a főparancsnokság pedig — egy újabb jegyzékváltás után — készségét fejezte ki a fegyveres beavatkozásra.[166] Az idáig tétlen katonai gépezet most már gyorsan mozgásba jött. Miután a Maros vonalán történt jelentős csapatösszevonások láttára a marosontúli vidék különösebb katonai beavatkozás nélkül lecsendesült, fegyveres fellépésre csak az érchegységi felkelők ellen került sor. Leverésükre november végén, december elején indultak meg a császári csapatok. A felvonulás két vonalon történt: egyrészt a Kaján patak völgyében Brád irányában, másrészt az Ompoly és az Abrud völgyében Abrudbánya, Topánfalva irányában. A Zaránd elleni hadműveletek vezetésére Kray és Stojanics alezredes kapott megbízást, a zalatnai felkelők leverésére pedig Schultz alezredes. Mindegyik hadcsoport székely és román gyalogos, huszár és tüzéregységekből állott, s kb. 750—800 fő erősségű volt. A felkelők mindkét vidéken hatalmas számbeli fölénnyel (sokezres tömegekkel) rendelkeztek, de fejszénél, vasvillánál, csákánynál komolyabb fegyverük alig volt. Ilyen körülmények között komoly ellenállásról természetesen nem igen lehetett szó. Crişan zarándi serege példás önfeláldozással megpróbálta ugyan Stojanics csapatait feltartóztatni, de Kray nyomásának nem tudott ellenállni: december 7-én Blazsénvz[22] mellett érzékeny veszteségeket szenvedve szétszóródott. A zalatnaiak, akik eddig háromfelé oszolva, Offenbányánál Cloşcával, Remeténél ifjabb Horiával és Nagyaranyosnál Horiával táboroztak, a blazsényi vereség hírére Topánfalvánál tömörültek. A hegyoldalakban elhelyezkedő csoportjaik ellen december 11-én indult meg Schultz alezredes. A tüzérütegek megszólaltatása után a felkelők Nagyaranyos felé visszavonultak, majd a kilátástalanság láttára Horia hozzájárulásával elszéledtek. Ezután már csak kisebb csapatrészeket kellett a katonaságnak leküzdenie; ez mind Nagyaranyos, mind Offenbánya környékén rövidesen megtörtént. A harc véget ért, a felkelés le volt verve. A kormányzat még hetek mulva sem akarta elhinni, hogy a váratlan könnyű katonai siker tartós rendet teremtett légyen.[167]

Fabris altábornagynak, amikor december 13-án megérkezett Nagyszebenbe s átvette a főparancsnokságot, a parasztfelkeléssel mint gyakorlati

[22] Blăieni

[164] Preiss tábornok megintéséről és védekezéséről Kun 1885/86, 57—59. l.; nyugalmazásáról Szilágyi 123—124. l. — Dominik Tomiotti de Fabris Graf von Cassano személyére és működésére: Wurzbach XLVI. 92—94. l.

[165] A rendelkezések szövegét ld. AIHK I. 36. 80; román fordításban Densusianu 304—308. l.; ismerteti Szilágyi 125—130. l. — Mindezekről az intézkedésekről ld. a császárnak Lipót főherceghez intézett levelét: Arneth I. 242. l.

[166] Jancsó II. 147, 149. l.; Szilágyi 168—169. l.; Kun 1885/86, 69. l.

[167] A harctéri események előadása az irodalomban igen különböző: Densusianu 375—400. l.; Kun 1885/86, 70—72. l.; Szilágyi 175—177. l.; Jancsó II. 149—154. l.; Teleki 60. l.; Merényi 26—28. l. A vitás vonatkozások tisztázása ellenőrző kutatást kívánna.

katonai feladattal már nem kellett foglalkoznia. Szerepe csak a jelentéstételre szorítkozott. A nyugtalan császárnak karácsonyig három ízben számolt be a katonai műveletek sikeres végbemeneteléről, január 4-én pedig tudtára adta, hogy Kray alezredes katonái nagyaranyosi román parasztok közreműködésével december végén foglyul ejtették és Gyulafehérvárra hozták a felkelők két fővezérét: Horiát és Cloşcát.[168]

Sokkal több tennivalója maradt Jankovics királyi biztosnak. Erdélyi működését — miután a felkelés magyarországi eseményeit Aradon két hétig vizsgálta[169] december 15-én kezdte meg Déván. Három hónapon át tartó tevékenysége meglehetősen kiterjedt volt. Irodájába százával érkeztek a különféle hivatalos és magániratok, s ugyancsak százával hallgatta ki a megyei börtönökben őrzött felkelőket. Papilla tábornok, mint katonai tanácsadó nem vett részt az ügyintézésben. Tulajdonképpen mindent Jankovics intézett egy írnok és egy tolmács segítségével.[170] A császár november 27-én kelt utasításához képest, különös figyelmet fordított a felkelésben résztvett vidékek, főleg a zalatnai uradalom úrbéri sérelmeinek tanulmányozására, miáltal nemcsak az egyes visszaélések kiküszöbölését kívánta elérni, hanem egyszersmind alapot akart teremteni a kibocsátandó általános úrbéri szabályzat számára.[171] Munkájának legtöbb tennivalóval járó része a bíráskodás volt. Dévai tartózkodásának három hete alatt 200 rabot hallgatott ki, Gyulafehérvárt pedig (ahol január 8-tól március 3-ig működött) több mint 400-at. Megítélésükben a következő szempontok szerint járt el: a különös váddal nem terhelt s a felkeléshez nem önkéntesen csatlakozott jobbágyokat azonnal elbocsáttatta. A felkeléshez önként csatlakozott s a zsákmányolt javakból részt szerzett jobbágyokat testi fenyítéssel sujttatta, de ugyancsak hazabocsáttatta. Szabadságvesztési vagy súlyosabb büntetést csak azokra a felkelőkre szabott, akiket a szervezésben, vezetésben, vagy fegyveres cselekményekben talált részeseknek. Így aztán a foglyoknak több mint felét büntetés nélkül, a többiek javarészét pedig mint testi fenyítékest szabadon engedte. Főbenjáró dologban 120 parasztot marasztalt el, akikre 37 esetben halálos, egyéb esetekben pedig börtönbüntetést szabott ki. A halálos ítéletek végrehajtására azonban nem került sor, mert az elítéltek utóbb császári kegyelemben részesültek.[172]

Kérlelhetetlen szigor csak a három fővezérrel: Horiaval, Cloşcaval és Crişannal szemben érvényesült. Kihallgatásuk — amely a császár kívánságára zárt ajtók mögött, az összes kormányzati tényezők kizárásával folyt — kisebb-nagyobb megszakítások miatt hosszan (január 16-tól február 26-ig) elhúzódott. A február 5-től 20-ig tartó megszakítás alatt történt, hogy Horiát és Cloşcát — a fővezérek elfogatásában hinni nem akaró Hunyad megyei nép

[168] Densuşianu 412—426. l.; Szilágyi 180—182, 208—214. l.; Kun 1885/86, 72—74. l. A felkelés leveréséről és a parasztvezérekről a császár fásultan tudósítja öccsét: »*En Transylvanie tout est passé et fini. Je vous envoie même la silhouette des deux coquins qui étaient à la tête des mutins. Ils ont été pris par surprise dans un bois par le lieutenant-colonel Kray.*« Arneth I. 261. l. (A kiemelés tőlünk.)

[169] A vizsgálati jegyzőkönyvek: AIHK I. 77. — A királyi biztos jelentése: U. o. I. 73.

[170] Megállapításaink az AIHK hatalmas anyagára támaszkodnak. Ld. még Szilágyi 216—217. l.

[171] AIHK IV. 364.

[172] Az eredeti kihallgatási jegyzőkönyveket ld. AIHK VII. és VIII. Az eredményekre Szilágyi 223, 225. l.; Densuşianu 323—338., 481—488. l.

meggyőzésére — Jankovics rendeletéből erős katonai őrizet alatt a Maros mindkét partján végighordozták és mutogatták.[173] Ezután a furcsa kitérés után február 26-ig bonyolódott le a vizsgálat utolsó felvonása.

Horia és Cloşca — noha valószínűleg kínvallatásnak voltak alávetve — következetesen visszautasították az ellenük emelt súlyos vádakat. Horia fontosabb állításai a következők voltak: a zalatnai uradalmi panaszok orvoslása érdekében ismételten eljárt az udvarnál, a császári intézkedéseket azonban idehaza sehogysem lehetett végrehajtatni. Bécsi útjai miatt állandóan üldözték, de ő senkit sem lázított. Nem tudja, hogy kezdődött a felkelés. Crişant nem is ismeri. Soha semmiféle parancsot a felkelőknek nem adott, vezetőket ki nem nevezett. Sehol semikor nem hirdetette, hogy a császártól parancsot vett a magyarok kiirtására. A felkelés ideje alatt nem kapott s nem is küldött levelet senkinek. Más irata nincs és nem is volt, mint a bécsi kancelláriai végzések. A külföldi románsággal semmiféle kapcsolatban nem állt. Isten előtt is csak azt mondhatná: a zavargásokban egyáltalában nem vett részt.[174]

Hasonló értelemben nyilatkozott Cloşca is. Annak ellenére, hogy a császári rendelkezések végrehajtását a megye megtagadta, ők nyugton maradtak. A felkelést idegenek, „a körösiek" kezdték, akik aztán átjöttek a zalatnai uradalomba. Crişant ismeri, de évek óta nem látta. A felkelésben semmi szerepet nem vitt: nem volt kapitány, senkit sem fenyegetett s nem kényszerített felkelésre; csak az történt vele, hogy a felkelők felismerték benne a Bécsben járt szószólót s magukkal hurcolták. A felkelés céljairól semmit sem tud. Soha sem mondta, hogy a felkelés a császár parancsára történt. Azt sem állította, hogy a császár utasította őket Gyulafehérvárra fegyverfelvételre.[175]

Crişan, a zarándi vezér — Horiaékkal ellentétben — hajlandó volt az eseményekben vitt szerepét elismerni. Vállalta, hogy ő adta ki Mesztákonban a Gyulafehérvárra való felvonulási parancsot. Nem tagadta, hogy a kuretyi összeütközésnél jelen volt s hogy annak hatása alatt harcra szólította fel a népet: a nemesek és magyarok kiirtására, vagyonuk prédálására. Elkeseredettségük oka egyrészt az úrbéri szolgáltatások súlyossága, másrészt a nemesek és megyék ellenséges-magatartása volt, főleg az a körülmény, hogy nem akarták közhírré tenni a császár parancsolatait.[176] A Horiáékkal való együttműködésnek, Horia kezdeményező s elsőrendű irányító szerepének, s — különös módon — a gyulafehérvári katonai tényezőkhöz való viszonynak a tisztázására Crişan kihallgatása során február 13-ig nem került sor, ezután pedig nem is kerülhetett, mert a szóbanforgó napon a zarándi vezért börtönében halva találták. A katonai vizsgálat öngyilkosságot jelentett, de ez iránt nem tudott minden kétséget eloszlató bizonyságot tenni, sőt gyanút keltő ellentmondásokba keveredett. A királyi biztos azonban e feltűnést keltő eset ellenére azonnal kimondta Crişanra a halálos ítéletet, sőt másnap végre is hajtatta azt a holttesten. Feldarabolt tetemének részeit részben szülőföldjén, részben felkelése helyén elrettentő például kifüggesztették.[177]

[173] Szilágyi 225. l.

[174] A felkelő vezérek kihallgatásáról felvett eredeti jegyzőkönyveket ld. AIHK IX. — Horia vallomása: U. o. IX. 471—494.; román fordításban Densuşianu 432—445. l.

[175] Cloşca vallomása: AIHK IX. 369—392; Densuşianu 434—439. l.

[176] Crişan vallomása: AIHK IX. 219—228. l.; Densuşianu 439—440. l.

[177] Szilágyi 228—229. l.; Densuşianu 440—442. l. — Az ítéletlevél: AIHK IX. 281—282; román fordításban Densuşianu 446—448. l.

A sorozatos eredménytelen vallatások után halálra ítélte Jankovics a másik két vezért is. A február 26-án kihirdetett ítéletet — a tanuvallomások alapján szerzett állítólagos bizonyítékokra hivatkozva — Horiát, mint az egész erdélyi magyarság romlására irányuló felkelés vezetőjét mondta ki bűnösnek, terhére róván, hogy a román népet a császárnak tulajdonított valótlan állítás terjesztésével és a vallás jelének, a keresztnek igénybevételével félrevezette, illetőleg részben fenyegetésekkel és erőszakkal belevitte a felkelésbe. Cloşcát az ítélet mint Horiával és Crişánnal tanácskozó, az elhatározásban és végrehajtásban egyaránt fontos szerepet játszó vezértársat nyilvánította bűnösnek. Mindkettőjüket „mint a közcsendesség és közbiztonság szándékos felforgatóit, lázítókat, ámítókat stb", Mária Terézia büntetőtörvényének 62. és 90. pontja alapján kerékbetörés általi halálra ítélte.[178]

Az ítéletet két nappal később a környező megyékből Jankovics kívánságára hatósági kényszerrel összecsődített 2500 román jobbágy s még ennél is több kíváncsi jelenlétében a gyulafehérvári erődtől délre levő dombon hajtották végre.[179]

A szemtanuk szerint az 54 éves Horia és a 30 éves Cloşca egykép bátran halt meg. A román jobbágyság ügyét a vérpadon, a legkínosabb szenvedések között sem tagadták meg. Áldozatkészségük és önzetlenségük méltó volt népvezéri szerepükhöz. Semmi komoly nyoma nincs annak, hogy cselekvésükben becsvágy, hatalmaskodás vagy vagyonszerzési szándék vezette volna őket. Elfogatásukkor Cloşca tarisznyájában mindössze 7 forintot találtak, Horiánál egy krajcárt sem. Végrendeletük tanusága szerint hátramaradottaikra csak szegénységet, adósságot hagytak. A román parasztság méltán tekinti őket küzdelmes multja hősi vértanuinak.

A véres végjelenet után Jankovics március 3-án nyomozásának eredményeit egy összefoglaló jelentésben közölte a császárral, megnyugtatván őt különösképpen a felől, hogy a felkelésben semmiféle titkos belföldi vagy külföldi befolyást nem lehetett megállapítani.[180]

A királyi biztos, bár különböző kinyilatkoztatások, különösen az általános úrbéri szabályzat megígérése által, maga is tevékenyen közreműködött a nép hangulatának lecsillapításában, a tartós közbéke helyreállításának feladatát a kormányzatra és közigazgatásra hagyta. Ez a megbékéltető tevékenység nem túlságosan nagy bölcsességgel és tapintattal folyt le. Elsőnek — a felvonult hadseregekkel együtt — Nikitics püspök jelent meg a felkelésben résztvett területeken: Zarándban, majd a zalatnai felső uradalomban.

Amerre megfordult, mindenütt igyekezett a népet oktatással, intéssel és rábeszéléssel rendre, engedelmességre téríteni, s egyszersmind kihirdette a császár közbocsánatát. Röviddel a hadműveletek befejezése után Brukenthal kormánybiztos is végigutazott a zalatnai uradalmon: ő már a császári kegyelem és a visszaélések megszüntetésének hirdetése mellett, utasítást adott a fegyverek és a zsákmányolt javak visszaszolgáltatására, az úrbéri kötelezettségek készséges teljesítésére is. A gyakorlati „rendcsinálást" azonban a buj-

[178] A Jankovics által aláírt, fekete-sárga zsinórral átfűzött és megpecsételt ítéletlevél: AIHK IX. 18—21.; román fordításban Densuşianu 448—452. l.

[179] Szilágyi 232—233. l.; Densuşianu 452—454. l.

[180] Szilágyi 245. l. Ld. még a vezetők kihallgatási jegyzőkönyveit. Egykorú rémhirekre: AIHK III. 322, 337. l.

dósásból visszaszivárgó földesurak, megyei és uradalmi tisztek kezdték meg a katonaság segédkezésével.[181]

A jobbágyság csakhamar a legsúlyosabb erőszaktételeket volt kénytelen elszenvedni. Miután a falusi előljáróságok mindenfelé kezességet vállaltak az újabb rendbontások megakadályozására,[182] napirendre kerültek a házkutatások, vagyoni kiforgatások, bántalmazások és üldözések.[183] Mindezen felül a tél közepén alig elviselhető nyűgként nehezedett a nép nyakára a megszálló csapatok eltartása. Hunyad megye a Maroson innen 14, a Maroson túl 16, a hátszegi körzetben 27, a zarándi kerületben pedig 36 faluba irányíttatott katonaságot.[184] Hiábavaló volt a császári és a Jankovics-féle rendeletek kíméletet ajánló előírása, a bosszúvágy erősebb volt a belátásnál. A vidék most ismét a nép panaszaitól volt hangos. Egyre-másra mentek a védelemért könyörgő kérvények Jankovicshoz, de a királyi biztostól nem érkezett segítség; ő a megyékre bízta a panaszok kivizsgálását és orvoslását.[185] Nem volt más hátra, a parasztságnak ismét magának kellett részlegesen ellenállnia. Amely pillanatban valahonnan a katonákat elvezényelték, nemcsak a visszakövetelt nemesi javak kiadását tagadták meg, kijelentvén, hogy az nem lehet a császár akarata, hanem a jóvátételi munkákat: az elrontott épületek, kertek, majorok újraépítését is.[186] Gyakran a rendes robotot és közmunkát sem igen akarták teljesíteni: a szolgabírák panaszolták, hogy pallók, hidak, utak igazítására nem lehet kihajtani a parasztokat, s nem igen akarnak közadót sem fizetni.[187] A lupsaiak pl. kijelentették, adót és porciót csak akkor adnak, ha majd a császár közéjük jön.[188] A Gyulay grófok dédácsi uradalmi jobbágyai pedig a szinte általános ellenszegülésre utalva azt üzenték a gazdatiszteknek: „ők mindaddig urat nem szolgálnak, miglen több uraságoknak jobbágyai is szolgálattyokat nem teszik".[189] A dévai kincstári uradalom tisztjei is reménytelenül panaszolták Jankovicsnak, hogy a népen nem lehet behajtani sem az úrbéri tartozásokat, sem a tizedet.[190] Állítólag újból megkezdődött a körzeti katonai parancsnokokhoz való panaszra járás is. A megyék és földesurak úgy látták, hogy ismét nagy jövés-menés van Karp alezredes hátszegi szállásán. Egyre-másra jelentették, hogy az alezredes *„a parasztságot az magyarsággal jobban is egyben veszeszteni meg nem szűnik"*.[191] Horiáékat még ki sem végezték, amikor a nép elkeseredése a Sztrigy-völgytől az Aranyos völgyéig már olyan fokú volt, hogy mindenfelé nyíltan beszéltek egy tavaszi felkelés kitöréséről. *„Csak távoztassa el Isten a havat, és hozza el a fa levelét, különben lészen a dolog,"* — mondották egy helyen a parasztok.[192] *„Jöjjön el csak a tavasz, megtanítjuk a magyarokat . . . lesz*

[181] Brukenthal működésére: AIHK IV. 376, VI. 617.; e mellett Szilágyi 178—179. l. — A nemesi rendcsinálásra és a különböző visszaélésekre számos kiadatlan forrás van: AIHK II. 110, 111, 121, 137, 157, 158, 200; III. 337. — A katonaság kisiklásaira AIHK III. 343; V. 547, főleg a kihallgatási jegyzőkönyvek VII. és VIII.

[182] Harmincnégy falu cautionális levelét ld.: AIHK II. 121.

[183] Ld. a 181. jegyzetben felsorolt levéltári anyagot.

[184] AIHK II. 192.

[185] U. o. V. 506.

[186] U. o. I. 86., II. 183, 190, III. 244, 248, 315, V. 521, 548, 566, 581, VI. 628.

[187] U. o. V. 521.

[188] U. o. V. 548.

[189] U. o. II. 190.

[190] U. o. II. 183.

[191] U. o. V. 566. (A kiemelés tőlünk.)

[192] U. o. II. 192. (A kiemelés tőlünk.)

Horia (1) és Cloşca (2) a börtönben

Egykorú metszet

Történelmi Képesarnok

Horia és Cloşca kivégzése

Egykorú metszet

olyan háború, hogy meg nem áll egy kő más köven" — beszélték másutt.[193] „*Tavasszal kibújik a légy kosárból s ott fog járni, ahol fog nekije tetzeni*", — jósolgatták burkoltan is, nyíltan is mindenfelé.[194] A szállongó hírek hallatára a nemességen ismét félelem vett erőt. „*Sokkal nagyobb és nyilvánosságosabb jeleit látom most az oláhok reánk rohanni igyekező dühösségeknek* — írta 1785 januárjában az egyik hunyadi alispán — *mint a múlt esztendőben, ... ha láttatnak is főhajtással s süvegeléssel engedelmeskedni, de az ő szíveknek ellenkező gonosz titkát és gondolattyát az ő tselekedeteik valósityák . . .*"[195]

A tavaszi felkelésből azonban nem lett semmi. A helyzet többé nem volt alkalmas a dolgok megismétlődésére. A kilengések és a félelmek nemesi oldalon, az ellenszegülések és a fenyegetőzések paraszti részen tulajdonképpen a végbement súlyos megrázkódtatás utótünetei voltak.

C) A felkelés bukásának okai

Amennyire lenyűgöző jelenség a Horia-felkelés harcos parasztтömegeinek nagysága, tevékenységi területének széles kiterjedése, és talpraállásának viharos gyorsasága, éppoly feltűnő a mozgalom ellenálló erejének csekélysége és hirtelen összeomlása is. Az események tanusága szerint a felkelő parasztтömegek szervezetlenül, szétszórtan, jórészt központi irányítás nélkül működtek, s nemcsak komolyabb hadicselekményekre, hanem egyáltalában együttes erőkifejtésre sem voltak összefoghatók. Kezdetben elért sikereiket csupán annak köszönhették, hogy heteken át nem találkoztak fegyveres ellenállással. Amikor a fegyveres erő fellépett ellenük, komoly küzdelembe nem bocsátkozhattak, úgyszólván harc nélkül szétszóródtak. Ennek a feltűnő gyengeségnek természetesen megvoltak a maga elégséges okai.

Hogy a felkelés az adott társadalom-gazdasági környezetben nem győzhetett, az vitán felül áll.[196] A 18. századvégi Erdélyben még nem voltak adva a jobbágyfelszabadulás anyagi előfeltételei. A Horia-felkelés feltűnő gyengeségének és hirtelen összeroppanásának azonban sajátos okai is voltak.

a) A „jó császár"-ábránd

Ilyen volt mindenekelőtt a felkelők alapvetően végzetes politikai tévedése: a „jó császárban" való rajongó bizakodása. Horia és vezértársai erre alapozták egész felkelésük sikerét. Két alapfeltevésből indultak ki: egyrészt abból, hogy ha a tervbevett felkelést a császár nevében a császár parancsaként hirdetik meg, a nép feltétlenül követni fogja hívó szavukat. Másrészt abból, hogy a császár, ha tudomást szerez nemességellenes fellépésükről, szövetségeseinek, céljai előmozdítóinak fogja tekinteni őket s jutalmat nyernek bátor kiállásukért.

[193] U. o. V. 566. (A kiemelés tőlünk.)

[194] U. o. Hasonló értelmű kijelentések még számos helyen a II. és III. fasciculus idevágó jelentéseiben. (A kiemelés tőlünk.)

[195] U. o. V. 521. (A kiemelés tőlünk.)

[196] *Sztálin, I. V.*: Beszélgetés Emil Ludwig német íróval, I. V. Sztálin Művei, XIII. Bp. 1951. 118. l.

Az első feltételezésben nem tévedtek. A román jobbágytömegek csakugyan hittek a „császári parancs" valószínűségében. A Jankovics-féle kihallgatási jegyzőkönyvek beszédesen tanusítják, hogy a szegény nép az aradi síkságon, csakúgy, mint az Érchegységben általában meg volt győződve arról, hogy ő „Isten ostora" a császár kezében s páratlan készséggel követte Horia toborzóit.[197] Még a parasztfelkelések történetében is ritka jelenség, hogy akkora területen, mint amekkora a Gyalui havasoktól a Retyezátig és az Alföld peremétől az erdélyi medence széléig terjedő tér, egy hét leforgása alatt tízezres tömegek álljanak talpra.

A második kiindulópont azonban végzetesen helytelennek bizonyult. Teny, hogy a császár kemény harcban állt a törekvéseinek ellenszegülő magyar nemességgel és politikai hatalmát egyre szűkebb határok közé igyekezett szorítani. Az is igaz, hogy ezen túlmenően kész volt a sarkalatos nemesi kiváltságokat megnyirbálva, az egész földesúri osztályt a közadózásban való részvételre kényszeríteni s ugyanakkor feudális járadékszedő jogát messzemenőleg megszorítani. A nemesi jogokat csorbító mindezek az intézkedések azonban korántsem irányultak a magyarországi és erdélyi feudális társadalmi rend felszámolására, hanem csak átépítésére, korszerüsítésére, hogy annál alkalmasabbá váljék az ugyancsak újjászerveződő központosított osztrák állam által való gyarmati kizsákmányolásra.

II. Józsefnek egész politikai magatartását, mindennemű újító intézkedését végső fokon az osztrák államérdek irányította. Az osztrák államhatalom politikai súlyának, jelentőségének növelése s evégből gazdasági teljesítőképességének fokozása volt uralkodói tevékenysége főcélja. Ezt a császár egy elvont felvilágosodási kifejezéssel allgemeine Wohlfahrt-nak, közboldogságnak, közjónak nevezte. Hogy miképpen kívánta ezt a „közboldogságot" elérni, az rendelkezéseiből világosan kitűnik. Elsősorban a népesség (Population) és a termelés (Produktion) növelésével. Az államnak azon kell lennie, — hangsúlyozta minduntalan — hogy a *szorgalom* (Emsigkeit) és általa a vagyon (Habschaften, Eigentum) növekedjék. Ennek a fejlődésnek ismét két feltétele van: a személyes szabadság (persönliche Freiheit) és a közcsend (Ruhestand).[198] „Felismertük, hogy e cél [a közboldogság] elérésére a földmüvelés megjavításával és a szorgalom serkentésével tehetjük a leglöbbet — írja a jobbágyság személyes szabadságát kinyilatkoztató 1785. évi rendeletében — evégre pedig az szükséges, hogy a személyes szabadság, mely természettől és államtól mindenkinek kijár, a parasztokra nézve is általánosan megszilárduljon, s hogy a vagyonbírás, amilyen mértékben az a parasztokat a törvény szerint megilleti, biztosíttassék és megerősíttessék."[199] Másfelől pedig nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a jó közigazgatásnak a legnagyobb

[197] AIHK I. 77., III. 247.

[198] V. ö. a császár főbb jobbágypolitikai rendeleteinek bevezető részét különösen: MKL LN 1785. és 1787: MKL AG 1783: 5295, 6806, 1784: 13393, 1785: 10376, 1787: 4312; GT LN 1777—1784. II.

[199] »*Cum autem ad huc finem assequendum, meliorationem agriculturae, et excitationem industriae plurimum facere agnoscamus, haec autem non aliter obtinere possint, quam si libertas personalis, cuivis Homini a Natura competens, et a Parte etiam Status Publici debita, quoad Colonos etiam generaliter stabiliatur, et proprietas rerum, in quantum illa Colonis de Lege competit, secura et firma reddatur.*« MKL AG 1785: 10376. (A kiemelés tőlünk.)

figyelmet kell fordítani az államban való zavartalan birtoklásra s biztonságra mind személyi, mind vagyoni tekintetben."[200]

E jellegzetes haszonelvűségi elgondolás keretében a császár a jobbágyságnak lényegében ugyanazt a szerepet szánta, amit eddig is betöltött, az élő kincstár szerepét. A személyes szabadság biztosítása s egyáltalában minden könnyítés vagy újítás, amely közvetlenül a paraszt által termelt javak s közvetve a paraszti többlettermék gyarapítását kívánta előmozdítani, végtére arra irányult, hogy az állam minél többet vehessen el tőle adó, katonai terménybeszolgáltatás és közmunka formájában. A jobbágytelek kisajátítására és paraszti tulajdonná tételére II. József egyáltalában nem gondolt. A személyes szabadságot kinyilvánító rendeletnek a vagyonbírással kapcsolatos, a törvényre utaló fenti kitétele tulajdonképpen a hírhedt Verbőczi-féle tétel, „a' Paraszt embernek az ő munkája jutalmának felette az Ura földén semmi igassága nintsen" szentesítése. S valóban: ettől az alapelvtől soha, a parasztságot illető semilyen intézkedésével nem tért el a császár. Eszménye voltaképpen a „gemässigte Unterthänigkeit", a mérsékelt jobbágyság volt,[201] ami a földesuraság feudális rendjének csaknem változatlan fenntartását jelentette. E szerint: a személyében szabadnak nyilvánított paraszt, ha úrbéri telken élt, a járadékszolgáltatáson túl feltétlen engedelmességgel is tartozott földesurának, tehát továbbra is gazdaságon kívüli kényszer alatt állt. *„Minden jobbágy nemcsak a fejedelmi parancsnak és az államhivatalok rendeleteinek stb. tartozik engedelmeskedni,* — nyilatkoztatta ki a császár — *hanem földesura és tisztjei utasításait is alázatosan teljesíteni köteles."*[202] Ezzel szemben viszont az állam gondoskodik róla, hogy a jobbágy védve legyen a földesúri visszaélések ellen. Így jut érvényre — a közjó és a közcsend érdekében, — a kölcsönös kötelezettségek elve: mindenkinek a magáét.

A II. József által képviselt államhatalom kétségtelenül feudális állam volt, amely híven teljesítette legfőbb, hagyományos belső feladatát: a földesúri hatalomnak a jobbágy feletti biztosítását. Erről az államról nem lehetett feltenni, hogy helyeselni fogja a feudális termelési viszonyok megszüntetésére irányuló parasztfelkelést, hogy fel fogja osztani a nemesek földjeit a parasztok között. A legendás nevű Imperatu a lázadás első hírének vételekor habozás nélkül rendelte el, hogy *„mivel ilyen alkalmakkor a nagy tömegekre az ágyúk a legerősebb benyomást teszik"* ellenük késedelem nél-

[200] »*Die ruhige Besitzung und Sicherheit in dem Staat sowohl in Ansehung der Personen als der Habschaften muss immer der vorzüglichste Augenmerk einer wohl bestellten öffentlichen Verwaltung seyn.*« MKL AG 1784 : 13393. (A kiemelés tőlünk.)

[201] *Decretum latino-hungaricum sive tripartitum* . . . Kolosvár, 1698, Pars III. Tit 30. — »*Da die Landes-Cultur und die Emsigkeit sich nur unter dem günstigen Einflüsse einer anständigen Freyheit emporschwingen können; So finden Wir uns bewogen . . . eine gemässigte Unterthänigkeit einzuführen . . .*« Az örökös jobbágyságot megszüntető ausztriai rendeletek bevezetésének szövege. MKL AG 1783 : 5395. (A kiemelés tőlünk.)

[202] »*Jeder Unterthan ist nicht nur den landesfürstlichen Befehlen und Entscheidungen, Aussprüchen und Verordnungen der landesfürstlichen Stellen, sondern auch den Verfügungen und Anordnungen seiner Grundobrigkeit und ihrer Beamten Gehorsam und Unterwürfigkeit schuldig.*« Az 1787. febr. 15-i II. sz. igazságügyi rendelet. MKL LN 1787. (A kiemelés tőlünk.)

kül tűzérség vonuljon fel.[203] Fegyvertársának a császár csak abban az esetben tekintette volna Horia paraszthadát, ha a gyarmati függőség megszüntetésére törekvő magyar nemesség fegyvert fogott volna a császár ellen. A magyar nemesség császárellenes harca azonban 1784-ben még nem jutott túl a csendes ellenállás fokán. S hogy Horiáék mégis komolyan hitték, hogy felkelésük megfelel a császár szándékainak, azt az Erdélyben állomásozó császári tisztek féktelen magyarellenes uszítása magyarázza meg. Sok jel vall arra, hogy ez a tisztikar kész volt a román parasztságot a magyar nemesség ellen megelőző harcra is felhasználni. A gyulafehérvári és a hátszegi tisztek már a nyári összeírások idején is feltűnően messzemenő felelőtlenséggel általtatták a hozzájuk sereglő jobbágyokat, hogy nemességellenes elkeseredésüket végsőkig szítsák. Biztatásaikat Hátszeg vidéke így visszhangozta: „*A major úr* [Karp alezredes] *azt ígérte, hogy az örökségekben, a kik magokat katonáknak iratják nem csak megmaradnak; sőt még többet adnak, mert földesuraiktól el vévén az allodiális földeket, a katonáknak fel osztják.*“[204] Hasonló — nyilván ugyanazon forrásokból merített — hangok hallatszottak a Maros vidékén és Alsó-Fehérben, Krakkó táján is: „*Immár a határt a nemesek jószágát maguk közt felosztjuk ...*“, „*már mienk az ország, kihajtjuk a magyarokat,* mert féltekben meg sem állhatnak előttünk ...“ vagy: „*kihajtjuk a magyarokat, s fel osztyuk a földeket*“ stb. stb.[205] Ilyen alaptalan biztatásokra vert gyökeret a román jobbágyságban az a tudat, — ami a Crişan-féle november 11-i békejegyzékben írásba is foglalódott — hogy a császár nemcsak a kivétel nélküli közadózást óhajtja, hanem a nemesség gazdasági önállóságának megszüntetését és a nemesi földek felosztását is.[206] Még világosabban kifejeződött a románság irányított politikai felhasználásának szándéka Preiss tábornoknak a felkelés első ideje alatt tanúsított tétova magatartásában. A főparancsnok nem volt biztos benne, vajjon kívánja-e a császár a nemesi ellenállást a parasztfelkelésben kínálkozó eszközzel megtörni, vagy sem. Preisset és tisztjeit pedig nyilván nemcsak saját személyes magyarellenességük, — amelynek a felkelés alatt számos jelét adták[207] — juttatta idáig, hanem főképpen a bécsi katonai körök ilyenirányú beállítottsága.

A román parasztság természetesen nem ismerhette sem az osztrák tisztikar álnokságát, sem a császár valóságos társadalom-politikai felfogását. Feltétlenül bízott az osztrák államban és képviselőiben. Bizakodását még a felkelés fegyveres leverése után sem adta fel. Ekkor is hitte, hogy harcát „Isten nevében, a császár parancsára“ vívta s a katonai beavatkozást hajlandó

[203] »*Da in solchen Gelegenheiten* — utasítja a császár Preiss tábornokot — *die Kanonen gegen den grossen Hauffen den stärksten Eindruck machen, so haben Sie unverzüglich durch eben diesen Gardisten den Befehl nach Carlsburg zu erlassen, damit theils von Dorten, theils von Hermannstadt aus, einige 3 lb-ige Stücke nebst der dazu gehörige Artillerie Mannschaft und Munition Tag und Nacht mittels Vorspann dahin abgeschicket werden, wo sich die Truppen befinden, um sie bey den Battalions, und Divisions einzutheilen.*« MKL AG 1784 : 13393. (A kiemelés tőlünk.)

[204] AIHK II. 198. Hasonló értelmű adatok: U. o. III. 336, 337. (A kiemelés tőlünk.)

[205] AIHK III. 336, 322. (A kiemelés tőlünk.)

[206] Ld. az 152. jegyzetet.

[207] Panasziratok Karp alezredes, Henoe (Hennoy) kapitány ellen : AIHK II. 190, 193, 198, III. 265, 266. 319, V. 520, 521, 566, IX. 2.

volt a magyarok factiójának tekinteni.[208] A hátszegi körzetben pl. így beszéltek: *„tsak a magyar székelyek voltak az nemesség mellett, minthogy pedig a császár híre nélkül jöttek volt, hirtelen azok ismét el vitettek . . .“*[209] Ugyanez a meggyőződés tükröződik ebben a szóbeszédben: *„Már a magyar katonák el mentek ördögbe, mert azokat a magyarok hozták volt; de az németeket a kik már bé szállottak, a császár küldötte és azok vélünk tartatanak, s jöjjön tsak el a tavasz . . .“*.[210] Gyermekes hívéssel várták az Aranyostól a Marosig, hogy a császár hamarosan megjelenik Erdélyben és igazságot szolgáltat nekik. Amikor Jankovics királyi biztos az országba érkezett, egyszeriben suttogni kezdték: *„A császár van Déván, tsak a híre hogy regius commissarius.* Senkit nem bolsát az urak s nemesek közül maga eleiben, tsak a parasztot, silbakok állanak az ajtaján.[211] A börtönéből elbocsátott rápolti pap, hazatérve így beszélt híveinek: *„Vége Déván a tisztteknek, nints főispán, nints viceispán,* őtet is tsak ez az Ur [a császárnak képzelt Jankovics] vitette maga eleibe; magától, tábla és tisztek nélkül botsátotta ki a tömlötzből . . .[212] Azt a kijelentését is hallották: „Ne féljenek semmit a rápoltiak, mert *most minden tselekedetekbe meg fognak igazíttatni.*“ A nép pedig komolyan tartott a császár nehezteléséről. *„Mitsoda bolondság volt tőllök* — mondogatták — *igérni magokat az eddig szokott rabotáknak végben vitelére? Mit fog már nékik azért mondani a császár? Azt, hogy ha meg alkudtunk, magunkat ajánlottuk, már maradjunk úgy la.*“[213] A dolgok nagy fordulását azonban hiába várták. II. József 1786 nyarán harmadszor is átutazott ugyan Erdélyen, de a remélt csoda nem történt meg: az úrbéri kötelékek felbontását „a jó császár“ ezúttal sem rendelte el.[214]

b) Nemzeti korlátozottság

Azok a történeti-társadalmi adottságok és azok a friss hatások, amelyek a Horia-felkelést a császárrajongás tévútjára vitték, részben megmagyarázzák annak másik gyenge oldalát, a *magyarellenességet* is.

Nem vitás, hogy a Horia-mozgalom feltűnő népi-nemzeti irányzata jórészben szintén társadalmi gyökerekből táplálkozo't. Az a történelmi-társadalmi tény, hogy Erdélyben s főképpen a felkelés területén a jobbágyság balsorsa szinte kizárólag a románságnak jutott osztályrészül, a földesuraság jóléte pedig csaknem teljesen a magyarságnak, egymagában is elég lett volna ahhoz, hogy a románságban magyarellenes érzület alakuljon ki.

De túl a társadalmi ellentéten, hatalmasan közreműködött ennek az ellenszenvnek a kialakulásában egy másik történeti viszonyulás: a románság és magyarság valláskülönbsége is. Az erdélyi magyarság a fejedelmi kor óta zömében a református vallást követte, a románság javarésze pedig görögkeleti hiten volt. A titokszerűséggel átszőtt görög vallásosságot még a 18. században is áthidalhatatlannak érzett távolság választotta el a raciona-

[208] AIHK II. 192 és VIII. kihallgatási jegyzőkönyvek.
[209] AIHK V. 566. (A kiemelés tőlünk.)
[210] U. o. (A kiemelés tőlünk.)
[211] AIHK II. 123. (A kiemelés tőlünk.)
[212] U. o. (A kiemelés tőlünk.)
[213] U. o. (A kiemelés tőlünk.)
[214] Teutsch II. 300—302. l. — Érdekesek Kray alezredes idevágó sorai: Braun 18. l.

lista szellemű református hitélettől, s ez szükségképpen jelentékenyen érződött a mindennapi életnyilvánulásokban is. A szokás- és felfogásbeli különbségek mindkét félben állandóan idegenkedést tápláltak, amely a magyarságban századok folyamán lenézéssé, elnyomási hajlammá fajult, a románságban gyűlöletté. A református fejedelmi Erdély az Approbata Constitutiókban a románságot nemcsak népi, hanem vallási mivoltában is megalázta.[215] Érthető tehát, ha a románság tudatában a nemesség, református ság és magyarság egyfelől, a jobbágyság, görögkeletiség és románság másfelől messzemenőleg azonosult. Az is érthető, hogy ezek az éles szembenállások a románságban a magyar nemesi öntudattal szemben ösztönös, vallási tartalmú, erős népi öntudatot alakítottak ki.

A 18. században ennek az öntudatosulásnak a következtében a román jobbágyság nemcsak a magyar nemességgel szemben érezte magát merőben másnak, hanem társadalmi sorsának osztályrészesével, a magyar jobbágysággal szemben is. Idegenkedését ebben a vonatkozásban a valláskülönbségen kívül bizonyára a századokon át fennállt életforma-különbség is erőteljesen táplálta: a pásztornak a földműveléssel való szembenállása. S bár ezen a síkon a nemzedékek hosszú során át a 15. század óta tartó kiegyenlítődési folyamat, a román pásztorok zömének áttérése a földművelésre a 18. században már végére járt, a magyar parasztságban még mindig élt a románság hagyományos lebecsülése[216] s természetesen a román parasztságban is érvényesült a megfelelő ellenérzés.

Amikor a felkelés kirobbant, az uralkodó osztály elleni gyűlölet-szövedékből mindjárt élesen kirítt a vallási elnyomás által táplált ellenszenv. A parasztvezérek mellett kezdettől végig ott álltak *a pópák,* mint a társadalmi harccal szorosan összefonódott vallási érdek képviselői. A mesztákoni gyűlés, amely a felkelést elhatározta, a templomban folyt le, és a nép harcbaindítása „a császár levelének" felolvasása mellett egy aranyos kereszt felemelésével történt. S a felkelés egész ideje alatt a kereszt maradt a parasztok jelvénye. Horia és fia, Crişan és Cloşca, amerre elvonultak, a pópákkal hosszúnyelű keresztet vitettek csapatuk előtt. Általában a bécsi követjárástól és a nyári összeírási mozgalomtól kezdve a mozgósításon át az összes cselekmények a pópák közreműködésével vagy jóváhagyásával történtek. Már a felkelést megelőzőleg a Bécsbe vitt folyamodványokban is számos pont kifejezetten papi-egyházi kívánságoknak adott hangot.[217] A pópák szerepe a nép és a nemesség előtt egyaránt ismeretes volt. Crişan mellett mint főtanácsadó, ott állott Popa Costan, a kristyori pap,[218] de szerepet vitt táborában Popa Avram újbaresti és Popa János mesztákoni pap is.[219] Horia a nagyaranyosi pappal, Popa Petruval és Popa Dumitruval tartott kapcsolatot,[220] Closcát többek közt a kerpenyesi, lupsai és mogosi pap kísérte.[221] A pópák befolyását, a vallási szempont jelentőségét sokatmondóan

[215] Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae, Claudiopoli 1677, 14. l. Pars. I. Tit. VIII. Art. I. és Pars I. Tit. IX. Art. I.

[216] EL CR 1785—86. Kolozs-Torda-Aranyos megye, Petele község.

[217] Ld. a zalatnai felső uradalom panasziratának XII. és XIII. szakaszát. MKL AG. 1783 : 1324. — A kereszthordozásra új adat : Prodan 139. l.

[218] AIHK IV. 390 ; Jancsó II. 53. l.

[219] AIHK VII, VIII. Kihallgatási jegyzőkönyvek.

[220] U. o. IV. 390. IX. 369—392.

[221] U. o. IV. 390.

bizonyítja Crişan november 11-i békejegyzéke, amely minden más népi kívánságot megelőzően követelte, hogy a nemesség román hitre térjen.[222] S amikor a felkelést leverték, a nemesi hatóságok tucatjával vetették börtönbe a pópákat, mert bennük látták a fegyveres parasztmozgalom vallási ösztönzőit, a felkelt nép lelkesítőit.[223]

S valóban sem a zarándi, sem a zalatnai seregek nem tekintették harcuk egyedüli céljának a földesúri hatalom fegyveres megtörését. Nem érték be a nemesség udvarházainak lerontásával, javainak pusztításával és szétosztásával, azzal sem, „hogy *az uraságnál és nemességnél a mi leveleket találtanak, vagy el szaggatták vagy pedig vízbe és kutakba hányták azért, hogy nemességeikről, jószágaikról és kiadott pénzekről való igasságok elveszvén a szegény parasztsághoz hasonlókká tétetődjenek,*"[224] — hanem a társadalmi egyenlősítés teljessé tétele érdekében, vallásilag is magukhoz akarták hasonítani a nemességet. Évégből a fogságukba került nemeseket — sőt közrendű magyarokat is — pópáikkal igaz „keresztyénné", vagyis „oláhvá" kereszteltették át. Meg voltak győződve róla, hogy az a magyar nemes, aki görögkeleti hitre tér, a román paraszti-népi közösség tagjává válik.[225] Ezért a térítést, mint a felkelés alapvetően fontos feladatát igen komolyan vették. „Minden magyarnak halál a fejire, ha oláh vallásra nem áll!"[226] — kiáltozták a felkelők Verespatakon s másutt is. S mivel kitűnt, hogy a jelszó nem üres szóbeszéd, a magyar nemesi és városi elemek csaknem ellenkezés nélkül hajtották fejüket a kényszerű keresztvíz alá. Crişánéknak a zarándi falvakban csak a megölt nemesek feleségeit és leányait volt alkalmuk átkeresztelni, illetve ezt követőleg — már mint „valóságos" román parasztokat egy-egy felkelővel összeesketni.[227] Az Alsó-Fehér megyei csapatoknak azonban a városokban nagyszámú magyarság került a hatalmukba, s így e helyeken tömeges átkeresztelőket rendezhettek. Abrudbányán pl. nem kevesebb, mint 1122 minden rendű-rangú és vallású magyart kereszteltek románná „sub Nomine Augustissimi Imperatoris".[228] S amikor Cloşcáék a zarándi uradalmat elhagyták s a megye délibb részei felé vonultak, már előttük járt a hír: *„az udvaroknak kapuit ki zászlózzák és keresztezzék, az oláh pópát is magokhoz hivatván, mert úgy a veszedelmet el kerülik"*.[229]

A császárra és az osztrák katonatisztekre való tekintettel a katolikusokkal, mint „német vallású"-akkal szemben kevesebb ellenszenvet mutattak a felkelők. Néhol nyíltan is hirdették, hogy a katolikusokat s egyéb vallásúakat nem bántják. *„Ne fussatok jó emberek,* — kiáltozták az Alvincre benyomuló felkelők — *ti románok gyerek vissza, mert császári parancsunk van, hogy a románok, katolikusok, zsidók és pogányok ellen semmit ne cselekedjünk"*.[230] Ez a kímélet azonban inkább csak szóban érvényesült,

[222] Ld. az 152. jegyzetet.
[223] AIHK III. 322, 337, IV. 390, V. 436, 590, VI. 684, VII., VIII; Prodan 152—154. l.
[224] AIHK IV. 390. (A kiemelés tőlünk.)
[225] U. o. Lőrincz Pál verespataki lakos vallomása és VIII. — V. ö. Braun 15. l.
[226] AIHK IV. 390.
[227] U. o. I. 47, II. 122, IV. 436.
[228] U. o. VI. 684.
[229] U. o. V. 590. (A kiemelés tőlünk.)
[230] U. o. II. 200. (A kiemelés tőlünk.)

mint gyakorlatban. A nemesek szerint a felkelőkkel egyetértő Probst hadnagy Krakkóban állítólag kijelentette: *„valaki az oláh vagy a pápista vallásra meg nem keresztelkedik, akár mi féle nemzet légyen és akár mitsoda vallású, mind el töröltetik, és tsak az oláh és pápista vallúson lévők maradnak meg,“*[231] — ám ez az irányelv legfeljebb a valóságosan is német társadalmi elemek esetében érvényesült. A katolikus magyarság (nemkülönben az evangélikus és unitárius) egyazon elbánásban részesült, mint a reformátusság. Zarándban a kőrösbányai ferencesek zárdáját és templomát Crişan serege csakúgy megostromolta, mint a református egyházakat.[232] Abrudbányán az ezernyi átkeresztelt magyarságnak 5%-a katolikus, 4%-a evangélikus és 50%-a unitárius volt.[233] S másutt sem részesültek e kisebbségi vallású magyarok személyükben és vagyonukban valamiféle megkülönböztetésben. Végtére őket is románokká akarták tenni.

Nyomatékos kifejezést nyer a felkelők magyarellenessége és németbarátsága a gazdatisztekre és hatósági tisztekre vonatkozó állásfoglalásaikban. A földesurak mellett elsősorban ez ellen a társadalmi csoport ellen irányult a népi elkeseredés. Magánföldesúri nagybirtokon és kamarai birtokon, falun és városban egyaránt hangos volt a panasz ezek ellen a kisnemesi származású tisztek ellen. Nemcsak gazdáiknak voltak készséges eszközeik az elnyomásban és kizsákmányolásban, hanem a maguk érdekeit is buzgón szolgálták. Általában harácsolók és durvák voltak. A parasztot éppoly könnyen megpálcázták, mint a vidékre kiránduló megyei tisztek, s ugyancsak könnyen fizettették vagy robotoltatták is visszaélésszerűen. Nem is kímélték őket a felkelők; ahol el nem futottak előlük, megbűnhődtek.[234] Amikor a felkelés alatt Molnár orvos, a kormányzóság nevében tárgyalt a zarándiakkal, azok a megbékélés egyik feltételéül azt jelölték meg, hogy ha továbbra is jobbágyoknak kellene maradniok, legalább német tiszteket kapjanak, akik egy hiten vannak a császárral, semmiképpen sem magyarokat.[235] A felkelés leverése után a román községek egész sora fordult ugyanilyen kérelemmel Jankovics kormánybiztoshoz, aki aztán a parasztság sérelmeit összefoglaló jelentésében a harmadik helyen említette ezt a dolgot.[236] Hogy a román népben mekkora volt a magyar tisztektől való iszonyodás, azt legbeszédesebben az offenbányai uradalom falvainak a német bányatisztekkel még a felkelés ideje alatt kötött kölcsönös védelmi megállapodása fejezi ki: a helybeli román parasztok készek voltak szembeszállni Horiáékkal a tisztek és vagyonuk, valamint a bányák védelmében, ha amazok viszont az esetleg visszatérő magyarok ellen védelmezik meg őket, s ha a jövőben nem küldenek magyar ispánt közéjük.[237]

A román jobbágyságnak a magyar uralkodóosztály képviselőivel, a földesurakkal, gazdatisztekkel és hatósági személyekkel szemben érzett ellenséges érzülete ösztönösen kisugárzódott a magyar jobbágyságra is. Nemcsak Horia és vezértársai voltak bizalmatlanok a magyar köznép iránt, hanem táboruk is. Kendi Sándor topánfalvai magyar-román egytelkes nemes

[231] U. o. V. 590, VI. 684.
[232] U. o. II. 223.
[233] U. o. VI. 684.
[234] U. o. II. 198. III. 241, 264.
[235] U. o. IX. 159—170, továbbá II. 200, III. 263.
[236] U. o. V. 506.
[237] U. o. IX. 57—58.

— akit a felkelő vezérek írásbeli teendők elvégzésére rövid időre magukhoz rendeltek — állítólag hallott ugyan Horiától egy olyan kijelentést, *„ha parancsolná, nemcsak a románok, hanem a magyar jobbágyok is elegen és ténylegesen felkelnének az urak és nemesek ellen"*,[238] ilyen kísérletre azonban a felkelés egész ideje alatt sehol sem került sor. Igaz, hogy azon a vidéken, ahol a felkelés lezajlott, magyar jobbágyfalvak úgyszólván nem is voltak, s így nem lehet tudni, hogy nagyobb tömegű magyar parasztsággal érintkezésbe kerülve, a románok nem találták volna-e meg az együttműködés lehetőségét, — de azok a szórványos érintkezések, amelyekre imitt-amott sor került, egyáltalában nem voltak barátságosak. A felkelés voltaképen csak két magyar lakosságú községet érintett: a színmagyar Torockót és a magyar többségű Torockószentgyörgyöt. Azonban egyik helyen sem jött létre semmiféle összefogás a környező havasokból leereszkedett román felkelők és a helybeli magyar parasztság között.[239] A lezajlott vizsgálat csupán annyit állapított meg, hogy egy Járai János nevű volt református papjelölt személyes bosszúból a torockói református pap felkutatásában és a magyar templomok elleni vonulásukban kalauzolta a románokat. Járain kívül még hat szentgyörgyi és öt torockói magyar parasztcsaládról is híresztellék, hogy a lezajlott román sarcolás nyomán eltulajdonítottak egyet-mást a Toroczkai család udvarházaiból, de úgylátszik e vádakat nem sikerült bizonyítani.[240] A toroczkói földműves- és bányásznép — amely pedig nemzedékek óta kemény ellenállást folytatott a Toroczkai földesurak ellen[241] — nem csatlakozott a felkelőkhöz, ellenkezőleg imitt-amott szembeszállt velük, majd a megjelenő katonák és tisztviselők utasítására foglyokat is ejtett közülük.[242]

Torockón és Torockószentgyörgyön kívül magyar parasztsággal máshol nem volt alkalmuk a felkelőknek találkozni. A hatóságok elé került közel ezernyi román felkelő között csak egy-két magyart (egy Horvát másként Gazda János nevű hilibi székelyt[243] és egy B. Szabó Ferenc nevű dicsőszentmártoni magyart[244] említenek a vizsgálati iratok olyanokként, akik a a felkelők közé sodródtak. Úgylátszik ezeknek is át kellett keresztelkedniök.

[238] *»Laudabat se Hora et ejus capitenei principatum Transylvaniae usque Belyenes et Tordam usque sibi subjectum esse, ita ut si jusserit, non tantum Vallachi, sed etiam Hungari Subditi satim et defacto contra Dnos et Nobiles insurgent; et haec sunt omnia vera.«* — Kendi Sándor vallomásának eredeti jegyzőkönyve: AIHK IX. 272—273. (A kiemelés tőlünk.)

[239] Prodan közléséből (i. m. 163—174. l.) közös román—magyar felkelésre következtetni semmiképpen sem lehet. Éppen a tudós román szerző által közölt forrás igazolja, hogy a torockószentgyörgyi magyar parasztság rémülettel fogadta a felkelőket, s annak ellenére sem csatlakozott hozzájuk, hogy a császár harcosainak mondták magukat. A jegyzőkönyvek csak egynéhány magyar családot említenek, mint esetleges résztvevőket.

[240] A torockószentgyörgyi lakosok közül csak két magyar parasztot (Rátz Mihályt és Nyári Mihályt) záratott tömlöcbe a vármegye. A Torockóról eljárás alá fogott jobbágyok névsora: Hadnagy László, Nemes András, Szász Zsigmond, Borbély Zsigmond és Kovâts János. AIHK III. 285—335, IV. 390, VIII. Figyelemreméltó Járai és Hadnagy kihallgatási jegyzőkönyve (u. o. IV. 390.).

[241] *Jakó Zsigmond:* Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez Kolozsvár, 1945, Erdélyi Történelmi Adatok. V. 1. — A bányászatról és a bányászokról: *Jankó János:* Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe, Bp, 1893, 161—197. l.

[242] AIHK IV. 390.

[243] U. o. III. 335.

[244] U. o. IX. 139—143.

B. Szabó (akit a felkelők tömlöcből szabadítottak ki) így vallott: „Engemet is megkereszteltek... és megesketlek erősen oláhul... hogy vélek járjak, vélek egyet értsek, egy magyart se hagyjunk, eltöröljük". S ha olyan esetről nem is tudunk, hogy falusi magyar jobbágyokat a román felkelők megöltek volna, az nem egy esetben előfordult, hogy román parasztokat vagy parasztasszonyokat, akiket magyaros öltözetük miatt magyaroknak hittek, tettleg bántalmaztak.[245] Érthető tehát, ha magyar parasztok még szórványosan sem akadtak a felkelő táborokban.[246] Horiáék elszigetelték magukat magyar sorstársaik felé. Végtére a felkelés sodrába került, magyaroktól is lakott megye, az egyesített Kolozs-Torda-Aranyos Horiáék bukása után fennen hangoztathatta, hogy *„magyar nemzetiségű jobbágyok és szászok... ebben a felkelésben nem vettek részt, csak a románok, közülük is főleg a havasiak"*.[247] Mindezek a jelenségek az eseményeket nem közvetlenül szemlélőkre — ezek között a császárra és Jankovicsra is — olyan benyomást tettek, mintha Erdélyben egy nemzeti-vallási háború készült volna kibontakozni.[248]

Kétségtelen, hogy a felkelés egész területe visszhangzott az úr-, nemes- és magyarellenes jelszavaktól, s némely vezetők nem egyszer azt hirdették a népnek, hogy „vagy az oláh nemzet lesz, s a magyar nem, vagy a magyar lészen, s oláh nem..." — mégis a Horia-felkelés lényegében végig antifeudális harc maradt. Messze vidékekre (Szatmár, Heves és Zala megyébe) elterjedt híre az elnyomott jobbágynépet nemzetiségi különbség nélkül felrázta s hosszabb-rövidebb ideig tartó úrellenes megmozdulásokra sarkalta.[249]

c) A román parasztság belső megoszlása

A jócsászár-ábránd és a magyarellenes ösztön mellett volt egy harmadik gyenge pontja is a Horia-felkelésnek: *a román jobbágyság belső társadalmi elkülönülése.*

A román falvak népe a felkelés dolgában kezdettől fogva nem volt egy véleményen. Ennek számos jelét figyelték meg az egykorúak. Leginkább feltűnt az, hogy a mozgósítási parancsot mindenfelé az ellenszegülőkkel szemben alkalmazandó kemény megtorlások kilátásba helyezésével hirdették ki. A hírnökök figyelmeztették a falusbírákat, hogy „minden házból egy embert rendelienek közikben, mert különben a ház ajtókat rájuk kötik s felgyujtják a házokat".[250] Beszélték azt is, hogy „Horia négy nyársat készíttetett, hegyeit megvasaltatván, emberekkel maga után hordoztatja, publicáltatván: akik... vélek nem tartanak, azon nyársba húzatja őket".[251] Sőt annak is szükségét látták, hogy figyelmeztessék a falvakat: „Senki pedig

[245] U. o. továbbá III. 258, IV. 390, VIII. — Ld. még Prodan 135. l.

[246] AIHK IX. 139—143.

[247] U. o. IV. 390. (A kiemelés tőlünk.)

[248] A nemesség fegyveres felkelése esetén. — Iria a császár a kormányzóságnak — *mur mehrere Erbitterung hetvorgebracht, und endlich ein innerliche National- oder wohl gar Religions-Krieg ganz sicher veranlasset wurde* . . . — AIHK I. 80.

[249] A fenti idézet: AIHK III. 315. — A felkelésnek német, magyar és horvát parasztokra gyakorolt mozgósító hatásáról *H. Balázs Éva* volt szíves tájékoztatni.

[250] AIHK IV. 390, továbbá: I. 109, V. 590, VII. VIII. Ezeken kívül ld. Horia állítólagos november 5-i körlevelét: Szilágyi 270. l.; Maránvi 25—26. l.; AIHK IX. 39.; mindhárom helyen három különböző szövegváltozat lényeges adatbeli eltérésekkel.

[251] AIHK II. 198. és VII. — Prodan 136, 138—139. l.

meg ne merészelje próbálni az oláhok közül vagy egy magyar dugasson vagy el rejtsen, mert azt is megölik és a házát felperzselik".[252] E szigorú fenyegetések általában megtették a hatásukat. Mégis mindenütt akadtak román parasztok és pópák, akik a felkelők elől menekülő nemes nőket vagy gyermekeket házukba, templomukba fogadták, ugyancsak olyan bírák és esküdtek, akik a toborzó felhívást így vagy amúgy kijátszották, vagy parasztok, akik a felkelők elől elfutottak.[253] Ez a mozgalmat fékező ellenzéki magatartás a parasztság fentebb ismertetett vagyonegyenlőtlenségének kialakulásából s a velejáró komoly gazdasági-társadalmi érdekkülönbségből eredt.

Ez a magatartásbeli különbség legvilágosabban a zalatnai nép körében látható. Horia és vezértársai kétségtelenül elsősorban a nincstelen és kisparaszt-réteg érdekeit képviselték, azét a rétegét, amely roskadozott a kincstári munka és pénzjáradék súlya alatt. Ez az elkeseredett, mindenre kész réteg a felkelés előtt, úgy látszik, egyetértésben volt a jobbmódú középparaszti rétegekkel, mert csakis így, a nép jelentékeny többségét magábafoglaló szövetkezés nyomására hozhattak az egyes községek olyan határozatot, hogy közvetlenül a császárhoz kell fordulni a parasztság sérelmeinek orvoslásáért. Horiáék küldetését látszólag egységes közvélemény támogatta. A valóságban azonban kezdettől fogva szembenállt velük a vagyonos parasztelemek zöme. Általános gyakorlat volt, hogy a faluigazgatást a legtehetősebb réteg tartotta kézben, olykor valósággal bitorolta; közülük kerültek ki a bírók (a falus és az uradalmi bíró), a hitesek, a vének s más előljárók. Ezek a vezetők szükségképpen engedelmes eszközei voltak az uradalomnak; támogatták a tisztek jogtalan cselekményeit, sőt a saját javukra is követtek el visszaéléseket. A községvezető paraszthatalmasok ilyen magatartásának a zalatnai felső és középső uradalomban határozott nyomai vannak.[254]

Amikor a felkelés az Aranyosvidéken kitört, Horiának legelső dolga volt Topánfalvára, Kis- és Nagyaranyosra, Kerpenyesre és Bucsumba bevonulni s igazságot tenni a falusi előljárók közelmúltbeli viselt dolgaiban. A számadás kemény volt; aki el nem menekülhetett, azt megölték, aki elfutott, annak a javait pusztították el. Topánfalván összesen 23 román gazda házának elpusztításáról történik említés, Nagyaranyosban 24, Kisaranyosban 13, Bucsumban 6, Ponoron, Bisztrán és Lupsán 3—3, Muskán 2 hasonló esetről. Az ilyen módon megbüntetettek között mindig ott vannak a falusi tisztségviselők s néha a pópák is.[255] A büntetésen túl mindenütt új községi előljáróság megbízására is sor került. Horia oly nagy jelentőséget tulajdonított ennek a kérdésnek, hogy még a felkelés utolsó, igen nehéz időszakában is, amikor éhező és fázó seregének s a fenyegető katonai beavatkozásnak kettős nyomása alatt már kész volt egyezkedni, akkor is névszerint követelte az igazságtétele elől megszökött falusbírák kiadatását.[256]

[252] AIHK IV. 390.

[253] U. o. I. 89, 99, II. 113, 122, 200, IV. 390, VIII.

[254] Ld. elsősorban Horiáék panasziratának IV. szakaszát. MKL AG 1783 : 1342 V. ö. EL Conscriptio 1750 adataival.

[255] AIHK VI. 683.

[256] »Az régi birák ott az urakkal és militiával vannak, küldettessenek ide az jószágba számadásra, mert igen sokat huztak, vontak, ugymint: Bota Makavé biró, Ongyecz Juon, Kokos Juon, Bogye Petaliku, Bobor György, Kotyecz Atyim és Kososel Simok.« Szilágyi 271. l. Vö. Kendi Sándor vallomásával: AIHK IX. 342—344.

A felkeléssel szemben való belső ellenállásnak további beszédes nyoma a Horia elleni bucsumi összeesküvés, amelyet a helyi községvezetők nagyaranyosi gazdákkal (id. és ifj. Surga Petruval) összefogva szerveztek. Horiát, miután felszólításukra nem tudta a császár felkelési parancsát előmutatni, elfogták, de a hatóságoknak átadni nem tudták, mert hívei hamarosan kiszabadították. Az összeesküvők később hangosan panaszkodtak és dicsekedtek Jankovics királyi biztos előtt, mit kellett szenvedniök Horiáék részéről s mi mindent tettek ellene.[257] Egy másik bucsumi nagygazda — akit azzal gyanusítottak, hogy Horia híve volt — Jankovicsnak a következő jellemző sorokkal fejezte ki a jómódú románság méltatlankodását a felkelés utáni általános parasztellenes hangulatban: *„Noha olyan contribuense vagyok én Felséges Urunknak, akinek nyoltz kerekű stompáim vagynak Butsumban ezen Vármegyében, mellyek után Annuatim 70 Rfl contributiot adok, mégis mindazonáltal ezen tumultuatio alkalmatosságával nem csak bányasághoz meg kivántató szükséges vass eszközeimtől nem csak megfosztattam, sőt még némely falusiak vádaskodások utánn annyira üldöztetem és kergettetem a Vivum Aerariumnak nagy kárára és ily gazda lévén magam gyalázatomra, hogy házamat és gazdaságomat távol kelletik keserves szemekkel néznem...*[258]

Ez a réteg, amelytől „a felséges úrnak aerariumát nevelni... sommás contributioját megtenni“[259] nem nagy áldozatot követelt, természetszerűleg kezdettől fogva ellenezte a felkelést. Láthatólag nem hitt a császár nemességellenes szándékaiban s nem kívánta kockára tenni egy kétes kimenetelű vállalkozás kedvéért sem személyi, sem vagyoni biztonságát. Ez a réteg cselekvő ellenzékiségével és csendes tétlenségével egyaránt fékezte a szegénység mozgalmát, sőt bizonyos fokig maga is zavartatva érezte magát a felkeléssel járó cselekmények által. Ez a réteg a felkelés első nehézségei láttán, kész volt a küzdelem feladására.

d) A katonai vezetés és az írásbeliség hiánya

Azok között a fogyatékosságok között, amelyek a Horia-felkelésnek a sajátosságai voltak, az említetteken kívül szembetűnő a katonai cselekvőképesség hiánya is.

A mozgalomnak sem katonai irányítása, sem katonai ténykedései nem voltak. Bár az események kialakulásában — mint felelőtlen bujtogatók — jelentékeny szerepet játszottak az osztrák katonatisztek, a megindult felkelés támogatásától — a már ismertetett okokból — mindenképpen tartóz-

[257] Erről két előadás: Kendi Sándoré (AIHK IX. 342. 344.) és Egyedi Ephraim alszolgabíróé (U. o. II. 198.). Utóbbi szerint Szüts György uradalmi bíró, Dsurka Petruc, Dsurka Petola, David Joannes és még egy esküdt szólította fel Horiát: *»adná elő a királyi parantsolatot mellyet mond ő hogy nálla van, hogy lássák ők tulajdon az Ő Felsége irását, melyben a Magyarok és Tisztek eltöröltetését ő reá bizta...«* Kendi Sándor Kray alezredes előtt tett vallomásában (17. pont.) a következőket mondja: *»Dicebat quidem Hora se nunquam dixisse, ut Nobiles et Hungaros interficiunt rustici, sed e fronte mentitur quia Crisenses ejus Collega Corifei in faciem Horae dixerunt: No Horeo si ad tantum crimen nos induxisti, da nobis nunc litteras Caesareas, quibus innixus hactenus hoc opus incoasti, ut nos quoque ijsdem litteris contra milites Caesareos possimus defendere; Ille respondit: nihil vobis Litterae illae suffragantur, siquidem pro solo hoc Dominio Zalatnensi serviunt.«* — Az irodalomban részletesen: Densușianu 207—209. l.

[258] AIHK V. 502. (A kiemelés tőlünk.)

[259] U. o.

kodtak. Egyideig a szóbeszéd sokat emlegetett egy Salis nevű rejtélyes személyt, állítólagos volt katonatisztet, mint a felkelés legfőbb irányítóját (— e hírnek egyideig a bécsi udvar is hitelt adni látszott —) de csakhamar kiderült, hogy Salis ilyen szerepet nem játszott.[260] A rideg valóság az, hogy kiszolgált, szabadságos vagy szökött közkatonákon[261] kívül a hadszervezésben és hadvezetésben járatos katona nem csatlakozott a felkelőkhöz, sőt ilyenek megnyerésére Horiaék sem a felkelés előtt, sem alatta láthatólag nem is törekedtek. A parasztvezérek, úgylátszik, azt gondolták, hogy harcukat a maguk tudásával, a maguk egyszerű eszközeivel, fejszékkel és csákányokkal is megharcolhatják. Erre vall, hogy a felkelők, — nyilván vezetőik utasítására — mindenütt nagy igyekezettel gyűjtötték a vasanyagot (még a földesúri szekerek vasalását is lefeszegették), s hogy zsákmányukat cigánykovácsokkal harci szerszámokká verették. Hogy lőfegyveres csapatokkal, sőt tűzérséggel fognak szembekerülni, azt mintha teljesen kizártnak tartották volna. Hasonlóképpen nem jártak el katonai módon elért sikereik kihasználásában sem: az elfoglalt városokat nem tartották megszállva, nem erősítették meg, s láthatólag nem volt velük hadviselési szándékuk. Egyáltalában sehol semmikor nem lehet a felkelés eseményeiben katonai magatartást megfigyelni. Cselekvőképességük tömegfelvonulásokban, portyázásokban stb. merült ki. Végső fokon tehát a felkelés mint fegyveres vállalkozás kezdetlegesebb volt a 16. századi parasztháborúknál.[262]

Ugyanilyen feltűnő jelenség volt a mozgalomnak rátermett, művelt vezetőkben való hiánya. A nagy szerepet játszó pópák a vallási lelkesítésen túl nem fejtettek ki írásbeli szervező tevékenységet. Soraikban nem akadt senki, aki egy parasztkiáltvány megfogalmazását és kibocsátását javasolta volna a vezéreknek, vagy korszerű alkalmas eszközökkel és módszerekkel szellemi síkon is megszervezte volna a küzdelmet. Sőt nem volt a vezérek körül egyetlen olyan állandó személy sem, aki egy egyszerű magyar vagy német levelet meg tudott volna írni. Nem véletlen, hogy a vezérek szándékát vagy intézkedéseit tartalmazó, közvetve tőlük eredő irat még mutatóban is alig maradt ránk. Két rövid jelentéktelen tartalmú körlevél[263] a november 11-i békejegyzék[264] és a Petru Lup-féle levél[265] mindössze az, ami a felkelővezérek tollbamondásából ered. Ezek közül az első kettőt pópák írták románul, a harmadikat a marossolymosi sótiszt jegyezte németül, az utolsót Kendi Sándor topánfalvai egytelkes nemes, mint Horia szállására rendelt írástudó vetette papírra magyarul. Kendi ezen a levélen kívül — saját állítása szerint — még más leveleket is írt, de ezek elvesztek.[266] Arról azonban, hogy a fővezér mellett állandó iroda működött volna, vagy akárcsak egyké iródeák, szó sem lehet. Schultz alezredes hiába kereste Nagyaranyoson Horia irattárát, bizonyos, ilyen sohasem volt. Egész irattára valószínűleg az

[260] Densuşianu 143—144. l.; I. Tóth: Az erdélyi román nacionalizmus 326—327. l

[261] AIHK II. 113, 122, III. 336, VII, VIII. Kihallgatási jegyzőkönyvek.

[262] A vasszerzésre Merényi 10. l. — A felkelés katonai jellegére nézve hasonló véleményen van Braun 14—15., 19. l. — A csapatszervezésről Densuşianu 229—237. l.

[263] Szilágyi 264—265., 270. l.

[264] V. ö. 150. jegyzet.

[265] Szilágyi 270—271. l.

[266] AIHK IX. 342—344. Ezek egyikének egy Kolozs megyei aktába foglalt szövegét közli Prodan 181. l. — További nyomok még: AIHK I. 16. II. 136.

a hét darab bécsi udvari végzés volt, amelyet elfogatásakor a tarisznyájában megtaláltak, s amely a Jankovics-iratok között ma is megvan.[267]

A mozgalom eszerint nyilván nélkülözte s nélkülözhetőnek tartotta az írásbeliséget, s ez a körülmény — bár korántsem volt akkora jelentősége, mint a katonai szakértelem hiányának — kudarcához szintén hozzájárult.

3. A felkelés eredménye: II. József jobbágypolitikai kísérletei

Mint minden parasztfelkelés, amely nélkülözni volt kénytelen fejlettebb társadalmi osztályok szövetségét, illetőleg vezetését, a Horia-felkelés is menthetetlenül vereséget szenvedett a feudális államhatalom fegyvereitől. Dél-Erdély nagy mozgalma végetért anélkül, hogy a román tömegeket egyetlen valóságszerű vágyukhoz, a határőrségbe való bekebelezésükhöz közelebb segítette volna. Sőt, éppen a felkelés ténye vétette le ezt a kérdést egyszer és mindenkorra a napirendről. A jobbágyság feltétel nélkül kénytelen volt visszatérni régi urai hatalma alá s beilleszkedni a felkelés előtti elviselhetetlennek érzett körülmények közé. Úgy látszott, hogy hiábavaló volt minden, ami történt: a feudális kizsákmányolást nem csak megszüntetni nem sikerült, hanem enyhíteni sem.

A felkelés azonban tulajdonképpen nem múlt el nyomtalanul. Származtak belőle és a Magyarországon lezajlott parasztmegmozdulásokból *bizonyos eredmények,* éspedig elsősorban azon az oldalon, ahol a román parasztság várta: a császár oldalán. II. Józsefre nemcsak személy szerint tettek mély hatást az erdélyi események, hanem erősen befolyásolták további társadalompolitikai újításait is. Bizonyos, hogy mindenbe, ami ezen a téren 1785 után történt, többé-kevésbbé belejátszottak a Horia-felkelés félelmetes emlékei, illetőleg a történtekből a császár és az államtanács tagjai által jól-rosszul levont tanulságok.

Jankovics jelentései alapján II. József mindenekelőtt a felkelés közvetlen okainak tartott bajok megszüntetését tekintette feladatának.

Első idevágó rendelkezéseit 1785 július 14-én kelt, az erdélyi kormányzósághoz intézett nyíltparancsa tartalmazza. E leirat megjelöli az erdélyi társadalmi életnek azokat a nagy fogyatékosságait, amelyekben — a császár meggyőződése szerint — a román parasztság felkelésének végső okai keresendők, s amelyeknek megszüntetése a jövendőbeli tartós nyugalom biztosítása érdekében elengedhetetlen.[268]

Az első alapvető fogyatékosság: az országos úrbéri szabályzat hiánya, állapítja meg a rendelet. Ez a visszaélések főforrása. El kell készíteni tehát a már megadott előírások szerint az általános urbáriumot, amely védelmet nyujt majd a parasztnak a földesúri túlkövetelések, a földesúrnak pedig a paraszti kibujások ellen. Minthogy pedig a felkelés a zalatnai uradalomban tört ki, mindenekelőtt ott kell az úrbért szabályozni. E végből illetékesek (Brukenthal kormánybiztos és az erdélyi bányakincstár) késedelem nélkül vizsgálják ki az uradalom panaszait. Azokon a helyeken pedig, ahol már vannak rendes urbáriumok, ezek előírásai általánosan hirdettessenek ki, hogy a kötelezettségek felől senkinek se legyen kétsége. Ezen túl a megyék

[267] ATHK IX. 128—135.
[268] MKL LN 1785.

lelkiismeretesen vizsgálják ki a mindenkori úrbéri panaszokat. A földesurak és jobbágyok között létrejövő esetleges úrbéri szerződéseket legfelsőbb jóváhagyás alá kell terjeszteni; e nélkül érvénytelenek.[269]

Egy másik nagy hiba — folytatja a császári leirat — a katonai és politikai hatóság kellő együttműködésének hiányában rejlik. Ez okozta a határőrösszeírás kapcsán támadt súlyos zavarokat. Az udvari haditanács utasítást kapott, tiltsa meg, hogy az erdélyi főparancsnokság a jövőben parasztokat és falvakat pusztán a saját kívánságukra, határozott császári kijelölés nélkül összeírasson, az esetleges titkos jelentkezőkről azonnal tájékoztassa a politikai szerveket. Ha a határőrösszeírás elrendeltetnék, akkor azt a politikai és katonai tényezők együttesen intézzék. Egyébként mindkét oldalon állandóan szigorúan tartózkodjanak egymás hatáskörébe való beavatkozástól. Idevágólag vegyék figyelembe az 1783 május 12-i rendelet előírásait. Az udvari haditanács el fogja rendelni, hogy az erdélyi főparancsnokság ezentúl sürgős esetekben a kormányzóság kívánságára késedelem s minden további nélkül adjon katonai segítséget, még akkor is, ha a közcsendet nem fenyegeti nyílt veszély, vagy ha a császári rendeletekkel szemben nem érvényesül nyilvános ellenkezés.[270]

A következő fontos teendő: „a román nép körében általánosan uralkodó vallási és erkölcsi sötétség" eloszlatása. Ez egyfelől a románok között még csaknem teljesen hiányzó nemzeti normáliskolák felállításával, másfelől a hiányosan képzett görög-keleti papság szemináriumi oktatásával lesz elérhető.[271] A szeminárium Temesváron, mint a görög-keleti püspökségek földrajzi középpontjában működjék. Szervezésének költségeit a császár vállalja. A terveket a karlovici metropolita készítse el. A normáliskolák felállítására vonatkozólag pedig — a fenntartási költségek előteremtésére nézve is — Nikitics püspök és Mártonfy normáliskolai főfelügyelő közösen tegyenek javaslatot a kormányzóságnak, az viszont a császárnak. Addig is azonban, amíg ez a terv megvalósul, a kormányzóság haladéktalanul fogjon hozzá egy tanítóképzési célra szolgáló elemi- és normáliskola berendezéséhez. Az erdélyi

[269] »... *befehlen Wir erstens* — így szól a császári rendelet — *dass die Einführung des allgemeinen Urbarii nach der Euch schon ertheilten Vorschrift bestmöglichst beschleuniget, und hiedurch die bisher wahrgenommene Missbrauche alsogleich werkthätig, und dauerhaft abgestellt werden sollen. Zu welchem Ende ihr noch weiters den Komitäten nachdrücklichst einbinden werdet, dass sie den Herrschaften und Unterthanen untereinander einen gleichen Schutz leisten, sofort darob feste Hand halten sollen, auf das eines Theils der Herr von den Unterthanen nichts mehreres, als das, was das neue Urbarium bestimmet, abfordern, anderen Theils aber auch der Unterthan dem Herrn an jenem, was er an diesem ihm zuleisten verbunden ist, nichts entziehen möge.*« MKL LN 1785. (A kiemelés tőlünk.)

[270] »... *haben wir ferners unseren Hof Kriegs Rath mitgegeben, womit selber das dortländige Gral Commando dahin instruiren solle, womit künftighin in dringenden Fällen auf Euer des Gubernii Verlangen jederzeit gleich, und ohne weitere die nöthige Militär Assistenz geleistet werden solle, welche Ihr jedoch zu begehren, wenn nicht eine offenbare Gefahr der Stöhrung der allgemeinen Ruhe, oder eine sonst nicht zu bezwingende öffentliche Widersetzlichkeit wider Unsere Anordnungen vorhanden seijn sollte, Euch enthalten werdet.*« U. o. (A kiemelés tőlünk.)

[271] »... *Da unter die wirkenden Hauptursachen der letzteren Aufruhr auch insbesondere die ausserordentliche Finsternis, welche unter dem Walachischen Volke in der Religion und Sitten noch allenthalben herrschet, gezehlet werden kann, so ist es auch eine der ersten Nothwendigkeiten, dass die noch fast ganz manglenden National-Normalschulen bey den Walachen eingeführt, und besonders zum Unterricht des äusserst unwissenden Griechisch nicht Unirten Cleri in Seminarium hergestellet werde.*« U. o. (A kiemelés tőlünk.)

tanulmányi bizottság pedig félévenként tegyen jelentést az egyesült görög egyház balázsfalvai normáliskolájának működéséről.[272]

A császár által ilyenképpen kijelölt feladatok közül voltaképpen csak az első volt hivatott a jobbágyság bajait orvosolni. A második egyenesen a parasztellenállás lehetetlenné tételére irányult, a harmadik pedig egyházi közreműködéssel a feudális állami és társadalmi rend iránti engedelmes magatartás szükségességének tudatosítását kívánta előmozdítani.

Ami az első feladatot illeti, a császári hatalom ezt is csak részben valósította meg; a zalatnai uradalom úrbéri viszonyainak rendezésénél nem jutott tovább.

Miután Brukenthal kormánybiztos a bányakincstár közreműködésével Abrudbányán megvizsgálta a Horiáék 1780—1784. évi panasziratiban foglalt sérelmeket, s idevágólag véleményt nyilvánított, a császár a történelmi jelentőségű nagy perben a következő döntést hozta. A kincstár által önkényesen kisajátított havasokon a hajdanában gyakorolt szabad legeltetés — a kijelölt helyen való kecsketartást is beleértve — a parasztságnak ismét megengedtessék, illetve a fakitermelés szempontjából számba nem vehető vadonokban irtásföldek létesítése szabaddá tétessék. A munkajáradék kérdésében kimondta, hogy az ölfavágási és szállítási kötelezettség megszűnik; ilyen munkát a parasztság a jövőben csak mint önkéntes szerződő fél köteles vállalni. E mellett eltörölte az ércfuvarozás, a bor- és pálinkaszállítás, valamint az uradalmi szénakaszálás kényszermunkáját is. A korcsmálás vonalán úgy intézkedett, hogy az uradalmi italmérés könnyű feltételek mellett lehetőleg a községeknek adassék bérbe vagy más nem-zsaroló elemeknek. A parasztság személyes tulajdonjogának védelmére kimondta, hogy a magvukszakadtak vagyonának örökösei a régen szokásban volt 6—12 forintos illetéken kívül egyébbel nem terhelhetők. Végül elrendelte az örmény korcsmabérlők és a bűnösöknek találandó sikkasztó falusbírák megbüntetését, valamint a kárvallott parasztoknak a visszaélő tényezők, mind az uradalom, mind az egyesek részéről való kárpótlását.[273] Ezt a kétségtelenül nagyjelentőségű ítéletet azonban nem hajtották végre. 1790 körül a zalatnai uradalomban minden csaknem ugyanabban az állapotban volt, mint Horiáék korában. Különbség csak annyiban mutatkozott, hogy most már „szerződés" kötelezte a népet azoknak a terheknek viselésére, amelyek miatt 1784-ben fegyvert fogott.[274]

A hunyad-zarándi és Alsó-Fehér megyei magánföldesúri jobbágyok úrbéri helyzetét a császár a tervbevett országos urbárium keretében kívánta rendezni. Ez a korszakos jelentőségűnek szánt újítás, mellyel a gyarmatosító osztrák hatalom saját kizsákmányoló tevékenységének fokozása érdekében korlátozni kívánta a gyarmat uralkodóosztályának kizsákmányoló tevékenységét, régi nagy gondja volt a bécsi udvarnak. Mária Terézia kormánya több mint egy évtizeden keresztül foglalkozott e kérdéssel, anélkül, hogy megoldáshoz jutott volna. Az erdélyi kiváltságos osztály csoportjai — magyar, székely és szász földesuraságok — Brukenthal kormányzó vezetésével minden úton-módon megakadályozni igyekeztek a gyarmattartó oszt-

[272] U. o.

[273] Densușianu 508—510. l.

[274] CCz ld. Kerpenyes összeírásának C. jelzetü mellékletét: a fa-, szén- és ércszállítás feltételeit megszabó 1789. aug. 24-én kelt szerződést.

rák hatalomnak az erdélyi társadalom belső ügyeibe való beavatkozását. Véget nem érő bizottsági tárgyalásokkal, szakértői előadományokkal, akadékoskodó iratváltásokkal, sőt ha kellett, irateltüntetéssel is harcoltak az úrbérrendezés ellen. 1769-től 1780-ig harcuk teljes sikerrel járt.[275] II. Józsefre terhes örökségként szállt ez az ügy. Jól ismerte a dolog előzményeit s ezért különös igyekezettel látott hozzá. Már uralkodása első évében feltűnő eréllyel utasította az erdélyi kormányzóságot egy idevágó javaslat gyors előterjesztésére. Fellépése úgylátszik egyidőre zavarba hozta Brukenthalékat, mert 1781-ben valóban elkészítették a kívánt tervezetet.[276] A főkormányszéki munkálat azonban nem elégítette ki a császárt és tanácsosait, mivel a mintaként megadott magyarországi urbáriumtól több tekintetben lényegesen eltért. Módosítás és magyarázat végett visszaküldték tehát Nagyszebenbe.[277] Az erdélyieknek ez kapóra jött. Volt jogcímük a további halogatásra. A kívánt új terv-változatot csak három év mulva, 1784 júniusban terjesztették fel az udvarhoz.[278] Úgylátszik, a császár — a birodalom átszervezésének feladatai közepette — ekkor már kevesebb figyelmet fordított az ügyre. Az államtanács tagjai — Kaunitz, Reischach, Hatzfeld és Martini — heteken át foglalkoztak az új tervvel s apró részletekig kielemezték; a telek nagysága, a haszonvételek minemüsége, a robotkötelezettségek és terményjáradékok, a dézsma, a földesúri jogok, a visszaélések, a faluigazgatás kérdései körül még mindig számos kétség, bizonytalanság merült fel, úgyhogy az ügy megint visszakerült Erdélybe. Így álltak a dolgok, amikor a Horia-felkelés kitört.[279] A felkelés leverése után Jankovics királyi biztos utasítására kezdett a kormányzóság ismét foglalkozni az úrbérrel. 1785 nyarán úgy látszott, hogy lesz belőle valami. Kinevezték a vizsgáló- és összeíróbiztosokat, akik az 1767. évi magyarországi gyakorlatot követve Hunyadban s másutt is megkezdték működésüket. Faluról falura végigjárták a megyéket és a legapróbb részletekig összeírták a jobbágynép úrbéri haszonvételeit és kötelezettségeit. A nagy összeírómunkálat még 1786-ban is folyt.[280] Hogy befejeződött-e vagy sem, még tisztázandó. A szabályzat azonban ez alatt az idő alatt sem jutott előbbre. 1787 februárjában az udvari kancellária előadása alapján az államtanács mégegyszer tárgyalás alá vette az egész kérdéscsoportot, mégpedig elsősorban a paraszti telkiállomány kiszabásának szempontjából. Még ekkor is azon folyt a vita: vajjon a kancellária által javasolt földminőség szerint változó 6, 7, 8 és 9 holdas szántó-, illetve 4 és 5 szekér szénát adó rétilletmény legyen-e az egész parasztgazdaság mértéke, vagy pedig az erdélyi úrbéri bizottság és a kormányzóság által ajánlott 3—

[275] Ld. 111. jegyzet.

[276] EKL AG 1782 : 483. — StRA 1781 : 2760, 2979.

[277] U. o.

[278] StRA 1784 : 2328.

[279] U. o. A császár sejtette, hogy a késedelmeskedés mögött politikai mesterkedés rejlik. Erről így ír Lipót főhercegnek : »*Les excès commis en tout genre par les possesseurs depuis nombre d'années ont donné sujet aux plaintes générales de toute la nation et surtout de la Valaque. Jamais il n'y a eu moyen d'y remédier, pas même d'y introduire un règlement d'Urbarium. Feue Sa Majesté y a fait l'imaginable. Enfin je suis parvenu a le faire minuter par le gouvernement et la chancellerie, mais rien n'était encore expédié.*« — Arneth I. 240. l. (A kiemelés tőlünk.) De a nemesi ellenállás főképviselőjét, Brukenthal kormányzót mégis csak jóval később, 1787 januárjában mozdította el állásából. Teutsch II. 304. l.

[280] StRA 1785 : 1382 és 1642. — EL CR 1785—86.

4—5 holdas szántó-, illetve 4, 6 szekér szénát adó rétilletmény.[281] A helyi viszonyok ismerete nélkül persze nem lehetett ezt a kérdést megnyugtató módon eldönteni. Ezért az államtanács a folyamatban levő földmérési munkálatok befejezéséig az egész ügy félretételét indítványozta. A császár ennek alapján 1787 május 5-én lembergi (lvovi) tartózkodása alatt a következő végzést hozta: „Ez idő szerint az úrbérügyben nincs mit tenni, a hatóságoknak azonban nyomatékosan meg kell hagyni, a legnagyobb éberséggel vigyázzanak, nehogy az általános tilalmak s a parasztok javát szolgáló fennálló rendelkezések megszegessenek, továbbá, hogy a vétkes uradalmak felelősségre vonassanak és büntetésben részesüljenek."[282] Ezzel a kérdés végkép lezárult. A következő évek külpolitikai és háborús eseményei elfeledtették II. Józseffel az erdélyi urbáriumot. A parasztság hiába várta reménykedve az udvar által számos esetben megígért nagy sorsrendezést.

A Horia-felkeléssel közvetlenül össze nem függő, de általa is előmozdított jobbágypolitikai reformok között időrendben a jobbágyok személyes szabadságát újólag kinyilatkoztató nyiltparancs az első. Ez az 1785 augusztus 22-én Bécsben kibocsátott rendelet[283] lényegében megegyezik az 1783 augusztus 16-i Nagyszebenben kiadott rendelettel.[284] Megjelentetését a császár Jankovics Antal tanácsára határozta el. A királyi biztos t. i. 1785 január 21-én kérdést intézett az erdélyi kormányzósághoz az iránt, hogy mi történt a nagyszebeni pátens végrehajtása körül. Neki az addig lefolyt kihallgatások alapján nyilván az volt a benyomása, hogy a nép mitsem tud a személyes jobbágyság megszűnéséről. A kormányzóság jelentette, hogy a rendelet kihirdetése annakidején megtörtént s bizonyságként bemutatta a szöveg kinyomtatott példányát.[285] Úgylátszik azonban, hogy Jankovicsot ez nem győzte meg a végrehajtás komolyságáról s egyéb kormányzati mulasztások között erre is felhívta a császár figyelmét. II. József tehát részletesebb s ünnepélyesebb hangú fogalmazásban megismételte két év előtti intézkedéseit.[286] Jelentős újság csak egy van a rendeletben: a szabadköltözködés általános bevezetése. „A jobbágyviszonyt, t. i. a parasztok örökös lekötelezettségét és röghözkötöttségét — nyilatkoztatja ki a császár — egyszerűen megsemmisítjük, és nem engedjük többé ebben az értelemben a jobbágy megjelölés használatát sem; következésképpen a jobbágyokat összesen és egyenként, bármily nemzetiségűek vagy vallásúak legyenek is, személyükben szabadköltözésű embereknek nyilvánítjuk s őket mindenütt ilyenekként tekinteni parancsoljuk; így kívánja, követeli ezt a természet

[281] StRA 1787 : 1114.

[282] U. o. »*Für jetzo ist in Urbarial Sachen gar nichts zu machen, sondern es wird nur den Behörden inzwischen nachdrücklichts einzubinden seijn, darob ein obachtsames Auge zu tragen, womit die prohibita Generalia sowie die anderweiten bereits zum Besten des Unterthans bestehenden Anordnungen nicht überschritten, und die dagegen handlenden Dominien zur Verantwortung und Strafe gezogen werden.*« (A kiemelés tőlünk.) Vö. a 83. és 100. jegyzettel.

[283] MKL LN 1787. (a 661. és 662. lap között) : a császár és Eszterházy Ferenc kancellár által sajátkezűleg aláírt példány. — A bécsi tárgyalás során megfogalmazott eredeti latin szöveg : MKL AG 1785 : 10376. — A tárgyalás során tett rendi ellenvetésekre nézve ld. MKL AG 1785 : 9865.

[284] AIHK V. 488. és MKL AG 1783 : 6806. — Marczali (III. 38—39. l.) helytelenül azt gondolta, hogy az 1785-i rendelet azonos volt az 1783. évivel. Mitrofanov említést sem tesz az 1783. évi pátensről, az 1785. évit pedig egészen tévesen ismerteti (621—622. l.).

[285] AIHK V. 488.

[286] MKL AG 1785 : 10376.

joga és a közjó érdeke; ennek megfelelően minden jobbágyvisszakövetelési pör abbahagyandó.[287]

Kisebb jelentőségű újság a rendeletben a jobbágyok kényszerszolgálatának eltiltása. Az idevágó bekezdés a következő: „Sem a paraszt, sem fia, leánya vagy bármely családtagja nem kényszeríthető a földesúr udvarában szolgálni. Ezentúl kinek-kinek a tetszésétől függ, kíván-e efféle szolgálatot vállalni s milyen bérben állapodik meg a földesúrral."[288]

Egyébként a korábban csak pár szóval kinyilatkoztatott szabadságjogokat most bővebben kifejti a rendelet. A jobbágytelek zavartalan birtoklásához való jogosultságot pl. ekképen állapítja meg: „A paraszti birtoklás biztonságának érdekében kegyesen elrendeljük, hogy senki se merészelje a parasztokat vagy utódaikat törvényes, elégséges és a vármegye által előzetesen megállapított ok nélkül telkükről vagy bármely jószágukról elmozdítani, vagy annak birtokában zaklatni. Ellenkezőleg, igyekezni kell a békés és zavartalan paraszti birtoklást mindenkor fenntartani, s kerülni kell az egyik faluból vagy megyéből a másikba való áthelyezgetést."[289]

A vagyoni rendelkezési szabadságról a következőket mondja: „Minden parasztnak szabadságában áll ingóságait, sőt sajátszerzeményű földjét, rétjét, malmát vagy szőlőjét méltó becsértéken kedve szerint eladni, elajándékozni, elcserélni, elzálogosítani, gyermekeinek, rokonainak vagy akinek akarja, hagyományozni, általában ezekről tetszése szerint szabadon rendelkezni. A törvényes földesúri jogok azonban épségben tartandók, ideértve azokat a földön levő terheket is, amelyeket az eladó vagy örökhagyó az uradalomtól nem váltott meg, s amelyek a birtokkal együtt átszállnak a vevőre vagy örökösre."[290]

Ezeken a fontosabb nyilatkozatokon kívül a császár újból kimondja a házasulási, iskolai és iparî tanulási szabadságot s a szabad iparűzés jogát; megígéri az urbáriumot, végezetül pedig annak a reményének ad kifejezést, hogy atyai szándéka szerint a parasztok serény gazdálkodással fogják szolgálni a közjót, s erejükhöz képest igyekezni fognak saját boldogságukat s utódaikét előmozdítani.[291]

Ez a záradék elárulja, hogy II. József nagy hatást várt e rendelettől a parasztság körében. Egy évig állandó nagy érdeklődéssel figyele az idevágó ügyiratokat, jelentéseket, s mindenütt, ahol valami végrehajtásbeli lazaságot tapasztalt, azonnal fellépett. Magyarországon akadt olyan megye is, amely nyíltan megtagadta a kihirdetést,[292] Erdélyben azonban nem volt nyílt

[287] U. o. 1. pont: »*Conditionem Jobbagionalem, in quantum illa Colonos hactenus perpetuae obligationis, et glebae adscriptos efficiebat, pro futuro simpliciter tollimus, neque in hoc sensu nomenclaturam Jobbagy imposterum usuari volumus, consenquenter omnes et singulos Colonos cuiuscunque Nationis, aut Religionis sint, pro futuro quoad suas personas liberae migrationis Homines esse pronunciamus, et pro talibus ubique haberi, et reputari jubemus, Jure naturae, et ipsa etiam publici Boni ratione ad ipsum suadente et exigente; unde consectarium est, omnes processus de revindicanda libertate eo ipso cessare debere.*« (A kiemelés tőlünk.)

[288] U. o. 3. pont.

[289] U. o. 5. pont.

[290] U. o. 4. pont.

[291] U. o. 2. pont. — Záradék: »*Quibus totaliter quoad Colonus statutis, ac publicatis clementer confidimus, ipsos quoque paternae Intentioni nostrae responsuros, ac industria Sua solertique ruralis oeconomiae exercitio publicum Bonum, propriamque ac Haeredum suorum felicitatem pro viribus promovere adnisuros.*« (A kiemelés tőlünk.)

[292] Szabolcs megye. MKL AG 1785 : 16246.

ellenállás. A császár által Bécsben előre kinyomatott rendeletet — utasítás szerint — lefordították magyarra, románra s formailag ki is hirdették. Hogy hol mit tudott s mit értett meg belőle a parasztság, nehéz lenne megállapítani. Az is kétséges, hogyan értékelte a nép a kihirdetett szabadságokat s mennyiben tudta gyakorolni azokat. Házasulása eddig sem ütközött akadályokba. Az iskolai és ipari tanulásra még vajmi csekély igény volt. Többnyire nem hiányzott az ingóságokkal és szerzett ingatlanokkal való rendelkezési szabadság sem. Az urbárium behozataláról már másfél évtizede hallott. Telki birtoklását is általában biztosította a szokásjog. Jelentős újításnak tehát csak a szabadköltözést kinyilvánító intézkedés számított, bár ez is csak a parasztság egyrészének jelentett joggyarapodást. Erdélyben t. i. a zsellérség a 18. században általában véve szabadköltözésű réteg volt. A szokás és a törvény csak a telkes parasztgazdákat — mint a földesúr számára nélkülözhetetlen elemeket — kötötte röghöz. Sok hasznát azonban a telkes paraszt sem vette a meghirdetett távozási szabadságnak; olyan helyre, ahol merőben más, kedvezőbb életfeltételek közé kerülhetett volna, a 18. század végén már nem költözhetett. A paraszt életlehetőségei nagyjából egyformák voltak Erdélyben. E mellett az új jog érvényesítését a földesúr és a hatóságok a régi joggyakorlat módszereivel százfélekép meg tudták akadályozni. Elvben elismerhették a költözés szabadságát, ténylegesen azonban olyan szabályszerű feltételekhez köthették, amelyek többé-kevésbbé teljesíthetetlenek voltak. Hamarosan megtudta ezt a császár is. Amikor 1786 nyarán átutazott Magyarországon, mindenfelé hallott a szabadköltözés akadályoztatásáról. Különösen gyakori volt az az eljárás, hogy csak azt a parasztot engedték elköltözni, aki maga helyett teljesen azonos állapotú utódot tudott állítani. A császár fel volt háborodva s szükségesnek látta, hogy e mesterkedés megakadályozására pótrendelet bocsátassék ki. „Azt akarom — írta Pálffy kancellárnak augusztus 5-én Lembergből — hogy mostantól kezdve ez a visszaélés megszűnjék és ezekben az országokban (Magyarországon, Erdélyben és a Bánságban) általánosan kihirdettessék, hogy azoknak a parasztoknak a költözése, akik földesuruknak nem adósok, semmiképpen nem akadályozható. Elegendő, ha a jobbágy utódot állít a maga adóköteles telkére; az teljesen közömbös, hogy ez milyen nemzetiségű vagy vallású; az sem számít, hogyha az utód esetleg kisebb igaerejű, mint az elköltöző. Az uraság ilyen okokból nem utasíthatja el a jobbágyot."[293] A kívánt toldalék szeptember 6-án valóban kiment az illetékes helyekre.[294] A földesúri ellenállást azonban efféle pótrendeletekkel nem lehetett leküzdeni. Egy év mulva, 1787 szeptember 27-én az erdélyi kormányzóság megkérdezte az udvartól: vajjon az eredetileg is szabadköltözésű zsellérek kötelesek-e távozás esetén maguk helyett utódot állítani? A régi erdélyi joggyakorlat ugyanis őket ilyesmire nem kötelezte.[295] Az udvar kénytelen volt

[293] »*Da aber — írja a császár — unter diesem Vorwand die Absicht des aufgehobenen Jobagiats gänzlich vereitelt wird: so will Ich, dass von nun an dieser Missbrauch abgeändert und in diesen Ländern allgemein publiciert werde, dass die Freijzügigkeit derjenigen Unterthanen, welche ihrer Obrigkeit nichts schuldig ist, auf beim Art gehemet werden könne, unddass es hinlänglich seij, wenn diese Unterthanen andere zu ihren steuerbaren Gründen stellen, sie mögen von was imer von einer Nation oder Religion seije . . .*« MKL AG 1786 : 9228. — (A kiemelés tőlünk.) Ld. még MKL AG 1785 : 14191.

[294] MKL AG 1786 : 10245.

[295] MKL LN 1787. (A 14010. számú irat november 5-i kelettel.).

magyarázkodni: „Mivel a rendeletnek semmiképpen sem volt célja, hogy az erdélyi szabadparasztok költözködését megnehezítse s őket korábbi helyzetüknél alacsonyabb állapotúakká tegye, rájuk nézve maradjon fenn a régi rend."[296] Hasonló helyzet alakult ki a jobbágyszabadság-rendelet többi intézkedései kapcsán is. Lehetetlen volt pl. elkerülni a paraszteltávolítás eseteinek kérdését. Minthogy a földesúr és a vármegye — ha akarta — bármikor könnyen megállapíthatta a parasztkitevés „törvényes és elégséges okát", az udvar ebben a vonatkozásban is utólagos nyilatkozatra kényszerült: ki kellett mondania, mely esetek szolgálhatnak ilyen elégséges okok[297] gyanánt. És így kapcsolódott egyik kérdés a másikba.

Végeredményben tehát kitűnt, hogy egyszerű elvi kijelentésekkel, mint aminőkből voltaképpen a szabadságrendelet állt — nem lehet az egyébként érvényesnek elismert feudális jogrendszert megreformálni. Egy-egy felvilágosodott hangú kinyilatkoztatás nem érvényesülhetett határozottan az Approbata és Compilata Constitutiók százados szilárd jogrendjével szemben. Különösen nem akkor, ha az újítás különben sem valóságokhoz, hanem merő elvontságokhoz vagy az osztrák örökös tartományok életkörülményeihez igazodott. Képtelenség volt az erdélyi jobbágyság személyes és vagyoni szabadságának kérdéseit eredményesen rendezni, pusztán karintiai, steyer vagy cseh-morva példák alapján, figyelmen kívül hagyva a sajátos erdélyi viszonyokat.[298]

A Horia-felkelés a feudális bíráskodás kirívó korszerűtlenségére is felhívta II. József figyelmét. A dévai kivégzések, a zalatnai panaszosok ügyének elgáncsolása és a Jankovics-féle vizsgálatok során feltárult különféle visszaélések megmutatták, milyen érzéketlenek a nemesi törvényhatóságok a nép bajai iránt, s mennyire felelőtlenül sáfárkodnak a jobbágyság javaival és életével. Részben ezen a bajon kívánt segíteni, végső fokon azonban a felkelés megismétlődésének s általában a parasztmegmozdulásoknak akarta útját vágni a császár 1787 február 15-én kibocsátott igazságügyi rendeletsorozatával.[299]

Az első rendelet 40 cikkben az úrbéri pörnek a földesúrtól a bécsi udvarig való vitelmódját szabályozza az abszolút hivatali rend kívánalmai

[296] U. o. »*Auf die ... vorgelegte Frage ... haben Seine K. K. Mayestät allergnädigst zu entschliessen geruhet, dass nachdem die Gestattung der Freijzügigkeit der Erbbauern, gegen Stellung eines anderen Bauers, keinerdings zur Absicht hatte, die Freijzügigkeit der siebenbürgischen Freibauern zu erschweren, und die deterioris Conditionis gegen ihren vormaligen Stand zu machen, so seyen diese letztere diesfalls in statuquo zu belassen.*« (A kiemelés tőlünk.)

[297] »... *könne die Abstiftung der Bauern von ihren Colonical Gründen auch in Hungarn und Siebenbürgen in keinen anderen, als folgenden Fällen Platz greifen:* a) *wenn der Bauer seinen Grund nicht gut und so, wie es einen emsigen Hauswirth zustehet, bearbeitet,* b) *wenn er sich über zwey Drittheil seines liegenden Vermögens einschuldet,* c) *wenn er der Obrigkeit die jährlich zu leisten habende Gaben durch ein ganzes Jahr nicht entrichtet, ohne erweisen zu können, dass er hieran durch einen Unglücksfall verhindert worden sey, dann* d) *wenn selber in Ungehorsam und Widersetzlichkeit beharret, dem ohneachtet, dass er hierwegen mit gelindern, und verschärften Arrest, Strafarbeit, ohne oder mit Anlegung der Fusseisen gezüchtiget werden.*« MKL LN 1786. (kelet: 1786 jan. 23.) — Utal az Appr. Const. Pars III. Tit. 29-re is. (A kiemelés tőlünk.)

[298] MKL AG 1783 : 6806.

[299] MKL LN 1787. 925—990. l. Megpecsételt példány Pálffy Károly és Mikoss Mihály sajátkezű aláírásával. E rendeletről régebbi irodalmunk egyáltalán nem tud. Itt kerül először ismertetésre. Egyedül *Mályusz Elemér* utalt rá (Sándor Lipót főherceg nádor iratai, Bp, 1926, 330—332., 364. l.)

szerint. A legérdekesebb újítás e vonatkozásban a földesúri hivatalos napok (dies officiosi, Amtstage) bevezetése.[300] Előírja a rendelet, hogy ezentúl minden földesurasag legalább hetenként egyszer az uradalmi irodában hivatalos napot köteles tartani. A több faluból álló uradalmakban ezt a feladatot a földesúr által kijelölt tiszt láthatja el. Az egy faluban élő kisföldesurak választott képviselő elnöklete alatt közös hivatalos napot tarthatnak. Ezeken a meghirdetett hivatalos napokon kell a parasztnak bárminemű panaszát legelsősorban előadni, mégpedig a falusbíró vagy egy esküdt jelenlétében. A szóban vagy írásban előterjesztett panaszról jegyzőkönyvet kell felvenni. A panaszosnak ezután jegyzőkönyvi másolattal és bizonyságaival a vármegyéhez kell fordulni. Itt új jegyzőkönyv készül, amelyet a panasztevő is aláír. Alapos panasz esetén — költségkímélés végett — a vármegyének először meg kell kísérelnie egyességet létrehozni a pörös felek között. Ha ez nem sikerül, kisebb ügyekben a megye rövid úton intézkedhetik. Fontosabb ügyekben (robot, adó, előfogat, katonai szállítás stb.) azonban állásfoglalása után köteles az iratokat 14 napon belül a kormányzósághoz felterjeszteni. A kormányzóság megvizsgálásra kiadja az ügyet az országos parasztügyvédnek, aki ugyancsak 14 nap alatt köteles véleményt nyilvánítani. Ha nyomozásra lenne szükség, el kell végeztetni, s jegyzőkönyvet kell felvenni róla. Ezen a fokon is kísérletet kell tenni egyesség létrehozatalára. Eredménytelenség esetén a kormányzóság ítéletet hoz, amely ellen azonban a feleknek két hónapon belül joguk van az uralkodóhoz fellebbezni. A nem kimondottan úrbéri vagy köztartozási ügyekben (úr és paraszt közötti adásvétel, kölcsönügylet, árva-, gyám- és végrendeleti ügy, kiváltság-kérdés stb.) a tényállásról felvett jegyzőkönyvet 8 napon belül a szegények és jobbágyok ügyvédjéhez kell juttatni, aki vizsgálat után az iratokat a rendes bírósághoz továbbítja.[301]

A második igazságügyi rendelet — melyben élesen tükröződik a Horia-felkelés emléke, illetőleg a parasztfelkelés megismétlődésétől való félelem, a nyíltan ellenszegülő, a békétlenséget, zavargást támasztó parasztok ellen alkalmazható büntetőeljárást írja elő. Kiindulópontja az az alapelv, hogy a paraszt nemcsak a fejedelmi rendeleteknek és országos előírásoknak tartozik engedelmeskedni, hanem a földesúri és tiszti parancsnoknak, utasításoknak is. További rendelkezései pedig a következők. Ha a paraszt méltánytalanságot szenved is földesurától, akkor sem lehet saját ügyének bírája, hanem panaszát illetékesek elé kell terjesztenie. Aki a köteles engedelmességet megtagadja, az megbüntethető.[302] A büntetés kiszabása általánosságban a földesurat illeti. Ha azonban különös esetekben a büntetést maga az uralkodó vagy egy országos hatóság szabja ki, a földesúr ugyanazon vétekért újból nem büntethet. Az a paraszt, aki felbujtóként többeket vagy egész falvakat a földesúr elleni engedetlenségre izgat, vagy aki erőszakos ellenszegülésével megzavarja a közcsendet, azonnal tömlöcbe zárandó

[300] U. o. 925—957. l.

[301] U. o. 1—40. l. — Az urbéri ügyek a »politicum« tárgykörébe tartoztak, a nem urbéri jellegű peres ügyek a »iudiciaria« körébe; az előbbiekben Erdélyben a *kormányzóság*, az utóbbiakban a *királyi tábla* volt a legfelsőbb hatóság; mindkét ítélkező szervhez ki volt rendelve egy-egy jobbágyügyvéd. V. ö. GT LN 1787—1791. 1787 július 12. Vajasdi Ajtai András és Kökösi András jobbágyügyvéddé való kinevezését közlő rendelet.

[302] MKL LN 1787. (959—973. l.) 2. pont.

és írásbeli jelentés kíséretében a legközelebbi bíróságnak átadandó. Mielőtt a földesúr vagy tisztjei ítélkeznének valamely paraszt felett, a falusbíró vagy két feddhetetlen helybeli paraszt jelenlétében hallgassák ki. Ha úgy találják, hogy védekezése nem elfogadható, s tettének elkövetését tények vagy szavahihető tanúk bizonyítják, kiszabhatják rá a büntetést. Mostantól kezdve azonban minden földesuraság köteles az ilyen eljárásról kihallgatási és büntetőjegyzőkönyvet felvenni s ezt az uradalmi irodában megőrizni. Kisföldesurak a büntetőjegyzőkönyveket közös irodában közös képviselőjük által őriztetik. A jegyzőkönyv a falusbíró vagy más helybeli paraszt jelenlétében veendő fel s velük hitelesítendő. Ha az eljárás alá vont paraszt a kiszabott ítéletet túlzottnak, vagy igazságtalannak tartja, felülvizsgálatot kérhet a megyénél. A földesúr azonban az ítéletet ez esetben is azonnal végrehajthatja. A földesúri büntetőhatóságnak átengedett büntetésnemek a következők: tisztességes, az egészségre nem ártalmas börtön kenyér-, és vízellátással, kényszermunka, a börtönnek és kényszermunkának lábvasakkal való súlyosbítása, a házból és telekről való eltávolítás. A büntetés kiszabásánál tekintettel kell lenni a büntetendő korára és testi állapotára. Keményebb büntetést csak azokra szabad kiszabni, akiknél az enyhébb büntetés hatástalan lenne. Sürgős dologidőben a büntetés végrehajtását fel kell függeszteni. Ha a földesúr 8 napnál hosszabb időre szóló büntetést akar kiszabni vagy a telekről való elmozdítást látja szükségesnek, a végrehajtás előtt hozzájárulást kell kérnie a vármegyétől. A börtönbüntetést sem pénzzel, sem más értékes dologgal nem szabad megváltatni. Pénzbüntetésnek csak kártérítésnél van helye; ilyenkor azonban a kárt pártatlan tényezőkkel kell megbecsültetni. Azok a földesurak, illetve uradalmi tisztek, akik büntetőhatalmukkal a parasztság rovására visszaélnek, felelősségre vonandók, kártérítésre kötelezendők és megbüntetendők. A vármegye a visszaéléseket nemcsak megakadályozni és megtorolni, hanem az előfordult esetekről — a jegyzőkönyvek felterjesztésével — az uralkodót is tájékoztatni köteles. *„Eképpen kívántuk szilárdan és megváltoztathatatlanul* — jelenti ki rendeletének záradékában a császár — *a jó rendhez és a közboldogsághoz elengedhetetlenül szükséges engedelmességet nyomatékosan biztosítani*".[303]

A rendeletsorozat harmadik része: a megyéknek szóló utasítás a jobbágyügyi eljárás módjára nézve. Itt mindjárt bevezetőben kitűnik, hogy az egész új rend elsősorban a parasztfelkelés megismédlődésének feltétlen megakadályozására hivatott. Íme a császár félreérthetetlen nyilatkozata: „Minthogy az ellenszegülő és zavargó parasztok megbüntetése főképpen a többi parasztoknak szóló példaadásra irányul, s mivel valamely távoli helyen végrehajtott büntetés semmiféle komoly benyomást nem tesz, azért e büntetések nem a megyei székhelyen, hanem a bűnös paraszt lakóhelyén foganatosítandók."[304] A jobbágyokra kiszabandó büntetések méltányosságára azon-

[303] »*So fest und unabänderlich Wir nun entschlossen sind, den zu guten Ordnung und allgemeinen Wohlfahrt unumgänglich nötigen Gehorsam auf die vorgeschriebene Art mit allem Nachdruck zu handhaben, — ebenso ernstlich befehlen Wir auch den Grundobrigkeiten und ihren Beamten, den Unterthanen nichts ungebührliches zuzumuthen; hingegen dieselben bei ihren Rechten und Befugnissen nach allen Kraften zu schützen.*« U. o. (A kiemelés tőlünk.)

[304] Vorschrift für die Komitatsbehörden die neue Verfahrungsart in Unterthanssachen betreffend. 1. pont.: »*Da die Strafen gegen widerspenstige und unruhige Unterthanen zur Absicht haben ... so sollen dergleichen strafen ... an dem Orte, wo die Sträflinge ansässig sind, vollzogen werden.*« U. o. 975—982. l. (A kiemelés tőlünk.)

ban felettébb vigyázni kell. Különösképpen csinján kell bánni a telekről való eltávolítás büntetésével. A megyék ezt csak egészen rendkívüli okokból s a legvégső esetben engedjék meg a földesuraknak. Fontos szerepük van a megyéknek mint tájékoztató szerveknek is. Kötelességük a parasztokat az eljárásnál előírt formai követelményekről (főleg a határidők pontos megtartásáról) kioktatni. Tájékoztató szolgálatuk felfelé is érvényesüljön; így pl. azokról az ügyekről, amelyek fellebbezésre nem kerülnek, kéthetenként tegyenek jelentést a vármegyei királyi biztosnak, illetve rajta keresztül a kormányzóságnak. A megyék élén álló királyi biztosok egyszersmind főispánok, maguk is felelősek a megye területén előforduló parasztelnyomásokért. A földesurakkal szemben védelmezniök kell a parasztokat, mind személyükben, mind vagyonukban. Még kétes esetekben is legalább ideiglenesen kell intézkedniök. Azokat a földesurakat és urasági tiszteket, akik a parasztokat „jog és méltányosság ellenére" elnyomják, velük rosszul bánnak, vagy az ellenük való eljárásban szabálytalanul intézkednek, minden alkalommal mérsékelt büntetésben kell részesíteni. A visszaélő gazdatiszt 10-től 50 forintig terjedő pénzbüntetéssel vagy elzárással sujtható. A visszaeső vétkest a harmadik eset után szigorú büntetés céljából, fel kell jelenteni a kormányzóságnál. A jobbágyelnyomó földesúr ügyét azonnal a kormányzóság elé kell terjeszteni. Hogyha pedig valamely megyei tiszt — akinek eskü szerinti kötelessége a jobbágyvédelem — vétene kötelessége ellen, ő is komolyan megbüntetendő.[305]

A február 15-i igazságügyi rendeletek negyedik darabja a szegények és jobbágyok ügyvédjének szóló legfelsőbb utasításokat tartalmazza. A jobbágyügyvédi tisztséget a császár bevallottan a jobbágyok s általában a szegények méltányos ügyeinek ingyenes támogatására szervezte,[306] benemvallottan a jobbágymozgalmak keletkezését gyakran előmozdító illetéktelen jogi tanácsadók kiküszöbölésére. A jobbágyügyvédnek eskü szerinti kötelessége volt a hozzá fordulóknak tanácsot adni, folyamodványukat elkészíteni, s általában a peres eljárás során mindenben segítségükre lenni. Ha szükségét látta, egyenesen az udvari hivatalokhoz vagy az udvari jobbágyügyvivőkhöz is felterjesztést tehetett. A hanyag vagy visszaélő (pénzt vagy ajándékot elfogadó) jobbágyügyvédet két esetben pénzbírsággal, a harmadik esetben pedig hivatalából való elmozdítással rendelte büntetni a császár.[307]

II. József ezzel a kétségtelenül széleskörű, gondosan elkészített ügyviteli szabályzattal akarta a századokkal korábban kialakult, egyoldalúan nemesi szemléletű és érdekű jobbágyügyi bíráskodást korszerűsíteni. Hogy miképpen sikerült ezt a gyakorlatot megvalósítani, s hogy mennyivel könnyebben, biztosabban és gyorsabban tudott ezen a réven a jobbágy igazságához jutni, azt későbbi kutatások állapíthatják meg. Annyi azonban bizonyos, hogy ez az újítás inkább csak kísérőszövegében, szólamaiban volt felvilágosodott alkotás, lényegében jellegzetesen feudális volt. A császár ebben az újításában is alapvető társadalompolitikai elvét, a „mindenkinek a magáét", érvényesítette. Csakhogy ez az osztályrész nem a törvény előtti egyenlőség követelménye szerint igazodott, hanem következetesen a feudális társadalmi értékelésen

[305] U. o. 2—8. pont.

[306] U. o. 983—990. l.: Instructio pro pauperum simulque subditorum advocatis. V. ö. a 301. jegyzettel.

[307] U. o. 1—7. pont.

alapult. A jobbágy — bármily messzemenő jogi gyamolításban részesült is, mégis csak kisebb értékű társadalmi elemként tekintődött, aki a „jó rend", „közcsend", „közboldogság" örve alatt ki volt szolgáltatva földesura büntető hatalmának. Megalázó büntetéseket kellett elszenvednie[308] akkor is, ha felsőbb hatóság utólag igaztalannak vagy méltánytalannak találta azokat, sőt a nemesi megye segédkezése mellett létének alapját, gazdaságát is elveszíthette. S ugyanekkor az elnyomó gazdatisztet csak mérsékelt büntetésben részesíthették, az elnyomó földesúr ügyét pedig — büntetést nem említve, — messzemenő tapintatossággal a kormányzósághoz utalták. Bár az írásbeliség általános bevezetése, a fokozatos felelősség megerősítése, a megyei királyi biztosok felügyeleti joga, a jobbágyügyvéd és a bécsi jobbágyügynökség igénybevehetősége sok új biztosítékot nyujtott a jobbágyságnak a földesúri visszaélések ellen, a nagy igazságügyi reformmal végtére nemcsak a kizsákmányolás jogszerűsége, hanem — az ünnepélyes szabadságkinyilatkoztatások ellenére — a személyes függés és személyes kiszolgáltatottság rendje is császári megerősítést nyert.

A fokozott jogvédelmen túl, amely a következő években részletintézkedésekkel folytatódott, közvetlen gazdasági támogatással is igyekezett II. József a parasztság nyugalmát biztosítani. A paraszti gazdasági lehetőségek korlátoltságát csökkentő rendeletek közül különösen az 1787 március 12-i bormérési rendelet[309] volt nagyjelentőségű. „Mivel a termések — így szól a rendelet egykorú magyar szövege — tenyésztésének legnagyobb gyarapítása az, hogy ha mikor azokat ki-ki szabadoson eladhattya, tehát minden colonusnak megengedtessék, maga tulajdon munkája által termett borát egész esztendőn által, akár hordóval átallyában, akár pedig részenként vederrel vagy kupával házától eladhatni".

A bortermelő parasztság tehát — amely eddig éppúgy mint a szőlőműveléssel nem foglalkozó nép, csak szürettől újévig korcsmálhatott kicsinyben, egyébként az év 9 hónapjában kénytelen volt a hasznothajtó kiseladást az uraságnak átengedni — most elnyerte a kicsinyben való állandó értékesítés jogát. Ez a szabadság azonban csak utcán át való kimérést jelentett; söntés tartására nem terjedt ki. Hogy a paraszt helyben vagy más község határában termelte-e a borát, az — a rendelet szerint — az új jog gyakorlása szemponjából közömbös volt. A bortermeléssel nem foglalkozó parasztság nem kapta meg ezt a szabadságot; ránézve fennmaradt a régi gyakorlat. Egy sok évszázados földesúri jogot csorbított meg a császár e rendelettel, s szerzett kétségtelenül jelentős haszonlehetőséget a parasztságnak, de — jellemző módon — ezuttal is érvényesítette a viszonosság elvét, megengedvén az állandó kicsinyben való kimérést a földesuraságoknak is.

A korcsmálás rendezése mellett kisebb alkalmi intézkedésekkel, döntvényekkel megpróbálta a császár az úrbéres élet más viszonylatait (irtásföldek, szőlők, erdők tulajdonjogát, a dézsmaszedést stb.) is módosítgatni a parasztság javára.[310] Ezek a végzések azonban nem pótolhatták az el nem

[308] A derest, mint büntetésmódot csak utólag, 1787 augusztus 20-án törölte el a császár. MKL LN 878. l. 10212. számú rendelet.

[309] GT LN 1787—1791. Kormányzósági száma 3267. — Erről a rendeletről is hallgat az irodalom. A figyelmet szintén Mályusz hívta fel rá (330—331, 364, 370, 381. l.) Német szövege MKL LN 1787. 876—877. l. 2810. szám.

[310] GT LN 1787—1791.

készült általános urbáriumot. Bár a kormányzóság minden elvi jelentőségű udvari végzést köteles volt kinyomatni és a megyéknek megküldeni, ezek aligha váltak életalakító szabályokká. Többnyire az ügyiratok mellett maradtak és az irattárak sötétjébe kerültek.

***

Végeredményben II. József jobbágyreformja csakúgy félbemaradt, mint egyéb megkezdett újításai. S amit e vonatkozásban véghezvitt, az sem járt eredménnyel. A parasztság felszabadítást várt tőle. Ő azonban nem vállalta, nem is vállalhatta egy polgári forradalom feladatát. Küldetését a feudális életberendezkedés korszerűvé tételében, magyar viszonylatban e mellett a gyarmati rendszer megerősítésében látta. Erre irányult minden erőfeszítése.[311]

A magyar nemesség nem értette meg, s nem helyeselte a császár újító törekvéseit. Ez természetes volt. Felismerte II. Józsefben egy idegen gyarmatosító hatalom megszemélyesítőjét, s mindinkább meg volt győződve róla, hogy a császári újítópolitika a magyarság vesztét jelenti.

E felfogásában a Horia-felkelés eseményei nagymértékben megerősítették s ellenállását fokozott mértékben kiváltották. A császári hadseregnek a felkelés első szakaszában tanusított tétlensége, az osztrák tisztikarnak útonútfélen megmutatkozott ellenséges magatartása, Preiss tábornok elmaradt felelősségrevonása, illetve magas császári kitüntetése, Jankovicsnak zárt ajtók mögött a legnagyobb titokban lefolytatott törvényellenes vizsgálata és az egész 1784 utáni császári parasztpolitika végső fokon odavezetett, hogy a magyar nemesség és a bécsi udvar között 1711 óta kialakult, de Mária Terézia és II. József alkotmányellenes intézkedései miatt már amúgyis kikezdett politikai-társadalmi összhang alapjaiban megrendült. Egyre élesedett az osztrákellenes hangulat, s látható és láthatatlan eszközökkel folyt a császári intézkedések elgáncsolásában kifejeződő önvédelmi harc.[312]

Ezalatt az erdélyi parasztság hiába várta az ismételten megígért urbáriumot. Sorsában az egymást érő császári intézkedések nyomán sem mutatkozott tényleges javulás. Az úrbéri viszony egészében véve, sőt többnyire részleteiben is változatlan maradt. A nyolcvanas évek vége felé a nép egyre inkább felismerte, hogy életének új alapokra helyezését a császártól nem remélheti. Az 1787—90-i török háború roppant terhei pedig Erdélyben is, Magyarországon is végső nyomorba döntötték a szegénységet s szembefordították az udvarral.

[311] Alátámasztják e nézetet Mitrofanov végső következtetései is. »*Bei alledem war es aber doch unmöglich, die ganze gesellschaftliche und staatliche Ordnung umzustossen.*« stb. (586. l.) »*Tatsache blieb aber Tatsache: der Bauer war nach wie vor an seinen Herr gebunden, hing von seiner Jurisdiction ab, und verschiedenes Recht waltete über beiden.*« 607. l. (A kiemelés tőlünk.) — Ld. általában: 579—623. l.

[312] Erre nézve ld. egyrészt az erdélyi nemesség 1787. évi közös tiltakozó jegyzékét és a fejleményeket (Teutsch II. 310—316. l.), másrészt Hunyad megye 1790. évi felterjesztését az országgyűléshez (A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1904. 144—152. l.). Utóbbiban különösen éles kifakadások és vádak hangzanak el a császár Jankovics, Preiss tábornok, Karp alezredes, a tisztikar és az egész jozefinus politika ellen.

A császár halálakor az egész magyar földön, az egész társadalomban[313] elkeseredett osztrákellenes hangulat uralkodott. 1790-ben a nemesség és parasztság Bécs-ellenes összefogásának a Rákóczi-kor óta először ismét lehetősége adódott. Minthogy azonban — a közelmult eseményei alapján — okkal lehetett arra számítani, hogy az idegen elnyomás elleni nemzeti harc a parasztság részéről utóbb antifeudális harcba csap át, a nemesség visszariadt a parasztsággal való összefogás gondolatától és a Habsburg-uralom elleni mozgalmát feladva, ismét a Habsburg-uralommal való megegyezés útjait kereste.

[313] *»Hogy a szüntelen valo szekeresség és az élés bé adásának terhe alatt nyögő, és majd az utolsó inségre jutó szegény adozó népnek a'tett szekeresség és forspontozásért meg-nem nyert jutalom iránt nem tsak az alsobb tiszteknek, hanem a'felsőbb itélő-székeknek szine eleibe-is bé-hatott sűrű panasszainak eleit lehessen venni, jónak itéltetett a következendő stb.* GT LN 1790 dec. 2-i rendelet. (A kiemelés tőlünk.)

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AG = Acta generalia
AIHK = MKL Acta investigationis contra Hora et Kloska (Jankovics-iratok)
AM = HtL Acta miscellanea
AP = MKL Acta particularia
APM = Acta Politica Miscellanea
AR = OL Archivum Regnicolare
AU = (Acta) urbarialia
BCsL = OL Batthyány-család levéltára
BM = HtL Benigna Mandata
BMKl = Békés Megyei Közlevéltár, Gyula
CcR = MKL Conceptus referadarum
CCz = EL Conscriptio Czirákyana 1819
CD = Conscriptio dicalis
CE = MKL Conceptus expeditionum
CR = Conscriptio regnicolaris
DrL = Directorialis levéltár
EFL = OL Erdélyi fiscalis levéltár
EKL = OL Erdélyi kancellária levéltára
EL = OL Erdélyi levéltárak
E. T. = Esze Tamás gyüjtése
FCsL = OL Festetics-család levéltára
GT = EL Gubernium Transylvanicum
HCsL = KCsL Harruckern-család levéltára
H. L. = Hanzó Lajos gyüjtése
HMKl = Heves Megyei Közlevéltár, Eger
HtL = OL Helytartótanács levéltára
ICB = MKL Insinuata Consilii Bellici
I. E. = Iványi Emma gyüjtése
INP = Investigationes ad Novem Puncta
KA = StA Kabinettsarchiv
KCsL = Károlyi-család Levéltára, Budapest
KI = Közgyűlési iratok
KJk = Közgyűlési jegyzőkönyv
KL = OL Kamarai levéltár
KVL = Balatoni Múzeum, Keszthely, Keszthely Városi Levéltár
LCH = MKL Litterae Camerae Hungaricae
LCL = MKL Litterae Consilii Locumtenentialis
LCtt = MKL Litterae comitatuum
LM = (Litterae) Missiles
LN = Liber normalium
LP = MKL Litterae privatorum

MKL = OL Magyar (magyar-erdélyi) kancellária levéltára
NN = KA Nachlass Nenny
OL = Országos Levéltár, Budapest
OR = MKL Originales referadae
PC = Protocollum (Congregationis)
PMKl = Pest Megyei Közlevéltár, Budapest
PSD = Processus sedium dominalium
R et O = HtL Relationes et Opiniones
RNP = Responsa ad Novem Puncta
S. I. = Soós Imre gyüjtése
SMKl = Somogy Megyei Közlevéltár, Kaposvár
StA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs
StRA = KA Archiv des Staatsrates, Akten
SzCsL = OL Széchenyi-család levéltára
Sz. I. = Szántó Imre gyüjtése
SzSzMKl = Szabolcs-Szatmár Megyei Közlevéltár, Nyíregyháza
TU = Tabellae urbariales
TUT = Többféle úrbéri tárgyak
U et C = KL Urbaria et conscriptiones
UP = Uriszéki perek
V. Á. = Várkonyi Ágnes gyüjtése
V. J. = Varga János gyüjtése
V. K. = Vörös Károly gyüjtése
VMKl = Vas Megyei Közlevéltár, Szombathely
VpKMl = Veszprémi káptalan magánlevéltára, Veszprém
ZMKl = Zala Megyei Közlevéltár, Zalaegerszeg

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 5

VARGA JÁNOS: A FÖLDKÖZÖSSÉG MEGERŐSÖDÉSE ÉS BOMLÁSA A 18. SZÁZADBAN 7

1. A földközösség megerősödése a 18. században 7
2. A földközösség bomlásának kezdete 29

VARGA JÁNOS: A PARASZTSÁG ÁLLAMI KIZSÁKMÁNYOLÁSA A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 49

IVÁNYI EMMA: A HABSBURG-ÁLLAM ÉS A KATOLIKUS KLÉRUS A PARASZTSÁG VISZONYLAGOS VALLÁSSZABADSÁGA ELLEN 77

1. Protestáns vallásszabadság 77
2. Görögkeleti vallásszabadság 93

IVÁNYI EMMA: A FÖLDESURAKAT KISZOLGÁLÓ PARASZTOK 101

ESZE TAMÁS—VÁRKONYI ÁGNES: A RÁKÓCZI-HAGYOMÁNY MOZGÓSÍTÓ SZEREPE A 18. SZÁZADBAN 117

WELLMANN IMRE: AZ 1753-I ALFÖLDI PARASZTFELKELÉS 141

A) A felkelés gazdasági alapjai 142
B) Mezőtúr és Hódmezővásárhely, a felkelés két gyújtópontja 146
C) 1749-i előzmények 158
D) Hajsza a mezőtúri prédikátor és hívei ellen 162
E) A felkelés megszervezése és kitörése 170
F) Az uralkodóosztály és a gyarmattartó hatalom megtorló akciója 187
G) A felkelés mérlege 209

SZÁNTÓ IMRE: A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS URALKODÓVÁ VÁLÁSA, A PARASZTSÁG NAGYARÁNYÚ KISAJÁTÍTÁSÁNAK KEZDETEI 221

1. A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásának főfeltételei a 18. század közepén 221
2. A majorságok nagyarányú kiterjesztése 231
3. A mezőgazdasági árutermelés nagyarányú megnövekedése 238
4. A parasztság feudális terheinek ugrásszerű megnövelése 240
5. A parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei 252
A) A földközösségek szétrombolása és a földközösségi földek elkerítése 253
B) A jobbágyok jogilag nem úrbéres jellegű földjeinek elkobzása 261
C) Úrbéres telkek megcsonkítása 265
D) Jobbágyok teljes előzése 269

6. A parasztság rétegeződésének előrehaladása 271

A) Nagyarányú zselléresedés 271
B) Gazdag- és szegényparasztok élesedő ellentétei 276
C) A földnélküli parasztok tömeges munkanélkülisége 279

7. Bérmunka kisméretű alkalmazása a majorságokon 282
A) Silány és elégtelen robot 283
B) Majorsági cselédek 288
C) Időszaki munkások 293

VÖRÖS KÁROLY: AZ 1765—66-I DUNÁNTÚLI PARASZTMOZGALOM ÉS AZ ÚRBÉRRENDEZÉS 299

1. Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom 299
A) A bécsi udvar törekvései az adóalap védelmére és az 1763—65-i országgyűlés 299
B) A parasztmozgalom 308

2. A mozgalom eredménye: az úrbéri rendelet 345
A) A rendelet megszületése 345
B) A rendelet végrehajtása 356

BERLÁSZ JENŐ: AZ 1784-I ERDÉLYI PARASZTFELKELÉS ÉS II. JÓZSEF JOBBÁGYPOLITIKÁJA 385

1. A felkelés társadalom-gazdasági háttere 386
A) Az árugazdaság fejlődésének hatásai 386
B) A jobbágyság gazdasági és társadalmi viszonyai a felkelés területén 389
C) A földesúri kizsákmányolás 395
a) A kincstári uradalmak 395
b) A magánföldesúri kizsákmányolás 406

2. A felkelés története 416
A) A parasztság osztályharcának irányvonala 416
B) A felkelés lefolyása 420
C) A felkelés bukásának okai 441
a) A »jó császár«-ábránd 441
b) Nemzeti korlátozottság 445
c) A román parasztság belső megoszlása 450
d) A katonai vezetés és az írásbeliség hiánya 452

3. A felkelés eredménye: II. József jobbágypolitikai kísérletei 454

Rövidítések jegyzéke 469

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

Magyar paraszt 64
Az uraság tisztjének pénzszolgáltatást befizető jobbágy 104
Sebestény Gábor Nagyszalontán elmondott szavai 136
Hódmezővásárhely látképe 160
Bujdosó György levele Pető Ferenchez 176
Kolduló jobbágyasszony gyermekeivel 280
Jobbágy és nemesúr 376
Horia és Cloşca 432
Horia és Cloşca a börtönben 440
Horia és Cloşca kivégzése 441
A felkelő csapatok mozdulatai 1784-ben (térképvázlat) 448